Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944

فتح نامہ سنڌ

عرف

چچنامو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

مصنف، مخدوم امير احمد

تصحيح، تحقيق ۽ تشريح ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ايڊيشن پنجون

2004

سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

موضوعن جي ڏسٽي

ڇپائيندڙ پاران
مصحح طرفان ديباچو
مصحح طرفان مقدمو
اصل عربي ڪتاب
”فتوحات سند“ جو پهريون مصنف ”المدائني“
(الف) مدائني جون روايتون:
ڏاهر جو محمد بن قاسم جي مقابلي
مترجم علي ڪوفي ۽ سندس فارسي ترجمو
هن صفحي تي ”ڪارمتي“ ۽ ”ندمتي“
سنه 1923ع ۾ مرزا قليچ بيگ
حمد ۽ تعريف انهيءَ مالڪ کي جڳائي،
چچ بن سيلائج جو ارمابيل وڃڻ ۽ انهيءَ تي ڊل مقرر ڪرڻ
لشڪر جو سيوستان وڃڻ
چچ جو پنهنجي ڀاءُ چندرکي اروڙ جي شهر ۾ آڻڻ ۽ انهيءَ کي مقرر ڪرڻ
راڻيءَ جو چچ تي عاشق ٿيڻ ۽ چچ جو سندس محبت ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ
ڏاهر جو ڌهرسينه ڏانهن لکيو موڪلڻ
عمادالدين محمد بن قاسم]بن محمد بن حـُڪـم[بن اَبي عـَقِـيل ثـَقـَفِـي جو والي ٿيڻ
عِـلافينِ ۽ سندن بغاوت جي خبر
هند جي سرحد تي سِنان بن سلمہ بن المُحبقِ الهُذَلِي جو والي ٿيڻ
محمد علافي عرب جو رمل جي بادشاهه جي جنگ تي وڃڻ
عرب جي لشڪر جي تياري ۽ حجاج جوخط پهچڻ
موڪي]پٽ[وسايي جي چوڻ تي نُباته بن حنظلة کي موڪلڻ
محمد بن قاسم وٽ، حجاج بن يوسف جو خط پهچڻ
سيوستان ۽ ان جي پسگردائيءَ جي فتح ڪرڻ ۽ قلعي وٺڻ جي خبر
محمد بن قاسم جو ارمابيل ۾ منزل ڪرڻ
شاميءَ جو شهيد ٿيڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

دهليلہ جي راجا جو پڇي وڃڻ
محمد بن قاسم جو حملو ڪرڻ
خميس جي ڏينهن جنگ ڪرڻ
محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکيو موڪلڻ
ڏاهر جو وزير کي جواب ڏيڻ
جيسِينہ جي بهادري ۽ سندس نالي جو سبب
پڪو انجام وٺي، اروڙ جو قلعو حوالي ڪرڻ
محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن خط موڪلڻ
جيسِينہ ۽ راجا ڏاهر]بن[چچ جي زال جو (مقابلي لاءِ) بيهڻ جي خبر
قنوج جي راءُ هر چندر جو جواب

ڪتبخانو
واٽس ايپ لائبريري
سنڌي، اردو، انگريزي ادبي، تعليمي ڪتابن ۽ اخبارن جي
مفت ونڊ جي فورم ۾ جو حصو بڻجڻ لاءِ گهربل معلومات
١. نالو
٢. شهر جو نالو
٣. تعليمي قابليت
٤. مصروفيت
٥. تصوير
ميمبرشپ حاصل ڪرڻ ۽
برقرار رکڻ لاءِ ڪتبخانو
جو فيسبڪ گروپ جوائن
ڪرڻ لازمي آهي...!!
facebook.com/kutabkhano
گروپ ايڊمن: امير عدنان
00923337516944

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

چپائيندڙ پاران

قديم زماني جون اُهي چند سيپيتائون جيڪي پنهنجي عظمت ۽ وُسعت جي ڪري ڏيهان ڏيهه مشهور آهن، سنڌ تن منجهان بيشڪ هڪ آهي، پر افسوس سان چوڻو ٿو پوي، تہ انهيءَ مهان تهذيب جي مهانتا جا تفصيل تمام ٿورڙن ڪتابن تائين انهيءَ حوالي سان خصوصي "چچ نامو" محدود آهن. فتح نامہ سنڌ بالمعروف اهميت رکي ٿو، ڇاڪاڻ جو تقريبن ڏيڍ هزار سال اڳ جي سنڌ بابت جيڪا بہ اهم معلومات آهي، سا انهيءَ ڪتاب منجهان ئي حاصل ٿئي ٿي. جيتوڻيڪ بُنيادي طرح هيءُ ڪتاب عربن جي سنڌ ۾ آمد ۽ اُن جي پس منظر ۽ پيش منظر جي هڪ مختصر جهلڪ ڏئي ٿو، پر تڏهن بہ انهيءَ کي سنڌ سان ڳنڍ ننڍي کنڊ جي اهم ترين ماخذن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. هينئر تہ دُنيا جو شايد ئي ڪو محقق، تاريخدان يا ڪي نظر انداز ڪندي ننڍي کنڊ کي "چچ نامي" جاکوڙي شخص هُجي جيڪو سمجهڻ يا اُن بابت ڪا راءِ جوڙڻ جي دعويٰ ڪري سگهي.

ڪتاب جي اهڙي اهميت مڃيندي بہ اها ڳالهہ بهرحال اجا تائين سيني علم دوستن جو اصل ليکڪ ڪير "چچ نامي" جي لاءِ مونجهاري جو سبب آهي تہ آخرڪار هُئو؟ مختلف عالمن طرفان ڪيل تمام گهڻي جاکوڙ کان پوءِ فقط ايترو معلوم ٿي سگهيو آهي تہ ستين صدي هجريءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ انهيءَ ڪتاب جو عربيءَ ۾ لکيل اصلي مسودو بکر جي قاضين جي ڪُتبخاني منجهان مشهور کي حاصل ٿيو، جنهن "علي ڪوفيءَ" تاريخدان علي بن حامد الڪوفي بالمعروف فارسي زُبان ۾ ترجمو ڪري ان کي فارسي ٻوليءَ جي علمي ذخيري جو حصو بڻايو. انهيءَ فارسي ترجمي کي گهڻيون صديون پوءِ، شمس العُلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي صاحب دُرست ڪيو، جيڪو 1939ع ۾ حيدرآباد دڪن پاران شايع ڪيو ويو جڏهن تہ ان کان لڳ ڀڳ هڪ "مجلسِ مخطوطاتِ فاريسہ" ۾ (T. پوسٽنس.عملدار ۽ مستشرق ليفٽيننٽ ٽي صدي اڳ يعني 1838ع ۾ انگريز پنهنجي نظر مان ڪڍي، اُن جو مختصر تتُ انگريزيءَ ۾ شايع ڪرايو، (Postans

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

بعد ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ 1900ع ۾ چچنامي جو مڪمل انگريزي ترجمو ڪري اُن کي پڌرو ڪيو.
جيتريقدر سنڌي ترجمي جو سوال آهي، تہ ان ڏس ۾ مليل ڄاڻ مطابق هن ڪتاب جو پهريون ترجمو ميرن جي دور ۾ ڪنهن گمنام شخص هٿان ٿيو. پر اهو سنڌي مسودو ناقص ۽ پيش ڪرڻ جوڳو هرگز بہ نہ هُئو. اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مُحسن مرزا قليچ بيگ صاحب 1923ع ۾ چچ نامي جو سنڌيءَ ۾ ترجمو تہ ڪيو، پر انهيءَ ترجمي جي صحت ۽ تحقيقي پهلوءَ بابت ڪيترائي متضاد رايا ٻُڌڻ ۾ آيا. سنڌي ادبي بورڊ ۽ اُن سان لاڳاپيل ماهرن ۽ عالمن هن ڪتاب جي تاريخي اهميت ۽ ٿيل ترجمن جي معيار بابت تحفظات رکندي چچ نامي جو نئين تاريخي ڪتابن ”سِر ۽ معياري ترجمو ڪرائڻ جو عهد ڪيو ۽ ان ڪي اداري جي جو حصو بڻائيندي ترجمي جي ذميواري مخدوم امير احمد “جي اشاعت واري رٿا صاحب کي بخشي، جڏهن تہ تصحيح، تحقيق ۽ تشريح جو ڪارنامو سنڌ جي هاڪاري عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرانجام ڏنو. ڊاڪٽر صاحب جن تمام وڏي محنت سان ڪتاب جو حتمي مسودو تيار ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو .... ۽ اهڙي طرح 1954ع ۾ “چچ نامي” جو پهريون ڇاپو بورڊ طرفان پڌرو ڪيو ويو.
منهنجي غريباڻي راءِ آهي، تہ ادبي بورڊ کي هڪ باوقار اداري طور جن ڪتابن بہ هڪ آهي. هن ڪتاب جي “چچ نامو” تڪڙي پر ديرپا مجتا ڏياري، اُنهن منجهان پڙري ٿيڻ کان پوءِ لکين سنڌ واسي نہ رڳو پنهنجي ماضيءَ کان واقف ٿيا، پرمنجهن قومي سُڄاڻپ کي سگهاري بڻائڻ جو شعور پڻ پيدا ٿيو. ڇاڪاڻ جو هي ڪتاب مُختلف گهٽ وڌائين جي باوجود بهرحال پنهنجي نوعيت جو اهڙو اڪيلو ۽ منفرد تفصيل هُئو، جنهن ڪئين تاريخي حقيقتن تائين پهچڻ لاءِ بيشمار اشارا ڏنا ۽ چارا واضح ڪيا. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي ڪيترن وطن دوست عالمن چچ نامي کي بُنيادي ماخذ طور قبول ڪندي، پنهنجي ذهني جاکوڙ، ثبوتن، دليلن ۽ علمي ڪاوشن سان سنڌ جي تاريخ بابت انتهائي حيرت پريا تجزيا ڪيا ۽ تحريرون لکيون. اهوئي سبب آهي، جو ٿوري ٿوري وقفي سان بورڊ طرفان هن ڪتاب جا چار ڇاپا پڌرا ڪيا ويا.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

سنڌي ادبي بورڊ ۾ سيڪريٽريءَ جي ذميواري سنڀاليندي ڪتاب - گهر جي مئنيجر طرفان ٽيل گهڙَ تي جيتوڻيڪ هينئر تائين پنجاهه کن ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، پر جو نئون ڇاپو آڻڻ ۾ منهنجي ذاتي دلچسپي ان ڪري به "چچ نامي" شامل آهي جو سيڪريٽري بورڊ طرفان انهيءَ کي نئين سِرِ وري ڇپائي پڌرو ۾ پڻ ڪيل آهي. "نئه سيمينار" ڪرڻ جو واعدو هلندڙ سال دوران منعقد ٿيندڙ سچ پچ ته پهرئين ڏينهن کان ئي مُنهنجي ڪوشش هُئي ته ڪتاب جو هيءُ پنجون ڇاپو نه رڳو جلد آندو وڃي، پر ان کي دلڪش سرورق ۽ ڪمپيوٽر جي موهيندڙ ڪمپوزنگ ذريعي نئون روپ ڏيئي، غلطين کان پاڪ ڪيو وڃي. رب جا ٿورا جو اها خواهش گهڻي حد تائين پوري ٿي چڪي آهي ۽ هيءُ ڇاپو بهتر روپ سان اوهان آڏو پڌرو ٿيو آهي. اُميد ته بورڊ جي ڪارڪُنن ۽ ان جي سيڪريٽريءَ طرفان پيار ۽ خلوص جي خمير سان پيش ٿيندڙ هيءَ ڪاوش مجتا جو مرتبو ماڻيندي.

انعام الله شيخ — **ڄامشورو**

شعبان المعظم 1425هه 29 — سيڪريٽري

بمطابق 15 آڪٽوبر 2004ع

سنڌي ادبي بورڊ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

باسمه تعاليٰ

ديباچو

سنڌ سرڪار جي ”سنڌي ادبي بورڊ“ پنهنجي پهرئين نشست مورخ 20 آڪٽوبر 1951ع ۾ فيصلو ڪيو هو ته سنڌ جي تاريخ جا ٽي مکيه ڪتاب: (1) فتحنامهسنڌ (2) تاريخ معصومي ۽ (3) تحفة الڪرام فارسي مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرايا وڃن، انهيءَ لاءِ ته اهل وطن پنهنجي تاريخ کي پنهنجي زبان ۾ آساني سان پڙهي ۽ سمجهي سگهن، بورڊ طرفان انهن ڪتابن جي ترجمي جو ڪم مخدوم امير احمد صاحب، پرنسپال اورنٽيل ڪاليج حيدرآباد سنڌ کي سونپيو ويو ۽ ان جي نگراني ۽ ذميواري بنده راقم الحروف جي حوالي ڪئي وئي.

جناب مخدوم صاحب ۽ بنده هن ڪم کي هڪ اهم قومي خدمت سمجهي ان کي جلد از جلد پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ”تاريخ معصومي“ جو ترجمو 1953ع ۾ شايع ٿي چڪو، ۽ هينئر ”فتحنامه سنڌ“ جو هي ترجمو پيش ڪجي ٿو. تحفة الڪرام جو ترجمو پڻ تيار آهي، جو اميد ته 1957ع ۾ ڇپجي شايع ٿيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي پهرئين رٿيل تجويز عنقريب پوري ٿيندي.

”تاريخ معصوميءَ“ جي ترجمي ۾ اشاعت وقت بنده وٽ جو نئون مواد موجود هو، سو فاضل مترجم جي حوالي ڪيو ويو، ترجمي، حواشي، ۽ آخر ۾ فهرست بابت ضروري مشورا ڏنا ويا، ڪتاب جي تمهيد لکي وئي ۽ اهڙيءَ طرح ترجمي جي نگراني ۽ ذميواري جو حق ادا ڪيو ويو. ان کان وڌيڪ مصنف جي حالات يا تاريخي مواد جي زياده گهري تحقيق کي في الحال درگذر ڪيو ويو، ڇو ته ان سلسلي ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو جي ڪيل تحقيق سنڌي ترجمي لاءِ قدري ڪافي هئي، ازان سواءِ مير محمد معصوم جي حالات خواهه”تاريخ معصوميءَ“ ۾ بيان ٿيل پوئين سنڌي تاريخي دؤر (سلاطين دهلي تا عهد اسلامي) بابت فارسي تاريخن ۽ تذڪرن ۾ ڪافي مواد موجود آهي، جنهن جي بناءِ تي باقي رهيل تحقيق جي آساني سان تڪميل ٿي سگهي آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان

هي ڪتاب ”فتحنامہ سنڌ“ (عرف چچنامو) قبل از اسلام ۽ اوائلي اسلامي فتوحات واري سنڌ جي تاريخي دؤر سان تعلق رکي ٿو، پيو تہ هيءُ ڪتاب فارسي ترجمي جي صورت ۾ اسان تائين پهتو آهي ۽ اصل ڪتاب عربي، فنا ٿي چڪو آهي، ۽ ٿيون تہ ڪتابت جي تاريخي قدامت، ان جي اصل عربي ماخذن سان وابستگي، ۽ فارسي ترجمي جي پيچيدگين سبب ان ۾ ڪافي تصحيح ۽ تحقيق جي گنجائش باقي آهي. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ فاضل مترجم مخدوم امير احمد صاحب فارسي متن جي ترجمي جو ڪم نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيو ۽ پنهنجي ذميواري پوري ڪئي، مگر محض ان لفظي ترجمي کي شايع ڪرڻ سان تاريخ جو حق ڪماحقه ادا نہ ٿئي ها، چاڪاڻ تہ خود فارسي متن ۾، باوجود شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽہ جي فاضلانہ نظر جي، ڪافي تصحيح جي گنجائش باقي هئي.

انهيءَ ڪري بندي مناسب سمجهيو تہ هن ڪتاب جي سلسلي ۾ محض ترجمي جي نگرانيءَ کان ذرا اڳتي قدم وڌائجي ۽ متن جي نئين سر تصحيح ڪري سنڌي ترجمي کي بہ انهيءَ لحاظ سان درست ڪجي. هن رٿيل تصحيح جي دوران ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي سيڪريٽري طرفان خط پهتو، جنهن سان گڏ، بورڊ جي فاضل ميمبر دوست محترم پير حسام الدين صاحب راشديءَ جي زوردار راءِ شامل هئي تہ آءٌ هن اهم تاريخي ڪتاب جي نئين سر تصحيح ۽ تحقيق جو ڪم پنهنجي ذمي ڪريان، جيئن هيءُ ڪتاب محض ”سنڌي ترجمي“جي بدران هڪ مستقل نئين ايڊيشن جي صورت ۾ شايع ٿئي.

هيءُ ڪم ڪافي اٽانگو هو مگر وطن جي محبت ۽ خدمت خاطر لبيڪ چئي هيءُ ڪم شروع ڪيو ويو، جو تقريباً ٻن سالن جي محنت بعد پورو ٿيو آهي. ڪتاب جي مقدمي ۾ هن ڪتاب جي اصليت توڙي هن سنڌي ايڊيشن جي اهميت تي وڏيڪ تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي، جملي ڪيل محنت بابت هت هيءُ اشارو ڪافي ٿيندو تہ ’فتحنامہ‘ جو اصل فارسي متن صرف 248 صفحا آهي ۽ هن سنڌي ايڊيشن جي ضخامت تقريباً 700 صفحا ڪن آهي. تصحيح ۽ تحقيق جي لحاظ سان ’فتحنامہ‘ جي هيءُ سنڌي ايڊيشن، هن ڪتاب جي جملي اڳين ڇپيل ترجمن توڙي فارسي متن کان عام پڙهندڙ کي هر لحاظ سان بي نياز ڪري

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

سگهي ٿي، بلڪ آئيندي هن ڪتاب بابت لکندڙ يا ان مان تاريخي معلومات اَخذ ڪندڙ محقق ۽ مؤرخ ڪي سواءِ هن ايڊيشن جي ٻيو ڪوبہ چارو ڪونهي. انهيءَ لحاظ سان فن تاريخ بابت سنڌي ۾ هيءُ ڪتاب سردست هڪ نهايت ئي قيمتي اضافو آهي.

اهل وطن کي سندن زبان ۾ شايع ٿيل هن ڪتاب جي اهميت کان واقف ڪرڻ لاءِ مٿيان اشارا ضروري هئا، ورنہ بندو پنهنجي هن ڪافي محنت کي اجا ناڪافي سمجهي ٿو. اميد تہ اسان مان، ٻئي ڪنهن صاحب علم کي ڏٽي توفيق ڏيندو جو هن تحقيق کي اجا بہ وڌيڪ مڪمل ڪري، سنڌ جي تاريخ جي ڪماحقه خدمت ڪندو.

آءٌ پنهنجي فاضل استاد مولانا عبدالعزيز ميمڻ، سابق پروفيسر و صدر شعبہّ عربي مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهہ، جو رهين منت آهيان جنهن سندم شاگرديءَ واري عرصي (1943-1945ع) ۾ منهنجي تاريخي ۽ ادبي معلومات ۾ قيمتي اضافا ڪيا، جي هن ترجمي جي تصحيح ۽ تحقيق ۾ مشعلہ راہ بنيا آهن. پڻ آءٌ پنهنجي محترم رفيق ۽ مهربان دوست قاضي احمد ميان اختر صاحب پروفيسر ”اسلامي تاريخ“ سنڌ يونيورسٽي جو شڪر گذار آهيان، جنهن وقت بوقت بندي جي تحقيقي بحثن کي غور سان ٻڌو، پنهنجا مفيد مشوارا ڏنا، ۽ منهنجي مسلسل همت افزائي ڪئي. ازان سواءِ ٽن نوجوانن: مراد علي خان، محمد شريف ۽ مسعود عليءَ ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل ماڻهن، ملڪن ۽ ماڳن وغيره جي ٻن اٽانگين فهرستن (نمبر 2، ص371 ۽ نمبر3 ص382) تيار ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، بورڊ جي لائق سيڪريٽري محمد ابراهيم جويي، ڪتاب جي تڪميل ۽ طباعت ۾ خاص دلچسپي ورتي ۽ بورڊ جي پريس جي عملي، ڪتاب کي صحيح ڇاپڻ ۾ حتي المقدور ڪوشش ڪئي. آءٌ انهيءَ سيني صاحبن جو شڪر گذار آهيان.

سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ — خادم العلم

22 آڪٽوبر 1966ع — نبي بخش بلوچ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

ضروري اشارا

ڪتاب جي متن ۾ چورس ڏنگين اندر ڏنل انگ، اصل فارسي متن جا صفحا ڏيکارين ٿا، مثلا ص 58 جي ويهين سٽ ۾ [11] جو انگ ڏيکاري ٿو تہ انهيءَ جاءِ تي اصل فارسي متن جو يارهون صفحو پورو ٿيو. حاشين ۽ نوٽن ۾ پڻ چورس [ ] ڏنگين ۾ ڏنل صفحن جي انگن مان مراد فارسي متن جا صفحا آهن، ۽ باقي ٻيا صفحن

مقدمو

هيءُ ڪتاب جو عام طرح "چچ نامہ" جي نالي سان مشهور ٿي ويو آهي، سو نہ فقط سنڌ جي تاريخ بابت پهريون بنيادي ڪتاب آهي، پر سڄي بر عظيم پاڪستان- هندستان جي تاريخي سلسلي جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي اسلام کان اڳ وارين حڪومتن جو مختصر احوال ۽ سنہ 15 کان 96 هجري (637-714ع تائين هندستان جي اتر-الهندين سرحدن تي اسلامي فوجن جي اوائلي بري ۽ بحري حملن ۽ آخر ۾ مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتحن جو مفصل ۽ مستند ذڪر موجود آهي. انهيءَ ڪري قدامت جي لحاظ سان هيءُ ڪتاب وڏي تاريخي اهميت رکي ٿو.

هيءُ ڪتاب اصل عربيءَ ۾ لکيل هو، ۽ سنہ 613 هجري ڌاري ان جو فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيو. اسان تائين هن ڪتاب جو فقط اهو فارسيءَ ۾ ترجمو پهتو آهي، جنهن جا وري انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ ترجما ڪيا ويا آهن. گهڻن ئي مصنفن "چچ نامہ" بابت ڪافي ڪجھ لکيو آهي، مگر هن ڪتاب جا هيٺيان پهلو اڃا تائين تحقيق طلب آهن: (1) اصل عربي ڪتاب ڪهڙو هو، ڪنهن جو لکيل هو، ۽ ڪڏهن لکيو ويو؟ (2) فارسي ترجمو، جو اسان تائين پهتو آهي، ان جي اصل عربي ڪتاب سان مطابقت يا ان ۾ ڪيل ڦير گهير ۽ اختلاف بابت ڪهڙي راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي؟ (3) خود فارسي ترجمي جي ترجمن يا ڇاپي ۾ ڪيتري

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

قدر غلطين جي اصلاح ڪئي وئي آهي، ۽ ڪيتري قدر اڃا تائين گنجائش باقي آهي؟

اسان هن مقدمي ۾ انهن مکيہ مسئلن ڪي قدري حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون، ۽ آخر ۾ هن سنڌي ترجمي ۽ ان ۾ ڪيل تحقيق تي روشني وجهنداسون

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان

اصل عربي ڪتاب

علي ڪوفي جو بيان: اول ته علي ڪوفي، جنهن هيءُ ڪتاب عربيءَ مان فارسي ۾ ترجمو ڪيو، تنهن جي اصل عربي ماخذ بابت سندس هيٺيون بيان قابل غور آهي:
”انونجاه سالن جي عمر ۾، سنه 613 (ڇهه سؤ تيرهن) ۾ سيني ڪمن مان هٿ ڪڍي، قيمتي ڪتابن کي پنهنجو وندرائيندڙ ۽ همنشين (بنايم).... جيئن ته اڳيان مصنف خراسان، عراق، ايران، روم ۽ شام جي فتحن مان هر هڪ جو بيان تفصيل سان نظم خواهه نثر ۾ لکي ويا آهن (اهڙيءَ طرح) هندستان جي فتح (بابت لکيل ڪتاب) (ص 56) جي ڳولا لاءِ نفس اماره کي تڪليف ڏنم ۽ اُچ مبارڪ کان اروڙ- بکر جي شهر ڏانهن رخ رکيم، ڇاڪاڻ ته اتان جا امام عربن جي خاندان ۽ بنياد مان هئا. ۽ جڏهن انهيءَ شهر ۾ پهتس ته.... مولانا قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان بن عثمان ثقفي (ص 57) سان ملاقات ٿي، ڪائنس پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته: هن فتح جي تاريخ سندس ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين حجازي ٻوليءَ (عربي) ۾ هڪ ڪتاب (جي صورت) ۾ لکيل آهي، جا هڪٻئي کان ميراث ٿيندي ورثي ۾ ايندي ٿي رهي، مگر جيئن ته اها عربيءَ جي پردي ۽ حجازيءَ جي حجاب ۾ ڍڪيل هئي، تنهنڪري عجمين (غير عربن) ۾ مشهور نه ٿي. جڏهن بندو انهيءَ ڪتاب کان واقف ٿيو ته (ڏٺائين ته) اهو حڪمت جي جوهرن سان سينگاريل ۽ نصيحت جي موتين سان سنواريل هڪ ڪتاب هو (ص 57) بندي، هن ڪتاب کي عربيءَ جي پردي مان ڪڍي فارسي بيان ۾..... آندو آهي (ص57). هيءُ ڪتاب.... هند ۽ سنڌ جي فتح بابت عرب جي عالمن ۽ ادب وارن حڪيمن جي تصنيف آهي.... اگرچ عربي زبان ۽ حجازي لئي ۾ وڏو درجو هوس، ۽ عرب جي بادشاهن کي هن جي پڙهڻ ڏانهن نهايت توجهه ۽ ان تي حد کان وڌيڪ فخر هو، ليڪن جنهن صورت ۾ حجازي پردي ۾ (ڍڪيل) ۽ پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۽ سينگار کان خالي هو، تنهنڪري عجم ۾ رائج نه ٿي سگهيو.“ (ص 259)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

متئين بيان مان هن ڪتاب متعلق هيٺيان اهم نڪتا واضح ٿين ٿا: (1) جهڙيءَ طرح خراسان جي فتح، عراق جي فتح، يا ايران ۽ شام جي فتحن بابت ڪتاب لکيل هئا، اهڙيءَ طرح هيءُ ڪتاب ”هند ۽ سنڌ جي فتح بابت“ هو، (2) اهو ڪتاب عربيءَ ۾ لکيل هو ۽ دراصل ”عرب عالمن“ جوئي تصنيف ڪيل هو، (3) اهو اصل عربي ڪتاب سنه 613 هه ڌاري اروڙ ۽ بکر جي وڏي قاضي مولانا اسماعيل وٽ هو، جو عربن جي ثقفي خاندان مان هو ۽ عثمان ثقفي جي ڏهين پيڙهي ۾ هو.(1) هيءُ ڪتاب هن خاندان ۾ آڳاٽي وقت کان موجود هو ۽ هڪبئي کان ميراث طور ورثي ۾ هلندو پئي آيو، ۽ (4) اهو ڪتاب مولانا قاضي اسماعيل جي ”ابن ڌاڏن جي هٿ اکرين“ عربيءَ ۾ لکيل هو.

جيڪڏهين خود هن قاضين جي خاندان مان هيءُ ڪتاب ڪنهن جو تاليف يا تصنيف ڪيل هجي ها ته قاضي اسماعيل اهڙي خبرعلي ڪوفي کي ٻڌائي ها، مگر علي ڪوفي جي بيان مان ظاهر آهي ته هيءُ ڪتاب دراصل ڪن ٻين”عربن عالمن“ جو تصنيف ڪيل هو ۽ مولانا قاضي اسماعيل جي ”ابن ڌاڏن“جي محض ”هٿ اکرين“ لکيل هو. جنهن جي معنيٰ ته هيءُ ڪتاب ٻئي ڪنهن مؤلف يا مصنف جي اصل قلمي نسخي جو پهريون نقل يا ان نقل جو به نقل هو، جنهن کي علي ڪوفي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

سنڌ جي تاريخ ۽ عرب مؤرخ: هن وقت تائين ڪنهن به اهڙي عربي تاريخ جو انڪشاف نه ٿيو آهي، جا محض سنڌ ۽ هند جي اوائلي اسلامي فتحن بابت هجي. البت جن عرب مورخن جا تواريخي ڪتاب هن وقت موجود آهن ۽ جن پنهنجن انهن تاريخن ۾ سنڌ جي فتحن ۽ سنڌ جي عربي دؤر حڪومت بابت ٿورو يا گهڻو احوال ڏنو آهي، سي هي آهن:

(1) احمد بن يحيٰ بن جابر بن داؤد الڪاتب البغدادي، جو ”البلاذري“ جي لقب سان مشهور آهي. سنه 279/280 هجري ۾ وفات ڪيائين. بلاذري پنهنجي مشهور تاريخ ”ڪتاب فتوح البلدان“ ۾ هڪ خاص خلاصو باب ”فتوح السند“(سنڌ جون فتحون) جي عنوان سان قلمبند ڪيو آهي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(2) احمد بن داؤد بن وَتند، جو ”ابو حنيفہ الدينوري“ جي نالي سان مشهور آهي. جمادي الاول سنہ 282 هجري ۾ وفات ڪيائين. سندس تاريخ ”ڪتاب الاخبار الطوال“ ۾ سنڌ بابت ڪي ٿورا مختصر حوالا موجود آهن.

(3) احمد بن ابي يعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح الڪاتب العباسي ”الا صفهاني“،(1) جو ”اليعقوبي“ جي لقب سان مشهور آهي. سنہ 284 هجري ۾ وفات ڪيائين. سندس ڪتاب ”التاريخ الڪبير“، جا عام طرح سندس نالي پويان ”تاريخ اليعقوبي“ سڏجي ٿي، تنهن جي سنہ 252 هجري جي واقعن تي پڇاڙي ٿئي ٿي. هن تاريخ ۾ محمد بن قاسم جو سنڌ فتح ڪرڻ جو احوال ڪجهہ تفصيل سان ڏنل آهي ۽ سنڌ جي عرب گورنرن بابت پيا بہ ڪي چند حوالا موجود آهن.

(4) ابو جعفر محمد بن جرير الطبري، جو سنہ 224 هجري ۾ ڄائو ۽ شوال سنہ 310 هہ ۾ وفات ڪيائين. سندس ”تاريخ الرُسُل والمُلوڪ“، جنهن کي عام طرح ”تاريخ الطبري“ سڏجي ٿو، تنهن ۾ سنہ 302 هجري تائين جي تاريخي واقعن جو ذڪر آهي. سنڌ جي فتح متعلق ان ۾ ڪي ٿورا مختصر حوالا ڏنل آهن.

مٿين مؤرخن کان علاوه، ابن الاثير (عزالدين ابوالحسن علي بن محمد 630-555هہ) جي ”الڪامل في التاريخ“ ۽ ابن خلدون (عبدالرحمان ابو زيد ولي الدين 808-732هہ) جي تاريخ ”ڪتاب العبر“ ۾ پڻ سنڌ جي اوائلي اسلامي فتحن جو ذڪر آهي، مگر اهي ٻئي مؤرخ گهڻو پوءِ جا آهن ۽ سندن تواريخن ۾ انهن اوائلي فتحن جو مواد اڳين تواريخن تان، خصوصاً بلاذري ۽ طبري تان نقل ٿيل آهي. انهيءَ ڪري مٿين چئن اڳاٽن مؤرخن جا ڪتاب نسبتاً اصولي حيثيت رکن ٿا.

انهن چئني مؤرخن جي وفات جي سالن (279هہ، 282هہ، 284هہ ۽ 310هہ) مان ظاهر آهي تہ هنن ٽين صدي هجريءَ ۾ پنهنجون تاريخون لکيون. هند ۽ سنڌ جون اوائلي اسلامي فتحون پهرين صدي هجري (15-96هہ) ۾ واقع ٿيون. ان جي معنىٰ تہ هنن مؤرخن ۽ سنڌ جي اوائلي فتحن جي وچ ۾ هڪ سؤ ورهيہ کان بہ ڪجهہ وڌيڪ عرصو حائل هو. انهيءَ ڪري هنن خود اهي واقعا ڪانئن اڳ وارن مؤرخن يا سندن ڪتابن تان ورتا هوندا. هاڻي سوال آهي تہ هند ۽ سنڌ جي فتحن بابت خود انهن چئني مؤرخن جا ماخذ ڪهڙا هئا؟

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

عرب مؤرخن جو مکيہ ماخذ "المدائني": ابو حنيفة الدينوري جي "ڪتاب الاخبارالطوال" ۾ خاص سنڌ جي فتوحات بابت ڪو اهم حوالو موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري اسان بلاذري، يعقوبي ۽ طبري جي سنڌ بابت حوالن جي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

بلاذري پنهنجي ڪتاب "فتوح البلدان" ۾ جن مؤرخن ۽ راوين کان تاريخي واقعا نقل ڪيا آهن، تن ۾ ابوالحسن علي بن محمد المدائني جو نالو خاص اهميت رکي ٿو. ڇو تہ ان کان ڪافي مواد نقل ڪيو اٿس ۽ سنڌ جي فتحن جو احوال تہ خصوصاً ان کان ورتو اٿس. مختلف واقعن ۽ حالتن بابت بلاذري گهٽ ۾ گهٽ 25 بيان اهي قلمبند ڪيا آهن، جي هن خود سنئون سڌو ابوالحسن المدائني جي زباني ٻڌا(1)، ۽ 21 بيان ٻيا مدائني جا ڪري ڇاٽايا اٿس، جي غالباً بلاذري، مدائني جي مختلف ڪتابن تان نقل ڪيا (1).

"فتوح السند" يعني، سنڌ جي فتحن وارو باب تہ شروع ئي هن طرح ٿئي ٿو:"اخبرنا علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف- الخ" (2) يعني تہ (اسان سان علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف خبر ڪئي). هت شروع ۾ ئي بلاذري، ابوالحسن المدائني جو خاص سڄو ذاتي نالو ڪنيو آهي، ۽ گمان غالب آهي تہ بلاذري هيءُ سڄو باب خود مدائني جي زباني ٻڌو ۽ ان کي پنهنجي ڪتاب ۾ قلمبند ڪيو. هيٺيان دليل هن نظريي جي تائيد ڪن ٿا:

(1) باب جي شروعات ئي مدائني جي ذاتي نالي جي سَنَدَ سان ٿئي ٿي ۽ ان سان گڏ ٻئي ڪنهن بہ راوي جو نالو آندل ناهي.

(2) باب جي شروع ۾ جنهن پهرئين واقعي جو ذڪر آهي، سو آهي حضرت عمر رضہ جي خلافت ۾ عمان ۽ بحرين جي گورنر عثمان بن ابي العاص الثقفي طرفان 5 هجري ۾ سندن ڀائرن حڪم ۽ مغيره جي ڪمانڊ هيٺ ديبل، ڀڙوچ ۽ ٺاڻي جي بندرن تي ساموندي حملا ۽ فتحون. جيڪڏهن مدائني جي سنَدَ ۽ زباني جو تعلق فقط هن واقعي سان هجي ها تہ ان کان پوءِ ٻئي واقعي (حضرت عثمان رضہ جي خلافت ۾ 'محاذ هند' بابت سرگرمي) يا ان بعد ٿئين واقعي (حضرت علي رضہ جي خلافت ۾ ان محاذ تي فتحون) بابت بلاذري ضرور ڪنهن ٻئي راوي جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

سندَ پيش ڪري ٿو، جو سندس اصولي دستور آهي. مگر صرف باب جي شروع ۾ مدائني جي زباني جي سندَ پيش ڪرڻ بعد بلاذريءَ بنا ڪنهن ٻي سندَ جي مسلسل طور واقعن جو ذڪر ڪندو پئي ويو آهي.

(3) هن باب ۾ بلاذري، جڏهن ٻه ڪن ٻين راوين جون روايتون ڏنيون آهن ته اهي صرف معترضہ جملن طور هلندڙ بيان جي تصديق يا تڪميل يا ان کان اختلاف واضح ڪرڻ لاءِ آنديون آهن.(1) سڄي باب ۾ اصولي هلندڙ بيان اهوئي آهي جو منڍ کان ئي ابوالحسن المدائني جي زباني شروع ٿئي ٿو. انهن مان ظاهر آهي ته بلاذري جي هن ”فتوح السند“ واري باب جو اصل راوي ۽مصنف مدائني آهي.

يعقوبي فتوحات سنڌ بابت پنهنجي بيانن ۾ مدائني جو نالو سندَ طور ڪونہ آندو آهي، مگر هيٺين دليلن جي بنياد تي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جي واقعن بعد، يعقوبي جو مکيہ ماخذ مدائني آهي:

پهريون ته، سنڌ جي فتحن بابت يعقوبي جا بيان اصولي طور اهي ساڳيا آهن، جي بلاذريءَ ”فتوح السند“ جي باب هيٺ مدائني جي زباني نقل ڪيا آهن. يعقوبي اختصار سببان البت ڪي ڳالهيون حذف ڪري ڇڏيون آهن ۽ ان سان گڏ ڪن چند ضعيف روايتن جو اضافو ڪيو آهي. ٻيو ته، يعقوبي پنهنجي تاريخ ۾ اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ اسناد جا سلسلا اڪثر ڇڏي ڏنا اٿس. انهيءَ ڪري ئي سنڌ جي واقعن پڻ مدائني جي سند کي حذف ڪري ڇڏيو اٿس.حالانڪ انهن واقعن بابت سندس بيان اهي ئي ساڳيا آهن، جي ٻين ڪتابن ۾ مدائني جي سندَ سان بيان ٿيل آهن. مثلاً يعقوبي (جلد 2 ص 278) امير معاويہ جو عبدالله بن سوار کي ” چئن هزارن “سان مڪران تي چاڙهي موڪلڻ جو ذڪر ڪيو آهي. بالڪل اهو ساڳيو بيان” چئن هزارن “فوج جي ذڪر سميت فتحنامي (ص 109) ۾ ابوالحسن مدائني جي روايت سان موجود آهي. ٽيون ته، اهو پڻ ثابت آهي ته مدائني کان يعقوبي واقف هو، ڇاڪاڻ ته پنهنجي تاريخ (جلد 2 ص 4) ۾ مدائني جو نالو ڪنيو اٿس.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ابوجعفر الطبري، پنهنجي ضخيم تاريخ ۾ ابوالحسن مدائني کان سنئون سڌو گهڻو ڪجهه نقل ڪيو آهي. گهٽ ۾ گهٽ 500 روايتون مدائني جي سندَ سان نقل ڪيون اٿس. (1) خراسان جا جملي واقعا شروع کان آخر تائين گهڻو ڪري مدائني جي روايت سان آندا اٿس ۽ پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته مدائني جو”ڪتاب فتوح خراسان“سڄو استعمال ڪيو اٿس. ساڳيءَ طرح عراق جي فتحن ۽ نظام حڪومت بابت پڻ اڪثر حالات مدائني جي روايتن سان نقل ڪيا اٿس، ۽ غالباً مدائني جي ”ڪتاب فتوح العراق“ ڪي به طبري پوريءَ طرح استعمال ڪيو آهي. البت خاص مشرقي ملڪن، جهڙوڪ: ڪرمان، سجستان، ۽ مڪران جون فتحون، جي سنڌ جي فتح جو آغاز آهن، تن جا واقعا مدائني جي بدلي (جنهن انهن ملڪن جي فتحن بابت مستقل ڪتاب لکيا هئا) پنهنجن جداگانه روايتن ذريعي نقل ڪيا اٿس.(2)

سنڌ جي فتح، ان بعد سنڌ جي عرب گورنرن، يا سنڌ متعلق ٻين سڌن اشارن بابت طبري تقريباً (40) چاليهه کن حوالا پنهنجي تاريخ ۾ آندا آهن. جن مان اڪثر مختصر ۽ سندَن کان سواءِ ڏنل آهن. جملي تقريباً 9 حوالا اهڙا آهن، جي سندَن سان آهن. (3) جن مان هڪ حوالو، منصور بن جمهور جو سنڌ ۾ ٻيجي اچڻ بابت، مدائنيءَ جي روايت سان ڏنل آهي. (1) ان کان سواءِ مدائني جي شاگرد عمر جي وسيلي سان طبري هڪ خاص بيان مدائني جي روايت سان نقل ڪيو آهي (قال عمر قال علي واخبرنا ابوعاصم الزيادي عن الهلواث الڪلبي قال ڪنا بالهندمع محمد بن القاسم- الخ 1275x2) جنهن جو اصل راوي محمد بن قاسم سان هندستان ۾ گڏ هو. ان مان ظاهر آهي ته سنڌ متعلق طبري، مدائني جي روايتن کان بخوبي واقف آهي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(1) مولانا قاضي اسماعيل جي متي ڄاڻايل نسب جي صحت بابت ڏسو آخر ۾ ص 262، حاشيه 57 [9]

(1) يعقوبي وطن جي لحاظ سان اصفهان جو هو (ڏسو ابن الفقيہ الهمداني جو كتاب البلدان ص 290)

(1) اهڙن بيانن لاءِ "حدثني" "حدثنا" "اخبرني" يا "اخبرنا" جا الفاظ آڻي مدائني جو نالو كنيو اٿس. ڏسو "فتوح البلدان" (مطبوع يورپ) ص ص 9، 11، 13، 35، 56، 73، 277، 280، 281، 300، 311، 323، 327، 336، 342، (ٻہ روايتون)، 353، 356، 382، 384، 392، 431، 438 ۽ 464.

(1) اهڙن بيانن آڏو "قال" يا "في رواية" جا الفاظ آڻي مدائني جو نالو كنيو اٿس، ڏسو "فتوح البلدان" (مطبوع يورپ) ص ص 7، 47، 128، 219، 240، 247، 337، 344، 353، 358، 359، (ٻہ روايتون)، 262، 365، 367، 373، 374، 382، 438، 465 ۽ 468.

(2) ايضاً، ص 421.

(1) اهڙيون جملي 12 روايتون آهن، جن تي غور كرڻ سان اسان جي هن نظريي جي پكي تائيد ٿئي ٿي. مثلاً (1) ص [437] تي ديبل جي بتخاني جي ذكر بعد تصديق طور محمد بن يحيٰ جي روايت ۽ منصور بن حاتم جي زباني پيش كئي اٿس، جنهن خود بلاذري جي ڏينهن ۾ بتخاني جو اهو ٿل ڏٺو هو. ساڳيءَ طرح ص 438 تي تصديق خاطر منصور بن حاتم جي زباني نقل كئي اٿس، جنهن ڏاهر ۽ سندس قاتل جون تصويرون ديبل ۽ پڙوچ ۾ ڏٺيون. (2) هلندڙ بيان جي تكميل طور ص 437 تي محمد بن قاسم جو صلح ذريعي ٽيرون فتح كرڻ جي روايت آندي اٿس. مگر ان ۾ كنهن بہ ٻئي راوي جو نالو كونہ آندو اٿس ۽ "قالوا" (يعني "چون ٿا") جو لفظ آندو اٿس. ساڳي طرح "قالوا" ("چون ٿا") جي شروعات سان ص 439 تي محمد بن قاسم جي طرفان حجاج ڏانهن موكليل سون ۽ روكڙ جو ذكر كيو اٿس. ص 446 تي هلندڙ بيان جي تكميل خاطر پنهنجي همعصرن هرهك منصور بن حاتم جو بيان (فضل بن ماهان متعلق) ۽ ٻيو ابوبكر جو بيان (عسيغان جي حكم بابت) ڏنو اٿس. (3) هلندڙ بيان كان اختلافي راين لاءِ، ص 433 ۽ ص 438 تي "وقال" جي لفظن سان معترضہ جملن طور "ابن الكلبي" جا بيان ڏنا اٿس، جن مان هك ۾ هن مكران جو

كتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

فاتح ”حڪيم بن جبلہ“ ڄاڻايو آهي ۽ ٻئي ۾ ڏاهر جي قاتل جو نالو ”قاسم بن ثعلبہ“ ڏنو آهي. ساڳي طرح صفحن 434، 436 ۽ 442 تي هلندڙ بيان ڪان ڪي مختلف رايا ڏنا اٿس، مگر خود پاڻ انهن راين کي ضعيف سمجهي، انهن کي ”قال قوم“ (ڪي چون ٿا تہ: ”قال بعضهم“ (”ڪن جو چوڻ آهي تہ“): ”وقيل“ (”چيو وڃي ٿو تہ“) جي لفظن سان آندو اٿس.

بهرحال اهي جملي روايتون يا تہ هلندڙ بيان (جو يقيني مدائني جو آهي) جي تصديق خاطر، يا ان جي مزيد تڪميل خاطر، يا ان ڪان اختلاف ڏيکارڻ خاطر آنديون اٿس.

(1) اسان جي ڳاڻيٽي موجب طبري 503 دفعا مدائني جو نالو ڪنيو آهي.

(2) مثلاً ڏسو طبري جلد 1 ص ص 2705، 2707، ۽ 2708 جتي سجستان، ڪرمان ۽ مڪران جي فتح واري روايت هن طرح بيان ٿيل آهي: ”ڪتب الي السري عن شعيب عن سيف عن محمد و طلحہِ ”المهلب و عمرو قالوا- الخ“.

(3) ڏسو تاريخ طبري 1836x2، 1946x2، 1979x2، 149x3، 282x3، 359-360x3، 363x3، 409x3، 1233x3.

(1) تاريخ طبري 1979x3 جتي مدائني جي روايت هن طرح ڄاڻايل آهي:”ذڪر علي بن محمد بن عاصم بن حفص التميمي وغيره حدثوه- الخ“.

”فتوحات سند“ جو پهريون مصنف ”المدائني“: سندس سچو نالو ”ابو الحسن علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف المدائني“ آهي ۽ هو شمس بن عبدمناف جي خاندان مان عبدالرحمان بن سمرہِ جو آزاد ڪيل غلام هو. تقريباً سنہ 135 هجري ۾ بصره ۾ ڄائو ۽ وڏو ٿيو. اتان پوءِ لڏي وڃي ”مدائن“ جي شهر ۾ رهيو، جنهن ڪري ”المدائني“ (مدائن جو) جي نسبت سان مشهور ٿيو. اتان پوءِ موٽي اچي بغداد ۾ رهيو، جتي غالباً سنہ 224/225ھ ۾ وفات ڪيائين. (2)

مدائني اسلامي تاريخ جي واقعن جو وڏو ڄاڻو هو. خصوصاً خلافت اسلاميہ جي مشرقي ملڪن، جهڙوڪ: عراق، خراسان، بحرين، عمان، ڪرمان، سجستان، ڪابل ۽ زابلستان، مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتوحات جي پوري ۽ پيرائتي خبر هيس ۽ انهن متعلق هينيان مختلف ڪتاب لکيائين: ڪتاب فتوح العراق، ڪتاب فتوح خراسان، ڪتاب فتح الابلته، ڪتاب امرالبحرين، ڪتاب ڪرمان، ڪتاب فتوح

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

سجستان، ڪتاب ڪابل و زابلستان، ڪتاب فتح مڪران، ڪتاب ثغر الهند ۽ ڪتاب عمال الهند. (1)

مدائني جي انهن تصنيفن جو سڌي يا اڻسڌيءَ طرح سنڌ جي اوائلي اسلامي فتحن ۽ تاريخ سان لاڳاپو آهي. عراق جي فتح ٿيڻ سان اتي مضبوط فوجي طاقت جو پايو پيو، جتان سنڌ ۽ بين مشرقي ملڪن جي فتحن ۾ آساني ٿي. بصره لڳ قديم بندر ”اُبلة“، عمان ۽ بحرين جي فتحن ٿيڻ سان مسلمانن جي ساموندي طاقت جو بنياد پيو ۽ ديبل، ڀڙوچ ۽ ٺاڻي تي پهرين ساموندي حملن ۽ فتحن ۾ آساني ٿي. ڪرمان ۽ سجستان جي فتحن ذريعي، اسلامي فوجون هندستان جي اتر- اولهه سرحد طرف وڌيون ۽ اول مڪران، زابلستان ۽ ڪابل (اڀرندو افغانستان) فتح ڪيائون ۽ ان ڪان پوءِ اتان سنڌ ۽ هندستان جا ڪي حصا فتح ٿيا. مدائني جا ٽي ڪتاب: 1.ڪتاب فتح مڪران 2. ڪتاب ثغرالهند ۽ 3. ڪتاب عمال الهند (هند يعني سنڌ جا گورنر) سنئون سڌو سنڌ جي فتح ۽ اتي جي عربي حڪمرانن سان تعلق رکن ٿا.

ان ڪان سواءِ مدائني ”ڪتاب اخبار ثقيف“ يعني ثقفي خاندان جي حالتن بابت ڪتاب لکيو، ياد رهي ته سنڌ جي فتح ۾ ثقفي خاندان جو وڏو هٿ آهي. سڀ ڪان پهرين عثمان بن ابي العاص الثقفي سنہ 15 هجري ۾ عمان مان پنهنجي ڀائرن حڪم ۽ مغيره جي ڪمانڊ هيٺ ديبل، ڀڙوچ ۽ ٺاڻي جي بندرن تي ساموندي لشڪر موڪليو، ان بعد حجاج توڙي محمد بن قاسم ٻئي ثقفي خاندان مان هئا، جن جي همت ۽ حڪمت عملي سان سنڌ فتح ٿي. ”ڪتاب فتوح خراسان“ ۾ خاص طور خراسان جي گورنر جنيد بن عبدالرحمان المري جي سوانح ۽ واقعا لکيائين.(1) معلوم هجي ته پهريائين جنيد تقريباً 5 يا 6 سال (105-111هه) سنڌ جو گورنر هو، جتي هن وڏيون فتحون حاصل ڪيون ۽ غالباً سندس انهيءَ شهرت سبب ئي ڪيس سنڌ مان بدلي ڪري، سڌو خراسان جو گورنر مقرر ڪيو ويو، جتي هو (سندس وفات محرم 116 هه) تائين رهيو.

مدائني جي مٿئين تصنيفن تي غور ڪرڻ بعد هيءُ نتيجو نڪري ٿو ته، مدائني اسلامي خلافت جي مشرقي ملڪن جي فتحن ۽ تاريخ ڪان پوري طرح واقف هو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

خاص طرح محاذ هند يعني مڪران ۽ سنڌ جي فتحن ۽ اتي جي عرب گورنرن جي حالتن جو پورو ڄاڻو هو ۽ انهن مسئلن تي جدا جدا ڪتاب لکيائين. نہ صرف ايترو پر جن مکيہ شخصن جو سنڌ جي فتحن ۽ حڪمرانيءَ سان واسطو هو، انهن جي حالتن کان بہ واقف هو ۽ انهن تي ڪتاب لکيائين.

"فتحنامہ" جو بنياد مدائني جي تصنيفن تي: مٿئين بيان مان واضح ٿيو تہ ابوالحسن مدائني ئي هر حوالي کان سنڌ جي فتح ۽ تاريخ جو پهريون مؤرخ ۽ مصنف آهي: بلڪ مدائني ئي هند، سنڌ ۽ مڪران جي فتحن جو اڪيلو مؤرخ ۽ مصنف آهي، ڇاڪاڻ تہ عربي تاريخ ۾ ٻئي ڪنهن بہ مصنف جو نالو نٿو ملي، جنهن مڪمل طور انهن ملڪن جي تاريخ ڏانهن توجهہ ڏنو هجي يا انهيءَ موضوع تي ڪوبہ ڪتاب لکيو هجي. مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتحن بابت جو احوال اسان تائين پهتو آهي، سو فقط مدائني جي ذريعي پهتو آهي. ڇاڪاڻ تہ مڪران ۽ سنڌ جي اسلامي فتحن يا تاريخ متعلق بلاذري، يعقوبي ۽ طبري جا بيان اڪثر مدائني جي روايتن تي ٻڌل آهن. مطلب تہ سنڌ جي فتح بابت جي بنيادي حقيقتون اڳاٽن عرب مؤرخن ذريعي اسان تائين پهتيون آهن، سي اڪثر مدائني جي روايتن ذريعي ئي پهتيون آهن. انهيءَ ڪري ڇئي سگهجي ٿو تہ"فتحنامہ سند"، جو اصل عربيءَ ۾ هو ۽ جنهن ۾ سنڌ جي اوائلي اسلامي فتحن جو ذڪر آهي، تنهن جو گهڻو مدار مدائني جي تصنيفن ۽ روايتن تي آهي. هيٺيان دليل هن نظريي جي وڌيڪ تائيد ڪن ٿا:

(1) اسان هن کان اڳ واضح ڪري چڪا آهيون تہ اڳاٽين عربي تاريخن ۾ بلاذري جي "ڪتاب فتوح البلدان" ۾ ئي سنڌ جي اسلامي فتحن جو بيان ٻين سيني ڪتابن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ تفصيل سان ملي ٿو، ڇو تہ ان ۾ بلاذري سڄو سارو 15 صفحن (ص 431-448) جو هڪ خاص خلاصو باب "فتوح السند"جي عنوان سان قلمبند ڪيو آهي. هن باب ۾ ڏنل روايتن تي غور ڪرڻ سان هي پڻ معلوم ٿي چڪو تہ هن باب جو اصل راوي ۽ مصنف مدائني آهي.

هن باب جي متن ۽ مواد تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ: (1) ان جي شروعات، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان مان سنڌ ۽ هند جي بندرن (ديبل، ڀڙوچ ۽ ٿاڻي)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

تي ڪيل پهرئين ساموندي حملي ۽ فتحن جي واقعي سان ٿئي ٿي، يعني تہ محاذ هند (سنڌ ۽ هند) جي ذڪر سان ان جي شروعات ٿئي ٿي. (2) ان ڪان پوءِ حضرت عثمان رضہ جي خلافت ڪان وٺي عبدالملڪ جي عهد تائين، اسلامي فوجن جي مڪران ۾ جنگين ۽ فتحن جا واقعن ڏنل آهن. يعني تہ اهي واقعا مڪران جي فتح سان تعلق رکن ٿا. (3) وليد جي ڏينهن ۾ وري محاذ سنڌ ۽ هند جو ذڪر، ديبل تي عبيدالله بن نبهان ۽ بديل جي ساموندي حملن سان شروع ٿئي ٿو ۽ محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي مڪمل فتح ۽ هند جي ڪن ڀاڱن جي فتح سان پورو ٿئي ٿو. (4) ان ڪان پوءِ سليمان جي خلافت ڪان وٺي سنڌ ۽ هند جي عرب گورنرن جو ذڪر شروع ٿئي ٿو، جو معتصم جي خلافت بعد عمر بن عبدالعزيز الهباري جي سنڌ تي قبضي تي ختم ٿئي ٿو.

باب "فتوح السند" جي متن ۽ مواد جي متئين تفصيل مان ظاهر آهي تہ هن باب جي روايت ۾ مدائني غالباً پنهنجي ٽن ڪتابن هر هڪ "ڪتاب ثغرالهند" (هند ۽ سنڌ جو محاذ)، "ڪتاب فتح مڪران" (مڪران جون فتحون) ۽ "ڪتاب عامل الهند" (هند ۽ سنڌ جا گورنر) کي يڪجا جمع ڪيو آهي، اهو قياس جي ويجهو معلوم ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ تہ بلاذري سنہ 280/279 هہ ۾ وفات ڪئي ۽ مدائني سنہ 225 هہ ۾، يعني تہ بلاذريءَ ڪان 55 ورهيہ اڳ، جنهن جي معنيٰ تہ بلاذري جڏهن هن باب جي روايت خود مدائني ڪان سندس زباني ٻڌي هوندي، تڏهن مدائني يقيني طور پيريءَ ۾ هوندو ۽ متيان ٽي ڪتاب ان ڪان ڪافي اڳ تصنيف ڪيا هوندائين. انهيءَ ڪري زباني روايت ۾ سنڌ جي فتحن بابت بلاذري کي غالباً پنهنجن انهن تصنيفن جو تت بيان ڪري ٻڌايائين: خود بلاذري کي بہ پنهنجي ڪتاب لاءِ اختصار جي ضرورت هئي، انهيءَ ڪري غالباً مدائني جي روايت جو اختصار قلمبند ڪيائين.

"فتحنامي" جي اسلامي تاريخ واري حصي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ بلاذري جي باب "فتوح السند" وارو سڄو مواد ترتيبوار ان ۾ شامل آهي. مثلاً صفحي [72] 104 تي ان جي شروعات ٿئي، بلاذري جي باب مطابق، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان مان عثمان بن ابي العاص ثقفي جي هٿان سنڌ ۽ هند جي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

بندرن (ديبل، پڙوچ ۽ ٺاڻي) تي ساموندي حملي ۽ فتح جي واقعي سان ٿئي ٿي، ان بعد حضرت عثمان رضہ جي خلافت کان وٺي عبدالملڪ جي عهد تائين، اسلامي فوجن جي مڪران ۾ جنگين ۽ فتحن جا واقعا بلڪل بلاذري جي سلسلي مطابق ڏنل آهن: ۽ ان کان پوءِ وليد جي ڏينهن ۾ وري محاذ هند ۽ سنڌ جو ذڪر، ديبل تي عبيدالله بن نبهان ۽ بديل جي ساموندي حملن سان شروع ٿئي ٿو، ۽ محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي فتح جي تفصيلوار بيان سان ختم ٿئي ٿو. البت محمد بن قاسم کان پوءِ، جي عرب گورنر سنڌ ۾ آيا، تن جو بيان فتحنامي ۾ ڪونهي، جنهن جي معنيٰ ته فتحنامي جي هن اسلامي فتحن واري حصي ۾ صرف مدائني جي ٻن ڪتابن يعني ”ڪتاب ثغر الهند“ (محاذ هند ۽ سنڌ) ۽ ”ڪتاب فتح مڪران“ (مڪران جون فتحون) جو مواد موجود آهي، مگر سندس ٽئين ڪتاب”ڪتاب عمال الهند“ (هند ۽ سنڌ جا گورنر) جو مواد شامل ڪونهي.

(2) ”فتحنامي“ جي اندروني شهادتن مان پڻ معلوم ٿئي ٿو ته ان ۾ غالباً مدائني جا اهي ٻہ ڪتاب، يعني ته ”ڪتاب ثغر الهند“ ۽ ”ڪتاب فتح مڪران“ مڪمل طور شامل آهن. هيٺيان دليل ان نظريي جي تائيد ڪن ٿا:

(الف) بلاذري، باب ”فتوح السند“ ۾ مختلف واقعن بابت مدائني جي زبان کي اجمالي طور ۽ اختصار سان قلمبند ڪيو آهي. فتحنامي ۾ اهي ساڳيا واقعا ساڳي ترتيب پر وڌيڪ زياده تفصيل سان بيان ٿيل آهن. مدائني پنهنجي پيريءَ ۾ بلاذري کي غالباً پنهنجي تنهي ڪتابن جو ٿڦ بيان ڪري ٻڌايو، ۽ ان جي ابتڙ”فتحنامي“ ۾ غالباً مدائني جا ٻہ ڪتاب”ڪتاب ثغرالهند“ ۽”فتح مڪران“سندس پوري روايت سان شامل آهن، جنهن ڪري جملي واقعن جو تفصيل موجود آهي. ان کان سواءِ باب”فتوح السند“ ۽ ”فتحنامي“ جي ساڳين بيانن ۾ نہ فقط اصولي پر جزئياتي مطابقت بہ موجود آهي: مثلاً فتحنامي (ص 133) ۾ ڄاڻايل آهي تہ ديبل جي حملي وقت حجاج جو خط پهتو، جنهن ۾ هدايت هئي تہ”مناسب ائين آهي تہ سڄ کي پٺي ڏيو، جيئن دشمن کي چڱي طرح ڏسي سگهو.“اهي لفظ بلاذري جي عبارت (ص 437) ۾ حجاج جي حڪم ”ولتڪن مما يلي المشرق“ جي عين مطابق آهن: فتحنامي (ص 171) ۾ ڄاڻايل آهي تہ حجاج

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

ڏانهن محمد بن قاسم سُرڪي موڪلڻ لاءِ لکيو، ۽ ان جي انتظام لاءِ حجاج جي حڪم سان پچيل ڪپهه آئي، جا سرڪي ۾ ٻوڙي، خشڪ ڪندا ويا. بلاذري (ص 436) جي عبارت بہ ان مطابق آهي تہ ”وعمد الحجاج الي القطن المحلوج، فنقع في الخل الخمر الحاذق.“ پهريون مجاهد، جو ديبل قلعي جي ديوار تي چڙهيو، ان جو نالو بہ بلاذري جي بيان توڙي فتحنامي مطابق ساڳيو آهي (ڏسو فتحنامو ص 308 نوٽ ص 134). ڏاهر جي قاتل جي باري ۾ پڻ فتحنامي ۽ بلاذري جي بيانن ۾ مطابقت آهي (ڏسو فتحنامو ص 326، نوٽ ص 198) انهيءَ جزئيائي مطابقت مان ظاهر آهي تہ فتحنامي جا تفصيلي بيان مدائني جي روايت مطابق آهن، جا بلاذري خود مدائني جي زباني پنهنجي باب ”فتوح السند“ ۾ قلمبند ڪئي آهي.

(ب) بلاذري ڪي مدائنيءَ خود پنهنجي زباني ويهي فتوحات جي واقعن جو بيان ڪري ٻڌايو، انهيءَ ڪري بلاذري باب ”فتوح السند“ جي شروع ۾ سندس نالو سند طور پيش ڪيو آهي ۽ ان بعد لاڳيتو واقعات نقل ڪندو ويو آهي، تان جو ڏاهر جي قتل بعد (ص 438) وري اڳتي هلنڊڙ بيان لاءِ ٻيهر مدائني جو نالو ڪٽي ، پنهنجي ماخذ جي تصديق ڪئي اٿس. مطب تہ بلاذري سجو بيان مدائني جي زباني ٻڌو. انهيءَ ڪري ذري ذري سندس نالي آڻڻ جي ڪيس ضرورت ڪانہ هئي.

اوائلي عرب مصنفن جو دستور هو تہ خود پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتابن ۾ اڪثر هر نئين بيان آڏو پنهنجو نالو ڪٽي ان بعد، پنهنجو سند جي سلسلو(يعني انهن راوين جا نالا جن کان مصنف تائين ان بيان يا واقعي جي روايت پهتل هجي) پيش ڪري، پوءِ ان بيان ڪي پيش ڪندا هئا. مؤرخن ۾ ابوجعفر طبري پنهنجي تاريخ ۾ خاص طرح انهيءَ دستور جي پابندي ڪئي آهي. طبري هر نئين واقعي ڪي بيان ڪرڻ وقت چوندو تہ ”قال ابو جعفر...... حدثني فلان قال حدثني فلان“ (يعني ابو جعفر چوي ٿو تہ مون سان فلاڻي هي ذڪر ڪيو)، جنهن چيو تہ (مون سان فلاڻي اهو ذڪر ڪيو) يا ”حدثني“ (مون ڪي ٻڌايو) جي بدران ”عن“ (فلاڻي کان) جو لفظ آڻيندو. مطلب تہ خود مصنف جي ڪتاب ۾ اڪثر بار بار خود مصنفن ۽ سندس سند وارن راوين جو ذڪر ايندو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

فتحنامي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ جيتوڻيڪ هڪ تہ زماني جي هٿ چراند سبب ۽ ٻيو غالباً فارسي مترجم علي ڪوفي جي بي احتياطي سبب مختلف واقعن جي روايتن جي سندن کي يا تہ اڻپوري حالت ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي (يعني تہ ڪن راوين جا نالا ڇڏي ڏنا ويا آهن) يا تہ بلڪل حذف ڪيو ويو آهي، مگر تنهن هوندي بہ مدائني جي نالي سان سندس سندن سميت سڄيون ساريون 13 روايتون (1) فتحنامي ۾ موجود آهن. بہ ٻيون روايتون (ص 182 ۽ 183) ”محمد بن حسن“ ۽ ”محمد بن ابوالحسن مدني“ جي نالن سان آندل آهن، جي پڻ غالباً مدائني جون آهن ۽ سندس نالي ”ابوالحسن علي بن محمد“ کي غلط نموني ۾ لکيو ويو آهي. (1) ٻيون 8 روايتون انهن ماڻهن جي نالن سان ڏنل آهن، جن کان ٻيون روايتون فتحنامي ۾ خود مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن. (2)جنهن جي معنيٰ تہ اهي اٺ روايتون پڻ يقيني طور مدائني جي ذريعي ئي پهتل آهن، پر انهن جي اڳيان مدائني جو نالو حذف ٿيل آهي. انهيءَ لحاظ سان فتحنامي ۾ جملي 23 روايتون مدائني جون تسليم ڪري سگهجن ٿيون، انهن کان سواءِ ٻيون باقي روايتون جملي 14 آهن، جي ٻين راوين جي نالن سان ڏنل آهن ۽ گمان غالب آهي تہ انهن روايتن مان گهڻن جي سندن جا اوائلي ياڱا حذف ٿيل آهن ۽ شايد انهن مان ڪي ٻيون پڻ مدائني جي ذريعي آيل هجن. بهرحال مجموعي طور فتحنامي ۾ وڏو حصو مدائني جي روايتن جو آهي ۽ سواءِ”فتحنامي“ جي، سنڌ جي فتحن بابت مدائني جون ايتريون تفصيلوار روايتون ٻئي ڪنهن بہ عربي يا فارسي جي تاريخي ڪتاب ۾ موجود نہ آهن. هيءَ حقيقت ان نظريي جي تائيد ڪري ٿي تہ فتحنامي جو اسلامي فتحن ۽ تاريخ وارو گهڻو ڀاڱو مدائني جي ٻن ڪتابن ”ڪتاب ثغرالهند“ ۽ ”ڪتاب فتح مڪران“ جو مجموعو آهي.

فتحنامي جي جملي مواد جا ماخذ ۽ انهن جي اندروني صحت: فتحنامي جي جملي مواد جا ٽي سر چشما نظر اچن ٿا: (الف) مدائني جون روايتون، (ب) مدائني کان سواءِ ٻين عرب عالمن ۽ راوين جون روايتون، ۽ (ج) سنڌ جون مڪاني روايتون. اسان هيٺ انهن ٽنهي ماخذن تي تنقيدي نگاهہ سان مختصر بحث ڪنداسون.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

(2) سندس مفصل سوانح لاءِ ڏسو فهرست ابن نديم (طبع يورپ) ص 100- 103، ياقوت جو معجم الاديا" (گب ميموريل) 5x309-318، تاريخ بغداد (قاهره) نمبر (6438- ج 12 ص 54) انساب ِالمسعاني (المدائني) شذارت الذهب (طبع قاهره 54x201)، مروج الذهب (طبع پئرس) 287x7

(1) ڏسو فهرست ابن نديم ص 103 ۽ معجم الادباءِ 5x315-316.

(1) فهرست ابن نديم، 103

(1) ڏسو ص ص 105، 107، 109، 131، 133، 134، 145، 226، 261، 325، 346، 356، ۽ 357. مدائني جو نالو "ابوالحسن بن علي بن محمد" ڪري آندو ويو آهي.

(1) ڏسو فتحنامي جي آخر ۾ ص 324 تي حاشيہ ص 183/ [164]

(2) مثلاً تي روايتون (ص 108، 109، ۽ 111) هذلي جي نالي سان ڏنل آهن، مگر صفحن 109 ۽ 112. تي خود هذلي جون روايتون ابوالحسن مدائني جي زباني ڏنل آهن، ٻہ روايتون (ص 112 ۽ 128) عبدالرحمان بن عبدربهالسليطي جي نالي سان ڏنل آهن، حالانڪ صفحن 334 ۽ 246 تي عبدالرحمان بن عبدربه السليطي جون روايتون پڻ ابوالحسن مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن، صفحي 201 تي هڪ روايت ابو محمد هندي جي نالي سان ڏنل آهي، مگر صفحن 131 ۽ 252 تي ابو محمد هندي جون ٻئي روايتون ابوالحسن مدائني جي زباني بيان ٿيل آهن. 127 تي صفحي هڪ روايت اسحاق بن ايوب جي نالي سان ڏنل آهي. حالانڪ صفحي 125 تي اسحاق بن ايوب جي روايت ابوالحسن مدائني جي زباني نقل ٿيل آهي، ۽ صفحي 142 تي هڪ روايت ابوالليث التميمي الهندي جي نالي سان آندل آهي، حالانڪ صفحي 197 تي ابوالليث هندي جي روايت ابوالحسن مدائني جي زباني بيان ٿيل آهي.

(الف) مدائني جون روايتون: مدائني کي عرب مؤرخن هڪ معتبر مؤرخ ڪري تسليم ڪيو آهي، جو سندس روايتون اڪثر پڪيون ۽ پختيون آهن. افسوس جو فتحنامي ۾ سندس روايتن جون ڪڙيون حذف ٿيل آهن، انهيءَ ڪري سندس روايتن جو پورو تنقيدي جائزو وٺي نٿو سگهجي، تنهن هوندي بہ هيٺيون حقيقتون مدائني جي روايتن جي اندروني صحت کي ثابت ڪن ٿيون:

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

(1) سنڌ بابت فتحنامي ۾ ڏنل مدائني جون اڪثر روايتون سندس انهن سنڌ وارن راوين کان بيان ٿيل آهن، جن کان هن مرڪزي خلافت ۽ ٻين واقعن بابت احوال ٻڌا ۽ نقل ڪيا آهن، ۽ جن جي بيان کي بلاذري ۽ طبري جهڙن معتبر مؤرخن پڻ صحيح تسليم ڪري پنهنجي ڪتابن ۾ داخل ڪيو آهي. هن سلسلي ۾ هيٺيون روايتون غور طلب آهن:

1- ص 109/ [78] تي عبدالله بن سوار بابت بيان ابوالحسن مدائني ٻن راوين يعني ”هذلي“ ۽ ”مسلمة بن محارب“ کان نقل ڪيو آهي. فتحنامي ۾ چار ٻيون روايتون (ص 111، 108، 109، ۽ 112) ”هذلي“ جي وسيلي ۽ هڪ روايت (ص 246) مسلمة بن محارب جي ذريعي بيان ٿيل آهن، جن مان ص 113 تي هذلي واري روايت ۽ ص 246 تي ”مسلمة“ واري روايت آڏو ابوالحسن جو نالو ڏنل آهي، پر ص 108، 109، ۽ 112 تي هذلي وارين روايتن آڏو ابوالحسن جو نالو غالباً فارسي مترجم جي بيڌيانيءَ سبب حذف ٿيل آهي. (1)

سُلمي بن عبدالله بن سُلمي،(2)جو ابوبڪر الهذلي جي عام نالي سان مشهور آهي، سو اسلامي تاريخ جو مجيل ۽ مسلم راوي آهي. طبري پنهنجي تاريخ ۾ تقريباً 20 روايتون سندس سنڌ جي سلسلي سان نقل ڪيون آهن، جن مان 8 روايتون ابوالحسن مدائني جي ذريعي نقل ڪيل آهن.(3) يعني ته هذلي جون گهٽ ۾ گهٽ روايتون مدائني جي ذريعي نقل ٿيل آهن. مطلب ته هذلي، مدائني جي استادن مان هو ۽ سندس روايتون نه صرف طبري پر ٻين مصنفن به مدائني جي زباني نقل ڪيون آهن.(4) ابوبڪر هذلي عباسي خليفي منصور (وفات 108 هه/775ع) جي ڏينهن تائين زنده هو،(1) ۽ مدائني، جو سنه 135 هه ۾ ڄائو، ان جي عمر ان وقت تائين تقريباً 23 ورهيه هئي، جنهن ڪري هن، هذلي کان سڌو سنئون سندس زباني جملي تاريخي حالات ٻڌا ۽ پنهنجي ڪتابن ۾ لکيا، ۽ ٻين تائين به پهچايا. (2)

”مسلمة“ جو سڄو نالو ”مسلمة بن محارب بن سلم بن زياد“ آهي ۽ هو مشهور اموي سپهه سالار ”زياد“ جي اولاد مان هو. (3) مسلمة نه صرف تاريخي راوين ۾ مڃيل آهي، پر حديث جي راوين ۾ پڻ شمار ٿيل آهي. (4) هو مدائني جي استادن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

منجھان آهي ۽ سندس تاريخي روايتون گھڻو ڪري مدائني جي ذريعي ئي بلاذري توڙي طبري تائين پھتيون. مدائني سڌو سنئون ڪانئس اهي روايتون ٻڌيون.
بلاذري ”فتوح البلدان“ (ص ص 73، 250 ۽ 280) ۾ ٽي رروايتون ”مسلمة“ جي سنڌ جي سلسلي سان نقل ڪيون آهن، ۽ پنھنجي ٻي تصنيف ”ڪتاب انساب الاشراف“ جي جلد 4 ۽ 11 ۾ جملي ڇهه روايتون مسلمة جي سنڌ جي سلسلي سان مدائني جي زباني سان نقل ڪيون آهن. (5) طبري جملي 43 روايتون مسلمة جي سنڌ جي سلسلي سان نقل ڪيون آهن ۽ اهي سيئي مدائني جي ڪتابن تان يا مدائني جي شاگرد عمر بن شبه ڪان خود مدائني“ جي زباني نقل ڪيل آهن. خود فتحنامي ۾ ص 346 تي ٻي هڪ روايت پڻ ابوالحسن مدائني، مسلمة بن محارب ڪان نقل ڪئي آهي.
مطلب تہ هذلي توڙي مسلمة، مدائني جا وڏا معاصر ۽ تاريخ جا ڄاڻو هئا. افسوس جو فتحنامي ۾ ڪانئن جيڪي روايتون مدائني بيان ڪيون آهن، تن مان ڪن جا پويان سلسلا (يعني تہ خود هذلي ۽ مسلمة جن ماڻهن ڪان اهي ڳالهيون ٻڌيون ۽ انهن وري جن ڪان ٻڌيون، تن جا نالا) حذف ٿيل آهن، جنهن ڪري اڪين ڏٺل يا همعصر روايتن جو اندازو لڳائڻ مشڪل آهي. تنهن هوندي بہ ڪن روايتن جي بنياد تي چئي سگھجي ٿو تہ مدائني جي روايتن جو سلسلو نيٺ انهن ماڻهن تائين پهچي ٿو، جي بيان ٿيل واقعن ڪان پوري طرح واقف هئا. مثلاً ص 111 تي ابوالحسن مدائني جي روايت ابوبڪر هذلي ڪان ۽ هذلي جي روايت اَسود ڪان آهي ۽ اها امير معاويہ جي عهد (41-60 هه) ۾ راشد بن عمرو جي محاذ هند تي مقرري بابت آهي. هن روايت ۾ جيتوڻيڪ هذلي ۽ اَسود جي وچ وارن راوين جا نالا حذف ٿيل آهن(1) تہ بہ بيروني شهادتن جي بنياد تي پڪ سان چئي سگھجي ٿو تہ ”اَسود“ مان مراد الاسود بن يزيد النخعي آهي، جو تاريخ جو مشهور راوي آهي. تاريخ طبري ۾ گھٽ ۾ گھٽ 9 تاريخي بيان اهڙا آهن جن جي سنڌن جي سلسلي جي آخري ڪڙي اَسود آهي. اَسود، ڪوفي جي برگزيده تابعين مان هو ۽ حضرت عثمان رضہ جي شهادت (سنہ 35 هه) وقت حضرت عثمان رضہ طرفان مدافعت ۾ مشغول هو. (1) ان بعد امير معاويہ جي عهد تائين سندس زنده رهڻ ۽ راشد بن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

عمرو جي مقرريءَ کان واقف هئڻ بالڪل قياس جي ويجهو نظر اچي ٿو. انهيءَ لحاظ سان مدائني جي هيءَ روايت نموني طور ثابت ڪري ٿي ته سندس روايتن جا ماخذ بالڪل پختا ۽ معاصرانا آهن.

مٿئين تفصيلي بحث بعد اسان هيٺ فتحنامي ۾ مدائني جي باقي ٻين روايتن جي ماخذن تي مختصر روشني وجهنداسون.

2- ص 112 تي ابوالحسن مدائني جو حاتم بن قبيصة بن المهلب (2) جي زباني ٻڌل بيان ڏنل آهي. حاتم بن قبيصة سنه 98 هه ۾ طخارستان جو گورنر هو.(3)هو تاريخ جو وڏو ڄاڻو هو ۽ راوي عمر بن شبة جهڙيءَ طرح مدائني کان تاريخي روايتون نقل ڪيون آهن، اهڙي طرح هن حاتم بن قبيصة کان به روايتون نقل ڪيون آهن. (4)انهيءَ ڪري مدائني جو حاتم بن قبيصة کان نقل ڪرڻ بالڪل قياس جي ويجهو آهي. البت هيءَ روايت عبدالله بن سوار جي جنگ بابت آهي، جنهن کي امير معاويه تقريباً سنه 41-42 هه ۾ محاذ هند تي مقرر ڪيو ۽ انهيءَ جنگ ۾ حاتم بن قبيصة جو هجڻ ممڪن نظر نٿو اچي. طبري سنه 50 هه جي ٻن واقعن جا اکين ڏٺا احوال جن ماڻهن جي زباني حاتم بن قبيصة جي وسيلي نقل ڪيا آهن، انهن ماڻهن ۽ حاتم بن قبيصة جي وچ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ راوي جو واسطو آهي. (1) انهيءَ ڪري فتحنامي جي هن روايت جو پويون حصو ظاهراً حذف ٿيل آهي ۽ جنهن ماڻهو ابن اسوار کي جنگ ۾ ڏٺو، سو خود حاتم بن قبيصة ناهي، مگر اهو راوي، جنهن کان حاتم بن قبيصة هيءُ روايت نقل ڪئي، ٿو ڀانئجي.

3- ص 125 تي ابوالحسن مدائني جي اسحاق بن ايوب جي زباني ٻڌل بيان ڏنل آهي، جو سنه 92 هه ۾ حجاج جو محمد بن قاسم کي سنڌ تي رواني ڪرڻ لاءِ فوج گڏ ڪرڻ بابت آهي. طبري، ابوالحسن مدائني جون اسحاق بن ايوب کان نقل ڪيل به روايتون ڏنيون آهن جي امير معاويه جي عهد ۽ وليد بابت آهن.(2) فتحنامي جي هيءُ روايت پڻ وليد جي عهد جي آهي ۽ روايت جي اعتبار کان مڪمل آهي. ص 127 تي ٻي روايت ۾ اسحاق بن ايوب ۽ هلواث ڪلبي جا نالا ڏنل آهن، ۽ ظاهراً آڏو مدائني جو نالو ڇڏيل آهي ڇو ته هلواث جون روايتون پڻ مدائني ذريعي پهتل آهن.(3)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

4- ص 131 تي ابوالحسن ”ابو محمد مولي بني تميم“ کان ديبل جي محاصري جو نقل ڪيو آهي ۽ 252 تي ابوالحسن ساڳئي ”ابو محمد هندي“ کان ملتان جي منروي بتخاني جو بيان نقل ڪيو آهي. ان مان ظاهر آهي ته ابو محمد هند يعني سنڌ جو هو ۽ بنو تميم جو پالتو هو. ٿي سگهي ٿو ته ابو محمد کي انهن واقعن جي سنئين سڌي خبر هجي، ڇاڪاڻ ته اهي واقعا سنه 93-95 هه جا آهن ۽ ممڪن آهي ته ابو محمد گهٽ ۾ گهٽ 56 سال پوءِ به جيئرو رهيو هجي، جو سنه 150 هه ڌاري جڏهن ابوالحسن مدائني جي عمر 15 سال هئي، تڏهن ڪيس انهن ڳالهين جي خبر ڏني هجيس. پر غالباً فتحنامي ۾ انهن روايتن جو به پويون حصو حذف ٿيل آهي ۽ ابو محمد خود ٻئي ڪنهن کان اهي حالات ٻڌا، ڇاڪاڻ ته بلاذري ”فتوح البلدان“ (ص 438) ۾ محمد بن قاسم جي فتح بابت هڪ بيان نقل ڪيو آهي جو مدائني، ”ابو محمد الهندي“ کان ٻڌو، ۽ ابو محمد وري ”ابو الفرج“ نالي راوي کان ٻڌو. بهرحال بلاذري جو هي حوالو ثابت ڪري ٿو ته ابو محمد، مدائني جي استاد راوين منجهان آهي.

البت فتحنامي ۾ ص 201 تي، ڏاهر جي قتل، لاڏيءَ جي گرفتاري ۽ محمد بن قاسم جو لاڏيءَ کي خريد ڪرڻ واري حڪايت پڻ ابو محمد هنديءَ کان نقل ٿيل آهي، جنهن اها ”ابو مسهر عابي“ کان ٻڌي، جنهن وري اها ”هند جي ڪنهن شخص“ کان ٻڌي. هيءَ روايت مشڪوڪ آهي، ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ ابو محمد مشهور راوي آهي، ۽ پڻ جيڪڏهن ”ابو مسهر عابي“ کي صحيح طور ”ابو مسهر عبدالاعليٰ“ تسليم ڪجي، جو پڻ مشهور راوي آهي(1) ته به روايت جي آخري ڪڙي مشڪوڪ ۽ مبهم آهي.

5- ص 252 تي ابوالحسن مدائني، خريم بن عمرو کان ملتان جي ڏن بابت روايت نقل ڪئي آهي. خود فتحنامي مان ظاهر آهي ته حجاج، خريم کي محمد بن قاسم سان گڏ موڪليو هو (2) ۽ خريم سنڌ جي فتحن ۾ ساڻس گڏوگڏ هو(3) ۽ غالباً ويندي آخر تائين محمد بن قاسم سان گڏ رهيو(4) انهيءَ ڪري ملتان جي فتح ۽ خزاني وارو احوال سندس اکين ڏٺو آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

6- ص 197 تي ابوالحسن جي ابوالليث هندي کان ٻڌل روايت (ڏاهر جي قتل بابت) ڏنل آهي، جا هن (ابوالليث) پنهنجي پيءُ کان ٻڌي. ان کان اڳ ص 142 تي پڻ محمد بن قاسم جي ديبل ڏانهن روانگيءَ وارو بيان "ابو الليث التميمي الهندي" کان بيان ڪيل آهي، پر بيان ڪندڙ (ابوالحسن مدائني) جو نالو حذف ٿيل آهي. ابوالليث هي پويون بيان "جعونه بن عقبة السلمي" کان ٻڌو. هاڻي خود فتحنامي جي ص 133 تي ڏنل بيان مان ظاهر آهي ته جعونه السلمي، محمد بن قاسم سان گڏ هو ۽ خاص منجنيقن جي چارج ۾ هو. انهيءَ حوالي مان انهن روايتن جي صحت جي تصديق ٿئي ٿي.

7- ص 234 ۽ 246 تي مدائني (علي بن محمد) جون ٻه روايتون عبدالرحمان بن عبد ربه السليطي کان ڏنل آهن. پوئين روايت ساڳئي وقت مسلمة بن مهارب ۽ عبدالرحمان بن سليطي کان نقل ٿيل آهي، جنهن جي معنيٰ ته عبدالرحمان ۽ مسلمة ٻئي مدائني جا وڏا معاصر هئا.

وري ص 112 ۽ 128 تي عبدالرحمان بن عبدربه کان ٻه روايتون ڏنل آهن جن جو ناقل پڻ مدائني کي ئي سمجهڻ گهرجي، پر سندس نالو حذف ٿيل آهي.

عبدالرحمان بن عبدربه کان ابوالحسن جون اهي چارئي روايتون مستند آهن، ڇاڪاڻ ته ساڳين واقعن بابت بلاذريءَ جا ابوالحسن کان نقل ڪيل بيان انهن سان ملي اچن ٿا.

مٿين وضاحت مان قدري ظاهر آهي ته "فتحنامه" ۾ مدائني سان واسطو رکندڙ روايتون تاريخي اعتبار کان صحيح آهن. البت ص 255 تي "محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني" جي نالن سان ڏاهر جي ڌيئرن جي محمد بن قاسم خلاف سازش بابت جا ڪهاڻي نقل ٿيل آهي، سا جملي مستند تاريخي ماخذن جي خلاف آهي ۽ انهيءَ ڪري ان جو سند جو سلسلو پڻ غالباً مصنوعي آهي. (1)

(ب) مدائني کانسواءِ (؟) باقي بيا عرب راوي: جملي ٻيون 14 روايتون اهڙيون آهن (2) جي پڻ عرب راوين کان آهن، پر انهن جي سند جي سلسلي ۾ نه مدائني جو نالو ڏنل آهي ۽ نه وري اهڙي ڪنهن ٻئي راوي جو، جنهن کان (فتحنامي ۾ ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي) مدائني جي ٻي ڪا روايت موجود هجي. ڇئي نتو سگهجي ته

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

اهي ڪي مستقل روايتون آهن جن سان مدائني جو تعلق ناهي، چاڪاڻ ته انهن جي سَند جا سلسلا بلڪل مختصر ۽ هڪ ٻن راوين جي نالن تائين محدود آهن. بالڪل ممڪن آهي ته انهن مان ڪافي روايتون مدائني جي ذريعي پهتل هجن مگر مدائني جو نالو به ٻين راوين سان گڏ ڇڏي ڏنو ويو هجي.

جيئن ته انهن روايتن جي سَند جا سلسلا بلڪل مختصر طور ڏنل آهن ۽ يقيني طور راوين جا نالا حذف ٿيل آهن، انهيءَ ڪري وڏيڪ تحقيق لاءِ ميدان تنگ آهي. البت ڪي تاريخي اهڃاڻ موجود آهن جي هنن روايتن جي صحيح هجڻ تي شاهد آهن: مثلاً ص 215/[151] تي ڏنل داستان جي روايت خواجه امام ابراهيم طرفان آهي ۽ آخر ۾ ص 480 واري حاشيه ۾ ڏنل تفصيلي بحث هن روايت جي صحت کي ثابت ڪري ٿو. ٻين روايتن ڪي بلاذري ۽ يعقوبي جي فتح سنڌ بابت بيانن سان ڀيٽجي ٿو ته معلوم ٿئي ٿو ته اهي پڻ انهن صحيح ۽ مستند بيانن جي منافي نه آهن، سواءِ ٻن روايتن جي: هڪ ص 268 تي ڏنل لاڏي بابت ”عقيل بن عمرو“ نالي راوي جو بيان، ۽ ٻيو ص 275 تي بنو تميم جي ڪنهن نامعلوم شخص ذريعي نقل ڪيل بيان، جنهن ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان سندس ڌيءُ جو سڱ گهرڻ وارو قصو بيان ٿيل آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ص 439، حاشيه 131/[94] ۾ محمد بن قاسم جي شادي متعلق تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي جنهن مان مٿين ٻنهي روايتن جي ترديد ٿئي ٿي.

(ج) مقامي روايتون: مدائني جون روايتون خواهه اهي ٻيون روايتون، جي عرب راوين جي سَندَن جي سلسلن سان موجود آهن، سي عرب محققن جي فن روايت جي اصولن موجب ڏنل آهن. انهن مان اڪثر روايتن جا سلسلا انهن عرب راوين تائين پهچن ٿا، جن ڪي واقعن جي سڌي سنئين خبر هئي. ڪن ٻين روايتن جا سلسلا سنڌ جي مقامي راوين، مثلاً، ابو محمد، (1) ابوالليث هندي(2) ۽ امير محمد والي ساوندي سمه (3) تائين پهچن ٿا. انهن راوين مان ابو محمد ۽ ابو الليث ٻئي عرب قبيلي بنو تميم سان وابسته هئا ۽ سندن روايتون مدائني ۽ ٻين عرب راوين ذريعي پهتل آهن. ساوندي سمه جو والي امير محمد، غالباً عرب هو، مگر ڪانئس نقل ڪيل روايت جو سَند جو سلسلو حذف ٿيل آهي. انهن ٽن راوين

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

مان صرف ابو محمد هندي جو ص 267 تي ڏاهر جي قتل ۽ لاڏيءَ جي گرفتاري بابت بيان دراصل ٻئي هڪ نامعلوم مقامي شخص کان نقل ٿيل آهي ۽ انهيءَ ڪري ان گمنام شخص جي سند کي مستند چئي نٿو سگهجي، جيئن مٿي ص 2 تي ڄاڻايو ويو آهي.

عرب راوين سان لاڳاپيل انهن ٽن مقامي شخصن جي بيانن کانسواءِ فتحنامي ۾ ڪافي اهڙو مواد موجود آهي جنهن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي. اهڙين روايتن مان صرف هڪ روايت ص 195 تي (شجاع نالي شخص جي ڏاهر سان مقابلي بابت) اهڙي آهي جنهن ۾ مقامي راوي، رام سيه برهمڻ جو نالو ڪنيل آهي. باقي هيٺيون روايتون، فن روايت جي اصول موجب نه آهن، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ ڪنهن به راوي جو نالو ڏنل ڪونهي.

1- صفحي 62 کان صفحي 105 تائين اسلامي فتوحات کان اڳ واري سنڌ جي تاريخ واري سڄي بيان جو مدار ٻڌل سئل ڳالهين تي آهي ۽ ڪٿي به ڪنهن راوي جو نالو ڄاڻايل ڪونهي. مثلاً ص 55 تي شروعات ئي غير معلوم ”خبرن جي راوين ۽ تاريخ جي مصنفن“ سان ٿئي ٿي ۽ ص 66 تي ”هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو لکندڙ“ پڻ نامعلوم آهي. هن باب ۾ ص 77 تي عرب امير عين الدوله ريحان مدني جو ذڪر، ص 87 تي رسول الله ﷺ جي هجري ٻئي سال ڏانهن اشارو ۽ ص 103 تي عرب قبيلي بنو سامه جي علائقين جو سنڌ ڏانهن پيچي اچڻ وارو ذڪر ڏيکارين ٿا ته هي باب يقيني طور ڪنهن مسلمان مؤرخ جو جمع ڪيل آهي. ان کان سواءِ هن باب ۾ سنڌ جي ڪن مقامي واقعن ۽ حالتن جا تفصيل ڏيکارين ٿا ته هن تاريخي باب مرتب ڪرڻ ۾ ڪافي تحقيق کان ڪم ورتو ويو آهي. البت هن باب ۾ چچ ۽ راڻي سونهن ديوي جي عشق واري داستان وارو افسانوي رنگ غالباً فارسي مترجم جو اضافو آهي جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

(1) ڏسو آخر ۾ ص 294-295 تي ڏنل حاشيہ 108/ [77]

(2) طبري (255x3) سندس نالو بالڪل انهيءَ طرح ڏنو آهي، جو صحيح سمجهڻ گهرجي. طبري جي ايڊيٽرن اسماءِ خاص جي فهرست ۾ سندس نالو ”سلمه بن عبدالله“ ڪري لکيو آهي ۽ ابن رسته جي ڪتاب ”الاعلاق النفيسة“ (ص 313) ۾ سندس نالو ”سليمان بن عبدالله“ لکيل آهي. وڌيڪ سندس حالات لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص 294 - 295

(3) ڏسو تاريخ طبري ص ص 2831x1، 2872x1، 3068x1، 3135x1، 3198x1، 173x2، 1326x2 ۽ 132x3.

(4) مثلاً بلاذري ”فتوح البلدان“ (ص 18) ۾ فقط هڪ روايت ”هذلي“ جي اسناد سان آندي آهي ۽ اها ابوالحسن مدائني جي زباني نقل ٿيل آهي. ساڳيءَ طرح بلاذري پنهنجي بئي ڪتاب”انساب الاشراف“ (جلد 11 ص 227) ۾ پڻ هذلي جي روايت مدائني جي ذريعي نقل ڪئي آهي.

(1) ڏسو طبري 401x3، 424، 435 ۽ 436.

(2) طبري، مدائني جون هذلي کان پڌل روايتون مدائني جي شاگرد عمر بن شبه جي زباني نقل ڪيون آهن.

(3) ڏسو تاريخ طبري، 445x2 .

(4) ڏسو بخاري جي ”التاريخ الڪبير“ جلد 4 ص 279.

(5) ڏسو ڪتاب انساب الاشراف جلد 4 ص ص 73، 81، 106 ۽ جلد 11 ص ص 27، 168، 226.

(1) چاڪاڻ ته هذلي ۽ مسلمة ٻئي همعصر ۽ مدائني جا مکيہ ماخذ آهن ۽ مدائني ڪي روايتون ٻنهي کان ساڳي وقت پڌيون آهن (ڏسو تاريخ طبري 73x2). طبري هڪ روايت ڏني آهي جا هن ابن حميد کان پڌي ۽ هن مسلمة کان پڌي، مسلمة ابواسحاق عبدالرحمان کان پڌي ۽ عبدالرحمان سندس پيءُ اَسود کان پڌي (225x1). هن سلسلي اسناد مطابق مسلمة ۽ اَسود جي وچ ۾ ٻيا راوي آهن. ان مان ظاهر آهي ته فتحنامي جي متين روايت ۾ مسلمة جي همعصر هذلي ۽ اَسود جي وچ ۾ ٻه ڪم از ڪم ٻن راوين جا نالا هٽائڻ ڪپن جي حذف ٿيل آهن.

(1) ڏسو تاريخ طبري 1+2896، 2916 ۽ 2960.

(2) متن ۾ ”حاتم بن قتيبہ الباهلي“ غلط آهي ۽ صحيح نالو ”حاتم بن قبيصة بن المهلب“ آهي-

(3) ڏسو تاريخ طبري 1324x2

(4) تاريخ طبري 109-110x2.

(1) طبري سنہ 50 هجري جي ٻن واقعات کي هن ساڳي روايت سان بيان ڪيو آهي ته: ”طبري، عمر بن شبه کان، عمر بن شبه، حاتم بن قبيصة، غالب بن سليمان کان، غالب بن سليمان، عبدالرحمان بن صبح کان (ايضا 109-110x2)

(2) ڏسو تاريخ طبري 201x2 ۽ 1741x2

(3) ڏسو متي ص 8.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

(1) ابو مسھر عبدالاعليٰ بن مسھر تاريخ جي راوين مان آھي ۽ طبري تن روايتن (2x4، 1130x3، ۽ 2426x3 ۾ سندس نالو ڪنيو آھي، جن مان ھڪ (130x3) منجھان گمان نڪري ٿو تہ ھو مامون جي حڪومت جي آخري سال سنہ 18 ھہ ۾ جيئرو ھو.

(2) ڏسو فتحنامہ ص 127 ۽ 130

(3) ساڳيو، ص 134، 207، 216، 233.

(4) محمد بن قاسم جي سنڌ مان معزولي سنہ 96 ھہ جي پھرئين اڌ ۾ واقع ٿي. ان وقت تائين خريم جي ڪنھن بئي ھنڌ موجودگي ثابت ڪانھي ۽ فتحنامي جي حوالن مان قوي گمان نڪري ٿو تہ ھو سنڌ ۾ ھو، محمد بن قاسم جي معزولي بعد سنہ 96 جي پوئين ۽ 97 ھہ ڌاري قتيبة جي قتل وقت خريم خراسان ۾ نظر اچي ٿو (ڏسو طبري 130x2 ۽ 1312.

(1) ڏسو آخر ۾ ص 351-362 جتي ھن مصنوعي حڪايت ۽ صحيح تاريخي حالات تي تفصيلي بحث ڪيو ويو آھي.

(2) ڏسو فتحنامہ، ص 106، 107، 113، 116، 119، 121، 128، 137، 171، 193، 201، 205، 207، 219.

(1) ڏسو فتحنامہ، ص 131، 252 ۽ 201

(2) ساڳيو، ص 142 ۽ 197

(3) ساڳيو، ص 231.

2- ص 166 تي ڏاھر جو محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ مھراڻ جي ٻئي ڪناري تي سامھون تيار ٿي ويھڻ واري بيان جو مدار بہ مقامي روايت تي آھي، پر غالباً ان جي صحت جي تصديق لاءِ ان کي خاص طرح "ھند جي دانائن" ڏانھن منسوب ڪيو ويو آھي.

3- ص 220 تي لاڏيءَ بابت بيان ظاھراً غير معتبر آھي، چاڪاڻ تہ اتي صاف ڄاڻايل آھي تہ اھو بيان "برھمڻ آباد جي مکيہ ماڻھن کان ڏند ڪٿائن ۾ آٿين ٿا".

4- ص 236 تي اروڙ جي جادوگرڻ وارو قصو محض ھڪ قصو ئي آھي، چاڪاڻ تہ ان جي روايت مبھم آھي ۽ ڄاڻايل آھي تہ "ھن ڳالھ جي سنوارينڊڙن ھن طرح بيان ڪيو آھي".

5- ص 239 تي اروڙ جي برھمڻ قيدي سپاھي وارو قصو بہ محض ھڪ افسانو آھي، چاڪاڻ تہ "ھن ڳالھ جا راوي ۽ ھن تاريخ جا بيان ڪندڙ" مبھم ۽ نامعلوم آھن.

6- ص 241 تي جيسينہ جو ڪيرج ڏانھن مدد لاءِ وڃڻ وارو بيان "وڏن مکيہ ماڻھن کان ٻڌل ڳالھين" تي مبني آھي. ۽ جيتوڻيڪ "وڏن ۽ مکيہ ماڻھن" وارا لفظ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

جيسينه جي ڪيرج ڏانهن وڃڻ واري بيان جي صحت جي تائيد ڪن ٿا پر ان بيان ۾ جيسينه سان ”چڱي“ جي محبت وارو افسانو غالباً فارسي مترجم طرفان ٺاهي جوڙي بيان ڪيل آهي، جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو.

7- ص 241 تي جيسينہ جي ولادت ۽ بهادري وارو قصو ”اروڙ جي ڪن برهمڻن“ ڪان بيان ٿيل آهي ۽ محض هڪ حڪايت آهي جنهن ڪي ڪا تاريخي اهميت ڪانهي.

مٿئين مواد جو علاوه، مترجم علي ڪوفي بہ پنهنجي طرفان عبارت آرائي جي لحاظ سان اضافا ڪيا آهن جن جي هيٺ وضاحت ڪئي ويندي.

اصل عربي ڪتاب جي تاليف بابت راءِ: فتحنامي جي تاريخي پس منظر ۽ ان جي سموري مواد جي جملي ماخذن بابت مٿين ڪيل وضاحت مان معلوم ٿيو تہ فتحنامي جي تاليف جو مدار هينين سرچشمن تي آهي: (1) مدائني جا بہ ڪتاب،”ڪتاب فتح مڪران“ ۽ ”ڪتاب ثغرالهند“، (2) مدائني ڪانسواءِ (؟) ٻين ڪن عرب مؤرخن ۽ راوين جا سنڌ جي فتح بابت بيان، ۽ (3) سنڌ ۾ اسلام کان اڳ واري دؤر حڪومت ۽ محمد بن قاسم جي فتح سان واسطو رکندڙ ڪن حڪايتن بابت سنڌ جي مقامي ماڻهن، دانائن، مڪين، برهمڻن ۽ وڏن عمر وارن جا زباني بيان.

پهرئين ۽ ٻئي سر چشمي ۾ تميز ڪرڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ تہ روايتن جا سلسلا حذف ٿيل آهن ۽ بالڪل ممڪن آهي تہ فارسي ترجمي ۾ جي روايتون ٻين راوين ڏانهن منسوب آهن، سي دراصل مدائني جي واسطي سان قلمبند ٿيل هجن پر سندس نالو ڇڏي ڏنو ويو هجي. هن دليل جي تائيد هن حقيقت مان ٿئي ٿي تہ انهن راوين مان جن بابت بہ ڪجهہ معلوم ٿي نہ سگهيو آهي، سي مدائني ڪان اڳ جا آهن ۽ غالباً سندن بيان مدائني ذريعي ئي پوين تائين پهتا. بهرحال پهرئين ۽ ٻئي سرچشمي جي راوين ۾ ابوالحسن مدائني سڀ ڪان پوءِ آهي ۽ انهيءَ ڪري، يا تہ هيءُ ڪتاب خود مدائني (135-225 هـ) تصنيف ڪيو يا تہ مدائني جي وفات (سنہ 225 هـ) بعد تصنيف ٿيو. فتحنامي ۾ خود مدائني وارين روايتن مان ڪن جي آڏو ڄاڻايل آهي تہ ٻين ڪن راوين جي ذريعي ابوالحسن ڪان اهي بيان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

نقل ٿيل آهن. (1) جنهن جي معنيٰ ته شايد ابوالحسن کان پوءِ اهي بيان ڪانئس صدري روايتن ذريعي يا سندس ڪتابن ذريعي قلمبند ٿيا.

جنهن مواد جو خاص مقامي روايتن تي مدار آهي ان جي سنه تاليف بابت يقيني طور ڪجهه به چئي نٿو سگهجي، چاڪاڻ ته سواءِ ”رام سيه برهمڻ“ جي ٻين راوين جا نالا اڻلڀ آهن ۽ خود رام سيه جو اڪيلو نالو ڪابه رهنمائي نٿو ڪري سگهي.

فتحنامي جي سڄي متن ۾ ڪابه اهڙي مستقل اندروني شهادت موجود ڪانهي جنهن جي بنياد تي ان جو سنه تاليف متعين ڪري سگهجي. البت ص 248/[236] تي هڪ عربي شعر ڏنل آهي جو ابوالفتح بستي جي قصيده مان آهي (2) جنهن سنه 401/400 هه ۾ وفات ڪئي. پر جيئن ته ان شعر جو نفس مضمون سان ڪوبه واسطو ڪونهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته اهو فارسي مترجم طرفان وڌايل هجي، انهيءَ ڪري ان کي فتحنامي جي سنه تاليف بابت سند طور پيش ڪرڻ منطقي طور صحيح نه ٿيندو.

البت مترجم علي ڪوفي جي ديباچي ۾ ڄاڻايل آهي ته اصل عربي ڪتاب”عرب عالمن“ جو لکيل هو ۽ ان جو نسخو قاضي اسماعيل (سنه 613 هه) جي”ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين“ لکيل هو ۽ سندس خاندان ۾ آڳاٽي وقت کان ميراث طور ورثي ۾ هلندو پئي آيو(1) ”ابن ڏاڏن“ ۽ ”ميراث طور ورثي ۾ هلندو اچڻ“مان هڪ گماني اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته شايد هيءُ ڪتاب تقريباً ٻن اڍائن سون ورهين کان هن خاندان ۾ هجي. اهو اندازو چوٿين صدي هجريءَ تائين پهچي ٿو ۽ انهيءَ بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته اصل عربي ڪتاب مدائني جي وفات کان وٺي چوٿين صدي هجريءَ جي آخر واري عرصي، يعني ته 225 هه کان 400 هه واري عرصي ۾ تاليف ٿيو هجي.

مدائني کان سواءِ ٻئي جنهن به هيءُ ڪتاب تاليف ڪيو، تنهن مدائني جي تصنيف ”ڪتاب فتح مڪران“ ۽ ”ڪتاب ثغرالهند“ تي ئي ان جو بنياد رکيو ۽ انهيءَ ڪري هيءُ ڪتاب محمد بن قاسم هٿان سنڌ جي فتح واري بيان تي ختم ٿيو. جيڪڏهن 225 هه-400 هه واري عرصي ۾ لکندڙ مؤلف کي تاريخ سنڌ بابت

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ••• ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ڪنهن نئين تاريخ تصنيف ڪرڻ جوخيال هجي ها ته ان وقت تائين جا ٻيا به ڪيئي گورنر حڪمراني ڪري چڪا هئا ۽ انهن جو ذڪر به ڪتاب ۾ شامل ڪري ها.

جيتوڻيڪ هن ڪتاب جو تعلق هڪ محدود تاريخي عرصي سان آهي، پر واقعن جي تفصيل سبب هيءُ ڪتاب هڪ ممتاز تاريخي حيثيت رکي ٿو. سنڌ جي اسلام کان اڳ واري تاريخ جو حتي الامڪان تفصيلي بيان، محمد بن قاسم جو شيراز کان رواني ٿيڻ کان ويندي آخر ۾ ملتان جي فتح تائين مفصل تاريخي بيان، محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي وچ ۾ لڙائيءَ جي تياري، توڙي لڙائيءَ جي ڪيفيت ۽ مختلف معرڪن جا ذري پرزي واقعا، جنگي واقعن ۽ خاص موقعن تي عرب شاعرن جا شعر، حجاج ۽ محمد بن قاسم جي وچ ۾ خط و ڪتابت جو تفصيلي رڪارڊ، فتحنامي ۾ اهو جملي تاريخي مواد اڪثر نئون ۽ انوکو آهي بلڪ ٻين عرب تاريخن ۾ اڻلڀ آهي. ڪتاب جي تاليف ۾ اوڻايون هڪ ته غير معتبر مقامي روايتن کي داخل ڪرڻ سان پيدا ٿيون آهن، ٻيو ته نسخن جي نقل در نقل سبب، خاص نالن ۽ واقعن جي سنن ۽ سالن ۾ تحريف ۽ تصحيف ۽ عبارتن جي خلل سبب وجود ۾ آيون آهن، ۽ ٽيون وري غالباً فارسي مترجم طرفان روايتن جي سلسلن کي حذف ڪرڻ ۽ رنگين عبارت آرائي طرف توجه ڏيڻ سبب واقع ٿيون آهن. روايتن جي سلسلن ۾ ڪاٽ ڪُوٽ سبب واقعن جي صحت کي پرکڻ البت ناممڪن ٿي پيو آهي، باقي ٻين جملي اوڻاين جي علمي تحقيق ۽ تنقيد سان تلافي ٿي سگهي ٿي.

اصل عربي ڪتاب جو نالو: اصل ڪتاب، جنهن جو علي ڪوفي 613ھ ڌاري ترجمو ڪيو، ان جو سرورق ٿي يا شروع ۾ ڪتاب توڙي اصل مصنف جو نالو هئڻ قياس جي ويجهو نظر اچي ٿو، مگر فارسي مترجم علي ڪوفي ان بابت پنهنجي ديباچي ۾ ڪابه وضاحت ڪانه ڪئي، بلڪ پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ هڪ نئون نالو تجويز ڪيو، جو غالباً هڪ ته پرتڪلف هئڻ سبب ۽ ٻيو ته ترجمي جي آخر ۾ هئڻ سبب رائج نه ٿي سگهيو. انهيءَ ڪري پوين پڙهندڙن ان کي مختلف نالن سان سڏيندي بالاخر ان کي ”چچ نامه“ سڏيو ۽ اهو آسان مگر غلط نالو مشهور ٿي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ويو. گذريل صديءَ ۾ ايلفنسٽن پهريون دفعو، انديا آفيس لئبرري واري قلمي نسخي جي مطالعي بعد، ڪتاب جو نالو ”تاريخ هند و سند“ ڄاڻايو.(1) ان بعد اليٽ پنهنجي تاريخ ۾ واضح ڪيو ته ”چچ نامه“ جي نالي لاءِ خود ڪتاب اندر ڪا به ثابتي موجود ڪانهي، بلڪ ڪتاب جي شروع توڙي آخر ۾ ان کي ”فتحنامہ“ سڏيو ويو آهي. (2) آخر ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي فارسي متن مان ڪتاب جي نالي بابت حوالا جمع ڪري واضح ڪيو ته ڪتاب جو ”فارسي ۾ اصل نالو فتحنامو“ هو (3) ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي ايڊيشن جي سرورق تي ڪتاب جو نالو ”فتحنامہ سند المعروف بہ چچ نامہ“ ڪري لکيائين. اسان هيٺ هن مسئلي تي قدري تفصيل سان روشني وجهنداسون.

جيئن ته ڪتاب جو اصلي عربي نالو اسان تائين نہ پهتو آهي، انهيءَ ڪري خود فارسي ترجمي جي اندروني شهادتن جي آڌار تي ان جو اندازو لڳائي سگهبو. ڊاڪٽر دائود پوٽہ ص [11] ، [14] ۽ [248] جا حوالا ڏنا آهن، جتي هن ڪتاب لاءِ ”اين فتحنامہ“ جا لفظ آيل آهن، انهن ڪانسواءِ ٻين صفحن تي هيٺين قسم جا حوالا موجود آهن. ”اين ڪتاب تاريخ هندو.... فتح سند“ [ص 8]”تاريخ اين فتح“ [ص 10]، ”اين فتحنامہ“ [13] ”فتح نامہ“ (بمعنيٰ فتح جو احوال، جو محمد بن قاسم حجاج ڏانهن لکيو) [ص 186-187 ۽ 191، 196 ۽ 199] انهن حوالن مان ظاهر آهي تہ لفظ ”فتحنامہ“ مترجم ٻن معنائن ۾ استعمال ڪيو آهي. لفظي طور بمعنيٰ ”فتح جو احوال يا خط“ ۽ اصطلاحي طور هيءُ ڪتاب جنهن جو خاص تعلق سنڌ جي فتح سان آهي. هاڻي جيڪڏهن تسليم ڪجي تہ لفظ ”فتحنامہ“ اصل عربي ڪتاب جي نالي واري مفهوم کي قدري ادا ڪري ٿو، تہ پوءِ صرف ايترو چئي سگهبو تہ اصل نالي ۾ شايد ”فتح“ جو لفظ هو. ص [10] تي ”تاريخ اين فتح“ وارو فقرو بہ قدري ان گمان جي تائيد ڪري ٿو. ٻئي طرف ص [8] تي ڏنل عبارت،”محرر اين ڪتاب تاريخ هندو مقرر فتح سند“، بہ جڻ بياني معلوم ٿئي ٿي، پر جيڪڏهن انهيءَ عبارت مان اصل عربي ڪتاب جي نالي جوانداز و لڳائجي تہ بہ صرف ايترو چئي سگهبو تہ شايد انهيءَ اصلي نالي ۾ ”تاريخ هندو فتح سند“ جهڙا لفظ هئا.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ياقوت پنهنجي ڪتاب ”معجم البلدان“ (457x3) ۾ ملتان جي بُت بابت لکندي چوي ٿو تہ ”ذکره المديني في فتوح الهند والسند“ يعني تہ ”مدينيءَ ان (بت) جو ذڪر فتوح الهند والسند“ ۾ ڪيو آهي. ياقوت جو هيءُ اڪيلو حوالو جيتري قدر قيمتي ۽ دلچسپ آهي، اوتري قدر مبهم بہ آهي. جيڪڏهن ان ۾ ”المديني“ کي”المدائني“ تسليم ڪجي ۽ ”فتوح الهند و السند“ کي ڪتاب جو خاص نالو ڪري ونجي تہ پوءِ چئبو تہ ابوالحسن مدائني هڪ ڪتاب ”فتوح الهند و السند“ جي نالي سان بہ لکيو هو (جو ياقوت 1179-1229ع جي مطالعي هيٺ رهي چڪو هو)، ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي مترجم جا مٿيان الفاظ يقيني طور انهيءَ نالي تي غمازي ڪن ٿا. جيڪڏهن هي وضاحت تسليم ڪجي، تہ پوءِ چئبو تہ هيءُ ”فتحنامہ“ غالباً ابوالحسن مدائني جي تصنيف آهي، ان جو اصل نالو ”فتوح الهند و السند“ هو، ۽ مدائني جي تصنيف جي حيثيت ۾ اهو ڪتاب تقريباً سنہ 150 هہ (جڏهين مدائني جي عمر گهٽ ۾ گهٽ 15 ورهيہ هئي) ۽ 225 هہ (جڏهن مدائني وفات ڪئي) جي وچ ڌاري تصنيف ٿيو. پر ڪنهن ٻي مستقل شهادت جي غير موجودگي ۾، هن اڪيلي حوالي جي بنياد تي اهو نتيجو فيصلائتو بنجي نٿو سگهي، چو تہ ياقوت جي مٿئين حوالي جا ٻيا مطلب بہ ٿي سگهن ٿا.[(1)] پر ان جي باوجود بہ ايترو چئي سگهجي ٿو تہ هن حوالي ۾”فتوح الهند و السند“ وارو فقرو، بلاذري جي باب ”فتوح السند“ جو عنوان، ۽ فتحنامي جون مٿيون عبارتون انهيءَ نتيجي ڏانهن رهنمائي ڪن ٿيون تہ غالباً اصل عربي ڪتاب جو نالو ”فتوح الهند و السند“ هو.

افسوس جو فارسي مترجم علي ڪوفي نہ اصل ڪتاب جي نالي بابت ڪا وضاحت ڪئي، ۽ نہ وري پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ ڪو صاف ۽ واضح نالو منتخب ڪيو. هڪ تہ پنهنجي ترجمي لاءِ نالي چونڊڻ جي تجويز ئي ڪيس ڪتاب پوري ڪرڻ بعد ياد آئي ۽ ٻيو تہ ترجمي جي نالي چونڊڻ ۾ پڻ پنهنجي مربي وزير عين الملڪ جي نالي جو لحاظ رکيائين ۽ انهيءَ ڪري هڪ آسان ۽ صاف نالي جي بدران پنهنجي ترجمي لاءِ هڪ ڏکيو ۽ پر تڪلف ”لقب“ايجاد ڪيائين- يعني تہ ”منهاج الدين والملڪ، الحضرہِ الصدر الاجل العالم عين الملڪ“. [(2)] مگر

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

هڪ ته خود انهيءَ ڏگهي لقب جي انوکي ساخت ۽ سٽاء به، معنوي لحاظ سان، شڪ گاڏئين آهي، ۽ ٻيو ته وري فتحنامي جي قلمي نسخن ۾ ڪاتبن جي غلطين سبب يا خود مترجم جي مختلف عبارتن سبب، هن ڏگهي لقب کي ”سما الدين والملڪ، الحضرة الصدر الا جل العالم عين الملڪ“ به پڙهي سگهجي ٿو، ته وري ان ۾ ”عين الملڪ“ واري فقري کي”علا الملڪ“ به پڙهي سگهجي ٿو.(1)
ظاهر آهي ته مترجم علي ڪوفي بعد، ٻين ماڻهن جن سندس فارسي ترجمي جا قلمي نسخا پڙهيا هوندا انهن کي به هن ڊگهي ۽ مبهم لقب سان ڪتاب کي ياد ڪرڻ ۾ آساني نه ٿي هوندي. اهوئي سبب آهي جو ”طبقات اڪبري“ (تصنيف 1002 ه) جي مصنف (جنهن جو حوالو اڳاتي ۾ آڳاتو آهي) توڙي ان
بعد ”زبدةالتواريخ“ (تصنيف سنه 1024-1025 ه) جي مصنف، هن ڪتاب کي علي ڪوفي جي ان ڏگهي ”لقب“ جي بدران هڪ مختصر نالي ”منهاج المسالڪ“سان ياد ڪيو آهي. ٻيو ته جيڪڏهن مترجم علي ڪوفي پنهنجي ايجاد ڪيل انهيءَ ڏگهي لقب کي پنهنجي ترجمي جي شروع واري ديباچي ۾ بيان ڪري ها ته پويان پڙهندڙ ان کي آسانيءَ سان معلوم ڪري سگهن ها، ۽ پوءِ ڪٽي ڪتاب کي ”منهاج الدين“ يا ”منهاج المسالڪ“ جهڙن مختصر نالن سان سڏين ها ته به متفق
طور ”منهاج“ لفظ هن ترجمي جي نالي جو پڪو پايو بنجي وڃي ها. پر جيئن مٿي بيان ٿي چڪو، علي ڪوفي کي پنهنجي ترجمي لاءِ موزون لقب چوندڻ جي دير سان يادگيري آئي ۽ اهو لقب ڪتاب جي آخر ۾ بيان ڪيائين. انهيءَ ڪري پوين پڙهندڙن کي ديباچي ۾ ڪتاب جو ڪوبه نالو نظر ڪونه آيو، ۽ شروع واري تاريخي باب ۾ چچ بابت ڏنل ڏگهي بيان ۽ چچ جي حرفت ۽ هوشياري کان متاثر ٿي، ”شاهنامه“ ۽ ”سڪندر نامه“ جي مناسبت سان، هن ڪتاب
کي ”چچنامه“ سڏيائون. ياڻئجي ٿو ته ڪتاب جو اهو مصنوعي نالو ڪافي آڳاٽي وقت کان مشهور ٿيو، چاڪاڻ ته ”طبقات اڪبري“، جو سنه 1002 ه ۾ تصنيف ٿيو، ۽ جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو موجود ڪتاب آهي، جنهن ۾ فتحنامي جو ذڪر ملي ٿو، تنهن جا ان متعلق هي لفظ آهن ته: ”تاريخ منهاج المسالک ڪه مشهور به چچ نامه است.“(1) ان جي معنيٰ ته گهٽ ۾ گهٽ 1002 ه کان گهڻو اڳ علي ڪوفي جو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

هيءُ فارسي ترجمو ”چچنامہ“ جي غلط مگر آسان نالي سان مشهور ٿي چڪو هو. ”طبقات اڪبري“ بعد ”بيگلارنامہ“، جو سنہ 1017 ھ جي تصنيف آهي، ان ۾ بہ هن ترجمي کي ”ڪتاب چچنامہ“ جي عام نالي سان سڏيو ويو آهي.(2) خود فتحنامي جي سيني موجوده قلمي نسخن ۾ سڀ کان آڳاٽو قلمي نسخو، جو شوال سنہ 1061 ھ ۾ لکيو ويو ۽ جو پنجاب يونيورسٽي لئبرري ۾ محفوظ آهي، ان جي سرورق تي بہ هيءَ عبارت لکيل آهي: ”اين تاريخ فتح سنداست متعلق چچنامہ خوانداست محمد بن قاسم خويش حجاج“.(3) هن مبهم عبارت ۾ پڻ ”چچنامہ“ جو نالو موجود آهي. انهن حوالن مان ظاهر آهي تہ 11- صدي هجريءَ جي شروع کان هيءُ ڪتاب ”چچنامہ“جي عام نالي سان سڏجڻ لڳو، بلڪ ان کان بہ اڳ انهيءَ نالي سان مشهور ٿي چڪو هو. ان وقت کان اج تائين اهو ڪتاب انهيءَ نالي سان مشهور رهيو آهي، حالانڪ علمي طور انهيءَ نالي کي متفق طور استعمال ڪونہ ڪيو ويو آهي، چاڪاڻ تہ هن ڪتاب جي قلمي نسخي **ن** ۾ (جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو) جو سنہ 1232ھ جو لکيل آهي، ان ۾ ڪتاب جو نالو ”مهناج الدين معروف بہ چچنامہ“ ڄاڻايل آهي، ۽ ٻئي نسخي **ڪ** ۾ (جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو). جو سنہ 1288ھ جو لکيل آهي، ان ۾ ڪتاب جو نالو ”تاريخ قاسمي“ يا ”چچنامہ“لکيل آهي.

بهرحال ڪتاب جي اصل عربي نالي جو نشان نہ ملڻ، خود اصل فارسي نالي جو مبهم هئڻ، ۽ آساني خاطر بين بدليل ۽ غلط نالن جي رائج ٿيڻ جو وڏو سبب مترجم علي ڪوفي جي اصل ڪتاب متعلق بي احتياطي ۽ پنهنجي ڪيل ڦيرگهير آهي. هيٺ اسان انهيءَ اهم مسئلي تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

(1) مثلاً، فارسي متن ۾ صفحي [103] تي هيءُ الفاظ آهن: حڪماءِ دوربين و بزرگان برگزين از ابوالحسن روايت ڪردند "صفحي [157] تي" از ابوالحسن مدائني روايت ڪردند "جا الفاظ آندل آهن، ۽ صفحي [164] تي "در احاديث مي آرند از (علي بن) محمد ابي الحسن المدائني" جا الفاظ آندل آهن.

(2) ڏسو آخر ۾ ص 344، حاشيه [236/248]

(1) ڏسو متي مقدمه ص 3. اليٽ (Elliot) "هٽ اڪرين لکيل" مان مراد "تصنيف ڪيل" وٺڻ تو گهري (ڏسو تاريخ"اليٽ جلد 1"، ص 134) مگر اهڙي گمان لاءِ ڪابه ثابتي موجود ڪانهي. جيڪڏهن هيءُ ڪتاب قاضي اسماعيل جي وڏن مان ڪنهن جو تصنيف ڪيل هجي ها ته هو اهڙي خبر علي ڪوفي کي ڏئي ها.

(1) ڏسو ايلفنسٽن جي انگريزي ۾ لکيل "هندستان جي تاريخ"، ڇاپو پنجون، لنڊن 1866ع، ص 311 حاشيه 31.

(2) اليٽ جي تاريخ جلد 1 ، ص 131.

(3) "فتحنامه سند المعروف به چچنامه"، تصحيح ڊاڪٽر دائود پوٽه، مقدمه، ص "يو" .

(1) پهريون ته هن حوالي ۾ مصنف جو نالو "المديني" آهي ۽ نه "المدائني" ۽ انهيءَ ڪري مذڪور ڪتاب "فتوح الهند و السند" جو مصنف "المديني" هو ۽ نه "المدائني". جيئن ته فتحنامي ۾ "المديني" نالي شخص جو ايترو ذڪر ناهي، انهيءَ ڪري "فتوح الهند و السند" يقيني طور بالڪل هڪ ٻيو الڳ ڪتاب هو. خود ياقوت پنهنجي ٻئي ڪتاب "معجم الادباء" ۾ المدائني جي تصنيفن جا نالا ابن نديم جي ڪتاب الفهرست تان نقل ڪري ڏنا آهن، مگر نڪي ياقوت جي انهن نقل ڪيل نالن ۾ ۽ نڪي ابن نديم جي اصل ڪتاب ۾ مدائني جي ڪتاب "فتوح الهند و السند" جو ذڪر آهي. ٻيو ته جيڪڏهن فرض ڪجي ته هن حوالي ۾ صورتخطي جي غلطي سبب "المديني" لکجي ويو آهي ۽ دراصل اهو صحيح نالو"المدائني" آهي ته به "فتوح الهند و السند" واري فقري مان لازمي طور مراد ڪو خاص ڪتاب وٺي نٿو سگهجي. بلڪ اهو اشارو مجموعي طور المدائني جي ڪتابن "ڪتاب فتح مڪران"، "ڪتاب ثغرالهند" ۽ "ڪتاب عامل الهند" ڏانهن ٿي سگهي ٿو جن ۾ هند ۽ سنڌ جي ٻين فتحن جو ذڪر هو.

(2) فتحنامي ص 259

(1) ڏسو حاشيه (1) ص 259 ۽ آخر ۾ ص 362 تي ڏنل حاشيه 259/[247]

(1) طبقات اڪبري، جلد 3 ص 506

(2) بيگلارنامه، نسخ قلمي مڪتبه عاليه هزهائينس مير نور محمد خان مرحوم حيدرآباد سنڌ.

(3) هن ساڳئي سرورق جي چوٽي تي کٻي طرف "فتح نامه ابا مسلم" جا الفاظ لکيل آهن ۽ ان بعد مٿين ڇاٽايل عبارت آهي، ان جي هيٺان وري هيءَ ناقص عبارت آهي: "ابن قصه ابا مسلم مروذي ڪه جنگ ڪرده باشد..... مرورروذ..... وڪشتن او، درين ڪتاب تمام مذڪور شد..... فتحنامه اين..... مرورروذ و حافظ محمد ظهور الدين". هن عبارت جو سلسلو وري نسخي جي بالڪل پوئين صفحي تي پنيان شروع ٿئي ٿو، جنهن جو تعلق ابو مسلم مرورروذي (خراساني) ۽ خراسان جي گورنر نصر بن سيار جي لڙائي سان آهي، مگر انهيءَ سڄي عبارت جو هن نسخي جي اندروني مواد سان ڪوبه تعلق ڪونهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

مترجم علي ڪوفي ۽ سندس فارسي ترجمو

مترجم: خود مترجم بابت اسان کي صرف اهي ئي محدود واقعا ملن ٿا، جي هن پاڻ پنهنجي متعلق پنهنجي فارسي ترجمي جي ديباچي ۾ ۽ وري ڪتاب جي آخر ۾ ڏنا آهن.

پنهنجو سڄو نالو ”علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي“(1) ڄاڻايو اٿس (ص 56). سنه 613ھ ۾ سندس عمر 58 ورهيه هئي (ص 56)، جنهن جي معنيٰ ته هو تقريباً 555ھ ۾ ڄائو. سندس نسبت ”ڪوفي“ مان گمان نڪري ٿو ته شايد هو ڪوفي ۾ ڄائو ۽ اتي ئي وڏو ٿيو. سندس بيان موجب هو جڏهن ”پنهنجي عمر جو هڪ عرصو آرام ۽ نعمت ۾ گذاري چڪو ۽ ڪميني دنيا مان وڏو نصيب ۽ مڪمل حصو ڪٽي چڪو، تڏهن حادثن جي مصيبتن ۽ زماني جي اوچتين آفتن

ڪان [جبور ٿي] پنهنجي اصلوڪي وطن ۽ پيدائش جي جڳهه کان جدا ٿي ڪي ڏينهن اچي اُچ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين“ (ص 57). هن مان ظاهر آهي ته سندس اوائلي زندگي ڪافي آرام ۽ شان سان گذري، ۽ زندگي ۾ ”مڪمل“ ڪاميابي واري فقره مان گمان نڪري ٿو ته شايد هو جواني بعد، يعني اندازاً چاليهن ورهين جي ڄمار کان پوءِ، پنهنجي اصلي وطن (ڪوفي؟) مان مجبوراً هجرت ڪري آخر ”ڪي ڏينهن اچي اُچ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين“ (ص 57). ان وقت اتي جي حڪومت سنڌ ۽ ملتان جـــي سلطان ناصرالدين قباچه (602-625ھ) جي هٿ ۾ هئي جو هڪ بهادر، بيدار مغز ۽ علم پرور سلطان هو، ۽ مغلن جي فتني سبب خراسان، غور ۽ غزنه جي فاضلن ۽ عالمن اچي سندس دربار ۾ اَجهو ورتو هو ۽ سلطان مڙني سان مهربانيون ڪيون. سندس وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر پڻ هڪ وڏو علم دوست ۽ عالمن جو قدردان هو. وزير شرف الملڪ، علي ڪوفي جي وڏي عزت ڪئي ۽ کيس دل کولي نوازيو، ۽ اهڙيءَ طرح هو ڪي ئي سال سندس ”مهرباني جي پاڇي“ ۾ رهيو ۽ سندس ”احسان تي پلجي“ آرام ورتائين (ص 58). وزير شرف الملڪ بعد سندس اولاد به کيس نعمتن سان نوازيو، جو پاڻ لکي ٿو ته ”سندس اولاد...... جي نعمت جا حق تنهنجي گردن تي لازم آهن.“ (ص 58).

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

فتحنامہ جي ديباچي مان ظاهر آهي تہ علي ڪوفي هڪ ديندار شخص هو. ص 9 تي سلطان ناصرالدين قباچہ بابت سندس دعائيہ شعر ۽ ص 60 تي ڏنل قطعہ ڏيکارين ٿا تہ هو هڪ چڱو خاصو شاعر هو. فتحنامي جو ترجمو سندس سادي فارسي نثر ۽ مؤثر اسلوب بيان جي ساک پري ٿو، ۽ پڻ اسلامي تاريخ سان سندس خاص دلچسپي ثابت ڪري ٿو. غالباً انهن علمي ۽ ادبي لياقتن سبب ئي سلطان ناصرالدين ۽ سندس قابل وزيرن جي دربار ۾ علي ڪوفي ڪي مقبوليت حاصل ٿي. مگر سنہ 613هہ ۾ جڏهن سندس عمر انونجاهہ ورهيہ هئي، سندس بخت ڦيرو کاڌو ۽ خوشي خاڪ ٿي وئي. انهيءَ ڪري ٻيا سڀ آسانگا پلي تصنيف ۽ تاليف طرف توجهہ ڪيائين ۽ هندستان جي اوائلي اسلامي فتحن بابت ڪتاب جي ڳولا ۾ اُچ مان اروڙ جو سفر اختيار ڪيائين، جتي مولانا امام قاضي اسماعيل سان ملاقات ٿيس. قاضي اسماعيل کيس اوائلي اسلامي فتحن جي تاريخ متعلق هڪ عربي ڪتاب ڏيکاريو جو قاضي صاحب جي ”ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين“ لکيل هو ۽ جو سندس خاندان ۾ هڪبئي کان ميراث طور رهندو پئي آيو (ص 57). علي ڪوفي هن ڪتاب کي عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان ترجمي کي پنهنجي مرحوم مربي وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر جي زنده فرزند عين الملڪ فخرالدين حسين جي نام نامي اسم گرامي سان منسوب ڪيو (ص 58-59). غالباً وزير عين الملڪ ڪانئس منهن موڙيو هو ۽ انهيءَ ڪري هن ڪتاب جي انتساب ذريعي سندس رضامندو حاصل ڪرڻ ٿي‌چاهيائين: ”جيئن هن ڪوٺي وٽ جي وسيلي آساني سان درجا حاصل ڪري سگهي، ۽ بلند درگاهہ ۾ ويجهڙائي حاصل ٿئي ۽ قبوليت جي اقبال سان مشرف ٿئي.“ (ص 20).

علي ڪوفي جو اهوئي ترجمو ٿيل ڪتاب ”فتحنامہ“، جو هن وقت ”چچنامہ“ جي نالي سان سڏجي ٿو، اسان تائين پهتو آهي. اهو معلوم نہ آهي تہ ان تاليف بعد علي ڪوفي ڪيترو وقت زنده رهيو ۽ ٻيا ڪهڙا ڪتاب لکيائين. پر جيئن تہ هن باقي عمر لاءِ تصنيف ۽ تاليف کي ئي پنهنجو خاص مشغلو بنايو هو، انهيءَ ڪري ٿي سگهي ٿو تہ هن ٻيا بہ ڪي ڪتاب لکيا هجن. هن پوئين دؤر جي هڪ مصنف سيد

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

محب الله پنهنجي مختصر ”تاريخ سنڌ“ ۾ علي ڪوفي جي ٻن ٻين ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، پر سندس نالو غلطيءَ وچان ”علي بن ابراهيم ڪوفي“ ڪري ڄاڻايو اٿس. تاريخ جي ”حصي دوم“ (”در تفصيل امصار و بلاد و حصار و قصبات سنده و وجه سميه و لغة آنها“) ۾ حيدرآباد توڙي ماتيلي جي بنياد بابت ڪتاب ”تنقيح الاسناد“ جون عبارتون اختصار سان نقل ڪيون اٿس ۽ شهر ميرپور (لڳ ماتيلي) بابت پڻ ساڳئي ڪتاب مان نقل ڪرڻ بعد لکيو اٿس ته: ”انتهيٰ ترجمہ نقيح الاسناد في تشريح الامصار و البلاد“ تصنيف علي بن ابراهيم الڪوفي صاحب چچنامہ“. وري ڪتاب جي ”حصہ سوم“ (”بقية ذيل الاوراق در تشريح ذوات سنده“) ۾ ذات ”ڪلتاس“ بابت لکي ٿو تہ ”صاحب ڪتاب الانساب علي بن ابراهيم الڪوفي ميگويد کہ ڪلتاس نام مردي بود از مغول کہ حالا ڪلتاسيان منسوب باواند.“

ڪتاب جي حصہ ”هارم“ (”تتمہ خاتمہ در تشريح بعضي اماڪن و جبال مشهور وغيره“) ۾ ”ٺهان سٽي“ (سٽين جو ٿان) بابت پڻ ساڳئي ”ڪتاب الانساب“ مان عبارت نقل ٿيل آهي، جنهن جي آخر ۾ آهي تہ: ”انتهيٰ خلاصة عبارت سيد علي اصغر تتوي.“ جنهن جي معنيٰ تہ دراصل سيد علي اصغر ٺٽوي ”ڪتاب الانساب“ جو حوالو پنهنجي ڪتاب ۾ آندو هو ۽ سيد محب الله اها عبارت نقل ڪئي آهي.

سيد محب الله پنهنجي ڪتاب ۾ هينين ماخذن جا نالا ڏنا آهن: چچنامہ، تحفة الڪرام، تاريخ طاهري، جمع الجوامع، طبقات بهادر شاهي، تاريخ بي بدل، رسالہ سيد علي اصغر تتوي الملقب بہ خاڪسار ۽ تاريخ سيوستاني. علي ڪوفي جي ڪتابن جو ذڪر ماخذ طور ڪونہ ڪيو اٿس، جو غالباً علي ڪوفي جا ڪتاب وٽس ڪين هئا، پر جن ڪتابن مان نقل ڪيائين تن ۾ علي ڪوفي جي ٻن ڪتابن جا حوالا موجود هئا. تنهن ڪري علي ڪوفي جي ”ڪتاب الانساب“ جو حوالو ”رسالہ سيد علي اصغر ٺٽوي“ جي عبارت ذريعي نقل ٿيل آهي ۽ ٻئي ”ڪتاب تنقيح الاسناد في تشريح الامصار والبلاد“ جو حوالو بہ غالباً هن ساڳئي رسالي، يا تاريخ سيوستاني تان ورتل آهي، جيتوڻيڪ اهو ڄاڻايل نہ آهي ۽ ائين پيو معلوم ٿئي جو ڄڻ تہ اهو ڪتاب خود سيد محب الله جي آڏو موجود هو.

ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ••• ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

بهرحال علي ڪوفي جي انهن ٻن ڪتابن جا اهي انوڪا ۽ مبهم مگر دلچسپ حوالا ڏيکارين ٿا تہ علي ڪوفي پنهنجي باقي زندگي تصنيف ۽ تاليف ۾ صرف ڪئي ۽ ”فتحنامہ“ وارو فارسي ترجمو ئي سندس تصنيفات ۾ سڀ کان مشهور ٿيو.

فارسي ترجمي تي تنقيدي نظر: اصل عربي ڪتاب جي حقيقت تائين پهچڻ لاءِ هيءُ معلوم ڪرڻ ضروري آهي تہ مترجم علي ڪوفي سندس هن فارسي ترجمي ۾ پنهنجي طرفان ڪهڙا اضافا ڪيا آهن يا ڪهڙيون ترميمون ڪيون.

مترجم ”مخلص ڪتاب“ يعني ڪتاب جي خاتمي واري عنوان هيٺ، هن ڪتاب کي عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمي ڪرڻ جي ضرورت ۽ اهميت کي واضح ڪندي لکي ٿو تہ:

”اگرچ عربي زبان ۽ حجازي لئي ۾ وڏو درجو هوس..... ليڪن جنهن صورت ۾ حجازي پرده ۾ (ڏيکيل) هو ۽ پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۽ سينگار کان خالي هو، تنهنڪري عجم ۾ رائج نہ ٿي سگهيو. ايران جي ڪنهن بہ سينگاريندڙ، نہ هن فتحنامي جي ڪنوار کي سينگاريو هو، ۽ نڪي زبان جي سينگارخاني ۽ حڪمتن جي بجڪي (بغچہ) مان هن کي ڪو وڳو ڏڪايو هو: نہ عقل جي خزاني مان ڪو زيور پهرايو هو، ۽ نہ وري فصاحت جي ميدان ۽ بلاغت جي باغيچن مان هن ميدان ۾ گهوڙو ڊوڙايو هو.“ ص (259).

مترجم جا مٿيان لفظ ”فارسي ترجمي“ بابت سندس خيالن جي ترجماني ڪن ٿا. سندس خيال موجب: (1) ايراني مصنفن جي طرز موجب ان کي سينگارڻ، (2) زبان جي رنگيني سان ان کي چمڪائڻ، (3) دانائي ۽ عقل جو زيور پهرائڻ يعني تہ ضرورت مطابق تشريح ڪرڻ ۽ نتيجا ڪڍڻ، ۽ (4) اسلوب بيان کي فصاحت ۽ بلاغت جي سانچي ۾ سموهڻ، اهي جملي ضرورتون هن ”فارسي ترجمي“ ۾ درڪار هيون. مترجم جي انهيءَ نظريي جو عڪس سندس هن ڪيل فارسي ترجمي ۾ جابجا نظر اچي ٿو ۽ سندس هن انهيءَ نظريي کي سمجهڻ سان سندس طرفان ڪيل اضافن ۽ ترميمن جو بہ پتو لڳائي سگهجي ٿو.

شروع ۾ پهرين ويهن صفحن (50-61) ۾ ڪتاب جو ديباچو، ۽ آخر ۾ ”دعاءِ مخلص ڪتاب“ (ص 258-259) وارا عنوان تہ ظاهراً مترجم طرفان آهن، جن ڪِي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

شامل ڪرڻ ۾ هو بلڪل حق بجانب آهي. پر انهن ڪانسواءِ بہ ٻيا ڪافي اضافا آهن، جي مترجم جي مٿي ڄاڻايل نظريي جي زير اثر ڪتاب جي متن جو جز بڻجي ويا آهن. ان سلسلي ۾ هيٺيان اضافا غور طلب آهن:

(1) عورتن جا قصا ۽ عشقيہ افسانا: ”فتحنامہ“ ۾ جو خالص تاريخي مواد، واقعن ۽ فتحن جي ذڪر جي صورت ۾ موجود آهي، ان جي تسلسل خواہ تفصيل تي معتبر عرب تاريخون شاهد آهن، ان ڪان سواءِ خود فارسي عبارت جي جملن جي ٺاهہ ۽ ساخت ظاهر ڪن ٿا تہ اهو اصل عربي متن تان ترجمو ٿيل آهي. انهيءَ خالصِ تاريخي مواد جي برعڪس جو حڪايتي ۽ روايتي مواد آهي تنهن جي فارسي عبارت ئي ڏيکاري ٿي تہ اهو مواد اصل عرب مؤرخن جو نہ آهي، ڇاڪاڻ جو نہ ان ۾ خالص تاريخي حقيقتن بابت بحث آهي ۽ نڪي وري ان ۾ انهن اڳاتن عرب مؤرخن جي اسلوب بيان وارو ايجاز ۽ اختصار آهي.

اسان مٿي چئي آيا آهيون تہ اهو حڪايتي مواد اڪثر مقامي روايتن تي ٻڌل آهي، ۽ شايد اروڙ ۽ بکر جي عربي النسل قاضين جي ڪوشش سان ان کي گڏ ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو هجي. انهيءَ مواد ذريعي فارسي مترجم علي ڪوفي کي هن ڪنوار کي سينگارڻ لاءِ ميدان مليو، ۽ جتي جتي عورتن بابت اشارا هئا تن کي هن پنهنجي ترجمي ۾ فارسي وارو افسانوي ۽ روماني رنگ ڏيئي بنائي ناهي پيش ڪيو. اهڙيءَ طرح راڻي سونهن ديوي ۽ ڇچ جو عشق (ص 66-68)، ڏاهر جي ڀيڻ ”ماڻين“ ۽ سوين راءِ ڀاٽيہ جي مڱڻي جو قصو (ص 95-92)، ڏاهر جي زال ”لاڏي“ ۽ محمد بن قاسم جي شادي جو قصو (ص 123 ۽ 201)، ڏاهر جي ڀاڻيجي ”جمنا“ ۽ سندس نڪاح جي حڪايت (ص 210)، جيسينہ سان ڪيرج جي راجا دروهر جي ڀيڻ ”ڇڳي“ جي محبت جو داستان (ص 246-240) ۽ آخر ۾ ڏاهر جي ٻن ڌيئرن، محمد بن قاسم ۽ خليفي وليد وارو قصو (ص 258-256)، انهن مڙني قصن کي افسانوي رنگ ڏيئي، مرچ مصالح ڀُنڊي، نوڙيءَ مان نانگ بنائي پيش ڪرڻ ۾ فارسي مترجم علي ڪوفي جو غالباً وڏو هٿ آهي. اهو سندس روماني تخيل جو نتيجو آهي جو راڻي سونهن ديوي فارسي شعر ۾ پنهنجي محبت جو اظهار ڪري ٿي (ص 66)، ۽ پڻ ”ڪيرج“ جي حاڪم دروهر جي ڀيڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

”چڱي“ جيسينه جي عشق جي آڳ ۾ پچي ۽ پڄري ٿي ۽ بستري تي ليٽندي فارسي رباعي جهونگاري ٿي (ص 242). مطلب ته اصل متن ۾ انهن ڳالهين بابت جي ڪو اشارو هو ته ان ڪي چڪي افسانو بنايائين. سندس اهو وڏاءُ صرف عشقيه حڪايتن تائين محدود نه رهيو بلڪ جتي به گنجائش ڏٺائين، اتي ڳالهه کي وڌايائين. ص236 تي اروڙ جي جادو گرياڻي واري ڳالهه محض هڪ اجائي ڊيگهه آهي، ۽ ص 240-239 تي برهمڻ سپاهي ۽ محمد بن قاسم جي ڳالهه به سندس هن وڏاءُ جو بيو مثال آهي جنهن ۾ اروڙ جو برهمڻ سپاهي فارسي شعر پڙهي ٿو!!

(2) عبارت آرائي: مترجم، ترجمي متعلق ”عبارت جي هار“ (ص 58) ۽ ”زبان جي سينگار خانه“ (ص 259) جي خصوصيتن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان مطابق پنهنجي هن ترجمي ۾ پڻ محض عبارت آرائي ۽ رنگين بياني خاطر ڪي اضافا ڪيا اٿس جن جو نفس مضمون سان ڪوبه تعلق ڪونهي.

انهن اضافن مان هڪ ته (غالباً سندس پنهنجا) اهي فارسي شعر آهن جي ڪنهن نه ڪنهن زال يا مرد جي واتان چوايا اٿس (جن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي) يا موقعي جي مناسبت سان آندا اٿس، مثلاً ص 240 تي هڪ فارسي رباعي واعدي وفائي جي اصول جي تصديق خاطر، ۽ ص 248 تي شاعر ابوالفتح بستي جي هڪ عربي قصيده(1) جو بيت صلاح مشوري جي حڪمت عملي بابت، شاهد طور آندا اٿس.

ٻيو ته اسلوب بيان جي رنگيني خاطر سڌي سنئين ڳالهه کي تڪلف ۽ تصنع سان ادا ڪيو اٿس، جنهن جو مثال هينيون بار بار آيل عبارتون آهن جن جي سنئين سڌي لفظن ۾ معنيٰ آهي ته ”سج لٿو“ ”صبوح ٿيو“ يا ”سج اڀريو“:

ص 76: جڏهن دنيا ڪاري گوڏڙي ڍڪي ۽ ستارن جو بادشاهه رات جي ڪارنهن واري چادر ۾ لڪي ويو.

ص 144: ٻئي ڏينهن جڏهن صبح صادق اونداهيءَ جي پردي مان اطلس جو لباس پهري ظاهر ٿيو.

ص 147: جڏهن رات جو سرمائي پردو ستارن جي بادشاهه (سج) جي روشنائيءَ جي چوڪ سان ڦاٽي پيو.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ص 190: ٻئي ڏينهن جڏهن صبوح (پنهنجو) جهان کي سينگاريندڙ ۽ دل کي وڻندڙ حسن، مشرق جي طرف کي ڏيکاريو.
ص 212: جڏهن صبح صادق انڌاري رات جي پردي مان ٻاهر نڪتو.
ص 243: ٻئي ڏينهن جڏهين ستارن جو بادشاه (سج) آسمانن جي برجن مان نڪتو ۽ سرمائي پردو ڦاڙي ڦٽو ڪيائين.
ص 255: ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سج) رات جي پردي مان ظاهر ٿيو.
(3) لقبن جا اضافا: مترجم جي ڏينهن ۾ بادشاهن، بزرگن جي شان ۽ شوڪت خاطر فخريه لقبن جو استعمال عام ٿي چڪو هو. ”شهاب الدين“ ۽ ”معزالدين“ ٻيئي سلطان محمد بن سام غوري جا شاهي لقب هئا. ڪانئس پوءِ سلطان ”ناصرالدين“ قباچه جي حڪومت ۾ مترجم علي ڪوفي اُچ ۾ آيو. سلطان ناصرالدين جي وزير ابوبڪر جو لقب ”رضي الدين“ هو، جو علي ڪوفي جو وڏو مربي هو. ان بعد وزير ابوبڪر جو پٽ حسين ”فخرالدين“ جي لقب سان وزير ٿيو، جنهن ڏانهن علي ڪوفي پنهنجو فارسي ترجمو منسوب ڪيو. وقت جي انهيءَ رواج موجب علي ڪوفي به پنهنجي ترجمي ۾ اڳين بزرگن ۽ اميرن جي نالن اڳيان اهڙن لقبن جو اضافو ڪيو، مثلاً پنهنجي متن ۾(1) ص [12]/58 تي نبي ﷺ جي ساٿي ابوموسيٰ الاشعري رضہ کي ”ڪريم الدين، وجيه العرب، نظام الملة و قوام الملة“ جي لقبن سان ياد ڪيو اٿس، حالانڪ ان وقت ۾ اهڙن لقبن جو نالو نشان به ڪونه هو. ساڳيءَ طرح ص [9]/56 تي محمد بن قاسم کي ”عمادالدولة و الدين“ جو لقب ڏنو اٿس، بين پنجن جاين(1)تي محض ”عمادالدين“ تي اڪتفا ڪئي اٿس، ۽ ص [127] /152 تي وري ڪيس ”ڪريم الدين“ جو لقب ڏنو اٿس. اسان ص 261 تي ڏنل حاشيي ۾ وضاحت ڪئي آهي ته محمد بن قاسم انهن لقبن کان آجو هو ۽ محض سندس ڪنيت ”ابوالبهار“ هو. ص [235] /246 تي اروڙ جي قاضي موسيٰ لاءِ ”برهان الملةوالدين“ جو لقب آندو اٿس ۽ سندس اولاد مان پنهنجي همعصر قاضي اسماعيل کي وري ص [9] تي ”ڪمال الملة والدين“ جو لقب ڏنو اٿس. نہ فقط ماڻهن لاءِ پر پنهنجي هن فارسي ترجمي لاءِ به ص [247] /259 تي ”منهاج الدين...الخ“جو لقب تجويز ڪيو اٿس. مطلب تہ اهي لقبن وارا اضافا محض سندس

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

”زبان جي سينگار خانہ“ جون سوڪڙيون آهن ورنہ انهن جو حقيقت سان ڪوبہ تعلق ناهي.

(4) تشريحي اضافا: ترجمي ڪرڻ وقت اصل عربي متن ۾ آيل ڪن شهرن يا مڪانن جي نالن ڪي مترجم مختصر الفاظن ۾ سمجهايو آهي تہ اهي سندس وقت ۾ ڪٿي هئا يا ڪهڙا هئا. مثلاً:

ص 88/ [49]: چچ، مڪران ۽ ڪرمان جي وچ ۾ حد مقرر ڪئي. انهيءَ حد جي وڌيڪ وضاحت لاءِ چيو ويو آهي تہ ”اها ساڳي حد اسان جي هن وقت تائين قائم آهي.“ اهي لفظ ظاهراً مترجم جا آهن ۽ محض گماني آهن.

ص 88/[49]: هت شهر ”قندابيل“ جي وضاحت ۾ ڄاڻايل آهي تہ ”قندابيل يعني قندهار.“ ”يعني قندهار“ وارو فقرو ظاهراً مترجم جي طرفان آهي جو صحيح نہ آهي. قندابيل مان مراد ”گنداوا“ آهي جنهن بابت اسان ص 416 تي ڏنل حاشيي ۾ روشني وڌي آهي.

---

(1) اصل فارسي عبارت هن طرح آهي: ”بنده دولت محمدي علي بن محمد بن ابي بڪر ڪوفي، ص [8] . ڪتاب جي قلمي نسخن ۾ ڪن صاحبن غلطي وچان لفظ ”محمدي“ کي ”محمد“ يا ”محمد بن“ ڪري پڙهيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح ”اليٽ“ (جلد 1 ص 131) توڙي ”ايٿي“ (فهرست انديا آفيس لئبرري No: 435) مؤلف جو نالو ”محمد علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي“ ڪري لکيو آهي، ۽ ”ريو“ (فهرست متحف برطانيہ جلد 1، ص 290) وري ”محمد بن علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي“ ڪري ڄاڻايو آهي، حالانڪ فارسي متن ۾ ٽن ہين جاين تي مؤلف پنهنجو ذاتي نالو صاف طور ”علي“ ڪري لکيو آهي- ڏسو ص 56/[8] ، 58/[11] ۽ 60/ [13]. روهڙيءَ جي سيد محب الله پنهنجي مختصر تاريخ سنڌ (فارسي قلمي نسخي) ۾ بہ دفعا مؤلف جو نالو ”علي بن ابراهيم الڪوفي“ ڪري لکيو آهي، مگر خود مؤلف جي پنهنجي عبارت انهيءَ گمان جي ترديد ڪري ٿي.

(1) تصديق لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ، ص 344

(1) هن ترجمي ۾ ڪي القاب بہ سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي ويا آهن انهيءَ ڪري تصديق لاءِ فارسي متن ڏسڻ گهرجي جنهن جا صفحا چورس ڏنگين ۾ ڏنل آهن

(1) ڏسو ص ص [93، 106، 141، 163 ۽ 244] /123، 133، 164، 182 ۽ 256.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

ص 135/[107]: هن صفحي تي ”ڪارمتي“ ۽ ”ندمتي“ لفظن جي تشريح مترجم طرفان ڪيل آهي ۽ لکي ٿو تہ: ”ڪارمتي يعني گل شور“ (ڪاري مٽي) ۽ ”ندمتي يعني گل سمين“ (چانديءَ جهڙي مٽي). سندس انهن فقرن تي ص 458 تي ڏنل حاشيي ۾ روشني وڌي وئي آهي.

ص 189/[171]: هت لفظ ”نيم نيزه“ جي تشريح ۾ لکي ٿو تہ ”لوهو دستو جنهن کي سيل بہ چوندا آهن“ ۽ وري ص 195/[178] : تي بہ ساڳي لفظ جي وضاحت ڪندي لکيو اٿس تہ ”لوھ جا دستا جنهن کي هندو سيل چوندا آهن.“

ص 229/[217]: هن صفحي تي شهر برهمڻ آباد جي وضاحت ۾ چيل آهي تہ برهمڻ آباد يعني بابراه. ”يعني بابراه“ وارو فقرو مترجم طرفان آهي ۽ هن صحيح طور برهمڻ آباد جو مقامي نالو ”بابراه“ (يعني ٻانيٽاه) ڏنو آهي جيئن تہ اسان ص 336 تي ڏنل حاشيي ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي.

مٿيان جملي اضافا مترجم علي ڪوفي پنهنجي فارسي ترجمي ۾ رنگين بياني، عبارت آرائي، يا تشريح خاطر ڪيا آهن ۽ سندس نقط نگاہ کان هو ان ۾ حق بجانب آهي. البت انهن اضافن اصل صحيح ۽ معتبر عربي تاريخ جي ڪتاب کي افسانوي رنگ ڏنو آهي، ۽ ان جي قدر ۽ قيمت کي سطحي محققن جي نظر ۾ البت گهٽايو آهي. تنهن هوندي بہ گهري نظر سان مترجم جي انهن اضافن کي پرکي سگهجي ٿو ۽ ڪتاب جي اصليت کي پروڙي سگهجي ٿو.

انهن اضافن کان علاوه، مترجم علي ڪوفي کان ڪي ڪميون عمداً توڙي سهواً واقع ٿيون آهن جن جي تلافي مشڪل آهي. هيٺين ڪمين، خاص طور اصل عربي ڪتاب جي صحت تي وڏو اثر وڌو آهي:

(1) مترجم علي ڪوفي اصل ڪتاب جو نالو نہ ڏنو ۽ ان جي بدلي پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ پر تڪلف نالو تجويز ڪيو. انهيءَ اصولي اوٽاين نہ صرف اصل عربي ڪتاب جي نالي کي محو ڪري ڇڏيو بلڪ آئيندي لاءِ ان جي جڙتو نالن لاءِ ميدان کولي ڇڏيو، جنهن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

(2) مترجم، اصل عربي ڪتاب ۾ مختلف بيانن بابت راوين جي سـَندن وارن سلسلن کي ڪيترن ئي جاين تي غير ضروري سمجهي ڇڏي ڏنو آهي ۽ راوين جي نالن ڏيڻ بدران محض ”راوين“ يا ”لکندڙن“ جهڙا مبهم لفظ ترجمي ۾ رکيا آهن، مثلاً:

ص 62 ڪتاب جي شروعات ۾ ئي راوين جا نالا حذف ڪري هنن مبهم لفظن سان شروع ڪري ٿو ته: ”خبرن جي راوين ۽ تاريخ جي مصنفن هن طرح بيان ڪيو آهي- الخ“.

ص 72 ”هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو مصنف هن طرح روايت ٿو ڪري- الخ“ (چچ جي راڻيءَ سونهن ديوي سان شادي بابت).

ص 79 ”هن فتح جي ڳالهه لکندڙ هن طرح چيو آهي- الخ“ (چچ جو ڪشمير کان اروڙ ۾ واپس اچڻ بابت).

ص 105 ”هنن خبرن جي راوين ۽ هنن روايتن جي ڄاڻن هن طرح بيان ڪيو آهي- الخ“ (عهد اسلام ۾ فتحن جي شروعات بابت).

ص 107 ”هن روايت جي ڪن راوين ۽ هن داستان جي ڪن لکندڙن بيان ڪيو آهي- الخ“ (حضرت عثمان رضہ جي ڏينهن ۾ فتحن بابت).

ص 123 ”خبرن ۾ تصرف ڪندڙ ۽ روايتن جا تفسير ڪندڙ هيئن ٿا چون-الخ“ (محمد بن قاسم جي سنڌ جي محاذ تي مقرري بابت).

ص 163 ”هن ڳالهه جي راوي چيو ته- الخ“ (علاقيءَ جي ڏاهر کي نصيحت بابت).

ص 190 ”هنن ڪنوارين (حڪايتن) جي سينگاريندڙن هن طرح روايت ڪئي آهي ته- الخ“ (10- رمضان تي محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي جنگ بابت).

انهن حذف ڪيل سـَندن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته اسان جي فارسيمترجم کي تاريخي سـَندَن جي اهميت جي پوري ڄاڻ نہ هئي. ڀانئجي ٿو ته اصل سـَندن ۾ ڏنل نيٺ عربي نالن کي ڪـڍي، اجمالي طور مٿين سهڻن لفظن وارن جملن لکڻ سان مترجم ڪتاب جو زيب و زينت وڌائڻ تي گهريو. مٿين جاين مان ڪتاب جي شروعات،اسلامي فتحن جي شروعات وغيره اهڙا مقام آهن جن تي عربي تاريخ جي اصول موجب سندون تفصيل سان بيان ٿيل هونديون. غالباً مترجم اهي سـَندَن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

جا خاص ڏگها سلسلا محض عبارت آرائي خاطر حذف ڪيا آهن، چاڪاڻ ته بين جاين تي جتي هڪ يا ٻن راوين جا نالا آهن ته اهي قائم رکيا اٿس. ممڪن آهي ته انهن مان ڪن جاين تي، خصوصاً اسلام کان اڳ وارن بيانن (مثلاً چچ جي راڻي سونهن ديوي سان شادي) لاءِ، سَنَدَن جا سلسلا نه به هجن، مگر عهد اسلام وارين سَنَدَن جي حذف هئڻ سبب اها پرک به مشڪل ٿي پئي آهي، پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته ص 105 تي ”عهد اسلام ۾ فتحون“ واري اهم باب جي شروعات سَنَدَن جي سلسلي کان خالي نه هوندي، چاڪاڻ ته بلاذري به هوبهو انهيءَ طرح شروعات ڪري، اهو بيان ”علي بن محمد بن عبدالله بن ابي سيف“، يعني المدائني جو سڄو نالو آڻي سندس زباني بيان ڪيو آهي.

بهرحال سَنَدَن جا سلسلا ڇڏي ڏيڻ واري ڪمي هڪ وڏي اوڻائي آهي، جا مترجم کان واقع ٿي آهي. سندس انهن بالڪل مبهم ”روايتن“ سبب ڪتاب جي اصليت تي قدري پردو پئجي ويو آهي، ۽ محقق ۽ موضوع بيانن ڪي پرکڻ مشڪل ٿي پيو آهي. ان کان سواءِ ڪتاب جي شروعات واري روايت ۾ اصل مصنف جي نالي هجڻ جو پڻ گمان آهي، پر مترجم جي هن خالي عبارت آرائي سبب اها حقيقت پڻ محو ٿي وئي آهي.

(3) جتي سَنَدَن جا سلسلا قائم رکيا اٿس، اتي به معلوم ٿئي ٿو ته سَنَدَن کي مڪمل طور نه ڏنو اٿس، مثلاً هيٺيون به روايتون غور طلب آهن:

1- ص 108: هذلي ڳالھ ڪئي آهي (حضرت علي رضہ جي خلافت ۾ حارث بن مُره جي مڪران ۾ جنگ بابت).

2- ص 111: هن تاريخ جي سلجهائيندڙن، هذلي ۽ عيسيٰ بن موسيٰ کان روايت ڪئي آهي ۽ پنهنجي پيءُ کان ٻڌو (سنان بن سلمہ جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ).

پهرينءَ روايت ۾ صرف ”هذلي“ جو نالو ڪنيو ويو آهي مگر جنهن کان ”هذلي“ هيءَ خبر ٻڌي يا جنهن کي ”هذلي“ هيءَ خبر ٻڌائي، تن ٻنهيءَ جا نالا روايت ۾ حذف ڪيا ويا آهن: يعني ته سَنَدَ جي سلسلي جو پهريون حصو حذف ڪيو ويو آهي. خود فتحنامي ۾ ڏنل هيٺين ٻن روايتن جي سَنَدَن جا سلسلا ثابت ڪن ٿا ته

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

سنڌ جي روايتن جي سلسلي ۾ ”هذلي“ وچ واري ڪڙي آهي ۽ انهن روايتن ۾ ڪانئس اڳ توڙي پوءِ جي راوين جو هئڻ ضروري آهي.

ص 109: ابوالحسن، هذلي کان روايت ڪئي آهي ۽ هن مسلمة بن محارب بن زياد کان ٻڌو (عبدالله بن سوار جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ).

ص 112: ابوالحسن، هذلي کان ٻڌو ۽ انهي ”اسود“ کان روايت ڪئي (راشد جو محاذ هند تي مقرر ٿيڻ).

هنن مثالن مان ظاهر آهي ته غالباً فارسي مترجم جي بي احتياطي سبب سندن جا سلسلا ناقص رهجي ويا آهن، جنهن ڪري تحقيقي نقطهٔ نظر کان هڪ وڏي ڪمي پيدا ٿي پئي آهي. اهڙا مثال بيا به ڪافي آهن.

(4) ترجمي ڪرڻ وقت مترجم کان سهواً به ڪي اصل عربي عبارتون ڇڏجي ويون آهن، جنهنڪري ترجمي ۾ پڻ خلل ۽ خال رهجي ويا آهن. عبارتن جي صورتخطي واريون اوڻايون پوءِ جي ڪاتبن جي بي احتياطي يا اڻ ڄاڻائي سبب واقع ٿيون آهن، مگر ڪٽل عبارتون مترجم جي سهوَ جوئي نتيجو آهن ڇاڪاڻ ته ڪتاب جي فارسي ترجمي وارن جملي قلمي نسخن ۾ اهي عبارتون ڪٽل آهن، مثلاً:

1- ص 111-112/ [81]: سنان بن سلمه ۽ احنف بن قيس وارو ذڪر

2- ص 146/ [221]: ڪاڪي ڪوتل جي خاندان جو ذڪر

3- ص 217/ [203]: علافي (يا جيسينه؟) جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو ذڪر

4- ص 229/ [217]: محمد بن قاسم، قتيبه ۽ جهم بن زحر وارو ذڪر

5- ص 245/[233]: جيسينه جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو ذڪر

انهن ناقص عبارتن مان محض پهرئين ۽ چوٿين عبارت جي تصحيح مشڪل سان بين ڪتابن جي آڌار تي ٿي سگهي آهي مگر بين عبارتن جي تصحيح امڪان کان ٻاهر آهي. هن اهم تاريخي ڪتاب جا اهي خال ۽ خلل نهايت ئي قيمتي تاريخي معلومات تي دائمي حجاب آهن.

فارسي ترجمي جي اهميت: باوجود مترجم جي اوڻاين جي، سندس هن فارسي ترجمي جي تاريخي توڙي ادبي اهميت مسلم آهي. مترجم، اصل عربي ڪتاب جو فارسي ۾ ترجمو ڪري اوائلي اسلامي- هندي تاريخ تي عموماً ۽ سنڌ جي تاريخ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

تي خصوصاً هڪ جوڳو احسان ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته اصل عربي ڪتاب جي غيرموجودگيءَ ۾ ”فتحنامه“ ئي انهيءَ آڳاٽي تاريخ جو اڪيلو سرچشمو آهي: نه فقط ايترو مگر غالباً هيءُ پهريون ڪتاب آهي جو سنڌ جي سرزمين ۾ سنڌ ۽ هند جي تاريخ بابت تيار ڪيو ويو. ان کان سواء ”فتحنامه“ انهن چند تاريخي ڪتابن مان آهي جي آڳاٽو عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيا. ”بلغمي“ پهريون شخص هو، جنهن 350 ۽ 360ھ جي وچ ڌاري تاريخ طبري جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. ”تاريخ سيستان“ ٻيو ڪتاب آهي، جنهن جو ڪافي مواد عربيءَ مان ترجمو ٿيل آهي، مگر اهو ڪتاب دراصل فارسيءَ ۾ ئي لکڻ شروع ڪيو ويو: ان کان سواءِ صرف ان جو پهريون ڀاڱو ”فتحنامه“ کان اڳ سنه 445-448 ھ ڌاري لکيو ويو، مگر ان جو ٻيو ڀاڱو ”فتحنامه“ بعد سنه 725 ھ ڌاري تاليف ڪيو ويو.(1) ٽيون ”ڪتاب الفتوح“ احمد بن اعثم ڪوفي خليفي هارون رشيد جي دؤر تائين فتحن بابت لکيو(2) ، جنهن جو فارسي ترجمو ”محمد بن احمد المستوفي“ الهروي سنه 596 هجريءَ ۾، يعني ته فتحنامي کان 17-18 سال اڳ ڪيو (3) ۽ جن حالتن ۾ هيءُ ترجمو ڪيائين، اهي ذري گهٽ علي ڪوفي جهڙا هئا: يعني ته مترجم جو ضلع بوشنج ۾ هيءُ ڪتاب ترجمو ڪرڻ، ۽ خراسان جي وزير مؤيدالملڪ قوام الدوله والدين افتخار اڪابر خوارزم و خراسان جو سندس مربي هئڻ. علي ڪوفي به جڻ ساڳين حالتن ۾ سندس نقش قدم تي هليو ۽ 17 سالن بعد 613ھ ۾ ”فتحنامه“ ترجمو ڪيائين. بهرحال ”فتحنامه“ انهن چند تاريخي ڪتابن مان چوٿون نمبر آهي جي آڳاٽي وقت ۾ عربي مان فارسيءَ ۾ ترجما ٿيا.

ادبي نقطه- نظر سان پڻ ”فتحنامه“ فارسي نثر جي بلڪل آڳاٽن ڪتابن مان آهي ۽ هندستان جي فارسي ادب ۾ غالباً فارسي نثر جو پهريون ڪتاب آهي. ان جو اسلوب بيان سادو ۽ سلوڻو آهي. عوفي پنهنجو ”لباب الالباب“ فتحنامه جي تاليف کان فقط ٽي- چار سال ڪن پوءِ سن 617 ھ ڌاري لکيو ۽ ان کي سلطان ناصرالدين جي ساڳئي وزير عين الملڪ فخرالدين حسين جي نالي سان منسوب ڪيائين، جنهن جي نالي علي ڪوفي ”فتحنامه“ کي منسوب ڪيو. يعني ته عوفي توڙي علي ڪوفي ساڳئي دؤر جا آهن، مگر ”فتحنامه“ جي مقدمي کي ”لباب الالباب“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

جي مقدمي سان پيٽ ڪندي واضح ٿئي ٿو تہ عوفي جي اسلوب بيان ۾ ڪافي تڪلف ۽ تصنع آهي ۽ ان جي برعڪس علي ڪوفي جو اسلوب بيان وڌيڪ صاف، سادو ۽ پُراثر آهي.

فارسي ترجمي بعد ان جي اشاعت

علي ڪوفي سنہ 613ھ (1216ع) ۾ تصنيف ۽ تاليف ڏانهن متوجهہ ٿيو ۽ انهيءَ سال يا ٻئي سال سنڌ ٿي ”فتحنامہ“ وارو فارسي ترجمو تيار ڪيائين. جيئن تہ اهو ترجمو سلطان ناصرالدين قباچہ جي وزير عين الملڪ فخرالدين حسين جي نالي منسوب ڪيائين، انهيءَ لاءِ تہ سندس ”بلند درگاه ۾ ويجهڙائي حاصل ٿئي“، گمان غالب آهي تہ علي ڪوفي پنهنجي ترجمي جو هڪ نسخو ڪٽي وجي اُچ ۾ (جو سلطان ناصرالدين جي گاديءَ جو هنڌ هو) وزير عين الملڪ جي خدمت ۾ پيش ڪيو هوندو. ممڪن آهي تہ هڪ نسخو اروڙ- بکر جي قاضين ڪي ڏنو هجيس، جن جي اصل عربي ڪتاب تان ”فتحنامہ“ ترجمو ڪيو هئائين، ۽ اهڙو ڪو هڪ نسخو پاڻ وٽ بہ رکيو هجيس. مگر جيئن تہ ترجمي وقت (سنہ 613 ھ) بہ سندس عمر 58 ورهيہ هئي ۽ ان بعد ٻين مصنفن جي ڪتابن خواه سلطان ناصرالدين جي دربار جي معزز درباري عالمن فاضلن ۾ سندس ذڪر نٿو ملي، انهيءَ ڪري پانئجي ٿو تہ علي ڪوفي ان بعد ڪو گهڻو وقت جيئرو ڪونہ رهيو ۽ انهيءَ ڪري فتحنامي جا قلمي نسخا بہ غالباً محدود ئي رهيا.

”فتحنامہ“ جو جهوني ۾ جهونو قلمي نسخو جو هن وقت تائين دريافت ٿي چڪو آهي، سو سنہ 1061 ھ جو لکيل آهي ۽ پنجاب يونيورسٽي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي. باقي جملي نسخا 1230 ھ کان پوءِ جا لکيل آهن.

تعجب آهي تہ سنہ 613 ھ ڪان وٺي سنہ 1061ھ تائين، يعني تہ تقريباً ساڍن چئن سوَن واري انهيءَ عرصي جو ڪوبہ قلمي نسخو هن وقت تائين نہ مليو آهي. البت سلطان فيروز شاه طرفان ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو جي لکيل خطن جي مجموعي ”منشات ماهرو“[(1)] ۾ هڪ اهڙو حوالو موجود آهي جو غالباً ”فتحنامہ“ تان ورتل آهي. ”منشات ماهرو“ ۾ عين الملڪ طرفان سنڌ جي سمن حاڪمن جام ٻانيڀي (ٻانهڀنيه) ۽ جام جوڻي ڏانهن لکيل خط موجود آهن، جي اندروني شهادتن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ائڊمن:امير عدنان

جي بنياد تي، تقريباً 761-765 ھ واري عرصي ۾ لکيل آھن. ڄام ٻانڀڻي سنڌ ۾ پنهنجي خود مختار حڪمراني قائم ڪرڻ ٿي چاهي ۽ انهيءَ ڪري دهليءَ جي مرڪزي حڪومت جي مخالف ڪندو رهيو. انهيءَ ڪري عين الملڪ پنهنجي هڪ جوابي خط ۾ سندس مخالفت ۽ عهد شڪنيءَ جو ذڪر ڪندي ڪيس طعنو ڏنو آهي تہ اها سنڌين جي قديم عادت آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ راجا ڏاهر جي ٻن ڌيئرن جي محمد بن قاسم خلاف سازش ۽ دغا واري ڳالهہ مثال طور آندي اٿس. جيئن تہ اها ڏند ڪٿا دراصل سواءِ فتحنامي جي ٻئي ڪنهن بہ ڪتاب ۾ ڏنل ڪانهي، انهيءَ ڪري گمان غالب آهي تہ ”فتحنامہ“ عين الملڪ ماهرو جي نظر مان گذريو هو ۽ شايد ڄام ٻانڀڻيو بہ ان مان واقف هو، جو عين الملڪ ان حڪايت کي مشهور سمجهي ڏانهنس لکيل خط ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. بهرحال هن حوالي سان قدري تصديق ٿئي ٿي تہ ڪتاب جي فارسي ترجمي (613ھ) کان تقريباً ڏيڍ سؤ سال پوءِ (761-765ھ) بہ هن ترجمي جا قلمي نسخا ملتان توڙي سنڌ ۾ موجود هئا.

ان بعد وري تقريباً اڍائي سؤ سال پوءِ، يارهين صدي هجريءَ جي اوائل ڌاري فتحنامي جي قلمي نسخن جي موجودگيءَ جو ثبوت ملي ٿو، ڇاڪاڻ تہ طبقات اڪبري (تصنيف سنہ 1002ھ)، تاريخ معصومي (تصنيف سنہ 1009ھ)، تاريخ فرشتہ (تصنيف سنہ 1015ھ)، بيگلارنامہ (تصنيف سنہ 1017ھ) ۽ زبدۃِ التواريخ (تصنيف سن 1014-1025ھ) جي مصنفن ان مان سنڌ جي اوائلي تاريخ بابت واقعا نقل ڪيا آهن.

ان بعد وري سؤ سال ڪن پوءِ، ٻارهين صديءَ جي اوائل ۾”تاريخ مفضلي“ (تصنيف سنہ 1124-1131ھ)[(1)] جي مؤلف مفضل خان، ۽ ٻارهين صديءَ جي آخر ۾ ”تحفتہ الڪرام“ (تصنيف 1182ھ) جي مصنف مير علي شير قانع، فتحنامي مان سنڌ جي اوائلي تاريخ ۽ محمد بن قاسم جي فتحن بابت واقعا نقل ڪيا آهن.

فتحنامہ جا ترجما: انهن اڳاٽن مؤرخن بعد موجوده عالمن ۽ مؤرخن گذريل صدي ۽ هن صديءَ ۾ ”فتحنامہ“ جي ترجمن طرف توجهہ ڏنو ۽ سڄي ڪتاب يا ان جي ڪن حصن جا انگريزي، سنڌي ۽ اردو ۾ هيٺيان ترجما ڪيا:

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(الف) ليفٽيننٽ ٽي.پوسٽنس (T.Postans) غالباً پهريون شخص هو، جنهن انگريزي زبان ۾ سنه 1838ع ۽ سنه 1841ع ۾ ”جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال“ ۾ هن ڪتاب جو مختصر ترجمو شايع ڪيو(2). اها شروعاتي ڪوشش هئي، انهيءَ ڪري پوسٽنس جو ترجمو ڪافي ناقص آهي(3).

(ب) ان بعد اليٽ، سڄي ڪتاب جا خاص تاريخي حصا ترجمو ڪيا(4). مگر ماڻهن ۽ ماڳن جي نالن جي تحقيق ۾ سندس ترجمي ۾ پڻ نقص رهجي ويا، جن تي محقق هوڏي والا پنهنجي ڪتاب ”هندي- مسلم تاريخ بابت مطالعات“ (ص 80-100) ۾ تنقيدي روشني وڌي آهي.

(ج) ان بعد سنڌ جي مشهور اديب مرزا قليچ بيگ پهريون دفعو سڄي ڪتاب جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جو ڪراچيءَ ۾ ڪمشنر جي پريس مان سنه 1900ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. مرزا صاحب پنهنجي ترجمي جي تمهيد، مؤرخ 20-نومبر 1900ع ۾ لکي ٿو ته ”ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ ۾ مون کي ڪافي تڪليفون پيش آيون. منهنجي قلمي نسخي ۾ ايتريون ته چڪون ۽ خال هئا، جو مون کي ڪتاب جا جيترا ٽي سگهيا اوترا ٻيا قلمي نسخا هٿ ڪرڻا پيا. انهيءَ لاءِ ته پنهنجي نسخي کي انهن سان ڀيٽي غلطين جون درستيون ڪريان ۽ خالن کي ڀريان. مون کي حيدرآباد، ٺٽي، سکر ۽ شڪارپور مان دوستن جي مهربانيءَ سان 7 يا 8 نسخا هٿ آيا، ۽ ان بعد ڪافي محنت ۽ ڪاوش سان، ۽ عربي عالمن جي مدد سان، مون (عبارت جون) درستيون ڪيون، ۽ جيترو ٿي سگهيو اوترو خال ڀريا (مگر بدقسمتيءَ سان سڀني قلمي نسخن ۾ چڪون ۽ خال هئا). ان بعد مون ڪتاب جو ممڪن حد تائين لفظ بلفظ ترجمو ڪيو.

مون ڪافي حاشيا ۽ حوالا پڻ ڏنا آهن، جي مفيد ثابت ٿيندا. ان ڪان سواءِ مشترڪ واقعن بابت مون تاريخ معصومي ۽ تحفته الڪرام جي بيانن جا اقتباس پڻ پيٽ خاطر ڏنا آهن. قرآن شريف جي آيتن لاءِ رڪوع ۽ سورتن جا حوالا مون سيل (Sale) جي انگريزي ترجمي تان ڏنا آهن، ۽ رچرڊسن جي ٽيبل تان مون هجري سالن جا مسيحي سال درج ڪيا آهن.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

مرزا صاحب جي مٿئين بيان مان ظاهر آهي تہ سندس ڪوشش هن ڪتاب جي مڪمل ۽ ممڪن حد تائين صحيح انگريزي ترجمي لاءِ پهرين ڪوشش هئي.ان ڪان علاوه مرزا صاحب پنهنجي ترجمي جي آخر ۾، ماڻهن ۽ ماڳن جي نالي جي الف-بي وار فهرست پڻ شامل ڪئي آهي، جا موجوده طرز تحقيق جي نقطہ نظر ڪان هڪ قابل قدر اضافو موجود آهي.

انهيءَ اهتمام هوندي بہ مرزا صاحب جو انگريزي ترجمو ڪافي تصحيح جو محتاج آهي. مرزا صاحب جن ستن اڻن قلمي نسخن کي سامهون رکيو هو، تن جي ڪابہ وضاحت ڪانہ ڪئي اٿس، جو اندازو لڳائجي تہ اهي نسخا ڪيتري قدر معتبر هئا. خود سندس راءِ موجب ”سيني قلمي نسخن ۾ چُڪون ۽ خال هئا“، ۽ انهيءَ ڪري ئي غالباً مرزا صاحب جي ترجمي ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي نالن خواه عبارتن ۾ ڪافي غلطيون رهجي ويون آهن.

(د) انڊيا آفيس لنڊن واري قلمي نسخي تان، سنڌ جي مير صاحبن جي اهتمام سان فتحنامي جو هڪ سنڌي ترجمو ٿيو جو ڪافي عرصي تائين هزهائينس مير نورمحمد خان (حيدرآباد) جي ڪتبخاني جو زيب و زينت رهيو، ان بعد اهو ترجمو مرحوم خداداد خان مصنف ”لب تاريخ سنڌ“ جي ملڪيت بنيو، ۽ هن وقت محترم محمد حنيف صاحب صديقي وٽ محفوظ آهي.

ڏسو ”تاريخ سيستان“ طبع طهران سنہ 1314 شمسي، مقدمہ ص ”و“ (1)

(2) ڏسو ياقوت، معجم الادباء (گب ميموريل) جلد 1 ص 379، ۽ ”لسان الميزان“، مطبوع حيدرآباد دکن، جلد 1، ص 138

(3) ڏسو فهرست ريو (Rieu) جلد 1، ص 151، ۽ پڻ ”فتوحات اعثم ڪوفي“، مطبوع بمبئي.

(1) مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهہ ۾ تاريخ جي پروفيسر محترم شيخ عبدالرشيد ڪان هڪ خط آڳاٽو پهتل آهي، جنهن ۾ هن صاحب لکيو آهي تہ هن ”منشات ماهرو“ کي ايڊٽ ڪيو آهي ۽ ڪتاب زير طبع آهي.

(1) ڏسو فهرست ريو (Rieu)، جلد 2، ص ص 892-893

(2) ڏسو ”جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال“، جلد-7 (No. LXXIV) سال 1838ع، ص ص 93-96 ۽ 297x-310، ۽ جلد-10 (No. CXI) سال 1841ع، ص ص 183-197 ۽ 267-271

(3) ڏسو اليٽ جي تاريخ، مقامي مؤرخن جي زباني، جلد 1، ص 137

(4) ايضاً جلد 1، ص ص 131-211.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

(ھ) سنہ 1923ع ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب وري ھن ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو شروع ڪيو. سندس ان ترجمي جو پھريون ڀاڱو، جملي 60 صفحا، جو سنڌ جي اسلام کان اڳ واري تاريخ تي مشتمل آھي، ڪرشنا پرنٽنگ پريس (پھريان 40 صفحا) ۽ بلئوٽڪسي پريس (41 کان 60 صفحا) حيدرآباد مان شايع ٿيو. مرزا صاحب ان پھرئين ڀاڱي جي مهاڳ، مؤرخ 30-جولاءِ 1923ع ۾ ڄاڻايو آھي تہ: ”ھاڻي ڪن دوستن جي فرمائش موجب مون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آھي.“ آخر ۾ ”اشاري“ طور لکيو اٿس تہ: ”ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ ڇپيو آھي. پھريون ننڍو ڀاڱو فقط چچ جي راڄ تائين آھي، باقي ٻئي ڀاڱي ۾ اچڻو آھي.“ مرزا صاحب جو ھيءُ ترجمو بہ محض ترجمو ئي آھي، ۽ تصحيح ۽ تحقيق کان خالي آھي.

(و) مرزا قليچ بيگ صاحب جي انگريزي ترجمي تان، محترم محمد حفيظ الرحمان ”حفيظ“ بھاولپوري، ڪتاب جو اردو ۾ ترجمو ڪيو، جو ”عزيز المطابع اليڪٽرڪ پريس بھاولپور“ ۾ ڇپيو. مترجم جي ديباچي جي تاريخ 10- رمضان 1357ھ/4- نومبر 1938ع ڄاڻايل آھي. ھيءُ ترجمي جو بہ ترجمو آھي ۽ انھيءَ ڪري صحت کان ناقص آھي.

فتحنامي جي فارسي متن جي اشاعت: خود فارسي متن جي تصحيح ۽ تحقيق طرف سڀ کان پھريون توجھہ سنڌ جي عالم، فاضل، محقق ۽ اديب، شمس العلماءڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي ڪيو ۽ سندس تصحيح ڪيل ”فتحنامہ سند“، مجلس مخطوطات فارسيہ حيدرآباد دکن جي ڪوشش ۽ اھتمام سان سنہ 1358ھ/1939ع ۾ مطبع لطيفي دھلي مان ڇپجي شايع ٿيو.

موجوده تحقيق ۽ تجسس جي اصولن ۽ معيار مطابق ھيءَ پھرين ڪوشش ھئي، جنھن موجب فاضل مصحح، ڪتاب جا مختلف قلمي نسخا سامھون رکي، متن جي تصحيح ڪئي، ڪتاب جو مقدمو لکيو، متن جي وضاحت لاءِ حواشي ۽ تعليقات لکيا، ۽ آخر ۾ ماڻھن ۽ ماڳن جي فھرست شامل ڪئي.

متن جي تصحيح لاءِ فاضل محقق ھيٺيان قلمي نسخا استعمال ڪيا:

نسخہ: م برٽش ميوزم وارو نسخو، 9-محرم 1248ھ جو لکيل.

نسخہ پ ڪتبخانہ پنجاب يونيورسٽي وارو نسخو، 4- شوال 1061ھ جو لکيل.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

نسخه ب ڪتبخانه بانڪيپور وارو نسخو، 10- ذيقعد 1272ھ جو لکيل.
نسخه ڪ ڪتبخانه رايل ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال، ڪلڪته، وارو نسخو 9- آڪٽوبر
1887ع جو لکيل.
نسخه س علاؤالدين صاحب سمه جو ذاتي نسخو، ڪافي پوءِ جو لکيل، تاريخ
نامعلوم.
نسخه ج ميرنور محمد خان جي ڪتبخاني وارو سنڌي ترجمو، محمد حنيف صاحب صديقيءَ وٽ موجود، تاريخ ترجمه نامعلوم.
انهن نسخن جي علاوه مصحح، مرزا قليچ بيگ واري انگريزي ترجمي توڙي اليٽ واري انگريزي ترجمي کي پڻ استعمال ڪيو.
انهيءَ اهتمام سان فتحنامي جو فارسي متن پهريون دفعو ڪافي صحيح نموني ۾ ڇاپي جي صورت ۾ علمي دنيا جي آڏو پيش ٿيو. متن جي وس آهر صحت کان علاوه، فاضل محقق پهريون دفعو ڪتاب جي اصل نالي تي مقدمه ۾ بحث ڪيو ۽ ڪتاب جي عام مشهور مصنوعي نالي "چچنامه" جي بدلي اندروني شهادتن جي بنياد تي، ان جو زياده صحيح نالو "فتحنامه سند" تجويز ڪيو. پنهنجي حواشي ۾ پڻ فاضل محقق ڪن تاريخي ۽ جغرافيائي حقيقتن تي روشني وڌي.
مطلب ته محترم ڊاڪٽر دائودپوٽي جي انهيءَ مخلصاڻي ڪوشش پهريون دفعو هن تاريخي ڪتاب جي متن کي روشن ڪيو ۽ "الفضل للمتقدم". مگر صاحب موصوف سان روبرو خيالن جي ڏي وٺ مان معلوم ٿيو ته هيءُ ڪم ڪافي عجلت ۾ پورو ڪيو ويو، ۽ غالباً انهيءَ ڪري ئي ڪن خاص نالن جي اصليت، متن جي ڪن منجهيل عبارتن جي صحت، وڏيڪ قلمي نسخن جي پيٽ، ڪتاب جي تاريخي پس منظر جي گهري جاچ، تاريخي واقعن ۽ جاگرافيائي پس منظر تي ڪي ضروري مباحث ۽ بيا ڪي پهلو تشنهٔ تحقيق رهجي ويا.
موجوده سنڌي ترجمو ۽ ان ۾ ڪيل تحقيق

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

موجود سنڌي ترجمي ۾ تاليف ۾ انهن تحقيق طلب مسئلن کي ممڪن حد تائين سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڪتاب جي سڄي متن جي ذري پرزي تصحيح، ۽ آخر ۾ هر انوکي ۽ مشڪل مقام ۽ مسئلي جي عملي تنقيد ۽ تشريح، هن ترجمي ۽ تاليف جا ٻه امتيازي پهلو آهن. انهيءَ سلسلي ۾ خاص ڪوشش ڪئي وئي آهي، تنهن جو مختصر طور هيٺ ذڪر ڪجي ٿو. انهيءَ لاءِ ته آئيندي محقق کي باقي رهيل مسئلن ڏانهن متوجهه ٿيڻ ۾ آساني ٿئي:

(1) ڪتاب جي قلمي نسخن جي پيٽ: متي ص 86-85 تي فتحنامي جي انهن قلمي نسخن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن کي فارسي متن جي ايڊيٽر شمس العلما ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب استعمال ڪيو آهي. صاحب موصوف نسخي م کي بنيادي نسخو تسليم ڪيو آهي ۽ نسخي پ جي پڙهٽين کي اڪثر جاين تي ترجيح ڏني آهي(1).

نسخہ پ: بنده نسخي پ جو پنجاب يونيورسٽي لئبرري ۾ مطالعو ڪري، ان کي بنيادي نسخو تسليم ڪري فارسي متن جي ڪافي پڙهٽين کي درست ڪيو آهي: مثلاً ص 102، حاشيہ-2 (ڏهرسينہ جي عمر ٽيهه سال هئي ۽ نہ حڪمراني)، ص 112، حاشيہ-1 (عبدربہ ۽ نہ عبدالله) ص 112، حاشيہ-2 (ڪوه منذر ۽ نہ ڪوه مندر) ص 151 تي (1)-(1) انگن اندر سڄي عبارت جي تصحيح، ص 165، حاشيہ-1 (حمران ۽ نہ حمزان)، ص 179، حاشيہ-1 (جيور ۽ نہ جيپور)، ص 193، حاشيہ-1 (”اي عزيزو“ ۽ نہ ”اي بني عزيز“) ص 197، تي (1)-(1) انگن اندر ڏاهر جا سنڌس پنهنجي ٻوليءَ وارا اصل لفظ، وغيره.

نسخہ ن: فارسي ايڊيشن ۾ ٻيو مکيہ نسخو ب استعمال ڪيو ويو آهي، جو بانڪيپور لئبرري ۾ محفوظ آهي(1) . هيءُ نسخو راجي محمد نالي ڪاتب 3-ذي القعده 1272هه ۾ شهر پونہ ۾ ٻئي هڪ نسخي تان اتاريو، جو مير مراد علي خان جي ارشاد موجب محمد خليل نالي ڪاتب 3-ذي القعده سنہ 1232هه ۾ لکيو هو. هي مير مرادعلي خان وارو اصل نسخہ جو ب کان 40 ورهيہ اڳ جو لکيل آهي، سو هزهائينس مير نورمحمد خان مرحوم جي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي. دوست محترم مير نورمحمد خان (ننڍي) جي مهربانيءَ سان هي نسخو مطالعي لاءِ مليو ۽ اسان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ان ڪي ن جي نشاني سان نروار ڪيو آهي. هيءُ نسخو، فتحنامي جي جملي موجوده نسخن ۾ قدامت جي لحاظ سان ٻيو نمبر آهي ۽ صرف نسخ پ ئي هن کان اڳاٽو لکيل آهي. اسان نسخ **ن** جي آڌار تي پڻ متن جي ڪافي پڙهڻين ڪي درست ڪيو آهي. مثلاً: ص 79/ سٽ 1 ۾ ”تاڪيه“ ۽ نه ”ڪنبه“، ص 79/سٽ 5 ۾ ”شاڪلهار“ ۽ نه ”شاڪلها“، ص 139/سٽ 15 ۾ ”فيڪيدوا“ ۽ نه ”فڪيدوا“، ص 197/سٽ 14-15 ۾ ڏاهر جا سندس پنهنجي ٻوليءَ ۾ لفظ جي صرف **پ** ۽ **ن** ۾ ڏنل آهن، وغيره. ڪي خاص درستيون ن ۽ ر جي متفق پڙهڻين موجب ڪيون ويون آهن. مثلاً ص 134/ سٽ 10 ۾ ”ذڪوان بن علوان بڪري“ ۽ نه ”ذڪوان بن حلوان بڪري“، ص 157/سٽ 15 ۾ ”قصه وجورته“ ۽ نه ”قصه وسورته“ وغيره.

نسخ ر: فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر برٽش ميوزم واري (or 1787) نسخ **ر** کي بنيادي قرار ڏنو آهي. اهو نسخو دراصل جناب حضرت پير صاحب پاڳاري جن جي لئبرريءَ جو هو ۽ ان جي صفحي 205 تي پير صاحب علي گوهر شاهه (اصغر) رضه (1263-1331هه) جي مهر لڳل آهي، جنهن تي هيءُ طغرا ڏنل آهي ته:

ز درج صبغت الله شه علي گوهر بود

چو خورشيد حقيقت شد محمد راشد ( ) لامع

1250

هن نسخي جو ڪاتب ”نور محمد چپ نويس“ آهي، جنهن اهو نسخو 9- محرم سنه 1248هه ۾ لکيو.(1) شاهي لئبرري رامپور ۾ هڪ ”مجموعه تاريخ فارسي“ (رقم 500) ٽن ڪتابن، هر هڪ تاريخ معصومي، چچنامه ۽ تاريخ طاهريءَ تي مشتمل آهي. اهي ٽيئي ڪتاب ساڳئي خط ۾ ساڳئي ڪاتب جا لکيل آهن، جنهن تاريخ طاهريءَ جي آخر ۾ پنهنجو نالو ۽ تاريخ ڪتابت هن طرح ڄاڻايا آهن: ”حاجي محمد مجاور درگاه بتاريخ غره ماه جمادي الثاني سنه 1245.“ هن نسخي ۽ مٿئين نسخي ر کي ڀيٽڻ مان صاف طور معلوم ٿئي ٿو ته نسخ ر هن رامپور واري نسخي جو نقل آهي. حاجي محمد روهڙيءَ ۾ ”وار مبارڪ“ جي درگاه جو مجاور هو ۽ بنده سندس ٻيا هٿ لکيل ڪي رسالا به ساڳئي خط ۾لکيل ڏٺا آهن. هن روهڙي واري نسخي تان پير صاحب پاڳاره واري نسخي جو نقل ٺيڪ بلڪل

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

قياس جي ويجهو آهي. هن رامپور نسخي کي اسان ر جي نشان سان نروار ڪيو آهي ۽ ان جي پرھڻين جي آڌار تي متن ۾ ڪيترين ئي جاين تي ڪي اهم درستيون ڪيون آهن: مثلاً ص 157/سٽ 10-9 ۾ (1)-(1)-(1) واري عبارت جي تصحيح، ص 177/سٽ 22 ۾ (1)-(1)-(1) اندر فقري جو اضافو ته محمد بن قاسم جا سپاهي "چلنگيون چلنگيون ٿي" ٿيپيا، ص 224/سٽ 2 ۾ "قيان بن طاهر" (يعني گيان بن ٺاهر) ۽ نه "قبايض بن طاهر"، ص 190/سٽ 12 ۾ "دهول" (يعني ڍول) ۽ نه هول، ص 231/سٽ 12 تي "دنده وکر بهار" (يعني ڏنڍ وکر بهار) ۽ نه "دنده وکربها~" وغيره.

مطلب ت،ر،پ، ن ۽ ر فتحنامہ جي جملي قلمي نسخن ۾ نمبر وار قديم نسخا آهن، جن مان پ جو دوباره مطالعو ڪيو ويو آهي ۽ ن ۽ ر کي پهريون دفعو هن سنڌي ايڊيشن جي تصحيح لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. باقي صرف ٽي يا چار ٻيا قلمي نسخا معلوم آهن،(1) جن جو مطالعو فائدي کان خالي نہ ٿيندو، مگر اهي نسخا هڪ تہ پوءِ جا لکيل آهن ۽ ٻيو تہ وري ناقص آهن ۽ انهيءَ ڪري ايڏي اهميت نٿا رکن.

(2) اصل عربي ڪتاب جي ڪاتبن جي سهو سببان يا مترجم علي ڪوفي جي ڀل ڪان متن جي ڪن عبارتن جا حصا حذف ٿي ويا آهن ۽ انهيءَ ڪري جملي قلمي نسخن ۾ پڻ اهي خال ۽ خلل رهجي ويا آهن، جن جو ذڪر متي (ص 80-79) اچي چڪو آهي. اسان ٻين عربي ڪتابن مان انهن ڪٽل عبارتن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ گهٽ ۾ گهٽ ٻن ناقص عبارتن کي درست ڪيو آهي. پهريون: صفحي 111/[81] تي سنان بن سلمہ ۽ احنف بن قيس واري بيان جي تصحيح ابن قتيبة جي ڪتاب عيون الاخبار (227x1) تان ڪئي وئي آهي، ٻيو: صفحي 228/[217] تي محمد بن قاسم ۽ قتيبه کي حجاج طرفان چين جي فتح ۽ امارت جي حڪم، ۽ محمد بن قاسم جو جهم بن زحر کي عراق جي لشڪر سان قتيبه ڏانهن موڪلڻ واري بيان جي درستي يعقوبي (246x2) ۽ طبري (889-90x1) جي حوالن ذريعي ڪئي وئي آهي(1).

(3) هن سڄي ترجمي ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي، نالن جي متن جي مختلف پڙهڻين ۽ ٻين ماخذن جي بنياد تي، درستي ڪئي وئي آهي: عربي نالن جي صحيح

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

صورتخطي قائم ڪئي وئي آهي، ۽ مقامي نالن جي ممڪن حد تائين اصلوڪي صورت نروار ڪئي وئي آهي. مثلاً ص 80 تي "سرڪونڊ پٽ پنڌرڪو" (فارسي متن ۾: پسرڪول بن بهندرڪو)، ص 80 تي "وڪيو پٽ ڪاڪو" (فارسي متن ۾: ڪيه بن ڪاڪه). ص 147 تي "چنان" (فارسي متن ۾: جتان) وغيره درستيون، قابل توجهه آهن.

(4) جيتري قدر ٿي سگهيو آهي اوترو، جن ماڻهن يا ماڳن جوذڪر فتحنامي ۾ آيو آهي، انهن جي سڃاڻپ ڪئي وئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان مثال خاص اهميت رکن ٿا:

محمد بن قاسم سان سنڌ جي فتح وقت جيڪي ساٿي ۽ سپهه سالار گڏ هئا تن مان گهڻن جي سوانح تي روشني وڌي وئي آهي. مثلاً جهم بن زحر الجعفي (ص 304-303)، عطية بن سعد العوفي (ص 305)، سفيان بن الابرد الڪلبي (ص 306)، قطن بن برڪ الڪلابي (ص 306)، نباتة بن حنظلة الڪلابي (ص 307)، تميم بن زيد قيني (ص 325-326)، خريم بن عمرو المدني (ص 499- 331)، حڪم بن عيوانة ڪلبي (ص 333) ۽ وداع بن حميد البحري (ص 336-337). پڻ حجاج جي ڪاتب، حمران (ص 318-319) ۽ ص 171/[151] تي ڏنل داستان جي مصنف خواج امام ابراهيم جي حالات کي روشن ڪيو ويو آهي.

ماڳن ۽ شهرن، ڍنڍن ۽ ڍورن جي سڃاڻپ تي خاص ڌيان ڏنو ويو آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هيٺين شهرن ۽ ماڳن متعلق ڪيل جغرافيائي ۽ تاريخي تحقيق في الحال هڪ خاص اضافو آهي: اروڙ (ص 261-262)،ديبل (ص 264-273)، ڪيڪانان (ص 273-274)، برهمڻ آباد (ص 274-276)، نيرون ڪوٽ (ص 276-277)، ڪنوهار مندر (ص 281-282)، راوڙ (ص 286-290)،موج (ص 312-313)، بغرور يعني بکر (ص 315، 263)،اگهم (ص 421)، جلوالي ڍورو (ص 328-330)، ڪيرج يعني ڪيرا يا ڪيڙا (ص 337)، ساونڌي ۽ ڍنڊ وڪربهار (ص 337-338)، ملتان جو منروي بتخانو (ص 347-346)، وغيره.

(5) هن ڇاپي ۾ نه فقط تاريخي ۽ جغرافيائي تحقيق کي مدنظر رکيو ويو آهي، پر ضرورت آهر ادبي تحقيق ڏانهن به پورو ڌيان ڏنو ويو آهي. فتحنامه ۾ مذڪور

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..... ايڊمن:امير عدنان

شاعرن جي سوانح تي ممڪن حد تائين روشني وڌي وئي آهي ۽ سندن ديوانن يا عربي ادب جي ٻين ڪتابن جي مدد سان سندن شعرن جون گهربل درستيون ڪيون ويون آهن. شاعرن مان هر هڪ اعورشني (ص 295)، عبدالله بن الاعور الحرمازي (296-297)، حمزهِ بن بيض الحنفي (ص 303-202)، ۽ عديل بن فرخ العجلي (ص 307)، بابت مختصر مگر جامع حوالا قلمبند ڪيا ويا آهن، ص 107-106/[72] تي حڪيم بن جبله ڏانهن منسوب شعرن بابت حاشيہ ص 293-292 ۾ روشني وڌي وئي آهي، ۽ ص 116-117 /[86] تي شاعر فرزدق جي ڏنل شعرن جي سندس ديوان جي مختلف ڇاپن تان تصحيح ۽ تڪميل ڪئي وئي آهي. ان ڪان سواءِ نامعلوم شاعرن جي شعرن کي متعين ڪرڻ جي پڻ حتي المقدور ڪوشش ڪئي وئي آهي، ۽ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو نامعلوم بيت، جو ص 248/[236] تي ڏنل آهي، ان بابت پتو لڳايو ويو آهي تہ اهو مشهور شاعر ابوالفتح بستي جي هڪ قصيده جو بيت آهي (ڏسو ص 344).

(6) محمد بن قاسم متعلق هر نقطہ نظر کان ضروري تحقيق جي تڪميل ڪئي وئي آهي. ص 261 تي فتحنامہ ۾ سِندس ڄاڻايل لقب "عماد الدين" جي مصنوعيت تي تبصرو ڪيو ويو آهي ۽ محمد بن قاسم جي حقيقي ڪنيت"ابوالبهار" کي نروار ڪيو ويو آهي، ص 298-300 تي محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شاديءَ بابت فتحنامہ جي جملي متضاد ۽ مشڪوڪ بيانن کي مستند تاريخي حوالن سان پيٽي صحيح حالتن ۽ نتيجن کي پيش ڪيو ويو آهي، ۽ آخر ۾ ص 351-362 تي تاريخي واقعن جي روشنيءَ ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ مان واپسي، نظربندي ۽ وفات تي تحقيقي بحث ڪري، فتحنامہ ۾ ڏنل ڏاهر جي ڌيئرن واري جڙتو افساني جي ترديد ڪئي وئي آهي.

علمي نقطہ نظر کان هن سنڌي ڇاپي جا مٿيان ڇهہ پهلو خصوصي حيثيت رکن ٿا، ورنہ مجموعي طور متن جي حاشين توڙي متن جي آخر ۾ "اشارن ۽ واڌارن" جي عنوان هيٺ هر مشڪوڪ ۽ تحقيق طلب مسئلي تي روشني وڌي وئي آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ماڻهن ۽ ماڳن جي نالن جي فهرست شامل ڪئي ويئي آهي، جيئن حوالن ڳولڻ ۾ آساني ٿئي. باقي ڪتاب جي اصليت، فارسي ترجمي جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

اوڏاين توڙي اهميت، ۽ بعد جي ترجمن توڙي فارسي ڇاپي جي حقيقت بابت اميد ته هيءُ مقدمو هر مؤرخ ۽ محقق لاءِ مفيد ثابت ٿيندو.

(ن.ب)

---

(1) ڏسو فارسي ايڊيشن، مقدمه ص (يط).

(1) ڏسو فهرست بانڪيپور لئبرري، مرتبه ”ڊينيسن راس“، جلد 7، ص 177، رقم (597).

(1) ڏسو فارسي ايڊيشن، مقدمه ص (يط-ڪ)

(1) ”ببليوٿيڪ امپيريل“ ۾ شايد ٻه نسخا موجود آهن، جن ڏانهن اليٽ پنهنجي تاريخ (137x1) ۾ اشارو ڪيو آهي، اي- بلاشيٽ (E.Blochet) جي فهرست (ببليوٿيڪ نيشنل، پئرس، جلد 1 ص 363) ۾ هڪ نسخي جو حوالو اسان جي نظر مان پڻ گذريو آهي، مگر ان جو تفصيل اسان وٽ قلمبند ٿيل ناهي، انهيءَ ڪري ان بابت وڌيڪ ڪجهه به چئي نٿو سگهجي. نسخه ۾ ڪان سواءِ، متحف برطانيه ۾ هڪ ٻيو نسخو به موجود آهي (فهرست ريو No. OR 158-291-290x1) مگر هڪ ته اهو ناقص آهي ۽ ٻيو ته وري ڪافي پوءِ جو يعني ته 19- صدي عيسوي جو لکيل آهي، ان کان سواءِ ڪي ٽڪرا فتحنامي جا هڪ ”مجموعه اقتباسات تاريخي“ (No. or 1838) ۾ پڻ شامل آهن. انڊيا آفيس لئبرري، لنڊن ۾ پڻ هڪ قلمي نسخو موجود آهي (فهرست، ايٿي No. 435) جنهن جي ڪن عربي عبارتن کي فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر پيٽيو آهي، مگر سندس راءِ ۾ هيءُ نسخو به ناقص ۽ گهڻو غلط آهي (ڏسو فارسي ايڊيشن، مقدمه-ڪد).

(1) ڏسو آخر ۾ حاشيه 228/ [217] ص 334-335

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد ۽ تعريف انهيءَ مالڪ کي جڳائي، جنهن جي احسان جو ذڪر ايمان جو تت ۽ جنهن جي نعمتن جو شڪر امن ۽ امان جو منڍ آهي. اهڙو ڪاريگر، جنهن ”ڪُن فيڪُونُ“ وارو امر وهمن ولوڙڻ سان زائل نٿو ٿئي، اهڙو قادر، جنهن جون بيمثال صفتون خيالي حڪمتن ۾ محدود نہ آهن، اهڙو مقرر انداز رکڻ وارو جنهن پنهنجي قدرت جي آسمانن ۾ نکتنِ جون شمعون روشن ڪيون، ۽ اهڙو مصور، جنهن پنهنجي دقيق حڪمتن مطابق ستارن جون منزلون چٽيون. اهو خالق، جنهن جي ڪاريگريءَ جي جمال، چمڪندڙ سج کي سينگاريو، ۽ اهو پروردگار، جنهن جي قدرت جي جلال، اونداهيءَ رات جي زلفن کي سنواريو. هن جي عدل جي غلبي کان ڪڪر جي اک، آسمان جي فضا ۾ روئندڙ آهي، ۽ گُل جو روشن ڏيئو، ڪشاديءَ زمين تي سندس رحمت جي فيض کان ٽهڪندڙ آهي. اهو جبار، جنهن فِرعون بي مدد جي مسخريءَ ڪي، ڪفر ۽ گمراهيءَ جي سؤ سالي نشي هوندي بہ هڪڙي بي وُضو سجدي جي برڪت سان رحمت ۽ مهربانيءَ جو حقدار نهرايو، ۽ اهڙو قهار[1] جنهن مڪريل ابليس کي ست سؤ هزار سالن جي عبادت جي باوجود هڪ سجدي نہ ڪرڻ ڪري پنهنجي عزت پريءَ درگاهہ مان تڙيل ۽ مردود ڪري ڇڏيو. فتبارڪَ اللّٰهُ اَحسنُ الخالِقِين وَ الحمدُ لِلّٰهِ ربِ العالمِينَ (پوءِ الله تعاليٰ مڙني ۾ مٿانهون ۽ سهڻي ۾ سهڻو خلقيندڙ آهي ۽ هر قسم جي تعريف انهيءَ الله کي ئي جڳائي جو ساري ڪائنات جو پالڻهار آهي).

(جملي) درود، (دعائيہ) تحفا، سلام ۽ صلواتون انهيءَ رسول صلي الله عليہ وسلم جي عنبرين خاڪ ۽ روضہ مطهر تي موڪلڻ گهرجن جنهن جي وعظ ۽ نصيحت جي اثر کان مؤمنن جي دلين جو آئينو صاف آهي، ۽ جنهن جي خُلق جي شعاعن ڪري، محبن جون جانيون مقبول آهن. اهڙو سچو، جو سندس اخلاق جي چهري کي خلق جي چؤپچؤ ميرو نہ ڪري سگهي، ۽ اهڙو سالڪ، جنهن جي امن جي راهہ ۾ هلندڙ قدم کي، ڪِڇري جا ڪُنبا ڏکوئي نہ سگهيا. اهڙو ڪريم، جو سندس شهنشاهت جي چاڪرن، محمدي نُور جي برڪت سان هر دفعي ڪنهن نہ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

ڪنهن کي بااختيار حاڪم بنائي، حجاز جي ڪافرن، ايران ۽ خراسان جي بيدينن ۽ سرڪش هندن کي آبدار ترار ۽ خونخوار نيزي جي رعب سان ذليل ۽ خوار بنايو، ۽ بتن ۽ ٺاڪرن جي جڳهه تي مسجدون منبر ٺهرايا، جنهن ڪري محمدي دليلن جا آثار ۽ نبوي نشانن جا معجزا ظاهر ٿيا.

۽ پڻ (صلواتون ۽ سلام) انهن ڏهن اصحابن ۽ پاڪ دامن نـقيبـن تي، جن جي حق ۾ نبوت جي زبان ۽ بزرگي جي ٿنيي قرآن مجيد مان هيءُ بشارت مقرر ڪئي ته: (قوله تعالي) وَ الذِينَ معهُ اَشِداءُ [2] عـلـي الكـفارِ رُحـماءُ بـينـهـم تـراهـم رُكعاً سُجداً (يعني جيڪي سندس (محمد جا) ساٿي آهن، سي ڪافرن تي سخت ۽ پاڻ ۾ ٻاجهارا آهن ۽ تون انهن کي رڪوع ۽ سجدو ڪندڙ ڏسندين)، صـلـواتُ الله عـلـيهـم وَ رضـي ا للهُ عـنهـم اَجمـعـيـن.

ٻنهي جنسن (جنن ۽ انسانن) جي رسول محمد مصطفيٰ عـلـيهـمِ الصلـواةوالسلام جا مناقب هنن ڪنوارين جي هارن جي جڙا ۽ هنن قيمتي (موتين) جي قافين جي تصحيح تي روشن برهان ۽ هنن تصنيفن جي سينگار ۽ هنن گردانن جي نِظام تي چٽو دليل ٿي رهندا (1) جڏهن الله تعالي جل جلاله جو حڪم رسول ثـقـلـين ۽ نبي حرمين کي پهتو ته يا اَيُهاالمُزمِل قم اللـيلَ اِلا قلِيلاً نِصفهُ اَو اِنقص مِنهُ قـلِـيلاً اَو زِد عـلـيهِ وَرتـلِ القُرآن تـر تِـيلاً (اي چادر ويڙهيندڙ، رات جو ٿورو حصو ڇڏي باقي عبادت ڪر: رات جو اڌ اٿي بيهي گهار يا انهيءَ کان ٿورو گهٽاءِ يا وڌاءِ، ۽ قرآن ٺاهي ٺاهي پڙهه). تڏهن آدم جي اولاد جو سردار ۽ ٻنهي جهانن جو وقار ، رسالت جو صدر ۽ بزرگيءَ جو بدر، سعادتمند ٽولي جو سالار ۽ عاقبت جي حقيقت جو ڄاڻُهار، مصلي تي ايترو ته بيهڻ لڳو جو سندس قدم مبارڪ سُجي پيا ۽ سندس منهن مبارڪ زرد ٿي ويو: نيٺ (الاهي) درگاه جو قاصد ۽ بادشاهيءَ جو مور، جبريل امين صـلـواتُ الله وَ سلامـه عـلـيـه [وَعليٰ نـبِـينا] خدائي فرمان کڻي اچي پهتو ۽ چيائين: ته اي مُرسلن جا پيشوا، مُتقِـيـن ۽ بخت وارن جا تاج، ۽ صديقن جا امام! [الله] ذوالجلال [3] جي درگاهه مان،"طه ما اَنزَلنا عـلـيڪَ القرآنَ لِـتشقي" (اي پيغمبر، اسان توتي قرآن توکي تڪليف ڏيڻ لاءِ نازل نه فرمايو آهي) جي دستخط سان هڪ پڪو فرمان جاري ٿيو

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ٠٠ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

آهي تہ: اي چوڏهينءَ رات جا چنڊ! نبي ۽ رسولَ تنهنجي اچڻ تي ختم آهن ۽ تنهنجا تہ خيالي عرض بہ [مالڪ] لايزال جي دربار ۾ مقبول آهن، (تنهنڪري) تون پاڻ تي ايتري محنت ۽ سختي ڇا لاءِ ٿو اختيار ڪرين؟ تون پنهنجي عرض جو فقط اشارو ڪر تہ [مقبوليت جي] بشارت جو حڪم توکي آڻي ڏيان. طريقت جي سردار ۽ حقيقت جي راهہ جي سالار ، فڪر جي دبلي جو ڍڪ کولي گفتگو جا موتي هن طرح ظاهر ڪيا تہ ”يا اَخِي جِبريلُ اَفلا اَڪُونُ عـبدَ شڪـُورا“ (اي منهنجا ڀاءُ جبريل! ڇا ما شڪر گذار ٻانهو نہ هجان؟) (نہ بلڪ) آءٌ باوجود هيترن مرتبن جي جيڪي مون کي حاصل آهن، آخر ٻانهو آهيان ۽ ٻانهي جو اولاد آهيان. محمد [صلي الله عليہ وسلم] جن جي حق ۾ [الله] جلت عـظمتہ جي درگاهہ مان ڪيئي فرمان صادر آهن. پهريون، ساري جهان لاءِ رحمت هجڻ جي بشارت، مطابق [قولہ تعاليٰ] وَما اَرسلناڪَ اِلا رَحمةً لِلعالمِـينَ (اسان توکي ساري دنيا لاءِ رڳو رحمت ڪري موڪليو آهي): ٻيءَ جاءِ تي پاڻ کي اصحابن جي آڏو رسالت [جي عهده] سان جلوه گر ڪيائين: [بمصداق قولہ تعاليٰ] مُحمد“ رَسُولُ اللهِ والذِينَ معـہ - الآية (1) (محمد رسول الله ۽ جيڪي سندس ساٿي آهن_ الخ.)، ۽ ٻي جاءِ تي نبوت جي خزاني کي نبوت ۽ رسالت جي مهر سان بند ڪيائين، جيئن تہ ”والڪِـن رَسُولَ الله [4] وَخاتمَ النبِـيـين(1) (پر هو الله جو رسول ۽ نبين کي ختم ڪرڻ وارو آهي): وري ٻيءَ جاءِ تي مخلصن ۽ متقين جي لاءِ بشارت ۽ فسادين ۽ سرڪشن لاءِ ڏڙڪي جو اشارو موڪليائين، جيئن تہ ”يا اَيهاالنبِـيُ جاهِدِ الڪفار والمُـنافِقِـينَ“(اي نبي! ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر).[اي جبريل! آءٌ] جڏهن هنن سيني رتبن، عزتن ، دلجوئين ۽ احترامن سان مشرف ٿيو آهيان، تڏهن منشا ائين ٿي هئي تہ ظلم جي ڪارنهن ۽ ڪفر جي گمراهي، اسلام ۽ دينداريءَ جي روشنائيءَ ۾ تبديل ٿي وڃي ها، منافقيءَ ۽ جهالت جو بنياد ڊهي پوي ها، اسلام جا جهنڊا بلند ٿين ها. هن حڪومت جو دور ۽ هن مذ هب جو آئين قيامت تائين زماني ۾ جاري رهي ها ۽ ڪنهن بہ شرڪ ۽ مخالفت سان نہ ڳڏجي ها، ۽ سنت جو گل، بدعت جي ڪنڊي سان نہ چيرجي ها.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

جبريل امين صلوات الله عليہ وسلام [وعليٰ نبينا] موتي ويو ۽ ساڳئي وقت موٽي آيو ۽ چيائين: اَلسلامُ عليکَ يا مُحمد! خدا تعاليٰ سلام ۽ درود چوي ٿو ۽ الله تعاليٰ جو قطعي فرمان ۽ مُحڪم تقدير جي تمهيد هن طرح نئين سر ٿي آهي تہ " اِنکَ لاتهدي مَن اَحببتَ وَ لٰکِنَ الله يهدي مَن يشاءُ"(بيشک تون جنهن کي چاهين تنهن کي هدايت نٿو ڪري سگهين، پر الله تعاليٰ جنهن کي چاهي تنهن کي هدايت ڪري سگهي ٿو). اي محمد ! ائين هرگز نہ ڀانئج تہ ڪو ماڻهو تنهنجي سڏڻ تي اسان جي درگاهہ ۾ اچي ٿو ، يا ابليس جي وِسوسِي ڪري ڪو ماڻهو اسان جي درگاهہ مان تڙجي ٿو ، [بلڪ] تڙيندڙ اسان آهيون. جنهن کي تڙيون ٿا تنهن کي ڪوبہ ڪوني نٿو سگهي ، ۽ جنهن کي ڪوٺيون ٿا، تنهن کي ڪو بہ تڙي نٿو سگهي: " اِنَ عِبادِي ليس لکَ عليهِم سُلطان" "(بيشک منهنجي ٻانهن تي تو کي ڪوبہ اقتدار حاصل نہ آهي). تنهنڪري اي مُحمد! صلي اللهُ عليہ وسلم تون هن ڪري فڪر مند نہ ٿيءُ، جن ماڻهن [5] ميثاق جي ڏينهن "اَ لستَ بِرَبکُم" (ڇا مان توهان جو رب نہ آهيان) ساهہ سان سُٺيو ۽ "قالوابليٰ" (چيائون تہ هائو) وارو فرمان برادريءَ جو طوق پنهنجي گردن ۾ وجهي، اسان جي وحدانيت جا اقراري ٿيا، [تن لاءِ] محمدي شهنشاهت جي چاڪرن مان هر وقت ڪونہ ڪو[اهڙو ماڻهو] خلق جي مٿان جلوَہ اَفروز ڪنداسون، جنهن جي ڪوشش جي وسيلي، اهي ماڻهو اسلام جي عزت سان مشرف ٿيندا [رهندا]، ۽ جنهن فرقي اسان جي حڪم کان سرڪشي ۽ عناد اختيار ڪيو آهي تن کي گمراهي ۽ نعمت جي انڪار سان منسوب ڪنداسون، جيئن اهي [مؤمن] "جاهِدِ الڪفار وَالمُنافِقِين" (ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر) جي فرمان ۽ "اَقتلوا المُشرڪِينَ حيث وجدتمُوهُم" (مشرڪن کي جتي لهو اتي قتل ڪريو) جي اشاري موجب ، [ڪافرن کي] خونخوار ترار ۽ دل ڏاريندڙ نيزي ۽ تير جو لقمو بنائين تہ هي خراسان، ايران ،عراق، شام، روم، ۽ هندوستان جون فتحون زماني جي ڪتاب تي لکجن ۽ انهن جو ذڪر زماني جي حاشيہ تي هميشہ قائم رهي- والله اعلم بالصواب (الله تعاليٰ حق کي وڌيڪ ڄاڻي ٿو).

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

قباچتُ السلاطِين خلدَ الله ملكهُ جي تعريف

هيءُ داستان ۽ هيءَ وٽنڌڙ تاريخ انهيءَ وقت لکي ويئي ، جڏهن اسلام جي بادشاهه، ملک جي شهنشاهه، الله جي شهرن جي مالک ، الله جي ٻانهن جي فرياد ٻڌندڙ ، خدا جي ٻانهن جي مددگار، ڪفرءِ گمراهيءَ جي بنيادن کي ڍاهيندڙ، دين ۽ هدايت جا پايا ڪڙا ڪندڙ، جهان جي ولين جي مددگار، انسان جي دشمنن جون پاڙون پٽيندڙ، دين خواهه دنيا جي عزت وڌائيندڙ، اسلام ۽ مسلمانن جي واهرو، جهان ۾ الله جي پاڇي ۽ اميرالمؤمنين جي حمايتي، ڀختاور شهيد سلطان اَبُوالمُظفر محمد ابن سام، نُوَرَ اللهُ ثَراه وَجَعل اَلجنةَمضجَعهُ و مثواه (شال الله تعاليٰ سندس قبر کي روشن ڪري ۽ جنت سندس آرام گاهه ۽ رهڻ جي جاءِ بنائي) جي بادشاهي جي تخت کي غلبي واري شهنشاهت جي مددگار-بزرگ بادشاهه ۽ وڏي ۾ وڏي شهنشاهه جي همنشين،[6] سچائي جي شان، خلق جي برهان، خلافت جي ٽيک ، دنيا ۽ دين جي مددگار، اسلام خواهه مسلمانن جي عزت، دشمنن ۽ سرڪشن جي پاڙن کي پٽيندڙ، قسيم اميرالمؤمنين (اميرالمومنين جو پائيوار) ابو الفتح قباچه السلاطين-سينگاريو هو ۽ سندس شان و شوڪت جا طنبو تاڪيد جي طنابن ۽ سختي جي انتظام سان ڪُتل ۽ منظم [هئا] ۽ سندس امر ۽ نِهي جا حڪمناما ولايتن ۽ دنيا جي [سيني] حصن تي جاري ٿيا هئا، هن حد تائين جو سرڪشن ۽ دشمنن جو ٽولو ڪنڊ ۾ لڪي ويو ۽ مخلص ۽ پرهيزگار امن ۽ سلامتيءَ ۾ گذارڻ لڳا، الله تعاليٰ جو شڪر ۽ احسان، جو حڪومت جو انتظام ۽ شهنشاهت جو قانون انهيءَ درجي تي [پهتا] آهي، جو جنهن طرف ڏانهن ٻه سندس آسمان کي پهچندڙ جهنڊاڪڄن ٿا ته جوان حڪومتون ٻه شوق ۽ اطاعت مان هٿ ٻڌي بيهن ٿيون.(1)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

شعر

خسروا ملک بر تو خرم باد
نخل گيتي ترا مسلم باد
از توآباد ظلم ويران شد
به تو بنياد عدل محکم باد
خطبۀ تعظيم يافت از نامت
همچنين سال و مه معظم باد
و آنچه در ملک جم نبود ترا
همۀ زير نگين مختم باد
چتر ميمون همت عاليت
سايۀ دار سپهر اعظم باد
هر دلـ کر تو حال عصيان است
هم کارش چو زلف درهم باد
تاکم و بيش در شمار آيد
دولتت بيش دشمنت کم باد
بۀ يمينت چو ملک داد يسار
در يسار تو خاتم - جم باد
[بادشاها! تون ملڪ ماڻ پلي
ساري دنيا هٿ ۾ آڻ پلي
توڪيو ظلم جو بنياد ختم
عدل جي پاڙ تو ڪئي محڪم
خطبۀ کي نان[] تنهنجي کان عزت
تو ڏني سال و ماه کي عظمت
نۀ ملڻ جنهن جي کان هو جم غمگين
سو سپيئي هجئي زير نگين
تنهنجي همت جي ڇٽ سندو سايو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

شل ڪري آسمان تي پايو
جا بہ دل توڪان ٿي رهي برهم
شل نہ ٿئي بر صواب تنهن جو ڪم
گهٽ ۽ وڌ جو شمار ٿئي جيسين
هجي دشمن ڪان دوست وڌ تيسين
ڪاڀي جڏهن ملڪ ڪيو سڄي جي وس
زيب ڪاڀي جو جم جي خاتم بس]

شال الله تعاليٰ هن ملڪ ۽ هن بادشاهيءَ جي رونق ڪي مضبوط بنيادن تي[7] دائم ۽ قائم ۽ هن بادشاهيءَ جي مضبوط محل ۽ هن نعمت، شال سندس طرف سدائين آباد رهن، جي محڪم قلعي ڪي بد انتظاميءَ جي حادثن جي آسيب ڪان محفوظ رکي، ۽ سندس خطبو ۽ سِڪو، سندس لقبن ۽ اعليٰ درجي جي خطابن سميت دنيا جي ختم ٿيڻ تائين شال منبرن ۽ درهمن ڪي سينگاريندڙ هجي، ۽ جيسين جهان قائم آهي ۽ جيسين آسمان جي گردش برقرار آهي، تيسين شال سندس بادشاهيءَ جي شان و شوڪت جو سج ۽ حڪومت جي اقبال جو چنڊ بزرگيءَ جي ڪناري ۽ ڪمال جي آسمان مان حضرت محمد ۽ سندس سموري آل جي محابي چمڪندو ۽ ايرندو رهي.
علي ڪوفي هن ڪتاب جوڙڻ جو سبب ٻڌائي ٿو:
هن ڪتاب "تاريخ هند" جو لکندڙ ۽ "سنڌ جي فتح" جي تقرير ڪندڙ ، محمدي شهنشاهت جو بندو علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفي جڏهن پنهنجي عمر جو هڪ عرصو آرام ۽ نعمت ۾ گذاري چڪو ۽ ڪميني دنيا مان وڏو نصيب ۽ مڪمل حصو ڪٽي چڪو، تڏهن حادثن جي مصيبتن ۽ زماني جي اوچين آفتن ڪان [مجبور ٿي] پنهنجي اصلوڪي وطن ۽ پيدائش جي جڳهہ ڪان جدا ٿي، ڪي ڏينهن اچي اُچ مبارڪ ۾ سڪونت ڪري آرام ورتائين. وري "تِلڪَ الا يامُ نُدَاوَ لُهاَ بينَ الناس" (انهن ڏينهن ڪي ماڻهن ۾ ڦيرايون ٿا) جو حڪم پهتو، ۽ تقدير جي آبدار خوشيءَ جي پيالي ڪي ايذا- جي [ڪڙي] توهہ سان بدلايو ۽ خوشيءَ ڪان محرومي جاري رهي (1)." غدار ڦرندڙ آسمان جي سختين سببان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

زهر جا ڍڪ پريندو ۽ قهر جا ڏڪ جهليندو آيو. اٺونجاهه سالن جي عمر ۾ سنه 613 (ڇهه سو تيرهن) ۾، سيني ڪمن مان هٿ ڪڍي ، قيمتي ڪتابن کي پنهنجو وندرائيندڙ ۽ همنشين بنايائين: ۽ پنهنجي دل ۾ خيال ڪندو رهيو ته جنهن صورت ۾ لکندڙ جي دل تي [8] سڀ ڪنهن علم مان ڪجهه اشارو نقش ٿيل آهي، ۽ هر هڪ وقت جي عالم ۽ يگاني حڪيم پنهنجي زماني ۾ پنهنجن مخدومن ۽ مُربيـنِ جي مدد سان ڪانهه ڪا تاريخ يا تصنيف زماني ۾ يادگارڇڏي آهي، جيئن ته اڳيان مصنف خراسان، عراق، ايران، روم ۽ شام جي فتحن مان هرهڪ جو بيان تفصيل سان نظم خواه نثر ۾ لکي ويا آهن. هندوستان جي فتح، جنهن ۾ محمد بن قاسم ، ۽ شام ۽ عرب جي اميرن جي هٿان هن ملڪ ۾ اسلام ظاهر ٿيو ۽ سمنڊ کان وني ڪشمير ۽ قنوج تائين مسجدون ۽ منبر ٺهيا، ۽ اروڙ جي تختگاهه ۾ رهندڙ راجا ڏاهر بن ڇچ بن سيلائج، جنهن کي شاندار امير عمادُ الدَولة والـديـن (دين ۽ حڪومت جي ٿنڀ) محمد بن قاسم بن [محمد بدابي] عقيل الثقفِي رحمة الله قتل ڪيو. [جنهن ڪري] هيءُ سارو ملڪ پسگرداين سميت سندس حوالي ٿيو. سو مون چاهيو ته هن ملڪ جو بيان، خلق جي ڪيفيت ۽ انداز ۾ هن [ڏاهر] جو ڪسڻ معلوم ٿئي ۽ [اهڙي هڪ] تاريخ تيار ڪئي وڃي. جڏهن انهيءَ جي ڳولا لاءِ نفس اماري کي تڪليف ڏنم ۽ اُچ مبارڪ کان اروڙ (1) ۽ بکر جي شهرن ڏانهن رخ رکيم، چاڪاڻ ته اتان جا امام عربن جي خاندان ۽ بنياد مان هئا، ۽ جڏهن انهيءَ شهر ۾ پهتس ته وڏي امام، زبردست عالم، دين ۽ مذهب جي ڪمال ۽ حاڪمن جي سردار مولانا قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ شـيبان (1) بن عثمان ثقفي، آدَامَ اللّٰهُ فضله و رَحِـمِ آباءَ [9] وَ اَسلاَفـه بِـحقِ مُـحـمد وَ اٰلِـهِ اَجمعِـيـن، جو فصاحت ۾ فضيلت جي کاڻ آهي ۽ نمڪينيءَ ۾ عقل جي جان: علم زهد جي سيني فنن ۾ بينظير آهي، ۽ بلاغت جي [سيني] قسمن ۾ بي مثال، تنهن سان ملاقات ٿي. ڪانئس پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته هن فتح جي تاريخ سندس ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين حجازي ٻوليءَ[عربي] ۾ هڪ ڪتاب [جي صورت] ۾ لکيل آهي، جا هڪبئي کان ميراث

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

ٿيندي ورثي ۾ ايندي ٿي رهي، مگر جيئن تہ اها عربي جي پردي ۽ حجازيءَ جي حجاب ۾ ڍڪيل هئي، تنهن ڪري عجمين [غير عربن] ۾ مشهور نہ ٿي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

ڪتاب جو ترجمو

جڏهن بندو انهيءَ ڪتاب ڪان واقف ٿيو تہ [ڏٺائين تہ] اهو حڪمت جي جواهرن سان سينگاريل ۽ نصحيت جي موتين سان سنواريل هڪ ڪتاب هو، جنهن ۾ عربن ۽ شامين جي بهادريءَ ۽ مردانگيءَ جا ڪيئي قسم واضح هئا ۽ رعب ۽ دانائي منجهس جاءِ نشين هئي. جيڪو بہ قلعو فتح ٿيو، تنهن مان دولت هٿ آئي ۽ ڪفر ۽ گمراهيءَ جي رات لاءِ صبح [ظاهر ٿيو] ۽ انهن ڏينهن ۾ جيڪو بہ طرف اسلام جي عزت سان مشرف ٿيو ۽ هٿ آيو تہ انهيءَ ڪي مسجدن ۽ منبرن ڪان نُور ۽ عابدن ۽ زاهدن [جي وجود] سان سرور حاصل ٿي ٿيو، ۽ اهو پاسو اڄ تائين اسلام ۽ دينداريءَ جي جمال ۽ علم ۽ امانت جي ڪمال ۾ واڌارو ڪندو ٿو رهي ۽ دولت محمديءَ جو ڪوبہ ٻانهو جڏهن بہ ملڪ ۽ بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي ٿو تہ نئين سر اسلام جي آئيني تان گمراهيءَ جي ڪٽ صاف ٿو ڪري. [10]

وزيرن جي بادشاهہ شرف الملڪ ضاعف جلالہ (شال (خدا) سندس بزرگي ۾ٽي ڪري) جي مدح ، جنهن ڏانهن هيءُ ڪتاب منسوب ڪيل آهي.

پوءِ جڏهن هيءُ ديني داستان، عربيءَ جي پردي ۽ حجازي حجاب مان فارسي زبان ۾ نقل ٿيو ۽ عبارت جي هار ۽ ديانت جي سينگار سان مشرف ٿيندي نثر جي لڙهيءَ ۾ ترجمو ٿيو تہ دل هن فڪر ۾ غوطا هڻڻ لڳي تہ هيءُ عجيب نئون تحفو ۽ وٽندڙ فتحنامو ڪهڙي سردار ڏانهن منسوب ٿيڻ گهرجي. نيٺ بخت ، بندي جي رهنمائي ڪئي ۽ هيءَ سعادت ظاهر ٿي جو دل ۾ چيم تہ: اي علي!گذريل ڏينهن ۽ سالن ڪان وٺي ڪيڏو عرصو گذريو آهي جو ماڻهن جي سردار، جهان جي صدر، صاحبقران جي وزير، وزيرن جي عزت، ترار ۽ قلم جي مالڪ، شرف الملڪ رضي الدولة والدين نور اللهُ مضجعہ وَ طيب ثراهُ (شال الله تعاليٰ سندس آرامگاهہ کي روشن ڪري ۽ هن جي خاڪ کي عمدو بنائي) جي مهربانيءَ جي پاڇي ۽ احاطي جي پناهہ ۾ رهيو آهين، ۽ پنهنجي هن سينگاريل [تصنيف] کي انهيءَ جي احسان تي پلجي ترتيب ڏنو اٿئي ۽ سندس اولاد "دَامَ علوهم و رحِمَ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

اَبائهم“ (شال سندن بلندي دائم رهي ۽ سندس وڏن تي رحم ٿئي) جي نعمت جا حق تنهنجي گردن تي لازم آهن، تنهنڪري چڱو ائين ٿيندو ته هيءُ فتحنامو، جو ديني ثواب(1) ۽ دنيوي ڳالهين [مان مرڪب] آهي، جنهن تي دنيا جا محقق ۽ گهڻي احسان وارا بادشاهه فخر ڪندا ۽ سيني ڪي عربن جي اعتقاد جي تصديق ۽ ادب ۽ ترقيءَ جي صاحبن جي خلوص سان نهايت اتفاق ٿيندو، ۽ هيءَ دولت [فتحنامو] جا عرب ۽ شام وارن جي دٻدٻي ۽ رعب جو [يادگار] هوندي [تنهن ڪي] پڻ عاليشان خاندان جو عرب جي حسب نسب مان آهي [11] ۽ جنهن جي بزرگ ڏاڏي- وڏي ۾ وڏي شان واري امير، ۽ خاص ۾ خاص لائق توقير ، دين جي عزت، عربن ۾ احترام جي لائق، ملت جي نظام ۽ امت جي قوام، قريشن جي فخر حضرت ابوموسيٰ اشعري رضي الله عنہ جي هٿان، خراسان ۽ ايران جو وڏو حصو فتح ٿيو هو،“ سندس انهيءَ سپهه سالاري ۽ لشڪر ڪشيءَ بابت شرح ۽ تفصيل سان علحدا ڪتاب [لکيل آهن] ، جتي بہ ڪافرن ڪي شڪست ڏنائين تہ اتي اسلام جا جهنڊا هميشہ لاءِ بلند ٿيا ۽ اتان جي فتح جو خط اميرالمؤمنين عمر بن الخطاب ڪي پهچندو هو ۽ هو پاڻ مومنن جي اڳيان بيهي خطبو ڏيندو هو [جنهن ۾ اسلام جي شان تي] فخر ڪري ، تعريف [الله تعاليٰ جي] ڪندو هو، جي صاحب [ڪمال] ، نعمتن جي مالڪ، ترار ۽ قلم جي ڌڻيءَ وڏي ۾ وڏي امير، تائيد ڪيل. فتحمند، ڪامياب، ملڪ جي ڏُئل (چونڊيل) ، دولت ۽ دين جي فخر ، ولايتن جي نظام، وزيرن جي شان ، حسين بن ابي بڪر بن محمد الا شعر ضَاعَفَ اللّٰهُ جلا لہ فِي اَعزُ اَرومة وَ اَڪرمِ جُرثومةِ ما ڪرَ الجدِيدان واتفقُ الفر فدانِ وَ اختلفَ العصرانِ (شال الله تعاليٰ سندس عزت ڪي ٻيڻو ڪري، عزت ۾ عزت واري خاندان ۽ شريف ۾ شريف گهراڻي ۾، جيستائين رات ڏينهن متبا رهن، فرقدين(1)اتفاق ڪندا رهن ۽ زمانا هڪبئي پنيان ايندا رهن) جي گذارش ۾ آندو وجي تہ ملاحظي جي شرف ۽ مطالعي جي نظر سان مشرف ٿي، قبوليت جي عزت سان برڪت پريل ۽ مقبول ٿجي ، ۽ زماني جي بزرگين جي فهرست ۾ [داخل] ٿئي.(2)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

مصنف جي معذرت

وقت جي بزرگن ۽ تاريخ جي مالڪن ڪيترين شين کي پنهنجي يادگار جو باقي رکندڙ ۽ پنهنجي نالي کي جتاءُ ڏيندڙ بنايو آهي: پهريون تہ هو انصاف، عدالت، نهنائيءَ ۽ وقار کي پنهنجو لباس بڻائيندا آهن ، ٻيو تہ نفس جي گذران کان پوءِ ، جو آدميءَ جو سرمايو آهي، [باقي بچيل] مال کي آخرت جو ثمر ڪندا آهن، ٽيون تہ پنهنجي اولاد کي عجيب هنرن سان سينگاريندا آهن، چوٿون تہ وقت جي عالمن ۽ حڪيمن کي قيمتي ڪتابن جي تصنيف ۽ مفيد حڪمتن جي تاليف [12]جي ترغيب ڏيندا آهن، ۽ انهيءَڪي پنهنجن مقصدن جي ڏاڪڻ ۽ مطلبن جا ذريعا سمجهندا آهن، ڇاڪاڻ تہ حڪمت جا سخن ۽ نصيحت جا قسم هميشہ لاءِ ڪتابن ۽ اخبارن جي پنن تي يادگار رهندا.

---

(1) مطلب هيءُ آهي تہ هن ڪتاب ۾ جيڪڏهن محمد رسولﷺ جن جي مناقبن ۽ خصوصيتن جو ذڪر هوندو تہ اهو هن ڪتاب لاءِ سينگار ۽ سونهن ٿيندو.

(1) يعني هيءَ سڄي آيت تہ: مُحمد رَسولُ الله وَ الذِينَ معه أشِداءُ علي الكفارِ وُحماءُ بينهُم تراهُم رُكعاً سُجداًيبتغُونَ فضلاً منَ اللهِ وَرِضو اناط سِيمَاهُم فِي وجُوهِهِم مِن أثرِ السجُود (سوره فتح رڪوع-4)

(محمد رسول الله ۽ سندس ساٿي، ڪافرن تي سخت ۽ پاڻ ۾ هڪٻئي تي ٻاجهارا آهن . تون هنن کي رڪوع ۽ سجدو ڪندڙ ڏسندين. هو پنهنجي رب جو فضل ۽ رضامندو گهرن ٿا. هنن جي پيشانين ۾ سجدي جي اثر ڪان نشانيون آهن)(مترجم).

(1) اصل متن ۾ ”محمد رسول الله خاتم النبيين“ آهي، جو صحيح نہ آهي.(مترجم)

(1) هن سڄي ڊيگهہ جو مطلب هيءُ آهي تہ هيءُ لطيف داستان انهيءَ وقت لکيو ويو، جنهن وقت سلطان محمد بن سام بالقابہ جي بادشاهيءَ جي تخت کي ناصرالدين قباچہ بالقابہ پنهنجي جلوس سان سينگاريو هو ۽ سندس حڪومت اهڙي تہ پڪي پايي تي بيٺل هئي جو جنهن بہ ملڪ تي ڪاهيائين ٿي تہ اهو ملڪ سندس اڳيان ٻانهون ٻڌي ٿي بيٺو.(مترجم)

(1) اصل فارسي عبارت ”و استقامت بندمت سرور متواتر شد“ اسان جي خيال ۾ عبارت ۾ خلل آهي ۽ مطلب اهوئي ٿي سگهي ٿو جو ترجمي ۾ ڏنل آهي. خود فارسي ڇاپي جي علامہ ايڊيٽر کي پڻ هن عبارت ۾ شبهو آهي ، جيئن تہ حاشيي ۾ چوي ٿو تہ”عبارت در اين جا مختل است.“

(1) پ جي پڙهڻي مطابق "ارور" يعني" اروڙ" . مگر ٻين جملي نسخن ۾ ويندي ن ۽ ر تائين هن لفظ جي پڙهڻي "الور" آهي.

(1) ب : شهاب.

(1) اصل متن ۾ ”صواب“ لکيل آهي جو غلط آهي. (مترجم)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۱۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(1) فيروز اللغات، ص185 ۾ ”فرقدان“ يا ”فرقدين“ جي معني هيءَ ڏني وئي آهي: اتر قطب جا اهي ٻه تارا جيڪي قطب وٽ آهن، ان جي چوڌاري گردش ڪندا رهن ٿا، ۽ شام کان وٺي صبح تائين ظاهر رهن ٿا، ۽ ڪڏهن ٻه نظر کان غائب نٿا رهن. (مترجم)

(2) عنوان کان وٺي، هن هندسہ تائين سڄي ڊيگهہ جو مطلب هيءُ آهي تہ ”جڏهن هيءُ ڪتاب عربيءَ-کان فارسيءَ ۾ ترجموتي چڪو ، تڏهن مان پنهنجي دل ۾ ويچار ڪرڻ لڳس تہ هيءُ ڪتاب ڪهڙي امير ڏانهن منسوب ٿيڻ گهرجي! آخر بخت رهنمائي ڪئي ۽ دل ۾ چيم تہ اي علي! تون جنهن صورت ۾ وزير شرف الملڪ مرحوم بالقابہ جي نعمتن جو پاليل آهين، تہ سندس ۽ سندس اولاد جا حق تنهنجي گردن تي واجب آهن، تنهنڪري مناسب ائين آهي تہ هيءُ ڪتاب، جو هنن ، هنن خوبين جو حامل آهي .۽ جنهن جي پڙهڻ سان عرب ۽ شام جي رهاڪن جي عظمت دلين ۾ گهر ڪري ويندي وغيره وغيره، ڪٽي وجي وزير حسين بن ابوبڪر بن محمد اشعري بالقابہ جي خدمت ۾ پيش ڪر، چاڪاڻ تہ هو بہ عرب جي خاندان مان آهي، ۽ پڻ سندس وڏي ڏاڏي حضرت ابو موسيٰ اشعري بالقابہ جي هٿان ايران ۽ خراسان جو وڏو حصو فتح ٿيو هو، تہ هن جي مطالعي جو شرف حاصل ڪري ۽ هي ڪتاب برڪت پريو ۽ مقبول ٿئي.“ (مترجم)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

راڻيءَ جو چچ تي عاشق ٿيڻ ۽ چچ جو سندس محبتڪرڻ کان انڪار ڪرڻ

چچ برهمڻ ، هڪ خوبصورت، سهڻن عضون، شاندار هاڻي، نازڪ بدن ، سر و قد ۽ لال ڳلن وارو نوجوان هو. راڻيءَ جڏهن سندس سهڻي صورت ۽ سهي سر و قد ڏٺو تہ متس جان ۽ دل سان عاشق، مفتون ۽ چري تي پيئي، ۽ سندس سونهن ، صورت ۽ پوشاڪ تان حيران ٿي، سندس عجيب الفاظن ۽ وڻندڙ اکرن تي دل ڦُرائي ويني . چچ جي محبت سندس دل ۾ گهر ڪيو، عشق جو سلو، راءُ جي زال جي دل واري زمين ۾ وڌي وڻ ٿيو . راجا کي ٻار پيدا ڪرڻ جي لياقت ڪانہ هئي، تنهن ڪري راڻيءَ کي منجهائنس ڪو بہ فرزند ڪونہ هو. آخر هڪ ڪراڙي ڏوتيءَ هٿان پيغام موڪليائينس تہ: اي چچ! تنهنجي پنبڻين جي تير منهنجي دل کي ڦٽي وڌو آهي، ۽ تنهنجي جدائي جو زنجير [هر وقت]منهنجي ڳچيءَ جو ڳٽ ٿي پيو آهي، مون کي اميد آهي تہ تون پنهنجي وصال جي دواخاني مان منهنجو علاج ڪندين، ۽ همدرديءَ جي هٿ سان اهو ڳٽ منهنجي ڳردن مان ڪوليندين، ۽ پنهنجي محبت جي هار ۽ ٻانهپ جي واليءَ سان منهنجي ڳچيءَ ۽ ڪنن کي سينگاريندين. ۽ جيڪڏهن تون منهنجو هي عرض قبول نہ ڪندين تہ مان پاڻ کي خون ڪري ڇڏينديس.

شعر

هيچـت افتد ڪاين دل من شاد ڪني
و ز هجر و فـــراق خويش آزاد ڪني
ورباز ڪشـــي اي صنما! روي زمن
فرياد ڪنم مها ڪہ بيداد ڪـني [21]

[چا ڪڏهن منهنجا پرين منهنجي هيءَ دل شاد ڪندين؟
۽ پنهـنجي هجـر سـنڌي قـيـد ڪـان آزاد ڪندين؟
پر جي محبوب تو موڙين تــون پنهنجو منهن مون کان
ڪـندس فـريـاد اي دلـدار جــي بيـداد ڪـنـدين]

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

پوڙھيءَ جڏھن ھيءُ پيغام ڪيس پھچايو تہ چچ انڪار ڪيو، ۽ پاڻ کي روڪڻ واجب ڄاڻي چيائين تہ: راجائن جي حرمن ۾ خيانت ڪرڻ جان جو خطرو، آخرت جي گرفتاري ۽ دنيا جي بدنامي آھي، ۽ بادشاھن جي ڪاوڙ جڏھن جوش ۾ ايندي آھي تہ ان کي ڪوبہ پردو روڪي ۽ دفع ڪري نہ سگھندو آھي، تنھن ڪري ھيءُ خيال ڇڏي ڏي، خصوصاً اسان لاءِ، ڇاڪاڻ تہ اسين برھمڻ آھيون ۽ منھنجو پيءُ ۽ ڀاءُ راھب آھن،جيڪي اجا تائين پنھنجي عبادتگاھ ۾ گوشہ نشين ۽ پاٺ ۾ ويٺل آھن. منھنجي لاءِ اھائي بيعزتي ڪافي آھي، جو بادشاھ جي نوڪريءَ ۾ آيو آھيان، جتي اميد ۽ خوف جي وچ ۾ حياتي گذارڻي پوي ٿي، ڇاڪاڻ تہ مخلوق جي نوڪري.

[ھميشہ] غضب جي ڪکر سان گڏيل آھي، ۽ دانائن کي ناپسند، چئن شين تي اعتماد نہ ڪرڻ گھرجي. بادشاھ، باھ، نانگ ۽ پاڻيءَ تي. انھيءَ سان گڏ وري ھيءَ گلا بہ اختيار ڪريان، سو مون وٽان ھيءَ مراد پوري نہ ٿيندي . ھن پيغام پھچڻ تي [راڻي] نرم ۽ تمام ڍرو ٿي چوائي موڪليو تہ: جيڪڏھن اسان جي ورونھن ۽ ميلاپ کان پرھيز ٿو ڪرين تہ [ڀلا] ھر روز وقت بي وقت پنھنجي خيال ۽ جمال کان اسان کي فيضياب تہ ڪندو رھج، تہ تنھنجي وصال جي اميد تي خوش رھندي اچان.

رباعي

خرســــندم اگـــر ســـال بـــسالت بينم
ور در عـــمـــري شــبي خــيــالــت بينم.
نوميد نگر دم از خيـــالــت صـــنـــمــا!
آخـــر روزي شـــب وصـــالـــت بيـنم:
[آھيان راضي مان ڏسان توکي اگر سال بسال
يا ڏسان عمر ۾ ڪنھن رات تنھنجو خـــواب خيال
ڪين اميد پليان تنھنجي خيالـــن کـــان صنم!
نيٺ ڪنھن ڏينھن ٿيندو مون سان تنھنجو يار وصال.]

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

جڏهن اکيون اڙيون تہ دل [بہ] يار جي وصال ۾ گرفتار ٿي[22]، ۽ نيٺ سندن وچ ۾ وصال جا صبح اچڻ لڳا، جنهن ڪري روحاني موافقت محڪم ٿي، ۽ سندن محبت ۽ الفت مضبوط دستاويزن جي لسٽ ۾ شمار ٿيڻ لڳي.
راءِ کي هنن جي حال جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي. مخالف ٽولو جيتوڻيڪ سندن حسن [سان گڏ هڪبئي ڏانهن] سندن نگاهہ ڏسي بدگمان رهيو ٿي، پر جنهن صورت ۾ ڪنهن بہ اکين سان نہ ڏٺو هو، تنهنڪري [هي راز] مخفي رهندو آيو. ڪن دشمنن، راءِ کي هن حال کان واقف ڪري، اطلاع ڏنو [پر] راءِ قبول نہ ڪيو، چئي: منهنجي حرمسراءِ کان اهڙو ڪم نہ ٿيندو، ۽ چچ وزير اهڙيءَ بيحرمتي جو روادار هرگز نہ ٿيندو. ٿوري وقت کان پوءِ، اهو ملڪ پورو سندس [چچ جي] قبضي هيٺ اچي ويو، ۽ جيڪو بہ ڪم هو، سو راءِ کي پسند ايندو هو، ۽ راءُ ساهسي ڪابہ مصلحت سندس صلاح کان سواءِ نہ ڪندو هو. نيٺ سڄي ملڪ تي چچ جو حڪم جاري ٿي ويو.

ساهسي راءُ جو دارالفنا مان لاڏاڻو ڪرڻ

آخر خدائي قضا مخفي پردي جي پويان ظاهر ٿي. راءُ بيمار ٿيو ۽ بيماري ڏگهي ٿي پيئي، ۽ موت جي نشانين هن جي حياتيءَ جي چهري کي ڦيرائي ڇڏيو. راءُ جي زال ڳُٽتي ۾ پئجي، چچ کي گهرايو ۽ چيائينس تہ: اي چچ! راءُ جي عمر پوري ٿي چڪي آهي، ۽ موت جون نشانيون هن جي جسم ۾ ظاهر ٿي ويون آهن. راءُ کي ڪو فرزند ڪونہ آهي، جو سندس مرڻ تي ملڪ جو وارث ٿئي، ۽ انهيءَ ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ راءُ جا مائٽ ملڪ ۽ ملڪيت تي قابض ٿيڻ سان، ضد سبب، اسان کي ڌڪارڻ ۽ ڌڪوئڻ شروع ڪندا، بلڪ جيئن تہ راءُ جي حياتيءَ ۾ ئي طعنن جي زبان کولي هئائون [23]، تہ پوءِ هينئر اسان کان جان ۽ مال کسي وٺندا.مون کي هڪ رٿ خيال ۾ اچي ٿي، پڪ اٿم تہ درست ثابت ٿيندي، اسان جي مراد بلڪل پوري ٿيندي، ۽ هيءُ ملڪ وري توکي ملندو. چاڪاڻ تہ منهنجو عقل تقاضا ٿو ڪري تہ اسان جي همت سان ڏٺي پاڪ هيءُ ملڪ تنهنجي حوالي ڪندو،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

هيءَ بادشاهي ۽ عزت توسان قائم رهندي، ۽ سيئي تنهنجي تابعداري ڪندا. چچ چيو تہ: تنهنجو حڪم منهنجي اکين تي آهي، ۽ تنهنجو فرمان [ضرور] عين مصلحت هوندو، پر مخلص خدمتگارن سان صلاح ڪرڻ [پڻ] فرض آهي، [تنهنڪري] اسان ڪي بہ هن حال کان واقف فرمائج [تنهن تي] راڻي سونهن ديوي چيو تہ: پنجاهہ ڪڙولن ۽ ڳٽن تيار ڪرڻ جو حڪم ڏي، ۽ رات جو مخفي طور آڳي اندر تهخاني ۾ تيار رک. [پوءِ] چچ حڪم ڪيو، جنهن تي ڳريون بيڙيون ۽ زنجير تيار ڪري، راتو رات محلات ۾ آڳي تهخاني جي هڪ ڪنڊ ۾ تيار ڪري رکيائون.

جڏهن راءُ جو پويون وقت ٿيو ۽ سڪرات جي حالت پهتي، ۽ ويجن اٿي ٻاهر وڃڻ جي ڪئي، تڏهن راڻي سونهن ديوي چيو تہ: گهڙي کن گهر ۾ اندر ترسو، ۽ [پنهنجي] هڪ ايجنٽ کي حڪم ڏنائين تہ: سيني کي گهر ۾ پوري دروازو بند ڪري ڇڏ، جئن راءُ ساهسي جي موت جي خبر شهر ۾ نہ پوي، ۽ جيڪي تنهنجا ۽ منهنجا تابع آهن، تن سيني کي محلات ۾ آڻ. [بس پوءِ تہ] پنهنجن سيني تابعدارن کي محلات ۾ آندائون، پوءِ چيائين تہ: فلاڻو فلاڻو، جيڪي راءُ جا عزيز آهن ۽ ملڪ جا دعويدار آهن، تن سينيءَ کي هڪ هڪ ڪري سڏ. اهڙيءَ طرح هڪ هڪ کي، انهي بهاني سان تہ راجا اڄ البت خوش آهي، ۽ هن سان ڪا صلاح ڪرڻي اٿس، آندائون ٿي. ۽ جڏهن حاضر ٿيا ٿي [24]، تڏهن کين اندر ٿي موڪليائون، جتي خاص پروسي جوڳن ماڻهن کين قيد ٿي ڪيو، نيٺ سيني مخالفن کي بند ڪري، بيڙين ۽ ڳٽن ۾ قيد ڪيائون. پوءِ راءُ جي مائٽن مان ٻئي ٽولي کي، جيڪي غريب هئا، سڏي تي چيائين تہ: اڄ راءُ تنهنجي فلاڻي عزيز تي، جنهن جي ذمر کان توکي رات جو ننڊ ڪانہ ايندي هئي،ڪاوڙ جي ڪيس قيد ڪيو آهي. تون جيڪڏهن فقر فاقي کان نجات چاهين ٿو، ۽ شان شوڪت ۽ مال حاصل ڪرڻ، گهرين ٿو تہ قيد خاني ۾ گهڙي، پنهنجي دشمن جو سر ڌڙ کان ڌار ڪري، هن جو گهر، سامان سڙو، نوڪر ۽زمين وڃي پنهنجي قبضي ۽ تصرف ۾ آڻ. اهڙيءَ طرح هرهڪ ويو ٿي ۽ پنهنجي مخالف کي ڪُهي، هن جي گهر، وهٽن، ڪپڙن، سامان، دولت ۽ عيال تي وڃي قابض ٿيو ٿي. انهيءَ نموني هڪ ئي رات ۾ مخالفن کي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

خونخوار ترار جي خوراڪ ڪيائون، ۽ ڪين دشمن ڪان دلجاءِ ٿي، جو ته انهيءَ ملڪ ۾ ڪوبہ مخالف ڪونہ رهيو، جو ميراث جي دعويٰ ڪري.

چچ بن سيلائج جو راجا ساهسي راءُ جي تخت تي ويهڻ

پوءِ جڏهن موافق لشڪر ۽ نوڪرن ڪي پنهنجي تابعداريءَ هيٺ آندائون، ۽ مفلس ڪُرڪر، جن سندس تابعداري قبول ڪئي هئي، سي سڀ هٿيار پنوهار پهري، بلڪل تيار ۽ هوشيار ٿي، دربار ۾ صفون ٻڌي اچي بيٺا، ۽ سيني واپارين، ڪاريگرن، مُڪين ۽ وڏن ماڻهن کي حاضر ڪري بادشاهيءَ جو تخت سينگاريائون، تڏهن راڻي سونهن ديوي پردي پٺيان اچي، ٻڌيمن وزير کي انهن ڏانهن پيغام ڏنو ته [25]: دربار جي اڳواڻن ۽ مکيہ ماڻهن کان خير عافيت پڇڻ کان پوءِ کين راجا جو حڪم پهچائي ٻڌاءِ ته، جيتوڻيڪ سندس بيماري صحت ڏانهن رخ رکيو آهي ۽ تندرستي حاصل ٿي چڪي اٿس، پر هيءُ جيڪو انتقامي ڪاروائيءَ جو حادثو ٿي چڪو آهي، تنهن جي صدمي کان راءُ ساهسيءَ کي دربار ۾ اچڻ جي طاقت ڪانهي، ۽ [ڊپ آهي] ته ماڻهن، شريف خواه رذيل، طاقتور خواه ضعيف، جو ڪاروبار مهمل رهي، تنهنڪري پنهنجي حياتيءَ ۾ حاجب چچ کي پنهنجو نائب مقرر ڪري ٿو ته متان رعيت، جا خدا جي امانت آهي، تنهن سان بي انصافي ٿيڻ ڪري ، ملڪ ۾ ڪو خلل پيدا ٿي پوي.

[اهو پيغام ٻڌي] سيني ادب کان گوڏا کوڙيا ۽ زمين تي مٿا ٽيڪيا ۽ چيو ته: راءُ جي حڪم جا تابعدار آهيون، ۽ چچ وزير [پڻ] بهرحال سهڻين ۽ وڻندڙ عادتن سان سينگاريل آهي، ۽ سندس عقل جي بدولت ملڪ جو ڪاروبار درست[هلي رهيو] آهي. تنهن کان پوءِ راڻي سونهن ديوي هڪ هزار تابعدارن ۽ مخلص رئيسن، اڳواڻن، سپهه سالارن ۽ اميرن کي قيمتي، رنگا رنگي ۽ جڙاءُ دار انعام اڪرام ڏيئي، ملڪ جو ڇٽ چچ جي سر تي رکي، کيس تخت تي ويهاريو. سيني انهيءَ تي فخر ڪري، نئين سر خدمتگاري جا شرط بجا آندا. پوءِ سندس فرمائڻ تي وزير [ٻڌيمن] نئين سر وزارت جي عهدي تي مقرر ڪيو ويو، ۽ خاص ماڻهن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

کي وڏن انعامن سان سرفراز ڪري، اميرن کي جاگيرن جا نوان پروانا عطا ڪيائون [اهڙيءَ طرح] بادشاهي پڪيءَ طرح چچ جي هٿ آئي.
هن ڳالهه کي ڇهه مهينا گذري ويا. آخر ساهسي راءِ جي موت جي خبر سندس ڀاءُ مـهرَٿ(1) کي پهتي، جو چترور(2) جو بادشاهه هو. [تنهن تي] هو وڏو ڪٽڪ، مست هاٿي ۽ دلير بهادر ساڻ وٺي لڙائي لاءِ تيار ٿي، چچ تي ڪاهي آيو، ۽ اروڙ کان ٿي ميل پري اچي ڪئمپ ڪيائين. هن پنهنجن وزيرن [26] ۾ خاص ماڻهن جو هڪ ٽولو وفد طور [چچ ڏانهن] روانو ڪيو، ۽ پيغام موڪليائين ته: هن ملڪ جو وارث مان آهيان، هيءُ ملڪ منهنجي پيءُ ڏاڏي جو آهي، تنهنڪري ڀاءُ جي ميراث جو آءٌ وڌيڪ حقدار آهيان. [جيڪڏهن ملڪ منهنجي حوالي ڪندين ته] توکي تنهنجي ساڳيءَ وزيريءَ ۽ نائبيءَ جي عهدي تي قائم رکيو ويندو، ۽ تو سان هميشه مهربانيءَ ۽ احسان جي روش ڪئي ويندي.

چچ جي مهرٿ سان جنگ ڪرڻ ۽ ڪيس ٺڳيءَ سان قتل ڪرڻ

پوءِ چچ راڻيءَ وٽ آيو ۽ اچي ٻڌايائينس ته: هيءُ دشمن گهر جي در تي اچي پهتو آهي، ۽ ملڪ ۽ ميراث جي دعويٰ ڪري ٿو، هاڻي ڪهڙي صلاح آهي؟ ساهسيءَ جي زال کلي چيو ته: مان پرده نشين عورت آهيان، جيڪڏهن مون کي جنگ ڪرڻي آهي ته پوءِ تون منهنجا ڪپڙا پائي [گهر ۾] ٿي ويهه ۽ پنهنجا ڪپڙا مون کي ڏي ته ٻاهر نڪري وڃي جنگ ڪريان. بزرگن جو چوڻ ڪونه ٻڌو اٿئي ته ڪنهن ڪم لاءِ جيڪڏهن ڪو ماڻهو مقرر ٿئي، ۽ [مقرر ٿيڻ کان پوءِ] اهو ماڻهو عقل ۽ تجربي کان ڪم وٺي ته هو [ضرور] انهيءَ ۾ ڪامياب ٿيندو ۽ وڃي پورو ڪندو. جڏهن بادشاهي تنهنجي حوالي ۽ تو ڏانهن منسوب ٿي چڪي، ته پوءِ منهنجي صلاح جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ تيار ٿيءُ ۽ گجندڙ شينهن وانگيان ميدان ۾ وڃي، دشمن جي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪر، ڇاڪاڻ ته عزت ۽ نالي سان مرڻ، پاڻ جهڙي آڏو، ذلت برداشت ڪرڻ کان بهتر آهي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ٠٠١ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

بيت

هم فيل داري، هم چشم- هم خيل داري هم خدم
مردانہ بيرون نہِ قدم- زير و زبر ڪُن خصم را
[گهوڙا ۽ هاٿي تو ڪٺيا- لشڪر ۽ نوڪر اٽڪيا،
تو ۾ وڏي موليٰ مٺيا- ڪر خصم کي زير و زبر.]

چچ، راڻيءَ جو جواب ٻڌي شرمندو ٿيو ۽ لڙائيءَ جا هٿيار پهري، لشڪر سينگاري، صفون ٻڌي، سامهون ٿيو، ۽ جيڪي ماڻهو اجا قيد ۾ هئا، تن سينيءَ کي پڻ ٻاهر ڪڍي، عزت ڏيئي، نئين سر انجام اقرار وٺي، پنهنجو احسانمند بنائي، اڪرام ۽ واعدن سان سرفراز ڪري، دشمن جي جنگ لاءِ ميدان ۾ آندائين. [هوڏانهن] راءُ مهرت پڻ لشڪر جو قلب، ميمنہ، ميسره، مقدمہ ۽ ساقہ(1) تيار ڪيو. [بس پوءِ تہ] ٻنهي طرفن کان بهادر لڙائيءَ [27] ۾ جنبي ويا، ۽ ٻنهي طرفن کان ڇپل بهادر ڪُسي ويا. راءُ مهرت جڏهن ڏٺو تہ ٻنهي طرفن کان دلير مرد خونخوار ترار جو لقمو ٿي رهيا آهن، تڏهن [چچ کي]چيائين تہ مان ۽ تون ٻيئي ملڪ جا دعويدار آهيون [اچ تہ] هڪبئي سان لڙائي ڪريون، جيڪو اسان مان [غالب پئجي ميدان مان] ٻاهر اچي، ملڪ انهيءَ جو آهي. چچ سندس سامهون ٿيو ۽ چيائين تہ مان برهمڻ آهيان، سوار ٿي جنگ ڪونہ ڪري سگهندس، پيادو ٿي اچ تہ پوءِ مڙس مڙس جو مٺ آهي. چترور جي راجا کي پنهنجي همت ۽ بهادريءَ تي پورو پروسو هو، سو دل ۾ چيائين تہ برهمڻ کي ڪهڙي طاقت آهي، جو لڙائي ۾ مون سان هٿيار ڪڻڻ جي دعويٰ ڪري، پڪيءَ وانگيان سندس منڍي مروٽي بدن کان ڇني وٺندس [اهو خيال ڪري] گهوڙي تان لهي پيادو ٿي روانو ٿيو. چچ پڻ پيادو ٿيو، پر سئيس کي حڪم ڪيائين تہ گهوڙو منهنجي پويان وٺيو اچ. جڏهن هڪبئي کي سوڙها ٿيا، تڏهن چچ هڪدم گهوڙي تي چڙهي حملو ڪيو، ۽ وار ڪندي، راجا مهرت جو سر بدن کان ڌار ڪري ڇڏيائين.] هيءُ ڏسي] چچ جي لشڪر حملو ڪيو، ۽ چترور جي لشڪر کي شڪست آئي. انهن مان ڪن مهرت کي ڪسندو ڏسي، امان گهري اطاعت اختيار ڪئي، ۽ ڪي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ٠٠ ايڊمن: امير عدنان

خونخوار ترار جو ڪاچ تي ويا.چچ فتح جون خوشيون ڪندو اروڙ جي قلعي ۾ موٽي آيو، ۽ شهر ۾ قبي ناهڻ جو حڪم ڪيائين ۽ ملڪ جي تخت تي ويهي، جشن [28] ملهائي، اميرن ۽ جنگي جوڌن تي مهرباني ڪيائين. هاڻي چئني ملڪن ۾ ڪوبہ سرڪش ڪونہ رهيو.

چچ جي راڻي سونهن ديوي سان شادي ڪرڻ

هن داستان جو مصنف ۽ هن بوستان جو لکندڙ هن طرح روايت ٿو ڪري تہ:
جڏهن اها فتح حاصل ٿي، تڏهن راڻي سونهن ديوي جي حڪم تي شهر جا مکيہ ۽ وڏا ماڻهو حاضر ٿيا. (انهن کي) فرمايائين تہ: جنهن صورت ۾ راءُ ساهسي گذاري ويو، ۽ مون کي منجهانئس ڪوبہ فرزند ڪونهي، جو ملڪ جو وارث ٿئي ها، ۽ هيءُ ملڪ راجا چچ جي هٿ آيو آهي، تنهنڪري مون کي صحيح ويڌيءَ ۽ چٽي ڏاج سان چچ جي حوالي ڪريو. رئيس ۽ بزرگ گڏ ٿي دربار ۾ آيا ۽ راڻي سونهن ديوي جي ويڌي چچ سان پڑهيائون. چچ کي انهيءَ مان بہ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ پيدا ٿي: هڪ پٽ جو نالو ڏاهر، ٻئي جو ڏهرسينہ(1) ۽ڌيءَ جو نالو مايين (2) رکيائين.
هرهڪ جي ڄمڻ وقت نجومين کان سندن طالع بابت پڇا ڪيائين، ۽ هنن سندس حڪم تي هر هڪ جي طالع بابت ستارن جي برجن ۾ منزل، نيڪبختي، عزت ۽ ذلت جو نقشو ڪڍي تيار ڪيو. [تنهن کان پوءِ] چوڻ لڳا تہ راجا جا ٻيئي پٽ بادشاهہ رهندا، ۽ سنڌ گهڻو وقت سندن قبضي هيٺ رهندي. [باقي] نياڻيءَ جي بخت لاءِ هي فيصلو ڪيائون تہ هوءَ سنڌ کان ڪيڏانهن ٻاهر ڪانہ ويندي، ۽ جيڪو سندس مڑس ٿيندو، سوئي اتي جو راجا ٿيندو، ۽ پوري سنڌ [29] هن جي قبضي ۾ رهندي، [جنهن مان] هو فائدو ۽ لطف حاصل ڪندو. نجومين جڏهن چئني هن طرح مقرر ڪئي، تڏهن [چچ]حڪم ڪيو تہ: هيءُ [راز] مخفي رکو ۽ ڪنهن کي بہ نہ ٻڌايو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

(1) فارسي ڇاپي ۾ "مهرت" آهي ۽ نسخي ن جي بہ اهائي پڙهڻي آهي. پ ۾ "مهترين" ۽ ر ۽ م ۾ هر جڳهہ "مهرب" لکيل آهي. هت "مهرت" نالي جي اصليت کي مدنظر رکندي، "مهرت"ڪري لکيو ويو آهي.

(2) پ،ڪ،ر۽ م جي اڪثر اهائي پڙهڻي آهي ۽ شهر چتور جو آڳاٽو نالو بہ اهو آهي (ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص76) ۽ انهيءَ ڪري اها پڙهڻي قائم رکي وئي آهي. فارسي ايڊيشن ۾ "چتور" رکيو ويو آهي.(ن- ب)

(1) پراڻي زماني ۾ جڏهن لڙائيءَ واسطي لشڪر تيار ڪري، ميدان ۾ بيهاريندا هئا، تڏهن لشڪر کي پنجن حصن ۾ ورهائي ٺاهي بيهاريندا هئا، جن جا نالا قلب، ميمنو، ميسرو، مقدمو ۽ ساقو هوندا هئا. يعني وچيون، ساڄو، کاٻو، اڳيون ۽ پويون حصو. هر هڪ حصي جي مٿان هڪ يا گهڻا سپهہ سالار هوندا هئا، خود بادشاهہ يا مکيہ سپهہ سالار قلب ۾ بيهندو هو.(مترجم)

(1) ن ۽ ب ۾ هر جڳهہ "ڏهرسين" ۽ باقي سيني نسخن ۾ "دهرسِينہ*" آهي ۽ فارسي ڇاپي ۾ بہ اها پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي. "سيہ" دراصل "سينہ" آهي، يعني شينهن. نسخ ڪ جي پڙهڻي بہ "دهرسينہ" آهي. نالي جي اصليت جي لحاظ سان "ڏهرسينہ" واري پڙهڻي ڪي قائم ڪيو ويو آهي.(ن-ب)

(2) ن ۽ ب ۾ هر جڳهہ "مائن"، س: بائي. ڪ: مائني.

چچ جو پنهنجي ڀاءُ چندرکي اروڙ جي شهر ۾ آڻڻ ۽ انهيءَ کي مقرر ڪرڻ

پوءِ پنهنجي ڀاءُ چندر ڏانهن اعتماد جوڳو ماڻهو موڪلي چيائين تہ: "اسان جا وڏا راهب آهن ۽ هميشہ بتن جي مندرن سان سچو شوق رکندڙ آهن. سندن بندگي ۽ آتش پرستيءَ جو نالو ۽ رسم مشهور ۽ پڪڙيل آهي. اسان جو پيءُ سيلائج هن رستي ۾ اِنا وَ حَدُ نا آباءَ نا (1) جي قول تي عمل ڪندڙ آهي، جا ڳالهہ اسان جي عالمن ۽ حڪيمن کي پسند آهي. پر هندن جي ڪتابن ۾ لکيل آهي تہ جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي پاڻ کي پرهيزگاريءَ ۽ رياضت جي حوالي ڪندو تہ جڏهن سندس ساهہ بدن کان جدا ٿيندو، تڏهن انهن چڱن ڪمن جي بدلي ۾ سندس ساهہ ڪنهن بادشاهہ جي پٽ يا ڪنهن سردار جي جسم ۾ پوندو، جتي هو دل جو آرام، مال ۽ دولت جو تجمل، ۽ پوري پوري فراغت حاصل ڪندو. سيلائج جي خدا، اسان کي هن دفعي راڄائي ڏني آهي، ۽ وڏي بادشاهت منهنجي حڪم هيٺ آئي آهي. تنهن ڪري منهنجي مرضي آهي تہ توکي اروڙ جي تختگاهہ ۾ پنهنجو نائب مقرر

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

ڪري، پنهنجو ولي عهد بنايان، ۽ توکي پڻ حڪومت ۾ دينداري، امانت، پرهيزگاري ۽ عبادت ڪرڻ ڪري ، ٻيڻو- ٽيڻو ثواب ملندو“. جيتوڻيڪ هو پاسو ڪندو رهيو، پر آخر هن کي آٽي ”اپيلن جي ڪورٽ“(2) تي مقرر ڪيائين، ۽ اروڙ جو مڪمل ضابطو سندس هٿ ۾ ڏيئي، پنهنجو ۽ بادشاهيءَ جو ڪاروبار سندس حوالي ڪيائين.[30]

چچ جي پنهنجي ڀاءُ چندر کي پنهنجي نائب بنائڻ بابت پرواني جو بيان

[۽ هن مضمون وارو پروانو جاري ڪيائين تہ:] جڏهن سيلائج جي خدا، اسان کي تاج ۽ تخت جو لائق بنائي اسان جي بادشاهيءَ جو حڪم جاري ڪيو، تڏهن واجب آهي تہ رعيت، جا خدا تعاليٰ جي امانت آهي ۽ اسان جي هٿ هيٺ آهي، تنهن جي نگرانيءَ ۾ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي وڃي، ۽ عدل ۽ انصاف جي رستي سان سندن خوشحالي ۽ سندن حالتن سڌارڻ لاءِ گهڻو سعيو عمل ۾ آندو وڃي، جيئن ڪوبہ طاقتور، هيٺين تي ظلم نہ ڪري، ۽ اسان کي خداتعاليٰ جي دربار ۾ بدتميزيءَ ۽ بي تدارڪيءَ جي ڪري وٺ پڪڙ نہ ٿي سگهي. تنهن ڪري هيءُ وڏو ڪاروبار ۽ نازڪ ڪم منهنجي ڀاءُ ”راهبن جي چٽ“ چندر جي ذمي لڳايو ويو آهي تہ هو روبرو خواه پرپٺ انهيءَ کي سنڀالي، ۽ پوري سپاهہ، ڏسڻ وائسڻ ماڻهن خواه رعيت تي لازم آهي تہ سندس فرمانبرداري لازمي سمجهن.

چچ جو ٻڌيمن وزير کان ولايت جي احوال ۽ سيهرس راءُ جي ملڪ جي حدن بابت پڇڻ

پوءِ وزير ٻڌيمن نيڪي کي سڏي ڪائنس سيهرس راءُ جي ملڪ جون حدون پڇيائين ۽ چيائينس تہ: اي لائق وزير ۽ مضبوط صلاحڪار! انهيءَ سنڌ ملڪ جون حدون توکي معلوم آهن، جو راءُ ساهسي وڏي جي اقتدار ۽ حڪم هيٺ هو، ۽ اهي چار بادشاه جي چئني طرفن جي حڪومت جا جوابدار هئا، ڪير آهن؟اسان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري...ايڊمن:امير عدنان

کي انهن جي واقفيت ڪراءِ ته جيئن مان انهن وٽ وڃان، ۽ مون کي موافقت خواه مخالفت ۾ هر هڪ جي طبيعت معلوم ٿئي. پوءِ جيڪو اسان جي حڪمن جو[31] پابند هجي، تنهن جي تربيت ڪئي وڃي، ۽ جيڪو اسان جي فرمان کان سرڪشي ڪري، تنهن جي دفع ڪرڻ لاءِ تدارڪ ڪيو وڃي. جيئن سڀئي فرمانبرداريءَ هيٺ داخل ٿي وڃن، ۽ اسان جي ملڪ ۾ ڪوبه مخالف يا چڪتاڻ ڪندڙ نه هجي، ۽ ڪوبه اسان جي حڪم کي ٽاريندڙ يا روڪيندڙ نه رهي.

ٻڌيمن جي تقرير ڪرڻ

وزير زمين تي مٿو ٽيڪي عرض ڪيو ته: راجا چچ سلامت رهي! ڪيس معلوم هجڻ گهرجي ته هيءُ تختگاهه ۽ بادشاهي هڪڙي ئي راجا جي سنڀال هيٺ هئي، ۽ سندس [زيردست] حاڪم هميشه فرمانبرداريءَ ۽ تابعداريءَ لاءِ تيار ۽ منتظر هوندا هئا. هيءُ ملڪ جڏهن راءُ سيهرس وڏي(1) بن ديوائج جي هٿ هيٺ آيو، ۽ هو ايران جي لشڪر کان شڪست کائي فنا ٿيو، تڏهن ڪانئس [پوءِ]ساهسي جي حوالي ٿيو، هن چئني حاڪمن [مان هر هڪ] کي هڪ هڪ طرف جي سنڀالڻ جو ذميدار نهرايو ته هو خزاني جي مال وصول ڪرڻ ۽ ملڪ جي سنڀال ڪرڻ ۾ نهايت ڪوشش ڪندو رهي. چاڪاڻ ته راجا انهيءَ ڪري متفڪر ٿو رهي، تنهنڪري هيءُ فڪر پنهنجي دل مبارڪ تان دور ڪرڻ چاهي ٿو. ۽ هن ۾ لشڪر لاءِ [پڻ] ترغيب آهي، چاڪاڻ ته جيڪڏهن هيءُ حاد ثو دفع نه ٿيندو ته ممڪن آهي ته زماني جي ڦير گهير ڪري، ڪو اهڙو خوفناڪ حادثو پيش اچي، جنهن جو ٽارڻ ناممڪن ٿي پوي. پر جيڪڏهن ولايت مضبوط هوندي ۽ دل جو آرام موجود هوندو ته پوءِ آسپاس وارا دنگئي بادشاهه پڻ توجهه ڪندا ۽ خدمت ۾ حاضر ٿيندا ۽ سچ پچ آهي به ائين ته جنهن وقت بهادر لشڪر ۽ مست هاٿين جي ذريعي دل کي اطمينان ۽ قوت هوندي، تڏهن مُسببُ الاَ سباب (سبب پيدا ڪندڙ) به فتح ۽ ڪاميابيءَ جا سبب بنائيندو ۽ توکي مخالفن تي فتح حاصل ٿيندي. مون کي اميد آهي ته الله تعاليٰ ملڪ جا پاڳا ۽ طرف [32] مضبوط ڪندو ۽ [چئني] پاسن جا چارئي حاڪم تنهنجي بندگيءَ جو طوق پنهنجي گردن ۾ وجهندا. جملي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

پريشانيون دفع ٿي وينديون ۽ مخالف، جوهردار ترار جي خوف کان، فرمانبرداريءَ جو ڳٽ پنهنجين ڳچين ۾ وجهندا، ۽ عاليشان ملڪ ۽ مشتريءَ جي ولايت هميشه شان ۽ نيڪي سان توسان [نه فقط] قائم رهندي، [بلڪ] هر روز وڌندي رهندي. بهرحال هن مقصد لاءِ بادشاهه کي همت ۽ دليري ڌارڻ ۽ ڌڻي پاڪ جي حڪم تي توڪل رکڻ گهرجي ته خدا تعاليٰ [پڻ] راجا جي ارادي ۽ همت مطابق مقصد پورو ۽ اميد برصواب ڪندو.

چچ جو اروڙ جي حڪومت جي حدن جي باري ۾ فيصلو ڪرڻ ۽ حدون نروار ڪرڻ

چچ جڏهن بڌيمن وزير کان هيءُ گفتگو ٻڌي ۽ وزير جي ڳالهه سندس دل تي ويهي ويئي، ته ڪيس خوشي ۽ فرحت حاصل ٿي، ۽ انهيءَ صلاح تي سندس شڪرانا مڃي، هن خوشخبريءَ مان [چڱي] فال ورتائين، ۽ انهيءَ موجب هڪ مناسب فرمان چؤطرف پنهنجن اعتماد جوڳن ماڻهن ڏانهن موڪليائين، ۽ آسپاس وارن بادشاهن کي [پڻ] استدعا ڪري، هڪ وڏو لشڪر تيار ڪرڻ لڳو ته جيئن هندستان جي انهيءَ سرحد تي وڃي، جا ترڪن سان لاڳو آهي. نيٺ سعد ستاري جي وقت، جيڪو نجومين حساب ڪري معلوم ڪيو هو، منزل پٽيائين ۽ آخر گهٽيون منزلون طيءِ ڪري، اچي قلعي پاٺيا وٽ پهتو، جو بياس نديءَ جي ڏاڪڻي ڪپ تي آهي. انهيءَ قلعي جي واليءَ جنگ شروع ڪري ڏني. نيٺ لڙائيءَ ۽ خونريزيءَ کان پوءِ پاٺيا جو راجا شڪست کائي وڃي قلعي ۾ بند ٿي ويٺو، ۽ راجا چچ غالب ٿيو. انهيءَ جنگ ۾ ڪيترو وقت ترسڻو پيس، جنهن ڪري اناج جي قلت ٿي ويئي، گاهه، ڪاٺيون [ملڻ] پڻ مشڪل ٿي پيون.[نيٺ] جڏهن [قلعي وارا] تنگ ٿيا، ۽ [رات جي وچڙي ۾] جڏهن دنيا ڪاري گوڏڙي ڍڪي ۽ ستارن جو بادشاهه [سج] رات جي [33] ڪارنهن واريءَ چادر ۾ لڪي ويو، تڏهن [پاٺيا جو راجا] اهو قلعو ڇڏي اسڪلنده جي قلعي ڏانهن هليو ويو ۽ وڃي ان جي آسپاس لٿو. اهو قلعو پڻ سندس هٿ ۾ هو ۽ وڏيڪ محڪم هو. انهيءَ ڳوٺ جي چراگاهه

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

۾ رهي، احوال معلوم ڪرڻ لاءِ جاسوس موڪليائين، جن اچي خبر ڏنس تہ چچ پاٽيا جي قلعي اندر وڃي لڪو آهي.

چچ جو اسڪلندھ جي قلعي ڏانهن وڃڻ

جڏهن چچ کي معلوم ٿيو تہ هو [پاٽيا جو راجا] اسڪلنده قلعي ۾ بند ٿيو آهي، تڏهن هن خبر ٻڌڻ شرط پنهنجي خاص ماڻهن مان هڪ امين کي پاٽيا جي قلعي تي مقرر ڪري، اسڪلنده ڏانهن رخ رکيائين، ۽ وڃي ان جي ٻاهران ڪئمپ ڪيائين. اسڪلنده جي قلعي ۾ شجاع نالي سپهه سالار رهندو هو، جو هميشہ چچ جي تابعداري ڪندو هو، ۽ قلعي جي رهاڪن تي سندس ڏاڍو اثر هو، ننڍو خواه وڏو سندس صلاح کان ٻاهر نہ ويندوهو. چچ انهيءَ ڏانهن ماڻهو موڪلي، ڪيس حڪومت ۽ بادشاهيءَ جي آچ ڪئي، ۽ سندس [چچ جيل] حڪم تي انهيءَ قلعي جي بادشاهيءَ جو پروانو پڪن انجامن ۽ اقرارن سان لکيو ويو تہ [هو] جنهن وقت پاٽيا جي راجا چتر کي ڪُهندو يا قيد ڪندو تہ [سندس بدران] هو پاڻ راجا ٿيندو، ۽ اهو شهر پاٽيا سميت سندس هٿ هيٺ ڏنو ويندو. هن پڻ [اها آچ]قبول ڪئي، ۽ انهيءَ مضبوط شرط جي آسري تي پنهنجي ضمانت ۽ پٽ، چچ ڏانهن موڪلي، پاڻ وقت ناوقت انهيءَ حاڪم [چتر] جي خدمت ۾ وڃڻ لڳو، اهڙيءَ طرح جو رات يا ڏينهن [۾ ڪنهن بہ وقت] ڪيس دربار ۾ وڃڻ کان روڪ نہ ٿيندي هئي. اوچتو اڌ رات جو وجهہ وٺي، [34] راجا چتر کي ڪُهي ان جو سر چچ ڏانهن موڪليائين. راجا چچ قاصد سان مهربانيون ڪيون، ۽ خوشي ظاهر ڪري، انعام اڪرام ڏئي، انهيءَ قلعي جي خودمختار حڪومت جو فرمان عطا ڪيو. شهر جي چڱن ۽ مکيہ ماڻهن اچي سوکڙيون ۽ تحفا هن جي [چچ جي] خزاني ۾ پياريا. هن، شهر جي وڏيرن ۾ مشهور ماڻهن جي پنهنجي روبرو ڏاڍي عزت ڪئي، ۽ کين "شجاع منهيہ" جي فرمانبرداريءَ جي پارت ڪيائين تہ جيئن هميشہ هن جي فرمانبرداري لازم ڄاڻندا رهن ۽ سندس صلاح کان ٻاهر نہ وڃن.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

چچ جي سِڪـ ۽ ملتان جي طرف منزل ڪرڻ

راجا چچ اسڪلنده جي ڪاروبار کان فارغ ٿي، سڪ ۽ ملتان ڏانهن منهن ڪيو. ملتان جي شهر ۾ راءُ ساهسيءَ جي مائٽن مان بجهراءُ (1) نالي هڪ راجا هو، جنهن وٽ وڏو ملڪ ۽ [جنگ جو] تمام گهڻو سامان ۽ اسباب هو. جڏهن ڪيس چچ جي پهچڻ جي خبر پهتي، تڏهن پاڻ راوي نديءَ جي ڪپ تي آيو، سندس پائيٽو سيهول(2) ملتان جي سامهون ايرندي طرف کان سِڪ جي قلعي جو ڪمانڊر هو، بجهراءُ جو سؤٽ اجسين وڏو لشڪر وٺي اچي سامهون ٿيو. بياس نديءَ جي لنگهه وٽ [چچ ۽ سندس لشڪر] ٽي مهينا ويٺو رهيو، ۽ تنهن کان پوءِ جڏهن پاڻي لهي ويو، تڏهن انهيءَ لنگهه جي مٿان هڪ اهڙي جاءِ چونڊيائون، جتي ڪوبہ روڪيندڙ ڪونہ هو، ۽ اُڪري، سِڪ جي شهر ۾ اچي سيهول سان جنگ ڳنڍيائون. ڪيترو وقت انهيءَ قلعي تي ويڙهندا رهيا. جڏهن قلعي وارن جي حالت تنگ ٿي، ۽ [چچ جي] پنهنجي طرف جا ڪي نالي وارا دوست شهيد ٿيا ۽ دشمن جا پڻ بي انداز ماڻهو برباد ٿيا [35] ، تڏهن سيهول اتان ڀڄي، ملتان جي قلعي ۾ هليو ويو، ۽ سيپئي ڳڏجي راويءَ جي ڪناري تي جنگ جي هٿيارن سان تيار ٿي بيٺا. راجا چچ سڪ جي قلعي کي هٿ ڪري پنج هزار جنگي سپاهي، جيڪي قلعي ۾ هئا، سي سڀ قتل ڪري، شهر وارن ماڻهن کي غلامن ۽ غنيمت طور قيد ڪري، امير عين الدولہ ريحان مدنيءَ کي سڪ جي قلعي تي مقرر ڪيو، ۽ پاڻ ملتان جي طرف ٽپيو، جتي ٻئي لشڪر دوبدو ٿيا. راجا بجهراءُ زبردست لشڪر، جنگي هاٿي ۽ بهادر مرد ساڻ وٺي ٻاهر نڪتو ۽ اچي چچ جي سامهون ٿي، خطرناڪ لڙائي ڪيائين. ٻنهي طرفن کان بي انداز ماڻهو قتل ٿيا. [آخر] بجهراءُ قلعي ۾ بند ٿي،ڪشمير جي بادشاهه ڏانهن خط موڪلي ڪيس چچ جو اطلاع موڪليو تہ: چچ بن سيلائچ برهمڻ اروڙ جي تختگاهه جو والي ٿي،گهڻو لشڪر ساڻ وٺي اچي سهڙيو آهي ۽ سڀ ننڍا وڏا قلعا فتح ڪري، هٿ ڪيا اٿس. اسان کي ساڻس مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانہ رهي آهي، مضبوط قلعا سندس حڪم هيٺ اچي چڪا آهن، ۽ ڪوبہ راجا مقابلي ۽ لڙائي ۾ مٿس فتح حاصل نہ ڪري سگهيو آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

هو [هينئر] ملتان اچي پهتو آهي، توهان اسان جي امداد فرض سمجهي ڪا مدد موڪلڻ فرمايو.

قاصد جو ڪشمير کان هٿين خالي موٽڻ

قاصد جڏهن ڪشمير پهتو ته انهيءَ وقت ڪشمير جو راجا فوت ٿي ويو هو، ۽ سندس ننڍڙو پٽ تخت نشين ٿيو هو. وزيرن ۽ صلاحڪارن، خاص ماڻهن، حاجبن، وڏيرن ۽ مکيه ماڻهن صلاح ڪئي، ۽ هن خط جو سهڻي نموني جواب لکيائون ته: ڪشمير جو راجا دارالبقا ڏانهن روانو ٿي ويو، سندس پٽ اجا ننڍو ۽ نوعمر ٻار آهي. سندس امير اجا ته پنهنجين پنهنجين جاگيرن ۾ سرڪشي ۽ بغاوت اختيار ڪري[36] ۽ ڪنڌ مٿي ڪڍي رهياآهن: [پهريائين ته] پنهنجي آسپاس جو بندوبست نيڪ ڪرڻ گهرجي، تنهن ڪري هن وقت اسان مدد ۽ اعانت نٿا ڪري سگهون، اسين پنهنجي ڪم جي ڳڻتيءَ ۾ گرفتار آهيون.

جڏهن قاصد موٽي اچي بجهراءُ کي هيءَ خبر پهچائي، ۽ ڪشمير جي راجا جي مدد کان نااميد ٿيو، تڏهن چچ راجا سان پڪو انجام ڪري، صلح جي درخواست ڪري، امان نامي جو عرض ڪيائين، جيئن هو قلعو خالي ڪري، سلامتي سان ٻاهر نڪري وڃي، ۽ ڪوبه ماڻهو تيسين ساڻن چيڙ چاڙ نه ڪري، جيسين بجهراءُ پنهنجن تابعدارن، تعلقدارن، ۽ پوئلڳن سميت ڪنهن امن واري جاءِ تي وڃي پهچي. چچ اهو انجام قبول ڪري، ڪيس امان ڏني [جنهن تي] هو قلعي مان نڪري،پنهنجن تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن سان گڏ ڪشمير جي جبل ڏانهن روانو ٿيو. [پوءِ] چچ قلعي ۾ داخل ٿي ملڪ جو قبضو ورتو.

چچ جو ملتان جي قلعي ۾ پنهنجو نائب ويهاري، مٿي وڃڻ

ملتان جي قلعي حوالي ٿيڻ تي، چچ هڪ نڪر کي ملتان ۾ نائب مقرر ڪري، پاڻ، منروي جي بتخاني ۾ ويو، ۽ بت کي سجدو ڪري. خيراتون ڏيئي، مٿي وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيائين. برهمپور، ڪرور ۽ اشهار(1) جي راجائن خدمت جا شرط بجا آندا. اتان [اڳتي وڃي] تاڪيه(2)ڪشمير جي حد تائين پهتو. واٽ تي ڪِنهن به

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

بادشاھ سامهون تي ڪيس روڪ يا جهٽڪ ڪانہ ڪئي. مثال: الله تعاليٰ جڏهن ڪنهن کي وڏو ڪندو آهي ، تڏهن انهيءَ جي مٿان سڀ تڪليفون آسان ڪندو آهي،“ سندس سڀ مرادون ڪيس عطا ڪندو آهي [ڏسو تہ چچ]جنهن جاءِ هي پهتو تي تہ اهو ملڪ فتح ٿيو ٿي. [37] نيٺ شاڪلهار(3) جي قلعي وٽ پهتو. ۽ اها جاءِ تاڪيه(4) ڪان مٿيرو چون ٿا، جتي ڪشمير جي سرحد آهي، اتي منزل ڪيائين، ۽ هڪ مهيني تائين ترسي، انهيءَ پاسي جي بادشاهن مان ڪن کي مغلوب ڪيائين، ڪن کي حڪم ۽ آڻ هيٺ آندائين ، ۽ انهيءَ پاسي جي اميرن ۽ بادشاهن سان پختا عهدناما ڪري، ملڪ [جو انتظام]پڪو ڪيائين. پوءِ بہ چڪيون، هڪ بيد جي ۽ ٻي صنوبر جي، گهرائي پنج ماهيات نديءَ جي ڪناري تي، ڪشمير جي انهيءَ جبل، جنهن جي چشمن مان سندس وهڪرو آهي، تنهن سان لڳ اهي ٻئي لڳائي، تيستائين اتي ترسيو، جيسين انهن ٻنهي وٽن جون ٽاريون هڪٻئي سان وجي مليون. پوءِ انهن تي نشان ڪري چيائين تہ: ڪشمير جي راجا سان اسان جي هي حد آهي ۽ هن ڪان اڳتي لنگهڻو نہ آهي.

ڪشمير سان حد مقرر ڪري چچ جو موٽڻ

هن فتح جي ڳالهہ لکندڙ هن طرح چيو آهي تہ: جڏهن ڪشمير جي طرف ڪان حد مقرر ٿي، تڏهن چچ موٽي اروڙ جي تختگاهہ ۾ آيو، ۽ هڪ سال آرام ڪري، سفر جي تڪليف جو ٿڪ لاٿائين، ۽ سندس [زِبردست] بادشاهن جنگ جو سامان ۽ هٿيار تيار ڪيا.

پوءِ فرمايائين تہ: ”اي وزير! مشرق جي طرف ڪان دلجاءِ ٿي، هاڻي اسان کي مغرب ۽ ڏکڻ جي طرف جو سماءُ رکڻ گهرجي.“ وزير وراڻيو تہ: ”بادشاھ جي سڀ ڪان وڏيڪ سٺي خوبي هيءَ آهي تہ ملڪ جي احوال جي خبر چار ونندو رهي، ۽ ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ متي وجڻ واري غير حاضريءَ جي عرصي ۾ [ٻين] طرفن وارن اميرن ۽ بادشاهن جي دماغ ۾ غرور[38] پيدا ٿيو هجي،[۽سمجهندا هجن] تہ راءُ ساهسيءَ کان پوءِ اسان کان خزاني جي مال بابت ڪا بہ تقاضا نہ ٿي آهي، [تنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ هو] ضرور ضعيف ۽ ڪمزور ٿي چڪو آهي.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

سو چگو ستارو ڏسي، [چچ] ٻڌيہ(1) سيوستان جي قلعن ڏانهن روانو ٿيو.
سيوستان جي قلعي ۾ متي(2) نالي بادشاهہ رهندو هو. هن [چچ اوڏانهن وڃڻ جو] پڪو ارادو ڪيو ۽ انهيءَ جاءِ ڪان درياءُ ٽپيو، جنهن کي دهتايت (3)چوندا آهن، جا سمن [جي قوم] ۽ اروڙ جي وچ وارو دنگ آهي. اتان ٻڌيہڏانهن روانو ٿيو. سندن حاڪم سرڪوندڻ پٽ ڀندرُ ڪو ڪِيڪو هو(4) ۽ سندن تختگاهہ ڪاڪي راڄ هو. اتي جي رهاڪن کي سيويس چوندا هئا. چچ انهن تي حملو ڪري سيويس جو قلعو فتح ڪيو. ڪاڪي جي پٽ وڪيي(5)اڳيان اچي، پنهنجي پيءُ ۽ تابعدارن لاءِ امان گهري، ۽ ڏل مقرر ڪري تابعداري [اختيار] ڪيائون.

---

(1) اِنا وَ جدُ نا آباءَ نا عليٰ اُ متہ وَ اِنا عليٰ آ ثارِهِم لمقتدُونَ اسان پنهنجي ابن کي هڪ طريقي تي ڏٺو ۽ اسان انهن جي نشانن جي پيروي ڪندڙ آهيون.
(2) اصل ۾”ديوان مظالم“ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي اهڙي ڪورٽ جنهن ۾ هلندڙ سچي شهنشاهت ۾ ڪنهن بہ وڏي ماڻهوهتان ٿيل ظلم جي برخلاف شڪايت ڏبي، انهي جو داد ڪيو وڃي. (مترجم)
(1) هيءُ راءُ سيهرس بن ديوائج وڏو، راءُ سيهرس بن ساهسيءَ ، جنهن جو ذڪر متي ص 62 تي ٿي آيو آهي، ۽ جو پڻ ايران جي لشڪر هٿان قتل ٿيو هو، ڪان غالباً ٻيو آهي.(ن- ب)
(1) اصل لفظ: ٻجهرا
(2) م: سهيول.
(1) ن: اشيهار
(2) (1) فارسي ڇاپي ۾ ”ڪنبه“ لکيو ويو آهي جا صرف گماني پڙهڻي آهي، مگر شايد ڪنهن بہ نسخي ۾ موجود ڪانهي، هن جاءِ تي ن ۽ ڪ جي پڙهڻي صاف طور ”تاڪيہ“ آهي ۽ ٻين نسخن جون پڙهڻيون ”تاڪيه“ جون ئي غلط ۽ بگڙيل صورتون آهن. صحيح پڙهڻي”تاڪيه“ ئي سمجهڻ گهرجي، جاڪاڻ تہ ملتان ڪان اڳتي يا ان جي آسپاس واري ملڪ تي ئي ”تڪا ديس“ جو نالو پيل هو.(ن- ب)
(3) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي ”شاڪلها“ آهي ”شاڪلهار“ پڙهڻي ن مطابق آهي.(ن- ب)
(4) متي ڏنل نوٽ(2) جي لحاظ سان.
(1) هن پڙهڻي جو مدار فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي”بودهيہ“ تي آهي، جا غالباً فقط جهوني نسخي پ جي پڙهڻي آهي.ن ب ج م س جي پڙهڻي”ٻداپور“ ۽ ر جي پڙهڻي”پڌاپور“ آهي. انهيءَ لحاظ سان ”ٻڌيہ“ جي بدران ”ٻداپور“ پڙهڻ بہ قابل غور آهي.(ن- ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

(2) هن پڙهڻي جو مدار فارسي ڇاپي ۾ اختيارڪيل پڙهڻي ”متہ“ تي آهي، ب س ڪ نسخن جي پڙهڻي ”مهتہ“ آهي.(ن- ب)

(3) فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي ”دهتايت“ آهي. ”دهتايت“ پڙهڻي ن ب ح نسخن مطابق آهي.(ن- ب)

(4) معتبر نسخن مان ن ب پ جون پڙهڻيون انهيءَ طرح آهن. ن ب: ”وعهد ايشانرا بسر کوند بن بهندر کو بهکو بود." پ: "وعهد ايشانرا بسر کوند بن بهندرکور هکو بود“ هاڻي بر تقدير ”وعهد ايشانرا بغلان بود“، ”فلان“ جي جاءِ تي ”سرکوند بن بهندر کو بهکو“ ايندو، جنهن کي اسان سنڌي نالي جي قالب ۾ آڻي، سرکوند پٽ ڀندرَ ڪويڪو ڪري لکيو آهي. فارسي ايڊيشن ۾ هن سڄي جملي جي هيءَ پڙهڻي اختيار ڪئي ويئي آهي: ”وعهد ايشانرا پسر کول بن بهندر کو بهکو بود“.(ن- ب)

(5) اصل عبارت: ”وکيه بن کاکه“. فارسي ايڊيشن ۾ ”و“ کي حرف جملو سمجهي، هن شخص جو نالو ”کيه بن کاکه“ تعبير ڪيو ويو آهي. (ڏسو فارسي ايڊيشن صفحہ 257 تي ڏنل صفحہ 29 جو حاشيہ).

لشڪر جو سيوستان وڃڻ

پوءِ [چچ] اتان سيوستان [ڏانهن] رخ رکيو. جڏهن ويجهو پهتو تہ انهيءَ شهر جي واليءَ نهايت دٻدٻي ۽ پوريءَ تياري سان سامهون تي جنگ شروع ڪئي. چچ متس غالب پيو ۽ مَتو پنهنجي لشڪر سميت شڪست کائي قلعي ۾ پيهي ويو . [39] چچ قلعي کي گهيرو ڪري، لڙائي لاءِ [تيار] ٿي بيٺو. هڪ هفتي ڪان پوءِ قلعي وارا عاجز ٿي پيا، ۽ امان گهري، پڪو انجام ٻڌي ٻاهر نڪتا، ۽ قلعي جون ڪنجيون چچ جي اميرن جي حوالي ڪيائون. چچ کين امان ڏيئي نوازيو، اتي جي حڪومت پڻ سندس [متي جي] حوالي ڪري، متس اعتماد جوڳو هڪ نگران مقرر ڪيو، ۽ [تيستائين] ڪجهہ ڏينهن ٽڪي پيو، جيستائين ملڪ ۽ شهر جو ڪاروبار درست ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

چچ جو برهمڻ آباد طرف لوهاڻي جي[بادشاهہ] اگهم(1)ڏانهن قاصد موڪلڻ

جڏهن سيوهڻ جي مُهِم پوري ٿي، تڏهن ”برهمناباد واري لوهاڻي جي بادشاهہ اگهم“ (2) يعني لاکن، سمن ۽ سهتن جي حاڪم ڏانهن فرمان موڪلي، ڪانئڻ پنهنجي تابعداريءَ جي گهر ڪيائين. ٿورن ڏينهن ڪان پوءِ، جيڪي رستن تي جاسوس مقرر ڪيا هئائين. تن مڪران مان هڪ ماڻهوءَ کي اگهم جي خط سان پڪڙيو، جو سيوستان جي بادشاهہ متي ڏانهن لکيو هئائين، جنهن ۾ لکيل هو تہ: مان هميشہ تنهنجو دوست ۽ خيرخواهہ ٿي رهيو آهيان، ۽ ڪنهن بہ وقت تنهنجي مخالفت نہ ڪئي اٿم، ۽ نہ لڙائيءَ جو روادار ٿيو آهيان. تو جيڪو دوستاڻو خط لکيو هو، سو پهتو ، ۽ ان ڪري وڏي عزت حاصل ٿي. جيستائين اسان جي طاقت مضبوط هوندي ، تيستائين ڪوبہ مخالف اسان جي ويجهو نہ اچي سگهندو. مان تنهنجي التماس جو پابند آهيان، ۽ هر هڪ [التماس] پورو ڪندس. تون بادشاهہ ۽ بادشاهزادو آهين، تنهنجي ۽ اسان جي وچ ۾ دوستي آهي. هھڙيون حالتون گهڻن سان ٿيون آهن، جيڪي هن مصيبت ڪان پناهہ ڳولي رهيا آهن. منهنجي ملڪ ۾ برهمناباد ڪان ديبل تائين، ملڪ جي جنهن جاءِ تي رهڻ مناسب سمجهين [40] ، اتي رهڻ جي توکي اجازت آهي، ۽ جيڪڏهن ڪنهن ٻئي پاسي وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيو اٿئي تہ بہ ڪو ماڻهو روڪ ڪرڻ وارو ڪونہ آهي، ۽ جيستائين ڪنهن جاءِ تي تون دلجاءِ ڪري ويهين، تيستائين مددگار رهندس. مون وٽ ايترا گهوڙا ۽ لشڪر ٿي سگهي ٿو، جو تنهنجي مدد ڪري سگهان.

آخر متي کي هند جي ريگستان جي بادشاهہ (1) ڏانهن، جنهن کي ڀِٽي بہ چوندا آهن، وڃڻ بهتر ڏسڻ ۾ آيو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

چچ جو لوهاڻي جي [حاڪم] اگهم کي گهرائڻ لاءِ فرمان موڪلڻ

پوءِ چچ راجا اگهم لوهاڻي ڏانهن حڪم موڪليو تہ: توهان پاڻ کي شان، شوڪت، اصل ۽ نسل جي خيال کان وقت جو بادشاهہ ٿا سمجهو. ۽ مون کي جيتوڻيڪ هيءُ ملڪ، بادشاهي، مال، دولت ۽ طاقت پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان ورثي ۾ نہ ملي آهي، ۽ اسان جي [اصلي] ملڪيت نہ آهي، تہ بہ هيءُ منهنجا آسان ۾ آسان اسباب ۽ بهترين انتظام خداوند تعاليٰ جا بنايل آهن. منهنجي لشڪر ڪري نہ بلڪ دنيا جي پيدا ڪندڙ، بيمثال ۽ يگاني خدا، سيلائج جي دعا سان هيءُ ملڪ مون کي عطا ڪيو آهي، ۽ هر حال ۾ اهو منهنجو مددگار آهي. مون کي ڪنهن ٻئي ۾ مدد جي اميد نہ آهي، منهنجي سيني مشڪلن کي پورو ڪندڙ ۽ منهنجي چرپر ۾ مدد ڪندڙ اهو آهي، ۽ اهوئي سيني دشمنن ۽ مخالفن تي ڪاميابي ۽ فتح بخشيندڙ آهي. اسان کي ٻنهي جهانن جون نعمتون حاصل آهن. توهان کي جيڪڏهن پنهنجي مٿان شوڪت ۽ دٻدٻي، جنگي سامان ۽ وڏائيءَ تي ڀروسو آهي تہ پوءِ يقين ڄاڻو توهان جي نعمت تي زوال ايندو، ۽ اوهان جي بربادي ٿيندي.[41]

چچ جو برهمڻ آباد شهر وٽ اچڻ ۽ لوهاڻي جي [حاڪم]اگهم سان جنگ ڪرڻ

پوءِ راجا چچ، لوهاڻي جي[حاڪم] اگهم ڏانهن روانو ٿيو. اگهم برهمڻ آباد کان ٻاهر ملڪ [جي گشت] ڏانهن ويل هو. چچ جي اچڻ جي خبر ٻڌڻ تي برهمڻ آباد موٽي آيو، ۽ اچي لڙائيءَ جو سامان ۽ هٿيار تيار ڪيائين. راجا چچ برهمڻ آباد جي شهر ۾ پهتو تہ [هوڏانهن] اگهم لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي سامهون ٿيو. ٻنهي طرفن کان نامي گرامي بهادرن جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، [آخر] اگهم جو لشڪر ڀڳو ۽ قلعي ۾ گهڙي ويو. چچ ان جو گهيرو ڪيو. هڪ سال جي عرصي تائين سندن وچ ۾ لڙائي جاري رهي. انهيءَ وقت هندستان يعني ڪنوج جو راجا ستبان بن راسل

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

هو(1). اگهم خط موڪلي ۽ انهيءَ کان مدد گهري، پر جواب ملڻ کان اڳ اگهم مري ويو، ۽ سندس پٽ پيءُ جو جانشين ٿيو.

اگهم جو،هڪڙو ٻڌمت جو شمني(پروهت) پوڄاري(2) دوست هوندو هو، جنهن کي ”ٻڌ رکئو“(3) جي نالي سان سڏيندا هئا. هن کي هڪ بتخانو هو، جنهن کي ”ٻڌنو وهار"(4) چوندا هئا، ۽ ڪنوهار(5) بت جو راهب پڻ اهو هو، ۽ پنهنجي بندگيءَ ۽ پرهيزگاريءَ(6) ۾ مشهور هو. انهيءَ طرف جا ماڻهو سندس تابع هوندا هئا. اگهم پڻ سندس ڌرم تي هو، ۽ ڪيس پنهنجو آڌار سمجهندو هو. اگهم جي قلعي ۾ بند ٿيڻ ۾ هن پروهت پڻ ساڻس موافقت ڪئي، پر جنگ ڪانہ ٿي ڪيائين، بلڪ پنهنجا ڪتاب کڻي، پنهنجي مندر ۾ ويهي پڙهڻ لڳو. جڏهن راجا اگهم مري ويو ۽ سندس پٽ گادي تي ويٺو، تڏهن پروهت ڏٺو تہ متان منهنجي ملڪيت، اسباب ۽ زمينون هٿ کان نڪري وڃن، [42] ، تنهن ڪري پنهنجو اصطرلاب کڻي، ڏسي، حساب ڪري، قطعي فيصلو ڪيائين تہ هيءُ ملڪ راجا چچ جي حوالي ٿيندو، ۽ هو مون سان موافق ٿيندو[آخر اگهم جو] پٽ جڏهن تنگ ٿيو، ۽ سندس لشڪر وڙهڻ کان جواب ڏنو، تڏهن قلعو چچ جي حوالي ۽ ضابطي هيٺ اچي ويو.

چچ جو فرمان

جڏهن چچ کي معلوم ٿيو تہ اگهم ۽ سندس پٽ جي انهيءَ پروهت سان بيعت هئي، ۽ ان جي جادو، صلاح ۽ مڪاريءَ ڪان ئي [ايترو وقت] جنگ قائم رهي ۽ هڪ سال تائين ڏکهي ٿي آهي، تڏهن چچ قسم ڪنيوهو تہ جيڪڏهن مون هيءُ قلعو فتح ڪيو تہ پروهت کي پڪڙي، سندس کل لاهي، دُئيتن کي ڏيندس تہ نغارن تي لڳائي، ڪٽي ڪٽي، ذرا ذرا ڪن. هن قسم جي خبر پروهت کي پهتي تہ ڪلي ڏنائين ۽ چيائين تہ: چچ کي ايتري طاقت ڪانهي جو مون کي برباد ڪري سگهي. [خير] جڏهن برهمڻ آباد جي قلعي تي گهڻو وقت لڙائي ۽ مقابلو ٿيو ۽ گهڻا ماڻهو هلاڪ ۽ برباد ٿيا، تڏهن [قلعي وارن]لڙائي بند ڪري امان گهري ۽ صلح جي آڇ ڪيائون، [آخر] مکيہ ماڻهن ۽ اڳواڻن جي معرفت ٻنهي ڌرين ۾ صلح ٿيو، ۽ قلعو چچ جي حوالي ڪيائون. چچ اندر اچي چيو تہ: جيڪڏهن توهان وڃڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

چاهيو ٿا تہ پلي وڃو، ڪو بہ ماڻھو توهان کي روڪي نہ سگھندو، ۽ جيڪڏهن توهان رهڻ جو فيصلو ڪيو هجي تہ [پليل] ويٺا رهو. اگھم جي پٽ ۽ سندس تابعدارن پنهجي مٿان چچ جي مهرباني ڏٺي، سو رهي پوڻ پسند ڪيائون. چچ ڪجھہ وقت ترسي سندن مزاج معلوم ڪيو[43]

چچ جو اگھم جي زال سان شادي ڪرڻ، ۽ پنهنجيپائٽيِ سندس پٽ سربند کي ڏيڻ

پوءِ چچ سربند جي ماءُ ڏانهن ماڻھو موڪلي ساڻس شادي ڪئي، ۽ سندس پٽ کي گھرائي پنهنجي پائٽي ڏھسِيي(1) جي ڏيءُ ڪيس ڏيئي، رنگارنگي سروپا پھرايائين ۽ اتي هڪ سال رهي ڍل وصول ڪرڻ لاءِ پنهنجا ڪامورا مقرر ڪيائين، پڻ آسپاس جي راجائن کي پنهنجو تابع بنايائين.

پوءِ پڇيائين تہ اهو جادوگر پروهت ڪٿي آهي تہ ڪيس ڏسان. چيائون تہ اهو ٻڪت آهي ۽ ٻڪتن وٽ هوندو. هو هندستان جي دانائن ۽ ڪنوهار(2) جي مجاورن مان آهي. پروهتن وٽ سندس وڏي عزت آهي، ۽ هو سندس ڪمال جا قائل آهن. سندس جادو ۽ شعبده جي هيءَ حد آهي، جو هڪ دنيا کي تابعدار ۽ زيردست بنايو اٿس. سندس هر قسم جا مقصد طلسم جي زور تي حاصل ٿين ٿا. پٽس جي دوستيءَ خاطر ٿورو وقت سربند سان شامل رهيو، ۽ سندس ٽيڪ تي برهمڻ آباد جا سپاهي لڙائيءَ ۾ ثابت قدم رهي مقابلو ڪندا رهيا.

چچ جو پروهت وٽ وڃڻ ۽ ڪانئس احوال پڇڻ

پوءِ چچ سيني هٿيار بند ماڻھن ۽ محافظن کي سوار ڪري [پاڻ سان وٺي]پروهت کي قتل ڪرڻ لاءِ بڌ (جي مندر) ڪنوهار(1) ڏانهن روانو ٿيو. [رستي ۾] هٿياربندن کي سڏي حڪم ڏنائين تہ: جنهن وقت مان هن سان ملاقات ۽ ڳالهيون ڪندي چپ ڪريان ۽ توهان ڏانهن نهاريان تہ [هڪدم] تراريون ڪڍي سندس سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏجو. پوءِ [چچ] ٻڌ ڪنوهار(2) ۾ پهچي،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

هن[پروهت] ڏانهن هليو ته ڪيس ڪرسيءَ تي ويٺل ۽ پنهنجي عبادت ۾ مشغول ڏٺائين[37.] سندس هٿ ۾ سخت [ڳوهيل] مٽي هئي، جنهن مان بت ٺاهي مُهر جهڙي هڪ شيءِ انهن بتن تي هڻندو ٿي ويو، جنهن ڪري انهن تي بُڌ جي تصوير چٽجي ٿي پيئي ۽ هو مڪمل ٿي ٿي پيا. تنهن کان پوءِ انهن کي هڪ جاءِ تي رکندو ٿي ويو. چچ سندس مٿان بيٺو رهيو: هن ڏانهنس ڪوبه توجهه نٿي ڪيو. هڪ ڪلاڪ گذرڻ کان پوءِ بت پورا ڪري ڪنڌ مٿي ڪٽي، چيائين ته: ”سيلائج پڳت جو پٽ آيو آهي؟“ چيائين: ”هائو ،اي عبادت گذار پروهت“، چيائينس ته ”ڪهڙي ڪم سان آيو آهين؟“ وراڻيائين ته: ”تو ۾ عقيدو هئم، تنهن ڪري توڪي ڏسڻ آيو آهيان.“ چيائين ته:”[چڱو] لهه.“ چچ هيٺ لٿو، ۽ پروهت ، گاهه جي مٺ پٿاري، چچ کي تنهن تي ويهاري، پڇيو ته: ”اي چچ ! ڪهڙو ڪم اٿئي؟“ چچ عرض ڪيو ته: ”آءٌ چاهيان ٿو ته اسان جو چوڻ وٺي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ وري موٽي اچين ته توکان ڪم وٺي، وڏا وڏا ڪم توکي سپاريان، جيئن تون سربند سان هڪ هنڌ رهي، ڪيس صلاح مشورو ڏيندو رهين.“ پروهت چيو ته: ”مون کي تنهنجي حڪومت جي ڪابه ضرورت نه آهي، ديواني ڪمن جو شوق ڪونه اٿم، ۽ دنياوي ڪم نٿو چاهيان“. چچ چيو ته: ”[پيلا] برهمڻ آباد جي قلعي ۾ جو سامهون ٺئين؟“ چيائين ته: ”جڏهن لوهاڻي جو (حاڪم) اگهم گذاري ويو ۽ هيءُ چوڪرو پيءُ جي جدائي ۾ تنگ دل ٿيڻ لڳو، تڏهن [مجبورًا]ڪيس صبر جي تلقين ڪندو رهيس ۽ خدا جي درگاهه ۾ ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ صلح ۽ موافقت پيدا ٿيڻ جي دعا ڪندو رهيس. باقي منهنجي لاءِ دنياوي سرداريءَ ۽ سيني ڪمن کان، ٻُڌ جي خدمت ڪرڻ ۽ آخرت جي نجات گهرڻ بهتر آهي: ۽ تون جنهن صورت ۾ هن ملڪ جو راجا آهين، تنهن ڪري تنهنجي فرمان عالي موجب سموري قبيلي سميت قلعي جي ير ۾ لڏي هلڻ لاءِ تيار آهيان، پر ٻپ اٿم ته قلعي وارا ٻُڌ [مندر] جي آباديءَ کي ايذاءُ [45] ۽ نقصان نه پهچائين، [جو] چچ اڄ وڏي حڪومت جو مالڪ آهي.“ چچ چيو ته: ”ٻُڌ جي بندگي وڏيڪ سٺي، ۽ هن ڪم جي هميشه تعظيم ڪرڻ تمام چڱي آهي، پر جيڪڏهن توکي ڪو ڪم يا عرض هجي ته چئو ته انهيءَ سعادت جي پوري ڪرڻ ۽ انهيءَ عزت افزائي جي سرانجام ڪرڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

تي عمل كريان.“ پروهت چيو ته: ”مون كي تو ۾ دنياوي كوبه كم ۽ غرض كونهي. شال ڏٽي توكي آخرت جي كمن جي توفيق عطا كري“. چچ چيو ته:” منهنجو عرض پڻ اهو آهي، چاكاڻ ته انهيءَ جي ئي بدلي ۾ نجات ۽ بلند درجا حاصل ٿي سگهندا. حكم كر ته انهيءَ باري ۾ مدد كرڻ واجب سمجهي، شريك ٿيان.“ ڀڳت پروهت وراڻيو ته: "جڏهن مقصد رڳو خير جا كم كرڻ ۽ نيكين ۾ وک وڌائڻ آهي، تڏهن [ٻڌ ته] ، نوو هار جو مندر، جو قديمي عبادتگاهه آهي ۽ گهڻي وقت كان زماني جي گردش سبب انهيءَ كي نقصان پهتل آهي، انهيءَ جي [نئين سر] عمارت ٺاهي وجي، ۽ پنهنجا مال هن جي اڏاوت تي خرچ كر. تون اسان جي امداد هن طريقي سان كري سگهين ٿو.“ [تنهن تي] چچ چيو ته: ”شكر گذار آهيان.“

چچ جو برهمڻ آباد ڏانهن موٽي وڃڻ

پوءِ چچ اتان سوار ٿي موٽي ويو. وزير عرض كيو ته: ”راجا! هک عجيب واقعو ڏٺم.“ چيائين: ”چا ڏٺئي؟“ چيائين: ”چاكاڻ ته راجا كي پروهت جي كهڻ لاءِ جلادن كي حكم ڏيڻ جو پكو ارادو هو، پر سندس سامهون ٿيڻ تي كيس راضي كرڻ ۾ لڳي ويا، ۽ سندس عرض قبول فرمايو؟.“ چچ وراڻيو ته:”هائو! مون اهڙي شيءِ ڏٺي جنهن ۾ كوبه جادو [46] ۽ شعبدو كونه هو.[غور سان] ڏٺم ته مون كي كي [خاص] نشان [پڻ] ڏسڻ ۾ آيا. جڏهن سندس آڏو ٿيس، تڏهن هک ڀيانک ۽ خطرناک صورت سندس سر تي بيٺل ڏٺيم. هن جون اكيون باهه جهڙيون ۽ كاوڙيل، چپ ڊگها ۽ ٿلها ۽ ڏند نيزن جهڙا هئا، سندس هٿ ۾ الماس جهڙيون لنون هيون ۽ ائين پيو ڀانئجي ته كنهن كي هٽندو. انهيءَ كي ڏسي ڊڄي ويس، طاقت نٽي ٿيم ته ساڻس اهڙو ڳالهايان جو توهان ٻڌو. مون كي اچي پنهنجي سر جي لڳي، [سو] كيس رعايتون ڏيئي اتي كڙو ٿيس.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 كتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

چچ جو برهمڻ آباد ۾ منزل ڪري، اتي جي رهاڪن تي ڍل مقرر ڪرڻ

پوءِ چچ برهمن آباد جي قلعي ۾ ترسي، ملڪ جي ڪاروبار ۽ آمدني ۽ رعيت جي آرام جا ذريعا درست ڪيا ۽ لوهاڻي جي جتن(1)ڪي ذليل ڪري، انهن جي اڳواڻ ڪي سزا ڏيئي ڪانئن ضمانت وني، قلعي ۾ بند ڪري متن هينيان شرط پڪا ڪيائين ته: سواءِ ڪن خاص حالتن جي ترار نه ڪٽندا، بخمل ۽ ريشم جا ڪپڙا نه پهريندا، سندن مٿين چادر ڪٽي سوٽي به هجي، پر سندن هينين چادر[ضرور] اوني ڪاري يا ڳاڙهي رنگ جي هوندي، گهوڙي تي هنو نه رکندا،مٿو ۽ پير اگهاڙا رکندا، گهر کان ٻاهر نڪرندا ته ڪتا پاڻ سان ڪٽندا، برهمڻ آباد جي گورنر جي بورچيخاني لاءِ ڪاٺيون پهچائيندا رهندا، رهبر خواه جاسوسيءَ لاءِ پڻ انهن کي موڪليو ويندو. جڏهن هو پاڻ ۾ اهي خاصيتون پيدا ڪندا، تڏهن اسان کي سندن سچائي تي پروسو ۽ اعتماد ٿيندو. [پيو ته] اگهم جي پٽ سربند سان موافق ۽ سچا رهندا، ۽ جيڪڏهن ڪو دشمن لڙائيءَ لاءِ [47]هن ملڪ ڏانهن رخ رکندو ته مدد ڪرڻ پاڻ تي لازمي سمجهي، اهڙو انتظام ڪندا.

پوءِ سڀ ڪم پورا ڪري، ملڪ کي نيڪ ڪيائين، ۽ جنهن به مخالف سرڪشي تي ڪئي، تنهن کان ضمانت وني، ڪيس قابو تي ڪيائين، ۽ [ڪيس سزا ڏيئي] سندس مثال تي قائم ڪيائين، جنهن ڪري سڀ ڪاروبار نيڪ تي ويو.

راجا چچ جو ڪرمان وچي مڪران جي حد ظاهر ڪرڻ

ضروري ڪمن کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ، چچ جي دل ۾ ڪرمان جي سرحد جو خيال غالب پيو، انهيءَ لاءِ ته هيءُ پاسو هندستان جي بادشاهن سان ڳنڍيل آهي، تنهنڪري اها ظاهر ٿيڻ گهرجي.انهيءَ وقت رسول الله ﷺ جن جي هجرت کي ٻه سال گذري چڪا هئا. ايران جي بادشاهه ڪِسريٰ بن هُرمُز جي مرڻ کان پوءِ ملڪ دربدر تي چڪو هو، چاڪاڻ ته بادشاهيءَ جو ڪاروبار هڪ عورت جي هٿ ۾ اچي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

ويو هو. سو چچ کي جڏهن اها خبر پهتي، تڏهن وڏي تياريءَ سان ڪرمان ڏانهن رخ ڪيائين، ۽ نجومين جيڪو وقت ڪڍي ڏنس، انهيءَ وقت اَرمابِيل روانو ٿيو. اهو هنڌ ٻڌ جي شمني [يعني پروهت] جي هٿ ۾ هو، جو هندستان جي راجا راءِ سيهرس جي گورنرن جي اولاد مان هو، جنهن کي سچائيءَ ۽ خصوصيت جي مدنظر مقرر ڪيو ويو هو. اهو [ساڳيو پروهت]زماني جي ڦير گهير ڪري مخالف ٿي پيو هو ۽ خدمت کان سرڪشي ڪئي هئائين. [اهو پروهت] چچ جي استقبال لاءِ آيو، ۽ جڏهن ڪيس [چچ کي] سندس واعدي ۽ دل جي سچائيءَ تي اطمينان ٿيو ۽ [هڪٻئي جي] دوستيءَ ۽ محبت ٻنهيءَ جي دل ۾ قرار ورتو، تڏهن [چچ] اتان مڪران جي ملڪ ڏانهن روانو ٿيو، ۽ ڏٺائين ته هر هڪ ماڻهو فرمانبرداريءَ کان پاسو ڪري رهيو هو. نيٺ[48] مڪران جي لڪ ۽ جبل(1) کان ٻاهر نڪري، وچي ٻين شهرن ۾ پهتو. اتي پنجپور(2) نالي هڪ پراڻو قلعو هو. سندس حڪم سان انهيءَ کي نئين سر ٺاهيو ويو، ۽ اتي شام ۽ باڪ ڦٽڻ جي شروعات وقت هندن جي پنجتوري يعني پنجن سازن واري نوبت جي رسم مطابق نوبت مقرر ڪيائين. [پوءِ] انهيءَ سيني واهڻين کي گڏ ڪري، عمارت جي پوري ڪرڻ جو حڪم ڏيئي،اتان منزل ڪٽي، ڪرمان پهتو، ۽ اچي انهيءَ نهر تي لٿو، جا مڪران ۽ ڪرمان جي وچ تي آهي. [اتي پهچي] ايرندي جي حد ظاهر ڪيائين، ۽ نهر جي ڪناري تي کجين جوهڪ وڏو جهڳٽو لڳائي، [اعلان ڪيائين] ته مڪران ۽ ڪرمان جي وچ جي حد هي کجين جا وڻ آهن، ۽ اتي نشان ڪري ڇڏيائين ته هي اها حد آهي، جا چچ بن سيلائج بن بساس سنڌ جي راجا جي وقت ۾ هئي. اها ساڳي حد اسان جي هن وقت تائين قائم آهي(3).

---

(1) اصل عبارت: ”اگهم لوهانہ“ جو فارسي جي زير اضافت سان ”اگهم- لوهانہ“سمجهڻ گهرجي، يعني ”لوهاڻي ملڪ جو (حاڪم) اگهم“. هيٺ فارسي عبارت بہ انهيءَ دليل جي پڪي تاڪيد ڪري ٿي.(ن- ب)

(2) اصل عبارت: ”لوهانہِ برهمناباد“

(1) اصل عبارت : مـلڪ رمل.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

(1) پ: سيار بن راسل. ر: شتبان بن راسل. ن ب ح : سيار بن راءُ بدل.
(2) اصل عبارت: ناسک سمني (شمني لاءِ وڌيڪ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص42).
(3) اصل عبارت: بده رکو.
(4) ر م: نوهار.
(5) ر: ولهار، م: دلسها، ن: وکسها، پ: وکسا، ڪ: وکها. هت صفحه 44 تي ڏنل پڙهڻي مطابق"ڪنوهار" لکيو ويو آهي. فارسي ڇاپي ۾ "وکسها" ڏنل آهي.
(6) اصل عبارت: ناسکي وبهکي.
(1) اصل عبارت: دَهسه.
(2) هي پڙهڻي پ م ح س ڪ مطابق آهي ۽ اها ساڳئي پڙهڻي هيٺ بن جاين تي قائم رکي وئي آهي. فارسي ڇاپي ۾ "نووهار" ڏنل آهي.(؟). ر: ڪنورهار،ن:ڪتوهار.(ن- ب)
(1) پ ڪ م ر جي پڙهڻي "ڪينهار" آهي، جا "ڪنبهار" (يعني ڪنوهار) جي بگڙيل صورت آهي. سڄو لفظ "بده ڪنوهار" آهي، جنهن مان مراد "ٻڌ ڌرم جو ڪنوهار" آهي.(ن- ب)
(2) پ ن ب ڪ جي پڙهڻي هن جاءِ تي به "بنده ڪنوهار" آهي.(ن- ب)
(1) فارسي ڇاپي ۾ "جتان ولوهانه" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. پ جي پڙهڻي "جتان لوهانه" يعني"(پرڳڻي) لوهاڻي جا جت" جا وڌيڪ قياس ويجهو آهي ۽ انهيءَ ڪي ئي قائم رکيو ويو آهي. صفحه 214 تي به عبارت صاف طور "جتان لوهانه" آهي.(ن- ب)
(1) اصل عبارت: عقبه مکران وکوه
(2) اصل عبارت سڀني نسخن ۾ "ڪنزبور" يا ان لفظ جي ذرا بگڙيل صورتخطي آهي. ڪيل اصلاح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [49] .(ن- ب)
(3) اصل عبارت: "وامروز همان حد بما رسيده". ظاهر آهي ته اهي لفظ مترجم جا آهن ۽ سندس اشارو مڪران ۽ ڪرمان جي انهيءَ سرحد ڏانهن آهي، جا ناصرالدين قباچه جي وقت ۾ قائم هئي.(ن- ب)

چچ بن سيلائج جو ارمابيل وڃڻ ۽ انهيءَ تي ڍل مقرر ڪرڻ

[چچ] پوءِ اتان ارمابيل ڏانهن موٽي آيو، ۽ تُوران جي ملڪ منجهان[تيندو اچي] پُورالي [ندي](1) وٽان مٿي چڙهيو، ۽ ڪنهن به ساٽس لڙائي ڪانه ڪئي. نيٺ قندابِيل (يعني قنڌار) جي علائقي ۾ پهتو. انهيءَ بيابان جي ماٿريءَ ڪان "حصار" طرف رخ رکيائين، جتي ماڻهو قلعي ۾ بند ٿي ويٺا. پوءِ سيبي(2) جي نهر جي ڪناري تي پهچي، لهي ويهي رهيو، تان جو ماڻهو تنگ ٿيا، ۽ پاڻ تي هڪ سئو جابلو گهوڙا ۽ لک درهم [49] ساليانی ڍل مقرر ڪيائون. هڪ سال جو مال ڪانئن اڳوات وصول ڪيائين ۽ مثال قائم ڪري، اروڙ جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

تختگاهه ڏانهن موٽي ويو، ۽ [تيستائين اتي رهيو] جيستائين ساهه ڪان موڪلائي، جهنم ڏانهن روانو ٿيو. سندس حڪومت جو عرصو چاليهه سال رهيو.

اروڙ جي تختگاهه ۾ چندر بن سيلائج جو ويهڻ

چچ بن سيلائج جي مرڻ ڪان پوءِ سندس ڀاءُ چندر، اروڙ جي تختگاهه ۾ [گاديءَ تي] ويٺو، ۽ ڀڪتن ۽ پروهتن جي ڌرم کي ٽيڪ ڏيئي زور وناياٿين ۽ تبليغ(3)ڪيائين، ۽ پنهنجي دين ڏانهن رجوع ٿيو، ۽ هندستان جي بادشاهن سان خط و ڪتابت جاري ڪيائين(4).

سيوستان جي بادشاهه متي جو وڃڻ

[اِهوحال ڏسي،] سيوستان جو راجا متو، ڪنوج جي راجا ڏانهن ويو. انهيءَ وقت ۾ هندستان جو بادشاهه بارانسي هو، ۽ ڪنوج سيهرس بن راسل جي حڪم هيٺ هو. متي، هن جي خدمت ۾ پهچي، ظاهر ڪيو ته چچ بن سيلائج مري ويو ، هاڻي هن جو ڀاءُ چندر راهب تخت تي ويٺو آهي: هو هڪ ڀڳت ماڻهو آهي، ۽ سارو ڏينهن ڀڳتن سان مندر ۾ پنهنجي علم پڙهڻ ۾ مشغول رهي ٿو، ڪانئس بادشاهي ڦري وٺڻ آسان آهي. جيڪڏهن بادشاهه اهو ملڪ فتح ڪري، منهنجي حوالي ڪندو ته مان انهيءَ طرف جي عوض پاڻ تي ڍل مقرر ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، جا راجا جي خزاني ۾ پهچائيندو رهندس.[50]

سيهرس جي طرفان هن ڳالهه جو جواب

جنهن تي سيهرس، متي کي چيو ته: چچ هڪ وڏو بادشاهه ۽ ڪشادي ملڪ جو مالڪ هو. سندس مري وڃڻ ڪان پوءِ جڏهن اها بادشاهي وٺي پنهنجي حڪم هيٺ آڻيندس، تڏهن اسان جي ملڪ جي ڏاڍي مشهوري وڌندي، ۽ توکي پڻ انهيءَ جي هڪ حصي تي مقرر ڪندس. [ائين چئي] سيهرس پنهنجي ڀاءُ برهاس بن ڪسائس کي روانو ڪيو. وڏي چچ(1)جو ڏهٽو(2)، جو ڪشمير ۽ رسل جو راجا هو، تنهن سندس بيعت ڪئي، [جنهن ڪان پوءِ ٻيئي] پنهنجو لشڪر وٺي روانا ٿيا، ۽ هاسي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

نديءَ وٽ پهچي منزل ڪيائون. ڊِيوَ هپُور(1)قلعي ۾ جيڪي چندر جا ڪامورارهندا هئا، سي لڪي ويا. [انهن جاين تي پنهنجا ماڻهو] مقرر ڪري، اڳتي روانا ٿيا. نيٺ اچي بند ڪاهويہ وٽ پهتا.[اتي] هڪ مهينو ترسي، ٻڌ جي پوڄا ڪيائون. [هوڏانهن] چندر بن سيلائج ڏانهن ماڻهو ۽ خط موڪليائون تہ اچي فرمانبرداريءَ جا شرط پورا ڪري ۽ امان گهري. چندر هيءُ ٻڌي انڪار ڪيو، ۽ قلعي بند ٿي، لڙائيءَ جي تياري ڪرڻ لڳو ۽ ڌهرسينہ بن چچ ڪي برهمناباد موڪليائين، اُتان جي لوهاڻي جي ماڻهن ۽ لوهاڻن اچي خذمت ۾ متو ٽيڪيو، پاڻ ڏاهر بن چچ سان گڏ اروڙ جي قلعي ۾ استقلال سان سامهون ٿيو. سيهرس جي لشڪر گهڻو وقت گهيرو ڪرائي لڙائي ڪئي، پر هو لڙائيءَ ۾ قلعي وارن سان پڄي نہ سگهيو، تڏهن صلح جو در ڪڙڪايائين، ۽ ڪنهن اٽڪل سان ڏاهر کي ٻاهر آڻي، قيد ڪرڻ چاهيائين، ۽[پانيائين تہ هو] ڪيس هٿ ڪندو يا قتل ڪندو تہ پوءِ قلعو سندس هٿ اچي ويندو ۽ بادشاهي [پڻ] ضابطي هيٺ ٿيندي.[51]

سيهرس جو ڏاهر بن چچ ڏانهن قاصد موڪلڻ

پوءِ راسل ۽ برهاس قاصد موڪليو تہ: اسان کي موتي وجهڻ جو ارادو آهي، تنهن ڪري توهان سان مضبوط عهدنامو ڪرڻ گهرون ٿا، جيئن هيءُ ملڪ توهان سان قائم رهي، ۽ ملاقات کان پوءِ ڏاهر کي نهايت عزت سان واپس ڪنداسون. ڏاهر مشهور معروف نڪرن مان پنج سؤ هٿيار پنوهار پهريل چونڊ بهادر ساڻ وٺي، ڏرين جي وچ ۾ مضبوط عهدنامو ۽ صلح پڪي ڪرڻ لاءِ نڪتو [ٻاهر نڪري] پنهنجن سيني خاص ماڻهن کي چيائين تہ: اسان جو ڀروسو توهان جي بهادريءَ ۽ هوشياريءَ تي آهي، ۽ سينيءَ جي دلين کي ٽيڪ ڏيئي، چڱن واعدن سان همت ڏياريائين، ۽ هلندا وڃي راسل جي سراءِ جي در تي بيٺا. راسل کين در تي روڪڻ جو حڪم ڏنو، ۽ پنهنجي هڪ وزير کي سڏي چيائين تہ: هيٺ لهي وڃي [ڏاهر جي] سپاهين کي چئو تہ توهان جون تراريون جوهردار آهن، تنهنڪري هٿيار مٿي موڪليو تہ توهان جي تراربن مان هڪ چونڊي پاڻ وٽ نشاني ڪري

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

رڪون. پوءِ جڏهن سڀ هٿيار ڏيئي چڪن، تڏهن سيني کي قيد ڪريو، ۽ ٻيءَ صورت ۾ ڪهي ڇڏيو. وزير هن بهاني سان هيٺ آيو ۽ هڪ ونگ جي هينان اچي بيٺو، ۽ جيئن هنن کان هٿيار وٺڻ گهريائين، تيئن اوچتو ونگ هيٺ ڪِري پئي ۽ وزير ونگ هيٺ رهجي ويو. [اهو حال ڏسي] راجا راسل پاڻ هيٺ لهي آيو، ۽ سينيءَ کي سڏي هرهڪ کان هٿيار ورتي، ڏسي، سندن اڳيان اچلائيندو ويو، ۽ نيٺ اچي ڏاهر ٻن ڇچ وٽ پهتو. ڏاهر کي چيائين ته: پنهنجي ترار مون کي ڏيکار. ڏاهر وراڻيو ته اي بادشاهه، هيءُ خنجر پنهنجي پاءُ جو آهي، جو پاڻ کان [52] جدا نه ڪندس،[جيڪڏهن ڏسڻو اٿئي ته] منهنجي هٿ ۾ چڱيءَ طرح ڏس. جڏهن ڏاهر جي ويجهو پهتو ته ڏاهر جي طرفان هڪ بهادر اڳتي وڌي چيو ته: اي بادشاهه، هنن سيني ترارين کان منهنجو خنجر سنو آهي. راسل جيئن هن کان ترار وٺڻ لاءِ اڳتي وڌيو ته بهادر، مست شينهن وانگيان، ٽپو ڏيئي، راسل جي ڏاڙهيءَ مان ورتي، ڪٽي ڪيس زمين تي دسيو، ۽ سندس سيني تي ويهي چيائين ته: چاهين ٿو ته تو کي فنا ڪريان؟ [ايتري ۾] ڏاهر ۽ نڪر به تراريون ڪڍي چوڌاري ڦري آيا. راسل لاچار ٿي چيو ته: [آخر] توهان جي ڪهڙي مرضي آهي؟ مان توهان سان پڪو عهدنامو ڪريان ٿو جو سچو هوندو، ۽ مخالفت نه ٿيندي. ڏاهر چيو ته: اسان کي معلوم ٿي چڪو ته توکي اسان سان ٺڳي ڪرڻ جو خيال هو، تنهن ڪري اسان کي تنهنجي ڳالهه تي اعتبار ڪونهي. ٺڳيءَ ۽ بد اعتقادي جي سزا پهريائين تنهنجي وزير کي ملي، جو ونگ هينان دٻجي هلاڪ ٿيو، [پوءِ] وري تون اسان جي هٿان گرفتار ٿيو آهين. هاڻي ضمانت ڏي ته ديوهپور جو قلعو ۽ جيڪا اسان جي ضمانت تو وٽ آهي، سا واپس ڪندين، تنهن کان پوءِ تنهنجي ضمانت واپس ڪنداسون.راسل پنهنجا ضامن اروڙ موڪليا، جن مان پنج ڄڻا مشهور اڳواڻ اروڙ جي قلعي ۾ جهليائون، تنهن کان پوءِ انجام وٺي کيس ڇڏيائون. ڏاهر انهن [راسل جي ضامنن] کي پنج سؤ بهادرن سان برهمڻ آباد موڪليو. راسل، ڏاهر جا اعتماد جوڳا ماڻهو پاڻ سان وٺي ويو، ۽ وجي قلعو سندن حوالي ڪيائين، ۽ جيڪي ماڻهو وٽس رهيل هئا، تن کي پڻ آزاد ڪيائين. جڏهن قلعي مان معتمدن جو خط ڏاهر

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ڪي پهتو، تڏهن راسل جي ضامن ڪي باعزت واپس موڪليائين، ۽ سندن وچ ۾ صلح ۽ موافقت ٿي.

چندر جو چچ بن سيلائچ جي گاديءَ تي ويهڻ

پوءِ بادشاهي چندر جي حوالي ٿي. رعيت سندس همدردي ڪرڻ ڪري آرام سان گذارڻ لڳي، ۽ بادشاهيءَ جو ڪاروبار نيڪ ٿيو. چندر جي بادشاهي ست سال هلي، ۽ انين سال [53] ۾ مري ويو. [سندس مرڻ ڪان پوءِ] ڏاهر، اروڙ جي تخت تي ويٺو، ۽ چندر جو پٽ راڄ برهمڻ آباد ۾ جانشين ٿيو. راڄ جي بادشاهي، هڪ سال ڪان وڌيڪ نه هلي. ڪانئس پوءِ ڏهر سينه بن چچ برهمڻ آباد ڪي قبضي ۾ آندو، ۽ سندس پيڻ ماڻين پڻ ساٽس نهراءُ ڪري، سندس بيعت ڪئي. پوءِ ڏهر سينه، اگهم جي ڌيءَ سان شادي ڪئي، ۽ پنج سال اتي رهيو، ۽ چؤطرف پروانا موڪليائين، جنهن تي سيني فرمانبرداري ڪئي. [هن ڪان] پوءِ ڏهر سينه وجي ڪجهه وقت راوڙ(1) جي قلعي ۾ رهيو، جنهن جو بنياد چچ رکيو هو ۽ پوري ٿيڻ ڪان اڳ ۾ ئي مري ويو هو. انهيءَ [قلعي] جي عمارت پوري ڪري، آسپاس جي واهٽين ڪي سڏي، [منجهانئن] ڏسٽا وائسٽا ماڻهو انهيءَ [قلعي] ۾ رهايائين. آباد ٿيڻ ڪان پوءِ انهيءَ جو نالو راوڙ رکي،پاڻ برهمڻ آباد جي قلعي ۾ موٽي آيو، ۽ بادشاهي جا ڪم نيڪ هلندا رهيا.

[ڏهرسينه جو پنهنجي] پيڻ ڪي ڀاٽيا جي راءُ جي حواليڪرڻ لاءِ اروڙ موڪلڻ

[ٿوري وقت ڪان] پوءِ ڏهرسينه ڪي خبر پيئي ته سندس پيڻ بالغ ٿي آهي، جنهن ڪري ڪيس ڳٽيءَ ورتو ته ماڻين وڏي ٿي آهي. هوڏانهن نجومين سندس [ماڻين جي] چٺي ڏسي ٻڌايو ته: سندس ستارو ٻختاور آهي (1) اجا انهيءَ ڳٽيءَ ۾ هو ته رمل جي راجا سوين راءَ ڀاٽيا، جا قاصد ان جي سگ گهرڻ لاءِ اچي پهتا. ڏهرسينه

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

جيتوڻيڪ وڏو ياءُ هو، [پر تنهن هوندي به] پيڻ جو ڏاجو شاهاڻو تيار ڪري، ست سؤ گهوڙا ۽ پنج سؤ نڪر ماڻهو هن سان گڏ موڪلي، ڏاهر ڏانهن لکيائين ته: مايين کي ياتيا جي راجا جي حوالي ڪر، ۽ راءِ سوين جو شرط هيءُ آهي ته سندس مهر ۽ ڏاج ۾ هڪ قلعو حوالي ڪيو ويندو، جنهن جو هو مالڪ رهندو [54] .

قاصد اروڙ پهتو، ۽ [مايين جي حوالي ڪرڻ ۾] باقي هڪ مهيني جي مدت وڃي رهي ته [اوچتو] راجا جي ڪنهن خاص ماڻهوءَ هڪ ڏينهن هندستان جي هڪ حڪيم کان، جنهن کي علم نجوم ۾ ڪامل مهارت هئي. ڪو سوال پڇيو، جنهن متعلق هن جو ڪڏيل جواب پورو نڪتو. اهو ماڻهو راجا ڏاهر وٽ آيو ته راجا ڪانئس پڇيو: ”نڪر اڄ ڪهڙي مهم ۾ مشغول هو، جو دير سان آيو آهي. ڇا اهو ڪم اسان جي خدمت کان به مقدم ٿي ويو؟“ نڪر چيو ته: ”راجا سلامت رهي! مون کي هڪ ضروري ڪم پيش آيو هو، جنهن ڪري منهنجي دل پريشان ۽ متفڪرٿي پيئي هئي. برهمڻ مان هڪ نجومي آهي، جو عالم ۽ علم نجوم جو ڄاڻو آهي. حڪمي نتيجو ٻڌائيندو آهي، ۽ سندس دليل تجربي سان نهڪي اچن ٿا [مطلب ته حقيقت] کولي بيان ڪيائين، ۽ جيئن صحيح هو، تيئن ٻڌايائين. جنهن تي ڏاهر فرمايو ته: ”اسان جي سفر، حضر، بادشاهيءَ جي رونق، ۽ حڪومت جي انتظام متعلق انهيءَ کان وڃي پڇا ڪر.“ هن ماڻهو اتي عرض ڪيو ته ”راجا سلامت رهي! ڪاميابيءَ جي وقت راجائن کي حڪيمن سان صحبت ڪرڻ، ۽ عالمن، اديبن ۽ برهمڻن سان سنگت رکڻ کان عار نه ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هو اسان جا امام آهن. سندن خدمت ۾ وڃڻ ۽ سندن تعظيم بجا آڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ لازمي ڄاڻڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن جو رضامندو عزت ۽ مرتبي جو واڌارو ۽ بلندي ۽ حشمت لاءِ دوام آهي. تنهن کان سواءِ فال اها چڱي جيڪا واقعي جو صاحب پاڻ روبرو حاضر ٿي [معلوم ڪري]، ۽ نجومي جواب ڏين.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ڏاهر جو پيڻ بابت حڪم پڇڻ لاءِ نجومي وٽ وڃڻ

ڏاهر کي هيءَ تقرير پسند آئي. هاٿيءَ تي پالڪيءَ ۾ ڏڻ جو حڪم ڪيائين، ۽ پاڻ[ان ۾] ويهي نجوميءَ جي اوطاق تي پهتو. نجوميءَ راجا [55] کي ڏسي، استقبال ڪيو ۽ چيو ته: "راجا سلامت رهي! ڪهڙي ڪم سان اچڻ ٿيو آهي؟ ڏاهر وراڻيو ته: ”اسان جو لشڪر جي مصلحت متعلق سوال آهي، جنهن لاءِ آيا آهيون، پڻ ملڪ جي پلائيءَ، بادشاهيءَ جي قاعدي قانون ۽ بين سيني ضروري ڪمن لاءِ حساب ڪرڻ گهرجي ته جيئن ڪمن جا نتيجا اسان تي روشن ٿي سگهن ته نتيجو ڇا ٿيندو؟“ نجوميءَ چيو ته: ”سڀ بختاور ستارا تنهنجي طالع ڏانهن ڏسندڙ آهن، ۽ تربيع (1) خواه مقابلي جي مدنظر ڪوبہ نحس [ستارو]ناموافق ڪونهي. هيءُ قلعو ۽ بادشاهي گهڻن سالن تائين تو لاءِ مقرر ۽ مضبوط آهي، ۽ جيڪڏهن راجا لاءِ سفر جو اتفاق ٿيندو ته بہ مبارڪ ۽ بخت وارو ٿيندو، ۽ پنهنجي عزت ۽ بزرگيءَ واري مسند ڏانهن سلامت موٽي ايندو.“ پوءِ چيائين ته: ”اسان جي پيڻ مايين جو طالع ڪيئن آهي؟“

نجوميءَ جو ارشاد

نجوميءَ چيو ته: ”حساب جو زائچو ائين ٿو ڏيکاري ته هيءَ اروڙ جي قلعي کان ٻاهر نہ ويندي، سندس سڱ اهو راجا گهرندو، جنهن جي هٿ ۾ حڪم هيٺ هندستان جي بادشاهي هوندي، ۽ هيءَ ڇوڪري انهيءَ جي نڪاح ۾ ايندي.“ نجومي جڏهن ڪيس هيءَ حقيقت کولي ٻڌائي، تڏهن ڏاهر ويچار ۾ پئجي ويو ته اهو ڪيئن ٿيندو. گهر موٽي اچي پنهنجي پيءُ جي وزير ٻڌيمن کي هيءَ حقيقت کولي ٻڌايائين.

ٻڌيمن وزير جي راجا ڏاهر کي صلاح ڏيڻ

وزير چيو ته: ”بادشاهيءَ جو ڪم نهايت نازڪ آهي، ۽ مختلف ملڪن، حدن، لشڪر ۽ نوڪرن چاڪرن جو شهنشاه لاءِ پنهنجي ملڪ سان ناتا ٽوڙڻ تمام ڏکيو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن: امير عدنان

ڪم آهي، (مثال) [56] چاڪاڻ تہ پنج شيون پنهنجي جاءِ ڇڏي سرسبز نہ رهنديون آهن: 1. بادشاهيءَ ڪان بادشاهہ، 2. وزارت ڪان وزير، 3.عمل ڪان عالم، 4. وار ۽ ڏند، 5. عورت جو اُره [هي شيون] جڏهن پنهنجي جاءِ ڪان هٽي وينديون تہ سهڻيون نہ لڳنديون. بادشاهہ، بادشاهيءَ خاطر پائرن ۽ عزيزن جو ساهہ وٺندا آهن، نہ تہ بہ ملڪ ڪان اوس ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا آهن، ۽ پنهنجي مقربن ۽ تعلقدارن جي پڻ ملڪ ۾ پائيواري يا مداخلت روا نہ رکندا آهن. بادشاهہ جڏهن بادشاهي ڪان گوشو ڪندو تہ پوءِ عام ماڻهن جي برابر آهي.[هاڻي] جڏهن نجوميءَ اهو حڪم ڪيو آهي، تڏهن ڀيڻ ڪي نڪاح ۾ آڻي، زال بنائي، پاڻ سان گڏ تخت تي ويهارڻ گهرجي. جيتوڻيڪ سندس صحبت ڪان پاسو ڪندو رهندين. تاهم [متس] زال جو نالو هوندو ۽ تنهنجي بادشاهي تو وٽ رهندي."

راجا ڏاهر انهن پنج سؤ نڪرن کي گهرايو، جيڪي سندس خاص ماڻهو ۽ معتقد هئا، ۽ چيو تہ: "هر حال ۾ منهنجو ڀروسو ۽ اعتقاد توهان جي سمجهداريءَ ۽ بهادري تي آهي. [توهان جي] صلاح ۽ نصيحت [ڪان سواءِ] ڪو چارو نہ آهي، ۽ ساري ملڪ ۾ منهنجو فرمان توهان جي ٽيڪ تي جاري آهي. هيئنر نجومين هن طرح نتيجو ڪڍيو آهي تہ مسمات مايين هن قلعي ڪان ٻئي پاسي نہ ويندي، ۽ سندس مڙس اهو ٿيندو، جنهن جي هٿ ۾ هن بادشاهيءَ جو اڪثر حصو رهندو. مون ڪان بادشاهي وڃڻ نہ گهرجي، انهيءَ لاءِ ويچار ڪرڻ گهرجي. بادشاهيءَ ڪان تعلق ڇنڻ ڏکي ڳالهہ آهي. ٻڌيمن وزير هڪ صلاح رٿي آهي، [پر] اها وڏي شرم جهڙي، اڻوڻندڙ [57] ۽ برهمڻ جي خاندان لاءِ بدنامي آهي، ۽ هيءَ خراب ڳالهہ وقت جي بادشاهن جي ڪن پوندي، ۽ عام ماڻهن جي واتن تي ايندي، تڏهن هو اسان کي پنهنجي نيات مان ڪڍي ڇڏيندا، جنهن ڪري اسان جي طريقي ۾ خلل پيدا ٿيندو."

ٻڌيمن وزير جو طلسم

ٻڌيمن وزير گهر وڃي، هڪ گهيتو آڻي، ان جي پشم ۾ واريءَ ۽ آهر جتي متانس پاڻي ڇنڪائڻ شروع ڪيو ۽ اٺ پهر گهر ۾] رکيائينس، جيستائين ٿلهو ٿيو، پوءِ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

ٻاهر هڪلي ڇڏيائينس. ننڍا، وڏا، شهري خواه واهڻي، ماڻهن جا انبوهه انهيءَ ڏانهن تعجب سان ڏسڻ لڳا، جيستائين جو هن ڳالهه کي ٽي ڏينهن گذريا. تنهن کان پوءِ اهو گهيتو سڄي شهر ۾ ڦرندو رهيو، پر ڪنهن به ان ڏانهن نٿي واجهايو، ۽ اها ڳالهه وساري ڇڏيائون. وزير چيو ته: ”اي بادشاهه! جيڪا به چڱي يا بڇڙي ڳالهه ٿيندي آهي ته ٽي ڏينهن ماڻهن جي واتن ۾ رهندي آهي. تنهن کان پوءِ ڪوبه ان جي نيڪيءَ يا بديءَ کي ياد نه ڪندو آهي. تون ڪنهن به صورت ۾ بادشاهيءَ کان تعلق ٽوڙڻ وارو نه آهين، ۽ پنهنجي دل ۾ اهو فيصلو ڪيو اٿيئي. هيءَ جماعت تنهنجي حڪم کان ٻاهر وڃڻ واري نه آهي،[تنهنڪري اهو ڪم] ڪرڻ گهرجي.“ پوءِ ڏاهر انهن پنج سؤ نڪرن کان رايو پڇيو، جن جي قول تي هميشه اعتماد ڪندو هو، ۽ جن جي بهادري ۽ دٻدٻي تي اعتماد رکندو هو، ۽ هو پڻ سندس حڪم جا منتظر رهندا هئا، ۽ سندس سيني قولن ۽ فعلن سان متفق هوندا هئا. سيني اتفاق ڪيو ته راجا جو حڪم اسان جي جان تي جاري آهي، ۽ انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته بادشاهن جي طراوت بادشاهيءَ سان آهي، جيڪڏهن هيءَ بادشاهي هلي وڃي ته پوءِ پاءُ جي هٿ اچي يا ڏاريي جي [ڪوبه فرق نه آهي]. جڏهن هن ڳالهه تي سڀ متفق ٿيا، تڏهن ويو ۽ وڃي پنهنجي ڀيڻ مٿان چادر وڌائين، ۽ کيس منڊي ۽ ٻيا زيور پهرائي، پنهنجي ترار سندس پاسي ۾ رکيائين. [تنهن کان پوءِ] ترار سميت ٻاهر نڪتا ۽ هن جي چادر جو پلؤ پنهنجي چادر سان ٻڌي، کيس بادشاهيءَ جي تخت تي [58] پنهنجي پاسي ۾ ڇٽ هيٺان ويهاريائين، ۽ هي ڳالهه عام خاص ماڻهن جي واتن ۾ پئجي مشهور ٿي.

ڏاهر جو ڏهرسينه ڏانهن تعظيم سان خط لکي موڪلڻ

پوءِ ڏاهر پنهنجي ڀاءُ ڏهرسينه ڏانهن تعظيم سان خط موڪليو، جنهن ۾ مايين جي ستاري جو احوال داخل ڪيائين ته: ”نجومين هن طرح نتيجو ڪڍيو ته هيءَ ڇوڪري اروڙ جي راڻي ٿيندي ۽ هن جو مڙس راجا ٿيندو، جنهن جي هٿ هيٺ هيءُ ملڪ ايندو. تنهن ڪري [سيني جي] صلاح سان بادشاهيءَ خاطر هيءُ عار

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

اختيار ڪيو اٿم، جنهن ڪري معذرت ڪئي وڃي ٿي ته هيءُ مصلحت مجبوريءَ ڪان، نه خوشيءَ ڪان منظور ڪئي ويئي آهي، معاف ڪج.“

ڏاهر جو خط ڏهرسينه کي پهچڻ

ڏهر سينه کي جڏهن هيءُ خط پهتو، تڏهن جواب لکيائين ته ”هيءَ ڳالهه بري هئي، ۽ هيءُ ڪم اٽوٽندڙ، لاچار هو يا اختيار، ڪنهن به حالت ۾ تون معذور نه آهين. جيڪڏهن هيءُ ممنوع ۽ اٽوٽندڙ ڪم راجائي لاءِ جائز سمجهيو اٿئي ته جيئن دنيوي بادشاهي تنهنجي قائم رهي [ته به] تولاءِ ڪو چارو ڪونه هو. پر جيڪڏهن، شيطاني وسوسن ڪان هن باب ۾ شروع ٿيو آهين [ته پوءِ ته] توکي[هڪدم] رجوع ڪرڻ، توبهه تائب ۽ پشيمان ٿيڻ گهرجي: ائين نه ٿئي جو اسان جي دين ڪان نڪري وڃين ۽ اسان کي توسان بيعت پيچٽي پوي. ۽ جيڪڏهن هنن نصيحتن سان هن نامعقوليءَ ڪان باز نه ايندين ته باز پرس جو [59] حقدار ٿيندين، جنهن ڪري توکي تڪليف پهچندي، ۽ توکي تنهنجي اٽوٽندڙن ڪمن جي جيڪا به سزا ملندي سا پاڻ ڏانهن سمجهج.“

جڏهن ڏهرسينه جو خط ڏاهر کي پهتو ته دل ۾ پاڻ پنهنجي ڀاءُ ڏهرسينه وٽ وڃڻ جو خيال ڪري، وزير ڪان صلاح پڇيائين ته: برهمڻ آباد وڃان پر تنهنجي نظر ۾ چڱو ڪيئن ٿيندو؟

ٻڌيمن وزير جو ڏاهر کي روڪڻ

ٻڌيمن وزير چيو: ”راجا سلامت رهي! هن خيال ڪرڻ ۾ تو وڏي خطا ڪئي آهي، جنهن جي ڪنهن به بهاني سان تلافي نه ٿيندي، ۽ جنهن جي نتيجي کي جنهن به رستي سان روڪبو ته جان جي هلاڪت جو باعث ٿيندو. جيڪڏهن تون ڀاءُ جي روبرو ٿيندين ته پوءِ ساهه ڪان هٿ ڌوئڻ گهرجي. ۽ جيڪڏهن تون ائين ٿو سمجهين ته تنهنجو ڀاءُ توسان مخالف نه ڪندو، ته هيءُ هڪ وڏو محال[خيال] پنهنجي دل ۾ آندو اٿيئي، چاڪاڻ ته ملڪ، زمين ۽ زال جهڙي ڪم

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

۾ پائيواري ۽ حصيداري نہ ٿي سگهندي، بلڪ [ان ۾] جان جو خطرو انهيءَ حدتائين آهي، جو پيءُ پٽ لاءِ رواداري نہ ٿيندو آهي، ۽ نہ پٽ پيءُ تي اعتماد ڪندو آهي. ۽ جيڪڏهن [هرويرو] هن ڳالهہ جو توکي پڪو ارادو آهي تہ پوءِ حياتيءَ تان هٿ ڌوئي ڇڏڻ گهرجي، مون کي ڪنهن بہ طرح چڱو ڏسڻ ۾ نٿو اچي.“ڏاهر چيو تہ: ”پوءِ اسان جي ڀلائي ڇا ۾ آهي؟“ چيائين: ”تنهنجي لاءِ چڱي صلاح هيءَ آهي تہ پاءُ جي لهہ وچڙ ۽ گڏ ويهڻ کان پاسو ڪندو رهج، ۽ سندس ملاقات جو اشتياق نہ رکج، ۽ قلعي بنديءَ کي لازمي سمجهج، ۽ جيڪي بہ نجومي ۽ پوپا فرمائين انهيءَ تي عمل ڪندو رهج ۽ انهن جي نصيحت جو تابع رهج، نہ تہ هن بابت ٻيو ڪوبہ حيلو ڪارگر نہ ٿيندو.“ پوءِ ڏاهر انهيءَ صلاح تي محڪم ٿي بيٺو، [60] ۽ قلعي بندي لازمي سمجهي قلعي بنديءَ جي ضروري سامان جهڙوڪ: اناج، گاهہ ۽ ڪاٺين جو ويچار ڪرڻ لڳو ۽ ذخيرو ڪري رکيائين. [تنهن کان سواءِ ٻيو بہ] جنگي سامان، هٿيار وغيره مهيا ڪري تيار ۽ منتظر ٿي ويٺو.

---

(1) فارسي ڇاپي غلطنامہ ص290 مطابق صحيح پڙهڻي ”بردست يوراني“ هئڻ گهرجي. ن جي پڙهڻي ”بردست تورائي“ آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان ”بردشت توراني“ بہ قرين قياس معلوم ٿئي ٿو. (ن- ب)

(2) م: سپسي، ن: سيني، ب س: سمني. ڪ: رسنين.

(3) ن مطابق پڙهڻي ”تبليغ“آهي. فارسي ڇاپي جي عبارت هن طرح آهي ”وتيغ بسيار فراهم اورد“.

(4) اصل عبارت: ”ومڪتوبات و مراسلات از ملوڪ هند باز گرفت“ جنهن جي معنيٰ مقصد جي لحاظ سان ڪئي وئي آهي. لفظي معنيٰ ٿيندي: هندستان جي بادشاهن کان خط پٽ واپس ورتائين“. ممڪن آهي تہ ”ڪيل عهدناما واپس ورتائين“؟(ن-ب)

(1) هتان معلوم ٿو ٿئي تہ هن ڇچ کان اڳ ڪو ٻيو ڇچ بہ هندستان جو راجا ٿي گذريو آهي، جنهن ڏانهن هت اشارو ڪيو ويو آهي. (مترجم)

(2) هن جو نالو بہ راسل هو، جيئن ص[52] مان ظاهر آهي.(مترجم)

(1) اصل فارسي متن ۾: ديودهنوز.(وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ [51]

(1) اصل صورتخطي: راوڙ.

(1) اصل متن جي عبارت هن طرح آهي: ”و ميلاد اورا منجمان بر طالع سعد نهادند“، جنهن جو ترجمو ٿيندو، ۽ ”نجومين سندس ڄمڻ بختاور ستاري تي رکي“، پر جنهن صورت ۾ هيءُ ترجمو

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

پنهنجو مطلب ادا ڪرڻ ۾ واضح نہ هو، تنهنڪري ڪتاب ۾ آزاد ترجمو ڪري، مطلب واضح ڪيو ويو آهي.(مترجم)

(1) تربيع علم نجوم جو اصطلاحي لفظ آهي، جنهن جو مطلب هوندو آهي تہ: چار ستارا هڪ چوڪنڊي جي صورت ۾ بيٺل هجن ۽ هڪٻئي ڏانهن نهاريندڙ هجن.(مترجم).

ڏاهر جو ڏهرسينہ ڏانهن لکيو موڪلڻ

پوءِ ڏهرسينہ ڏانهن تعظيم ۽ تڪريم سان هڪ خط لکيائين "جيتوڻيڪ مايين ڪي اسان جي پيءُ ڏانهن نسبت آهي، پر [حقيقت ۾] هوءَ جتن جي ڌيءَ آهي(1)،جيڪي اصل ۾ مخالف ۽ جرائم پيشہ آهي: خصوصاً جتن جون زالون. جيڪڏهن حقيقت ڪان واقف ٿيندين تہ هو اعتماد ۽ اعتقاد جا لائق نہ آهن، ۽ امانت ۽ پرهيزگاريءَ ڪان پري آهن. هندي پهاڪو مشهور آهي تہ "جيڪو رڍ جي ٽنگ وٺندو سو ڏهندو، ۽ جيڪو جتڻي زال جي ٻانهن ڪان وٺندو سو انهيءَ تي چڙهندو." جنهن صورت ۾ هن جو مزاج اجنبي آهي، تنهنڪري ان سان نڪاح جائز هو. هيءَ نصيحت چڏي ڏي، جيڪڏهن توکي [اجا بہ] هن ڳالهہ ۾ ڪو شڪ شبهو هجي تہ پوءِ مان سخت قسم کڻان ٿو ۽ پڪو انجام ڪيان ٿو تہ مان هر حالت ۾ تنهنجو فرمانبردار رهندس، ۽ مان اروڙ جي قلعي ۾ تنهنجي گورنرن مان هڪ گورنر جي طور آهيان، ۽ توسان مخالفت نہ ڪندس ۽ نہ وري ڪو مقابلو ڪندس، وڏيڪ ادب."

ڏهرسينہ جو ڏاهر کي هٿ ڪرڻ لاءِ اروڙ وڃڻ

جڏهن ڏاهر جو لکيو سندس پاءُ ڏهرسينہ کي پهتو ۽ سمجهيائين تہ ڏاهر پاڻ کي هن نڱيءَ سان خوش ڪري اچڻ ڪان انڪار ڪيو ۽ پاءُ جي نصيحت متس اثر ڪونہ ڪيو، تڏهن سامان ۽ سواريءَ جي تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين، [61] ۽ سوپارو تارو ڏسي جلدي روانا ٿيا. ڪيترا ڏينهن خطرناڪ بيابان جي رستي ۽ نئن ۾ هلندو رهيو، ۽ هرهڪ منزل تي ڪوهيون ڪوٽارائي، پنهنجون مشڪون ۽ ٽانءُ پاڻي سان ڀريل رکندو هو، جيئن لشڪر ڍاول رهي ۽ اُڃ نہ مري. اهڙيءَ طرح گهڻا ڏينهن رستي ۾ گذاريائون، ۽ ترسندا ۽ نرمي ڪندا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

رهيا. [ائين ڪرڻ سان هن] ڏاهر کي نڳڻ تي چاهيو، ۽ اٽڪل ۽ رٿ سان ڪنهن طرح ڏاهر کي هٿ ڪرڻ [گهريائين ٿي]. جاسوس موڪليندو، رستن ۽ شڪار گاهن ۾ جاچ ڪرائيندو ٿي رهيو، جيئن هن کان ڀڄي نه وڃي. [هوڏانهن] ڏاهر [جيتوٽيڪظاهر ۾] سارو ڏينهن عيش ۽ خوشيءَ ۾ رهي، پاڻ کي مشغول رکندو رهيو، [پراندران ئي اندران] رستن ۽ شڪارگاهن تي جاسوس موڪلي خبر رکندو ٿي آيو، ۽ اعتماد جوڳن ماڻهن ۽ جنگي جوڌن کي پورن هٿيارن سان چؤطرف مقرر ڪري، قلعي جي چئني دروازن تي ايماندار ۽ قابل اعتماد چوڪيدار ويهاريا هئائين، ته جيئن نهايت ڪوشش سان قلعي جي دروازن جي حفاظت ڪن ۽ هروقت وينا رهن. هوڏانهن ڏهرسينه گمان ڪندو رهيو ته شايد ڏاهر پنهنجي ڪئي کان پشيمان ٿيو آهي. آخر جڏهن ٽن ڏينهن جي پنڌ تي پهتو، تڏهن سندس جاسوسن موٽي اچي خبر ڏني ته ڏاهر بن چچ ۽ سندس لشڪر سارو ڏينهن عيش عشرت ۽ راند روند ۾ مشغول آهن، ۽ ڏهرسينه جي طرف جو ڪوبه فڪر ڪونه اٿن.

ڏهرسينه جي ڏاهر کي وٺڻ جي ڪوشش ڪرڻ

[هيءَ خبر ٻڌي،] ڏهرسينه کي لالچ ٿي ته جڏهن هو غافل آهي، تڏهن شايد هيءُ قلعو [آسانيءَ سان] هٿ چڙهي ويندو. تنهن ڪري ڪوشش ڪري يلغار ڪرڻ شروع ڪيائين، ۽ هڪ ڏينهن رات ۾ ويهه فرلانگ پنڌ ڪري صبح جي وقت [62] اروڙ پهتو. ڏاهر انهيءَ وقت شڪار تي وڃڻ لاءِ تيار هو. گهوڙو سندس اڳيان آندائون ته ايتري ۾ اوچتو هڪ سوار ظاهر ٿيو، جنهن کي سوار آسپاس پڻ ويهاريا هئا. سوار جي قلعي جي دروازي تي پهچڻ سان قلعي جا دروازا بند ڪيائون، ۽ ماڻهو هٿيار ڪٽي ڪُنگرن تي چڙهي آيا. هوڏانهن ڏهرسينه [ٻه]اچي قلعي جي دروازي تي بيٺو، ۽ دربان کي چيائين: ”دروازو کول ته مان اندر اچان.“ مگر قلعي وارن دروازو نه کوليو، ۽ جنگ لاءِ تيار ٿيا. ڏهرسينه ڏاهر ڏانهن ماڻهو موڪلي، پيغام روانو ڪيو ته: ”مان لڙائي ۽ جهيڳڙي لاءِ نه آيو آهيان، [پر حقيقت هي آهي تهل] هيءُ قلعو منهنجي پيءُ جو تختگاهه هو، ۽ انهيءَ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ڪان مون ڪي [ورثي ۾] مليو آهي، ۽ توڪي منهنجي هٿان. راجائي منهنجي آهي، ۽ تون منهنجي طرفان هن جاءِ جو گورنر آهين. هڪ ملڪ ۾ ٻه چٽ نه ٿيندا آهن. [تنهن ڪري توکي] هن بادشاهيءَ تان هٿ ڪڻي، قلعو منهنجن اعتماد جوڳن ماڻهن جي حوالي ڪرڻ گهرجي." ڏاهر وراڻيو ته: "تون ويجهو نه اچ، ۽ وچي ٻاهر ڪئمپ ڪري، پنهنجا اعتماد جهڙا ماڻهو موڪل ته مون کي پروسو ٿئي، ۽ ٻاهر نڪري قلعو تنهنجي حوالي ڪريان." ڏهرسينه ڄڏهن ڏٺو ته هو [ڏاهر] مقابلي لاءِ تيار آهي، ۽ هي حيلو ڪارآمد نه ٿيو، سو مهراڻ ٽپي وڃي [ٻئي ڪپ تي] منزل ڪيائين، ۽ ڏاهر جي پڪڙڻ لاءِ سودا پچائيندو ۽ دل ۾ ستون سٽيندو رهيو. پهريائين ته هن سان صلح ۽ نرمي اختيار ڪري، برادريءَ ۽ قرابت جي رستي تواضع ڪندو رهيو، [انهيءَ خيال ڪان] ته مون قلعي ڪان ٻاهر نڪري اچي. ٻئي پاسي اروڙ جي مکيه ۽ وڏن ماڻهن ڏانهن ماڻهو موڪليندو رهيو ته مون [انهن جي ذريعي] سندس بيعت ڪري، [پرڪي ٻه] حاصل نه ٿيو.

ڏاهر جي وزير سان صلاح ڪرڻ

پوءِ ڏاهر، ٻڌيمن وزير کي گهرائي چيو ته: "ڏهرسينه خط و ڪتابت ۾ هيڏي[63] نرمي ۽ نوڙت ٻجا تو آڻي، تنهنڪري منهنجو عقل تقاضا تو ڪري ته ٻاهر نڪري پنهنجي بزرگ ڀاءُ جو رضامندو حاصل ڪريان، ۽ ڀانيان ٿو ته هو مون سان ٺڳي نه ڪندو." ٻڌيمن وزير چيو: "اي راجا! هن قول تي اعتماد نه ڪرڻ گهرجي، ۽ هن ٺڳيءَ ۽ مڪر تي ٺڳجي، سندس چوڻ قبول نه ڪر. چاڪاڻ ته بادشاهن کي گهٽيون ئي رڻون هونديون آهن، ۽ اقرار ۽ قسم ته سندن ٺڳيءَ جا دام آهن. هو صلح ۽ اتڪل سان دشمن کي دام ۾ ڦاسائيندا آهن، ۽ پنهنجي مطلب برصواب ٿيڻ لاءِ قسمين قسمين تواضع سان سخن چوندا آهن. بادشاهي آداب ۾ ته دشمن کي مڪر ۽ حيلي سان هٿ ڪري سگهجي ٿو، رڳو[انهيءَ تي] عمل ڪرڻ گهرجي، ۽ جيڪو مصيبت جي دام ۾ گرفتار ٿيندو ته پوءِ انهيءَ کي ڪوبه حيلو ڪم نه ايندو. ٺڳي ۽ مڪر ته رڳو بادشاهن جي انتقام وٺڻ لاءِ بنايا اٿن. سو مان ڄڃان ٿو ته [متان] توکي ڏهرسينه طرفان ڪا تڪليف پهچي، يا ٺڳيءَ جي دام ۾

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ڦاسي تڪليف جي پڃري ۾ گرفتار ٿئين، جتان آزاد ٿيڻ تنهنجي لاءِ ڏکيو ٿي پوي.“ ڏاهر چيو تہ: ”جيتوٽيڪ [هيءُ] خوف بجا آهي، ۽ بيپرواهہ نٿو ٿي سگهجي، تاهم سچو ياءُ آهي، ۽ آءٌ ڪانئس پڇي نٿو سگهان، ۽ جيڪي فرمايو اٿس سو قبول ڪرڻو آهي. [تنهن ڪري] مان سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندس، [بشرطيڪ] مون کي اهڙو اعتماد ڏياريو وڃي، جنهن کان منهنجو ڪٽڪو لهي وڃي.“ جنهن تي راجا ڏهرسينہ پڪو انجام ڪري، قسم نامو لکيو ۽ چيو تہ: ”مان تنهنجي پروسي ڏيارڻ خاطر اڪيلو ايندس ۽ تون لشڪر سميت ٻاهر اچ تہ توکي ڏسان.“

انهيءَ انجام تي ٻنهي اتفاق ڪري وقت مقرر ڪيو. ٻئي ڏينهن جيئن آسمان جي سج اپرندي جي اُفق کان ڪني ڪيڍي، ۽ دنيا سُرمائي لباس ڪلهي تان لاهي ڇڏيو(1) تہ ڏهرسينہ هاٿيءَ تي چڙهي اروڙ جي اولاهين دروازي کان آيو. قلعيدار ڏاهر ڏانهن معتبر ماڻهو موڪليو تہ: ڏهرسينہ قلعي جي دروازي تي آيو آهي، [تنهن لاءِ] ڪهڙو حڪم آهي [64]؟ ڏاهر فرمايو تہ: ”دروازو کولي کيس اڪيلو اندر آڻيو.“ [جنهن تي] ڏهرسينہ کي اندر وٺي آيا. ڏاهر ٻڌيمن وزير کي سڏي چيو تہ: ”ڏهرسينہ قلعي ۾ آيو آهي، ۽ جيئن تہ هو هلي آيو آهي، تنهن ڪري مون کي ضرور انهيءَ وٽ وڃڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن هو ٻاهر اچڻ لاءِ حڪم فرمائيندو تہ بہ سندس حڪم عدولي نہ ڪندس. هن بابت تنهنجي راءِ ڪهڙي آهي؟“ وزير چيو تہ: ”توکي سندس قول تي اعتماد نہ جڳائي، هن جي لشڪر جي واتان جيڪي ٻڌجي ٿو [تنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ]، هو ٺڳيءَ جو ويچار ڪري رهيو آهي. پهريائين تہ هن کي قلعي ۾ اچڻ مصلحت جي خلاف هو، پر جيڪڏهن آيو آهي تہ جنهن صورت ۾ اڪيلو آهي ۽ سندس قتل ڪرڻ ۾ مصلحت نٿو سمجهين، تہ جيستائين توهان جي وچ ۾ ڪو اعتماد ۽ پروسي جوڳو عهدنامو ٿئي تيستائين کيس قيد ڪر، ٻيءَ صورت ۾ هيءَ بادشاهي تنهنجي مراد موجب [نہ] هلندي. منهنجي نصيحت ٻڌ ۽ تنهنجي سمجهہ جي تقاضا درست نہ آهي.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ايڊمن:امير عدنان

ڏھرسينہ جو ھاٿيءَ تي ويھي اروڙ جي قلعي ۾ اچڻ

نيٺ ڏاھر وزير جي اھا صلاح نہ ٻڌي، ۽ ڏھرسينہ ھاٿيءَ تي سوار ٿي، سندس محلات جي دروازي تائين آيو. ڏاھر پيادو سندس استقبال لاءِ ڊوڙيو، ۽ خدمت بجا آڻي چيائين تہ: ”محلات ۾ اندر اچ.“ ڏھرسينہ وراڻيو تہ: ”لھندس ڪين“، ۽ چيائين: ”تون ھاٿيءَ تي سوار ٿيءُ تہ ٻاھر ھلون ۽ گھڙي ڪن ويھي ھڪٻئي سان ڏک ۽ خوشيءَ جا حال اوريون، جيئن عام خاص ماڻھن کي معلوم ٿئي تہ اسان جي وچ ۾ نھراءُ ٿي ويو، ۽ [ھاڻي] مخالفت ۽ جھيڙو ڪونہ آھي، ۽ ڪوبہ دشمن يا چغل اسانجي وچ ۾ نہ اچي سگھي، ھيءَ ڳالھ دنيا ۾ چؤطرف پکڙجي وڃي، ۽ اسان جا سڀ دشمن سرنگون ۽ شرمندا ٿين، ۽ دوستن جي خوشي وڌي، مجلس ۽ ورونھن ڪرڻ کانپوءِ صحيح سلامت [65] پنھنجي جاءِ ڏانھن واپس ورج.“ ڏاھر سندس حڪم اکين تي رکي، فرمان بجا آندو. ھوڏانھن ٻڌيمن وزير افسوس ڪندو ۽ ھن نڱيءَ جي نتيجي کان متفڪر ٿيندو رھيو.

ڏھرسينہ فيلبان کي حڪم ڪيو تہ: ھاٿي اڳيان آڻ تہ ڏاھر ويھي. ڏاھر ھاٿيءَ تي پيلھ چڙھي وينو. [فيلبان] ھاٿيءَ کي ھڪليو ۽ ٻيئي روانا ٿيا. ٻڌيمن وزير گھوڙي تي چڙھي سندس پاسي سان وڃي رھيو ھو، نيٺ وڃي دروازي کي ويجھو ٿيو. [اتي] ڏاھر پشيمان ٿيو ۽ ڊنو. ٻڌيمن وزير ڏانھن منھن ڪري چيائين تہ: [ھاڻي] اسان لاءِ ڪھڙي صلاح آھي؟ چاڪاڻ تہ اسان کي ٻاھر وڃڻ چڱو ڏسڻ ۾ نٿو اچي؟“ وزير ورندي ڏني تہ: ”راءَ کي سراءِ ۾ ڇڏيئي(1) يعني، ڳڌھ قسطنطنيہ ۾ وڃايو اٿيئي ۽ ڳولي ڪنوج ۾ رھيو آھين.“ چيائين تہ:”آخر ٻڌاءِ تہ [ھن وقت] مون لاءِ ڪھڙو حيلو آھي؟ چاڪاڻ تہ وڃڻ تي دل ٻاور نٿي ڪري.“ چيائين تہ: ”ھن ڪان سواءِ ٻي ڪا صلاح ڪانہ آھي تہ جڏھن دروازي وٽ پھچين تہ دروازي جي سردري(2) ۾ چنبڙي، تيستائين ھاٿيءَ کان مٿي لڙڪي پئج، جيستائين ھاٿي ٻاھر نڪري وڃي. اسين پوءِ دروازو بند ڪري توکي ھيٺ لاھينداسين.“ ڏاھر کي ھيءَ صلاح پسند آئي. جڏھن دروازي وٽ آيو، ۽ ھاٿيءَ جو اڳيون اڌ ٻاھر نڪري ويو، تڏھن ڏاھر دروازي جي سردري ۾ چنبڙي پيو ۽ پاڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

کي هاٿيءَ کان ڌار ڪيائين. هاٿيءَ جي ٻاهر نڪري وڃڻ کان پوءِ ٻڌيمن ڪوٽ جو دروازو بند ڪري، ڏاهر کي آهستي آهستي هيٺ لاٿو. [ٻاهر نڪري] ڏهرسينه جڏهن پنتي نهاريو ۽ ڏاهر کي نه ڏٺائين، بلڪ قلعي جو دروازو پڻ بند ڏٺائين، تڏهن ڏاڍو ڏک تيس، ۽ بيمار ٿي موٽي اچي ڪئمپ ۾ پهتو. هڪدم هاٿيءَ تان لهڻ سان [66] [متس] گرميءَ اثر ڪيو، ۽ ٻئي ڏينهن سندن بدن تي ڦوڪٽا ٿي پيا. آخر چوٿين ڏينهن مري ويو، ۽ پنهنجو پيارو ساهه برباد ڪري، ملڪ الموت جي حوالي ڪيائين، ۽ لشڪر ڳٽيون ڪائڻ لڳو.

ڏاهر کي ڏهرسينه جي موت جي خبر پوڻ

ڏاهر کي هن واقعي جي خبر پهتي. تڏهن پنهنجي ڀاءُ جي ساڙڻ ۽ دفن ڪرڻ لاءِ ٻاهر وڃڻ چاهيائين، [جنهن تي] ٻڌيمن وزير چيو ته: ”راجا سلامت رهي شال! تڪڙ ڪرڻ نه گهرجي. راجا هن قسم جا مڪر ڪندا آهن، پاڻ کي مرده بنائيندا آهن. تون جڏهن سندس دفن ڪرڻ لاءِ ويندين، تڏهن نڳي ڪندو، ۽ تون مصيبت ۾ گرفتار ٿيندين. [تنهن ڪري] ويچار ڪرڻ گهرجي، [چاڪاڻ] ته پوءِ افسوس ۽ ارمان فائدو نه ڏيندو. مثال ڏيندا آهن ته جڏهن لومڙ ڊوڙڻ کان ٿڪجي پوندو آهي، تڏهن پاڻ کي مئل ظاهر ڪندو آهي، جنهن ڪري ڊوڙ ڪائيندڙ [پکي]سندس چوڌاري اچي گڏ ٿيندا آهن، اتي اوچتو ٽپ ڏيئي، انهن کي جهلي ڪائيندو آهي. بادشاهه کي دشمن کان بيپرواهه نه ٿيڻ گهرجي. ڪنهن اعتماد جوڳي ماڻهوءَ کي سندس پڇا ۽ جاچ لاءِ موڪليو ته اهو راز کلي پوي.“ انهيءَ جاسوس هن جي مڪيه ۽ وڏن ماڻهن کي غمگين، ۽ عزاداريءَ جي رسمن ۾ رڌل ڏٺو [سو] اڳتي وڌي چيائين: ”مون کي راجا ڏاهر ڏهرسينه جي پڇڻ لاءِ موڪليو آهي، ۽ توهان کي غمگين ڏسان ٿو: [ٻڌايو] ڇا خبر آهي؟“ انهن عزت وارن مان ٻه ماڻهو اٿيا، ۽ ڏسڻ لاءِ ڪيس ڏهرسينه جي مٿان وٺي ويا. [هن پڪڪري] تعزيت بجا آندي. [پوءِ] هن خبر جي تصديق لاءِ ڏهرسينه جي مندبي انهيءَ قاصد کي ڏيئي، هڪدم واپس ڪيائون.[67] قاصد جڏهن اها خبر ڏاهر کي پهچائي، ۽ مندبي سندس حوالي ڪئي، تڏهن ڪنهن به سوچ ۽ دير کان سواءِ پنهنجن سيني معتبرن ۽ وڏن ماڻهن سميت هڪدم ٻاهر

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

نڪتو، ۽ مهراڻ ندي ٽپي، ڪئمپ ۾ وجي، ياءُ جي تنبوءَ ۾ داخل ٿيو. ڪيس ڏسڻ شرط ڪپڙا ڦاڙي، پڳڙي مٿي تان لاهي، روئڻ پٽڻ ۽ روڄ راڙو شروع ڪيائين.

ڏهرسينہ ڪي ساڙڻ

پوءِ صندل جي ڪاٺين گڏ ڪرڻ جو حڪم ڏنائين، ۽ ڏهرسينہ کي ساڙي، تعزيت جون رسمون بجا آندائين. پٺي ڏينهن ياءُ جو خزانو ڪٽي، سندس لشڪر ۽ نوڪرن کي پنهنجي بيعت ۽ حڪم هيٺ آندائين، ۽ هڪ مهيني تائين اروڙ ۾ ترسي سندس زال، جا لوهاڻي جي [حاڪم] اگهم(1) جي ڌيءَ هئي، تنهن کي پنهنجي نڪاح ۾ آندائين. [پوءِ] برهمڻ آباد جي قلعي ۾ ويو ۽ وجي اتي رهيو. راجا ڏهرسينہ جي عمر ٿيهہ سال هئي(1) .

ڏاهر جو برهمڻ آباد جي قلعي ڏانهن وڃڻ

ڏاهر برهمناباد جي قلعي ۾ هڪ سال رهيو، جيستائين ملڪ جي اوسي پاسي جي سيني ماڻهن سندس فرمانبرداري قبول ڪئي. ڏاهر، ڏهرسينہ جي پٽ چچ کي گهرائي ڪانئس بيعت ورتي، پاڻ سيوستان جي قلعي ڏانهن روانو ٿيو، ۽ اتان وري راوڙ جي قلعي ۾ آيو. انهيءَ قلعي جو بنياد سندس پيءُ چچ رکيو هو، ۽ ان جي پوري ٿيڻ کان اڳ مري ويو هو. ڏاهر اتي ترسي ان کي اڏائي پورو ڪيو(2) . هو گرميءَ جا چار مهينا [68] راوڙ ۾ ترسندو هو، چاڪاڻ تہ اها وڻندڙ جڳهہ هئي، ۽ سندس هوا موافق ۽ پاڻي خوشگوار هو. سياري جا چار مهينا برهمڻ آباد ۾ گذاريندو هو، ۽ بهار جا چار مهينا اروڙ ۾ رهندو هو. اهڙيءَ طرح اٺ سال گذاريائين ۽ سندس بادشاهيءَ [جي هاڪ ۽ ڌاڪ] انهيءَ حد کي پهتي، جو سندس شهنشاهيءَ جي تعريف دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويئي، ۽ سندس حڪومت جي تنبوءَ جون طنابون سنڌ ۽ هندستان جي ملڪن ۾ مضبوط ٿيون، ۽ چئني طرفن جي بادشاهن [کي عموماً] ۽ رمل جي راجا کي[خصوصاً] سندس مال ۽ هاٿين جي [حقيقت] معلوم ٿي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

رمل جي بادشاھ جو راجا ڏاھر جي جنگ تي اچڻ

پوءِ رمل جو بادشاھ وڏو ڪٽڪ، مست هاٿي ۽ سوار خواه پيادا ۽ دلير بهادر وٺي لڙائي واسطي روانو ٿيو، ۽ ٻُڌيہ جي طرف کان اروڙ(1) جي پسگردائيءَ ۾ پهتو، ۽ سندس ڪيترا علائقا قبضي ۾ آڻي، اتان درياءُ ٽپي اروڙ تي ڪاهيائين. جڏهن رمل جي بادشاھ جي خبر ڏاهر کي پهتي، تڏهن ٻڌيمن وزير کي سڏي چيائين تہ: ”زبردست دشمن اسان جي ملڪ جي حدن ۾ آيو آهي، اسان کي ٻڌاءِ [تہ ڇا ڪريون؟]“ ٻڌيمن وزير چيو: ”راجا سلامت رهي! جيڪڏهن لڙائي ۽ جنگ ۾ سندس مقابلو قوت ۽ دٻدٻي سان ڪري سگهين تو تہ لڙائيءَ جي تياري ڪري، سندس سامهون ٿيءُ ۽ پنهنجي عزت ۽ ننگ خاطر ترار هڻي، دشمن کي دفع ڪر، [تہ تنهنجو] ملڪ تو وٽ سلامت رهندو، نہ تہ صلح ۽ موافقت سان سندس بيعت ڪرڻ گهرجي، ۽ جيڪڏهن مال ڏيڻو پوي تہ راجا خزانا ۽ دفينا هن وقت [69] لاءِ گڏ ڪري دفن ڪندا آهن، انهي لاءِ [تہ غنيمجي چڙهي اچڻ وقت] مال جي مدد سان لشڪر قائم ڪري، لشڪر جي ذريعي دشمن سان سامهون ٿي، ملڪ خاطر، ناڻءُ نيڪي سان جان قربان ڪن، ٻيءَ صورت ۾ مال خرچ ڪري، دشمن کي دفع ڪن. چاڪاڻ تہ مال جي ڪري مرد جو هرڪو دنيوي ڪاروبار سرسبز رهي ٿو، ۽ هر دشمن کي ان جي ذريعي دفع ڪري سگهجي ٿو، آخرت جو سامان پڻ انهيءَ جي مدد سان ئاهي سگهجي ٿو.“ ڏاهر چيو تہ: ”منهنجي نزديڪ ٻئي جي خدمت ۾ ذلت جي نموني سرجهڪائڻ کان موت پيارو آهي، ۽ هيءَ ذلت آءٌ ڪيئن ڪٽي سگهندس؟“

---

(1) هيءُ بہ هڪ عجيب تضاد آهي، خود مصنف، ڪتاب جي شروع ۾ صفحہ 72 تي چئي آيو آهي تہ چچ کي راڻي سونهن ديوي مان بہ پٽ، ڏاهر ۽ ڌهرسينہ ۽ هڪ ڌيءَ مايين نالي ڄائي. (مترجم)

(1) يعني رات گذري ڏينهن ٿيو. (مترجم)

(1) يعني صلاح کي گهر کان نڪرڻ وقت ڇڏي ڏنئي. (مترجم)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

(2) اصل متن ۾ آهي ”دست در پيشاني درزن“ اسان جي خيال ۾ پيشانيءَ مان مراد دروازي جي مٿين چانئٺ يا سردرو آهي. (مترجم)

(1) اصل عبارت ”دختر اگهم لوهانہ“ آهي. ”اگهم لوهانہ“ ۾ ترڪيب سمايل آهي يعني ”لوهاڻي جو اگهم“ جنهن جون ٻہ معنائون ٿي سگهن ٿيون: لوهاڻي جو پٽ اگهم يا لوهاڻي جو حاڪم اگهم. هن کان اڳ [متن صفحہ 40-41] جي تاريخي تسلسل جي لحاظ سان پوئين معنيٰ کي ترجيح ڏني وئي آهي. (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي ”ملک دهرسينہ سي سال بود“ آهي جنهن جو ترجمو ٿيندو ڏهرسينہ جي بادشاهي ٽيهہ سال هئي“ اهو صحيح نہ ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ هي واقعو چندر جي مرڻ کان يڪدم پوءِ جو آهي، ترجمي جو مدار نسخي پ جي پڙهڻي (ملک دهرسينہ سي سالہ بود) تي آهي، جا وڌيڪ قياس ويجهو آهي. (ن- ب)

(2) مصنف مٿي صفحہ [54] ۾ چئي آيو آهي تہ راوڙ جي قلعي کي ڏهرسينہ پورو ڪرايو. وري هتي چوي ٿو تہ ڏهرسينہ جي مرڻ کان پوءِ انهيءَ ساڳئي قلعي کي ڏاهر پورو ڪرايو. شايد ائين هجي تہ ڏاهر انهيءَ ساڳئي قلعي ۾ قيرقار ڪرائي هجي يا ڪا اهڙي تڪميل ڪرائي هجي، جنهن کي ڏهرسينہ غيرضروري سمجهي ڇڏي ڏنو هجي. (مترجم)

(1) فارسي ڇاپي ۾هن جاءِ تي ”راؤر“ يعني راؤڙ آهي. جو هيٺ ايندڙ تسلسل جي لحاظ کان صحيح نہ آهي. (ن- ب)

محمد علافي عرب جو رملر جي بادشاهہ جي جنگ تي وڃڻ

ٻني سامہ مان هڪ علافي عرب مرد [سنڌ ۾ رهندو هو] جنهن عبدالرحمان بن اَشعث کي جنگ مان ڀڄي وڃڻ سبب قتل ڪيو هو، ۽ ڀڄي اچي ڏاهر سان مليو هو ۽ پنج سؤ عربن سان سندس بيعت ڪئي هئائين. ٻڌيمن وزير چيو تہ: ”جنگ جو طريقو جهڙو عرب ڄاڻن ٿا، اهڙو ڪو ڪونہ ڄاڻي. تنهنڪري علافي کي گهرايو ۽ صلاح طور ڪانئس پڇا ڪريو تہ [هن معاملي ۾] هو رهبري ڪري.“ڏاهر هاٿيءَ تي چڙهي هن وٽ ويو ۽ وڃي چيائينس: ”اي عرب جا سردار! توسان رعايتون ٿو ڪريان ۽ توکي پيارو ٿو ڀانئيان، انهيءَ لاءِ تہ اهڙي وقت ۾ تون اسان جي مدد ڪرين. هن وقت هڪ زبردست دشمن ظاهر ٿيو آهي. تنهنجو صحيح عقل ڪهڙي تقاضا ٿو ڪري؟ اسان کي ٻڌاءِ ۽ تون جيڪي ڄاڻين ٿو يا ڪري سگهين ٿو سو چئو.“ علافيءَ چيو: ”راجا کي هن ڳالهہ بابت تسلي ڪرڻ گهرجي،

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

۽ ڪوبہ فڪر [70] پنهنجي دل ۾ نہ آڻي گهرجي، ڇاڪاڻ تہ منهنجي موزون تدبير انهن لاءِ ڪافي آهي. پنهنجي لشڪر جي”قلب“ جا خاص چونديل سوار منهنجي حوالي ڪر. [پهريائين] تہ مان هڪ دفعي سندن چوڌاري چڪر لڳائي، سندن دورانديشيءَ ۽ همت جو طريقو معلوم ڪري ٿو وٺان، [هوڏانهن] تون ٽن ميلن پنڌ تي ڪاهي هٽي تيار ٿي بيهہ.“ ڏاهر کي اها مصلحت پسند آئي، ۽ پاڻ اتي ترسي پيو. علافي جاسوسيءَ طور سندن چوڌاري چڪر لڳائي، معلوم ڪيو تہ رات جي وقت بالڪل بيپرواهہ رهن ٿا، ڪنهن بہ قسم جو ڊپ ڪونہ اٿن، ۽ نہ وري ڪو چوڪي ۽ پهري جو انتظام اٿن. علافي پنج سؤ عرب ۽ هندستاني بهادر ساڻ وٺي، مٿن شبخون (راتاهو) هنيو ۽ چئني طرفن کان نعرا هٽي، رمل جي راڻي جي لشڪر ۾ ڪاهي پيا، جنهن ڪري انهن ۾ گوڙ ۽ پريشاني اچي پيئي ۽ هو هڪٻئي کي ڪهڻ لڳا. انهن مان ڪسي ويلن کان سواءِ بہ اسي هزار جنگي جوان ۽ پنجاهہ هاٿي پڪڙيا ويا. [تنهن ڪانسواءِ ايترا تہ] بي انداز هٿيار ۽ گهوڙا هٿ آيا، جي ڳاڻاٽي کان ٻاهر هئا. ڏينهن ٿيو تہ [ڏاهر] قيدين کي گهرائي، ڪين ڪهڻ جو ارادو ڪيو، [پر] وزير چيو تہ ”الله تعاليٰ توکي فتح عطا ڪئي آهي، تنهن جو احسان مڃ ۽ شڪر بجا آڻ. [هيءُ] پڻ لازم آهي تہ جڏهن بادشاهن ۽ بزرگن کي فتح حاصل ٿئي، ۽ دشمن جي طرف جا مکيہ ماڻهو ۽ اڳواڻ سندن هٿان گرفتار ٿين، تڏهن ڪين معافي ڏين، سو تنهنجي لاءِ بہ چڱي صلاح اها آهي تہ قيدين جي جان بخشي فرمائي، ڪين آزاد ڪر.“ انهيءَ صلاح تي لڳي راجا ڏاهر قيدين کي آزاد ڪيو، ۽ سندس صلاح مبارڪ سمجهي فرمايائين: ”اي سهڻي صلاح ڏيندڙ وزير ۽ مبارڪ مُشير! جيڪي گهرڻو هجيئي سو مون کان گهر.“ وزير عرض ڪيو: ”مون کي اولاد [71] ڪونہ آهي، جنهن ڪان منهنجو نالو دنيا ۾ زنده رهي. تون حڪم ڪر تہ تنهنجي شاهي ضربخاني ۾ جيڪي چانديءَ جا سِڪا تيار ٿين ٿا، ۽ شاهہ جي نالي جو شرف حاصل ڪن ٿا، انهن جي ٻئي طرف تي بندي جو نالو اُڪيريو وڃي، جيئن راجا جي چانديءَ جي سڪن جي طفيل بندي جو نالو باقي رهي، ۽ هند سنڌ جي حڪومت ختم ٿيڻ تائين قائم هجي، ۽ ان جي ياد نہ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ميتجي.“ راجا ڏاهر جي حڪم سان [سِڪو،] جيئن وزير عرض ڪيو هو تيئن، تيار ڪيائون.
اهڙيءَ طرح راجا ڏاهر جا پير ڪپي ويا، ۽ [ايڏي تہ] وڏي طاقت ۽ شان شوڪت حاصل ڪيائين، جو خلافت جي تختگاهہ جو مال ڦُري سرڪشي ۽ بيپرواهي ڏيکاريائين.

خلفاءِ راشدين کان وليد تائين تاريخ

هنن خبرن جي راوين ۽ هنن روايتن جي ڄاڻن، هن طرح بيان ڪيو آهي تہ هند ۽ سنڌ جي شهرن تي اسلام جي لشڪر جي پهرين لڙائي رسول الله صلي الله عليہ وسلم جي هجرت کان پندرهن ورهيہ پوءِ اميرالمؤمنين حضرت عمر رضي الله عنہ جي خلافت ۾ واقع ٿي. [حضرت عمر] پهريائين عثمان بن اَبِي العاص ثقفي کي بحرين موڪليو. هو لشڪر وٺي عمان روانو ٿيو، ۽ جنگي ٻيڙا درياءُ جي رستي مقرر فرمائي، مُغِيرهَ بن ابي العاص جي سرداريءَ هيٺ بحرين موڪليائين، انهيءَ لاءِ تہ هو انهيءَ رستي کان ديبل روانا ٿين. انهيءَ وقت سنڌ جو راجا چچ بن سيلائج هو، ۽ سندس حڪومت کي 35 سال گذري چڪا هئا. ديبل جا رهاڪو واپاري ماڻهو هئا. [72] راجا چچ جي طرفان سامہ بن ديوائج نالي [اتي] حاڪم هو. لشڪر جڏهن ديبل پهتو تہ هن قلعي کان ٻاهر نڪري، لڙائي شروع ڪئي. ثقفين مان هڪ ماڻهوءَ ڳالھ تي ڪئي تہ جڏهن ٻيئي لشڪر هڪٻئي جي سامهون ٿيا، تڏهن مغيره بن ابي العاص ترار ڪڍي ۽ بِسمِ اللهِ وفِي سَبيِل الله (الله جي نالي سان ۽ الله جي وات ۾) چوندو شهيد ٿيو. ڪانئس پڇيو ويو تہ تو جنگ تي ڪئي، توکي اها خبر ڪيئن پئي؟ وراڻيائين تہ هتن سان جنگ تي ڪيم ۽ دل ۽ ڪنن سان هيءُ احوال تي ٻڌم.
(۽ پڻ) حضرت عمر بن الخطاب رضي الله تعاليٰ عنہ جي خلافت ۾ حضرت ابو موسيٰ اَشعرَي رضي الله عنہ عراق تي عامل مقرر ٿيو هو، جنهن ربيع بن زيادَ حارثِي کي پنهنجن ماڻهن سان مڪران ۽ ڪرمان تي مقرر ڪيو. ايتري ۾ دارالخلافه مان ابو موسيٰ اشعري ڏانهن لکيائون تہ هند، ڪرمان ۽ عراق جي خبر

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ڏي. جڏهن ابوالعاص جي پٽ جو حال معلوم ٿيو، ۽ [اهو به معلوم ٿيو] ته هند ۽ سنڌ ۾ هڪ اهڙو راجا پيدا ٿيو آهي، جو سرڪشي ۽ بيپرواهي ڪري ٿو، ۽ دل ۾ بيفرمانيءَ جو ٻج پوکيو اٿس، ته ابو موسيٰ اشعري اهو احوال اميرالمؤمنين عمر رضي الله عنه ڏانهن لکي [کيس] واقف ڪيو. [پاڻ] کيس هند جي لڙائيءَ کان سخت منع ڪيائون.

(۽ پڻ) انهيءَ وقت [حضرت] عمر بن الخطاب رضي الله عنه جي شهادت جو واقعو ٿي پيو، ۽ خلافت اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنه کي ملي، جنهن هند ۽ سنڌ جي لڙائيءَ تي لشڪر موڪلڻ گهريو. [انهيءَ وقت] لشڪر قنداٻيل ۽ مڪران ۾ هو، [73] ۽ لشڪر جو سردار عبدالله بن عامر [بنڪرَيز] بن رَبيعه مقرر ٿيل هو. [آخر حضرت عثمان پهريائين] سنڌ جي شهرن جو [ڪجهه] احوال معلوم ڪرڻ گهريو، تنهنڪري [حڪم ڪيائين] ته: ڪو صالح، پاڪدامن ۽ عقلمند ماڻهو مقرر ڪر، ته هو سنڌ ۽ هند جو پورو احوال سچو ۽ تجربي هيٺ آڻي معلوم ڪري، ڪولي ڪولي اچي ٻڌائي. انهيءَ تي عبدالله بن عامر، حڪيم بن جبله عبديءَ کي موڪليو. (روايت)...... عبدالله بن عمر بن عبدالقيس کان روايت ڪن ٿا ته حڪيم ڳالهائيندڙ ماڻهو هو، ۽ نظم ۽ شعر جي فن ۾ ڪامل هو، جيئن ته هڪ جاهل ماڻهو علِي بن طُفيل غنوِي جي مدح ۾ چيو اٿس:

شعر

وَ أَهلكنِي لكُم فِي كُل يومٍ
تعوجُكُم علي وَ اَستقِيم
رِقاب كالموا جِن خاظِيات
وَ اَستاه علي الأ كوَارِ كُومُ

[ڪيو برباد مون کي سيڪنهين ڏينهن،
توهان جي ڏنگ جڏ آهيان سڌو مان.
توهان جا ڪنڌ تلها هن (آهن) مطرقن جئن،
۽ پولهيون پاڪڙن تي ڍير وانگيان.]

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...... ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

(ع) [حضرت] علي بن ابي طالب رضي الله عنہ جي بصره ۾ اچڻ وقت سندس تعريف ۾ چيائين:

شعر

لَيسَ الرزيةُ بِالدينارِ نفقدهُ
اِن الرزِيةَ فقدُ العِلمِ وَالحِكمِ[74]
وَ اِن اَشرَفَ من اَودَي الزّمانَ بِهِ
اَهلُ العفافِ وَاَهلُ الجُودِ وَالكَرَمِ
[مصيبت ناهہ وڃائڻ ڏوڪڙن جو،
مصيبت ٿي، ويو جي علم و حڪمت،
مرڻ وارن سيني ۾ سوئي افضل،
هجي جو صاحبِ احسان و عفت.]

(ع) هن روايت جي ڪن راوين ۽ هن داستان جي ڪن لکندڙن بيان ڪيو آهي تہ اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ، عبدالله بن عامر کي لکيو آهي تہ حڪيم بن جبلہ کي سنڌ ۽ هند ڏانهن موڪلي، ملڪ جون حالتون معلوم ڪري. تنهن ڪري عبدالله کيس مقرر ڪيو. جڏهن حالتون سمجهڻ کان پوءِ عبدالله بن عامر وٽ واپس آيو، ۽ اچي انهيءَ ملڪ جي رهاڪن جي حملي، لڙائي ۽ سزائن جون حالتون کيس تفصيل سان ٻڌايائين تہ عبدالله هن کي اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ ڏانهن موڪليو، ۽ جڏهن هو خدمت ۾ حاضر ٿيو تہ امير ڪانئس پڇيو تہ: اي حڪيم! هندستان ڏسي آئين؟ حالتون معلوم ڪري آئين؟ جواب ڏنائين: نعم يا اَمِير المُؤمِنِينَ (هائو اي اميرالمؤمنين). چيائين: بيان ڪر. چيائين: ماءُ هاوَ شل وَ تمرُ هادَقل وَ اَرضُهاجبل وَ اَهلُهابطل اِن قل الجيشُ بِهاضاعوا وَ اِن ڪثرُ واجاعوا، يعني ”اُتي جو پاڻي ميرو آهي، ميوو نِڙ گهٽ وننڍڙ ۽ ڪتو آهي، زمين پٿريلي آهي، ۽ [75] ٿي ڪلراٺي آهي، ۽ رهاڪو بهادر آهن، جيڪڏهن ٿورو لشڪر ويندو تہ جلدي تباهہ ٿيندو، ۽ جيڪڏهن گهڻو ويندو تہ بک مري پاهہ ٿيندو.“ پوءِ اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ پڇيو تہ: ”انجام ۽ اقرار ۾ ڪيئن آهن؟ وفادار آهن يا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان

بيوفا؟“ حڪيم چيو تہ: ”خيانت ڪندڙ ۽ غدار آهن.“ انهيءَ تي عبدالله ڪي سنڌ ڏانهن لشڪر موڪلڻ کان منع ڪري، ڪوبہ ماڻهو نہ موڪليائون.

اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنہ جي خلافت

اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنہ کي خلافت سنہ 38ھ جي آخر ۾ ملي. وقت جي بيان ڪندڙن ۽ بيان جي سلجهائيندڙن جو چوڻ آهي تہ: جڏهن خلافت اميرالمؤمنين علي رضي الله عنہ کي پهتي، تڏهن شهر وارن جو پاڻ ۾ جهيڙو ۽ مخالفت ٿي پيئي. عامر ابن الحارِث بن عبدالقيس روايت ڪئي آهي تہ: جڏهن آسپاس جا ماڻهو مخالف ٿي پيا، تڏهن [حضرت عليءَ] ثاغر بن ذعر(1)کي لشڪر جو سردار بنائي، هندستان جي سرحد تي مقرر ڪري، لشڪر جي مکيہ وڏن اڳواڻن جي هڪ جماعت سندس ڪمان هيٺ رکي، ۽ هو سنہ 38ھ جي آخر ۾ بهرَج ۽ ڪوهہ پايہ جي رستي کان روانا ٿيا. جتي بہ پهتا ٿي [76]تہ اتي فتحمند ۽ ڪامياب رهيا ٿي، ۽ غنيمتون ۽ غلام گهڻائي هٿ آين ٿي. نيٺ ڪيڪانانِ جبل وٽ پهتا ۽ اهي ماڻهو جنگ لاءِ سنبري بيٺا.

هنن جي جنگ جي خبر

هُذلِي ڳالهہ ڪئي آهي تہ: انهيءَ لشڪر ۾ حارث بن مرہِ نالي هڪ بهادر مرد هو، جنهن جي ٽولي ۾ هڪ هزار هٿياربند بهادر هئا، ۽ تي دلير ۽ هٿياربند غلام هوندا هئس. هڪ کي پنهنجو هٿيار بردار مقرر ڪيائين، باقي ٻن کي لشڪر جو محافظ بنائي، هرهڪ کي پنج سؤ ماڻهن جو سردار ڪيائين. هو مڪران ۾ پهتو تہ اها خبر وڃي ڪيڪانان ۾ پهتي، جنهن تي ڪوهہ پايہ ۽ ڪيڪانان جا ماڻهو جمع ٿيا. [هو] سنہ 42ھ ۾ ڪيڪانان ۾ پهتا، ۽ اتي جي ماڻهن لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي لڙائي شروع ڪئي، ۽ اٽڪل ويهہ هزار مرد پيادا اچي گڏ ٿيا، جن سان اسلامي لشڪر جي لڙائي ٿي. هنن ٻيو ڪو چارو نہ ڏسي وڃي گهٽ جهليو. لشڪر جڏهن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

جهاد کان موٽي اچي ڪيڪانان لڪ وٺ لٿو، تڏهن هن رستو روڪڻ چاهيو. [اهو حال ڏسي] عرب جي لشڪر تڪبير جو نعره هنيو، جنهن تي ڪاٻي ۽ ساڄي کان جبلن مان پڻ تڪبير جو نعرو لڳو: ”الله اڪبر“. هيءُ ٻڌي ڪيڪانان جي ڪافرن جي دلين ۾ هراس پيدا ٿيو، جنهن ڪري ڪن پيش پئي اسلام قبول ڪيو، ۽ ٻيا ڀڄي ويا. انهيءَ وقت کان اڄ تائين جنگ جي موسم جي ڏينهن ۾ انهيءَ جبل مان تڪبير جو آواز نڪرندو آهي.[اڃا] انهيءَ فتح ۾ هئا ته [77] اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنہ جي شهادت جي خبر پهتي،[جنهن ڪري] اتان موٽي آيا. مڪران پهچڻ تي معلوم ٿين ته معاويہ بن اَبي سفيان خليفو ٿيو آهي.

معاويہ بن اَبي سفيان جي خلافت

معاويہ بن اَبي سفيان جي خلافت. [هجري] چاليهين سال(1) وارن مهينن ۾ قائم ٿي. تاريخ جي مصنفن، مهلب کان هن طرح روايت ڪئي آهي، ۽ هن هذلي کان ٻڌو ۽ هذلي قاسم کان نقل ڪيو، جنهن چيو ته: مون نصر بن سفيان کان ٻڌو آهي ته جڏهن معاويہ خلافت تي مستقيم ٿيو، تڏهن عبدالله بن سوار [العبدِي] کي چار هزار سوار ڏيئي، سنڌ ولايت تي مقرر ڪري، انهيءَ ملڪ جي حڪومت سندس حوالي ڪيائين. وڏيڪ چيائينس ته: ”سنڌ ۾ هڪ جبل آهي، جنهن کي ڪيڪانان چون ٿا، اتي جا گهوڙا قداور ۽ موزون شڪل شباهت وارا آهن، توکان اڳ ۾ اتي جون غنيمتون پهتل آهن. [ائين بہ چيائينس ته] ماڻهو غدار آهن، جيڪي انهيءَ جبل جي پناهہ سبب سرڪشي ۽ شوخي ڪندا رهندا آهن.“عمر بن عبدالله بن عمر کي ارمابيل جي فتح واسطي موڪليائين، ۽ عبدالله بن عامر کي بصره تي مقرر ڪيائين. جيئن قيس بن هيثم السلمي(2) وٽ وڃي ساڻس عمان، اَردبيل ۽ جرم جي لڙائي ۾ شامل ٿئي(3) ۽ اڪيلو هزار چونڊ ماڻهو وٺي وڃي.

(روايت:) ابوالحسن، هذلي کان روايت ڪئي آهي، ۽ هن مسلمہ(1) بن محارب بن زياد کان ٻڌو ته: امير معاويہ، عبدالله بن سوار کي چار هزار سوار ساڻ ڏيئي موڪليو، ۽ سندس لشڪر ۾ ڪوبہ ماڻهو باهہ نہ ٻاريندو هو، چاڪاڻ ته نهيل

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

نڪيل سمر ساڻ [78] هئن. آخر هڪ رات اوچتو لشڪر ۾ باهه جو شعاع ظاهر ٿيو، جاچ تي معلوم ٿيو ته هڪ حامله عورت هئي، جنهن ٻار ڄڻيو هو. ڪيس باهه جي ضرورت هئي. [اها ڳالهه ٻڌي] عبدالله ڪيس اجازت ڏني. انهيءَ زال ڏاڍيون خوشيون ڪيون ۽ تي ڏينهن لشڪر کي ڪاڌو کارايائين. پوءِ جڏهن ڪيڪانان جي ملڪ ۾ پهتا، تڏهن دشمن غلبو ڪيو، پر اسلامي لشڪر انهن کي شڪست ڏيئي، گهڻيون غنيمتون هٿ ڪيون. ڪيڪانين گڏ ٿي وچي جبل جا گهٽ جهليا، ۽ چتي جنگ چالو ٿي. اتي عبدالله بن سوار هتيار بردارن ۽ خاص ماڻهن جي هڪ ٽولي سان بيهي رهيو، ۽ هڪل ڪيائين ته: اي مهاجرن ۽ انصارن جا فرزندو! ڪافرن کان منهن نه موڙيو متان توهان جي ايمان ۾ خلل اچي، شهادت جو درجو حاصل ڪريو. [هي ٻڌي] اسلام جو لشڪر عبدالله جي جهنڊي جي چوڌاري اچي گڏ ٿيو. بني عبدالقيس مان هڪ مرد ٻاهر نڪري مقابلي لاءِ للڪاريو، جنهن تي دشمن جو سردار اچي ساڻس سامهون ٿيو. ياسر بن سوار پڻ بني
عبدالقيس [واري ماڻهو] سان گڏ روانو ٿيو، ۽ حملو ڪري سردار کي ڌاهي وڌائون. [اتي] ڪيڪانين جو سمورو لشڪر نڪري آيو. آخر اسلامي لشڪر شڪست کاڌي. سارو جبل مئل لشڪر سان ڀريل ڏسڻ ۾ آيو. پوءِ مسلمان مڪران موٽي آيا.

(روايت) ابوالحسن روايت ڪئي ته مون حاتم بن قتيبه الباهلي(1) کان ٻڌو، جنهن چيو ته: آئون انهيءَ ڏينهن لشڪر ۾ هئس، ڏٺم ته اِبن سوار هڪ جوان سان مقابلو ڪيو، ۽ سندس ساٿين حملو ڪري، ڪيترا دشمن قتل ڪيا ۽ ڪافي لڙائي کان پوءِ شهيد ٿيو. مون ڪنلن جا تيڙ تي لاٿا، [79] سوُ منديون مهرن سوڏيون مليم. پوءِ عبدالله بن عبدالرحمان العبدي چيو ته مون سندس جنگ جا شعر ٻڌا آهن، جي اميرمعاويه جي اڳيان ٿي چيائون:

شعر

مَن ڪابِن سوارِ اِن جاشت مَرَاجِلہ
فِي الحربِ لاَ اُوقدَت نار لهاَ بعدَہ
ڪانت مَرَاجِله لِلرزقِ ضامِنة

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

فانهُن بـَـنــَـاتُ الـــحــربِ وَالجودَه
[ابن سوار جو مٽ ڪونهي، اڇي ڪيس جي جوش
جنگ ۾، ڦل ٻري ان ڪان پوءِ ڪا جنگ جي ٻاه،
ڏيڱيون ان جون هيون رزق جـون ضامن، بيشڪ
ڄڻ هيون جنگ ۽ احسان جـون نياڻيون واه واه!]
۽ اَعورشي چيو ته

شعر

اَبلِـغ رَبِـيـعـةَ اَعلاهـا وَ اَسـفـلـهـا
اِنا وَجـدنـا اِبـن سـوارِ ڪـسـوارِ
لأيُسمِنُ الخـيلَ اِلا رَيـث يُمـهـِلـُهـا
وَمـا سِـوَاهُ فـتُـردَيٰ طـــولَ اَعمارَ.
[چئج وڃي تون ربيعه جي اعليٰ ۽ اسفل کي
ته آهه بلاشڪ سـوار جهڙو ابـن سـوار.
نتو مڃائي هو گهوڙا مگر ڪو وقـت قليل،
پيو ڏڪائي انهن کي وگرنه ساري ڄمار

---

(1) اصل عبارت: تاعر بن دعر، اصلاح، عربي اعلام ڪي مدنظر رکي ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

(1) اصل متن ۾ ”ارفع واربعين“ (چوئيتاليهه) جو شايد ”اربعين“ (چاليهه) جي بدران ڀُل آهي. امير معاويه سنه 40هه ۾ حضرت علي رضه جي شهادت بعد ايليا جي شهر ۾ خلافت جي بيعت ورتي. ڏسو تاريخ طبري سنه 40هه هيٺ. (ن- ب)

(2) اصل ۾”قيس بن هاشم السلمي“: هيثم صحيح آهي ۽ نه هاشم- ڏسو يعقوبي ج 2، ص 193، ديوانَ فرزدق طبع پئرس ص 119، طبع مصر ص ص 761 ۽ 776، تاريخ ابن خلدون. بقية جزءُ ثاني ص ص 33-34، نقائض جرير و فرزدق ص ص 723، 726 ۽ 738، بخاري: ڪبير ج 4، ص 145. (ن-ب)

(3) اصل فارسي ڇاپي جي عبارت: ”وبا او بغزو عمان و اردبيل و جرم وڪند“: ظاهراً هن عبارت ۾ خلل آهي. پ ن پ س ۾ ”جرم ڪند“: آهي يعني هنن ٻن لفظن جي وچ وارو عطف ڪونهي ۽ غالباً اتي ڪو ٻيو لفظ ڇڏيل آهي ۽ اسان جي خيال ۾ ”شرڪت“ ئي اهو موزون لفظ آهي. انهيءَ لحاظ سان غالباً صحيح عبارت هن طرح ٿيندي: ”با او بغزو و عمان و اردبيل و جرم شرڪت ڪند“. ترجمو به انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

(1) اصل عبارت ۾ ”مسلم“ آهي، جو صحيح نه آهي، مسلمه بن محارب مشهور راوي آهي- ڏسو بلاذري: انساب الاشراف ج 4 ص ص 73 ۽ 81، نقائض جرير و فرزدق ص ص 726، 730 ۽ 734، جاحظ: البيان ج 2، ص 2، 9، ۽ بخاري: تاريخ ڪبير ج 4، ص ص 379 ۽ 387. (ن- ب)

(1) اصل لفظ ”البهلي“ جو حقيقت ۾ ”الباهلي“ جي بگڙيل صورت آهي. (ن- ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

هند جي سرحد تي سِنان بن سلمہ بن المُحبقِ الهُذَلِي جو والي ٿيڻ

هن تاريخ جي سلجهائيندڙن هُذَلِي ۽ عيسيٰ بن موسيٰ کان روايت ڪئي آهي، جنهن پنهنجي پيءُ کان روايت ڪئي تہ: عبدالله بن سوار شهيد ٿيڻ وقت[پنهنجي جاءِ تي] سِنان [80] بن سلمہ کي مقرر ڪيو. انهيءَ کان پوءِ امير معاويہ، زياد ڏانهن لکيو تہ: ڪو اهڙو ماڻهو جو هند جي سرحد لاءِ موزون هجي، ڏسي، اتي جو گورنر بناءِ. حڪم پهچڻ تي زياد ڏانهس لکيموڪليو تہ "مون وٽ بہ ماڻهو آهن، جيڪي انهن جي لياقت رکن ٿا: احنف بن قيس [۽ سنان بن سلم الهذلي": جنهن تي امير معاويہ هن] ڏانهن لکي موڪليو تہ: ["احنف کي سندس بن ڏينهن مان ڪهڙي ڏينهن جو] انعام ڏيون؟ ام المؤمنين [سان بيوفائي جو يا صفين واري ڏينهن اسان جي برخلاف ڪوششڪرڻ جو؟ تنهن ڪري سنان کي روانو ڪر." انهيءَ تي زياد هن ڏانهن لکيموڪليو تہ احنف شرف ، عقل ۽ سرداريءَ جي انهيءَ درجي تي پهچي چڪو آهي، جتي هن کي حڪومت فائدو نٿي ڏئي ۽ موقوفي نقصان نٿي رسائي].(1) پوءِ هو [سِنان] مڪران وجي بہ سال اتي رهيو ۽ بن سالن هڪ مهيني کان پوءِ برطرف ڪيو ويو.

راشد بن عمرو الجدَيدي جو، هند جي سرحد تي والي ٿيڻ

ابوالحسن، هذلي کان ٻڌو ۽ انهيءَ اسودَ کان روايت ڪئي تہ: زياد جڏهن[سِنان] ابن سلمہ کي موقوف ڪيو، تڏهن راشِد بن عمرو کي هندستان ملڪ [جي سرحد] ڏانهن روانو ڪيائين ۽ کيس گورنر مقرر ڪيائين. راشد هڪ شريف ماڻهو هو ۽ همت بلند هوندي هئس. امير معاويہ هن کي سڌي تخت تي ويهاريو، ۽ گهڻي وقت تائين پاڻ ۾ صلاح ڪيائون. پوءِ [لشڪر جي] مڪيہ ماڻهن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

کي چيائين تہ: راشد شريف ماڻهو ۽ اڳواڻ آهي. ڪيس خوش رکجو ۽ سندس فرمانبرداري ڪجو، لڙائي ۾ سندس مدد ڪجو ۽ ڪيس اڪيلو نہ ڇڏجو. راشد مڪران ۾ پهچڻ سان عرب جي بزرگن ۽ مکيہ ماڻهن سان گڏجي سِنان وٽ ويو. ڪيس مضبوط عقل وارو ۽ ڪامل ڏسي چيائين تہ: خدا جو قسم سِنان هڪ وڏي شان وارو آهي، هو سرداري ۽ سپهہ سالاريءَ جو لائق ۽ بهادر آهي. ۽ [پوءِ] ٻيئي گڏجي وينا. هن کي امير معاويہ، وڃڻ وقت [تاڪيد] ڪيو هو تہ هميشہ سنڌ ۽ هند جون خبرون ڏيندو رهي. ڳجهاندر ڳالهائڻ وقت ڪانئس سنڌ جون خبرون پڇي لشڪر جي پڪي تياري ڪيائين.

(روايت:) عبدالرحمان بن عبد رَبہ(1) السليطِي کان هن طرح روايت ڪن ٿا تہ هن چيو تہ: مون عبدالرزاق بن سلمہ کان ٻڌو تہ، جڏهن راشد بن عمرو سنڌ ملڪ ۾ پهتو، [81] ۽ ڪوپايہ جي ڍل وصول ڪري ڪيڪانان ويو ۽ اتي وڃي اڳين ۽ پوئين ڍل وصول ڪرڻ سان گڏ غنيمتون ۽ بيفرمان غلام، جيڪي قرجي ويا هئا، تن تي قبضو ڪيائين، تڏهن هڪ سال [اتي رهڻ] کان پوءِ موٽي سيستان جي رستي کان پنڌ ڪري، اچي ڪوه مُنذر (2) ۽ ٻهرَج وٽ پهتو. انهيءَ جبل جي ماڻهن لشڪر گڏ ڪيو، صبح کان ٻهپري جي نماز تائين جنگ ڪندا رهيا، نيٺ راشد شهيد ٿي ويو.] راشد جي شهيد ٿيڻ کان] (3) پوءِ ملڪ وري سِنانَ بن سلمہ جي حوالي ٿيو ۽ سِنانَ بن سلمہ
ٻيهر [گورنر جي حيثيت ۾] مستحڪم ٿيو(3).

سِنانَ بن سلمہ جي دوباره اِيالت

يسار اَلقرَ شِي کان هن طرح روايت ڪئي اٿن تہ جڏهن راشد بن عمرو شهيد ٿيو، تڏهن زياد، سِنانَ بن سلمہ کي گورنر بنايو ۽ [متس]فخر ڪيائين، ڇاڪاڻ تہ هو پيغمبرﷺ جي زماني ۾ ڄائو هو، ۽ جڏهن سندس پيءُ کي سُندس ڄمڻ جيلڪ خوشخبري ملي هئي تہ پيغمبرﷺ فرمايو هو تہ "يا سلمہ اَبشِر بِاِبنِک" (اي سلمہ! پنهنجي پٽ تي خوش ٿي). تنهن تي هن عرض ڪيو هو تہ: جيڪڏهن پاڻ کي ۽ هن کي الله جي واٽ ۾ قربان ڪريان تہ[يقيناً] اهڙن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

هزار پٽن ڪان پلو ٽيندو، جيڪي خدا جي واٽ ۾ قربان نه ٿين. تنهن تي رسول الله ﷺ هن جو نالو سِنانَ رکيو. هو جڏهن اڳواڻ مقرر ٿيو، تڏهن سينگاريل لشڪر ساڻ ونڻي اڳتي وڌيو، [۽] پيغمبر عليہ الصواة والسلام کي خواب ۾ ڏٺائين، جنهن فرمايس ته: تنهنجو پيءُ تنهنجي مردانگيءَ تي ناز ڪندو هو، اڄ تنهنجو ڏينهن آهي، گهٽيون ئي ولايتون تنهنجي هٿ ايندئيون ۽ انهن جو سڏارو ٿيندو. [82] پوءِ [سنان] اتان روانو ٿي، ڪي ملڪ هٿ هيٺ آڻي وڃي ڪيڪانان پهتو، ۽ جتي ٻه پهتو تي ته چگيون رسمون قائم ڪيائين ٿي. آخر وڃي ٻڌيه ۾ پهتو، جتي ساڻس ٺڳي ڪري ڪيس شهيد ڪيائون، جنهن تي اِبن خلاص اَلبڪري هيءُ شعر چيو:

شعر

اَبلِغ سِنانَ ابـــنَ منصــورٍ وَ اُخوَتهُ
اَعنِي هُدِيتَ (1)، كـــراماً غير اَغمار،
اِنا عـتبنا عـليكم فِـــي اِمارَتِكم،
وَ الدهرُ ذا قــلـــل فِـــي الناسِ دَوار،
يُعطِي الجزِيلَ وَ ينشُرُ غير مُستتر،
وَلاَ يزِيدُکَ شـــرا(1) بـعــدَ اِقتدار،
لم ينـزِلِ القوم اِذ جـنت فتاتهم(1)
كابنِ المُعلي وَلاَ مِـثــل ابنِ سوار،
وَلا ابنَ مُـــرة اِذ اَودَي الـزمـــان بِه،
كم فلَلَ الدهر مِـــن نـــاب وَ اَظفار.
[چئج سنان بـــن منصور، ان جي ڀائن کي،
اهي سڳورا جـــي آهن ڪريم، تجربيڪار.
ٿياسون رنج توهان تي توهان جي اميريءَ ۾،
زمـــانو ڏاڍو آ تڪليف ده، وڏو مـــڪار.
ڏئي ٿو دولت تنهن کي پيچي نـــ جو دولت،
ٿئي فقير سان هر گز نه ســو ڪڏهن غدار.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

تئي ذليل جڏهن قوم ڏيـــــس ڪونہ پناهہ،
ڏئي جيئن اِبن مُعلي، ڏئي جيئن اِبن سوار.
يا جيئن ڏني تي اِبن مُــــــره پر ٿيو هو تباهہ،
زماني ڪيئي ڪيا مرد شير دل بيڪـــــار.]

مُنذِر بن جارود بن بِشر جو والي ٿيڻ

پوءِ [هيءُ] ملڪ مُنذِر بن جارود بن بِشر جي حوالي ٿيو. جڏهن خليفي جي حڪم سان، مُنذِر گورنريءَ جي پوشاڪ پهري، سن ايڪهٺ [هجري] ۾ جنگ تي روانو ٿيو، تڏهن سندس ڪپڙو ڪنهن اُپيءَ ڪانيءَ ۾ اٽڪي ڦاٽي
پيو،[جنهن تي] عبدالله بن زياد [83] غمگين ٿي چيو تہ: مُنذِر جي فال چڱي نہ ٿي آهي. آخر انهيءَ ڪان موڪلائي موٽي آيو ۽ روئي چيائين تہ مُنذِر هن سفر تان موٽي ڪونہ ايندو، بلڪ مري ويندو. [هڪ ڏينهن] ابن زياد کي عبدالعزيز چيو تہ: مال جو نقصان ٿي رهيو آهي، ۽ توهان ڪنهن کي مقرر نٿا ڪريو چو؟ چيائين تہ مُنذِر کي موڪليو اٿم، جنهن سان لڙائي ۽ بهاديءَ ۾ ڪوبہ مقابلو نٿو ڪري سگهي، جيڪڏهن بخت مددگاري ڪيس تہ مطلب حاصل ڪري موٽي ايندو.

منذر جي حڪمراني (1)

مُنذِر جڏهن اتان روانو ٿي دشمنن جي ملڪ ۾ پهتو تہ [اوچتو] پُورالي[ندي] جي حد ۾ بيمار ٿيو ۽ ساهہ خدا تعاليٰ جي حوالي ڪيائين. سندس پٽ حڪم بن مُنذِر، ڪِرمان ۾ هو، تنهن ڏانهن [بيماري جو] لکي
موڪليائين.[هن جي مرڻ ڪان] پوءِ سندس [منذر جي] پاءُ، عبدالعزيز ڪان انهيءَ ملڪ جي [گورنري جي] گهر ڪئي، ۽ [عبدالعزيز وجي حجاج سان ڳالهايو]: حجاج دروازي تي پهتو تہ نماز جي بانگ جو آواز آيو. عبدالعزيز ڏانهن منهن ڪري حجاج چيو تہ: بانگ جو آواز منهنجي ڪن تي نہ پوي ها تہ
سندس [يعني منذرجي] پاءُ کي انهيءَ خط آڻڻ سبب سزا ڏيان ها. اسان جي برگزيدن ۽ مکيہ ماڻهن مان هڪ بزرگ خدا تعاليٰ جي واٽ ۾ پنهنجي جان فدا ڪئي آهي، ۽ سندس جاءِ تي سندس پٽ موجود آهي، ۽ تون تو [پاڻس لاءِ] گورنري گهرين؟

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

حڪم بن منذِر جو والي ٿيڻ

بيان ڪن ٿا تہ: جڏهن حڪم آيو، ۽ عبيدالله کي اطلاع ڏنائون، تڏهن هن رنو ۽ غمگين ٿيو ۽ سندس [منذر جي] پٽ [حڪم] کي گهرائي، کيس ٽي لک درهم بخشيائين. انهيءَ کان پوءِ بہ ڇهن مهينن تائين هند جي گورنري سندس حوالي هئي. جڏهن حڪم [گورنري جي] خلعت پهري، ۽ هو هڪ همت وارو ۽ بهادر هو، تڏهن عبدالله [بن] الاعورَ الحِرمازِي (1) اتي هي شعر پڙهيا [84].

يا حڪم بنِ المُنذِرِ بنِ الجارَود
اَنتَ الجواد و الجود محمُود
سُرادقُ المجد عليکَ ممدُود
نبت فِي الجوُدِ فِي اَصلِ الجوُدُ
[اي مُنذر -جارَود جا فرزند حڪم!
آهين بيشڪ تون سخي ۽ سخي آهي محمود.
توکي چؤطرف بزرگي جو رهي ٿو گهيرو،
آهين ڄائو تون سخا ۾ تنهنجوبنياد آ جُود]

عبدالملڪ بن مروان جي خلافت

تاريخ جي راوين هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: جڏهن عبدالملڪ بن مروان آيو تہ هن عراق، هند ۽ سنڌ حجاج بن يوسف کي ڏنا، ۽ حجاج، سعيد بن اَسلم ڪلابي کي مڪران موڪليو. هن جي اتي پهچڻ کان پوءِ [هڪ شخص]سفهوي بن لام الحمامِي، أزد [قبيلي] مان، اتي آيو. سعيد کانئس گهر ڪئي تہ: آءٌ جتي بہ منزل ڪريان تہ تون مون سان هج، ۽ منهنجو مددگار ٿيءُ. جواب ڏنائين تہ: مون وٽ لشڪر ڪونہ آهي. تنهن تي هن چيو تہ: خلافت جي دفتر کي حڪم ٿو ڪريان. هن چيو تہ: خدا جو قسم تنهنجي زيردستيءَ ۾ نہ ايندس جو شرم ٿو اچيم.

سعيد [ڪاوڙجي] هن کي پڪڙي، قتل ڪيو ۽ سندس کل لاهي ان جو سر حجاج ڏانهن موڪلي، پاڻ مڪران وجي مقيم ٿيو، ۽ ڍل وصول ڪرڻ لاءِ اعتماد جوڳا ماڻهو مقرر ڪري، صلح ۽ نرميءَ سان، هندستان جو گهٽوئي محصول وصول

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

ڪيائين. آخر هڪ ڏينهن جيئن مال ڪنيو ٿي آيو تہ مرج (1) ۾ عِلافِين سان مقابلو پيش آيس.

(1) چورس ڏنگين ۾ ڏنل احوال ابن قتيبہ جي ڪتاب عيون الاخبار (ج 1، ص 227) تان درست ڪري ڏنو ويو آهي: فتحنامہ جي اصل عبارت هن طرح آهي ۽ اها ظاهراً ناقص آهي: ”زياد احنف بن قيس را فرمود ڪہ هم او مسند است و مؤمنان است“. (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ هن جاءِ تي عبدالله آهي مگر پ ۽ ر جي پڙهٽي ”عبدربه“ آهي جا صحيح آهي. فارسي ڇاپي ۾ ص [234] تي هن ساڳئي نالي جي پڙهٽي پ مطابق ”عبدريه“ ڏني وئي آهي ۽ ان جاءِ تي بہ ر ۽ م جي پڙهٽي ”عبدربه“ آهي. (ن-ف)

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”ڪوه مندر“ پڙهٽي اختيار ڪيل آهي مگر پ، ن، ڪ جي پڙهٽي ”ڪوه منذر“ آهي جا زياده قرين قياس آهي. غالباً انهيءَ جبل تي اهو نالو عرب جي بئي هڪ گورنر ”منذر بن جارود“ جي ڪري پيو. (ن-ب) (3)-(3) فارسي ڇاپي جي عبارت: ”بازولايت بہ سنان سلمه ديگر بار مستحڪم شد“ آهي جا شايد پ مطابق آهي. ن، ر، م مطابق: ”باز ولايت بہ سنان بن سلمه دادند، سنان بن سلم ديگر بار مستحڪم شد“ هي عبارت ڪليل آهي ۽ ترجمو بہ انهيءَ مطابق ڏنو ويو آهي. (ن- ب)

(1) فارسي ايڊيشن ۾ هدِيت جي بدلي هٺيلا وَلايزِيدُڪَ شراً جي بدلي وَلاَ يزيدُثري ۽ اِذ جنتِ فتانهم جي بدلي اذ جنت قتاتهم پڙهٽيون ڏنل آهن. هت هٺِيتِ، ولاِيزِيدُڪَ شرا ۽ اِذ جنتِ فتانهم پڙهٽيون اختيار ڪيون ويون آهن، جي علامہ عبدالعزيز الميني سابق پروفيسر عربي، مسلم يونيورسٽي عليگڙه، فاضل ايڊيٽر (ڊاڪٽر دائودپوٽا) ڏانهن لکي موڪليون هيون. ڏسو فارسي ايڊيشن، ص 261. (ن-ب)

(1) ن ۾ هيءَ عبارت ڪانهي.

(1) اصل لفظ سيني نسخن ۾ ”الحواري“ آهي. ڪيل تصيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [84]. (ن- ب)

(1) سيني نسخن ۾ ”مرج“ آهي. مرج جي معنيٰ گاهہ وارو ميدان، مگر هن خطبي ۾ اهڙي جڳهہ جو نالو عربي تاريخن يا جاگرافين ۾ نٿو ملي. غالباً هي لفظ ”بهرج“ جي بگڙيل صورتخطي آهي. فارسي ڇاپي جي فاضل ايڊيٽر جي راءِ ۾ هي لفظ غالباً بهرَج آهي. بهرج ڪرمان ۽ مڪران جي سرحد جو شهر هو، جنهن جو ذڪر هن کان اڳ ص [76] تي اچي چڪو آهي. (ن- ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

عِلافين ۽ سندن بغاوت جي خبر

قتيبہ بن اَشعث کان روايت ڪن ٿا تہ: هڪ ڏينهن ڪليب بن خلف [85]المغني، عبدالله بن عبدالرحيم العلافي ۽ محمد بن معاويہ الِعلافي ويهي پاڻ ۾ صلاح ڪئي تہ سفهوي بن لام اسان جي ملڪ عمان جو ماڻهو هو ۽ اسان جي طرف جو ساڙس لاڳاپو آهي. سعيد کي اسان جي قرابت وارن کي قتل ڪرڻ جو ڪهڙو حق آهي؟ سو جيئن هو [سعيد] ڏل ڪنيو، مرج(1) ۾ ٿي آيو تہ [هن جي]سامهون ٿيا. [پهريائين] ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيائون، پر نيٺ وڃي جنگ جي حد کي پهتا، ۽ علافين غلبو ڪري، سعيد کي ماري پاڻ مڪران ۾ ڪُپي ويئا، جنهن تي فرزدق هي شعر چيو:

سقي الله قبراَ يا سعيدُ تضمنت
نواحيهِ اکفانا عليکَ ثِيابُها
[وَحُفرة بيتِ اَنتَ فِيها مُوَسد
وَقد سُد مِن دُونِ العوائِدِ بابُها]
لقدُ ضمِنت اَرض قِمکران سيداَ
کريماَ اِذا الانوَاءُ خف سحابُها
شدَيدَ اعلي الأدنينِ مِنکَ اُذا احتويٰ
عليکَ مِنَ التربِ الهيام حِجابُها
[لِتبکِ سعِيداَ مُرضِع اُم خمسة
يتاميٰ وَمِن صرفِ القراح شرابُها]
اِذا ذُکرت عيني سعِيداَ تحدرَت
عليٰ عبرَات يستهل انسِکابها(2) [86]
[سعيد! تنهنجي قبر کي رکي خدا شل خوش،
جنهين جي پيٽ ۾ تنهنجي ڪفن جا ڪپڙا ٿيا.
رهي سا ڪوٺي سلامت تون جنهن ۾ آرامي، حلانڪ آئي وئي کان انهيءَ جا دربور يا.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

رهيو زمين ۾ مڪران جي اهو سيد،
ڪڪر وسيا تي جنهن جا جڏهن نہ مينهن وسيا.
تيا الم ۾ گرفتار تنهنجا سپ ويجها،
جڏهن مٿان تنهنجي سنهڙي مٽيءَ جا پردا وريا.
رئي سعيد ڪي سا ماءُ، پنج ٻچا جنهن ڪي،
يتيم، ڪجهہ نہ رهيو آ وٽس پاٽيءَ ڪانسواءِ.
اکين ڪي ياد پوي ٿو جڏهن سعيد تڏهن،
وهن ٿا لڙڪ انهن مان، ٿا جيئن وهن نارا.]
پوءِ حجاج، سعيد جي ماڻهن کان ڪاوڙجي پڇيو تہ: توهان جو امير ڪٿي آهي؟ جيئن تہ هنن اقرار نٿي ڪيو، تنهنڪري ڪن ڪي ترار جو لقمو بنايائين، تڏهن نيٺ اقرار ڪيائون تہ عِلافِينُ بيوفائي ڪري، ڪيس قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ تہ حجاج، ٻني ڪِلاب مان هڪ ماڻهوءَ ڪي حڪم ڏنو، [جنهن وجي]سليمان عِلافيءَ ڪي ڪُٺو ۽ سندس سسي سعيد جي پونيئرن جي گهر موڪلي، ڪين دلداري ڏيئي، سندس قريبن ڪي نوازيائين. پر تڏهن ٻہ حجاج بن اَسلم، ٻِشر بن زياد، محمد بن عبدالرحمان، اسماعيل بن اسلم، سعيد جا آزاد ڪيل غلام ۽ سندس ٻانها نعرا هڻندا رهيا ۽ روج راڙو ڪندا رهيا، صعصعہ بن مجريہؐ (1) ڪِلابِي هيءَ شعر چيو:
اَعاذِل ڪيفَ لِي بهمُومِ نفسِي
بِذِڪرِيٰ تَابِعا فِيها سعيدا
وَاِخوَانا له سَلفوا جمِيعا
غطارفة مِن الادنين صيدا
اِذَا ما الدهر حل فلم يڪُونُوا
بِما قدحل مِن اَمر شُهُودا
بِقندابِيل حيثُ تري المَنَايا
و قدلاقت بِهِم ڪرما وَجُودا
وَلاَ تُشمِت بنا سُوقا (2) ستلقيٰ

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

مِنَ الأجالِ مِطرقة حدِيدا[87]
[ٻڌاءِ عاذل ڪريان مان ڇا غمن کي،
سعيد جي ياد ۾ جن ڪيو آ بيڪار.
۽ پڻ ڀائر سندس جي ويا گذاري،
اقارب پڻ هئا جي جملي سردار.
زماني ڪان جي آئي ڪا مصيبت،
ڏسي رهيا نہ سي خاموش هوشيار.
هو قندابيل ۾، جو موت جو گهر،
مليا وڃي موت سان سخين جا سردار،
ڪلائج ڪين ماڻهو تون جهليندين،
اجل جا مطرقا لوها خبردار!]

مجاعہ بن سعرِ بن يزيد بن حذَيفہَ [التمِيمِي] جو والي ٿيڻ

هن تاريخ جا سنواريندڙ روايت ڪن ٿا تہ: بشر بن عيسيٰ صاحب الخلاط (1)فرقد (2) بن مغِيره ۽ عمرو بن محمد التميمي کان بيان ڪيو تہ: جڏهن حجاج مجاعة بن سِعر کي مڪران (3) ڏانهن موڪليو، [ڇاڪاڻ تہ] سن پنجاسي [هجري] ۾ هِند ۽ قندابيل جا ملڪ [پڻ] حجاج جي ذمي ڪيا ويا هئا، عِلاُفِي، مجاعة جي پهچڻ کان اڳ ڀڄي ويا. مجاعة سندن ڳولا ڪئي، پر هو سنڌ جي راجا ڏاهر بن ڇچ وٽ هليا ويا. مجاعة هڪ سال مڪران ۾ رهي، جان خدا جي حوالي ڪئي.

محمد بن هارون بن ذراع النمرِيءَ جو والي ٿيڻ

جڏهن سال ڇهاسي [هجري] آيو، [۽] خلافت وَلِيد بن عبدالملڪ بن مروان کي ملي، تڏهن [هند جو] ملڪ محمد بن هارون جي حوالي ڪيائين. تاريخ جا مصنف هن طرح روايت ڪن ٿا تہ: جڏهن مجاعة جي عمر پوري ٿي تہ حجاج بن يوسف،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ايڊمن: امير عدنان

محمد بن هارون(1) کي هندستان جي طرف مقرر ڪيو ۽ ڪيس حڪومت هلائڻ ۾ آزاد رکيائين، ۽ ديواني مال وصول ڪرڻ جو تاڪيد ڪري، چيائينس تہ: عِلافين کي ڳولـج ۽ ڪيئن بہ ڪري کين هٿ آڻي، سعيد جو انتقام وٺ. پوءِ محمد، سن ڇهاسي جي اوائل ۾ هڪڙي عِلافي کي هٿ ڪيو ۽ خليفي جي فرمان مطابق انهيءَ کي قتل ڪري،سندس سر حجاج ڏانهن موڪليو،۽ انهيءَ متعلق حجاج جي خدمت ۾ هڪ خط لکيائين، [88] انهن ۾ ذڪر ڪيائين تہ هڪ علافيءَ کي ترار جو ڪاچ ڪيو ويو ۽ جيڪڏهن عمر وفا ۽ بخت ياوري ڪئي تہ ٻين کي پڻ گرفتار ڪيو ويندو. محمد بن هارون پنج سال[رهي]، درياءُ ۽ بيابان فتح ڪيو.

انهن تحفن ۽ سوکڙين جو ذڪر، جيڪي سرانديپ کان وقت جي خليفي ڏانهن موڪليا ويا هئا

چون ٿا تہ: سرانديپ جي راجا، جزيره يواقيت (1) مان حجاج لاءِ ٻيڙيءَ رستي تحفا ۽ سوکڙيون موڪليون، [انهن سان گڏ] عجيب موتي ۽ جواهر، حبشي ٻانها ۽ ٻانهيون، پڻ ٻيا لائق تحفا ۽ بيمثال ۽ ساندڻ لائق سوکڙيون دارالخلافت ڏانهن بہ روانيون ڪيائين. ڪي مسلمان زالون پڻ ڪعبي [شريف] جي زيارت ۽ خلافت جي تختگاهہ جي ڏسڻ لاءِ انهن سان گڏجي روانيون ٿيون.
جڏهن قازرون ملڪ ۾ پهتا تہ مخالف واءُ اٿيو، ۽ جهازن کي تَوائي ڪري، وجي ديبل جي ڪناري تي ڪڍيائين. هڪ چورن جو ٽولو جن کي نڪامره(2) چوندا هئا ۽ ديبل جا رهاڪو هئا، سي انن ئي جهازن کي پڪڙي، انهن ۾ پيل سامان ڪٽي، مردن ۽ زالن کي گرفتار ڪري، سامان ۽ جواهر سڀ ڍوئي ڪٽي ويا. سرانديپ جي بادشاهہ جي ماڻهن ۽ عورتن گهڻوئي چيو تہ هو، هيءُ مال وقت جي خليفي ڏانهن نيئي رهيا آهن، مگر انهن توجهہ نہ ڪيو، ۽ سيني کي بند ڪري چيائون تہ:
جيڪڏهن توهان جو ڪو دادرسي ڪندڙ آهي تہ پاڻ کي وري خريد
ڪريو.اُتي هڪڙيءَ زال دانهن ڪري [89] چيو تہ: "يا حجاجُ! يا حجاجُ! اَغثني

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

اَغثني“ (او حجاج! او حجاج! منهنجي واهر ڪر، منهنجي واهر ڪر!). اها عورت بني عزيز(1) قبيلي مان هئي. حجاج هيءَ ڳالهه ٻڌي چيو: ”لبيڪَ لبيڪِ“ وسط اسعدي ٻڌايو تہ: جڏهن ديبل فتح ٿيو. تڏهن انهيءَ زال کي ڏٺم: سندس چمڙي سفيد ۽ قد ڊگهو هو. ديبل جا واپاري آيا، ۽ جيڪي ماڻهو انهيءَ ٻيڙي مان ٻچي نڪتا هئا، تن اچي حجاج کي هن حال جي خبر ڏني تہ: مسلمان زالون ديبل ۾ قيد آهن، ”يا حجاج! يا حجاج! اَغثني اَغثني“ چئي فرياد ڪري رهيون آهن. حجاج هيءَ ڳالهه ٻڌي چيو: ”لبيڪَ لبيڪِ“ (”حاضر آهيان، حاضر آهيان“). پڻ روايت ۾ آهي تہ: حجاج کي جڏهن مسلمان عورتن جي خبر پهتي تہ [هو چئي رهيون آهن] ”اي حجاج اسان جي واهر ڪر“ تڏهن چيائين تہ [انهن عورتن] چڻ مون کي ننڊ مان بيدار ڪيو آهي تہ ظالمن ۽ نالائقن کان اسان جي فريادرسي ڪر، جو قيد ۾ پيون آهيون.

حجاج جو ڏاهر ڪافر ڏانهن قاصد موڪلڻ

پوءِ حجاج، ڏاهر بن ڇچ ڏانهن هڪ قاصد موڪليو، ۽ محمد بن هارون ڏانهن[پڻ] خط لکيائين تہ: هن قاصد سان ڪو اعتماد جوڳو ماڻهو ساڻ ڏيئي، ڏاهر بن ڇچ ڏانهن موڪل تہ وجي ڪيس چوي تہ مسلمان عورتن کي ڇڏي ڏئي، ۽ دارالخلافت جا تحفا واپس ڪري، پڻ زالن جي حالت بہ معلوم ڪري. هڪ خط ڏاهر ڏانهن پڻ لکيائين، جنهن تي پنهنجي هٿ مبارڪ سان صحي ڪري قاصد کي ڏنائين، جنهن ۾ [90] نهايت تاڪيد سان دڙڪو داٻ لکيائين. جڏهن هيءُ خط ڏاهر بن ڇچ کي پهتو، ۽ ميدن جو ديبل پڻ ڏاهر بن ڇچ جي بادشاهيءَ ۾ هو، تڏهن خط پڙهي ۽ جيڪي پيغام موڪليل هئا سي ٻڌي، جواب ڏنائين تہ: ”هيءُ ماڻهو چور آهن ۽ انهن کان وڌيڪ طاقتور ڪو ڪونہ آهي: اسان جي پڻ تابعداري ڪونہ ڪندا آهن.“

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

حجاج جي دارالخلافت کان اجازت گهرڻ

هن خبر پهچڻ تي حجاج، [خليفي] وليد بن عبدالملڪ جي خدمت ۾ اطلاع موڪلي، ڪانئس سنڌ ۽ هند جي جهاد جي اجازت طلب ڪئي. [خليفي] حجاج کي موڪل نہ ڏني. [جنهن تي حجاج وري] ٻيو پيرو لکيو. آخر اجازت ڏني ويئي. پوءِ حجاج، عبيدالله بن نبهان السلمي کي مڪران [جي جنگ] تي مقرر ڪيو. [هوڏانهن] بُدَيل [ابن طهفة البجلي] کي حڪم ڏنائين تہ: محمد بن هارون وٽ وڃ. ۽ مڪران پهچي ڪيس [دارالحڪومت مان] لشڪر جي موڪلڻ جي خبر ٻڌائج، جيئن هو [پڻ] ٽي هزار ماڻهو توسان گڏي روانا ڪري، بُدَيل ٽيهن سون جنگي جوانن سان روانو ٿيو. عبيدالله پڻ ان سان گڏ(1) عمان جو سمنڊ (عربي سمنڊ) ٽپي، اچي ديبل (2) جي قلعي وٽ پهتو.[طهفة جي هٿان] جڏهن محمد بن هارون کي حجاج جو خط مليو، تڏهن هن هڪ جماعت هن سان گڏي رواني ڪئي، ۽ هو اچي ديبل پهتو. ديبل جي رهاڪن، ڏاهر ڏانهن اروڙ ڏي ماڻهو موڪليو تہ ڪيس بُدَيل جي ديبل اچڻ جي خبر ٻڌائي. [اهو ماڻهو] جيسينہ(1) بن ڏاهر کي، جو نيرون ۾ هو، خبر ٻڌائيندو، ڏاهر ڏانهن ويو [91].

جيسينہ بن ڏاهر جو نيرون کان پهچڻ

ڏاهر، جيسينہ(2) کي چار هزار سوار، اُٺ ۽ هاٿي ساڻ ڏيئي جلدي روانو ڪيو، جو اچي بديل کي سامهون ٿيو. [انهيءَ وچ ۾] بديل، ديبل جي بهادرن کي شڪست ڏيئي چڪو هو. جيسينہ (2) چار هاٿي ۽ ٻيو ساز سامان وارو لشڪر ساڻ ڪري آيو، ۽ اچي لڙائي ڳنڍيائين.

صبح کان شام ترڻ تائين ٻنهي طرفن ۾ لڙائي چالو رهي. عين لڙائي هلندي، سوارن جي غلبي ۽ هاٿين کان بديل جو گهوڙو ٿهڻ لڳو. بديل دستار لاهي، گهوڙي جون اکيون ٻڌي حملو جاري رکيو، ۽ تنهن کان پوءِ [بہ] اسي ڪافرن کي جهنم ۾ موڪلي، پاڻ شهيد ٿيو. پوءِ جيسِنہ هڪ ٺڪر کي مقرر ڪيو، ۽ ستر هاٿي سندس نگرانيءَ ۾ ڏيئي، ديهہ بڪري ڪيس جاگير ڏنائين.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

ٻُڌَيل جي شهيد ٿيڻ جي خبر

روايت ڪئي اٿن ته: جڏهن حجاج کي ٻُڌَيل جي شهيد ٿيڻ جي خبر پهتي، تڏهن غمگين ٿي چيائين ته: ”اڙي بانگا، جنهن وقت به نماز جي بانگ چوين ته دعا ۾ مون کي بديل جو نالو ياد ڏياريندو رهج، جيئن سندس بدلو وٺان.“ پوءِ انهيءَ لشڪر مان هڪ ماڻهو[92] آيو ۽ حجاج جي آڏو جنگ جو بيان ڪندي، ٻڌيل جي بهادريءَ ۽ مردانگيءَ جو بيان ڪيائين، جا هن انهيءَ جنگ ۾ ڏيکاري هئي، جيستائين جو هو ڪسي ويو ۽ اسلامي لشڪر کي شڪست آئي[چيائين] ته ”مان حاضر هوس ۽ سندس مردانگي ۽ همت ڏسي رهيو هوس.“ جڏهن ڳالهه ڪري پوري ڪيائين، تڏهن حجاج چيو ته: ”جيڪڏهن تون بهادر مرد هجين ها ته ٻُڌَيل سان گڏ قتل ٿين ها.“ [ائين چئي،] هن کي سزا ڏيڻ جو حڪم ڏنائين.

(بديل جو شهيد ٿيڻ): عبدالرحمان بن عبدربه(1) کان روايتن ۾ آٽين ٿا ته: جڏهن ٻُديل قتل ٿي ويو، تڏهن ڪوٽ نيرون(2) جا ماڻهو اچي ڏنا ته عرب جو لشڪر هن ظلم جي بدلي وٺڻ لاءِ ضرور ايندو، ۽ اسين سندن لنگهه تي آهيون،[جنهن ڪري] پهرين اسان تي ڪاوڙ چنديندا، ۽ اسان برباد ۽ تباهه ٿي وينداسون. انهيءَ وقت نيرون جو حاڪم سندر نالي هڪ شمني هو، [تنهن]ڏاهر جي اطلاع کان سواءِ، پنهنجا معتبر ماڻهو حجاج جي خدمت ۾ موڪلي، امان نامو گهريو ۽ پاڻ تي ڍل مقرر ڪئي، [جنهن جي لاءِ انجام ڪيائين ته]وقت تي ادا ڪندو رهندو. امير حجاج انهن کي امان جو پروانو لکي ڏنو، ۽ مضبوط انجام سان دلجاءِ ڏيئي چيائين ته: اهڙيءَ طرح بندوبست ڪيو، جيئن اسان جا قيدي آزاد ٿين، ۽ جيڪڏهن نه ته چين جي حد تائين ڪافرن کي نه ڇڏيندس، [بلڪ] اسلام جي ترار سان [کين] ذليل ۽ خوار خراب ڪندس.“

اتي عامر بن عبدالله [حجاج ڏانهن] پيغام موڪليو ته هند جو ملڪ منهنجي حوالي فرماءِ. حجاج چيو ته تون طمع ٿو رکين، پر نجومين حساب ڪري فيصلو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ڪيو آهي، ۽ مون پڻ ڪٽو وڏو آهي، تہ هند جو ملڪ امير عمادُالدين محمد بن قاسم ثقفي جي هٿان فتح ٿيندو[93].

---

(1) غالباً بهرج: ڏسو حاشيه ص 117. (ن- ب)

(2) اصل جملي نسخن ۾ صرف هيٺيان چار شعر ڏنل آهن، فارسي ڇاپي ۾ انهن جي پڙهٽي هن طرح قائم ڪئي ويئي آهي:

سقي الله قبراً من سعيد فاصبحتَ
نواحيہ ارهي عليک ترابُها
لقد ضمنت ارض بمڪرانَ سيدا
ڪريماً جواد لايُوَاڪفُ سحابها
شديدا علي الادنين مِنڪَ احسنوا
عِليک من الثوب المهام حجابها(؟)
اذا ذُڪرت عيني سعيدا تجددَت
لها عبرَات يستهِل انسڪا بها

اسان جي پڙهٽي جو مدار، علامہ عبدالعزيز الميمني، سابق پروفيسر مسلم يونيورسٽي عليڳڙهہ جي ڪيل تصحيح تي آهي. (ڏسو فارسي ڇاپي ص 261). فرزدق جا اهي شعر سندس ديوان (طبع بيروت، طبع صاوي قاهره ص 102، ۽ هيل ميونچ سن 1900، رقم 3 و رقم 500) ۾ موجود آهن. مٿي چورس ڏنگين ۾ ڏنل مصرعون (نمبر 2 ۽ 4) ديوان تان پيٽي ڏنيون ويون آهن. فتحنامي جي جملي نسخن ۾ اهي ڪٽل آهن. (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهٽي ”مجربه“ آهي مگر استاد علامہ عبدالعزيز الميمني جي راءِ ۾ عربن ۾ ”مجريه“ نالو آهي ۽ نہ ”مجربه“. انهيءَ لحاظ سان ”مجريه“ پڙهٽي اختيار ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”سوقا“ آهي. ڪيل تصحيح استاد علامہ الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”صاحب الخاط“ آهي. تصحيح استاد علامہ عبدالعزيز الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”برقد“ آهي. تصحيح استاد الميمني طرفان آهي. (ن-ب)

(3) جملي نسخن ۾ ”خراسان“ آهي، مگر اهو غلط آهي جيئن اڳتي هلي واضح ٿئي ٿو. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۽ ايڊمن: امير عدنان

(1) تحفته الڪرام جي روايت موجب هيءُ ماڇُهو بلوچن ۾ جتن جو ڏاڏو آهي. ڏسو تحفته الڪرام ص 28، ج 4. (مترجم)

(1) لفظي معنيٰ جي لحاظ سان "ياقوتن جو بيٽ".

(2) ن ب: ننڪامره، م تنڪامره، ح لڳامره، س بڪامره.

(1) پ بني عزيز.

(1) هت اصل متن ۾ "باوي" يعني ان سان گڏ. تاريخي تسلسل جي لحاظ کان "ان سان گڏ" لفظ هتي بي موقعي آهن ۽ سڄي مضمون کي خراب ڪري رهيا آهن. بلاذريءَ جي لکڻ موجب عبيدالله بن نبهان، بديل بن طهفة کان اڳ ديبل ۾ لڙائي ڪندي شهيد ٿي ويو، تنهن کان پوءِ حجاج، بديل بن طهفة کي ديبل روانو ڪيو، ڏسو بلاذري ص 36-435. (ن-ب)

(2) اصل جملي نسخن ۾ "نيرون" آهي جو غلط آهي. صحيح ديبل آهي. ڏسو بلاذري ص 435. (ن-ب)

(1) جملي نسخن ۾ هن نالي جي صورتخطي "جيسنہ" آهي جو معنيٰ جي لحاظ سان جيسيه ٿيندو"دراصل "جيسينه " (يعني "سوپارو شينهن") آهي. هن کان اڳ ساڳي طرح "ڏهرسينه" جو نالو اچي چڪو آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان سڄي ڪتاب ۾ هن نالي جي پڙهڻي "جيسينہ" قائم ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ "عبدالله" ن ۾ صاف طور "عبدربہ" آهي ۽ پ،ر،م جي پڙهڻين مان بہ ظاهر آهي تہ اصل لفظ "عبدربہ" آهي. هي راوي ساڳيو "عبدالرحمان بن عبدربہ السليطي" آهي،جنهن جو [81] تي ذڪر اچي چڪو آهي.(ن-ب)

(2) اصل عبارت: حصن ۽ نيرون

عمادالدين محمد بن قاسم [بن محمد بن حڪم] بن اَبي عقِيل ثقفِي جو والي ٿيڻ

خبرن ۾ تصرف ڪندڙ ۽ روايتن جا تفسير ڪندڙ هيئن ٿا چون تہ: جڏهن دارالخلافت طرفان سنڌ جو ملڪ حجاج بن يوسف ثقفيءَ جي حوالي ٿيو، تڏهن محمد بن قاسم کي، جو سندس چاچي [جي پٽ] جو پٽ ۽ پڻ ناٺي هو ۽ حجاج جي ڌيءَ سندس گهر ۾ هئي، هند جو گورنر مقرر ڪيائين. هن جي عمر سترهن سال هئي. انهيءَ امارت جي مبارڪ باديءَ ۾ حمزه بن بِيض الحنفي هيءُ شعر چيو:

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

اِنَ الشـجَاعـقـة وَ السمـاحـة وَالنهيٰ
لمُحـمد بـنِ القـاسـم بـنِ مُحـمـدِ
قـادَ الجُيـوشَ لِـسـبع عـشرَة حِـجَقة
يـا قـرب ذَالِـکَ سُؤددَ ا مِـن مـولِـد
[بيشڪ محمد ابـن قاسم ساڻ خاص،
آهي سخا، عقل ۽ رعـيت پــــروري.
سترهن ورهين جي عمر ۾ سـردار ٿيو،
ڪيڏي نہ آ ويجهي جمڻ کي سروري!]

ابوالحسن مدائنـي. بشر بن خالد کان روايت ڪئي آهي تہ: بُدَيل جي قتل ٿيڻ کان پوءِ حجاج، وقت جي خليفي وليد ڏانهن هڪ خط لکيو، جنهن ۾ هندستان جي فتح ڪرڻ جي اجازت گهريائين. خليفي لکيو تہ: ”اها جاهل قوم آهي، ۽ ملڪ تمام پري، پڻ لشڪر ۽ لڙائي جي هٿيارن وغيره جي تياريءَ ۽ بندوبست تي وڏيون رقمون خرچ ايندين ۽ [بيت المال تي] گهڻو بار پوندو، جا ڳالهہ نهايت خراب آهي ۽ [هي معاملو] ترسائڻ گهرجي، ڇو تہ جڏهن بہ لشڪر وڃي ٿو تہ مسلمان هلاڪ ٿين ٿا، تنهنڪري ڪا مصلحت سوچ.“[94]

حجاج جو خط

پوءِ حجاج ٻيو دفعو خط لکي واضح ڪيو تہ: اي اميرالمؤمنين! ڪيترو وقت گذري ويو آهي تہ مسلمان قيدي، ڪافرن جي هٿن ۾ گرفتار ٿيل آهن، ۽ اسلام جو لشڪر هڪ ڀيرو شڪست کائي چڪو آهي، جنهن جو بدلو وٺڻ ۽ مسلمانن کي آزاد ڪرڻ ضروري آهي: ۽ خط ۾ جيڪو ارشاد ٿيو تہ [اها] ولايت پري آهي ۽ لشڪر جي تياري ۽ انتظام ۾ بيفائدي رقم خرچ ٿيندي، [تنهن لاءِ عرض] تہ اسان وٽ تياري ۽ هٿيار وغيره سيڪجهہ [اڳيئي] موجود آهن ۽ گهڻو تفاوت ڪونہ ٿيندو، ۽ جيڪڏهن ڪو خرچ ، بار ۽ تڪليف ٿي تہ [انهيءَ لاءِ] آءٌ جوابدار ٿو ٿيان تہ دارالخلافت جي خزاني مان هن لشڪر تي جيتري رقم خرچ ٿيندي تہ انهيءَ کان

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ٻيٽي-ٽيٽي رقم خزاني ۾، شال خدا تعاليٰ انهيءَ کي آباد رکي- داخل ڪرائي ويندي: انشاۤءِ الله تعاليٰ.

دارالخلافت ۾ خط جو پهچڻ ۽ لشڪر لاءِ هندستان جي سفر جي اجازت وٺڻ

جڏهن هن خط خليفي جي مطالعي جو شرف حاصل ڪيو، تڏهن اجازت جو فرمان جاري ٿيو. (حجاج جو ٻيهر عرض ڪرڻ) تنهن تي حجاج وري ٻيهر عرضداشت موڪلي ته

جنهن صورت ۾ اجازت جي فرمان سان مُشرَف ٿيو آهيان، ته هاڻي شام جي : سردارن مان ڇهن هزارن کي حڪم فرمايو ته جنگ جي هٿيارن ۽ ٻئي پوري ساز جن مان،]اهي ماڻهو اهڙا ناليوارا هجن[.و سامان سان هن لشڪر ڏانهن روانا ٿين لڙائي وقت، هر هڪ جو نالو مون کي معلوم هجي، ۽ هو مون سان موافق ٿي رهن، ۽ لڙائي کان منهن نه موڙين.[95]

حجّاج جوشام ڏانهن لکڻ

ابوالحسن [مدائني]، اسحاق بن ايوب کان روايت ڪئي ۽ چيائين ته: حجاج جي لکڻ تي شام جي رئيسن جي فرزندن مان اهڙا ڇهه هزار ماڻهو، جن جا پيءُ ماءُ جيئرا هئا، ۽ پوري تياري ڪري تي سگهيا، ۽ ناليرا بهادر، جيڪي پنهنجي ننگ ناموس خاطر لڙائي [جي ميدان] ۾ بيهي محمد بن قاسم سان وفاداري ڏيکاري ٿي سگهيا، اچي حاضر ٿيا. (روايت:) ابوالحسن کان روايت آهي ته: ڇهه هزار مشهور ناليرا ماڻهو آيا، انهن مان هڪڙي ماڻهو حجاج جي اڳيان اچي چيو ته مون وٽ سامان ڪونهي. حجاج ڪيس هڪل ڪري چيو ته: "مون وٽان نڪري وڃ، نه ته توکي ڪهندس." جنهن تي اهو شامي حجاج وٽان نڪري وٺي ڀڳو. واٽ تي ٻيا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

سوار ٿي آيا، جن ڪانئس پڇيو تہ: هن تيزي سان ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ چيائين تہ مون وٽ پورو سامان ڪونہ هو [جنهن ڪري]حجاج دڙڪو ڏنو آهي تہ توکي سزا ڏيندس. هو ڪيس موٽائي وٺي آيا، ۽ فرصت وقت چڱي نموني سان پيش ڪيائون تہ جنهن وقت حڪم پهتو تہ[سامان خاطر] دير ڪرڻ جي مجال نہ هئي ۽ خدمت جي سعادت حاصل ڪئي ويئي!

جمعي جي ڏينهن حجاج جوخطبو ڏيڻ

پوءِ حجاج، جمعي جي ڏينهن خطبو ڏنو ۽ چيائين: "انَ الاَ يام ذَاتُ دُوَلِ وَ الحربَ سِجال" (زمانو ڦرندڙ ۽ بہ منهين ترار آهي). يومُ لنا ويومُ علينا (ڪو ڏينهن اسان لاءِ آهي تہ ڪو ڏينهن اسان جي خلاف آهي). جيڪو ڏينهن اسان جو آهي، تنهن ۾ [مخالف] لشڪر کي قيد ڪرڻ گهرجي، ۽ جو ڏينهن اسان جي خلاف آهي، تنهن ۾ تحمل ڪرڻ گهرجي تہ جيئن اسان تي جيڪا نعمت آهي سا وڌي ۽ جيڪو حادثو ٿيو هجي، سو دفع ٿي وڃي. [96] ۽ نعمت ڪندڙ، [ساراهہ جي] لائق ۽ بيمثال خداوند عزوجل جا ٿورائتا آهيون، سندس تعريف اسان جي زبانن تي جاري آهي، ۽ سندس ڪرم ۽ نعمت ۾ اميدوار آهيون تہ پنهنجي ڪامل نعمت هميشہ جاري رکي ۽ ڪوبہ دروازو اسان تي بند نہ ڪري ۽ اسان کي انهيءَ شڪر جو ثواب عنايت ڪري. بديل جي فراق ڪان ڏک جو آواز هر گهڙي منهنجي دل جي ڪنن ۾ پهچي رهيو آهي ۽ مان لبيڪَ لبيڪَ (حاضر آهيان، حاضر آهيان) چئي رهيو آهيان. خدا جو قسم تہ جيڪڏهن عراق ۽ [ٻيو] جيڪي بہ منهنجي قبضي ۾ آهي، تنهن جو سارو مال هن ڪم تي خرچ ڪريان تہ بہ جيستائين هيءُ ٽڪو پاڻ تان نہ لاهيندس ۽ بدلو نہ وٺندس، تيستائين منهنجي غضب جي باهہ جيپي ٿڌي نہ ٿيندي."

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

محمد بن قاسم کي هند ۽ سنڌ ڏانهن روانو ڪرڻ.

پوءِ حجاج ، محمد کي سوار ڪري، گهٽيون هدايتون ڏنيون، ۽ لشڪر کي گهٽي مال سان مضبوط ڪري، هند ۽ سنڌ جي جهاد واسطي مقرر ڪرڻ کان پوءِ حجاج هيءُ شعر پڙهيو:

دُعا الحجَاجَ فارِسه بُدَيـــل
وَقد مـالَ العدُ و عـلـيٰ بُدَيلِ
وشـمـرَ ذيله الحجَاجَ لـمـا
دَعـُــاهُ اَن يـُشـمـِـرَه بِدَيلِ
فديتُ المـالَ لِلعقاراتِ حشوا
بِـلا عـدِ يـُعـــد وَ لاَ بِكيــلِ
[سڏيو حجاج کي بُدَيل سوار،
جڏهن دشمن بـُديل کي گهيريو،
ڪنيا حـجاج هـن جي سڏ تي ور،
پڻ مدد لاءِ واڳ کـي قيـــريو.
بـُـڪ پري مال، مون لٽيو لئــ جنگ ،
نہ ڳڻيو آهـ مون، نہ تم (اتم) توريو.]

تنهن کان پوءِ حجاج [محمد بن قاسم کي] چيو تہ: شيراز جي رستي کان نڪري آهستي آهستي منزلون ڪندو، روانو ٿيءُ، جيئن پورو لشڪر توکي پهچي وڃي.[97]

لشڪر جو شيراز پهچڻ

پوءِ محمد بن قاسم چڱي بخت جي مدد سان وڃي شيراز ۾ لٿو ۽ منزل ڪيائين، جيستائين عراق ۽ شام وارا سيپئي پهچي ويا. [هوڏانهن حجاج] قلعي جي لڙائيلاءِ گهربل سامان جهڙوڪ منجنيقون، رنبا، تبرون ۽ چلتهو(1) ڪشتي ۾ رکي، ابن مغيره ۽ خرَيم کي ڪشتي جو نگران مقرر ڪري، کين تاڪيد

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ڪيو تہ جيڪڏهن هنن ٻيڙين کي ڪو نقصان ٿيو تہ انهيءَ لاءِ هو ئي جوابدار آهن، ۽ معاملو سزا تائين پهچڻ نہ گهرجي.

حجاج جو محمد بن قاسم ڏانهن خط

پوءِ حجاج ، محمد بن قاسم ڏانهن هڪ خط لکيو، جنهن ۾ ٻڌايائينس تہ: مون خُرَيم ۽ ابن مُغيرَه کي روانو ڪيو آهي. ڪين حڪم ڏنل آهي تہ ديبل جي آسپاس ۾ اچي توسان ملن، تنهنڪري توکي ٻيڙين جي پهچڻ تائين اتي ترسڻ گهرجي. الله جي حفاظت ۽ امان ۾ روانا ٿيو- فِي حِفظِ اللهِ وَ عونِهِ.

(روايت:) اسحاق بن اَيوب ۽ هِلوَاث(2) ڪلبِي روايت ڪئي آهي تہ: حجاج پوري لشڪر جي ضرورتن جي تياري چڱيءَ طرح ڪئي هئي، بلڪ ڪوشش ڪري ضرورت کان وڌيڪ هٿيار ۽ سامان ڏنو هئائين.

اُٺن جي مدد ڏيڻ

پوءِ [حجاج] چيو تہ: ”توهان جي تياري پوري ٿي چڪي، هاٺي چئن سوارن پٺيان هڪ اُٺ ونو. توهان کي ٻوئيندڙ ڏاچيون ڏيان ٿو تہ جيئن محتاج نہ ٿيو ۽ اُٺن تي گهڻو بار نہ رکو. خدا تعاليٰ کان ڊڄجو، صبر سان سينگاريل رهجو، ۽ جڏهن دشمن جي ملڪ ۾ پهچو [98] تہ ڪشادي ميدان ۾ منزل ڪجو، جيئن خلاصا رهو. جنگ جي وقت ٽوليون ٽوليون ٿي جدا جدا طرفن کان اچجو، چاڪاڻ تہ هاٿين جي جنگ بہ ڪا شيءِ آهي. ۽ جڏهن هو حملو ڪن تہ هڪ جاءِ تي بيهي تير وسائجو، ۽ برگستوان(1) سامهون ڪري، جهنگلي مرن ۽ هاٿين جهڙيون سِريون ناهجو. [هن کان اڳ] درزين ۽ زرهدارن کي حڪم ڏنائين، جن برگستوانن جون سِريئون شينهن ۽ هاٿين جهڙيون ناهيون، ۽ اهي موڪلي ڏنائين. حجاج جا خط ڇهن هزارن سوارن، ڇهن هزارن اُٺن ۽ ٽن هزار باربردار ٻختي اُٺن سميت شيراز پهتا. محمد بن قاسم خط پڙهيا. [انهيءَ وقت] هجرت کي 92 سال گذريا هئا(2).

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

محمد بن قاسم جو مڪران پهچڻ

خبرن جي مصنفن ۽ تاريخ جي مؤلفن، عبدالرحمان بن عبدربه(1)کان هن طرح روايت ڪئي آهي. ۽ انهيءَ عبدالملڪ بن قيس کان روايت ڪئي، جنهن چيو ته: محمد بن قاسم جڏهن مڪران پهچي، محمد [بن] هارون سان ملاقات ڪئي، تڏهن آءٌ ان سان گڏ هئس. محمد [بن] هارون هن سان پيادو هلڻ لڳو، [پر] محمد بن قاسم، محمد [بن] هارون کي سوار ڪيو ۽ اچي منزل وٽ پهتا. پهچڻ تي هن[محمد بن هارون] گهڻو سمر، تحفا ۽ سوکڙيون موڪلي چيو ته محمد بن قاسم هن نرمي ۽ تواضع ڪري نالو پيدا ڪيو آهي، ۽ انهيءَ ئي تياري ، سامان، عقل، استقلال، هنر ۽ دانائيءَ سان سنڌ ۽ هند جوملڪ فتح ڪندو.

محمد [بن] هارون جو محمد بن قاسم سان گڏجي روانو ٿيڻ

پوءِ، امن منظر بحري نقل ٿو ڪري ته: محمد بن قاسم اتان ارمابيل ڏانهن روانو ٿيو، ۽ محمد [بن] هارون پڻ هن سان [هلڻ جو] پڪو ارادو ڪيو. هو جيتوڻيڪ [99] بيمار هو ته به محمد بن قاسم سان [سفر ۾] رفاقت ڪيائين ۽ رستي جي سختي سبب سندس بيماري وڌي ويئي، ۽ بيماريءَ [جو دوري] ڪان متاثر ٿيڻ لڳو. جڏهن ارمابيل جي منزل تي پهتو ته سندس عمر پوري ٿي ۽ پيارو ساهه حق تعاليٰ جي حوالي ڪيائين. ڪيس اتي دفن ڪيائون.

لشڪر جو ارمابيل کان اڳتي وڌڻ

پوءِ محمد بن قاسم لشڪر وٺي ، ديبل ڏانهن روانو ٿيو. انهيءَ وقت جيسِينہ بنڌاهر، نيرون ۾ هو، تنهن پيءُ ڏانهن لکيو ته: محمد بن قاسم عربستان کان لشڪر وٺي ديبل جي حدن ۾ پهتو آهي، [مون کي اجازت ڏيو] ته مان انهيءَ سان جنگ ڪرڻ وڃان؟ ڏاهر، عِلافِينِ کي گهرائي انهن کان صلاح پڇي. عِلا فِينِ ڏاهر کي چيو ته: ”محمد بن قاسم، حجاج جو سؤٽ آهي. هن سان بهادر لشڪر ساڻ آهي، جي ناليرا بهادر، شريفزادا ۽ جنگي جوڌا آهن، [جن] چوندڊ گهوڙن ۽ پورن هٿيارن سان توهان جي لڙڻ واسطي توجهه ڪيو آهي: خبردار! انهن سان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

سامهون نه ٿجو، ڇاڪاڻ ته هن وقت شام کان هڪ ماڻهو آيو آهي، جنهن ٻڌايو آهي ته عرب جي لشڪر جو هڪ-هڪ سوار ڏاهر کان انتقام وٺڻ لاءِ آيو آهي.“ڏاهر پٽ کي، انهن سان وڙهڻ کان منع ڪئي.

حجاج بن يوسف جو فرمان، ارمابيل جي منزل تي محمد بن قاسم کي پهچڻ

محمد بن قاسم جڏهن ارمابيل فتح ڪيو: تڏهن حجاج جو خط ارمابيل پهتو، جنهن ۾ اشارو هو ته: ديبل جي حد ۾ جڏهن منزل ڪريو.[100] تڏهن منزل تي خبردار رهجو ۽ جڏهن لهو [۽ آرام ڪريو] تڏهن [پنهنجي چوڌاري] کاهي کوٽجو ته توهان لاءِ بچاءُ ۽ پناهه هجي، ۽ گهڻو ڪري بيدار رهجو، ۽ جيڪو ماڻهو قرآن پڙهندڙ (حافظ) هجي، سو هميشه قرآن جي تلاوت ۾ رهي ۽ ٻيا دعا ۾ مشغول رهن. ۽ نهايت ڪوشش سان هوشيار رهجو، ڌيرج ڪي پنهنجو سينگار بنائجو، خدا عزوجل جو ذڪر زبان تي جاري رکجو، ۽ الله تعاليٰ جي توفيق کان مدد گهرندا رهجو ته جيئن خدا تعاليٰ توهان کي فتحمند ڪري ۽ گهڻو ڪري لَاَ حولَ وَ لاَ قُوَةَ اِ لا بِاللّٰهِ العلي العظِيمِ (1)(وڏي ۽ بزرگ الله تعاليٰ جي امداد کان سواءِ ٻي ڪابه واهه ۽ قوت ڪانه آهي) جي قول کي پنهنجي واهر ۾ ڪم آڻجو. ۽ جڏهن ديبل جي حد ۾ پهچو، تڏهن ٻارهن وال ويڪري، ڇهه وال اونهي ۽ ڇهه وال اوچي کاهي کوٽجو. جڏهن دشمن جو مقابلو ڪريو ته خاموش رهجو، جيتوڻيڪ دشمن نعرا هڻي بيهودي بڪواس ڪن ۽ جنگ تي سنبري بيهن ته به جيستائين مان حڪم نه ڏيان، توهان جنگ نه ڇيڙجو. ۽ منهنجي خطن مان احوال معلوم ڪجو، ۽ جيڪا صلاح مان ڏيان، اها چڱي سمجهي انهيءَ تي عمل ڪجو ته انشاءِ الله تعاليٰ توهان جي مشڪل حل ٿيندي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

(1) اصل لفظ ”خفتان“آهي، هيءُ هڪ ريشم جو جنگي لباس ٿيندو آهي، جنهن ۾ ريشم جو ڪپڙو هڪبئي مٿان ته ڪري سبيو ويندو آهي. سنڌ ۾ هن کي آڳاٽي وقت ۾ ”چِلتَهو“ (چهل+ ته يعني چاليهن تهن وارو ڪپڙو) چوندا هئا.(مترجم)

(2) اصل ۾ ”حلوان ڪلبي“ آهي.”حلوان“ نالو عربن ۾ گهٽو ڪري ڪونه آهي. صحيح ”هلوات ڪلبي“ آهي، جو تاريخ طبري(يورپ ايڊيشن جلد 2،ص 1275)۾ پڻ فتوحات سنڌ جي سلسلي جو راوي آهي. (ن- ب)

(1) برگستوان هڪ هٿيار هوندو هو جو گهوڙن کي جنگ جي ميدان ۾ پهرائيندا هئا، جيئن هو ترارين جي زخمن کان محفوظ رهن.(مترجم)

(2) غالباً مراد ته گذرڻ وارا هئا. حقيقت ۾ سال 92 هجري جو اڌ مس گذريو هوندو، چاڪاڻ ته جيئن اڳتي هلي معلوم ٿيندو، سال 93 هجري محرم مهيني ۾ ته محمد بن قاسم ديبل پهتو هو.(ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”عبدالله“ پ جي پڙهٽي مطابق عبدرب* ٺيڪ گهرجي. هن لفظ جي تصحيح لاءِ ڏسو هن اڳ حاشيه صفحو [81] ۽ صفحه [93]. (ن- ب)

(1) هي آيت ڪانهي. آيت صرف ”لاحول ولاقوة الا باالله“ آهي.

عرب جي لشڪر جي تياري ۽ حجاج جوخط پهچڻ

پوءِ [محمد بن قاسم] جڏهن ارمابيل کان اڳتي روانو ٿيو، تڏهن [محمد بن]مُصعب(2) بن عبدالرحمان کي لشڪر جي مقدمه (مهڙ) تي مقرر ڪيائين، جهم بن زَحر الجُعفي کي ساقه(پچاڙي) تي ڪيائين ، عطيه بن سعد العوفِي کي ميمنہَ (سڄي) تي مقرر ڪيائين. موسيٰ بن سِنان [101] بن سلمہ الهذَ لي کي ميسرَہ (کٻي) تي ڇڏيائين، باقي هوشيار، ترار جا ڌڻي ۽ خاص ماڻهو قلب (وچ) ۾ پنهنجي اڳيان ڪري اڳتي وڌو، ۽ نيٺ جمعي جي ڏينهن سن 93 هه جي محرم مهيني ۾ [اچي ديبل پهتو،] ۽ ٻيڙا ۽ هٿيار پڻ انهيءَ ڏينهن حريم بن عمرو ۽ ابن مُغِيرہَ جي [نگراني هيٺ] ڪيس پهتا. هنن حجاج جا خط ڪيس ڏيئي، جنگ لاءِ ڪاهيءَ ڪوٽڻ جي صلاح ڏني. انهن خطن ۾ لکيل هو ته: تنهنجي خدمت ۾ مکيه ماڻهو مقرر ڪيل آهن: هڪ عبدالرحمان بن سُليم(1) اَلڪلبِي، جنهن جي بهادري ۽ مردانگي ڪيئي دفعا آزمائي ويئي آهي، ڪوبہ دشمن جنگ ۾ سندس مقابلو ڪري نٿو سگهي، ٻيو سُفيان بن الأبرَد، جو

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

دانائيءَ ۾ يگانو ۽ عقل ۾ امين ۽ پاڪدامن آهي، قيس بن برڪ الڪلابي، جنهن اسان کي مشڪلات ۾ مدد ڪئي آهي ۽ عزت جو لائق ۽ سچار آهي، ۽ جا مصلحت سندس حوالي ڪئي ويندي ان ۾ فرمانبرداريءَ جا شرط بجا آڻيندو ، ملامت کان پاڪ آهي، ۽ حجاج جو هميشه مددگار رهيو آهي ۽ جر*اح بن عبدالله،جو تجربيڪار مرد آهي يعني جنگ آزمايل اٿس ۽ فضيلت وارن تي ترجيح رکي ٿو مجاشع بن ثوبه اَزدِي، اِهي سڀ منهنجا اعتماد جوڳا صلاحڪار آهن، ۽ ڪنهن به هڪڙي کي ٻئي کان وڌيڪ امين ۽ پاڪدامن نٿو سمجهان. مون کي اميد آهي ته هو تو سان مخالفت ۽ دشمن سان ساز باز نه ڪندا، ۽ هن سڄي جماعت مان جن جو ذڪر خط جي شروع ۾ ٿيو آهي،مون کي ڪوبه ماڻهو خُريم بن عَمرو کان وڌيڪ پيارو نه آهي، ڇاڪاڻ ته هو مردانو ۽ شيردل آهي. جنگ جي وقت بهادر [102] [رهي ٿو] ۽ ڳُڻتيءَ ۾ نٿو پوي. هو چوندڊ ماڻهن مان آهي ۽ عزت جي لائق: ۽ پيءُ ڏاڏي کان وني مخلص ۽ سچو آهي، ۽ جڏهن خُرَيم توسان همراهه آهي ته پوءِ مون کي ڪوبه ڊپ نه آهي، ڇاڪاڻ ته هو سهڻين عادتن ۽ وڻندڙ اخلاقن سان سينگاريل آهي، ۽ ڪنهن به مخلوق کي تنهنجو مخالف ٿيڻ نه ڏيندو، هن کي پاڻ کان پري نه ڪج. ۽ هن خط پڙهڻ کان پوءِ جيستائين جيڪي وهي واپري رهيو آهي، سو [اسان ڏانهن]پورو ڪولي نه لکين، تيستائين ڪاڏو پيتو نه ڪائج.

حجاج جو امير محمد بن قاسم سان ڏاڍو پيار هو، سندس انتها محبت ۾ ڪئين دفعا خيراتون ڏيندو هو ۽ دعائون گهرندو هو. بڪر بن وائِل ۽ عُدَيل بن فرخ (1) محمد جي دوستن مان هئا، انهن سندس پرپٺ ڏاچيون قربان ڪيون، ۽ انهن جي بها ۾ پنهنجن زالن ۽ نياڻين جا ڳهه ڏنا ته جيئن شبهي کان خالي رهي، ۽ عديل هي شعر چيو:

سلبت بَناتِي حلِيهن قلم اَدَع
سِوَ اراَ وَ لاَ طوقاَ وقـــوطا مُذهباَ
وَمـــا غرنِي الاذانُ حتيٰ ڪـــأنما
تُعطلُ بِالبِيضِ(2) الاَ رانِب اَرنـبا

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

مِـن اَلد ر وَ اليـا قـوتِ مِـن كـُل حـُـرتِه
تـري سِـمطـها فـوقَ الخِـمـارِ مُـثـقـبَا
دَ عـونَ اَمِـير اِلمؤمِـنِـيـنِ فـلـم يـُجِـب
دَعاءَ ، فـلـــم يُـسمِـعن اُ مـا وَ لا اَبـا.
[کسيا مون پنهنجي نياڻين جا ڳهه، جو تان نہ ڇڏيم،
ڪنگڻ، ڪنمال، توڙي سون جا والا.
نہ پلايو مون کي ڪنن (جي ڳهن) به، تان جو ڇڻ،
نہ آهن ڳورين کي پاڻٺا ڪي ڳهه ۽ ڳنا.
۽ هر وَرنـهه جون (ڪنيم) دُر ۽ ياقوت سنديون،
لڙهيون، جي مڙهيل تن مٿان جي مٿن ها روا.
ڪيو فرياد تن امير-مومنن کي مگر،
ٻڌائين ڪين: نہ چوريائون پوءِ پيءُ ماءُ پنهنجا.]

دورانديش حڪيمن ۽ بهتري چاهيندڙ بزرگن، ابوالحسن کان روايت ڪئي، جنهن چيو تہ: بني تميم جي آزاد ڪيل غلام، ابومحمد کان ٻڌم تہ: محمد بن قاسم ديبل جي پسگردائيءَ ۾ اچي لٿو، ۽ ڪاهي ڪوٽي، جهنڊا کولي، نوبت وڄايائون. جو لشڪر جنهن جاءِ تي مقرر هو، سو اتي رهيو، ۽ مـنجَنِيقـون ٻاهر ڪڍي [103] سڏيون ڪيائون. هڪ مـنجَنـيق خاص اميرالمؤمنين جي هئي، جنهن جو نالو ”عـرُوسـڪ“ هو. هن جي نرماد جي ميلاپ کي پنج سؤ ماڻهو ڇڪيندا هئا، تڏهن هن مان پٿر نڪرندو هو.

ديبل جي وچ ۾ هڪ بلند ۽ وڏو بتخانو هو. انهيءَ جي مٿان هڪ گنبذ هو، جنهن تي پٽ جو سائو جهنڊو ٻڌل هو. بتخاني جي اوچائي چاليهه وال هئي، گنبذ پڻ چاليهه وال اوچو هو. انهيءَ جهنڊي جي ڍيگهه هن طرح هئي، جو انهيءَ جهنڊي کي چار ٻيرقون (1) هيون ، ۽ کولڻ تي هرهڪ ٻيرق هڪڙي هڪڙي طرف پکڙجي ويندي هئي، ۽ ٻيرق جي چوٽي ٻـرجن جي لڙڪڻ وانگيان ٿي ٻيهندي هئي. اسلام جي لشڪر ڏسڻ شرط ، قلعي وارا بتخاني جوجهنڊو کولي لڙائي لاءِ سامهون ٿيا، ۽ اسان کي [اندر وڃڻ جي] اجازت نہ ٿي (2).

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

اهڙيءَ طرح ست ڏينهن گذري ويا. هر روز خط ايندو هو. ۽ ترسڻ جو حڪم ٿيندو هو. آخر ائين ڏينهن اجازت جو پروانو آيو. محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪري حملو ڪيو، جنهن ڪري قلعي وارن وجي قلعي ۾ پناهه ورتي. اوچتو هڪ برهمڻ قلعي جي اندران ٻاهر آيو، ۽ امانُ گهري چيائين: شال امير عادل سلامت رهي! اسان جي نجوم جي ڪتابن ۾ هن طرح حڪم آهي ته: سنڌ ملڪ، اسلام جي لشڪر جي هٿان فتح ٿيندو ۽ ڪافر شڪست کائيندا، پر هيءُ بتخاني جو جهنڊو طلسم آهي، ۽ جيستائين بتخاني جو جهنڊو برقرار آهي، تيستائين هيءُ قلعو هٿ آڻڻ امڪان کان ٻاهر آهي، تنهنڪري هن بتخاني جي چوٽيءَ ڍاهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، جيئن سندس جهنڊو ذرا ٽي وجي، ۽ فتح حاصل ٿئي.[104]

جَعونهَ (1) جو منجنيق سان بتخاني جي جهنڊي کي پيچڻ

پوءِ محمد بن قاسم، جعوَنه السلمي منجنيقيءَ کي گهرائي چيو ته: ”بتخاني جوهيءُ جهنڊو ۽ بيرق منجنيق جي پٿر سان پيچي سگهندين؟ جيڪڏهن ڪيرائيندي

دارالخلافت جي هيءَ”:چيو جعوَنه “.هزار درهم انعام ڏيندس ن ته توکي ڏهه چون ٿا، جيڪڏهن هن مان ۾ گز ڪپيا “عروسڪ” جنهن کي]آهي[خاص منجنيق بتخاني جي چوٽي پيچي ويندا ته مان ٽن پٿرن سان جهنڊو ۽ بيرق ڪيرائي، پٽر سان بتخاني جي چوٽي ۽ جهنڊو جيڪڏهن” :محمد بن قاسم چيو ته “.وجهندس برباد ڪرين جيڪڏهن منجنيق پيچيندين ته توکي ڏهه هزار درهم انعام ڏيندس: پر جعوَنه “۽ بتخانو ۾ نه ٽوڙين ته پوءِ ڪهڙو شرط آهي؟ محمد بن “.جو هٿ ڪپي ڇڏجو ڳسي ته پوءِ جعونه]نشانو[جيڪڏهن”چيو لکيو، قاسم، ملِڪُ الامُراءِ (اميرن جي بادشاهه) حجاج بن يوسف ڏانهن خط جنهن ۾ جعوَنه جا شرط داخل ڪيائين. نائين ڏينهن ڪرمان طرفان جوابپهتو، لکيائين ته: جڏهن جنگ لاءِ اڱتي]وڌيڪ[.فرمان ۾ به ساڳيو شرط لکيو ويو هو ڪي چڱي طرح ڏسي وڏو ته مناسب ائين آهي ته سج ڪي پٺي ڏيو، جيئن دشمن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

گهرجو، سنڌ سگهو ۽ جنگ جوٽڻ جي پهرين ڏينهن الله تعاليٰ کان امداد ۽ اعانت کي جو ڪوبہ ماڻهو جيڪڏهن امانُ گهري تہ ڪيس امانُ ڏجو، مگر ديبل جي ماڻهن ڪنهن صورت ۾ پناهہ نہ ڏجو.

پوءِ قلعي جي ڪاهنن مان هڪ ماڻهو نڪري آيو ۽ چيائين تہ: اسان جڏهن بہ پنهنجي ڪتاب مان نتيجو ڪڍندا هئاسون، تڏهن هميشہ ظاهر ٿيندو هو تہ هند جي بادشاهہ جي بادشاهيءَ [جي مدت] پوري ٿي چڪي آهي، ۽ مسلمانن جو دور اچڻو آهي. [تنهن ڪري] قيدين کي اسلامي لشڪر جي اچڻ جي دلداري ڏني پئي ويئي. هينئر پڻ [105] امير منهنجي ٻارن ٻچن کي پناهہ ڏيئي، اهڙو پروانو لکي ڏئي تہ آءٌ واپس وڃي ڪين تسلي ڏيان . محمد بن قاسم انهيءَ کي امانُ ڏيئي واپس موڪليو تہ جيئن پنهنجا پوئلڳ آڻي قيدين جي پاڙي ۾ گڏ ڪري [ويهاري.] پوءِ انهيءَ برهمڻ قلعي ۾ وڃي قيدين کي آزاديءَ جي خوشخبري ڏني، [۽ ٻڌايائين] تہ محمد بن قاسم، حجاج جو عمزاده(1) [آيو]آهي، ۽ سندس [هٿان] قلعو فتح ٿيندو ۽ توهان کي آزادي ملندي.

عمادالدين محمد بن قاسم جو جعونه منجنيقيءَ کي پاڻ وٽ سڏڻ

ٻئي ڏينهن، جو ديبل ۾ رهڻ جو نائون ڏينهن هو، جيئن سج مشرق کان اڀريو، تيئن محمد بن قاسم جعوَنہ کي گهرايو. هن جتان چيائين اتان منجنيق کي ڪپيائون. پوءِ لشڪر تيار ڪري، قلعي کي چؤطرف ڦري اچي تير وسايائون. پڻ پنج سؤ رَسا چڪيندڙ ماڻهو آڻي ٻيهاريائون. جعوَنہ پهريون پٿر اڇلايو ۽ مسلمانن تڪبير هنئي. پهرين ئي ڌڪ سان بيرق ڦاٽي پيئي ۽ لڪڙي جي چوٽي کان ڏار ٿي ويئي. ٻيو پٿر سڌو ٻيهاري، تول ڪري بتخاني جي چوٽيءَ تي هنيائين، ۽ چوٽي ڀڄي پيئي. [بس پوءِ]، جڏهن چوٽيءَ جو گنبذ ڊهي پيو ۽ جادو جا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

طلسم پريشان ٿي ويا، تڏهن ديبلي حيران ٿيا. [هوڏانهن] خداوند عزوجل جي حڪم سان قلعو بہ اچي پٽ پيو.
محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪيو. پهريائين جهم بن زَحر الجُعفِي کي مشرق ڏانهن مقرر ڪيائين، عطا بن مالڪ القيسيءَ (1) کي اولهہ ڏانهن بيهاريائين، نباته(2) بن حنظله ڪلابيءَ کي اتر جي ديوار کان جنگ[106] جو حڪم ڏنائين. عون بن ڪليب (3) دِمشقيءَ کي ڏکڻ جي برج تي کڙو ڪيائين ۽ ذڪوان بن علوان البڪرِي(4) خُرَيم ۽ ابن مُغيره کي قلب (لشڪر جي وچ) ۾ رکي، بصري جا هڪ هزار جنگي مرد سندن ڪمان هيٺ رکيائين. پوءِ جنگ جو نغارو وڄايائون. پهريون پهريون ماڻهو جيڪو قلعي تي چڙهيو، سو (شهر) ڪوفي جو صعدي بن خريمه (5) [نالي] هو. ۽ تنهن کان پوءِ بصره جو عِجل بن عبدالملڪ بن قيس الدمي(1) [العبدي؟]. جڏهن اسلام جو لشڪر قلعي مٿان چڙهي ويو، تڏهن ديبلين در

گهري، جنهن تي محمد بن قاسم فرمايو تہ: مون کي امانُ جو وازو ڪولي امانُ جو ڪوس تي ڏينهن جاري رهيو حڪم ناهي. پوءِ هٿياربندن

جاهين بن برسايد راوت راتو رات قلعي جي ديوار تان ٽپو ڏنو. [هوڏانهن] ڏاهر[بن] چچ گهوڙا ۽ اُٺ موڪليا.(2) جيئن هو ٻاهر نڪتو تہ سوار ٽيل هو ۽ پئي ويو، [تان جو] مهراڻ ندي تي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو، جنهن کي ”ڪارمتي“ چون ٿا، [جا] ايرندين مهراڻ جي طرف(يا مهراڻ جي ايرندي طرف) آهي.(2) تڏهن اتان ڏاهر ڏانهن، خبر ڏيڻ واسطي، هاتي روانو ڪيائين. ڏاهر پڇيو تہ: جاهين ٻڌ ڪٿي پهتو آهي؟ انهيءَ ماڻهو جواب ڏنو: ”ڪارمتي“ يعني ”ڪاري متي“وٽ.[اتي] ڏاهر چيو تہ: تنهنجي متي ۾ ڌوڙ پوي شال! بادشاهن جي آڏو برو نالو وٺڻ نہ گهرجي، چاڪاڻ تہ انهيءَ مان بري فال وٺندا آهن. ائين چو نٿو چوين تہ: ”ندمتي“ يعني ”گِل سيمين“ (چاندي واري متي) وٽ پهتو آهي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

پوءِ محمد بن قاسم بتخاني ۾ آيو، ڪن ماڻهن بتخاني ۾ پناهه ورتي هئي، ۽ در بند ڪري پاڻ کي ساڙڻ چاهيائون ٿي. در ٽي جيڪي به ماڻهو هئا، تن کي ٻاهر ڪڍي [107] قتل ڪيائون. ست سؤ سهڻيون ٻانهيون، جيڪي بت جي خدمت ۾ رهنديون هيون، تن سيني کي جڙادار زيورن ۽ زرين لباسن سميت گرفتار ڪيائون، ۽ چئن هزارن ماڻهن [قلعي] ۾ اندر اچي انهن جا زيور لاٿا.

جنهن برهمڻ کي محمد بن قاسم امان ڏني هئي، تنهن کي وٺي اچڻ

پوءِ محمد بن قاسم، جنهن ماڻهو کي امانُ ڏني هئي، تنهن کي وٺي اچڻ جو حڪم ڪيو. جڏهن هو آيو، تڏهن سندس چوڻ تي مسلمان زالون ۽ مرد جيڪي قيد ٿيل هئا،جيڪي سرانديپ جي ٻيڙين مان گرفتار ٿيا هئا، يا جيڪي بُدَيل جي لشڪر جا ماڻهو قيد ڪيا ويا هئا، تن سيني کي ٻاهر آڻي آزاد ڪيائون. پوءِ جيڪو لشڪر ديبل جي قلعي ۾ هو، تنهن کي اتي ئي قائم رکي، اها جماعت [پڻ] ساڻن گڏ مقرر ڪيائين ته جنهن صورت ۾ گهڻو وقت جيل ۾ بند هئا، تنهنڪري انهيءَ تڪليف جي بدلي ۾ ڪجهه وقت ڪين آرام ملي، ۽ زماني غدار جي هٿ کان ڪجهه وقت آسودا رهن، [پر] ڪين گهرجي ته قلعي جي حفاظت ۾ نهايت ڪوشش ڪندا رهن.

قبله نالي جيلر کي وٺي اچڻ

ديبل جي قيدين جي مٿان مهترائج جو پٽ قبله(1) نالي هڪ شخص مقرر هو. هو نهايت داناءُ، هوشيار ۽ هندستان جو اديب، ماهر لکندڙ ۽ چڱو علم وارو هو، ۽ بُدَيل جولشڪر خواه سرانديپ جا قيدي سندس نگراني هيٺ هئا. [محمد بن قاسم انهيءَ کي] گهرائي سزا ڏيڻ جو حڪم ڪيو. هن چيو ته ”اي امير، اسلامي قيدين کان [108] پڇ ته مون ساڻن ڪيئن گذاريو آهي، ۽ [ڪيئن] سندن آرام ۽ تخفيف ۾

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

بيحد امڪان ڪوشش ڪندو رهيو آهيان: جڏهن صاحب جي اڳيان اها حقيقت روشن ٿئي ته پوءِ مون کي ڪهڻ کان معافي ڏئي.“

محمد بن قاسم جو ترجمان کان پڇڻ

پوءِ محمد بن قاسم ترجمان کان پڇي چيو ته ڪانئس پڇ ته: ”قيدين سان تو ڪهڙي مهرباني ڪئي آهي؟“ هن چيو ته: ”[خود] قيدين کان پڇا ڪريو ته پاڻهي هن حال جي ڪيفيت ۽ هن ڳالهه جو انداز امير کي معلوم ٿي ويندو.“

قيدين کان حال پڇڻ

محمد بن قاسم قيدين کي حاضر ڪرائي، ڪانئن پڇيو ته: ”هي قبله جيلر توهان سان ڪهڙي همدردي ۽ رعايت ڪندو هو؟“ جنهن تي سيني گڏجي چيو: ”اسان سندس شڪر گذار آهيون. هن اسان جي همدرديءَ ۾ ڪي به باقي نه ڇڏيو. هميشه اسان کي اسلام جي لشڪر پهچڻ جي دلداري ڏيندو، ۽ ديبل جي فتح ٿيڻ جو اميدوار ڪندو رهيو.“ محمد بن قاسم هن کي اسلام آڇي ڪيس اسلام جي عزت سان مشرف فرمايو ۽ هو شهادت جو اقراري ٿيو(1)، [جنهن تي] هن کي انهيءَ نواب جي حوالي ڪيائين، جو ديبل تي مقرر فرمايو هئائين، انهيءَ لاءِ ته ملڪ جي مصلحتن ۽ آمدني ۽ خرچ جي حساب ڪتاب چڪاسڻ ۾ سندس حاضري اعتبار جوڳي سمجهي وڃي. ۽ حُميد بن وداع النجدي کي اتي جو گورنر مقرر ڪري، انهيءَ ملڪ جي اِمارت جا ننڍا وڏا حق ڪيس عطا ڪيائين[109].

ديبل جي غنيمتن، غلامن خواهه روڪڙ مان پنجون حصو وصول ڪرڻ

تاريخ نويسن حڪم بن عمَرَ وه کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: هن پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان روايت ڪئي، ته جنهن برهمڻ امانُ گهري هئي، تنهن جو نالو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

سوديو(2) هو. منهنجي ڏاڏي چيو تہ مون انهيءَ کان ٻڌو تہ: جڏهن ديبل فتح ٿيو، ۽ مسلمان قيدي آزاد ٿيا، ۽ غلام ٻاهر ڪڍيائون، تڏهن محمد بن قاسم حڪم ڪيو تہ. غنيمتن مان پنجون حصو ڪڍي خزاني ۾ پياريو وڃي: جنهن ڪري ديبل جو پنجون حصو پورو حجاج جي خزاني جي حوالي ٿيو، باقي ارمابيل(1) جي فتح جون غنيمتون [پوريون] حقداري جي مدنظر تي، سوار کي ٻہ حصا ۽ اُٺ ۽ پيادي کي هڪ حصو ڪري [تقسيم ڪيائون] باقي رهيل نقدي، غنيمتون ۽ غلام گڏ ڪري رکيائون. ديبل جي راجا جون ٻہ ڌيئرون ٻہ هيون، سي حجاج جي خدمت ۾ موڪليائون.

ديبل جي لٽجڻ جي خبر راجا ڏاهر کي پهچڻ

[هن] حڪايت جي راوي حڪم کان نقل ڪيو آهي تہ: جڏهن ديبل جي فتح جي خبر راجا ڏاهر [بن] چچ کي پهتي تہ ديبل اسلامي لشڪر جي هٿ آيو، ۽ ديبل جو حاڪم(2) ڀڄي جيسينہ وٽ نيرون ڪوٽ هليو ويو، ۽ [انهيءَ ماڻهو] شامين ۽ عربن جي بهادريءَ ۽ دليريءَ جون خبرون ڪيس ڪولي ٻڌايون، تڏهن ڏاهر نيرون ڪوٽ ڏانهن جيسينہ کي خط لکيو تہ هن خط پڙهڻ شرط هڪدم مهراڻ ندي ٽپي. برهمڻ آباد قديم ۾ اچي ۽ نيرون ڪوٽ تي شمني کي مقرر ڪري، کيس قلعي جي حفاظت جو تمام گهڻو تاڪيد ڪري. [110]

---

(2) اصل ۾ "صاحب": صحيح "مصعب" آهي، جيئن اهو ساڳيو نالو فتحنامہ ۾ 146، 155، 174 ۽ 180 صفحن تي آيو آهي، مگر انهن سمورن صفحن تي"مصعب بن عبدالرحمان" آهي ۽ صحيح محمد بن مصعب بن عبدالرحمان آهي، جيئن تہ بلاذري (فتوح البدان ص 428) جي روايت ۾ آهي تہ: بعث محمد بن القاسم، محمد بن مصعب بن عبدالرحمان الثقفي اليٰ سدوسان.(ن-ب)

(1) فارسي متن ۾"مسلم" جو صحيح نہ آهي.ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [102] (ن-ب)

(1) اصل ۾ "فرح" مگر صحيح "فرخ" آهي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”البيض“ ۽ ”يسمعن“ پڙهيون آهن. تصحيح علامہ استاد عبدالعزيز الميمني طرفان آهي،مترجم،هنن جملي شعرن ۾ مونجهاروسمجهي ان جو ترجمو ڪرڻ مناسب نہ سمجهيو ويو، هي ترجمو بنده پنهنجي ناقص عقل موجب ڪيو آهي.(ن-ب)

(1) اصل عبارت: چهار زبانہ.

(2) هيءُ بني تميم جي غلام ابو محمد جو چوڻ آهي، جيئن متئين سلسلي مان ظاهر آهي.(ن- ب)

(1) اصل ۾ هن جاءِ تي توڙي اڳتي ”جعوبہ“ آهي، جو نالو عربن ۾ غير معروف آهي. تصحيح علامہ استاد عبدالعزيز الميمني طرفان آهي، جنهن جي تصحيح مطابق هر جڳهہ ”جعوَنه“ لکيو ويو آهي. (ن-ب)

(1) اصل ۾: ابن عم حجاج

(1) اصل متن ۾ ”المشي“ آهي جو صحيح نٿو نظر اچي: غالباً اهو لفظ القيسي يا القيني جي بگڙيل صورت آهي. غور ڪرڻ گهرجي.(ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”بنانه“ آهي. ن جي پڙهڻي ”نباته“ آهي جا صحيح آهي.

(3) هي پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي، مگر مشڪوڪ آهي. مختلف نسخن ۾ مختلف بگڙيل پڙهڻيون آهن. مثلاً.قليت، تليته،تيسب، قليت.(ن-ب)

(4) فارسي ڇاپي ۾ ”ذڪوان بن حلوان بڪوي“ پڙهڻي ڏنل آهي، جا درست نہ آهي ڇوتہ ”حلوان“نالو عربن ۾ غير معروف آهي. ن توڙي ر جي پڙهڻي”ذڪوان بن علوان بڪري“ آهي جا زياده صحيح آهي. پ ۾ آخري لفظ صاف طور ”البڪري“ آهي، انهن پڙهڻين جي مدار تي نالو درست ڪيو ويو آهي.(ن-ب)

(5) هن نالي ۾ وڏو شڪ آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيہ صفحہ [107].

(1) فارسي ڇاپي جي متن ۾ ”الدميني“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. هي نسبت فتحنامي ۾ ٽي دفعا آئي آهي: هن [107] صفحي تي وري [123] ۽ [218] صفحن تي. فارسي ڇاپي ۾ 123 صفحي تي ”الدقيقي“ ۽ 218 صفحي تي ”الدمني“ لکيو ويو آهي: مگر پڇاڙيءَ ۾ ڏنل توضيحات ۾ ايڊيٽر جي راءِ ۾ هيءُ لفظ ”شايدالدمني يا الدهني صحيح ٿيندو“ (ڏسو فارسي ڇاپو صفحہ 262). هيءُ لفظ نهايت مشڪوڪ آهي، جنهن جي تصحيح مشڪل نظراچي ٿي. مختلف نسخن جي پڙهڻين تي غور ڪرڻ مان هن لفظ جي عاري شڪل هن طرح بيهي ٿي”الدمي“ جا متن ۾ رکي وئي آهي. هن جڳهہ تي مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ن، پ، ح: الديتي، پ: الديني، س: الاستي.”العبدي“ لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [107] .(ن-ب)

(2) - (2) اصل عبارت:” چون بيرون آمد و سوار شده بود و ميرفت، بجوي مهران رسيد بموضع ڪ آنرا ڪاِرمتي گويند از جانب مشرق مهران“. پڻ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص[107] .(ن-ب)

(1) پ: قله

(1) يعني الله تعاليٰ جي هيڪڙائي ۽ رسول ڪريم جي رسالت جي شاهدي ڏنائين.(مترجم)

(2) پ،ن،ب،ح سود ديو.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(1) ن،ب،س:ارمن بيله-پ: ارمائيل: ڪ: ارمابيله.

(2) ن،ب،س:ارمن بيله-پ: ارمائيل: ڪ: ارمابيله.

محمد بن قاسم جو ارمابيل ۾ منزل ڪرڻ(3)

(پوءِ محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل جي لڙائيءَ جو ارادو ڪيو، چاڪاڻ ته ڪيس انهيءَ رستي کان نيرون ڪوٽ وڃڻو هو. جڏهن منزل تي پهتو ته ڪيس راجا ڏاهر جو خط پهتو ، جو هن لکيو هو)(1).

راجا ڏاهر جو خط

بسم اللهِ العـظِـيـم ذِي الوحدانِـيـةِ وَ رَبَ سيلائج (هڪڙائي واري وڏي ۽ سيلائج جي رب الله جي نالي سان) هي خط آهي سنڌ جي بادشاهه، هندستان جي راجا، بر ۽ بحر جي حاڪم ڏاهر بن چچ جي طرفان، مغرور ۽ نڱيل محمد بن قاسم ڏانهن، جو ڪوس ۽ لڙائيءَ جو ايترو شوقين ۽ بيرحم آهي جو[خود] پنهنجي لشڪر تي به رحم نٿو ڪري، ۽ سيني کي بربادي جي اوڙاهه ۾ اڇلايو اٿس. هن کان اڳ ۾ بئي هڪ [عرب] جي متي ۾ پڻ اهڙو غرور پيدا ٿيو هو، ۽ سياست جو تير کٽي آيو هو، ۽ الحڪم بن ابي العاص(2) پڻ انهيءَ جي بيعت ڪئي هئي، چاڪاڻ ته دماغ ۾ سوداءُ هوس ته مان هند ۽ سنڌ کي فتح ڪري هٿ هيٺ آڻيان. اسان جوهڪ -ـہ ادنيٰ درجي جو نڪر [فقط] شڪار ڪرڻ جي طريقي سان ديبل ويو، ۽ ڪيس ڪنائين، ۽ سندس سارو لشڪر ڀڄي ويو. هاڻي اهو ساڳيو سوداءُ محمد بن قاسم جي دماغ ۾ وڏي ويو آهي، ۽ نيٺ پاڻ کي[111] ۽ پنهنجي لشڪر کي انهيءَ خودسريءَ جي خيال ۾ ختم ڪندو. جيڪڏهن ديبل فتح ڪيو اٿيئي ته اهو نه مضبوط قلعو آهي، ۽ نه اتي ڪنهن طاقت واري لشڪر سان مقابلو ڪيو اٿيئي.اها هڪ اهڙي جڳهه فتح ڪئي اٿيئي، جتي [فقط] واپاري ۽ ڪارخانيدار رهن ٿا. جيڪڏهن انهن ۾ ڪو مشهور معروف ماڻهو هجي ها ته توهان جو ڪو نشان نه ڇڏي ها. جيڪڏهن راجا جيسيـنہ بن ڏاهر ڪي، جو روءِ زمين جي بادشاهن تي غالب، وقت جي زبردستن کان انتقام وٺندڙ، راهبن ۽ ڪشمير جي راجا جو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

مٽ ۽ ثاني، نوبت، جهنڊي ۽ ڇٽ جو مالڪ، جنهن جي درٻار جي چائنٺ تي هندستان جا راجا سر رڳڙي رهيا آهن، سڄو هند سنڌ جنهن جي حڪم جو تابعدار آهي، توران ۽ مڪران جي ملڪن لاءِ سندس حڪم ڳچيءَ جو هار آهي، جو سؤ مست هاٿين جو مالڪ ۽ سفيد هاٿيءَ جو سوار آهي، جنهن جي مقابلي ۾ ڪوبہ گهوڙو نٿو اچي سگهي، ۽ نہ وري ڪو مرد سندس سامهون بيهي سگهي ٿو، اجازت ڏيان تہ اوهان کي اهڙي سيڪت ڏئي ها جو قيامت تائين وري ڪنهن لشڪر کي سندس حدن جي نزديڪ اچڻ جي مجال نہ ٿئي ها. [تنهن ڪري] پاڻ کي غرور جي خواب ۾ مبتلا نہ ڪر، نہ تہ تنهنجي عاقبت بہ اها ٿيندي، جا بُدَيل جي ٿي. توهان کي جنگ ۾ اسان سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانہ آهي، ۽ نہ اسان جي طاقت ڪان سلامت موٽي وڃي سگهو ٿا.

ڏاهر جو هيءُ خط جڏهن محمد بن قاسم کي پهتو، تڏهن منشي کي اهو ترجمو ڪري، ڪيس پڙهي ٻڌائڻ جو حڪم ڏنائين، ۽ مضمون ڪان واقف ٿي جواب لکارايائين[112]

محمد بن قاسم جو ڏاهر ڏانهن خط.

بسم الله الرحمان الرحيم- هيءُ خط محمد بن قاسم ثقفيءَ جي طرفان، جو سرڪش ۽ مغرورن ڪان مسلمانن جو بدلو ونندڙ آهي، ڪافر، جاهل، منڪر، ۽ هنيلي ڏاهر بن ڇچ برهمڻ غدار ڏانهن ، جو بيوفا زماني جي ڦير گهير ۽ ظالم وقت جي غرور تي مغرور ٿيو آهي. ان بعد معلوم هجيس تہ نهايت جهالت ۽ بيوقوفيءَ ڪان جيڪي ڪجهہ لکيو اٿس ، ۽ [جيئن] پنهنجي سست عقل تي مغرور ۽ مفتون ٿيو آهي، سو پهتو. ۽ جيڪي بيان ڪيو اٿس، تنهن جي مضمون ڪان واقفيت حاصل ٿي. ۽ طاقت، حشمت، هٿيار، بندوبست، هاٿي ۽ سوار، ۽لشڪر متعلق جيڪي لکيو اٿس، سو ذري پرذي سمجهيو ويو. اسان جي ساري قوت ۽ امداد [جو مدار] خدا پاڪ جي ڪرم، تياري ۽ بندوبست [۽] بادشاهہ جي فضل تي آهي. ولاَ حولَ قوَةَ اِلاَ باللّٰهِ العلِي العظِيم.[1] فيڪيدُ وا لڪَ ڪيدًا 2 ثم لا ينظرُون [3] اِني توَ ڪلتُ علي اللّٰهِ رَبِي وَرَبڪُم[4] ومڪرَ اللّٰهُ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..ايڊمن:امير عدنان

وَاللهُ خَيرَالمـاكِرِينَ ۚ وَلايَحِيق المكرُ السيئُي اِلاَ بِاَهله۞ كم مِن فِئة قلِيلة غَلبَت فِئة كثِيرَة بِاِذنِ الله وَاللهُ معَ الصابِرِينَ- (وڏي ۽ زبردست الله کان سواءِ بي ڪابہ قوت ۽ امداد ڪانهي. هو تنهنجي لاءِ رٿون رٿين ٿا. پر انهن کي مهلت ڪانہ ڏني ويندي. مون الله تعاليٰ تي توڪل ڪيو آهي، جو منهنجو ۽ توهان جو رب آهي. هنن رٿون رٿيون، هوڏانهن (الله) [پاڪ] بہ رٿ رٿي ، ۽ الله تعاليٰ سيني کان سنو رٿيندڙ آهي. بري رٿ، رٿيندڙ کي ئي گهيرو ڪندي آهي. ڪيترين ٿورين ٽولين الله تعاليٰ جي حڪم سان وڏين ٽولين تي غالب پون ٿيون، ۽ الله تعاليٰ صبر ڪندڙن سان گڏ آهي.) اڙي عاجز! سوار ۽ هاٿي، ۽ لشڪر تي ڪهڙو ناز ٿو ڪرين؟ هاٿي تہ هڪ ذليل سموري سامان ۾ عاجز ۾ عاجز ۽ سيني رتن ۽ نڳين مان هيٺي ۾ هيٺي چيز آهي، جو مڇر جهڙي هڪ ننڍي ۾ ننڍي جيت کي بہ پاڻ کان ٽڙي نٽو سگهي: ۽ جن گهوڙن ۽ سوارن کي ڏسي، هٺ ۾ پيو آهين، اهي الله جو لشڪر آهن(قوله تعاليٰ:)(1) فـاِنَ حِزب اللهِ هـمُ الغالِبونَ (1) وَخيلُ اللهِ وَ فرسانُهاهمُ المنصُورونَ (بيشڪ الله جو لشڪر ئي غالب ٿيڻ وارو آهي ۽ الله جا گهوڙا ۽ سندن سوار ئي فتحياب آهن).[113] تنهنجي بد افعالي، برين عادتن ۽ تڪبر جي ڪري ئي اسان کي لشڪر ڪشي جو معاملو پيش آيو، ڇاڪاڻ تہ تو سرانديپ جي مال جون ٻيڙيون روڪي، مسلمانن کي قيد ڪيو. حالانڪ دنيا جي سيني ملڪن ۾ دارالخلافت، جو نبوت جو نائب آهي، جو حڪم جاري آهي ۽ سڀ فرمان بجا آڻين ٿا، فقط تون ئي سرڪشي ۽ شوخي ڪرين ٿو. ۽ [پڻ] بيت المال جي خزاني جا اهي مال جيڪي اڳيان حاڪم ۽ گذريل بادشاهہ پاڻ تي لازم ۽ واجب سمجهي، ادا ڪندا رهيا هئا، سي [پڻ]تو روڪي ڇڏيا آهن. ۽ جڏهن تو پاڻ کي هنن اٽوٽندڙ خصلتن سان خراب ڪري، خدمت کان انڪار ڪيو ۽ هھڙين برين ڳالهين کي جائز سمجهيو، تڏهن دارالخلافت جو فرمان، شال سدائين جاري رهي، هن طرف پهتو تہ مان انهن ڪرتوتن جي بدلي وٺڻ لاءِ تنهنجي لڙائيءَ ڏانهن رخ ڪريان. ۽ جنهن بہ جاءِ تي منهنجو مقابلو ڪندين اتي خدا تعاليٰ، جو ظالمن کي مغلوب ڪرڻ وارو آهي، جي مدد سان توکي مغلوب ۽ خوار ڪندس، ۽ تنهنجو سر عراق ڏانهن موڪليندس، يا پنهنجي جان الله تعاليٰ جي راهہ ۾

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔ ايڊمن:امير عدنان

قربان ڪندس ۽ هيءَ جهاد [الله تعاليٰ جي] حڪم، ”جاهِدِ الڪُفارَ والمُنافِقِينَ“(1)(ڪافرن ۽ منافقن سان جهاد ڪر) موجب پاڻ تي واجب سمجهي خدا پاڪ جي رضامندي لاءِ قبول ڪئي اٿم، ۽ [سندس] عام احسان ۾ اميدوار آهيان ته اسان کي فتح ڪاميابي عطا ڪندو- انشاءَ الله تعاليٰ وَ ڪتبه فِي ثلث وَ تِسعين (سنه 93 هه ۾ لکيو ويو) [114].

ديبل فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جو نيرون ڏانهن وڃڻ

حديث جي راوين ۽ تاريخ بيان ڪندڙن، نُباته بن حنظله ڪِلابِيءَ کان آندو آهي ته:

ديبل فتح ڪرڻ ۽ بي انداز غنيمتن حاصل ڪرڻ کان پوءِ، محمد بن قاسم جي حڪم فرمائڻ تي منجنيقون ٻيڙن ۾ رکي، نيرون جي قلعي ڏانهن روانا ٿيا. ٻيڙا انهيءَ پاڻيءَ مان جنهن کي ساڪري جو نارو (1) چون ٿا، تي نيائون، ۽ پاڻ سيسم(2) جي رستي کان ٿي ويا. جڏهن سيسم جي منزل وٽ پهتا ته اتي حجاج کان انهيءَ خط جو جواب اچي پهتو، جيڪو پاڻ ديبل جي فتح بابت هن ڏانهن لکيو هئائين.

محمد بن قاسم کي حجاج جو خط پهچڻ

بسم الله الرحمان الرحيم- حجاج بن يوسف کان محمد بن قاسم ڏانهن. ڄاڻڻ گهرجي ته اسان جي دل جي ارادي ۽ همت جي تقاضا اهائي آهي ته توکي هر حال ۾ ڪاميابي حاصل هجي، ۽ [انشاءَ الله تعاليٰ] تون ڪامياب ۽ فتحمند هوندين، ۽ الله عزوجل جي احسان سان دشمن دنيا جي سزا ۽ آخرت جي عذاب ۾ هميشه گرفتار ۽ مغلوب رهندا. [پر] اهو گمان هرگز نه نج ته انهن جا اهي سڀ هاٿي، گهوڙا ۽ سامان اسباب توکي نيبهه ٿيندا. [توکي] دوستن سان چڱي طرح وقت گذارڻ ۽ هر هڪ جي عزت ۽ احترام ۾ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. ۽ سيني کي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

دلداري ڏيندو رهج، چاڪاڻ تہ اها ساري ولايت تنهنجي ملڪيت ۾ ايندي. جيڪو بہ قلعو فتح ٿيندو رهي، تہ [انهيءَ مان] لشڪر جي ضرورتن جي جيڪا بہ شيءِ هٿ اچي، سا [لشڪر جي] خرچ ۽ تياريءَ ۾ صرف ڪج. ڪاڏي پيتي جي گهربل شين کان، جيترو تي سگهي، [ڪنهن کي] روڪ ۽ ٽوڪ نہ ڪج. سُڪر سٽائيءَ جي [پيداڪرڻ ۾] حد ۾ حد ڪوشش ڪج، [115] جيئن لشڪر ۾ اناج سستو رهي. ديبل ۾ جيڪي بچايو ويو آهي، سو بہ قلعي ۾ ذخيرو ڪري رکڻ بدران ماڻهن تي صرف ڪرڻ بهتر آهي، جو تہ ملڪ فتح ٿيڻ ۽ قلعن جو قبضي ۾ اچڻ کان پوءِ رعيت جي آرام ۽ رهاڪن جي دلجوئي جي ڪوشش ڪرڻي آهي، ۽ جيڪڏهن ڪڙمي، ڪاريگر ۽ واپاري آسودا هوندا تہ ملڪ سر سبز ۽ آباد رهندو، انشاءَ الله تعاليٰ- ڪتبهفِي العِشرين مِن رَجب سنة ثلاث و تِسعين:(1) يعني ويهين رجب، سنہ ٽيانوي ۾ لکيو ويو(1).

ديبل جي خبر ۽ نيرون وارن جو حجاج بن يوسف کان پروانو وٺڻ

اَبُوالليث التميمي کان هن طرح آٽين ٿا، تہ هن جعوَنه(2) بن عقبه سُلمِي کان روايت ڪئي تہ: جڏهن محمد بن قاسم ديبل فتح ڪري نيرون ڏانهن روانو ٿيو، تڏهن اسان ساڻس گڏ هئاسون. هنن [نيرون وارن] عرب جي لشڪر جي شڪست ۽ بُدَيل جي شهيد ٿيڻ وقت، حجاج سان عهد ڪري پاڻ تي ڍل مقرر ڪرائي ڇڏي هئي. محمد بن قاسم ديبل کان نيرون ڪوٽ (1) ڏانهن، پنجويهن فرسنگن تي آهي، ڪاهي، ڇهہ ڏينهن پنڌ ڪري، ستين ڏينهن اچي نيرون ڪوٽ جي ٻاهران پهتو.(2) برروري، جي پٽ ۾ هڪ چراگاهہ آهي، جنهن کي بلهار [يعني ولهار ياويءُ] تا چون، [اتي اچي منزل انداز ٿيو](2). اتي اجا مهراڻ جو پاڻي نہ آيو هو، جنهن ڪري لشڪر اڃ کان دانهون ڪرڻ لڳو. محمد بن قاسم ٻہ رڪعتون نماز ادا ڪري جيئن جو عرض ڪيو: يادَليل المُتحيرينَ وَ ياغياث المُستغيثينَ اَغثني بحقِ بِسمِ الله الرَحمان الرَحِيم (اي پريشانن جا رهنما!

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

اي فريادين جا مددگار! بسم الله الرحمان الرحيم جي هحابي منهنجي واهر ڪر) تيئن [هڪدم] الله پاڪ جي حڪم سان رحمت جو مينهن وسڻ لڳو. انهيءَ شهر جي آسپاس جيڪي بہ تلاءُ يا حوض هئا، سي سڀ پرجي ويا. نيرون وارن ڪوٽ جا دروازا بند ڪري ڇڏيا. سندن سردار ۽ حاڪم شمني(3) ڏاهر ڏانهن ويل هو. محمد بن قاسم لشڪر جي گاهه جي تنگيءَ ڪان [116] ڳڻتيءَ ۾ پئجي ويو.

پنجن- ڇهن ڏينهن کان پوءِ شمني موٽي آيو، ۽ بہ سردار حجاج جي پرواني سميت موڪلي، ساڙس ڳڏ سيڌو ۽ گاهه پڻ روانو ڪري، انهن جي واتان پيغام موڪليائين تہ: ”مان خواه هيءُ سمورو لشڪر ۽ رعيت دارالخلافت جا آهيون، ۽ امير حجاج جي پرواني جي حڪم موجب هتي ٽڪيل [آهيون]، ۽ سندس ٽيڪ، دلداري ۽ تربيت تي قائم آهيون، جنهن صورت ۾ مان غير حاضر هوس، تنهنڪري رعيت متردد ٿي دروازا بند ڪيا هئا.“ شمني [اچڻ سان] ڪوٽ جا دروازا ڪولارايا، ۽ [ماڻهو] لشڪر سان خريد فروخت ڪرڻ لڳا. محمد بن قاسم، بروري(1) جي منزل ڪان، هن[شمني] جو شڪريو حجاج ڏانهن لکي،نيرون وارن جي وفاداريءَ ۽ فرمانبرداريءَ جي خبر ڏني. حجاج انهيءَ خط جي جواب ۾ ڪين هنن جي دلداري ڏيڻ جي ڏاڍي پارت فرمائي، ۽ ڪين لکيائين تہ: ”سندن آرام جي هر طرح ڪوشش ڪريو، ۽ ڪين اسان جي مهربانين جو اميدوار بنايو. الله پاڪ جي احسان ۾ اميد آهي تہ تنهنجو قدم مبارڪ جتي بہ پهچندو[تي] فتح ۽ ڪاميابي ٿيندي. جيڪو بہ توکان امان گهري، تنهن کي امان ڏج، ۽ جيڪي بہ بزرگ ۽ مکيہ ماڻهو تو سان اچي ملن، تن کي قيمتي خلعتن سان سرفراز ڪري، پنهنجي احسان جي زيربار ڪج ۽ لياقت اَهرَ هر هڪ کي انعام اڪرام ڏيڻ واجب ڄاڻج، ۽ عقل کي پنهنجو رهبر بنائج تہ جيئن ملڪ جا امير ۽ مشهور معروف ماڻهو تنهنجي قول ۽ فعل تي پورو اعتماد رکن.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

محمد بن قاسم جو پنهنجا اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون ۾ موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم پنهنجن خاص ۽ مکيہ ماڻهن مان کي اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون جي قلعي ۾ موڪليا ۽ چيائين تہ: اسان تي قلعي جي دروازن بند ڪرڻ، ڏاڍو [برو] اثر ڪيو، پر جڏهن غير حاضريءَ جو عذر ٻڌو ويو، تڏهن ڪاوڙ ٺري ويئي ۽ توهان ڏانهن مهرباني ۽ عزت جو خيال ڪيو ويو آهي: تنهنڪري مقدم الدولة پنڊرڪو شمني(1) کي دلجاءِ ۽ تسلي سان حاضر ٿيڻ گهرجي، سندس حق ۽ مهربانيءَ ۽ تربيت جي ڪابہ ڪسر نہ ڇڏي ويندي [117].

شمنيءَ جو سمر ۽ تحفن سميت محمد بن قاسم جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ

ڏينهن، جڏهن صبح صادق اونداهيءَ جي پردي مان اطلس جو لباس پهري ظاهر ٿيو، تڏهن شمني پڻ بي انداز تحفن ۽ بيپايان نذرانن سان محمد بن قاسم جي خدمت ۾ حاضر ٿي، رضامندي جي خلعت پهري، ۽ قلعي جو دروازو کولي، محمد بن قاسم جي مهماني ڪيائين، ۽ لشڪر کي اناج ڪشادو ملڻ لڳو.

محمد [بن قاسم] قلعي تي هڪ گورنر مقرر ڪيو، ۽ ٻُڌ جي بتخاني جي جاءِ تي هڪ مسجد ٺهرائي ۽ بانگ، نماز ۽ امام مقرر ڪيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ، سيوستان وڃڻ جو ارادو ڪيائين، اهو قلعو، مهراڻ جي مغربي ڪناري تي جبل جي مٿان آهي. محمد بن قاسم کي اميد پيدا ٿي تہ سارو ملڪ اسلام جي لشڪر جي هٿان فتح ٿي ويندو، ۽ سيوستان جي انديشي لاهڻ کان پوءِ موٽڻ وقت، ڏاهر ڏانهن [وڃڻ لاءِ] درياءَ جي ٽپڻ جي صلاح ڪئي ويندي: شال خداوند ڪريم عربن جي اميد برصواب فتحمنديءَ جا امڪانات ميسر ڪري!

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(3) ن، ب، س: ارمن بيلہ: پ، ارمائيل: ڪ، ارمابيله.

(1) هي سڄو عنوان ۽ بيان اسان اراد تاً ڏنگين ۾ رکيو آهي ۽ بالڪل بي معنيٰ آهي، جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [111] .(ن-ب)

(2) هن جاءِ تي جملي نسخن ۾ ”ابوالعاص بن الحکم“ آهي. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [111] .(ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ فکِيدُ وا،ن: فيسکيدُ وا، جا صحيح پڙهڻي آهي. هن عربي عبارت ۾ مختلف آيتون ملائي، موزون مضمون پيدا ڪيو ويو آهي. شروع واري جملي ۾ آية صرف "قوة الا با الله“ (ڪهف! ر-ه)آهي.ان بعد (ا) آيت يوسف:ر-ا):

(2) آيت جو حصو(الانعام:ر-ا)

(3) آيت (هود:ر-ه):

(4) آيت (آل عمران: ر-5):

(5) آيت (فاطر: ر-5):

(6) آيت (البقره:ر-33).بشڪريہ محترم قاضي احمد ميان اختر صاحب.(ن-ب)

(1) -(1) آيت قرآن (المائده: ر-8).هي آيت فارسي متن ۾ ”الا ان“ سان شروع ٿئي ٿي، جا صحيح نہ آهي: ”الا ان حزب الله هم المفلحون“ (المجادلہ:ر-3) هڪ بي جدا آيت آهي.(ن-ب)

(1) سورهِ التوبه: ر-10

(1) فارسي متن جي اصل عبارت: ”ناله سانکره“ آهي. مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ن، ب: ناله سانکره، پ: ساکر، م، ر دهند ساکره، س: دهند ساکره، ڪ: هند ساکره.

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”سميم“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي مگر انهن ٻنهي جاين تي معتبر نسخن مثلاً پ، م، ر، ن جي متفقہ پڙهڻي ”سيسم“ آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي (ن-ب)

(1) هي اضافو ن ۽ ب مان آهي (ن-ب)

(2) اصل ”جعوية“ جو صحيح نہ آهي. ڏسو هن کان اڳ، حاشيہ ص [105] (ن-ب)

(1) اصل ۾: حصار نيرون.

(2) فارسي متن جي اصل عبارت: ”مرغزاريست ڪہ آنرا بلهار گويند، بزمين بردي“. هن جاءِ تي ۽ وري ص 117 تي ”بردي“ نالو آيو آهي. هن جاءِ تي م جي پڙهڻي ”بروزي“ ۽ ن جي پڙهڻي ”بروي“ آهي. ص [117] تي پ: بروري ۽ م، ن، ڪ: بروزي. انهن پڙهڻين جي مطابق هي لفظ ”بروري“ يا ”بروزي“ ٿي سگهي ٿو. مگر قديم نسخي پ جي پڙهڻي ”بروري“ آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ تہ

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

سنڌ ۾ اڪثر ديهن ۽ ڳوٺن جي نالن جي آخر ۾ ”ري“ يا ”ڙي“ آهي. مثلاً ڪلري، هوسڙي، هٿڙي وغيره. (ن-ب)

(3) جنهن ڪي ڏاهر، ديبل جي فتح جو ٻڌي، نيرون جو حاڪم مقرر ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو، ڏسو متي ص [110]. (ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ ”بردي“. هت اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو متي حاشيه ص [116]. (ن-ب)

(1) اصل ۾، هت سيني نسخن ۾ ”بهند رڪن سمني“. مگر ص [131] تي ساڳيو نالو سيني نسخن مطابق ”سمني بهندرڪو“، اسان پوئين پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

سيوستان ۽ ان جي پسگردائيءَ جي فتح ڪرڻ ۽ قلعي وٺڻ جي خبر

محمد بن قاسم، نيرون جو ڪاروبار درست ڪري، نهي نڪي، شمنيءَ سان گڏ سيوستان ڏانهن رخ رکيو ۽ منزلون ڪندو تي ويو. نيٺ وجي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو جنهن کي موج ٽا چون ۽ جا نيرون ڪان ٽيهن فرلانگن تي هئي. اتي هڪ شمني رهندو هو، جو رعيت جو اڳواڻ هو، ۽ قلعي جو بادشاهه ڏاهر بن چچ جو سؤٽ بجهراء(1) بن چندر نالي هو. اتي سيني شمنين(2) گڏجي بجهراء ڏانهن پيغام موڪليو تہ: اسان زاهد (3) ماڻهو آهيون، اسان جو دين، امن [پسندي] ۽ مذهب، عافيت [پسندي آهي].[118] اسان جي طريقي ۾ جنگ ۽ ڪوس جائز نہ آهي، ۽ خون وهائڻ جي حق ۾ نہ آهيون. تون بلند قلعي ۾ ويٺو آهين، ۽ اسين ڊجون ٿا تہ جڏهن هي ماڻهو ايندا تہ اسان کي تنهنجا تابعدار سمجهي قريندا ۽ اسان جون جانيون ۽ مال ڪسي وٺندا. اسان کي [هيءَ بہ] معلوم ٿيو آهي تہ ڪين دارلخلافت ۽ امير حجاج جو حڪم آهي تہ جيڪو بہ ماڻهو امان گهري تنهن کي امان ڏني وڃي، جيڪڏهن [توهان بہ اسان سان] متفق ٿيندا ۽ صلاح قبول ڪري، اسان جي نصيحت وٺندا تہ اسان وچ ۾ واسطو ٿي تنهنجي ۽ پنهنجي لاءِ امان گهرنداسون ۽ هڪٻئي سان پڪو عهدنامو ۽ مضبوط انجام ڪنداسون. عرب جا ماڻهو وفادار آهن ۽ جيڪو بہ قول سندن زبان مان نڪرندو سو پورو ڪندا ۽ ان جي مخالفت نہ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

ڪندا. ٻجهراء سندن صلاح کان انڪار ڪيو، ۽ سندن چوڻ ڏانهن ڪوبہ توجهہ نہ ڪيائين. پوءِ محمد بن قاسم هڪ جاسوس موڪليو تہ هنن جي طبيعت معلوم ڪري تہ هو پاڻ ۾ هڪٻئي سان موافق آهن يا منافق. هن ڏنو تہ ڪي لشڪري لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ٻاهر نڪري آيا آهن. [تنهن تي] محمد بن قاسم ريگستان واري دروازي وٽ اچي لٿو، جو لڙائي لاءِ ٻي ڪابہ جاءِ ڪانہ هئي، ڇاڪاڻ تہ برسات جو پاڻي وڌي ويو هو ۽ اتر ڪان(1) سنڌونديءَ، ارل ۾ وهي ويئي هئي.(1)

لشڪر جي سيوستان سان جنگ ڪرڻ

محمد بن قاسم منجنيق کڙي ڪرڻ ۽ جنگ شروع ڪرڻ جو حڪم ڏنو. شمنين هن (ٻجهراء) ڪي گهڻو ئي روڪيو تہ: ”هن لشڪر سان تنهنجي پڄڻ جي پيٽي نہ آهي. تون انهن جو مقابلو ڪري نہ سگهندين. تنهنجي خود سريءَ ڪري [سيني جو] جان ۽ مال برباد نہ ٿيڻ گهرجي“. [آخر] جڏهن رعيت جي نصيحت نہ ٻڌائين، تڏهن [لاچار ٿي] شمنين، محمد بن قسم ڏانهن پيغام موڪليو تہ: ”سموري رعيت [119] جهڙوڪ هاري، ڪاريگر، واپاري ۽ عام ماڻهو ٻجهرا کان ڀڄي پري ٿيا آهن ۽ ساڻس بيعت ڪانہ اٿن: ٻجهرا ڪي ايترو ساز سامان ۽ تياري پڻ ڪانهي جو تنهنجو مقابلو ڪري ۽ لڙائيءَ ۾ تو سان هٿ ڳنڍي سگهي“. اهو پيغام معلوم ڪري اسلامي لشڪر جي دل وڌي، ۽ محمد بن قاسم رات ڏينهن لاڳيتو جنگ جاري رکي. اٽڪل هڪ هفتي جي مدت اندر قلعي وارن لڙائيءَ مان هٿ ڪڍي ڇڏيو. ٻجهراء جڏهن ڏٺو تہ قلعي وارا تنگ ٿيا آهن، تڏهن [رات جي وقت] جڏهن دنيا ڏامر جهڙي پردي ۾ لڪي ويئي، اترئين دروازي کان درياءُ ٽپي، لڪي ڀڄي ويو ۽ وڃي ٻڌيہ(1) جي حد ۾ پهتو. انهيءَ وقت ٻڌيہ جو راجا ڪاڪو پٽ ڪوتل(2) نالي شمني ٻـڪـو هو. سندس قلعو ڪُنڀَ نهر جي ڪناري (3) تي سيسم[نالي] هو. ٻڌيہ جا رهاڪو ۽ اُنهيءَ طرف جا اڳواڻ سندس استقبال تي آيا ۽ ڪيس قلعي جي آڏو اچي لاٿائون.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

سيوستان جو هٿ اچڻ ۽ بجهراء جو هليو وڃڻ

جڏهن بجهراء ڀڄي ويو ۽ شمنين اطاعت ڪئي، تڏهن محمد بن قاسم سيوستان جي قلعي اندر آيو ۽ دلجاءِ ڪري، ڪاروبار مٿان پنهنجا ڪامورا ۽ نائب مقرر ڪري، پسگردائي سندن حوالي ڪيائين. پوءِ شمنين کان سواءِ، جن ساڻس پڪو عهدنامو ڪيو هو، [ٻين کان] جتي بہ سون چاندي ڏٺائين، پنهنجي قبضي ڪيائين، ۽ سموري چاندي، زيور ۽ روڪڙ ضبط ڪري، لشڪر جو حق لشڪر کي ڏيئي، باقي پنجون حصو حجاج جي خزانچيءَ جي حوالي ڪيائين، ۽ حجاج ڏانهن فتح جو احوال لکيائين، ۽ راءَ زادن(1) کي مقرر ڪري، غنيمت ۽ غلام موڪلي ڏنائين ۽ پاڻ اتي ترسيو. [120]

ٻن- ٽن ڏينهن کان پوءِ جڏهن [سرڪاري] پنجين حصي ۽ لشڪر جي حصن[جي تقسيم] کان فارغ ٿيو، تڏهن سيسم جي قلعي ڏانهن رخ ڪيائين. ٻڌيہ جو لشڪر ۽ سيوستان جو بادشاهہ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي بيٺا. محمد بن قاسم، انهيءَ ٽولي کان سواءِ جيڪو سيوستان جي گورنر سان مقرر ڪيو هئائين، سمورو لشڪر وٺي، ڪنڀ جي ڪناري تي بندهان(2) نالي هڪ منزل وٽ اچي لٿو. آسپاس جا رهاڪو سڀ ڪافر هئا، اسلامي لشڪر ڏسي، سيني راتاهو ڏيئي، ڪين منتشر ڪرڻ جو ٺهراءُ ڪيو.

مُڪين جو ڪاڪي بن ڪوتل(1) وٽ اچڻ

[ا ها صلاح ڪري،] ٻڌ(2) جا مُکي ڪاڪي [بن] ڪوتل(1) وٽ آيا(3) جو ٻڌيہ جا راڻا سندس اولاد مان آهن ۽ جنهن جو وڏو آکر گنگا جي انهيءَ گهير کان، جنهن کي اودند وهار تا سڏين، آيو هو(3) - ۽ ساڻس صلاح ڪيائون تہ اسان هن عرب جي لشڪر تي راتاهي ڏيڻ جو ٺهراءُ ڪيو آهي. (ڪاڪي جو جواب:) ڪاڪي چيو تہ، ”جيڪڏهن توهان کان ٿي سگهي تہ[ائين ڪرڻ] چڱو ٿيندو، مگر ٻڌ وارن ۽ راهبن نجوم جي ڪتاب مان اسان کي ٻڌايو آهي تہ هيءُ پاسو اسلام جي لشڪر هٿان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

فتح ٿيندو.“ [ائين چئي]ڀيمن(4) نالي هڪ مُکيءَ کي سنڌن مٿان سردار مقرر ڪري، چنن(5) کي سنڌس فوج ۾ رکي، هڪ هزار ترار جا ڏٽي ۽ دلاور مڙس سنڌس هٿ هيٺ ڏنائين. جڏهن ڏينهن جو رومي لشڪر رات جي حبشي لشڪر جي حملي کان شڪست کائي ڀڄي ويو [121] تڏهن اهي سيئي ترارين، ڍالون،نيزا، ٻڙڇيون ۽ ڪٽاريون ڪٽي راتاهي (شبخون) مارڻ لاءِ روانا ٿيا. عربن جي لشڪر کي ويجهو پهچڻ وقت رستو ڀلجي ويا، ۽ پوري رات شام کان صبح تائين ڀٽڪندا رهيا، هو چئن حصن ۾ ورهائجي بيابان ۾ ڦرندا رهيا ۽ نه [لشڪر جو] مقدمہ، ساقہ سان مليو ۽ نه ميمنہ (وري) ميسره کي ڏٺو.[رُلي رُلي] جڏهن منهن ڪيائون تہ پاڻ کي سيسم جي قلعي جي ڀاهران ڏٺائون. جڏهن رات جو سرمائي پردو ستارن جي بادشاهہ (سج) جي روشنائي جي چوڪ سان ڦاٽي پيو،(1)تڏهن قلعي ۾ آيا، ۽ [اچي] ڪاڪي [بن] ڪوتل(2) کي سارو احوال ٻڌايائون تہ اسان جي هيءَ رٿ ڪارگر نہ ٿي. ڪاڪي وراڻيو تہ: ”توهان کي معلوم آهي تہ مان بهادريءَ، مردانگيءَ، همت ۽ دانائيءَ ۾ مشهور معروف آهيان، ۽ توهان وٽ رهي ڪيترين مشڪلاتون حل ڪيون اٿم. پر ٻڌ مذهب وارن ڪتابن ۾ نجوم جي حساب سان ائين حڪم ٿيل آهي تہ هندستان اسلامي لشڪر جي هٿان فتح ٿيندو، تنهنڪري مون کي سنڌن استقبال ڪرڻ جو ارادو آهي.“

ڪاڪي [بن] ڪوتل(3) جو نُباته بن حَنظَلَه سان گڏجي محمد بن قاسم جي خدمت ۾ وڃڻ ۽بيعت ڪرڻ

پوءِ ڪاڪي پنهنجي خاص ۽ ڀروسي وارن ماڻهن سان گڏجي، عربي لشڪر جو رخ ڪيو. ڪجهہ پنڌ ڪيائين تہ ڪيس نباته بن حنظله مليو، جنهن کي محمد بن قاسم نگراني لاءِ چڙهيو هو، جو ڪيس محمد بن قاسم وٽ وٺي آيو. جڏهن خدمت جي سعادت حاصل ڪيائين، تڏهن محمد بن قاسم ساڻس عزت سان پيش آيو ۽ [مٿس] مهرباني ڪيائين. ڪاڪي، چنن(1) جي راتاهي ۽ سنڌن دغابازيءَ جي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

رتن جو احوال ڪيو، ۽ ڪيئن خدا تعاليٰ ڪين پلايو جو سڄي رات دربدري ۽ شرمندگيءَ ۾ قرندا رهيا، سو سڀ بيان ڪري، چيو ته: ”اسان جي نجومين ۽ معتبرن، علم نجوم [جي حساب] مان نتيجو ڪڍي، هيءُ حڪم ڪيو آهي ته [122] هي پاسو اسلامي لشڪر جي حوالي ٿيندو. [وري] جڏهن هيءُ معجزو ڏٺو ويو ته يقين ٿيو ته [برابر اهو] الاهي حڪم آهي، ۽ ڪوبه ماڻهو نڳيءَ ۽ دغابازيءَ سان مقابلو ڪري نه سگهندو. تون هر طرح دلجاءِ ۽ تسلي ڪر ته انهن تي فتح لهندين، مون تنهنجي تابعداري قبول ڪئي آهي، ۽ توکي نصيحت ڪندو رهندس. ۽ جيترو ٿي سگهندو اوترو مددگار رهندس، ۽ دشمنن ۽ بدخواهن جي بيخ ڪني ۽ مغلوب ڪرڻ ۾ رهبر ٿيندس.“ محمد بن قاسم ڪي جڏهن هن حال جي خبر پيئي ۽ سندس ڳالهه ٻڌائين، تڏهن الله تعاليٰ جي تعريف ڪيائين ۽ شڪراني جو سجدو بجا آندائين، ۽ ڪاڪي کي سندس سر، تابعدارن ۽ ڪٽنب سميت، امان ڏيئي کيس دلجاءِ ڏنائين. پوءِ ڪاڪي کي چيائين ته: ”هند جا امير! توهان جي سروپا ڪهڙي ٿيندي آهي؟“ ڪاڪي عرض ڪيو ته: ”اسان جي سروپاءُ آهي ڪرسي، ۽ ريشم ۽ پٽ جو هندستاني ڪپڙو(1) جو پڳ وانگر مٿي تي ويڙهيندا آهيون، چاڪاڻ ته اسان جي بزرگن ۽ شمنيَ(2) جامن جي اها ئي رسم آهي. پوءِ اها کيس پهرائي ويئي. ڪاڪي جي هن سروپا پهرڻ تي سيني مُکين ۽ آسپاس جي سردارن سندس بيعت ڏانهن لاڙو ڪيو. جن ماڻهن سندس تابعداري قبول ٿي ڪئي، تن کي عربي لشڪر جي خوف کان امان ٿي ڏنائين، ۽ جنهن ٿولي خودسري ۽ سرڪشي ٿي ڪئي، تن ڏانهن [اسلامي لشڪر جي] رهبري ڪيائين ٿي . [محمد بن قاسم]عبدالملڪ بن قيس الدمي (3) کي پنهنجو نائب مقرر ڪيو. انهيءَ لاءِ ته جيڪو به سرڪشي ڪري تنهن کي سيکت ڏئي. ڪاڪي مخالفن تي حملو ڪري، ڏاڍا ڍوڪڙ، ڪپڙا، وهٽ، غلام ۽ اناج غنيمت ۾ هٿ ڪيو، جنهن ڪري لشڪر ۾ گوشت ۽ گاهه جي فراواني (گهڻائي) ٿي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

پوءِ محمد بن قاسم اتان منزل ڪٽي سيسم جي قلعي تي آيو. ٻن ڏينهن جي جنگ ڪانپوءِ خدا تعاليٰ کيس فتح ۽ ڪافرن کي شڪست ڏني. ڏاهر جو سؤٽ بجهراٰ بن چندر بن سيلائج ۽ راوت ۽ ٺڪرَ- جيڪي سندس تابعدار هئا، [122]ٻڌيہ ڪانَ متي ڀڄي ويا. بلڪ گهڻن تہ پنهنجي پياري جان انهيءَ بيفرمانيءَ ۾ گنوائي، ۽ ڪي، سالوج ۽ قندابيل(4) جي وچ واري قلعي بهطلور(1) ڏانهن هليا ويا ۽ اتان وجي امان نامي جي استدعا ڪيائون. چاڪاڻ تہ هو ڏاهر جا مخالف هئا ۽ جيئن تہ هن جي ڪن ماڻهن کي ڪُٺو هئائون، تنهن ڪري سندس فرمانبرداريءَ کان ڦريل هئا. هنن قاصد وچ ۾ آڻي. پاڻ تي هڪ هزار درهم تور چاندي (2) مقرر ڪري، پنهنجا ضامن سيوستان ڏانهن موڪليا.

حجاج بن يوسف کان مهراڻ ٽپي-ڏاهر سان جنگ جوٽڻ جو حڪم پهچڻ

محمد بن قاسم ڊل مقرر ڪري، سندن آرام لاءِ نئون پروانو جاري ڪيو، ۽ [هن کان پوءِ] آل جارُود مان ٻن اعتماد جوڳن ماڻهن [عبدالملڪ بن] القيس(3) ۽ حُمَيدُ بن وَدَاعَ النجدِي کي مقرر ڪري، هي ڪم سندن حوالي ڪيائين.

جڏهن سيسم جي ڪم کان واندو ٿيو، تڏهن حجاج جو حڪم پهتس تہ: ”ٻيون سڀ جايون ڇڏي نيرون ۾ موٽي اچ، ۽ مهراڻ ٽپڻ جي تجويز ڪري، ڏاهر جي جنگ ڏانهن رخ ڪر، ۽ موليٰ عزوجل کان مدد گهرج تہ توکي فتح ۽ ڪاميابي بخشي. انهيءَ فتح ٿيڻ تي [ننڍا وڏا] قلعا ۽ ساري پسگردائي هٿ اچي ويندي ۽ ڪوبہ روڪيندڙ نہ هوندو.“ محمد بن قاسم هيءُ حڪم پڙهي، سندس مضمون کان واقف ٿي نيرون ڪوٽ موٽي آيو ۽ اچي خط لکيائين.

عرب جي لشڪر جو نيرون ڪوٽ موٽي اچڻ

پوءِ [محمد بن قاسم لشڪر ساڻ] منزلون ڪاٽي اچي قلعي ۾ لٿو، جو نيرونٺڪر(1) تي آهي. [124] ان جي ويجهو هڪ تلاءُ آهي، جنهن جو پاڻي عاشق

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

جي اکين کان وڌيڪ صاف، جنهن جو چراگاهه اِرم جي باغ کان وڌيڪ وڻندڙ آهي. انهيءَ تلاءُ وٽ اچي منزل ڪيائين، ۽ هيٺيون خط حجاج بن يوسف ڏانهن لکيائين.

محمد بن قاسم جو، خط لکي حجاج بن يوسف کي احوال ٻڌائڻ

بسم الله الرَحمانِ الرَحيم- وڏي امير، زبردست عالم،دين جي تاج، عجم ۽ هند جي پناهه، حجاج بن يوسف جي شاندار درگاهه ۾ هن خدمتگار محمد بن قاسم جي طرفان. بندگي ۽ خدمت گذاريءَ کان پوءِ، عرض ٿو ڪري ته هي مخلص عرب جي سيني اميرن، لشڪر، نوڪرن ۽ مسلمانن جي لشڪر جي سيني جماعتن سميت صحيح ۽ سلامت آهي. ڪاروبار جي استقامت ۽ دائمي خوشي ۽ آرام حاصل آهي. [اوهان جي] روشن راءِ کي معلوم هجن گهرجي ته بيابان ۽ خطرناڪ منزلن ڪاٽڻ کان پوءِ، درياءُ جي ڪناري(1) جنهن کي مهراڻ چون ٿا، پهتاسون.

۽ بغرور(2) جي قلعي جي مقابل ٻيڙيءَ طرف جي اها ايراضي، جا مهراڻ جي ڪناري تي آهي، فتح ٿي آهي(3) ۽ اهو قلعو، اروڙ جي حد حڪومت ۾[آهي][3]، سرڪش ماڻهن کي پنهنجي اقتدار هيٺ آندو ويو ۽ باقين کي حملو ڪري ڀڄايو ويو. جيئن ته امير حجاج جو حڪم پهتو جنهن ۾ موٽي اچڻ جو اشارو ڪيل آهي، تنهنڪري نيرون ٽڪر(4) واري قلعي ۾ موٽي اچڻ ٿيو، هيءُ قلعو دارالخلافت کي وڌيڪ ويجهو آهي. اميد ته الله تعاليٰ جي مدد، بادشاهه جي اعانت ۽ امير معظم جي بخت [جي ياوريءَ] سان ڪافرن جا سڀ مضبوط قلعا فتح ٿي ويندا، [125] ۽ شهر ۽ خزانا هٿ ايندا. في الحال سيوستان ۽ سيسم جا قلعا هٿ آيا آهن. ڏاهر جو سوٽ، سندس بهادر ۽ مکيه ماڻهو [ٻاهر]ڪڍيا ويا، باقي ٻيا سڀ ڪفار مغلوب ٿيا آهن. ڪافرن جي عبادت گاهن جي بجاءِ مسجدون ۽ عبادت گاهون ٺهرايون ويون آهن، ۽ بانگ نماز، خطبن ۽ منبرن جو بنياد رکيو ويو آهي، جيئن ماڻهو وقتن اندر خدا جو فرض ادا ڪندا رهن، ۽ صبح ۽ شام خدا تعاليٰ جو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

ذڪر ۽ تڪبير بجاءِ آڻيندا رهن. جهڙيءَ طرح قرآن جو نص ناطق آهي ته [قوله تعاليٰ]: اَقِمِ الصلواة لِدُلُوکِ الشمس اِلَيٰ غسقَ الليلِ وَقرآنَ الفجر- الاية (1) ۽ اهي بتن جا نشان الله جي تائيد ۽ اِن يَنصرُ کمُ اللهُ فَلاَ غالبَ لکمُ(2) (جيڪڏهن خدا تعاليٰ توهان جي تائيد ڪندو ته پوءِ ڪوبه توهان تي غالب ڪونه ٿيندو) جي تصديق مطابق صاف ڪيا وڃن، پوڄارين، ۽ شيطانن ۽ انهن جي جماعتن کي مغلوب ۽ خوار خراب ڪري جهنم ۽ سخت عذاب جي حوالي ڪيو وڃي. اسان [هن وقت] هڪ اهڙي قلعي جي پناهه ۾ رهيل آهيون، جو سڪندر روميءَ جي بند تي پڻ فخر ٿو ڪري، ليڪن اسان جو ڀروسو ۽ پناهه الله عزوجل تي آهي. اوهان جي راءِ عاليءَ، سدائين عالي رهي، آڏو هيءُ خط پيش ڪري، جواب جو منتظر آهيان ته جهڙيءَ طرح فرمان ناطق ۽ مطلق جاري ٿئي، انهيءَ لاءِ تيار ٿيان، ۽ الاهي توفيق سان جهڙو ارشاد ڪندا، انهيءَ موجب عمل ڪيو ويندو. ڪريم حاڪم کي هيءُ ڳالهه به معلوم هئڻ گهرجي ته ڏاهر جي گورنرن مان هڪ گورنر مهراڻ جي اُيرندي طرف انهيءَ (1) ماٿريءَ ۾، جا ڪشها (ڪڇ) جي سمنڊ جو ٻيٽ آهي⁽¹⁾، ٻيٽ (2) جي قلعي جو والي آهي، جنهن کي بسامي [پٽ] راسل(3) چون ٿا. هن جو پٽ ڏاهر جي مڪيه ۽ خاص ماڻهن مان آهي. هند خواهه سنڌ جي گهڻن بادشاهن جي ساڻس بيعت آهي، ۽ سندن وچ ۾ مضبوط عهدناما ٿيل آهن[126]، جي سندس صلاح کان ٻاهر نه ويندا: ۽ ديبل جا جيڪي ماڻهو اسان سان مليا آهن، تن کان معلوم ٿيو آهي ته هو اسان جو خيرخواه آهي. هر هڪ امير ۽ وڏيرو سندس تابعداريءَ ڏانهن راغب آهي. هن اسان ۾ اميد رکي التجا ڪئي آهي ته اسان هن سان پڪو عهدنامو ڪريون . جيڪڏهن خدا تعاليٰ اها تدبير پوري ڪئي ۽ [هو سڀ] سچائيءَ سان اسان جي فرمانبرداريءَ هيٺ آيا ته مهراڻ درياءَ جي ٽپڻ جي تدبير اسان لاءِ آسان ۽ سولي ٿي پوندي، ۽ الله تعاليٰ جي حڪم سان (سيڪجهه) تيار ۽ مبارڪ ٿيندو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

(1) اصل ۾ هن جاءِ تي، توڙي اڳتي هر جڳهه "بجهرا" آهي- ترجمي ۾ هر جڳهه "بجهراءُ" ڪري لکيو ويو آهي. (ن-ب)

(2) اصل لفظ: "سميان".

(3) اصل لفظ: "ناسڪ".

(1) - (1) فارسي ڇاپي جي عبارت هن طرح آهي: "جوئي سند ور اول روان شد" پ، ر، ن، ب، س ۾ "ور اول" جي جاءِ تي "در اول" آهي. گمان غالب آهي ته "در اول" ۾ ڪاتبن جي غلطي سبب "ر" کي "و" بنايو ويو آهي ۽ صحيح صورتخطي "در ارل" هئڻ گهرجي، يعني "ارل ۾". اهو بلڪل قرين قياس آهي، ڇاڪاڻ ته اڄ به سنڌونديءَ جو پاٽي ارل يا اڙل ڪي پري ثو، (ن-ب)

(1) اصل لفظ: بودهيه

(2) فارسي متن ۾ "ڪوتڪ" پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، جا شايد پ مطابق آهي. مگر ر، م، ن جي پڙهڻي هت توڙي اڳتي "ڪوتل" آهي ۽ اسان اها اختيار ڪئي آهي. ڪوتل غالباً سنسڪرت لفظ "ڪُتُوهل" جي بگڙيل صورتخطي آهي. سنسڪرت ۾ "ڪتوهل" ماٿهو جي نالي طور به ايندو آهي ۽ لفظي معنيٰ اٿس عجيب، نامور يا دلچسپ، (ن-ب)

(3) اصل عبارت: برلب اَب ڪنبه.

(1) اصل لفظ "راوتان" جنهن جو ترجمو "راءِ زادن" ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

(2) ر، م: نيلهان، س: بدهان.

(1) فارسي متن ۾: "ڪوتڪ": ڏنل پڙهڻي لاءِ ڏسو متي حاشيه ص [120] (ن- ب)

(2) ر: بدهيه

(3) -(3) متن ۾ هي عبارت نهايت منجهيل ۽ ناقص آهي. ترجمو فارسي متن ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي مطابق ڏنو ويو آهي، جا هن طرح آهي: "ڪ رانگان بودهيه از نسل اواند، و اصل ايشان اکر از ڪداره ڪنڪ ڪ اود دند وهار گويند آمده بود." ب، ن، م، ح جي پڙهڻي "رانگان" جي بدران "راز ڪان" آهي. "اکر از" ر، م مطابق آهي. مگر پ، ڪ، م ۾ "اکر اره" ، ن، ب ۾ "اکرازه" ۽ س ۾ "اگرازه" آهي. (ن- ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

(4) پ: ڀڀين: ر: ڀيھن يا پھن، م: پھن ن، ب، ح: ڀھيسي. اسان جي پڙھڻي فارسي ڇاپي مطابق آھي جنھن جو مدار ڪ تي آھي. (ن-ب)

(5) ھن جاءِ تي ۽ وري صفحي [121] تي فارسي ڇاپي ۾ ”جتان“ پڙھڻي اختيار ڪئي وئي آھي ڄڻھي جاين تي ن، ب جي پڙھڻي صاف طور ”چنان“ آھي. س جي پڙھڻي ھت ”جنان“ ۽ ص [21] تي م جي پڙھڻي بہ ”جنان“ آھي، جنھن مان پڻ ”چنان“ جو گمان نڪري ٿو. تحفة الڪرام (ج 3 ص 15) ۾ بہ ڄاڻايل آھي تہ ھي ڪاڪو ذات جو چنو ھو. انھيءَ لحاظ سان اسان ”چنان“ واري پڙھڻي کي ”جتان“ تي ترجيح ڏني آھي. (ن-ب)

(1) يعني رات گذري ڏينھن ٿيو، (مترجم)

(2) فارسي متن ۾ ”ڪوتڪ“ ڏنل پڙھڻي لاءِ ڏسو متي حاشيہ ص [120] (ن-ب)

(3) فارسي متن ۾ ”ڪوتڪ“ ڏنل پڙھڻي لاءِ ڏسو متي حاشيہ ص [120] (ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ ”جتان“ يعني جتن، ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو متي حاشيہ ص [121]. (ن-ب)

(1) اصل عبارت: جامد ھندوي ابريشم وحرير.

(2) اصل ۾: سمني.

(3) ھيءُ لفظ مبھم آھي ڏسو متي حاشيہ 107 ص [107]. (ن-ب)

(4) ن، ب، ح: قنديل، پ، ڪ: قندھائيل، ر، م: قندھالہ

(1) ب: ڀھطلور، ڪ: ڀھطور.

(2) اصل عبارت: يڪھزار درم سنگ فقره.

(3) سيني نسخن ۾ ”عبدالقيس“ آھي، مگر اسلام بعد ھڪ مسلمان جو نالو عبدالقيس ھجڻ غيرممڪن آھي. البتہ ”عبدالقيس“ بطور ھڪ قبيلہ جي نالي جي مشھور ھو، مگر ھن جاءِ تي ماڻھوءَ جو نالو آھي، جو ”آل جارود“ (جارود جي اولاد) واري قبيلي مان ھو. انھيءَ ڪري ھن نالي ۾ غلطي آھي ۽ ھن شخص جو صحيح نالو غالباً عبد [الملڪ بن] القيس آھي جنھن جو ذڪر متي ص [99] ۽ [123] تي اچي چڪو آھي، ۽ جو محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ موجود ھو. (ن-ب)

(1) اصل ۾: ڪوه نيرون.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

(1) اصل عبارت: برلب سيحون. اسان ”سيحون“ جي لغوي معنيٰ ورتي آهي جو (ساح، سيحاًءِ سيحانا) مصدرن مان نڪتل آهي جنهن جي معنيٰ آهي ”پاڻي جي زمين تي وهڪ“. (ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ هن جاءِ تي ”راور“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، مگر ايڊيٽر حاشيي ۾ ڄاڻايو آهي ته اها سندس پنهنجي گماني پڙهڻي آهي، (ڏسو فارسي ڇاپو ص 125، حاشيه 9). مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: ر، م: بغرور، ن: اغرور، ب، ح، س، ڪ: اعرور: پ: مرور. اسان ”بغرور“ پڙهڻي کي ترجيح ڏني، جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [125]. (ن-ب)

(3) -(3) فارسي متن جي عبارت هن طرح آهي: ”و اَن حصار راور (ڪہ) در تمليک داهر راي بوَد“. هن عبارت ۾ ”حصار راور“ جي پڙهڻي فقط پ مطابق آهي، ٻين جملي نسخن،م، ر، ن، ب، س، ڪ، جي متفق پڙهڻي ”درالور“ آهي ۽ انهيءَ ڪري وڌيڪ معتبر سمجهڻ گهرجي. انهيءَ پڙهڻيءَ مطابق اصل عبارت هن طرح بيهندي: ”و اَن حصار، درالور در تمليک داهري راي بود“. اها عبارت تاريخي سياق ۽ سباق خواه جاگرافيائي اعتبار کان بالڪل صحيح آهي ۽ ترجبو بہ انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

(4) اصل ۾: ڪوه نيرون

(1) اَقِمِ الصلوة لِدُلوکِ الشمس اِلي غسقَ الليلِ وَقرآنَ الفجرَ اِن قرآنَ الفجرَ ڪان مشهوداً: سج لڙڻ کان رات جي اونداهي ٿيڻ تائين نماز قائم ڪر ۽ پڻ فجر جي قرآن پڙهڻ جو پابند رهہ، ڇاڪاڻ تہ فجر جو قرآن پڙهو وڃي ٿو. (مترجم)- سوره بني اسرائيل، رڪوع 8 (ن-ب)

(2) آل عمران: رڪوع-8 (ن-ب)

(1) -(1) اصل عبارت: ”در برجوي ڪہ جزيره ڪنبها است“. فاضل ايڊيٽر ”ڪنبها“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي جا پڻ ن جي پڙهڻي آهي. مگر پ ۾ ڪبها آهي ۽ ر، م جي پڙهڻي ”ڪشتيها“ آهي اسان ر، م جي پڙهڻي جي آڌار تي ”ڪشها“ پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [126]. (ن-ب)

(2) اصل ۾: بيت

(3) اصل ۾: بساهي راسل. پ: بشامي راسل.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

محمد بن قاسم ڏانهن حجاج بن يوسف جو خط پهچڻ

بسم الله الرَحمانِ الرَحيم: پياري فرزند ڪريم عماد الدين محمد بن قاسم جو- شال خدا تعاليٰ سندس عزت برقرار رکي. قسمين قسمين تڪليفن ۽ طرحين طرحين تعظيمن سان سينگاريل خط پهتو، ۽ جيڪي حالات ان ۾ لکيل هئا، سي سڀ معلوم ٿيا. اي پٽ! آخر آهي ڇا؟ توکي ٿيو ڇا آهي جو پنهنجي تدبير، عقل ۽ سمجهه ڪم نٿو آڻين؟ اي ڪاش! تون لڙائيءَ ۾ مشرق جي سڀني بادشاهن کي مغلوب ڪرين، ۽ سڀني ڪافرن جي گهرن کي برباد ڪرين! تون هن ڪم تي غالب پوڻ کان ڇو عاجز آهين؟ ۽ دشمن جي شر سان ڇو نٿو پڄي پورو اچين؟ اميد آهي ته سندس رٿ دفع ٿي ويندي. هو لشڪر اسلام جي مدافعت جي رٿ رٿڻ تو چاهي. تون دل مضبوط ڪر ۽ جنهن حد تائين مال خرچ ڪري سگهين ڪر، ۽ سندس مخالفن جي حق ۾ تمام گهڻو انعام ۽ بخشش [127] خرچ ڪر. جيڪو به ڪا جاگير يا ملڪ گهري ته ان کي نااميد نه ڪر، بلڪ سندس عرض قبول ڪري، ڪيس پنهنجي فرمانن ۽ امن نامي سان دلجاءِ ڏي. چاڪاڻ ته بادشاهي وٺڻ جا چار طريقا آهن: پهريون صلح، همدردي، چشم پوشي، ۽ سگّابندي، ٻيو پئسو خرچڻ ۽ انعام ڏيڻ، ٽيون دشمنن جي مخالفت کي پوريءَ طرح سمجهڻ ۽ مخالفن جو مزاج معلوم ڪرڻ، چوٿون رعب، هيبت، دليري، قوت ۽ دٻدٻو. [هر طرح سان] انهن دشمنن جي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. (ننڍا ننڍا) بادشاهه جيڪو به عرض ڪن ته (انهن کي) پڪي انجام نامي سان دلجاءِ ڏي. جڏهن خدمت ۾ حاضرٿي پاڻ تي ڍل مقرر ڪن، ته پوءِ جيڪي به ڏوڪڙ يا سامان خزاني ۾ پهچائين، سو وٺندو رهه. سڀنيءَ کي تسلي ڏيندو رهه. جيڪڏهن ڪنهن کي قاصد ڪري موڪلڻ گهرين ته پوءِ ضروري آهي ته سندس عقل، مذهب، دورانديشي ۽ امانت تي توکي اعتماد هجي. ائين نه ٿئي ته سندس ڳالهائڻ ۽ وڃڻ ڪري اسلام کي ڪوبه نقصان پهچي. پاڻ کي دشمن جي اوچتي حملي، حيلن، آفت، ٺڳيءَ ۽ مڪر کان حفاظت ۾ رکج. ضروري ڪمن جي پوئيواري ۾ دورانديشي ۽ هوشياريءَ جا شرط بجا آڻج، ۽ ڏاهر کان خبردار رهج، جيڪڏهين

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

کو (پنهنجو) معتمد يا معتقد موڪلين (1) ته انهيءَ کي وصيت ڪج ته هن جي ميل جول ۽ همنشينيءَ کان بيخيالو نه ٿئي، ۽ ان کي خير خواهيءَ جو شرط ڪولي ٻڌائج ته جيڪڏهن پيغام پهچائڻ لاءِ راجا جي روبرو ويهي ته هن کي سيني مکيه ماڻهن ۽ محفل جي بزرگن جي سامهون بيدپائيءَ سان پيغام پهچائي. سندس جواب چڱيءَ طرح ٻڌڻ گهرجيس، ۽ بي ڪابه نرمي ۽ چشم پوشي نه ڪرڻ گهرجيس. قاصدن جي همت سهڻن واعدن سان وڌائج، (۽ کين ٻڌائج) ته: توهان ساري اسلامي لشڪر جا امام ۽ پيشوا آهيو، ۽ سيني جون اميدون توهان جي گفتگو سان وابسته آهن، تنهن ڪري توهان کي گهرجي ته پيغام پوريءَ طرح ادا ڪريو. مسلمانن جو قاصد، پاڪ مذهب [وارو] هئڻ گهرجي، [128]جيئن سخن دٻدٻي سان ۽ ٻنان گهٽ وڌائيءَ جي ادا ڪري. مخالفن کي توحيد تي ايمان آڻڻ جي دعوت ڏج، [۽ انهن کي ٻڌائج] ته جيڪو الله جي هيڪڙائيءَ کي مڃي، تابعداري ڪندو ته انهيءَ کي مال، شهر، زمين ۽ ٻني عطا ڪئي ويندي، ۽ جيڪو اسلام جي آڏو سر نه جهڪائي ته انهيءَ کي ڪو ڏڪو ڏج، جيئن هو فرمانبردار رهي. جيڪڏهن [انهيءَ هوندي به] اطاعت کان سرڪشي ڪري ته پوءِ
ڪيس [صاف] ٻڌائج ته جنهن صورت ۾ اطاعت کان منهن موڙيو اٿيئي تنهن صورت ۾ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيءُ. پر کين مهراڻ نديءَ جي ٽپڻ جو اختيار نه ڏج، [بلڪ] چئج ته: جيڪڏهن توهان تيار آهيو ته پوءِ [توهان کي] ڪابه روڪ ناهي، پر جيئن ته اسان هيڏو رستو طئي ڪري آيا آهيون، تنهن ڪري اسان کي ئي مهراڻ ٽپڻو ۽ بنا روڪ ٽوڪ جي مقابلي ۾ اچڻو آهي، ته جيئن ٻنهي طرفن جي وچ ۾ شڪ شبهي ۽ خار جي مجال نه رهي. جنهن به جاءِ تي دشمن جي سامهون ٿيو، اها جاءِ ڪليل ميدان هئڻ گهرجي، جيئن جاءِ جي ميدان ۾ مرد مرد ۽ سوار سوار جي برابر جولان ڏيئي سگهي. انهيءَ سڀ ڪجهه هوندي به جڏهن جنگ جوٽين، تڏهن الله پاڪ جي ڪرم تي توڪل رکج، ۽ (انهيءَ جي) مضبوط ڪڙي ۾ هٿ هڻج، ۽ ڏسج، ته قضا ۽ تقدير انهيءَ غيب جي پردي مان ڇا ٿي پيدا ڪري، ۽ اُتان ڪهڙيءَ پارٽيءَ جي بادشاهيءَ جي ختم ٿيڻ جو حڪم جاري ٿو ٿئي. ۽ جيڪڏهن هو پيغام موڪلين ۽ چون ته مهراڻ جي پاڻيءَ مان تون ٿو لنگهين يا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

اسان لنگهون؟ ته انهن کي اختيار نه ڏج، بلڪ چئج ته مان ٽپي ٿو اچان، ته تنهنجو رعب ۽ هيبت دشمن جي دل تي اثر ڪري، ۽ چون جيڪڏهن اسلام جي لشڪر کي قوت ۽ طاقت نه هجي ها ته ائين اسان جي سامهون نه اچي ها!

ٻيو ته عرب جي لشڪر جي جيڪا جماعت تنهنجي تابعداريءَ ۾ آهي اميد آهي ته اُهي موٽي نه ويندا ۽ لڙائي کان منهن نه ڦيرائيندا، بلڪ جند جان جي بازي لڙائيندا، ۽ خدا تعاليٰ تي توڪل رکي جنگ شوق سان ڪندا ۽ ثابت قدم رهندا، ۽ لڙائي خواهه تنهنجي اطاعت ۾ سندن نيت سچي رهندي، جيئن الله پاڪ عزوجل جو رضامندو حاصل ڪري سگهن. [129] درياءُ ٽپڻ لاءِ اهڙي جڳهه اختيار ڪج، جتي پير ڪوڙي سگهين ۽ سنئون سڌو لنگهه هجي. (پوءِ) جاچ جوچ ڪري اتان لنگهجو، ۽ دورانديشي ۽ خبرداريءَ کي هٿان نه ڇڏج. لنگهڻ وقت لشڪر کي تيار رکج، ۽ [لشڪر جو] ميمنه (سڄو)، ميسرَه (کٻو)، قلب (وچ)، مقدمه (اڳ) ۽ ساقه (پڇاڙي) سڌو رکج، ۽ پيادن ۽ اڪيلن کي اڳواٽ موڪلج. ڪنهن به برگستوانيءَ (1) کي وچ ۾ نه رکج.

حجاج جو خط پهتو ته محمد بن قاسم درياءُ ٽپڻ جي تدبير ڪرڻ لڳو، ۽ اهو پڪو ارادو ڪيائين.

محمد بن قاسم جي نيرون ڪوٽ ۾ پهچڻ جي ڏاهر کي خبر پوڻ(2)

اتي راجا ڏاهر هند جي دانائن ۽ پنهنجي فيلسوفن ۽ نجومين کان پڇيو ته: ”هينئر خبر ٻڌي ويئي آهي ته [محمد بن] قاسم ظاهر ٿيو آهي، ۽ قلعي نيرون جي قريب زبردست لشڪر سان لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو بيٺو آهي. (ٻڌايو ته) توهان کي نجوم ۽ تاريخن جي ڪتاب مان چا ٿو معلوم ٿئي؟ ۽ وقت جي ستاري ۽ سال جي تقويم مان چا ٿو نڪري؟“ نجومين تعريف، وصف ۽ ثنا کان پوءِ عرض ڪيو ته: ”راجا سلامت رهي! گذريل تاريخ جي پراڻن ڪتابن ۽ جاماسپ حڪيم جي نجوم مان ائين معلوم ٿيو آهي ته سن 92 هجريءَ ۾ نيرون جو قلعو اسلامي لشڪر جي حوالي ٿيندو ۽ سن 93 هجري ۾ پورو هندستان. هيءَ قلعا جيڪي سڪندر جي ٻنڌ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان

ڪان بہ وڏيڪ مضبوط آهن، مسلمانن جي ملڪيت ٿيندا، ۽ اها فتح محمد بن قاسم جي هٿان ٿيندي ۽ اهو واعدو پورو ٿيندو. پوءِ راجا ڏاهر[130] پندر ڪو شمني(1) ڪي، جنهن جي سنڀال ۾ نيرون جو قلعو هو، موڪليو ۽ چيو تہ: توکي نيرون ڪوٽ ۾ وجي انهن جي احوال ڪان اسان کي اطلاع ڏيڻ گهرجي. شمني انهيءَ اشاري تي نيرون ڪوٽ آيو ۽ پنج سردار ساڻ ڪري حجاج جا پروانا پاڻ سان کڻي عربن جي ڪئمپ ۾ محمد بن قاسم وٽ ويو. نُباته [بن] حنظلہ سندن وچان ٿيو. جڏهن درخواست ۾ نذرانو پيش ڪيائين، تڏهن محمد بن قاسم فرمايو تہ: ”هن پرواني جي حڪم جي پيروي ڪرڻي اٿم، پر تو لشڪر جي پهچڻ وقت دروازو بند ڪيو هو، جنهن اسان تي وڏو اثر ڪيو. جڏهن توهان تابعداري ٿا ڪريو تہ پوءِ قلعي جا دروازا بند ڪرڻ ۽ لشڪر کي روڪڻ چڱو ڪم نہ هو، جو انهيءَ ڪري لشڪر ۾ اناج اٺلي تي ويو هو.“ اتي شمني معذرت ڪرڻ لڳو تہ: جنهن صورت ۾ اسان جي ڪاروبار جون مصلحتون راجا ڏاهر سان تعلق رکن ٿيون ۽ مان هتي حاضر ڪونہ هئس، تنهن ڪري توهان جي پهچڻ تي رعيت فڪرمند ٿي ۽ ڊني تہ متان موٽڻ وقت قلعي وارن کي ڪو نقصان پهچايو. هاڻي جڏهن آءٌ خدمت ۾ پهتو آهيان تہ فرمانبرداري ۽ اخلاص جو رستو بجا آڻيندو رهندس، ۽ جيڪا تنهنجي مرضي هوندي انهيءَ موجب عمل ڪندس.

محمد بن قاسم جي نيرون جي شمني کي خلعت پهرائڻ

پوءِ محمد بن قاسم کيس سروپا پهرائي عزت افزائي ڪئي، ۽ مٿس گهڻيون مهربانيون فرمائي کيس واپس ڪيو. شمني موٽي وجي قلعي جو دروازو کولي، تحفا ۽ سوکڙيون موڪليون ۽ سپاهي خريد فروخت لاءِ قلعي ۾ ويا. ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جي بادشاهہ جو جهنڊو لاجوردي ڇت تي لهرائڻ لڳو(1) تہ محمد بن قاسم گهوڙي تي سوار ٿي مکيہ ماڻهن ۽ برگزيدن سان گڏجي قلعي ۾ آيو، ۽ بتڪده جي جاءِ تي مسجد نهرائي، انهيءَ ۾ بہ رڪعتون نفل پڙهيائين. (تنهن کان پوءِ) ڌُهل جي قبيلي ۽ اهل بصره مان هڪ ماڻهو اتي [131] نائب مقرر ڪيائين.(2)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱يڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

پوءِ اتان منزل ڪوچ ڪيائين ۽ مهراڻ ندي ٽپڻ لاءِ شمن ڪي بہ پاڻ سان ڪنيائين. [ايتري ۾] شمني راسل رسني(1) جي بزرگن ۽ پٽِين جي ڪن معززن حاضر ٿي آمان گهري، انهن ڪي جهڙيءَ طرح حجاج حڪم جاري ڪيو هو، جواب ڏيئي انجام پڪو ڪري، اشبهار جي قلعي تي (ڪاهي) ويو، ۽ محرم سنہ 93 هجريءَ (2) ۾ انهيءَ قلعي جي آسپاس وڃي لٿو. اهو هڪ مضبوط قلعو ڏسڻ ۾ آيس. قلعي وارن لڙائيءَ جي تياري ڪري هڪ وڏي ڪاهي تيار ڪئي هئي، ۽ قلعي جي الهندي وارن جتن ۽ ڳوناٽن ڪي قلعي ۾ آندو هئائون. محمد بن قاسم جنگ شروع ڪئي. هڪ هفتو بيهڪ ڪري مقابلو ڪيائون، پر پوءِ اَمان گهري فرمانبرداري هيٺ آيا، ۽ پنهنجي گردن ۾ بندگيءَ جو طوق وڌائون. محمد بن قاسم، حجاج جي پرواني موجب انهن ڪي اَمان ڏني، ۽ جيڪي ماڻهو سندس فرمانبرداريءَ ۾ آيا تن [پنهنجي مٿان] ڍل قبول ڪري، قلعي جو دروازو کولي ڇڏيو. محمد بن قاسم پنهنجي امينن سان گڏ اندر آيو، ۽ ڪنجي پنهنجن سچن اعتبار وارن ۽ تمام پڪن معتقدن جي حوالي ڪيائين، انهيءَ جاءِ جي حڪومت تي هڪ ايماندار (ماڻهو) مقرر ڪري انهيءَ قلعي جي فتح بابت حجاج ڏانهن لکيائين. (هي بہ لکيائين) تہ انهن بهادر جتن ڪي اَمان ڏني اٿس، ۽ ڪيس (اُتي ٿيل) قتل ۽ خونريزيءَ جو (پڻ) اطلاع ڪيائين. انهيءَ قلعي ۾ ڳپل وقت ترسي، نائب مقرر ڪري، پاڻ راوڙ جي حد ۾ مهراڻ جي الهندي ڪناري تي اچي لٿو.[132]

مهراڻ جي ڪناري واري منزل تي محمد بن قاسم جي لڙائي ڪرڻ

پوءِ جيئن محمد بن قاسم، مهراڻ جي پتڻ تي اچي لٿو، (1) تہ بيٽ جي حاڪم جاهين ساڻس جنگ جوتي(1).

روايت: (2) تاريخ جي مصنفن هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم جي راوڙ ۽ جيور جي حد ۾ پهچڻ جي خبر ڏاهر ڪي پهتي ۽ پڇيائين تہ: عرب ڪٿي پهتا آهن؟ ۽ ٻڌايائونس تہ جيورَ جي حد ۾ داخل ٿيا آهن. تڏهن چيائين تہ: ”عربن جو چڱو غلبو ٿيو آهي، ۽ بخت ضرور سندن همراهہ آهي.“ پوءِ محمد بن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

قاسم موکي پٽ وسايي (3) ڏانهن قاصد موڪليو ته وجورته(4)قصبي وارو ملڪ توکي جاگير طور ڏجي ٿو ۽ انهيءَ ملڪ تي تنهنجو قبضو تسليم ڪيو وڃي ٿو.

موکي [پٽ] وسايي جي عهدنامي جي خبر

ڏاهر کي پوڻ

پوءِ کنهن ماڻهوءَ ڏاهر کي وڃي خبر ٻڌائي ته موکي [پٽ] وسايي، محمد بن قاسم جي بيعت ڪئي آهي، ۽ قاصد موڪلي [هڪٻئي] سان عهدنامو ڪيو اٿن، ۽ قاصدن هٿ محمد بن قاسم ڏانهن جواب موڪليو اٿس ته: ”جيڪي تو فرمايو هو، سو صحيح معلوم ٿيو ۽ اسان تي جيڪا عنايت ڪئي اٿوَ، ان جو ٿورو مڃون ٿا. توهان جيڪي به واعدا فرمايا آهن، انهن جا اسان دل و جان سان شائق آهيون، ۽ توهان جي فرمانبرداري ڪرڻ ڏانهن دل تمام مائل آهي، توهان جي خوشي سيني کمن کان مقدم رکنداسون، ۽ [جيڪڏهن] ڪو بهانو پيدا ٿيو ته[پوءِ] حڪم جو تابعدار رهڻ لازمي ڄاڻنداسون. پر جن بادشاهن جي نمڪ جو حق [اسان جهڙن] خدمتگارن جي گردن تي لازم آهي، تن سان عهد پيچڻ ۽ بيوفائي ڪرڻ [133] اهڙو گناهه ۽ خيانت آهي جو دورانديشي ۽ امانت کان دور آهي، ۽ جيستائين هن جي طاقت کان اهڙو ڪو خوف پيدا نه ٿئي جو نفس ۽ جان لاءِ خطرو هجي، تيستائين امانت ۽ دورانديشي ڇڏي ڏيڻ اڻوڻندڙ طريقو آهي.

(ملڪ موک [پٽ] وسايي جي درخواست:) پڻ سنڌ جو ملڪ اسان جو وطن آهي، ۽ اسان جن پيئن ڏاڏن جو ورثو ۽ ڪمائي. راجا ڏاهر سان اسان جي قرابت آهي، ۽ هو هندستان جي راجائن جو راجا آهي. هو جيتري به بلند درجي کي پهچندو ته انهيءَ مان اسان کي به وڏو نصيب ۽ مڪمل حصو ملندو. [هن سان]هر حال، رنج خواهه راحت ۾ موافقت جا شرط بجا آڻڻ اسان تي لازم ۽ ثابت آهن. ڏک ۽ سک ۾ برابر، ۽ ملڪ ۾ پائيوار آهيون. پر عقل جي طريقي ائين معلوم ٿو ٿئي، ۽ حڪمت جي دلين مان اهڙيءَ طرح عيان آهي، ته هيءَ حڪومت اسان کان نڪري ٻئي جي حوالي ٿيندي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

موکي [پٽ] وسايي جو [محمد بن قاسم سان] عهدنامو ڪرڻ

”سنڌ جا حڪيم ۽ هندستان جا فيلسوف جيڪي هن ملڪ جا رهاڪو آهن، تن اصطرلاب ۽ نجوم جي ذريعي قديم ڪتابن مان هي نتيجو ڪڍيو آهي ته هن بادشاهيءَ کي اسلام جو لشڪر فتح ڪري قبضي هيٺ آڻيندو. جنهن ماڻهوءَ جو بخت مددگار ٿيندو آهي ۽ ڪاميابي همراه، ۽ [پڻ] هو دوران‌ديشي ۽ همت وارو هوندو آهي، ته جو واقعو پيدا ٿيندو تنهن مان هو تجربو پرائيندو ۽ وڏيڪ هوشيار ٿيندو ويندو آهي، جيئن چوٽڪاري جو رستو ڪانئس بلڪل نه رهي. ائين نه ٿئي جو جڏهن موقعو ۽ وقت نڪري وڃي تڏهن ڪيس اها تڪليف پهچي. تو جنهن صورت ۾ مون سان صلاح ڪئي آهي ۽ اسان جي طرف جي رعايت ڪرڻ واجب سمجهي اٿيئي ته [اُها توهان جي] امانت آهي، ۽ مان جيڪڏهن جواب با صواب نه ڏيندس ته مخالفت ٿيندي، ۽ جيڪڏهن مان خود راءِ تي جنگ ۽ لڙائيءَ کان سواءِ اچي خدمت ۾ حاضر ٿيندس ته دشمنن جي ملامت ۽ خاندان جي بدنامي [134] جو باعث ٿيندس.] تنهن ڪري صلاح هي آهي] ته (1) هينئر ساڪري جي راڻي سان نياڻيءَ جي شادي ڪرائڻ جي بهاني سان وڃڻ ٿئي تو (1). امير محمد بن قاسم، شال سندس مرتبو قائم رهي، هزار سوارن کي حڪم ڪري ته فلاڻي رستي تي وڃي مون کي رستي مان پڪڙي، اچي خدمت ۾ حاضر ڪن، ته مون کي به بهانو ملي وڃي، ۽ خلق جي واتن ۾ گلا به نه ٿئي ته هن بيوفائي ڪئي، ۽ ڏاهر کي پڻ بدگماني نه ٿيندي، چاڪاڻ[ته ڏسندو ته] مون کي مجبور ڪري زبردستيءَ سان وٺي ويا.“

موکي [پٽ] وسايي جي چوڻ تي نُباته بن حنظلة کي موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم کي سندس قول تي پورو اعتماد ٿيو. هن سندس چوڻ سچو سمجهي نُباته بن حنظلة کي هڪ هزار پورن هٿيارن سان سينگاريل ۽ چونڊيل

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

گهوڙيسوارن سان موڪي [پٽ] وسايي جي مقرر ڪيل انجام تي موڪليو، ۽ پاڻ پڻ انهيءَ جي ويجهو منزل ڪيائين.[هوڏانهن] موڪو پڻ سئو سوار ساڻ ڪري روانو ٿيو ۽ اچي انهيءَ جاءِ تي رسيو.

---

(1) اصل متن ۾ هيءُ لفظ "بفرستد" آهي جو واحد غائب جو صيغو آهي. ۽ سندس ضمير ڏاهر ڏانهن وري ٿو، پر ائين ڪرڻ سان سڄي جملي جي معنيٰ ۾ خلل پيدا ٿي ٿو پوي. اسان جي خيال ۾"بفرستد" لفظ "بفرستي" جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ اسان ترجمي ۾ "بفرستي" خيال ۾ رکي، ترجمو ڪيو آهي. (مترجم)

(1) معنيٰ لاءِ ڏسو متي حاشيه ص [99]

(2) هن باب جي مضمون مان اول اهو گمان ٿئي ٿو ته شايد ڏاهر ڪي محمد بن قاسم جي نيرون وٽ اچڻ جي خبرئي تڏهن پيئي آهي، جڏهن هو سيوستان ۽ ٻڌيه جي پر ڳٽي ڪان تي نيرون ڪوٽ موٽي آيو آهي. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي، بلڪ مصنف هت ۽ هن ڪان پوءِ نئين عنوان هيٺ اهي ساڳيون حقيقتون ورائي لکيون آهن، جيڪي هن ڪان اڳ صفحي [116] ڪان [118]تائين اچي چڪيون آهن. پيهر لکڻ جو سبب فقط اهو آهي جو لکندڙ ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي جنگ جي هتان ڪان تمهيد ٻڌڻ چاهي ٿو. (ن- ب)

(1) اصل ۾: سمني بهندرڪو.

(1) يعني سچ اپريو. (مترجم)

(2) هن هنڌ تائين هن عنوان ۽ متئين عنوان هيٺ تقريباً اهو ساڳيو بيان ڏنو ويو آهي، جو هن ڪان اڳ ص ص [8-116] تي اچي چڪو آهي. هن بعد نئون بيان شروع ٿئي ٿو. (ن-ب)

(1) ن، ب: راسل رسي، ر، م: راسد رسن: س: راهل رسي

(2) مصنف متي ص [102] ۾ چئي آيو آهي ته محمد بن قاسم محرم 93 هجريءَ ۾ ديبل وٽ پهتو- ساڳئي مهيني ۽ سال ۾ ديبل، نيرون ڪوٽ، سيوهڻ وغيره قلعا فتح ڪري اشبهار قلعي تي ڪاهڻ ناممڪن آهي. تنهنڪري اُتي محرم سنه 94 ه هئڻ گهرجي يا محرم جي بدلي سنه 93 ه جو ڪو بيو مهينو. (ن-ب)

(1)-(1) فارسي ڇاپي جي عبارت شروع ڪان هن طرح آهي: پس چون محمد بن قاسم بر معبر مهراڻ نزول ڪرد، وبا جاهين، ملک بيت جنگ پيوست" هيءُ جملو جڻ اٽپورو آهي. ر ۾ جملي جو پهريون حصو هن طرح آهي: "باوي چاهين، ملک بيت جنگ پيوست" جو هڪ ته سڄي جملي جي لحاظ سان

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۱۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

پورو آهي ڀيو تہ اڳتي ايندڙ حقيقتن مطابق آهي، جيئن ص [145] تي ڄڃايو ويو آهي تہ ڏاهر، ڄاهين کي ٿي محمد بن قاسم سان جنگ جوٽڻ جو حڪم ڏنو: ”و (داهر) جاهين رافرمود کہ برلب مهراڻ بموضعي کہ آب راجائي عبره بود برابر حصار بيت بايست“ (ڏاهر ڄاهين کي بيٽ جي قلعي جي سامهون، جتي پاٽيءَ جو گهيرو هو، اتي مهراڻ جي ڪناري تي ويهڻ جو حڪم ڏنو). اسان ترجمو ر جي پڙهڻي مطابق ڪيو آهي. (ن- ب)

(2) هي روايت جڻ معترضہ آهي، جنهن ۾ محمد بن قاسم ۽ ڄاهين جي مقابلي کان اڳ جا حالات بيان ڪيا ويا آهن. انهيءَ لحاظ سان هن کان متئين جملي کي جڻ هڪ عنوان سمجهڻ گهرجي، جنهن جو خاص بيان اڳتي ايندو. (ن-ب)

(3) فارسي متن ۾: موکه بن بسايه. ر،م ۾ ”بسايه“ جي بدران هر جڳهه ”پسايہ“ آهي. (ن-ب)

(4) هتي فارسي متن جي عبارت ”ولايت قصہ و سورتہ“ (يعني سورٺ ۽ ڪڇ جي ولايت) آهي جا ايڊيٽر جي پنهنجي گماني پڙهڻي آهي. ر، م، ن، ب، س، ڪ ۾ ”ولايت قصبہ و جورتہ“ ۽ پ ۾ ”ولايت قصبہ جورتہ“ لکيل آهي. اسان پهرين پنجن نسخن جي متفق پڙهڻي مطابق ”ولايت قصبہ وجورته“ جي پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي ۽ ترجمو بہ انهيءَ مطابق ڪيو آهي. ”قصبہ و جورته“ لاءِ وڌيڪ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [133]: (ن- ب)

(1)-(1) فارسي ڇاپي جي عبارت ”اکنون بہ بهانہ تزويج دختر رانہ ساکرا رفتہ مي شود“.”رانہ ساکرا“ جي عوض مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن: پ: رانہ ساکرا، ر: راوساکرا، م: راوساکر ن، ب، س: دخترانہ ساکرا، ڪ: دختراند* ساکران.

موڪي [پٽ] وسايي جي چوڻ تي نُباته بن حنظلة کي موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم کي سندس قول تي پورو اعتماد ٿيو. هن سندس چوڻ سچو سمجهي نُباته بن حنظلة کي هڪ هزار پورن هٿيارن سان سينگاريل ۽ چونڊيل گهوڙيسوارن سان موڪي [پٽ] وسايي جي مقرر ڪيل انجام تي موڪليو، ۽ پاڻ پڻ انهيءَ جي ويجهو منزل ڪيائين.[هوڏانهن] موڪو پڻ سئو سوار ساڻ ڪري روانو ٿيو ۽ اچي انهيءَ جاءِ تي رسيو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

ٺباته بن حنظلة جو وڃڻ ۽ موڪي [پٽ] وسايي کي ٺڪرن سميت گرفتار ڪرڻ

پوءِ ٺباته بن حنظلة پنهنجن سوارن ۽ ترجمان سان اچي رستو روڪيو، ۽ موڪو [پٽ] وسايو ويهن ٺڪرن ۽ لشڪر سميت گرفتار ٿيو. ڪيس جڏهن محمد بن قاسم جي سامهون آندائون، تڏهن امير ساڻس عزت ۽ تعظيم سان پيش آيو، ۽ بيٽ وارو ملڪ هن جي حڪم هيٺ ڏنائين، ۽ سندس عرض تي انهن ٺڪرن جو پروانو صحيح ڪري ڪيس عطا ڪيائين، پڻ لکين درهم انعام طور بخشش ڪري، سائو طائوسي ڇٽ، ڪرسي ۽ سروپا عطا ڪيائين. [تنهن سان گڏ] سندس سيني ٺڪرن کي خلعتن، سنجيل گهوڙن ۽ گهڻن انعامن سان سرفراز ڪيائين. تاريخ جا مصنف ۽ دنيا گهمندڙ [135] سيلاني هن طرح روايت ڪن ٿا تہ: اميريءَ جو پهريون ڇٽ [محمد بن قاسم] موڪي کي ڏنو هو، ۽ سندس عرض تي قصبہ [وجورتہ] (1) واري اراضي پڻ ملڪيت طور ڪيس ۽ سندس فرزندن جي حوالي ڪري، پروانو لکي ڏنائين. ۽ بيٽ جو پورو علائقو، پسگردائي ۽ آباديءَ سميت ڪيس ڏيئي پڪو عهدنامو ڪري، ٻيڙين مهيا ڪرڻ جي پارت ڪيائينس.

محمد بن قاسم جو شامي قاصد ۽ مولاي اسلام (1) کي موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم مهراڻ جي ڪناري تي منزل ڪري، شام جي بزرگن مان هڪ بزرگ ۽ مولاي اسلام ديبلي کي، جو محمد بن قاسم جي هٿ تي اسلام جي عزت سان مشرف ٿيو هو، موڪليو تہ: جيڪي شامي چوي سو ڏاهر [بن] چچ کي ۽ جيڪو ڏاهر جواب ڏئي سو هن کي سمجهائج. پيغام ڏيڻ شروع ڪرين تہ اهو دربار ۾ مکيہ ماڻهن جي مجلس ۾ ادا ڪج ۽ صاف لفظن ۾ جواب جي طلب ڪج، جيئن حجاج جي فرمان جي منډ ۾ لکيل آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

شامي قاصد جو ڏاهر وٽ وڃڻ

جڏهن شامي قاصد ۽ ديبل جو مولاي اسلام ڏاهر وٽ ويا، تڏهن مولاي اسلام ديبليءَ مٿو نوڙائي خدمت بجا نه آندي. ڏاهر کيس سڃاڻندو هو، سو کيس چيائين ته: ”ڇا لاءِ قانون موجب خدمت جو شرط پورو نه ڪيئي؟ شايد توکي روڪيو اٿن؟“ مولاي اسلام جواب ڏنو ته: ”جڏهن مان توهان جي طريقي تي هئس، تڏهن بندگيءَ جا شرط بجا آڻڻ مون تي واجب هئا، [136] پر هاڻي جڏهن اسلام جي شرف سان مشرف ٿيو آهيان ۽ اسان جو تعلق اسلام جي بادشاهه سان قائم ٿي چڪو آهي، تڏهن ڪافر اڳيان ڪنڌ جهڪائڻ واجب نه آهي.“

ڏاهر جو ڌيڃارڻ

(اهو ٻڌي) ڏاهر چيو ته: ”جيڪڏهين تون قاصد نه هجين ها ته توکي سزا طور حڪم ڪري ڪهائي ڇڏيان ها.“ مولاي ديبلي فرمايو ته: ”جيڪڏهن تون اسان جي ڪهڻ تي تيار آهين ته انهيءَ ڪري عربن جو نقصان ڪونه ٿيندو، ۽ خون جي[عوض] گهرڻ لاءِ بدلو وٺندڙ موجود آهن، جيڪي توسان پڇي پورا ٿيندا.“

شاميءَ جو پيغام ادا ڪرڻ

پوءِ شاميءَ زبان کولي ته: ”اسان امير جي پاران توڏانهن قاصد ٿي آيا آهيون، ۽ اسان کي هيءُ پيغام تنهنجي حاڪمن ۽ راڻن جي روبرو ادا ڪرڻ جو حڪم آهي.“ ڏاهر وراڻيو ته: ”چئي ڏي، ڇاڪاڻ ته قاصد پنهنجي مخدوم جو پيغام پهچائيندڙ ۽ فرمان ادا ڪندڙ آهي.“ چيائين: ”امير محمد بن قاسم هن طرح فرمايو آهي ته تون مختار آهين، جيڪڏهن [درياءُ] لنگهي اچين ته رستو ڪليل آهي ۽ ڪابه روڪ نه آهي. نه ته ٻيءَ صورت ۾ رستو ڪليل رکو ته عرب جو لشڪر درياءُ ٽپي توهان جي سامهون ٿئي.“

ڏاهر جي سياڪر وزير سان صلاح ڪرڻ

ڏاهر پوءِ سياڪر وزير سان صلاح ڪئي ته: هن باري ۾ تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟ سياڪر وزير چيو ته: ”مون ڪيئي دفعا،جن جن ڳالهين ۾ صلاح ڏيڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

مناسب سمجهي [137] تن سيني کمن ۾ راجا جي خير خواهي ۽ نصيحت ڪرڻ لازم ٿي ڄاتم، ۽ راجا کي انهيءَ جو اثر به معلوم ٿيو. مون جيڪا راءِ نصيحت طور پنڻ ٿيپي لشڪر کي سامهون ٿيڻ جي ڏني هئي، تنهن ڏانهن ڪوبه ڌيان نه ڪيئي، ۽ قبول نه فرمايئي. هاڻي جڏهن حالت تنگ ٿي آهي، ۽ هن سان لڙائي ڪرڻ تي مجبور ٿيو آهين، تڏهن جڏ ته سندس سارو لشڪر هن طرف ٿيپي اچي، ۽ ٻئي لشڪر سامهون ٿين. هن طرف جو ملڪ تنهنجي هٿ ۾ آهي، شهر ۽ خزانا تنهنجي ضابطي ۽ قبضي هيٺ آهن. اناج، هٿيار، سامان ۽ لڙائيءَ جو اسباب موجود آهي. [ٻئي طرف] هن جي مدد ڪيجي ويندي، جنهن صورت ۾ سندن پويان مهراڻ جو پاڻي هوندو، تنهن صورت ۾ ڪوبه واهرو ڪين پهچي نه سگهندو، ۽ هو قيدين وانگر تنهنجي هٿ ۾ عاجز ٿيندا، ۽ مٿن حيلي جا سڀ دروازا بند رهندا. انهيءَ ڪري جنگ جو سامان، گهوڙا، هاٿي، لشڪر ۽ نوڪر چاڪر سڀ تنهنجي قبضي ۾ ايندا.“

پوءِ هڪ عِلافي، جو [اصل] شام جي لشڪر مان هو ۽ [سنڌ ۾] عرب جي لشڪر جي اچڻ کان اڳ ۾ ڪنهن گناهه سبب رو‎پوش ٿي اچي راجا ڏاهر جي خدمت ۾ پهتو هو ۽ ساڻس تعلق پيدا ڪيو هئائين، تنهن کي [راجا ڏاهر] سڏي هن رٿ بابت صلاح ڪئي، ۽ چيائين ته: ”اي محمد! سياڪر وزير هيءَ تقرير ڪئي آهي، اها توکي پوري ڏسڻ ۾ اچي ٿي يا نه؟“ محمد علافيءَ چيو ته:

لَاتُقِيمَنَ بِدَارٍ لَا انْتِفَاعَ بِهَا

فَالْأَرْضُ وَاسِعَةٌ وَالرِّزْقُ مَبْسُوطٌ.

[نفعو جنهن نه گهر ۾، نه ٽڪ تنهن ۾ تون،

گهڻو رزق جڳ ۾ زمين پڻ وسيع.]

هيءَ راءِ، ته هنن جي لشڪر کي هن طرف ٿيپي اچڻ ڏجي، پوري نه آهي، مان انهيءَ سان شامل راءِ نه آهيان. چاڪاڻ ته هن جو لشڪر زبردست آهي. جنگي سوار ۽ ناليرا [138] مرد پنهنجي ننگ ناموس جي واسطي بيهي رهندا، ۽ خدا تعاليٰ جي خوشيءَ لاءِ الله جي وات ۾ پنهنجو نفس ۽ جان قربان ڪندا. جيئن ته هو الله جي ڪرم جي پناهه وٺي [هيءُ خيال ڪندا] ته هِن جهاد ۽ شهادت جي سبب دائمي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

جهان ڏانهن پهچنداسون، ته پوءِ هو تيستائين نه ڪُسندا، جيستائين اسان مان ٻيڻا ٽيڻا نه ڪهندا، ۽ جڏهن جنگ ڏانهن منهن ڪندا ته پوءِ تيستائين سندن موٽڻ ۽ منهن ڦيرائڻ ڏکيو آهي، جيستائين سيئي خونخوار ترار جو ڪاج نه ٿيندا ۽ هو جڏهن هن طرف لنگهي، ملڪ جي دامن ۾ هٿ هڻي، بادشاهيءَ ۾ پائيوار ٿيا تڏهين وڏو فتنو پيدا ٿيندو ۽ سندن طاقت ۽ دٻدٻو هر روز وڌندو ويندو، چاڪاڻ ته تنهنجو گهڻو لشڪر ۽ رعيت هن جي ڦرلٽ کان امان گهرندا ۽ پنهنجي حياتيءَ جي بچاءَ لاءِ ساڻس همراهه ٿيندا، ۽ ڪيس پناهه جي جاءِ سمجهڻ لڳندا. انهيءَ ڪري صلاح هيءَ آهي ته ڪين الهندي ڪناري تي روڪي ڇڏ، چاڪاڻ ته هنن ۽ اسان جي وچ ۾ مهراڻ آهي ۽ سندن ڪنهن به طرح ٽپي اچڻ ۾ اسان لاءِ مصلحت نه سمجهڻ گهرجي. ٻيڙين جي ملاحن ۽ جهنگ جي جتن ڪي انهن تي ٻجج ته گاهه، اناج، ڪاٺين ۽ ڍڳن جاءِ جي لشڪر لاءِ ضروري آهن، رستا روڪين ۽ بند ڪن ۽ جيڪو به لشڪر کان ڌار ٿئي تنهن کي تڪليف رسائين، جيئن تنگ ٿي ڪي ٻڪ جي وڳهي نابود ٿين، ته ڪي اگهاڙپ ۽ اٿهوند کان (لاچار ٿي) پيچي وڃن، ۽ گهوڙا بنا گاهه، ۽ سوار بنا خرچ جي لاچار ٿي ٿڙي پڪڙي وڃن، ۽ تنهنجي ملڪ ۾ ڪابه مداخلت نه ڪري سگهن. جڏهن سندن لشڪر پريشان ۽ منتشر ٿيندو ته پوءِ هو تنهنجي ملڪ ۾ ڪابه ڦرلٽ نه ڪري سگهندا ۽ تون آسودو رهندين.“ [139]

علافيءَ جي ڏاهر کي نصيحت ڪرڻ

(روايت): هن ڳالهه جي راويءَ چيو ته: مان انهيءَ مجلس ۾ ويٺلن مان هڪڙو هئس ۽ مون کي ويهڻ جو حڪم ڏنائين. علافيءَ جيڪي صلاحون ڏنيون ۽ نصيحت طور ڏاهر جي روبرو بيان ڪيون، سي مون ٻڌيون ۽ سمجهيون. پوءِ ڏاهر چيو: ”تنهنجي دل مان جيڪا به صلاح پيدا ٿيندي ساعين نصيحت ۽ خير خواهي آهي. پر منهنجي راءِ جي تقاضا آهي ته ڪيس ڇُوٽ ڇڏيان، متان اسان کي عاجز سمجهي خيال ڪري ته (هاٿي) هيڻو ٿيو آهي.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

راجا ڏاهر جو پيغام

پوءِ (هيئن) چئي شامي قاصد کي واپس ڪيائين: ”موٽي وڃي پنهنجي امير کي چيو ته (درياءُ) ٽپڻ ۾ توکي ڇوٽ ڇڏيو ٿو وڃي. اسان تنهنجي جنگ لاءِ تيار وينا آهيون: تون لنگهي اچ، نه ته اسين ٽا لنگهي اچون.“

محمد بن قاسم جي قاصد جو ڏاهر وٽان واپس اچڻ

پوءِ قاصد، محمد بن قاسم جي خدمت ۾ موٽي آيا ۽ جيڪو پيغام راجا ڏاهر موڪليو هو، سو ظاهر ڪيائون. محمد بن قاسم چيو ته: الله ذوالجلال بي زوال جي تائيد سان آءٌ مهراڻ ٽپڻ اختيار ڪندس. پوءِ خدا عـزوَجـل کي ياد ڪري ڪانئس مدد گهري منزل پـٽيائين. نيٺ امير، ساري لشڪر سميت، مهراڻ جي الهندي ڪناري تي راوڙ جي قلعي جي مقابل لهي منزل ڪئي، ۽ موڪي [پٽ]وسايي کي سڏي، اعتماد جوڳا ايماندار ماڻهو انهيءَ سان گڏ مقرر ڪيائين، [۽ چيائين] ته ”ڪا درياءَ ٽپڻ جهڙي جاءِ ڳولين[140] ۽ ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون پڻ موجود ڪن، جيئن اسين ٽپي وڃون. [پر وري خيال ڪيائين] ته ممڪن آهي ته هيءُ مهراڻ جو پاٽي ٽپڻ ۾ ڏکيو هجي ۽ اسان لنگهي نه سگهون. [ٻئي طرف ڪان]دشمن جو ڊپ [پڻ] آهي، جو درياءُ جي ڪناري تي سامهون بيٺو آهي. تنهن ڪري مون فيصلو ڪيو آهي ته جيستائين حجاج ڪان خط جو جواب نه اچي، تيستائين اتان لشڪر نٿو لنگهائي سگهان.“ سو ٻه- ٽي ڏينهن ترسي، هڪ مفصل خط لکيائين، جنهن جو جواب عزت ۽ تعظيم سان پهتو.

محمد بن قاسم ثقفيءَ کي حجاج بن يوسف جو خط پهچڻ

هيءُ مڪرم و معظم خط حجاج بن يوسف جي طرفان زبردست امير عمادالدين محمد بن قاسم ڏانهن. سلامن بعد واضح هجي ته تو مهراڻ ٽپڻ ۽ راجا ڏاهر بن ڇچ سان لڙڻ جو ذڪر لکيو هو. بيشڪ مون کي الاهي تائيد ۾ اميد آهي ته تون فتحمند ۽ سوپارو ٿيندين، ۽ تنهنجو دشمن ڏاهر ذليل ٿيندو. جنهن وقت هو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

سامهون ٿيندا ته خدا تعاليٰ جي مدد تي ڀروسو اٿم ته آسمان جي گردش کان ڪوبه نقصان توهان کي نه پهچندو، ڇاڪاڻ ته نماز جي پنجن وقتن، خلوَت خواهه محفل ۾ اهڙو ڪو به وقت نٿو گذري جنهن ۾ غائبانه دعا جي امداد نٿي ڪئي وڃي ته خدا تعاليٰ توهان کي ڪافرن تي فتح نصيب ڪري ۽ اهي، دشمن ذليل ۽ خوار خراب ٿين. جيڪو حڪم ازل ۾ مُقدر هوندو آهي، مراد جي پردي مان به اهوئي ظاهر ٿيندو آهي ۽ جيئن جڳائي ۽ گهرجي، تيئن ٿيندو آهي. آءٌ هميشه الله پاڪ جي درگاهه ۾ عاجزيءَ ۽ زاريءَ سان هن طرح چوندو رهان ٿو: "اي خداوندا! تون اُهو بادشاهه آهين جو توکان سواءِ ٻيو ڪو به خدا نه آهي. اسلام جي لشڪر کي [سندن حال] ڪان مٿي قوت بخشج، ۽ ڪاميابي عطا ڪج!" الله تعاليٰ جي ڪرم ۾ اميد آهي ته تون مقصد حاصل ڪري اچي اسان سان [141] ملندين. هيءُ ضروري آهي ته جيئن به ممڪن ٿي سگهي تيئن درياءُ ٽپ ۽ الاهي تائيد جي التجا ڪندو رهج، ۽ پنهنجي پناهه سندس رحمت ڪان ڄاڻج، ته هو پنهنجن عقلن تي هٺ ڪندڙ صلاحڪارن ڪان (توکي) بچائي. هڪبئي کي سامهون ٿيڻ وقت الاهي رضا تي اعتماد رکي، پنهنجي پوري بهادري ۽ همت بجا آڻجو، ڇاڪاڻ ته فتح ۽ (الاهي) تائيد، همراهي ۽ قوت توهان سان شامل ۽ مدد گار آهي، ۽ ملائڪن جي امداد ۽ مسلمانن جي ترار توهان جـــي طرفان هنن[مخالفن] تي مسلط آهي. خدا عـزوَجل، انهن جي خبيث ذات کي مسلمانن ۽ ملائڪن جي ترارين ۽ تيرن جو ڪاڄ بنائيندو. الاهي غضب (جو دروازو) انهن لاءِ کليل آهي، جنهن ڪري پورو انتقام ۽ عبرتناڪ سزا ڪائيندا.

جڏهين مهراڻ درياءَ اڪرڻ چاهين، تڏهن گهيڙ جي ڪناري کي ڄاچي ڏسج، ۽ نديءَ جي ٽپڻ جو انتظام پڪو رکج، ۽ انهيءَ ملڪ جا جيڪي رهاڪو ٻيڙين تي هجن، [پهريائين] تن کي پڪن انجامن سان پنهنجو مطيع ۽ مخلص بنائج، ۽ انهن کي چڱي طرح سڃاڻي پوءِ [درياءُ] ٽپجو. جيئن ته پاڻي توهان جي پويان هوندو، تنهن ڪري انهيءَ طرف کان دشمن جو ڪوبه ڊپ نه رکجو ۽ توهان کي ڪوبه ايذاءُ نه رسندو. پوءِ جڏهن توهان هن جي ڳوٺن، شهرن ۽ قلعن ۾ داخل ٿيندا ته ڪوبه ماڻهو توهان سان مقابلو ۽ لڙائي نه ڪري سگهندو، ۽ هو ڪڏهن به توهان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

جي سامهون پنهنجو پيارو ساهه هلاڪت ۾ نه وجهندا. هو جنهن به قلعي ۾ پناهه وٺي پنهنجي ٽيڪ بنائيندا. تنهن تي جنهن وقت تنهنجي نظر پوندي ته الله تعاليٰ جي تائيد ۽ فتح سان ڪلي پوندو، ۽ توهان جي ترار جي هيبت جو اهڙو ڏپ ۽ رعب هن جي دلين تي غالب ٿيندو جو ڪين ڪوبه هٿيار ڪم نه ڏيندو، ۽ (اهو رعب) توهان کي ڪامياب ۽ فتحمند ڪندو [142] جڏهن هو پڇن ته (هڪدم) سامان ۽ خزانو قبضي ۾ ڪجو پر پاڻ کي سندن نڱيءَ ۽ فريب کان بچائجو، ۽ هٺ نه ڪجو. پوءِ هر هڪ کي اسلام جي ڪلي ڏانهن سڏجو ۽ جيڪو اسلام جي عزت سان مشرف ٿئي تنهن جي تربيت ڪجو. مطلب ته ڪوبه دين جو دشمن انهيءَ طرف ۾ نه رهي.سندن خون توهان جي ترار لاءِ مباح آهي، هيءَ دعا، جا منهنجو وظيفو آهي، هر وقت پڙهندا رهجو. اها مقبول دعا هيءَ آهي:

بِسمِ اللہِ الرحمانِ الرحِيمِ اَللھمّ اِنانسئلکَ ذالِکِ بِانکَ اَنتَ اللّٰہُ الحيٰ القيومُ لاَتاخذُہ سِنۃ وَلاَ نوم لکَ- مافِي السمٰوَات وَما فِي الاَرضِ من ذَا اَلِذي يشفع عِندَکَ- اِلا بِاذنِکَ- تعلمُ مابينَ اَيدِينا وَما خلفنا- وَلاَ يُحِيطُ بِشيءِ مِن عِلمِکَ- اِلا بِما شِئتَ- وَسِع کرسِيکَ السمٰواتِ والاَرضَ- وَلاَ يوۡدُکُ- حِفظُما وَ اَنتُ العلِي العظِيمُ وَبانکَ- اَنتَ الاَحدُ الصمدُ لم يلِد وَلم يُولد وَلم يکن له کفوَا اَحدُ- بِوَجِهکَ الکرِيم رَب الوجوه وَخالِقَ الوجوهِ وَقاهِرُ الوجوهِ وَالقادِرِ علي ولوجوهِ- لکَ الخيرُ وَالکرَم وَالکلِمات التاماتُ- فارُقنا معَ ذالِکَ شکراً لِنعمتکَ وَ معرِفة لِحقِکَ وَ عملاً بِرِضوَانِکَ- والسلامَ عليکَ رحمة اللہ و برکاته و کتبہ حمران (1)في سنۃ ثلث وَ تسعينَ [143]. (اي اسان جا الله! اسان هيءُ توکان انهيءَ ڪري ٿا گهرون جو تون سدا حيات ۽ سدا قائم الله آهين، جنهن کي ڪابه اوجهراٽي يا ننڊ نٿي وٺي، آسمان ۽ زمين ۾ جيڪي به آهي سو تنهنجو آهي. اهڙو ڪير آهي جو تنهنجي اجازت کان سواءِ تو وٽ سفارش ڪري؟ جيڪي به اسان جي اڳيان يا پٺيان آهي سو تون ڄاڻين ٿو، ۽ تنهنجي مرضيءَ کان سواءِ اسان تنهنجي علم مان ڪنهن به شيءِ کي پروڙي نٿا سگهون. تنهنجي حڪومت زمين ۽ آسمان تي پکڙيل آهي، ۽ انهن جي حفاظت توکي ڪابه تڪليف نٿي رسائي، ۽ تون وڏو ۽ غالب آهين: ۽

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان

هن ڪري (گهرون ٿا) جو تون واحد بي نياز آهين، جنهن نه ڪنهن کي ڄڻيو آهي ۽ نه ڪنهن مان ڄائو آهين، ۽ نه ڪنهن جو ڪو مٽ آهي. (اسين توکان گهرون ٿا) تنهنجي سڀوري ذات جي مهابي، جا سيني ذاتين جي رب ۽ سيني ذاتين جي قادر آهي. ڀلائي، احسان ۽ مڪمل ڪلما تنهنجي هٿ ۾ آهن (انهن سان گڏ)، اسان کي پنهنجي نعمت جو شڪر، پنهنجي حق جي معرفت ۽ پنهنجي رضامندي تي عمل عطا ڪر. ۽ توتي سلامتي، الله پاڪ جي رحمت ۽ برڪتون هجن. (حمران، سنه 93 هه ۾ لکيو.)

حجاج جو خط پڙهڻ ۽ محمد بن قاسم جو ساٿين کي خطاب ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم اهو خط پڙهي ساٿين کي تقرير ڪئي، ۽ ڏاهر جي جنگ ۽[درياءُ] جي گهيڙ لنگهڻ لاءِ تيار ٿيو ته ايتري ۾ ٻيو خط پهتو.

بسم الله الرحمان الرحيم- بلند درگاهه مان محمد بن قاسم ڏانهن خط آهي ته دعا کان پوءِ، معلوم هجي ته: تنهنجي دشمنن کي مغز ۾ غرور آهي. تون ڏڄ نه، چاڪاڻ ته فتح تنهنجي ٿيندي. ۽ جيڪڏهن صلح جي رستي تي اچي، پڪو انجام ڪري صلح ڪري ڊل دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچائي ته ائين به ٺي سگهي ٿو. ۽ جيڪا ڏاهر سان مهراڻ ٽپڻ ۽ جنگ ڪرڻ بابت اجازت طلب ڪيل آهي[تنهن لاءِ محمد بن قاسم کي] حڪم ٿو ڪجي ته اهڙيءَ جاءِ تان ٽپي جتي گپ چڪ نه هجي، ۽ لشڪر کي تڪليف نه پهچي. پڻ ٻارهن ميلن تائين مٿان کان هيٺ تائين پاٽيءَ جي ويڪر ۽ ڊيگهه جو نقشو ڪاغذ تي ڪڍي، ۽ ڪناري ۽ گهٽ گهيڙ جو نشان ڪري (اسان ڏانهن موڪلي)، پوءِ جيڪا جاءِ آءٌ پسند ڪريان اتان لنگهو ته جيئن سپاهين کي ڪو نقصان نه پهچي.

محمد بن قاسم موڪي [پٽ] وسايي کي سڏي چيو ته درياءُ ٽپڻ جي تدبير ڪرڻ گهرجي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

ڏاهر جو مهراڻ جي ڪناري تي سامهون اچڻ

هند جي دانائن، جن هن داستان جي تصوير چٽي آهي، هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: جڏهين حجاج جو حڪم محمد بن قاسم کي پهتو، ۽ [مهراڻ] ٽپڻ جي اجازت مليس [ان بابت] هڪ برهمڻ کان روايت ڪيائون، جنهن چيو تہ: مون مِرداس بن هُدبہ تميميءَ کان ٻڌو [144]، جنهن بيان ڪيو تہ: آئون راوڙ ۾ ڏاهر جي لشڪر ۾ هئس جڏهن ڏاهر کي خبر پهتي تہ محمد بن قاسم جيور جي سامهون پوري لشڪر سان اچي منزل ڪئي آهي: ڏاهر هاٿيءَ تي پالڪيءَ ٻڌڻ جو حڪم ڪيو ۽ هاٿيءَ تي سوار تي ڪناري ڏانهن روانو ٿيو، ۽ وڃي اسلامي لشڪر جي سامهون بيٺو، ۽ مهراڻ جو پاڻي وچ ۾ هو. [ان وقت] محمد بن قاسم لشڪر کي تيار ڪري رهيو هو.

---

(1) فارسي ڇاپي ۾ "زمين قصہ" (يعني ڪچ واري ايراضي). پ ۽ ر جي پڙهڻي صاف طرح "زمين قصبہ" آهي، ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [133]. (ن-ب)

(1) اصل عبارت "مولانا اسلامي" جا غلط آهي. ان وقت "مولانا" جو خطاب توڙي "اسلامي" نالو ناپيد هئا. صحيح "مولاي اسلام" سمجهڻ گهرجي ڇو تہ هيٺ "مولاي ديبلي" ۽ وري اينڊڙ عنوان هيٺ صاف طور "مولاي اسلام ديبل" آيو آهي. (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ هي نالو "حمزان" لکيو ويو آهي. قديم نسخي پ جي پڙهڻي صاف طور "حمران" آهي، جا صحيح آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [143] . (ن-ب)

شاميءَ جو شهيد ٿيڻ

اتي هڪ شامي شخص، جو تيراندازيءَ ۾ ماهر ۽ هٿ جو ملوڪ هو، چاهيو تہ گهوڙو پاڻيءَ ۾ هڪي تير وسائي، پر سندس گهوڙو پاڻيءَ کان ٿهي رهيو هو، ۽ هيٺ نٽي لٿو. اتي راجا ڏاهر پنهنجي ڪمان گهري. سندس ڪمان وڏي ۽ مضبوط هئي، جنهن تي ڪانئس سواءِ ٻيو ڪو بہ زِهہ چاڙهي نہ سگهندو هو. انهيءَ تي زهہ چاڙهي، تير رکي، جيترو ٿي سگهيس اوترو ڇڪي، نشانو وٺي تير هنيائين.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

تير اُنهيءَ سوار جي چوٽيءَ ۾ هنيائين، جو مٿي مان لنگهي وڃي سندس ڏُن ۾ وينو، ۽ گهوڙي تان ڪِري پيو.

(ايترو ڪري) ڏاهر موٽي ويو، ۽ جاهين کي حڪم ڏنائين ته : ٻيٽ جي قلعي جي سامهون جتي گهيڙ آهي اتي تي ويهه، ۽ ڏسج ته جيئن (عرب) لنگهي نه اچن، ۽ ڏسندو رهج ته، جيئن اهڙيءَ جاءِ وٺان لهن جتي گپ ۽ وڏو پاڻي هجي. پڻ تون ٻيڙيون تيار رک جيئن ٽيڻ وقت کين نقصان ۽ رنڊڪون وجهي سگهين. جاهين انهيءَ اشاري تي (عربن) جي رٿ ناڪام ڪرڻ لاءِ مهراڻ جي ڪناري تي ويهي رهيو.

ايتري ۾ اسلامي لشڪر جا ڪي سوار، جي سيوستان ۾ مقرر هئا، پهتا (۽چيائون) ته چندرام هالہ، جو ڪنهن وقت سيوستان جو حاڪم هو، ڪن شُڪرن ۽ ڪامورن [145] کي ڦيرائي قلعو قبضي ۾ ڪري ورتو آهي، ۽ عرب جي سپاهين کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو اٿس. هيءَ خبر محمد بن قاسم کي ٻڌائي ويئي.

[محمد بن] مُصعب (1) جو سيوستان وڃڻ

پوءِ (اها خبرٻڌي)، [محمد بن] مُصعب (1) بن عبدالرحمان کي هڪ هزار سوار ۽ ٻه هزار پيادا ساڻ ڏيئي، انهيءَ طرف تي مقرر ڪيائين. هو جڏهن سيوستان پهتو، تڏهن چندرام ٻاهر نڪري لڙائي ڪئي، پر اسلام جي لشڪر جي حملي ڪرڻ تي چندرام جو لشڪر شڪست کائي ڀڳو. چندرام قلعي ۾ وڃڻ چاهيو، پر قلعي وارن دروازو بند ڪري کيس اندر اچڻ نه ڏنو. آخر جهم ڏانهن هليو ويو. [محمد بن] مصعب(1) ٻئي ڏينهن شهر ۾ آيو. [قلعي وارن،] شمني، واپارين، ڪاريگرن ۽ چڱن کي وچ ۾ آڻي ٻهانو پيش ڪيو ته اسان جي طرفان ڪوبہ گناهہ ڪونہ هو، هڪ چور اچي اوچتو پاڻ کي قلعي ۾ سٽيو. هنن جي بيگناهي معلوم ٿيڻ تي [محمد بن] مصعب(1) ساڻن ناهہ ڪيو، ۽ هنن دروازو کولي قلعو سندس حوالي ڪيو.هن فتح ۽ ڪاميابيءَ جي خبر ٻڌي محمد بن قاسم تمام خوش ٿيو، ۽ (محمد بن مصعب) سيوستان جي رهاڪن کي امان ڏيڻ بابت جيڪو اطلاع ڏنو هو، تنهن تي محمد بن قاسم چيو تہ: مصلحت ائين هئي ته

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

معافي نہ ڏئين ها. هاڻي تو کي اعتماد جوڳا امين ماڻهو مقرر ڪري، قلعي جي حفاظت جي رات ڏينهن ڪوشش ڪرڻ گهرجي، ۽ شمنين ۽ واپارين کان چڱو ضامن وٺي، چار هزار جنگي مرد سيوستان مان پاڻ سان آڻج پوءِ [محمد بن]مصعب بن عبدالرحمان انهيءَ اشاري موجب ڪامورا ۽ امين مقرر ڪري، چارهزار هٿيار بند ماڻهو ساڻ ڪري، اچي امير جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ساڳئي ڏينهن موڪو [پٽ] وسايو پڻ بيٽ جي قلعي جي پرسان اچي محمد بن قاسم سان مليو. [146]

جيسِينه بن ڏاهر جو محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ بيٽ جي قلعي ۾ اچڻ

پوءِ جڏهن موڪي [پٽ] وسايي جي، محمد بن قاسم سان بيعت ڪرڻ جي پڪي خبر ڏاهر کي پهتي، تڏهن راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جيسِينہ کي تيار ڪري، اسلام جي لشڪر جي سامهون ٿيڻ لاءِ ، بيٽ جي قلعي ۾ موڪليو، جيئن هو پاڻيءَ مان لنگهي نہ سگهن. جيسِينہ تيار ٿي پوري ساز و سامان ۽ جنگي هٿيارن پنوهارن سان ڪوتڪه(1) نديءَ جي رستي ڪناري تي پهتو. (هوڏانهن) محمد بن قاسم (ڏاهر جي) لشڪر جي سامهون جهيم ۽ ڪرهل(2)جي پرڳڻن ۾ اچي لٿو، ۽ اٽڪل پنجاهہ ڏينهن اتي رهڻو پيس. نيٺ اناج ۽ گاهہ گهٽجڻ لڳو، ۽ اناج جي آمدني گهٽ ٿيڻ ڪري لشڪر فڪرمند ۽ پريشان ٿي پيو، ۽ مخالف گاهہ ڪائڻ ڪري گهوڙن ۾ بيماري پيدا ٿي. جيڪو بہ گهوڙو بيمار ٿي ٿيو، تنهن کي کهي ڪاڏائون ٿي. (ٻئي طرف) دشمن هر قسم جون رٿون رٿي رهيا هئا. (جڏهن) هيءَ خبر ڏاهر کي پيئي تہ ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ محمد بن قاسم ڏانهن ماڻهو موڪلي نصيحت ڪيائينس تہ، ڳالهہ جي پاڇاندي پويان نہ پوي.

راءِ ڏاهر جو، محمد بن قاسم ثقفيءَ ڏانهن پيغام

”پوءِ معلوم هجي تہ ڪم جي انتها جي ڪِي پوڻ بدبختي ۽ ڪميڻپ آهي. تو پنهنجي ۽ اسان جي لاءِ تنگي پيدا ڪئي آهي، ۽ تنهنجي لشڪر وٽ اناج ناياب ٿي چڪو آهي. جيڪڏهن صلح ڪري موٽي وڃين تہ تو ڏانهن ڪاڏو موڪليان،

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

جيئن تنهنجا ساٿي بک ۽ اڃ کان وڳهي تباهه نه ٿين . تون (خيال ڪري) ڏس ته تو وٽ اهو ڪهڙو مرد آهي، جو اسان جي سامهون ٿي جنگ ڪندو. نه ته (ٻي صورت ۾) لڙائيءَ جا هٿيار تيار ڪر.”

محمد بن قاسم جواب ڏنو ته: ” آئون انهن اميرن مان نه آهيان جيڪي هيترڙيءَ ڳالهه تي موٽي ويندا. تو هيترا سال جيڪا سرڪشي ۽ بي توجهي ڪئي آهي، اهو سمورو مال [147] دارالخلافت جي خزاني ۾ جمع ڪرائيندين ته منهنجي ۽ تنهنجي وچ ۾ صلح ٿيندو، نه ته خدا تعاليٰ جي مدد سان تنهنجو سر عراق نيندس.“

محمد بن قاسم پوءِ حجاج ڏانهن هي احوال لکي گهوڙن جي مرڻ، گاهه جي تنگيءَ ۽ پاڻي جي ڀيڙين نه ملڻ جي خبر ڏني.(هوڏانهن) حجاج، طيار نالي هڪ شخص کي لشڪر جي خبر وٺڻ لاءِ موڪليو [۽ کيس چيو] هو ته:”مخفي طور محمد بن قاسم کان خبرون پڇي مون کي ڏج.“ طيار روانو ٿي مڪران پهتو ته هڪ شخص کي ايندو ڏسي ڪانئس پڇيائين ته: ڪٿان تو اچين؟ چيائين ته: محمد بن قاسم جي لشڪر مان. چيائينس ته: احوال ٻڌاءِ. جنهن تي هُن اناج ۽ گهوڙن جي گاهه جي گهٽتائيءَ کان لشڪر جي تڪليف ۽ تنگ حالي، گهوڙن ۾ بيماري پوڻ، ۽ وهٽن جي مرڻ جي سڄي خبر چڱيءَ طرح کولي ٻڌائي، ۽ (هي به ٻڌايو) ته انهيءَ ڪري عرب جو لشڪر پريشان ٿيو آهي.

طيار جو موٽي وڃڻ

طيار انهيءَ راويءَ قاصد کي ساڻ وٺي ويو ۽ وڃي اها خبر حجاج کي پهچايائين. (جنهن تي) حجاج بن يوسف پريشان ۽ ڏُکائتو ٿي پنهنجي مجلس ۾ موٽي آيو، ۽ عالمن، بزرگن، صالحن، محققن، مستحقن ۽ مڪيه ماڻهن کي دعا خواهيءَ جي پارت ڪيائين. اتان موٽي طيار کي چيائين ته انهيءَ سنڌ جي قاصد کي حاضر ڪر ته جيڪي ڏٺو ۽ سمجهيو اٿس سو بيان ڪري. هن اهو قاصد حجاج جي فرصت واري وقت ۾ پيش ڪيو. حجاج ڪانئس پڇيو ته: ”ڪٿان تو اچين؟“چيائين: ”سنڌ کان.“ پڇيائينس ته: ”محمد بن قاسم جي احوال جي ڇا خبر اٿيئي؟“ وراڻيائين

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

تہ: ”سڀ سلامت ۽ چڱي حال ۾ آهن. باقي گهوڙن ۾ جذام جي بيماري پيدا ٿي هئي، ۽ انهيءَ بيماريءَ ۾ گهڻا مري ويا. مان انهيءَ واقعي کان پوءِ نڪتو آهيان. هاڻي ان سهانگو ٿيو آهي، باقي رهيلن گهوڙن ۾ ڪابہ بيماري ڪانہ آهي [148] ۽ انهيءَ ملڪ جا واپاري اناج وڪري لاءِ آڻين ٿا، ۽ ٻيٽ جي قلعي جو حاڪم موڪو [پٽ] وسايو ان باري ۾ مڙس ٿي بيٺو آهي. تنهن تي حجاج چيو: ”مگر منهنجي پروسي قاصد تہ هن طرح (يعني ٻيءَ طرح) بيان ڪيو آهي.“ قاصد وراڻيو تہ: ”هيءَ ڳالهہ مون ڪان بيان ڪئي اٿس پر پوري نہ ٻڌي هئائين.“ حجاج چيو تہ: ”اها ڳالهہ پوري چو نہ چيئي؟“چيائين: ”انهيءَ ڪري تہ جيئن هيءَ گهٽتائي عام جي واتن ۾ نہ پوي. هن مصيبت تي دوست ۽ دشمن واقف نہ ٿئي.“ پوءِ حجاج انهيءَ ماڻهو کي لکيو ڏيئي دارالخلافت ڏانهن موڪليو تہ جيڪي ڏنو اٿس سو پورو وڃي ٻڌائي.

حجاج جو ڇہ هزار گهوڙا،خط سان گڏ محمد بن قاسم ڏانهن موڪلڻ

(ٻئي طرف) هيءَ حقيقت ٻڌڻ شرط حجاج پنهنجا خاص ڇہ هزار گهوڙا موڪليا ۽ لکيائين:

هيءُ خط حجاج بن يوسف طرفان محمد بن قاسم ڏانهن. خط ۽ قاصد جي زباني احوال معلوم ٿيو تہ ڪي گهوڙا مري ويا آهن ۽ باقي بچيل سلامت آهن، تنهن ڪري ٻيا ڇہ هزار گهوڙا موڪلجن ٿا، جي اعتماد جوڳن بهادرن ۽ لشڪر جي سردارن جي لائق هجن ۽ تنهنجا پشت پناهہ ٿي سگهن، ۽ اهڙن ماڻهن جي حوالي ڪرڻ گهرجن، جيڪي سواريءَ جي لائق هجن ۽ پنهنجي سواري ڪي، جيتوڻيڪ ڪٽي اڏاري هجينَ، خاص پنهنجو ڪري سمجهن. لشڪر کي هميشہ منظم ۽ سينگاريل رکج، جيئن قوت ۽ دٻدٻي سان دشمن جي لشڪر کي دفع ڪري سگهين. پر ڪافرن بابت هيءَ نصيحت ڪن ڪج تہ: ڪنهن بہ ماڻهوءَ جي تمنا سندس مرضي موجب حاصل نہ ٿيندي آهي، [تصديق] قولہ تعاليٰ: اَم لِلاِنسانِ ما تَمَنيٰ- فَلِله الاخِرَتُ والأُولي(1) (ڇا انسان جيڪي چاهي تو سو ڪيس ميسر

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

آهي؟ بلڪ آخرت خواهه دنيا الله جي آهي). مون کو هيءُ فيصلو پنهنجي طرفان نہ ڪيو آهي، پر خدا تعاليٰ [149] مون کي انهيءَ تي بجيو آهي، چاڪاڻ تہ (مان سمجهان ٿو) تہ سندن [ڪافرن جو] ڪم پورو ٿي چڪو آهي ۽ دولت ڪائنس منهن ڦيرايو آهي: ۽ طريقت، شريعت ۽ حقيقت غلبو ڪيو آهي ۽ دين جي عزت جو جهنڊو بلند ٿي چڪو آهي. ڪافرن کي [هيءَ ڳالهہ] ڪٽي اڻ وڻندڙ لڳي، تہ بہ توڪي ڪيئن بہ ڪري ٻيڙيون هٿ ڪري ٻيڙين جي پل ٻڌڻ گهرجي، جيئن آساني سان لنگهي وڃو تہ پلي [ڪافرن کي بہ] خبر پوي- والسلام.

محمد بن قاسم جو، حجاج جو خط پڙهڻ

جڏهن محمد بن قاسم خط پڙهيو ۽ گهوڙا (بہ) پهتا تہ هن خط جي جواب ۾ جيڪو احوال لکيائين، تنهن ۾ ڪتاڻ جي گهر ڪيائين. [لکيائين] تہ: مخالف ڪاڏن ۽ بي وقت ڪائڻ ڪري بيماري، رطوبت ۽ مزاج جي مخالفت پيدا ٿي ٿئي. تنهن ڪري جيئن بہ ٿي سگهي تہ خاص شرابخاني مان ڪجهہ سُرڪو عنايت ڪيو وڃي جو لشڪر کي ان جي ڏاڍي ضرورت آهي.

حجاج بن يوسف جو سُرڪو موڪلڻ

پوءِ حجاج جي حڪم سان پچيل ڪپهہ آٽي، سرڪي ۾ ٻوڙي، خشڪ ڪندا ويا. [ڪپهہ] ڪئين دفعا سرڪو ڪنيو. پوءِ انهيءَ ڪپهہ جون ڳنڙيون ٻڌي ڪئمپ ۾ ڪٽي آيا، ۽ خط ۾ لکيائون تہ: ”محمد بن قاسم، پيغمبر ﷺ جي حڪم نِعمُ الادَامُ الخل (سرڪو چڱو ڳنڊڻ آهي) جي پيروي ڪندي سرڪي جي گهر ڪئي هئي، جو پچيل ڪپهہ ۾ تيار ڪيو ويو آهي. ڪپهہ پهچڻ تي پاڻيءَ ۾ آلي ڪئي ويندي تہ انهيءَ مان سُرڪو نڪري ايندو.“ [150]

مهراڻ جي الهندي ڪناري تي حجاج جو خط پهچڻ

هن داستان جي مصنف خواجہ امام ابراهيم روايت ڪئي آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم کي گهڻو وقت مهراڻ جي الهندي ڪناري تي ترسڻو پيو، تڏهن حجاج هڪ خط لکيو جنهن ۾ نائبي(گورنري) جو پروانو داخل ڪري آزاديءَ سان حڪومت ڪرڻ سندس اختيار ۾ ڏنائين. [وڌيڪ] لکيائين تہ: ”تنهنجي روش مون کي ناپسند

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

آهي، ۽ تنهنجي حڪومت (جي طريقي) ڪان عجب لڳو اٿم ته تون امانُ ڏيڻ جو ڏاڍو شائق ٿي پيو آهين. امتحان ۽ آزمائش ڪان پوءِ جنهن به دشمن جي عداوت ۽ مخالفت ظاهر ٿئي، تنهن کي امان ڏيڻ نه گهرجي. چاڪاڻ ته شريف ۽ رَذيل جو درجو برابر نه آهي، ۽ نه هجڻ گهرجي. ائين ڪرڻ مان ڪم عقلي ثابت ٿيندي، ۽ دشمن انهيءَ کي ڪمزوري تصور ڪندو. مون کي قسم آهي پنهنجي جان ۽ سر جو ته، الله تعاليٰ عزوجل توکي نصيحت ڪئي آهي ۽ ويچار وارو عقل ڏنو آهي. [پر تون انهيءَ ڪان ڪم نٿو وٺين.] ۽ تنهنجو پورو توجه [رڳو] سيني کي امانُ ڏيڻ ۾ ئي ختم ٿئي ٿو. [هي ڳالهه] انهن کي پڻ ٻڌائج جيڪي تنهنجا صلاحڪار ۽ ساٿي توسان گڏ آهن. تون [رڳو] امانُ ڏيڻ ۾ پورو آهين، هوڏانهن ڪيترو وقت گذري ويو آهي جو دشمن جي سامهون[بيڪار] وينو آهين (1).“ پڻ جيڪڏهن بيڏڙڪ امانُ ڏيندا رهندا، ۽ جنگ ۾ ڊوڪڻ جو خيال ئي [دل مان] ڪڍي ڇڏيندا، ته پوءِ جنگ جي اخراجات [پوري ڪرڻ] لاءِ ڪو ٻيو رستو اختيار ڪيو ويندو، ۽ هيءُ طويل ڪم عقلي ختم ڪئي ويندي(1) جڏهن [ڏاهرکي] توهان جي هيٺائي ۽ ڪم عقليءَ جي خبر پوندي ته هو هنيلو ٿيندو، ۽ [ٻئي طرف] ماڻهن کي معلوم ٿيندو ته تون صلح جي ڪوشش ڪري رهيو آهين، جنهن کي هو تنهنجي سُستي ۽ قصور تصور ڪندا، ۽ ڪوبه مطلب حاصل [151] نه ٿيندو. توکي حڪومت ۽ سياست جو طريقو هٿان ڇڏڻ نه گهرجي، ۽ ترار ۽ عقل (ٻنهي) کي ڌيان ۾ ڌرڻ گهرجي. توکي پڪو ارادو ڪري، لشڪر کي بهادري ۽ دوراندِيشيءَ لاءِ همٿائڻ گهرجي. سچو ۽ عقل جو قوي رهج، غفلت نه ڪج، ۽ خدا تعاليٰ جي ذڪر ۾ دل، جان ۽ زبان حاضر رکج.

هينئر جڏهن (اسان کي) مهراڻ جي وهڪري ڪان واقفيت حاصل ٿي آهي، تڏهن (اسان جي صلاح آهي) ته ٻيٽ ڪان ٽپڻ گهرجي، چاڪاڻ ته مهراڻ جو پاڻي اتي سوڙهو ۽ ڪنارو پڻ ٽپڻ لاءِ وڏيڪ آسان آهي، (ٻيو ته) جنهن صورت ۾ ٻيٽ، دوآبي ۾ آهي، تنهنڪري آهستگيءَ سان ٽپي سگهندؤ، ۽ بچاءُ ۽ حفاظت ۾ (پڻ) رهندؤ. پل ٻيڙين جي ناهجو، ۽ جنگ ۾ الله جي مدد ۽ خدا، جلت قدرَته، جي فتح پاڻ سان همراه سمجهجو. تون جڏهن طاقت ۽ دٻدٻي سان ڪم ڪرڻ لڳندين ته

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

پوءِ لشڪر خواه رعيت پنهنجي جان جي بچاءُ ۽ ذريعي معاش خاطر تنهنجي بيعت ڪندا، ۽ تابعدار ٿي پاڻ کي تنهنجي دربار ساڻ وابسته رکندا.

محمد بن قاسم جي مهراڻ جي پاڻيءَ ٽپڻ وغيره جي خبر

تواريخ جي مصنفن ۽ هن داستان کي سنوارينڌڙن روايت ڪئي آهي: جڏهن حجاج جو لکيو محمد بن قاسم کي پهتو، تڏهن فرمان جي حڪم موجب هڪدم اتان منزل پٽي جهم جي علائقي ۾ ساڪري جي زمين ۾ پهتو، ۽ ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون هٿ ڪرڻ ۽ تختا تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين.

(هوڏانهن) راجا ڏاهر پاڻ کي غافل رکي سارو ڏينهن راند، خوشي ۽ سير شڪار ۾ مشغول ٿي رهيو، جيئن هو (عرب) سمجهن [152] ته اسان جو ڪوبه فڪر ڪونهيس.هڪ ڏينهن پندوير شمني (1) ڏاهر وٽ اچي چيو ته: ”اي بادشاهه! توکي سارو ڏينهن راند ۽ شڪار ۾ مشغول تو ڏسان، ۽ شطرنج ۽ چوپڙ ۾ قاتل آهين، ۽ [ٻئي طرف] عرب جو لشڪر پهچي اچي تنهنجي در تي لٿو آهي.“ ڏاهر چيو ته: ”[پوءِ] ڪهڙي رٿ آهي؟ تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟“(جواب) شمني وراڻيو ته:”مون کي ٽي تدبيرون خيال ۾ اچن ٿيون، هينئن ڪمن مان هڪڙي تي عمل ڪج: [اول ته] جيڪڏهن تون اتفاق ڪرين ته [پنهنجا]فرزند ۽ تعلقدارهندستان موڪلي، پاڻ اڪيلو ساڻس لڙائيءَ ۾ سامهون ٿيءُ، چاڪاڻ ته پوءِ برگستوان، مست هاٿي، بهادر مرد ۽ جنگي جوڌا ساڻ ڪري، جيڏانهن چاهيندين تيڏانهن اچي جنگ ڪري سگهندين. سيئي رستا بند ڪري ڇڏ، جيئن هنن کي گاهه ۽ اناج نه پهچي. [ٻي رٿ آهي] ته جيڪڏهن چاهين ته هن وقت جيڪو لشڪر تنهنجي تابعداري ڪري ٿو، تن سينيءَ کي گڏ ڪري، پنهنجي بچاءَ ۾ مقدمو (اڳ) ۽ ساقو (پيچو) بنائج، جيئن ڏارئي لشڪر کان تنهنجي واهر ٿئي ۽ [پڻ] هتان ڪوچ ڪري قصبه(1) ڏانهن وڃ ته اهو ريگستان تنهنجي لاءِ قلعو ۽ پناهه رهي، ۽ اتي جا رهاڪو تنهنجي مدد ڪن. اتي وڃي انهن کي چئو ته:”توهان ۽ عرب جي لشڪر جي وچ ۾ آءٌ ديوار آهيان. جيڪڏهن مون کي ڦريائون ته پوءِ توهان به برباد ٿي ويندا: تنهن ڪري اچي اسان جي تابعداري ڪريو، ۽ لڙائيءَ ۾ منهنجا مددگار

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ٿيو. [ٿين تدبير]هيءُ آهي تہ اولاد ۽ تابعدار وٽي جسوم را(2) جي ملڪ ۾ وڃ. اهو بادشاهہ تنهنجو قدر ڄاڻي ٿو ۽ تنهنجي هر طرح جي مدد ڪندو، ۽ هن کان مدد گهرندين تہ سندس مدد سان پنهنجي ملڪ ۾ وري موٽي دشمن کان بدلو وٺي سگهين ٿو، ۽ عرب جولشڪر هن ملڪ مان ڪوبہ نفعو وٺي نہ سگهندو. ۽ جيستائين راجا جي جان سلامت آهي تہ ڪوبہ دشمن تنهنجي قوت کان آرام ۾ نہ ويهي سگهندو، ۽ جيڪڏهن خدانخواستہ توکي ڪا تڪليف پهتي ۽ دشمن غالب ٿي توکي ماري وڌو [153] تہ پوءِ هندستان جي بادشاهن مان ڪوبہ بادشاهہ انهيءَ (دشمن)کي دفع نہ ڪري سگهندو، ۽ هو هن حڪومت کي مضبوط ڪري نہ سگهندو، ۽ سڄي ملڪ تان تنهنجو تصرف ڪٽجي ويندو.“

---

(1) اصل متن ۾ معصب آهي مگر صحيح محمد بن معصب آهي. ڏسو متي حاشيہ 142. (ن-ب)

(1) هي پڙهڻي پ مطابق آهي: ب:ڪوتڪ: ر،م: ڪوتلہ، س،گونگ

(2) پ: ڪوهہ: ن،ب،ح: ڪوهل.

(1) النجم: رڪوع-1

(1) ڏسو حاشيہ [151]

(1) هتي اصل متن جي عبارت ۾ ڏاڍو خلل آهي، ترجمو اٽڪل تي ڪيو ويو آهي. اسان جي خيال ۾ هي حجاج جي طرفان محمد بن قاسم کي دڙڪو آهي، تہ جيڪڏهن تون پنهنجي رحمدليءَ ۽ هر هڪ کي امان ڏيڻ واريءَ روش کان، جنهن کي حجاج بيوقوفي ۽ ڪم عقلي سمجهي ٿو،باز نہ ايندين تہ اسان لڙائي جاري رکڻ لاءِ ڪو ٻيو رستو اختيار ڪنداسون ۽ توکي موقوف ڪري، هيءَ ڪم عقلي هميشہ لاءِ ختم ڪري ڇڏينداسين. متن جي اصلي عبارت هن طرح آهي(و نيز اگر امان بي گمان خواهند وعذر از ميان بردارند از حرب، در اخراجات راوجوهہ رائج کردد و اين بدري مطول کوتاه شود). اسان جي خيال ۾ ”بدري“جو لفظ ڪاتب جي تصحيف آهي. هي لفظ اصل ”بدرائي“ (بيوقوفي ڪم عقلي) آهي ڇاڪاڻ تہ بدري لفظ جي فارسي لغت ۾ ڪا معنيٰ ڪانهي.(مترجم)

(1) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي”بهند وير سمني“ مطابق: ن جي پڙهڻي پڻ ”بهندوير“ آهي مگر پويان”سمني“ لفظ ڪونهي، پ،بهندر: م،بهندرڪو: ر،بهند ڪز: ڪ،مهندر وزير.(ن-ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..... ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”قصہ“(يعني ڪچ) پڑهڻي اختيار ڪيل آهي. هي ساڳيو نالو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ص[133] تي اچي چڪو آهي. هت مختلف نسخن جون پڑهڻيون هن طرح آهن. م: قصبہ، پ: قصيہ، ن،قصب، ب،س: عقب. اختيار ڪيل پڑهڻي لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص [133](ن-ب)

(2) ر:جيوم رائي

ڏاهر جو وزير کي جواب ڏيڻ

ڏاهر چيو تہ: ”اي هوشيار وزير! تون جيڪي چڱو سمجهين ٿو سو عين مصلحت تي سگهي ٿو. پر هن وقت لاڳاپيدارن کي هندستان موڪلي ڏيڻ،[مصلحت] ڏسڻ ۾ نٿي اچيم، ڇا لاءِ تہ رعيت فڪرمند ٿيندي ۽ لشڪر ۽ امير دل شڪستہ ٿي جنگ نہ ڪندا ۽ ٽڙي پکڙي ويندا، ۽ مون کي پڻ هن ڳالهہ کان شرم ٿو اچي تہ ڪنهن ٻئي کي التجا ڪريان يا ڪنهن جي دروازي تي وڃي انتظار ڪريان تہ اندر اچڻ جو حڪم آهي؟ هيءُ عار آءٌ ڪيئن برداشت ڪري سگهندس.“وزير چيو تہ: ”تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟ بندي کي واقف ڪر تہ خير خواهي ۽ صلاح طور (اها) همراهِ خادمن کي ٻڌائي وڃي.“

راجا ڏاهر جي وزير سان صلاح ڪرڻ

راجا ڏاهر چيو تہ: ”منهنجي راءِ جي تقاضا آهي تہ هن سان سامهون ٿي جنگ ڪريان، ۽ جنگ [پوري] ڪوشش ۽ سعيي سان ڪريان. جيڪڏهن انهن تي غالب ٿيس تہ پوءِ هو سڀ ذليل ٿيندا ۽ منهنجي بادشاهي مضبوط ٿيندي، ۽ جيڪڏهن ننگ ۽ ناموس خاطر ڪنو ويس، تڏهن بہ هيءَ خبر عرب خواه هندستان جي ڪتابن ۾ لکي ويندي، ۽ بزرگن جي واتان دنيا جي بادشاهن جي ڪن پوندي تہ راجا ڏاهر پنهنجي ملڪ خاطر دشمن جي مقابلي ۾ پنهنجي پياري جان فدا ڪئي“. (شمني جو جواب ڏيڻ: پوءِ شمني چيو تہ: ”منهنجي سڄي نصيحت جو دارومدار (انهيءَ تي) آهي تہ راجا جي ذات باقي رهي ۽ هيءَ بادشاهي قائم رهي. نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ اسان ٻندن لاءِ [سيڪجهہ] آسان آهي. [اسان لاءِ] ستن جي هڪ لپ، پاڻيءَ جو ڍُڪ ۽ ڪپڙي جي اڳڙي ڪافي آهي. شال راجا جي راءِ مٿانهين رهي. [154]

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

محمد بن قاسم جي اِسلامي لشڪر سان اپرندي طرف ڏانهن ٽپي اچڻ جي خبر

جڏهن محمد بن قاسم [درياءُ] ٽپڻ جو پڪو ارادو ڪيو، تڏهن فڪر ڪرڻ لڳو ته ائين نه ٿئي جو راجا ڏاهر لشڪر وٺي، مهراڻ جي ڪناري تي اچي اسان جو گهٽ جهلي ۽ روڪ ۽ ٽوڪ واجب سمجهي، تنهنڪري سندس احوال معلوم ڪرڻ ضروري آهي.

سليمان جو لڙائي تي وڃڻ

پوءِ سليمان بن نبهان قريشيءَ کي حڪم ڪيائين ته: توکي پنهنجو لشڪر وٺي راوڙ جي قلعي جي مقابل لڙائيءَ لاءِ وڃڻ گهرجي، ته جيئن ڏاهر جو پٽ گوپي(1) پيءُ جي مدد تي نه اچي. سليمان ڇهه سؤ ماڻهو ساڻ وٺي لڙائي تي ويو. وري عطيه تغلبي(1) پنج سئو ماڻهن ساڻ اگهم جي رستي تي مقرر ڪيائين ته جيئن ڪندراه(2) واري ايراضي تي چوڪسي ڪري. (هوڏانهن وري) قلعي نيرون جي سردار شمني ميگهدنيه (3) کي فرمايائين ته رستي تي اناج ۽ گاهه موجود رکي، متان لشڪر کي ان جو احتياج پوي، ۽ [محمد بن]مُصعب بن عبدالرحمان (4) کي [لشڪر جي] مقدمي (مُهڙ) تي مقرر ڪيائين ته اڳتي وڃي رستن جي چؤڪسي ڪري. نُباته بن حنظلهڪِلابِي کي هڪ هزار سوارن سان قلب(وچ) ۾ رکيائين. (ايتري ۾) ذڪوان بن علوان البڪري، پندرهن سؤ سوارن، بيٽ جي حاڪم موڪي [پٽ]وَسايي، يٽي ٺڪُرن، ۽ [مهراڻ جي] الهندي طرف جي جتن، جن بيعت ڪئي هئي، [انهن مڙني] کي پاڻ سان وٺي اچي خدمت ۾ حاضر ٿيو، ۽ ساڪري جا وڏيرا پڻ بيٽ واري ايراضي(1) ۾ تيار ٿي بيٺا [155].

محمد بن قاسم جي پاڻيءَ ٽپڻ لاءِ جاچ ڪرڻ

جڏهن محمد بن قاسم کي معلوم ٿيو ته لشڪر جو مقدمو (مُهڙ)، جهم جي گهيڙ وٽ پهتو آهي، ۽ [جَهم بن] زَحر جُعفِي (2) پڻ (لشڪر جي) مقدمي سان وڃي ڏسي آيو ته ڪهڙي جاءِ کان گهيڙ سوڙهو ۽ ڪنارومواقف آهي، تڏهن انهيءَ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

بيٽ جي سامهون بيهي مهراڻ جي شڪل ڏسي حڪم ڪيائين، جنهن موجب پُل ناهڻ لاءِ ٻيڙيون موجود ڪري، انهن کي پٿرن ۽ واريءَ سان ڀري ميخون هڻي مضبوط ڪيائون.

ڏاهر کي موڪي [پٽ] وسايي جي ٻيڙين آڻڻ جي خبر پوڻ

پوءِ جڏهن ڏاهر کي خبر پيئي ته موڪي [پٽ] وسايي ٻيڙيون آڻي محمد بن قاسم کي ڏنيون آهن ۽ هو (درياءُ) ٽپڻ لاءِ گهيڙ تي آيا آهن، تڏهن ڏاهر جيسيہ کي بيٽ جي قلعي جي حفاظت لاءِ موڪليو، ۽ چيائينس ته وسايي [پٽ] سربند تي اعتبار نہ ڪج، ممڪن آهي ته انهيءَ بہ پٽ سان [ملي]، محمد بن قاسم جي]بيعت ڪئي هجي. جيسينہ بيٽ جي قلعي ۾ آيو. موڪي جي ڀاءُ، راسل نالي[پنهنجي] ڀاءُ جو مخالف هو، ۽ ڏاهر وٽ حاضر ٿي عرض ڪيائين تہ: شال راجا سلامت رهي! شال راجا فتحمند رهي!! بندي جي فرمانبرداري ۽ سچائي بابت [توهان کي] معلوم آهي ته [ڪيئن نہ] ڀانهپ جي شرطن بجا آڻڻ ۾ دورانديشي ۽ احتياط قائم رکندو آيو آهيان. جيڪڏهن بندي کي حڪم ٿئي تہ بيٽ جي قلعي جي نگهبانيءَ لاءِ وڃان، ۽ عرب جي لشڪر کي ڪڏهن بہ [درياءُ]ٽپڻ نہ ڏيندس [156].

راسل کي حڪومت ڏيڻ

پوءِ راجا ڏاهر، بيٽ جي حڪومت راسل جي حوالي ڪري بيٽ جي سردارن ۽ مکيہ ماڻهن کي سندس حڪم هيٺ ڏنو، ۽ جيسينہ [پٽ] ڏاهر اتان واپس آيو.[جنهن تي] ڏاهر جي [پوئلڳ] ڳوناڻن ڀانيو ته اسلام جو لشڪر غالب ٿي اچي[بيٽ ۾] لٿو آهي.

ڏاهر جي گمان ڪانسواءِ بغاوت جي خبر اچڻ

ابوالحسن مدائنِيءِ کان روايت ڪئي اٿن تہ: وسايو ۽ هن جو پٽ راسل هميشہ موڪي [پٽ] وسايي جا مخالف هئا، ۽ سندن مخالفت ظاهر هئي. چاڪاڻ تہ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

موڪي [پٽ] وسايي ڏاهر کان نافرمان ٿي محمد بن قاسم سان بيعت ڪئي هئي، ۽ راسل، مخالفت سببان، موڪي ۽ محمد بن قاسم جي لشڪر جي سامهون آيو هو. هوڏانهن موڪي کي جڏهن کان ونئي هي عقل آيو هو، تڏهن کان ڏاهر جي تابعداري ۾ سر نہ جهڪايو هئائين، ۽ اسلام جو خيرخواه هو ۽ سچائي ۽ اعتقاد سان ڏاهر جي لشڪر جي برخلاف رٿون ۽ اٽڪلون ڪندو رهيو ۽ سندن شڪست جون ڪوشش پئي ڪيائين.

جنهن جماعت هيءُ حال ڏنو هو، تن کان هن طرح روايت ڪئي ويئي آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم ٻيڙيون گڏ ڪري هڪبئي سان ڳنڍڻ لڳو، تڏهن راسل ملڪ جي سردارن ۽ مشهور ماڻهن سان گڏجي، ڪين پل ٻڌڻ ۽ مهراڻ ٽپڻ کان روڪڻ لاءِ (مٿن)حملو ڪيو. تنهن تي محمد بن قاسم مهراڻ جي پيٽ جي انداز موجب سڀ ٻيڙيون الهندي ڪناري تي هڪبئي سان قطار ڪري ڳنڍڻ جو حڪم ڪيو، پوءِ تہ جنگي بهادر هٿيار پهري ٻيڙين ۾ ٿي وينا ۽ پتڻ جي انهيءَ جاءِ کان، جيڪا ڪين هٿ آئي [157] هئي، [متي] منڊ واري ٻيڙي ڪٽي چوڙيائون ۽ اها مُهڙ واري ٻيڙي [لهواري وهڪري سبب] وڃي اڀرندي ڪناري تي بيٺي. اسلام جي لشڪر تير وسائي ڪافرن کي ڪناري کان پري ڪيو ۽ هڪدم ميخون نوڪي پُل ٻڌائون.(بس پوءِ تہ) سوارن ۽ پيادلن حملو ڪيو ۽ اڀرندي ڪناري طرف(1) چلنگيون چلنگيون ٿي ٽپيا ۽ صفون ٻڌائون، ۽ ڪافر ڀڄي ويا. عرب جي لشڪر غالب ٿي ڪين جهم [جي حد] کان ٻاهر ڀڄائي ڪڍيو. ڪافرن مان جيڪي همت وارا سوار پلن گهوڙن تي سوار هئا، تن ڪٽي گهوڙن کي ڇڏيو، ۽ سڄي رات هلندا رهيا: نيٺ جڏهن صبح صادق اونداهيءَ رات جي پردي مان ظاهر ٿيو، تڏهن وڃي ڏاهر جي لشڪر گاهہ ۾ پهتا. ڏاهر خواب گاهہ ۾ ستل هو ۽ دربانن هن کي جاڳائڻ جي همت نہ ڪئي. نيٺ سندس خاص ماڻهن مان هڪڙو سندس خلوتگاهہ ۾ ويو، ۽ راجا ڏاهر کي جاڳائي ڪيس اسلام جي لشڪر جي پهچڻ، ۽ ڪافرن جي شڪست کائي ڀڄڻ جو احوال تفصيل سان ٻڌايائين. ڏاهر آرام جي بستري تان ٽپو ڏيئي اٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ڏاهر جو نندڍ مان اٿڻ ۽ دربان کي ڪافرن جي ڀڄڻ ۽ اسلام جي فتح جي خبر آڻڻ تي سزا ڏيڻ

۽ چيائين ته: بري خبر ڏني اٿيئي. ۽ هن کي پنهنجي ويجهو سڏي، ڪاوڙ مان سندس پنيءَ تي مڪ هنيائين. ڏاهر جو هٿ ڳورو هو، جنهنڪري اهو ماڻهو انهيءَ ڌڪ کان مري ويو.

(روايت:) تاريخ جي مصنفن هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهن محمد بن قاسم درياءَ ٽپي ويو، تڏهن اعلان ڪيائين ته: اي اسلام جا لشڪر! هينئر مهراڻ جو پاڻي توهان جي پويان آهي، [158] ۽ ڪافرن جو لشڪر توهان جي سامهون مقابلي ۾ ايندو. جنهن جي دل موٽي وڃڻ چاهي سو هتان موٽي وڃي، ڇاڪاڻ ته (جنهن وقت) دشمن سامهون ٿيندو ۽ لڙائي شروع ٿيندي، انهيءَ وقت جيڪڏهن ڪو ماڻهو مُنهن ڦيريندو ته لشڪر دل شڪستو ٿي ڀڄڻ جي ڪندو، جنهن ڪري دشمن اسان تي غالب پئجي ويندو. [اهو اسان لاءِ] وڏو عيب ٿيندو، [ڀڄڻ] وارو مردار ٿي مرندو ۽ اڳيان آخرت جي عذاب جي گرفتاري [ٿيندس]. [انهيءَ اعلان بعد] ٽن ماڻهن کان سواءِ ڪوبه واپس نه موٽيو، هڪڙي چيو ته مون کي هڪ ڌيءَ آهي، جنهن جو مون کان سواءِ ڪو به ڪمائيندڙ ڪو نه آهي، ٻئي چيو ته مون کي هڪ ماءُ آهي، جنهن جو ڪو ويجهو عزيز ڪو نه آهي جو ڪيس (مرڻ کان پوءِ) دفن ڪري يا سندس تيمارداري ڪري، ۽ ٽئين چيو ته مون کي تمام گهڻو قرض ڏيڻو آهي ۽ اهڙو ڪو به ماڻهو جيئرو ڪو نه آهي جو (اهو بار) منهنجي گردن تان لاهي. امير[محمد بن] قاسم انهن کي اجازت ڏني. باقي ٻيا سڀ اتفاق ڪري ويهي رهيا.

ٽپڻ لاءِ پل ٻڌڻ(1)

پوءِ جڏهن پل تيار ٿي ته فوج لنگهڻ لڳي ۽ بني حنظلہ جي هڪڙي شخص تراب نالي کان سواءِ، جو لنگهڻ وقت پل تان ڪِري ٻڏي ويو، ٻئي ڪنهن کي به ڪا تڪليف ڪانه پهتي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

عرب جي لشڪر جو لنگهڻ

تنهن کان پوءِ اسلام جو لشڪر روانو ٿيو، ۽ وڃي ٻيٽ جي قلعي جي ويجهو ٿيو. سڀ سوار لوهه [جي زرهن] ۾ غرق ٿي نڪتا هئا. [محمد بن قاسم]جاسوسي دستي طور [ڪي ماڻهو] چوطرف مقرر ڪري، لشڪر جي ٻاهران ڪاهي ڪوٽڻ جو حڪم ڏنو ۽ ان جي اندر سامان سڙو رکائي، [159] محمد بن قاسم ٻيٽ جي قلعي کان راوڙ ڏانهن روانو ٿيو، ۽ نيٺ وڃي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو، جنهن کي جيور(1) ٿي چيائون. راوڙ ۽ جيوَر جي وچ ۾ هڪ خليج[پاڻيءَ جي گهاري] هئي، ڏاهر انهيءَ آبگير (چڇ) جي گهيڙ وٽ حفاظت خاطر ڪي هٿياربند ۽ خاص ماڻهو بيهاريا هئا، ته نظر ڪندا رهن.

ڏاهر ڪي ٽپي اچڻ جي خبر پوڻ

محمد بن قاسم خيال ڪيو ته شايد هنن جو لشڪر چالبازي ٿو ڪري ۽ هو [وڃهه وٺي] اسان سان سامهون ٿيندا. سو مُحرِز بن ثابت قيسي (2) کي ٻه هزار سوارن سان مقرر ڪري ۽ محمد بن زياد اَلعبدِي کي هڪ هزار سوار ساڻ ڏيئي، ٽپايائين جي وڃي هنن جي سامهون ڪُپي وينا.

ڏاهر جو محمد عِلافي کي گهرائڻ

پوءِ ڏاهر جي حڪم ڪرڻ تي محمد بن حارث عِلافيءَ کي سڏيائون. عِلافي آيو ۽ ڏاهر چيو ته: ”اي محمد! اسان جي توتي مهرباني خاص هِڙي وقت لاءِ هئي. جيئن ته جاسوسيءَ جو عهدو هميشه تنهنجي حوالي رهيو آهي، هن وقت خاص طرح (اهو ڪم) تنهنجي ذمي لڳايو ٿو وڃي، ڇاڪاڻ ته عرب جي لشڪر جي طور طريقي کان تون وڌيڪ واقف آهين، تنهن ڪري انهيءَ لشڪر جي جاسوسي پڻ تنهنجي حوالي ڪرڻ وڌيڪ مناسب ٿيندي.“

(عِلافي جو جواب:) اتي عِلافي چيو ته: ”اي راجا! تنهنجي خيرخواهي اسان تي واجب آهي، ڇاڪاڻ ته تنهنجي نعمت جو حق اسان جي مٿان لازم ٿيو آهي. پر اسان مسلمان آهيون، ۽ اسلام جي لشڪر جي سامهون جنگ نه ڪنداسون ۽ نه ترار ڪڍنداسون. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن مسلمانن جي هٿان ڪسي وياسون ته مردار

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

ٿياسون ۽ جيڪڏهن انهن کي ڪنوسون ته سندن خون اسان جي گردن ۾ رهندو، ۽ ان جو بدلو [160] جهنم جي باهه آهي. بيشڪ تنهنجي نعمت ۽ نمڪ جو حق اسان جي گردن ۾ آهي، ۽ اهڙو ڪو به ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪو نه ٿو اچيم، جو تنهنجو خيرخواه هجي. پر مان هن (عرب جي) لشڪر جي طاقت کان بيخوف نٿو رهي سگهان جيتوڻيڪ تنهنجي نعمت جي زير بار آهيان، [تاهم]مون کي [هتان نڪري وڃڻ جي] موڪل ڏي"(1).

محمد عِلافيءَ جي درخواست ۽ ڏاهر جو ان کي جواب ڏيڻ

هنن ٻوٽن جي باغبان اهڙيءَ طرح ظاهر ڪيو آهي ته: عِلافيءَ جڏهن هيءُ احوال ڪيس ٻڌايو، تڏهن ڏاهر چيو: "مون تو کي هھڙي ڏينهن لاءِ رکيو هو، پر جنهن صورت ۾ تون مون کي هن حادثي ۾ مدد نٿو ڪري سگهين ۽ منهنجو حڪم (مڃڻ) توکي ڏکيو ٿو لڳي، ته پوءِ اسان جي خدمت ۽ صحبت مان هليو وڃ."

محمد عِلافيءَ جو هليو وڃڻ

محمد عِلافي هن کان جدا ٿي بيلمان جي حڪومت (1) ڏانهن هليو ويو، جو (بيلمان) ان ملڪ جو والي هو، ۽ اهو ملڪ هن جي ڏاڏي بتابر (يا نيابر) بن بجر(2) جي نالي سان مشهور هو. هو ڏاهر جي ڪُسڻ تائين اتي رهيو.

[محمد بن قاسم جو] محمد عِلافيءَ کي امان ڏيڻ(3)

پوءِ محمد بن قاسم هن کي امان ڏيئي، ڪيس ملڪ جي وزارت جو پروانو لکي ڏنو، ۽ هندستان ڏانهن وڃي اتي جي بادشاهن کي اسلام سان مشرف ٿيڻ يا ڍل ڀرڻ جي ترغيب ڏيندو هو، چڱن واعدن سان کين اميدوار ڪندو هو، ۽ [161]هو سندس [محمد بن قاسم جي] تابعداري ۽ بيعت ۾ ايندا هئا، ۽ جيڪي پروانا گهرندا هئا تن لاءِ خدمت ۾ عرض ڪندو هو. جنهن ڪري سڀيئي سندس اطاعت ۾ آيا. سيني کان اڳ ۾ طاطرس بن بجر بيلمان، ڪيرج (1) جو راجا سر بند(2)ڪنبہ يا ڪشہ(3) جو مالڪ ڪوڪو پٽ موڪو(4) ۽ گيان پٽ تاهر(5) اسلام جو شرف حاصل ڪري ڏن-پرو ٿيا.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

محمد بن قاسم جڏهن ملتان ڏانهن ويو، تڏهن [محمد علافي] وفات ڪئي.

ڏاهر جي عِلافيءَ سان صلاح ڪرڻ

محمد [بن] حسن کان روايت ڪئي اٿن، جنهن بيان ڪيو تہ: پهرئين ڏينهن جڏهن عِلافي جنگ کان معافي گهري ۽ مسلمانن سان لڙڻ کان پاسو ڪيو، تڏهن ڏاهر چيس: ”جيڪڏهن عربن جي جنگ کان معافي ٿو گهرين تہ بہ اسان سان رهي جاسوسي ڪندو رهہ، جيئن اسان کي هنن جي رٿن کان واقف ڪندو رهين، ۽ سندن اٽڪلن جي دفع ڪرڻ جو صلاحون ڏيندو رهين.“ پوءِ عِلافي، ڏاهر سان گڏجي هنن جي حال معلوم ڪرڻ لاءِ جاسوس ٿي ويو. جڏهن عربن جي لشڪر کي ويجهو ويو، تڏهن عربن طعنا هنيا ۽ عِلافي پٺجي موٽي آيو.

---

(1) هن نالي جون اصل پڙهڻيون هن طرح آهن. ر،م،ن،ب،س: قرتي: پ،فوقي. فارسي ڇاپي ۾”قوفي“پڙهڻي اختيار ڪيل آهي جا نہ فقط قياس ويجهو آهي، بلڪ اسان جي خيال ۾ صحيح آهي. علم اللغت موجب، مَعَرَب ۽ دَخيل لفظن جي صورتخطين جي لحاظ سان ”قوفي“ صاف طور”گوپي“ معلوم ٿئي ٿو ۽ اسان ترجمي ۾ انهيءَ اصلي نالي کي ترجيح ڏني آهي. بشڪريہ، محترم قاضي احمد ميان اختر صاحب.(ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”عطيه ثعلبي“ آهي. ر جي پڙهڻي ”تغلي“ يا ”تقلي“ جا پڻ م جي پڙهڻي آهي. انهن پڙهڻين جي آڌار تي”تغلبي“ صحيح معلوم ٿئي ٿو ۽ ”ثعلبي“ ان جي تصنيف آهي. ان کان سواءِ انساب ۾ پڻ ”ثعلبي“ نقسبت عام ڪانهي.(ن-ب)

(2) هي پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي. ن جي پڻ اهائي پڙهڻي آهي، پ،ڪ: ڪندراهہ ر،م:ڪند اد همہ.

(3) مختلف نسخن جون اصل پڙهڻيون هي آهن: پ،منديته: ر: مقدمنيه، م،س، مقدونيه: ن،مقديته: ڪ،مقديفه: فقط پ جي پڙهڻي جي صورت علحده آهي ۾ ان جي لحاظ سان اصل نالو”مَندِيڻَ“ يا ”ماندَنَ“ ٿي سگهي ٿو. مگر ٻين سڀني نسخن جي قراعتن ۾ هن نالي جي شروع ۾”مق“ آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان پ جي پڙهڻي بہ غالباً ”مقدينه“ ”مقدنيه“ جي بگڙيل صورت ٿي سگهي ٿي. فارسي ڇاپي ۾ ”مقدنيه“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. ٻئي صورت م،س جي قراءت آهي جنهن ۾”و“ اضافي آهي: ۽ ٽين صورت ن جي قراِت آهي جنهن جي پوئين حصي ۾ ت آهي ۽ اها پڙهڻي ”مقدتيه“ بہ ٿي سگهي ٿي، م،س جي قراِت بہ ”ن“ جي بدران جيڪڏهن ”ت“پڙهجي تہ اها پڙهڻي ”مقدوتيه“ ٿي سگهي ٿي. انهيءَ لحاظ سان مقدنيه، مقدوتيه ۽ مقدتيهپڙهڻيون ٿي سگهن ٿيون، جي ميگهڏنِيه، ميگهدُوتيه ۽ ميکهدَتيہ جهڙن اصلي نالن ڏانهن رهنمائي ڪن ٿيون. جيئن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

۽ سنڌ ۾ ڏٺي، ڏڻ، ڏنو وغيره لفظ عام آهن، تنهنڪري اسان متن ۾ ميگهڏنيه پڙهڻي رکي آهي.(ن-ب)

(4) اصل ۾ ”مصعب بن عبدالرحمان“. ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو متي حاشيه ص [101].(ن - ب)

(1) بيٽ واري ايراضي لاءِ اصل عبارت ”جزيره بيت“ آهي.(ن-ب)

(2) اصل ۾: ”زَحر جعفي“ حقيقت ۾ محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ زَحر نه بلڪ سنڌس پٽ جهم بن زحرالجعفي شامل هو. ڏسو متي ص [101 ۽ 102] (ن - ب)

(1) هيءَ عبارت نسخي ر تان ورتل آهي. اصل ۾ سڄو فقرو هن طرح آهي: ”و از آب مهران بتفاريق مي گذشتند.“(ن-ب)

(1) هن عنوان جو اهو مطلب ناهي ته بيهر پل ٻڌائون. مگر پل ٻڌڻ ۽ لشڪر جي لنگهڻ بابت ڪي واقعا بيان ڪيل آهن ۽ انهيءَ ڪري هي عنوان ۽ ان کان پوءِ ٻيو عنوان بيهر لکيو ويو آهي.(ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”جيپور“ پڙهڻي متن ۾ رکي وئي آهي جا س جهڙي غير معتبر نسخي جي پڙهڻي آهي. معتبر نسخن مان ر، ن، ب، جي متفقه پڙهڻي ”جيور“ آهي، پ جي پڙهڻي ”چيور“آهي جا جيور سان موافق آهي. هي نالو متي ص[133] تي اڳي ڇڪو آهي ۽ اتي سڀني نسخن مطابق ”جيور“ آهي. هي نالو وري ص [167] تي آيو آهي، جتي هن نالي جي لفظي معنيٰ”موضع ظفر“ ڄاڻايل آهي ۽ فاضل ايڊيٽر (ڊاڪٽر دائود پوٽي) آخر ۾ ص[133] جو حاشيو لکندي لفظ ”جيور“ کي انهيءَ معنيٰ سان هن طرح تطبيق ڏني آهي: ”جي=ظفر --- ور (مشق از ورُو) = محيط ۽، يعني موضعي محيط بظفر“ (ڏسو فارسي ڇاپو ص 263). ص[167] تي ۽ پ ۽ ر جهڙن جهونن نسخن جي پڙهڻي ”جيور“ آهي، انهيءَ ڪري هن صفحي تي توڙي ص[167] تي اسان ”جيور“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي.(ن-ب).

(2) سڀني نسخن مطابق هت ”قيسي“ مگر ص [171] تي ”اَلدمشقي“.

(1) شايد علافيءَ جو بيت ”لاتـقـِيـمـن بدَار-الخ“ جو متي صفحي [138] ۾ لکيو ويو آهي، سو هن موقعي تي چيل تو ڏسجي. ڇاڪاڻ ته هن موقعي سان اهو بيت مناسب آهي ۽ جتي لکيو ويو آهي، انهيءَ جاءِ سان ڪا به مناسبت نٿو رکي.(مترجم)

(1) اصل عبارت: ”ممالڪ بيلمان“. بيلمان راجا جي نالي طور آيو آهي. هت پ جي پڙهڻي”چلمان“ آهي.(ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ هيءُ نالو ”بتابر بن الحر“ ڪري لکيو ويو آهي، جو پ، ن، ب، م نسخن مطابق آهي. ر جي پڙهڻي ”نيابر بن الحر“ آهي، هيٺ ص [162] تي ”طاطرس بن بجر بيلمان“جو نالو آيل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هت ۽ ”الحر“ جي بدران صحيح ”بجر“ آهي. (ن-ب)

(3) هيءُ عنوان صرف علافيءَ جي سلسلي ۾ هتي اڳي ويو آهي ۽ ”پوءِ محمد بن قاسم-الخ“ مان”پوءِ“. جي معنيٰ ته ”هن واقعي بعد“ ۽ نه ته ”هن کان يڪدم پوءِ“. علافي پوءِ ۽ جيسينه سان گڏ رهيو ۽ غالباً ان بعد محمد بن قاسم ڪيس امان ڏني ته هندستان جي بادشاهن وٽ سنڌس ايلچي ٿي وڃي. تنهن ڪري هو ڪشمير جي راجا وٽ ويو، جنهن لاءِ ڏسو صفحو [203]. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

(1) ر، ن، ب، س، ڪ جي پڙهڻي ”ڪيوج“ آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ غالباً صحيح پڙهڻي ”ڪيرج“ ئي آهي. جنهن جو ذڪر هن بعد [218] ۽ [228] صفحي تي اچي ٿو. پ، م جي پڙهڻي ”ڪنوج“ آهي جا مناسب نٿي نظر اچي.(ن-ب)

(2) پ: سوبند: ڪ: سونيذ.

(3) فارسي ڇاپي ۾ ”ڪنبہ“ جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي: مگر ر، ن، ب، س جي پڙهڻي ”ڪته“آهي، جنهن مان ”ڪشه“ جو بہ گمان نڪري ٿو، وڌيڪ توضيع لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ صفحو[162].(ن-ب)

(4) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي ”ڪهوڪ بن موڪ“ آهي جا غالباً م مطابق آهي. ٻين نسخن ۾ هي سجو نالو ڏنل ڪونهي: پ ۾ فقه ”ڪ“ آهي ۽ ن ۾ ”بن موڪ“ (ن-ب)

(5) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي ”قبايض بن طاهر“ آهي جا غالباً ب مطابق آهي. ن جي پڙهڻي بہ اهائي آهي، مگر ر،م جي پڙهڻي ”قيان بن طاهر“ آهي ۽ اسان انهيءَ جي مدار تي ئي ”ڳيان بن تاهر“ ڪري لکيو آهي.(ن-ب)

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکيو موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم سمورو احوال خط ۾ لکي حجاج ڏانهن موڪليو، ۽ ٻڌايائينس تہ اسلام جو لشڪر مهراڻ ٽپيو آهي، ۽ ڏاهر ڪافر سان هڪ دفعو سامهون ٿيا آهيون، جنهن ۾ ڪافر ڀڄي ويا- والسلام. [162]

حجاج جو خط محمد بن قاسم ڪي پهچڻ

”پيارا فرزند عمادالدين محمد بن قاسم! تو جيڪي لکيو آهي سو معلوم ٿيو. هيءُ نمونو جيڪو لکيو اٿيئي سو اصل ٺيڪ آهي. الله تعاليٰ جي حڪم ۽ خدائي توفيق سان موافق هيءُ ڪم (هيئن) ٿو ڏسجي تہ خدا عزوجل جي بيمثال درگاهہ ۾ پنج وقت نماز ادا ڪرڻ سيني ضروري ڪمن کان مقدم رکين، تڪبير، قرآت، قيام، رڪوع، سجدي ۽ قعود وقت عاجزي ۽ زاري سان امداد گهرين، ۽ زبان کي الاهي ذڪر سان تر رکين، تہ جيئن تنهنجا سڀيئي ڪم انتظام سان رهن، ڇاڪاڻ تہ خدا تعاليٰ جي عنايت کان سواءِ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي دٻدٻو ۽ طاقت حاصل نٿي ٿئي. تون جڏهن سمورو ڀروسو ۽ ٽيڪ بادشاهہ عزوجل جي فضل ۽ ڪرم تي رکندين، تڏهن تنهنجون سڀ اميدون پوريون ٿينديون، ۽ فتح ۽ نصرت تو سان شامل ۽ مددگار ٿيندي. انشاءَ الله تعاليٰ“-- حُمران جو لکيل.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ڏاهر جو جيسيہ کي جنگ ڪرڻ جي مقدمہ طور موڪلڻ

خبرن جي مصنفن هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: جڏهن محمد عِلافي جاسوسيءَ ڪان موٽي آيو، تڏهن راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جيسِيہ کي ڪجهہ لشڪر ۽ هاٿي ساڻ ڏيئي موڪليو. جيسِيہ هاٿيءَ تي ويهي اسلامي لشڪر جي سامهون اچي جنگ جوٽي. گهڻي لڙائيءَ کان پوءِ، جنهن ۾ ڪافر ڪنا ۽ پڳا، جيسيہ کي هٿياربندن ۽ باڊي گارڊن جي جماعت سوڏو چوڌاري گهيرو ڪري ورتائون، ۽ [ڪيس چئني] طرفن کان ڦري آيا. جڏهن عربن جي لشڪر جيسِيہ تي حملو ڪري، سندس لشڪر جي گهڻي ياڱي کي دوزخ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو، تڏهن فيلبان جيسِيہ جي دل جو احوال معلوم ڪرڻ چاهيو، تہ جنگ تي [163] ضد اٿس يا موٽڻ جو خيال رکي هن مصيبت کان نڪرڻ ٿو گهري. (فيلبان جو اشارو:) فيلبان هاٿيءَ کي چيو تہ: ”اي هاٿي! مرڻ ٿو گهرين يا جوٽڪارو؟ چاڪاڻ تہ راجا ڏاهر تہ جيسِيہ جي حياتي ٿو چاهي: تنهنجو ڪهڙو خيال آهي؟ موٽ تہ جوٽڪارو مليئي.“ (جيسِيہ جو فيلبان کي جواب:) جيسِيہ چيو: ”اسان ڪيئن ڇٽي سگهنداسين؟ چاڪاڻ تہ دشمن جي سامهون ٿيا آهيون ۽ تنگ آهيون، نڪري وڃڻ جو رستو اسان لاءِ ڏکيو آهي ۽ چارئي طرف بند.“ فيلبان سمجهيو تہ جيسِيہ جو جنگ مان پڇي نڪرڻ جو پڪو ارادو آهي. هو حياتي گهري ٿو، ۽ جنگ کان پشيمان ٿيو آهي، سو هاٿيءَ کي تکو ڪري حملو ڪيائين. عرب پيادا خواه سوار هاٿيءَ جو مقابلو نہ ڪري سگهيا، ۽ ڇڙوڇڙ ٿي ويا، جنهن ڪري جيسِيہ لاءِ ڀڄڻ جو رستو خالي ٿي پيو. هو منهن ڦيرائي ڀڄڻ جو رستو اختيار ڪري اچي ڀيءُ وٽ پهتو، ۽ سندس سارو لشڪر ڪُسي ويو. راجا ڏاهر انهيءَ آبگير (چچ) جي ايرندي پاسي کان لٿل هو. جيسِيہ کي ڏسي شڪر ڪيائين، پنهنجي معبود جو سجدو واجب ڄاتائين، ۽ پنهنجي پٽ جي سلامتيءَ سان موٽي اچڻ تي (ان معبود جي) تعريف ۽ ساراهہ ڪيائين.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

انهيءَ ڏينهن حجاج جو خط پهتو، جنهن ۾ حڪم هو ته جتي ڏاهر آهي، اتي وڃي ساڻس مقابلو ڪج، ڇاڪاڻ ته فتح تنهنجي ٿيندي ۽ ڪافر خوار خراب ٿي پڄي ويندا.

ڏاهر لعين سان پهرئين ڏينهن لڙائي ڪرڻ [۽ راسل جي بيعت ڪرڻ]

محمد بن ابي الحسن مدني (1) ڪان روايت ڪئي اٿن ته: جڏهن جيسينہ بن ڏاهر شڪست کائي موٽيو، ۽ سندس لشڪر ڪسي ويو، تڏهن راسل [164]، محمد بن قاسم ڏانهن بيعت ڪرڻ لاءِ قاصد موڪليو . وزير ڪيس چيو ته: ”راجا ڏاهر جو سمورو پروسو تنهنجي موافقت تي آهي، ۽ تو تي پورو اعتماد اٿس. تون جيڪڏهن هن وقت ساڻس مخالفت ڪندين ته اهو تنهنجي اولاد لاءِ عار ٿيندو. اهو پڻ معلوم نه آهي ته عربن کي فتح ٿيندي يا نه؟ تنهنجو ڀاءُ موڪو (اڳيئي) ڏاهر جو مخالف هو، تنهن ڪري وڃي اسلامي لشڪر سان مليو، ۽ تو کي ڪنهن به بهاني جي مجال نه آهي“ [پر] راسل وزير جي چاڻ ڪان سواءِ قاصد موڪلي چيو: ”هيءُ قول منهنجي زبان مان نڪتو آهي، ۽ محمد جي خدمت جو طعنو (پڻ) لڳي چڪو آهي. پر آءٌ پنهنجي عزت به چاهيان ٿو، جيئن مخالفن جي شرمائڻ ڪان بچاءُ ۾ رهان. (تنهن ڪري صلاح ڪئي اٿم ته) مان فيصلو ڪندس ته فلاڻي رستي ڪان راجا ڏاهر جي خدمت ۾ وڃان ٿو. تون پنهنجن سوارن جي هڪ فوج موڪل، جيڪي انهيءَ وقت تي رستو جهلي، مون کي گرفتار ڪن ته جيئن طعني کان بچي وڃان، ۽ اسان جو مطلب به حاصل ٿي وڃي.“ انهيءَ انجام تي راسل بيٽ جي قلعي مان نڪتو ، ۽ وسايي کي (پنهنجي بجاءِ) مقرر ڪري هدايت ڪيائينس: ”جيڪڏهن عربن جو لشڪر اچي ته انهن سان جنگ نه ڪج، ۽ سندن خدمت ۾ حاضر ٿي حتي الامڪان سندن راضي ڪرڻ جي حد ڪان وڌيڪ ڪوشش ڪج، ڇاڪاڻ ته ائين ٿو سمجهجي ته هيءُ ملڪ عرب جي لشڪر جي حوالي ٿيندو.“ آخر راسل اهو ارادو ڪري اتان روانو ٿيو. هوڏانهن محمد بن قاسم [پڻ] پنج سؤ تيز سوار مقرر ڪري، انهيءَ انجام واري جاءِ ڏانهن موڪليا.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

نيٺ راسل بہ اچي پهتو ۽ (پنهنجي) انهيءَ قول موجب بيهي رهيو. هن جي لشڪر سمجهيو تہ جنگ لاءِ بيهڪ ڪئي اٿس. سو جنگ ۾ جنبي ويا. (هي واقعو ڪنبہ (1) جي قلعي ڪان پنجن فرلانگن جي پنڌ تي انهيءَ جاءِ تي (ٿيو) جنهن کي نيطري واهہ (2) چون ٿا. راسل کي پڄڻ ڪان شرم ٿي آيو، ۽ جنگ ڪان پڻ پاسو ٿي ڪيائين، تنهن ڪري سندس ڳپل لشڪر ڪُسي ويو. [165] جيئن تہ محمد بن قاسم سندس گرفتار جي پارت ڪئي هئي، ۽ حڪم ڪيو هئائين تہ ڪيس ڪهجو نہ، تنهنڪري ڪيس ڪوبہ گهاءُ نہ ڪيائون، ۽ هن کي سندس هڪ لشڪر جي فوج سميت گرفتار ڪري، محمد بن قاسم وٽ وٺي آيا. محمد بن قاسم هن کي سڏي چيو تہ: ”اي راسل! تون چاهين ٿو تہ تو کي تنهنجي پاءُ موڪي جي مهابي بخشان؟ ۽ هن کان اڳي تو کي استدعا ڪيم (پر نہ مڃئين ۽) نيٺ اسان سان مقابلي جو خيال ڪيئي، ۽ گرفتار ٿي آئين. هاڻيءَ انهيءَ عار کان آزاد آهين، جنهن جو تو کي فڪر هو، تنهن ڪري اسان سان موافق ٿيءُ تہ توتي سچيون مهربانيون ڪريون، ۽ جنهن ولايت جو عرض ڪرين، سان تو کي عطا ڪريون.“ راسل خدمت بجا آڻي رضامنديءَ جو شرف حاصل ڪيو.

راسل جو محمد بن قاسم سان عهدنامو ڪرڻ

راسل خدمت جو شرط بجا آندو ۽ پڪو انجام ڪري چيو تہ: خدا تعاليٰ جي حڪم کي ڪو بہ روڪيندڙ يا دفع ڪندڙ نہ آهي. جڏهن تو مون کي پنهنجي احسان جو گرويدو ڪيو، تڏهن هن کان پوءِ تنهنجي خدمت ۾ رهندس ۽ تنهنجي رضا کان ٻاهر نہ ويندس، ۽ جيڪو تنهنجو فرمان ٿيندو، انهيءَ جي تابعداري ڪندس. انهيءَ کان ٿورو پوءِ راسل مري ويو، ۽ ولايت جو سڄو ڪاروبار موڪي جي حوالي رهيو.

جڏهن راسل ۽ موڪي اتفاق ڪري، محمد بن قاسم کي منزل ڪٽڻ جي ترغيب ڏني، تڏهن اتان منزل پٽي وڃي انهيءَ جاءِ ۾ لٿا جنهن کي نارائي (1) چوندا آهن. ڏاهر قاجيجاق (2) ۾ (لٿل) هو. اتي ڏنائون تہ اسلام جي لشڪر ۽ ڏاهر جي وچ ۾ هڪ وڏي چيچ (3) هئي، جنهن جو لنگهڻ ڏکيو هو: جنهن تي راسل چيو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ايڊمن:امير عدنان

تہ: ”شال امير عادل عمادالدين سلامت رهي! هيءَ ڇچ ٽپڻ گهرجي.“ آخر راسل ٻيڙيون هٿ ڪري ٿيهہ-ٿيهہ مرد لنگهايا، ۽ نيٺ پورو لشڪر [166]ٽپي ويو، ۽ وچ ۾ فقط هڪ خليج وڃي رهي. (اتي) راسل [محمد بن قاسم کي]چيو تہ: ”توکي هڪ منزل مٿي وڃي جيوَر(4) ۽ دڌاواهہ(5) تي، جو راؤڙ جو هڪ ڳوٺ آهي، ڪئمپ ڪرڻ گهرجي، جيئن سندس (ڏاهر جي) اڳيان پنيان اچي سگهين، ۽ ساڻس جنگ ۾ پڇي پورو پوين، ۽ سندس سازو سامان تي ڪامياب ٿي قبضي ۾ آڻين.“ محمد بن قاسم انهيءَ صلاح تي ڀروسو ڪري، وڃي جيوَر ۾ دڌا واهہ جي ڪناري تي منزل ڪئي.

محمد بن قاسم جو جيوَر جي منزل تي لهڻ

پوءِ راجا ڏاهر کي خبر ملي تہ محمد بن قاسم، عرب جي لشڪر سان، جيوَر ۾ منزل ڪئي آهي. وزير سياڪر ٻڌي چيو تہ: ”هاءِ ! برو (سوڻ) ٿيو. انهيءَ جاءِ کي جيوَر چون ٿا يعني ”فتح جي جاءِ“ (1)، ۽ جڏهن لشڪر وڃي انهيءَ جاءِ تي پهتو تہ فتح ۽ ڪاميابي ساڻن همراهہ رهندي.“ راجا ڏاهر هن حقيقت کان تنگ ٿيو، ۽ سندس دماغ تي غيرت جي باهہ غالب ٿي، ۽ ڪاوڙجي چيائين تہ:”هڏباريءَ (2) ۾ لٿو آهي، جا اها جاءِ آهي جتي (رڳا) هڏا پهچندا آهن.“ ڏاهر اُتان اٿيو، ۽ ٻيجي وڃي پاڻ کي راوڙ جي قلعي ۾ ستيائين، ۽ سندس پوئلڳ، ۽ سازو سامان بہ انهيءَ قلعي ۾ رهيا. [هاڻي هو] اهڙي جاءِ تي اچي وينو جتان عربن ۽ ڏاهر جي لشڪر ۾ (فقط) ٽي ميل (مفاصلو) هو. اتي ڏاهر هڪ نجومي کان پڇيو تہ: ”اڄ مون کي لڙائي ڪرڻ گهرجي يا نہ؟ ۽ زُهرو ڪٿي آهي؟ هنن ٻنهي لشڪرن جي غالب ۽ مغلوب جو حساب ڪري نتيجو معلوم ڪر تہ آخر ڇا ٿيندو.“ (نجوميءَ جا فيصلا)، نجوم جي نتيجي معلوم ڪرڻ کان پوءِ [167]، نجومي جواب ڏنو تہ: ”حساب جي نقط نظر کان غلبو عربن جي لشڪر جو آهي، ڇاڪاڻ تہ زهرو هنن جي پنيان آهي ۽ تنهنجي سامهون.“ هيءُ ڳالهہ ٻڌي راجا ڏاهر ڪاوڙيو. نجوميءَ چيو: ”راجا کي ڪاوڙجڻ نہ گهرجي: حڪم ڪر تہ زهري جي سوني تصوير ٺاهين، جيئن زهره تنهنجي پنيان رهي ۽ تنهنجي فتح ٿئي.“ پوءِ (زهري جي) صورت ٺاهي سندس

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

ڪنجڪ سان ٻڌائون. محمد بن قاسم (اجا ٻه) ويجهو آيو ۽ (هاٿي) ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ اڌ فرلانگ جو مفاصلو رهيو.

ٻئي ڏينهن جنگ ڪرڻ

ٻئي ڏينهن اتان ٻه منزل پٽي اچي ٻن سڌن پنڌ تي لٿو. جڏهن عربن جو لشڪر ويجهو اچي لٿو، تڏهن ڏاهر پنهنجن راڻن مان هڪ ٺڪر کي گهرايو، جنهن کي ”جهاپو اڳواڻ“ (1) ڪري سڏيندا هئا، ۽ چيائينس ته توکي محمد بن قاسم جي سامهون وڃڻ گهرجي. حڪم جي اشاري تي، ڪاٽو اڳواڻ پنهنجو لشڪر وٺي ٻاهر نڪتو، ۽ اسلام جي لشڪري سامهون ٿي جنگ جوٽيائين. صبح جي شروع کان وٺي شام جي گذرڻ تائين دلير بهادرن ۽ مردن ٻنهي طرفن کان جهڙپون ڏنيون: نيٺ جڏهن ٿڪا تڏهن موٽي ويا.

ٽئين ڏينهن ڏاهر جي عربن سان جنگ ڪرڻ

ٻئي ڏينهن ڏاهر لعين، جاهين کي حڪم ڪيو. هو بهادر مرد هو، ٻاهر نڪري لڙائي شروع ڪيائين، تان جو ڪُسي ويو. آخر جڏهن [اها حالت ٿي جو]جيڪا ٻه فوج [168] ٿي موڪليائين سا اسلام جي (لشڪر جي) خونخوار ترار جو لقمو ٿِي، تڏهن سياڪر وزير، اڳيان اچي خدمت بجا آڻي عرض ڪيو: ”اي راجا! هيءَ رَوِش جنهن سان تون جنگ ٿو ڪرين، غلطي آهي. توکان ڪئين دفعا غلطيون ٿيون آهن، پر اجا ٻه تجربو نٿو پرائين. جيتوڻيڪ انساني تدبير خدائي تدبير سان برابر نه ٿيندي، تاهم وقت جي بادشاهن جي بلند راءِ جي آڏو ڪو چوٽڪاري جو رستو تيار ڪر. پهريائين ته جڏهن هي عربن جو لشڪر مهراڻ پار ڪري رهيو هو، ۽ چُلنگيون چُلنگيون ٿي پئي لنگهيا، تڏهن توکي هنن جي سامهون ٿيڻ گهربو هو، جيئن ڪين ٻيءَ جنگ ڪان ڊپ ٿئي ها. هاٿي جڏهن گڏ ٿي مقابلي لاءِ آيا آهن، ۽ جنهن ٻه ٺڪر کي موڪلين ٿو، سو مات ٿو ٿئي، تڏهن اها ڳالهه چڱي نه آهي. (هاٿي) تو لاءِ چڱو ائين ٿيندو ته ساري لشڪر ۽ نوڪرن، پيادن خواه سوارن سان هاٿيءَ تي (چڙهي) مٿن حملو ڪر. جيڪڏهن توکي فتح نصيب ٿي ته پوءِ ته تنهنجي مراد حاصل ٿي ۽ تنهنجو دشمن دفع ٿي ويندو. ٻيءَ صورت ۾ هو غالب

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ٿيندا ۽ تون پاڙيسري بادشاهن جي شرم کان معذور رهندين، ۽ تنهنجي پٽن ۽ پوين کي بہ ڪوبہ طعنو نہ لڳندو.“ڏاهر هيءَ ڳالهہ قبول ڪئي.

چوٿين ڏينهن جي جنگ

ٻئي ڏينهن سندس حڪم تي جنگ جو نغارو وڄائي، جهندو کڙو ڪيائون، ۽ اٽڪل پنج هزار ناليرا سوار ۽ چالاڪ جنگي جوان ۽ شهزادا، سٺ [169]مست هاٿي، ڪي چون ٿا تہ جنگي هاٿي هڪ سؤ هئا، ۽ ويهہ هزار زرهن ۽ ڍالن سميت پيادا جنگ لاءِ سندس اڳيان روانا ٿيا پاڻ هڪ مست هاٿيءَ تي پالڪي ٻڌي، لوهو برگستوان وجهي، زرهہ ڍڪي، ۽ ڪمان تي زهہ چاڙهي ويٺو. ساڻس گڏ پالڪيءَ ۾ بہ ٻانهيون هيون: هڪڙيءَ ڪيس هڪبئي پويان تير ٿي ڏنا ۽ ٻيءَ پان ٿي پهچايو.

ڏاهر جو محمد عِلافيءَ کي پنهنجي پٺ سان گڏ موڪلڻ

پوءِ (هڪ پاسي) پاڻ لشڪر وٺي هليو، ۽ (ٻئي پاسي) پٺ کي ڏار ڪري چيائين تہ: ”محمد عِلافيءَ کي تو سان گڏ روانو ٿو ڪريان. عربن جي جنگ کي هو بهتر ٿو ڄاڻي. هو جيئن بہ اڳتي وڌڻ يا پنتي هٽڻ جو حڪم ڪري، تون سندس حڪم ۽ اشاري جو پابند رهج.“ اهو ڏينهن نائين رمضان، سن ٿيانوي هجري هو.

ڏاهر جي پهچڻ وقت، محمد بن قاسم مسلمانن جي دلين کي تقويت ۽ جنگ جي ترغيب ڏيئي رهيو هو، ۽ چيائين ٿي: ”اي عربو! اڄ ڪوشش جو ڏينهن آهي. اسلام خاطر ڪوشش ڪريو. جدوجهد بجا آڻيو، ۽ خدا جي پروسي تي آسرو ۽ قوت رکو تہ جيئن مشرڪن کي دفع ڪري سگهو، ۽ سندن ملڪ خواهہ ملڪيت توهان جي ورثي ۾ اچي ۽ مال خواهہ ملڪ تي توهان قبضو ڪريو. [پر]جيڪڏهن توهان مضبوط نہ هوندا، بلڪ پريشان ۽ دل شڪستا ٿيندا، ۽ عاجزيءَ ۽ ضعف کي پاڻ وٽ اچڻ ڏيندا تہ پوءِ هو (توهان تي) غالب ٿيندا، ۽ سيني کي کهي ڇڏيندا. ميدان انهن جي هٿن ۾ رهندو. توهان کي پنهنجو سامان ڏيٺو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ايڊمن:امير عدنان

پوندو، [170] ۽ توهان مان هڪڙي کي بہ جيئرو نہ ڇڏيندا. جيڪڏهن ڪافرن ڪان منهن ڦيرائيندا تہ پوءِ توهان جي جاءِ جهنم ٿيندي ۽ توهان جي وڏن لاءِ داغ ٿيندو.“
هاڻي مُحرِز بن ثابت الدمشقي(1) ۽ اويس بن قيس کي ڇهن هزارن سوارن سان مقدمي (لشڪر جي اڳ) تي مقرر ڪري، آبگير (ڇچ) ٽپڻ جو حڪم ڏنائين. هو اها جوئي [يعني وهندي يا گهاري يا واهہ] ٽپي ويا جيڪا ڏاهر ۽ اسلام جي لشڪر جي وچ ۾ هئي. پوءِ عطاءَ بن مالڪ القيسي ۽ ذڪوان بن علوان البڪري کي پڻ لشڪر جي مقدمہ (مهڙ) جي واهر ڪرڻ جي اجازت ڏنائين. اهي پڻ لنگهي ويا. (اتي) محمد عِلافيءَ ڏاهر کي چيو: ”اي هند ۽ سنڌ جا راجا! هيءَ فوج جيڪا تنهنجي سامهون آئي آهي، لشڪر جي پشت پناهہ ۽ بهادر شينهن آهن، حرفتي جانباز، ڪارائتا بهادر، ۽ هوشيار سوار اهي ئي آهن.
جيڪڏهن [تنهنجا سپاهي] هن فوج کي دفع ڪري سگهيا تہ پوءِ تنهنجو مقصد پورو ٿيندو، ۽ جيڪڏهن دفع نہ ڪري سگهندا تہ پوءِ توکي شڪست ڏيئي ڇڏيندا. (وڌيڪ) تنهنجي راءِ بلند هجي!“

چوٿين ڏينهن ڏاهر جي عربن جي لشڪر سان جنگ ڪرڻ

اها ڳالهہ ٻڌي ڏاهر پوري لشڪر سان هلان ڪئي. ڪي هاٿي مقدمہ ۾ روانا ڪري، قلب (لشڪر جي وچ) کي پنهنجي چئني طرفن کان گڏ ڪيائين. هٿيار ڪٽندڙ پيادا، تير انداز، ٻرڇيون ۽ نيمچا، لوهو دستو جنهن کي (فارسيءَ ۾) سيل بہ چوندا آهن، ڪٽندڙ اڳيان (ڪيائين): تير انداز ساڄي، ۽ هٿيار بند قابل سوار کاٻي (ٻيهارپائين). هن طريقي سان جنگ جوٽيائون تہ [171] عُبيد بن عقِاب، جو انهيءَ ڏينهن محمد عِلافي کان ڦري محمد بن قاسم وٽ آيو هو، خبر ڏني تہ:
محمد عِلافي ڏاهر کي چيو آهي تہ عرب جي هيءُ فوج وارا، جي پاڻي ٽپي آيا آهن، سي اسلامي لشڪر جا اڳواڻ ۽ هوشيار سوار آهن، جنهن تي ڏاهر پنهنجي لشڪر کي وڙهڻ جو حڪم ڏنو آهي، ۽ سندس سيني هٿيار بندن ۽ تلوار بازن وڙهڻ جو ارادو ڪيو آهي. (هيءُ ٻڌي) محمد بن قاسم چوند لشڪر کي اڳتي وڌڻ

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

جو حڪم ڏنو، جنهن تي سيني جنگي سوارن ۽ جنگجو بهادرن (گهوڙا) اڳتي تڙيا. محمد (بن قاسم) سان فقط قلب (لشڪر جو وچ) ۽ ڪي خاص ماڻهو وڃي رهيا. موڪي [پٽ] وسايي ڪي پڻ پنهنجي فوج ۾ بيهاري، لڙائي ڏانهن رخ ڪيائين. هاٿي سيني پاٽي لنگهي وڃي جنگ جوٽي . محمد بن قاسم، مـحـرِز بن ثابت سان گڏ، قلب (وچ لشڪر) ۾ وڃي بيٺو، جـهـم بن زَحر الجـُعفِـي کي مـيمنہ (لشڪر جي ساڄي) تي، ذڪوان بن علوان اَلبڪري کي ميسرَه (لشڪر جي کاٻي) تي، عطاءَ بن مالڪ القـيسيءَ کي مقدمہ (لشڪر جي مهڙ) تي مقرر ڪري، نُباته بن حنظله کي ساقہ (لشڪر جي پچاڙي) تي بيهاريائين. تنهن کان پوءِ محمد بن قاسم چيو تہ: ”اي عربو! جيڪڏهن مون سان ڪو حادثو پيش اچي تہ پوءِ توهان جو امير مُحرز بن ثابِت آهي، ۽ جيڪڏهن اهو بہ شهيد ٿي وڃي تہ پوءِ اوهان جو امير سعِيد ٿيندو.“

---

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”محمد بن ابي الحسن المدائني“ لکيو ويو آهي مگر پ، ر، م، ن، ب، س، ڪ جملي نسخن جي متفق پڙهڻي ”مدني“ آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان متن ۾ ”مدني“ رکيو آهي. ر، م جي پڙهڻي ”محمد بن الحسن مدني“ آهي. وڌيڪ توضيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [164].(ن-ب)

(1) ب: ڪهنبه، س: ڪينهه، ڪ: ڪنبه

(2) فارسي متن ۾: ”جوي نيطري“ پ: بيطري، م،س: بنطري، ر: نبطزي.

(1) ر،م: ناراني، ڪ: نارامني.

(2) ر،م قاجيجات.

(3) اصل عبارت: آبگيري بزرگ.

(4) فارسي ايڊيشن ۾ ”جيپور“: ڪيل ترميم لاءِ ڏسو متي حاشيہ ص [160]

(5) هي پڙهڻي فارسي ايڊيشن ۾ اختيار ڪيل آهي جا شايد م جي آهي. پ: دهاؤر، ن: ودهاراهہ ب: دهاداه، س:دهاوه.(ن-ب)

(1) اصل عبارت: موضع- ظفر.

(2) اصل ۾: هدباري

(1) اصل الفاظ ”دبيرڪور“ جنهن جي لفظي معنيٰ ٿيندي ”انڌو دبير“ مگر هيٺ هلي ان ڪي ”دبير آعور“ يعني ڪاڻو دبير سڏيو ويو آهي. جنهن جي معنيٰ تہ انڌو ڪونہ هو، مگر ڇاهپو هو.”دبير“ جي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

عام معنيٰ ”منشي“ يا سيڪريٽري، مگر اهو درجو وزير يا صلاحڪار جي برابر هو. هت اسان هن بيان جي سلسلي ۾ عام مفهوم کي مدنظر رکي، هن لفظ جو ترجمو ”اڳواڻ“ڪيو آهي.(ن-ب)

(1) هت جملي نسخن مطابق ”الدمشقي“ يا ”دمشقي“ آهي، مگر متي ص [160] تي جملي نسخن مطابق ”قيسي“ آهي.(ن-ب)

خميس جي ڏينهن جنگ ڪرڻ

پهريائين مُحرِز حملو ڪيو ۽ بيهي جنگ ڪيائين، تان جو شهيد ٿي ويو. پوءِ سعِيد لشڪر کي همٿ ڏياري لڙائي ڳنڍي. حسن بن محبة(1) البڪريءَ جو آڳونو، جنگ هلندي ترار جي ڌڪ سان لهي پيو. جڏهن مست هاٿي چڙيا، تڏهن مسلمان مضبوطيءَ سان، تولا تولا ٿي هاٿين جي پويان ڦري آيا، ۽ نوَ هاٿي[172] واپس ورائي ڇڏيائون. اسلامي لشڪر حملو ڪري، ڪافرن کي ٽڙي اتي پهچايو جتي سندن صف هئي. (اتي) ڏينهن پورو ٿيو ۽ ٻيئي لشڪر موٽي ويا.

تاريخ ڏهين ماهه رمضان سن ٽيانوي

هنن ڪنوارين (حڪايتن) جي سينگاريندڙن هن طرح روايت ڪئي آهي تہ: ٻئي ڏينهن جڏهن صبح (پنهنجو) جهان کي سينگاريندڙ ۽ دل کي وڻندڙ حسن، مشرق جي طرف کان دنيا کي ڏيکاريو، ۽ اهو خميس جو ڏينهن هو، تڏهن راجا ڏاهر ٻاهر نڪري، پٽ جيسِينہ کي ڏهن هزارن لوهہ [جي زرهن] ۾ غرق جنگي سوارن سان، جن مان ڪن جا وار ڪليل ۽ تراريون اگهاڙيون ۽ ڪن جا وار ٻڌل ۽ تراريون ۽ ڍالون هٿن ۾ [هيون، لشڪر جي] قلب ۾ (بيهاري) اڇي مسلمانن جي صف جي سامهون بيٺو. ڏاهر سفيد هاٿيءَ تي ويٺل هو، ۽ سندس چوڌاري ٻيا هاٿي پويان [بيٺل هئا]: ساڄي پاسي جيسِينه، ابي پٽ ارجن،(2)نندي ڪوار جو ڏاڏو وڏوڪوار ۽ ڏاهر جو سؤٽ جبين(3)، کاٻي پاسي کان بشر پٽ ڍول(1)، گيهہ(2) پٽ بشر، ڏهرسِينه پٽ ڏاهر، ڪنبه جي حاڪم جو پٽ بيل (يا بيان)(3)، نائلو(4)، جوٽو (5) ۽ مشبد (يا مشيبد) (6) [بيٺل هئا]. سنڌ جا سڀ مکيہ ماٺهو جهڙوڪ بجهاري(7)، اسرهيل(1)، سنج(2)، اسيار(3) لقيا امار(4) ۽ مشرق طرف جا سڀ جت گڏ ڪري پنهنجي پويان بيهاريا هئائين. تلوار جا ڏٽي ۽ ٻي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

خوف بهادر [173] قلب (لشڪر جي وچ) جي اڳيان رکيائين. جنگي هاٿين مان ٻه مَيمنَه (لشڪر جي ڪابي پاڳي) ۾ ۽ ٻه مَيسره (لشڪر جي ساڄي پاڳي) ۾ مقرر ڪري باقي ٻيا سوار هاٿي جاهين جي هٽ هيٺ اسلامي لشڪر جي سامهون روانا ڪيائين.

اسلامي لشڪر جو ميمنه، ميسره ۽ قلب ڪي تيار ڪرڻ

محمد بن قاسم انهن کي ڏسي ٻاهر نڪتو، ۽ [ثُباته] حنظله ڪلابيءَ (5) کي ميمنه تي، ذڪوان بن علوان البڪري کي ميسره تي مقرر ڪري، ابو صابر همداني کي جهنڊا هٿ ۾ ڏيئي، هاٿين جي سامهون بيهاريائين. هُذيل بن سليمان ازدي، زياد بن حواري ازدي(1) ۽ ٻين سوارن جهڙوڪ ثُميلة، مسعود بن الشعريٰ الڪلبي ۽ مخارق بن ڪعب الراسيءَ(2) کي قلب ۾ آڏو (ڪڙو ڪيائين). هاٿي مقدمہ جنگ شروع ڪئي. هڪ طرف کان محمد بن زياد العبدي ۽ بشر بن عطيه پنهنجن سنگتين سميت، ۽ ٻئي طرف کان [محمد بن] مصعب بن عبدالرحمان اَلثقفي ۽ خريم بن عُروَه مدني، ڏاهر جي سامهون ٿيا. جڏهن سڀ گهوڙا ۽ لشڪر جا ماڻهو گڏ ٿيا، تڏهن محمد بن قاسم پنهنجن چونڊ سوارن کي ٽي پٽيون ڪري، هڪ پٽي قلب ۾، هڪ مَيمنَہ ۾، هڪ پٽي مَيسره ۾ (بيهاري)، باقي ٻيا وچي لشڪر جي پويان بيٺا. نفط اندازن(3) کي حڪم ڏنائين تہ پنهنجو سامان ۽ هٿيار تيار رکن، ۽ پنهنجا مشعل ٻاري ٻاهه تيار ڪن. هنن نون سون نفط اندازن کي ٻہ ٽن پاڱن ۾ ورهايائين: ٽي سؤ ماڻهو قلب ۾، ٽي سؤ مَيمنَہ ۾ ۽ ٽي سؤ مَيسره ۾ رکيائين. سيني نفط جا تير ڪمانن تي چاڙهيا. پوءِ جڏهن فجر جي نماز پڙهي صفون سڌيون ڪيائون، تڏهن پنجن صفن تيار ٿي. جهنڊا هٿن ۾ کڻي، [174] گهوڙن تي سوار ٿي، فرض ادا ڪيو. عاليہ قبيلي وارا هڪ صف، بنو تميم ٻي صف، بڪر [بن] وائل [قبيلي وارا] ٽين صف، عبدالقيس وارا پنهنجي قبيلي سميت چوٿين صف، ۽ ارزد [قبيلي جا] پنجين صف. پنجئي قبيلا صفون ٻڌي، محمد بن قاسم ڏانهن متوجهه ٿيا، تہ چا ٿو حڪم فرمائي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

محمد بن قاسم جو خطاب ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم چيو تہ: ”اي عرب وارؤ! ڪافرن جي هن فوج جنگ لاءِ اسان ڏانهن رخ ڪيو آهي. توهان همت ڪجو، ڇاڪاڻ تہ اهي پنهنجي اهل، عيال، مال، گهرن، زمينن ۽ سامان خاطر چتي جنگ ڪندا. توهان الله تعاليٰ جي مدد سان انهن تي حملو ڪريو. الاهي طاقت ۽ سهاري سان سيني کي خونخوار ترار جو ڪاج بڻائي، ذليل ۽ خوار خراب ڪنداسون، ۽ سندن مال ۽ عيال کي هٿ ڪري، ڪافي غنيمتون هٿ ڪنداسون. توهان کي ثابت قدم رهڻ گهرجي، پريشان نہ ٿجو. خاموشيءَ کي پنهنجو زيور بنائجو، ۽ پنهنجي جاءِ تي مضبوط رهي پنهنجي جاءِ جي حفاظت ڪجو. ڪوبہ ماڻهو، قلب کان ميمنہ ۽ ميمنہ کان ميسره طرف (وڃي) ڪنهن جي بہ مدد ۾ مشغول نہ ٿئي. هرڪو پنهنجي مرڪز ۽ جڳهہ تي بيٺو رهي، ڇاڪاڻ تہ خدا عزوجل (هميشہ) متقين جي عاقبت موچاري ڪندو آهي. سدائين ڪلام مجيد زبان تي جاري رکجو ۽ لَاحولَ وَلاَ قوة الا بِاللهِ العلِيَ العظيم چوندا رهجو.“ پوءِ پخالين کي سڏائي چيائين تہ: ”مشڪون پاڻيءَ سان پري هر صف ۾ گشت ڪندا پاڻيءَ ڏيندا رهجو، جيئن ڪوبہ ماڻهو پاڻيءَ جي طلب ۾ پنهنجي جاءِ کان [175] نہ چري.“ ايتري ۾ بڪر بن وائل ۽ بنو تميم قبيلي وارن اچي چيو تہ: ”ڪافرن جو لشڪر هڪ وڏي مصيبت آهي، ۽ هو پنهنجا هٿيار ۽ سامان ناهي جنگ جي تياري ڪري خوشي ڪري رهيا آهن، ۽ توهان جي سامهون ٿيڻ ۽ توجهہ ڪرڻ جي تڪڙي طلب ڪئي اٿن.“

محمد بن قاسم جو جنگي جوانن کي تاڪيد

محمد بن قاسم هنن ڏانهن منهن ڪري چيو تہ: ”اي بني تميم! اي عزيزو!(1)دشمن توهان جي سامهون اچي ظاهر ٿيو آهي، ۽ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو ٿو اچي. توهان کي پڻ پوري طاقت ۽ ساري ڪوشش سان جدوجهد ڪرڻ گهرجي، جيئن توهان جي ڪاروبار جو نظام نيڪ رهي.“ پوءِ محمد بن قاسم سيني کي همت ڏياري ۽ سيئي آماده ۽ تيار ٿيا. هر طرف کان مقابلو ڪندڙن لاءِ دلاورن ۽ جنگي پهلوانن جي پنجن ئي صفن هڪبئي کي سڏيو، ۽ جنگ لاءِ ٻاهر نڪتيون.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..ايڊمن:امير عدنان

محمد بن قاسم جو يارن کي خطاب ڪرڻ

خبرن جي مصنفن فرقد کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: محمد بن قاسم انهيءَ ڏينهن ماڻهن کي خطاب ڪيو ته: ”اي مسلمانو! استغفار گهڻو ڪريو. خداوند عزوجل امت محمدي ﷺ ۾ ٻه چيزون موڪليون آهن: هڪ، مصطفيٰ ﷺ تي صلواة، ٻيو،گناهن کان استغفار سان توهان کي دليون مضبوط ڪرڻ گهرجن، ته خدا عزوجل توهان کي انهيءَ تي غالب ڪري.“ [176]

روايتن ۾ آيل آهي ته جڏهن محمد بن قاسم جنگ شروع ڪئي، ته [سليمان بن]نُبهان ۽ ابو فُضته قُشيرِي (؟) ڪِندِي (قبيلي جي) آزاد ڪيل غلام کي ٻه سؤ چوندڊ سوار ساڻ ڏيئي لشڪر جي مقدمه ۾ مقرر ڪيو، ۽ [هو وجي] ڏاهر، سندس ٺڪُرن ۽ جنگي جوڌن جي سامهون ٿيو، ۽ ڪافرن جي هڪ فوج سان، جا هن سان وڙهڻ لاءِ ٻاهر نڪتي هئي، جنگ جوٽيائين. نيٺ انهن مان گهڻن کي دوزخ ۾ موڪليائين، ۽ ٻيا ڀڄي وڃي ڏاهر کي گڏيا. پوءِ ڏاهر انهن جي مقابلي ۾ٻي فوج موڪلي. اَبوفِضته خدا جو نالو وٺي حملو ڪري، انهن کي پڻ خوار خراب ڪيو. [ڏاهر] ٽيون دفعو ڪي ٺڪُر موڪليا. اَبوفِضته استغفار پڙهي جنگ شروع ڪئي، ۽ انهن کي پڻ ڏاهر جي ڪئمپ تائين ڌڪيندو ۽ ماريندو ويو.

ڪن ماڻهن جو امان گهرڻ لاءِ اچڻ

خبرن جا راوي بيان ٿا ڪن ته (جڏهن) محمد بن قاسم صف جي اڳيان آيو ته اوچتو مشرڪن مان ڪن ماڻهن اچي امان گهري. محمد بن قاسم انهن کي امان ڏني. پوءِ چيائون: ”اي عادل امير! اسان پنهنجي طريقي کان ڦري اسلام جي عزت هيٺ آيا آهيون. پنهنجي چوندڊ سوارن مان هڪ فوج اسان سان ڏي ته وڃون، جو هو غافل آهن، ۽ لشڪر جي پٺيان ڦري اچون، جيئن انهيءَ پاسي کان سندن دل پريشان ٿئي ۽ ڀڄِڻا تي پون. جڏهن پريشان ٿين ته پوءِ اسلامي لشڪر کي چوطرف حملي ڪرڻ جو حڪم ڏي. اسان جي دل شاهدي ٿي ڏئي ته تنهنجي ترار کان هنن ڪافرن تي هڪ مصيبت اچي ڪڙڪندي ۽ برباد ٿي ويندا.“ [177]

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

محمد بن قاسم جو همراهه چونڊڻ

پوءِ محمد بن قاسم بهادر سوارن جي هڪ فوج چونڊي، مروان بن اَشحمَ يمُنِي ۽ تميم بن زيد قيني(1) کي ڀڄ جهنڊن سان انهن جي مٿان مقرر ڪيو، جيڪي هنن جي پٺيان ڦري آيا. مشرڪ هن حال کان بيخبر هئا ته (اوچتو) اسلامي لشڪر تڪبير هڻي مارا ماري ۽ جهاد شروع ڪيو. [اهو حال ڏسي] ڪن ڪافرن جي دل پوين کي سنيالڻ لڳي ۽ وٺي ڀڳا. ڏاهر جي لشڪر ۾ هُل ۽ غلغلو پئجي ويو، جنهن ڪري پريشان ٿيا، ۽ مٿن دپ غالب ٿيو.

عرب جي لشڪر جو ڪافرن تي حملو ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم نعرو هڻي چيو ته: ”هوشيار! اي عرب جا لشڪر! ڪافر ڀن حصن ۾ ورهائجي چڪا آهن، توهان حملو ڪريو“. اسلامي لشڪر سندن اڳيان، ساڄي، کاٻي ۽ پٺيان ڦري آيو. محمد بن قاسم ڪين لڙائي جو جوش ڏياريندي چئي رهيو هو ته: ”اڄ توهان جو ڏينهن آهي.“ آخر ڪنلن ڪافرن جا ڏير لڳي ويا. اتي ڏاهر ڊال ڪڍي سفيد هاٿيءَ تي ٿي وينو، ۽ چار سؤ مرد لوهي هٿيارن ۾ ٻڏل، ڳچين ۾ تراريون ۽ هٿن ۾(2) نيمچا، لوهه جا دستا(2) جنهن کي هندو ”سيل“ چوندا آهن، ڪٽي اهڙيءَ حالت ۾ ٻاهر نڪتا ۽ جنگ ڪرڻ لڳا. انهيءَ حد تائين جو سندن هٿن جون ڪلون لهي ويون. ڏاهر جي هٿ ۾ آئيني جهڙو تکين ڪاتين سان هڪ گول چڪرو هو. جڏهن به هاٿيءَ حملو تي ڪيو، تڏهن جيڪو به هاٿيءَ جي ويجهو تي آيو ته اهو چڪرو ڪمند وانگيان وجهي ڪيس پاڻ ڏانهن چڪي پيادي خواه سوار جي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري تي ڇڏيائين. ٻه ٻانهيون جيڪي ساٽس گڏ [178] پالڪيءَ ۾ وينل هيون، تن مان هڪڙيءَ کيس پان تي ڏنو ۽ ٻيءَ تير تي ڏنا. اهڙيءَ طرح جنگ لاڳيتي هلندي رهي، ۽ شام جي نماز تائين گهڻا مشرڪ ڪُسجي ويا.

شجاع حبشيءَ جو شهيد ٿيڻ

ڳالهه جي راوين رام سيه برهمڻ کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: مسلمانن ۾هڪ ماڻهو هو جنهن کي شجاع حبشي ڪري تي سڏيائون. هو بهادريءَ ۽ همت

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

جي حد ٽپي ويو هو ۽ لڙائيءَ جي صف ۾ وڏا ڪارناما ڏيکاريائين. (هن) محمد بن قاسم جي اڳيان سخت قسم ڪنيو تہ: ”جيستائين ڏاهر جي سامهون ٿي سندس هاٿيءَ کي زخم نہ رسائيندس، تيستائين ماني پاڻي نہ کائيندس، ۽ جيستائين منهنجي بدن ۾ جان هوندي، وڙهندو رهندس، نہ تہ شهيد ٿيندس.

(ڏاهر جي [شجاع] حبشيءَ سان جنگ ڪرڻ:) خميس جو ڏينهن، تاريخ ڏهين رمضان ، سن ٺيانوي هو. ڏاهر سفيد هاٿيءَ تي چڙهي ٻاهر نڪري اچي بيٺو. حبشي مشڪي گهوڙي تي سوار هو. اڳتي وڌي لڙائي شروع ڪيائين. ڏاهر کي ٻڌايائون تہ: توسان جنگ ڪرڻ تو اچي. راجا ڏاهر ساڻس سامهون ٿيو، ۽ هاٿي مٿس هڪليائين. حبشيءَ پڻ گهوڙو تڙي هاٿيءَ جي اڳيان آندو. حبشيءَ جو گهوڙو هاٿيءَ کان ٿهي پاسو ڪري رهيو هو. هڪدم مٿي تان پڳ لاهي، گهوڙي جون اکيون ٻڌي، هاٿيءَ تي ڪاهيائين، ۽ هاٿيءَ جي سونڊ تي زخم رسايائين. (هوڏانهن) راجا ڏاهر بہ ڪئنچيءَ جهڙو بہ شاخو تير،ڪمان تي رکي، پنهنجي مخصوص استاديءَ ۽ ڏاهپ سان چڪي هنيو، ۽ هن جو سر ڪلهن کان اڏائي ڇڏيائين، باقي هن جو ڌڙ گهوڙي تي رهجي ويو. اتي ڏاهر چيو: ”هيءَ ڏک اٿرائتو ٿيو آهي. ڏسو تہ هن حبشيءَ کي ڪيئن قتل ڪيو اٿم.“بهادرن اڳتي وڌي (ڏٺو تہ) سندس جسم هني تي [179] رکيل هو. اتي مشرڪن حملو ڪري، پير ڪوڙي، جنگ ڪئي، ۽ پاسن کان ڦري آيا، جنهن ڪري اسلامي لشڪر [ٿورو] لڏي ويو، ۽ صفون هيٺ مٿي ٿي ويون،جنهن تي ڪافرن سمجهيو تہ لشڪر ڀڄي ويو. ماڻهو دهشت ۽ حيرت ۾ پئجي ويا. محمد بن قاسم اهڙو مدهوش ٿي ويو جو ساقي غلام کي چيائين: ”اَطعِمني الماءَ“(مون کي پاڻي ڪاراءِ). پاڻي پِـي، ساهہ پٽي، پڙهو ڏياريائين تہ: ”اي عربو! توهان جو امير محمد بن قاسم اجهو آءٌ آهيان. ڪيڏانهن ٿا ڀڄو؟ ڍالون ڪٽو، صبر ڪريو، ڇاڪاڻ تہ ڪافر شڪست کائي چڪا آهن، ۽ فتح اسان جي آهي.“انهيءَ تي سمورو لشڪر اچي گڏ ٿيو.

موڪو [پٽ] وسايو [پڻ] سامهون اچي پنهنجي ساري لشڪر سميت پيادو ٿيو.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

محمد بن قاسم جو ساٿين کي سڏڻ

پوءِ محمد بن قاسم پڪاريو تہ: ”خُرَيم [بن] عمرو مدني ڪٿي آهي؟ ڪحلي ذُهلي، [محمد بن] مُصعب بن عبدالرحمان، ۽ نُباته بن حنظله ڪِلابي ڪٿي آهن؟ دارس بن اَيوب ڪيڏانهن ويو؟ اَبُوفِضة، محمد بن زِياد العبدي (1)۽ تميم بن زِيد قينِي(2) ڪٿي آهن؟ دوستو! قرابت وارؤ! هٿيار بندو! تلوار! پهريدارو! ۽ نيزا بازو! اسلام جي ٽيڪ توهان آهيو. سڄو لشڪر نهي نڪي تيار ٿي پنهنجي جاءِ تي بيهو. پريشان نہ ٿيو، بلڪ پنهنجي فوج جي همت افزائي ڪريو. [180]

---

(1) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي مطابق ”محبت“،پ: محبته، (ن-ب)

(2) ر، م:”ارجن“، مگر پ، ن، ب، ح، س جي پڙهڻي ”احسن“ آهي جا غالباً ”احسن“ جي غلط صورتخطي آهي. (ن-ب)

(3) فارسي ڇاپي ۾ ”جبين“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي ۽ ر،ن جي بہ اها ساڳي پڙهڻي آهي. پ، حسين (جسين؟)، ڪ، جيسي.(ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ غالباً پ مطابق ”هول“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، ن جي پڙهڻي بہ ”هول“آهي. ر، م جي پڙهڻي ”هول“ جي بدران ”دهول“ آهي جا غالباً سنڌي جي آڳاٽي نالي ”ڊول“جي عربي صورت آهي: ۽ اسان انهيءَ ڪي وڏيڪ قياس ويجهو سمجهي ترجمي ۾ ڊول رکيو آهي.(ن- ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”قنيبه بن بشر“، مگر ”قتيبه“ هڪ تہ خالص عربي نالو آهي ۽ ٻيو تہ اها پڙهڻي ڪنهن بہ معتبر نسخي ۾ ڏنل ڪانهي ۽ غالباً ايڊيٽر جو پنهنجو قياس آهي. ر، م، ن، ح جي متفقه پڙهڻي ”قيه“ آهي ۽ پ جي پڙهڻي ”قبہ“ آهي، جا پڻ غالباً اصل ۾ ”قبه“ هئي. مُعرب ۽ دِخيل لفظن جي لحاظ سان، ”قبه“ صاف طور ”گيه“ جي عربي صورت آهي. (ن-ب)

(3) فارسي ڇاپي مطابق ”بيل صاحب- ڪنبه“ جنهن جو ترجمو ٿيندو ”ڪنبه جو حاڪم بيل“. مگر هن ڪان اڳ ڪٿي، ڪنبہ جي حڪم جو نالو ”بيل“ ڏنل ڪونهي، مٿي ص [162] تي ڪنبهجي حاڪم جو نالو ”ڪوڪو پٽ موڪو“ ڏنل آهي جو ڏاهر جو حامي هو. انهيءَ لحاظ سان قديم نسخن پ ۽ ر جون پڙهڻيون زياده قرين قياس آهن. پ: بيان بن صاحب ڪنبه، ر: ”بيل صاحب ڪنبه“ يعني ڪنبه جي حاڪم جو پٽ بيل يا بيان. (ن-ب)

(4) ڪ: نايل، مگر ٻين جملي نسخن مطابق ”نائله“ يا ”نايله“.اسان سنڌي اُچار جي لحاظ سان”نائلو“ ڪري لکيو آهي. (ن-ب)

(5) جملي نسخن مطابق ”جونيه“. اسان سنڌيءَ جي اُچار مطابق ”جوڻو“ ڪري لکيو آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

(6) فارسي ڇاپي ۾ ايڊيٽر هي نالو ”جتهل“ ڪري لکيو آهي جنهن لاءِ، سندس قول مطابق، ڪابه سند موجود ڪانهي (ڏسو فارسي ڇاپي، حاشيه 14، ص 173). مختلف نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. پ، ڪ: مشيد، ن، ح: مشيبد، م: مستهل، ر: مستهيل. اسان پ، ڪ، ن، ح جي پڙهڻين کي وزن ڏنو آهي، ن جي پڙهڻي صاف طرح ”مشيبد“ آهي ۽ ان جي آخر ۾ ”بد“ اڪثر هندستان جي معرب نالن ۾ آيل آهي مثلاً : جاربد، ارجبد وغيره. غالباً پ جي پڙهڻي اصل ۾”مشبد“ آهي. انهيءَ لحاظ سان اسان هن نالي جون ٻئي صورتون يعني مشبد ۽ مشيبد ڏنيون آهن.”بد“ غالباً ٻٽ جي عربي صورت آهي.(ن- ب)

(7) هيءَ پڙهڻي فارسي ڇاپي ۾ غالباً م مطابق آهي ۽ زياده قرين قياس آهي. پ: بحباري، ر: بخهياري، ن، ب، ح: بخاري، س، ڪ: بختياري، هي جملي پڙهڻيون ”بجهاري“ جي بگڙيل صورتخطي معلوم ٿين ٿيون. (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”استيراهل“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي جا شايد م مطابق آهي. ٻين نسخن جون پڙهڻيون هن طرح آهن. پ: اسرهيل، ن، ب، ح: اسراهيل، س، ڪ: سراهيل. ر: استراهيل جيئن ته نالي جي اصليت جو پتو نٿو پئجي سگهي، اسان قديم نسخي پ جي پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي. (ن- ب)

(2) ن، ب، ح، س، ڪ جي متفقه پڙهڻي اها آهي ۽ فارسي ڇاپي ۾ به اهائي پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. پ (”سنح“) ر،م (”سپنج“) جون پڙهڻيون بعيد از قياس آهن. (ن- ب)

(3) فارسي ڇاپي ۾ ”اسيار“ پڙهڻي اختيار ڪيل آهي، جا غالباً م، ڪ مطابق آهي. ر جي پڙهڻي ”اسيهار“ آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي. ن، ب، ح: اسبار، پ: اسباب (ن- ب)

(4) فارسي ڇاپي ۾ اها پڙهڻي اختيار ڪيل آهي جا غالباً م مطابق آهي. ر جي اها ساڳي پڙهڻي آهي. پ، ن: لقيالبا، ب، ح: تعيالبا، ڪ: لقيالها. (ن- ب)

(5) اصل ۾ ”حنظله ڪلابي“ جو صحيح نه آهي. محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ حنظله نه، مگر سندس ٽٽ نباته بن حنظله ڪلابي شامل هو، جنهن جو هن ڪان اڳ بار بار ذڪر اچي چڪو آهي. (ن- ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”زياد بن جلبدي ازدي“ ڏنل آهي، ن ۽ ر جي پڙهڻي ”زياد بن جليدي و ازدي“ آهي. ”جليدي“ نالو عربن ۾ غير معروف آهي، مگر ”جلنديٰ“ نالو رائج آهي. اسان جي خيال ۾ ”جليديٰ“، ”جلنديٰ“ جي تصحيف آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان ”جلنديٰ“ لکيو آهي. (ن-ب)

(2) جملي نسخن مطابق ”مخارق بن ڪعب“، فارسي ڇاپي ۾ به اهائي پڙهڻي ڏنل آهي، مگر صحيح نالو غالباً ڪعب بن مخارق الراسي يا الراسبي آهي. جنهن جو ذڪر هيٺ [ص ص 188، 192، 193 ۽ 195] تي اچي ٿو.(ن-ب)

(3) نفط انداز ”جي معنيٰ Steingass“ پنهنجي انگريزي فارسي ڊڪشنري ۾ “Maker of fire works” لکي ٿو. (مترجم)

(1) فارسي ڇاپي ۾ ”اي بني عزيز!“ جا غالباً م جي پڙهڻي آهي، مگر ان وقت ۾ بنو عزيز قبيلو غير معلوم آهي. ر جي پڙهڻي ”اي بني عزيز“ [عـَزِيز] آهي. مگر پ جهڙي قديم نسخي ۾ توڙي ن، ب ۾ ”اي عزيز!“ آهي يعني ”اي عزيزو“. جيئن ته بنو تميم قبيلي وارا واقعي محمد بن قاسم جا عزيز

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

هئا ۽ شادي به ان قبيلي مان ڪئي هئائين، تنهن ڪري اسان ترجمي ۾ ”اي عزيزو!“ کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

(1) هتي اصل متن ۾ ”قيسي“ آهي، ڪيل تصحيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [178].

(2) — (2) هن جاءِ تي متن ۾ ”نيم نيزه و دسته آهن“ آهي. اهو ”و“ غلط آهي، ڇاڪاڻ ته ”دسته آهن الخ“ نيم نيزه جي شرح آهي.(مترجم)

(1) اصل متن ۾ ”عبدي“: مگر جيئن ته متي [160] ۽ [174]صفحن تي اها ساڳي نسبت ”ال“سان ”العبدي“ طور اچي چڪو آهي، اسان به هت انهيءَ ساڳيءَ صورت کي قائم رکيو آهي .(ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي خواه جملي نسخن ۾ هيءَ نسبت ”قيسي“ ڇاپايل آهي. ڪيل ترميم لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص   [178]. (ن-ب)

محمد بن قاسم جو حملو ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم خدا تعاليٰ جو نالو وٺي حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. ڪافر پڻ بيهي ويا ۽ ڇتي جنگ لڳي. ترارين جي ٽڪرائجڻ ڪان هوا ۾ باهه جا شعلا اڏامڻ لڳا. نيزا ۽ حربا هڪٻئي سان ٽڪرائيندا رهيا. نيٺ هٿيار ڀڄي پيا، ۽[جوان] هڪٻئي سان ڪشتيءَ ۾ ڳنڍجي ويا. صبح صادق ايرڻ کان وٺي شام جي گذرڻ تائين ڏاڍا ڪافر قتل ٿيا. راجا ڏاهر، راجڪمارن جي (باقي) هڪ هزار سوارن سان وڃي ٻچيو هو ته سج زرد ٿي ويو.

ڏاهر لعِين جي ڪُسجڻ جي خبر

هنن ٻوٽن جي باغبانن ۽ هنن قيمتي ذخيرن جي مصنفن، راوين کان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: راجا ڏاهر، خميس جي ڏينهن، ڏهين رمضان المبارڪ، سن ٽيانوي ۾، راوڙ جي قلعي وٽ سج لهڻ وقت قتل ٿيو. ابوالحسن روايت ڪئي ابوالليث هنديءَ کان، جنهن پنهنجي پيءُ کان (ٻڌل) ڳالهه ڪئي ته: جڏهن اسلامي لشڪر حملو ڪيو ۽ گهڻا ڪافر قتل ٿي ويا، تڏهن اوچتو کاٻي طرف کان گوڙ ۽ هُل بلند ٿيو. ڏاهر انهن کي پنهنجو لشڪر سمجهي(1)نعرو هنيو”نسي من نسي من“ يعني ته: ”مان هتي آهيان. مون ڏانهن اچو!“(1)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

زالن جا آواز ظاهر ٿيڻ

پوءِ انهن (زالن) چيو تہ: ”اي راءُ! اسان اوهان جون زالون آهيون، جيڪي عرب لشڪر هٿان [181] گرفتار ٿي قيد ٿيون آهيون.“ ڏاهر چيو: ”اجا مان زندھ آهيان. توهان کي ڪنهن گرفتار ڪيو آهي؟“ (اهو حال ڏسي،) ڏاهر اسلامي لشڪر تي هاٿي هڪليو. (هوڏانهن) محمد بن قاسم، نفط اندازن کي چيو تہ: ”هاٿي هيءَ وقت توهان جو آهي.“ هڪ سِڌي هٿ وارو نفط انداز هو، جنهن ٻولائي نفط جو تير راجا ڏاهر جي پالڪيءَ تي هنيو ۽ پالڪيءَ کي باھ لڳي ويئي.

ڏاهر جو پوئتي ورڻ

اتي ڏاهر فيلبان کي چيو تہ: ”هاٿي موٽاءِ، ڇاڪاڻ تہ اج لڳي اٿس.“ هوڏانهن پالڪيءَ کي بہ باھ لڳي چڪي هئي، تنهن ڪري هاٿي فيلبان جي وس ۾ نہ آيو ۽ پاڻ کي وچي پاڻيءَ ۾ سٽيائين. فيلبان گهڻي ڪوشش ڪئي پر ڪجھ بہ نہ ٿي سگهيو، [هاٿي] ڪين موٽيو، ۽ فيلبان ۽ ڏاهر کي وچي تار پاڻيءَ ۾ سٽيائين. ڪافرن مان ڪي ساٿس گڏ پاڻيءَ ۾ گهڙي پيا ۽ ڪي پاڻيءَ جي ڪناري تي بيهي رهيا. ايتري ۾ عرب سوار بہ اچي پهتا، جن ڪان ڪافر ڀڄي ويا. هاٿي پاڻي پِي، موٽي قلعي ۾ وڃڻ گهريو. مسلمان تير اندازن تير ڪوليا ۽ هوا مان تير مينهن وانگيان وسڻ لڳا. هڪ عرب، جنهن جو هٿ سڌو هو، تنهن تير ڪشي ڏاهر جي دل تي هنيو، جنهن [جي لڳڻ] ڪان [هو] هاٿيءَ جي مٿان پالڪيءَ ۾ منهن پر ڪِري پيو. هاٿي پاڻيءَ مان نڪري حملو ڪيو. ۽ باقي بچيل ڪافرن کي پيرن هيٺ لتاڙڻ لڳو، جنهن ڪري هو مڙيئي ٽڙي پکڙي ويا. ڏاهر هاٿيءَ تان لهي هڪ عرب سان مقابلو ڪيو. بهادر عرب سندس مٿي تي ترار هڻي، سندس سسي ڪلهن تائين بہ اڌ ڪري ڇڏي. هوڏانهن اسلامي لشڪر ڪافرن سان [182] جنبي ويو، ۽ ڪين ماريندا وڃي راوڙ جي قلعي وٽ پهتا. هيڏانهن جيڪي برهمڻ پاڻيءَ ۾ لڪا هئا، [تن جڏهن ڏٺو] تہ جتي ڏاهر کي قتل ڪيو ويو هو، اها جاءِ خالي پيئي آهي، سو پاڻيءَ مان ٻاهر نڪري، ڏاهر کي گپ هينان لڪائي ڇڏيائون. [ايتري

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

۾] سفيد هاٿي ڪافرن جي لشڪر ڏانهن منهن ڪيو، ۽ [هو اهڙو ته پئي پڳا جو] سندن ڪو نالو نشان ئي ڪونه رهيو.
ڳالهه ٿا ڪن ته قابل بن هاشم (1) ڏاهر لعنتي ۽ ڪافرن جي مارجڻ واري ڏينهن سورهن زخم کاڌا ۽ حملو ڪندو ۽ هي [رجز] چوندو رهيو:

اَلاَ فاصبحاني قبلَ وَقعة دَاهرِ
وَ قبل منايا (2) قد غدَونَ بواکرِ
وَ قبلَ غدٍ يا لهفَ نفسِي عليٰ غدٍ
اِذا ما غدَا صحبِي و لستُ بِباکرِ

[دوستو! ڏاهر جي جنگ کان اڳ پري ڏيو مونکي جام،
ڏيو پيالو موت کان اڳ، جو تو اڄ ڏسجي تيار،
دوستو سڀ موجود هوندا مئي جي محفل ۾ سيان،
پر ڪجو، نا پائرو! مون لئہ سياڻي، انتظار.]

چون ٿا ته جڏهن (ڏاهر) مئو تڏهن ڪافرن سندس بدن تان هٿيار لاهڻ گهريا پر لاهي نه سگهيا، ۽ اتيئي ڳپ هيٺ دفن ڪيائونس.

محمد بن قاسم جو پڙهو ڏيارڻ

پوءِ محمد بن قاسم نظر ڪئي ته حُبيش بن اخي عامِر بن عبدالقيس [ڪي ڏٺائين جو] سندس سامهون بيٺو هو. چيائينس ته: ”اي اخي عامر بن عبدالقيس جا پٽ! عامرين ڪي(1) پڙهو [183] ڏيئي چئو ته راجا ڏاهر غائب آهي، متان ڪنهن ڪند مان نڪري حملو ڪري، (تنهن ڪري) هوشيار رهجو.“ حبيش چيو ته: ”امير! منهنجي دل شاهدي ٿي ڏيئي ته ڏاهر ڪسي ويو.“ محمد بن قاسم فڪر ۾ رهيو، ۽ هر هڪ کان ٿي پڇيائين ته: ”ڏاهر جي ڪا خبر اٿيئي، جو هو گم آهي.“ نيٺ هڪ برهمڻ آيو ۽ امان گهري چيائين ته: ”اي امير عادل! مون کي، منهنجن تابعدارن ۽ فرزندن کي امان ڏي ته مان توکي ڏاهر ڏيکاريان، جو ڪُسي ويو آهي.“ (انهيءَ تي) اعتماد جوڳا ساٿي ويا ۽ وجي هن کي ڳپ جي هينان ڪڍيائون: اجا تائين منجهائنس عطر ۽ مشڪ جي خوشبوءِ پئي آئي. سندس سسي لاهي،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

هٿيار ٻڌن کان ڊار ڪري، محمد بن قاسم وٽ آندائون. محمد بن قاسم چيو ته: ”اهڙو ڪو ماڻهو آهي جو هن کي سڃاڻي؟“ نيٺ سنڌس حڪم تي انهن ٻن ٻانهين کي آندائون جيڪي پالڪيءَ ۾ ساڻس گڏ هيون، ۽ گرفتار ٿيون هيون. هنن سر سڃاتو، (جنهن تي) انهيءَ برهمڻ جي وڏن، تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن مان ٿي سؤ ماڻهو آزاد ڪيائين. محمد بن قاسم ڏاهر جي سسي ڏسي خدا تعاليٰ عزاسمة جي تعريف ڪئي، ۽ شڪرانا بجا آڻڻ خاطر ٻه رڪعتون نفل پڙهيائين. جنگ ۾ جيڪي ماڻهو گرفتار ٿيا هئا، تن سڀنيءَ کي خونخوار ترار جو کاڄ بنائڻ جو حڪم ڏنائين. باقي ڪاريگرن ۽ واپارين جي ٽولي کي امان ڏيئي اصلوڪين جاين تي رهايائين.

(روايت:) عمرو بن مُغِيرَه ڪِلابِيءَ کان روايت ڪن ٿا ته: جنهن وقت حجاج جي سامهون لشڪر ناهي بيهاريو هئائون، تنهن وقت حجاج بن يوسف صفن اڳيان اچي هر هڪ صف کي ڏڍ ڏيئي رهيو هو. ائين ڪندي اچي عمرو بن خالد وٽ پهتو. چيائينس: ”اي عمرو! محمد بن قاسم ۽ (سنڌس) همراهن جي شاهديءَ سان ٻڌاءِ ته تون ڪافرن سان ڪهڙو ڪم ڪندين؟“ (وڏيڪ) چيائينس:”توکان ڪو نيڪ ڪم به ٿيندو يانه“ (1)؟ [184] پوءِ راوي چيو ته:”(عمرو) جنهن ڏينهن ڏاهر سان سامهون ٿيو،(تنهن ڏينهن) محمد بن قاسم کي شاهد ڪري، هاٿيءَ کي ڌڪ هنيائين، ۽ ڏاهر جو سر پڻ هن ئي ته اڏ ڪيو.“ هو (عمرو) جڏهن عراق موٽي ويو، ۽ ڏاهر جي سسي حجاج جي خدمت ۾ پيش ڪيائين، تڏهن چيائين: ”امير عادل شال باقي رهي! سنڌس حڪومت سدائين غالب رهي! امير محمد بن قاسم کي مون تي گواهه ڪيو هو“ (حجاج) چيو ته:”ظاهر ڪر (ڏسان) ته تو ڇا ڪيو هوندو؟“ اتي عمرو هيءُ شعر چيو:

اَلخيلُ تَشهــدُ يَــومَ دَاهــرَ وَالقنا
وَ مُحمدُ بنُ القاسِـمِ بـنِ مُحـمـد.
اِني فـرجَتُ الجَمعَ غـــيـرَ مـعـرَدِ
حتيٰ علوتُ عظِيـمـهُم بِمُهـنـد.
فترَ كقتهُ تــحــتِ العجَاجِ مُجَدَ لا

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

مُتَعَفِرَ الخَدِيــنِ عَـَّــيرَ مُـوَسَـد.
[شاهد آ ابن قاسمِ گـهـوڙا ۽ نـيـزا پڻ
ڏاهر جي جنگ ۾ مـــون ڏيکاري بهادري.
بيڏڙڪ ڪافرن ڪـي ڪـيو هو مون چڙوچڙ،
سرسي ڪري ڪپي هئي مون راجا سنڌي سري.
مون ئي دسي انهيءَ ڪـــي هـو ليتايو ڌوڙ ۾،
ويئي هئي منهن مٿي تي انهيءَ جي مٿي وري.]
ابو محمد هنديءَ کان روايت ٿا ڪن (جو هن چيو) تہ، ابو مسهر عابي(1) کان ٻڌم، جنهن هند وارن کان روايت ڪئي تہ: جڏهن ڏاهر جي قتل کان پوءِ ڏاهر جي زال لاڏي (2) گرفتار ٿي، تڏهن محمد بن قاسم انهن (جنگي قيدين) مان لاڏيءَ کي خريد ڪرڻ گهريو. هن حقيقت جو خط حجاج ڏانهن لکي ڪانئس اجازت گهريائين. حجاج هيءَ حقيقت خليفي وليد جي خدمت ۾ عرض ڪري، لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي فرمان جي خواهش ڏيکاري. دارالخلافت کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو، جنهن کان پوءِ محمد بن قاسم هن کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو. (1) [185]

ڏاهر جي زال لاڏيءَ جي خبر ٻڌائڻ تہ هوءَ ڪيئن گرفتار ٿي

ڳالهہ ٿا ڪن تہ: عـقِـيـل بن عـمرَو روايت ڪئي تہ: جڏهن لاڏي اُمِ ولد ٿي(2)تڏهن محمد بن قاسم ڪانئس پڇيو: تون ڪيئن ڏاهر جي پوئلڳن سان گڏ گرفتار ٿينءَ؟ ۽ ڏاهر کان ڪهڙي سبب ڌار ٿينءَ؟ لاڏيءَ جواب ڏنو تہ: جڏهن اسلامي لشڪر راجا ڏاهر جي سامهون ٿيو، تڏهن هن هر هڪ زال جي مٿان سخت نگران چڏي چيو تہ جيڪڏهن اسلامي لشڪر غالب ٿئي ۽ ڪافر شڪست کائين تہ هنن زالن کي کهي ڇڏجو، متان مسلمانن جي هٿان گرفتار ٿين. پوءِ انهيءَ (نگران) چوبدار، راڻيءَ لاڏيءَ ڏانهن ڏسي پئي چيو تہ ”تنهنجي منهن جو بشرو اهڙو ڪليل آهي جو (معلوم تو ٿئي تہ) تنهنجي دل عرب جي بادشاهہ ڏانهن مائل آهي، ۽ تون ضرور انهيءَ جي راڻيءَ ٿيندينءَ.“ آخر جڏهن اسلام جي لشڪر حملو ڪيو ۽ مشرڪ ڀڄي ويا، تڏهن هر هڪ نگران سندس حوالي ڪيل راڻيءَ کي ڪُـنو. [اهو حال

ڪتبخانو وٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ڏسي] مون پاڻ کي اٽ تان هيٺ ڦِٽو ڪيو، ۽ وچي جنگ جي [ميدان جي] وچ ۾ پيس. منهنجو نگران منهنجي ڪهڻ جو خيال ڇڏي وٺي ڀڳو. پوءِ مسلمانن اچي مون کي گرفتار ڪيو ۽ امير محمد بن قاسم مون کي خريد ڪري پنهنجي نڪاح ۾ آندو.

(آسماني فتح ۽ ڪافرن جي مغلوب ٿيڻ جي خبر:) سنڌ جا مشائخ خبرون ٿا ڪن ته، جڏهن آسماني مدد ۽ خدائي تائيد عربن جي حال جي موافق ٿي، ۽ ڪافر ڀڄي ويا، تڏهن محمد بن قاسم انهيءَ احوال جي فتح جو خط حجاج بن يوسف ڏانهن لکي موڪليو. [186]

محمد بن قاسم جو حجاج ڏانهن ڏاهر جي ڪسڻ ۽ حڪومت تي قبضي ڪرڻ جو فتحنامو لکڻ

”محمد بن قاسم بي انداز خدمتن ۽ گهڻن سلامن کان پوءِ عراق ۽ هند جي امير حجاج بن يوسف جي راءِ اڳيان عرض ٿو ڪري ته: بادشاهه (الله) سُبحانَهُ وَ تعاليٰ وَتقدست اسمائهٔ (جو پاڪ ۽ سر بلند آهي ۽ سندس نالا پاڪ آهن) پنهنجي عام فضل ۽ سڳوري لطف سان، ٻنهي طرفن کان دلير جنگي جوانن ۽ دلير بهادرن جي پاڻ کي آبدار ترارين تان قربان ڪرڻ کان پوءِ، اسلامي لشڪر ڪافرن کي، جنهن ۾ مست هاٿي ۽ هٿيارن ۾ ٻڏل ڪافر سوار هئا، شڪست کاڌل ۽ ذليل ڪيو. هنن جا هاٿي، گهوڙا، سامان، ڪپڙا، ٻانها ۽ چوپايو مال سمورا اسان جي قبضي ۾ آيا، جن جو پنجون حصو دارالخلافت جي خزاني جي حوالي ڪيو ويو. الله تعاليٰ جي ڪرم مان اها اميد آهي ته جيئن هن ڪم جي ابتدا نيڪ ٿي آهي، تيئن هند ۽ سنڌ جا سارا ملڪ اسان جي اقتدار ۽ حڪومت هيٺ ايندا ۽ حوالي ٿيندا. اِنشاءالله العزِيزُ.

ڏاهر جو سر عراق ڏانهن موڪلڻ

پوءِ [محمد بن قاسم] ڏاهر جو سِرُ، صارِم بن اَبِي صارِم جي حوالي ڪري، [ساٽس گڏ] بني قيس قبيلي مان اَبوقيس مقرر ڪيائين. [تنهن کان سواءِ] ذڪوان بن علوان البڪري، يزيد بن مُجالد(1) همداني، زياد بن الحوارِي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان

العـَتِـڪِـي(2) ۽ ٻيا پڻ هڪٻئي جا ساٿي ٻنائي روانا ڪيائين[187] (خط ۾) سندن ساراهه کولي بيان ڪيائين، ۽ چيائين تہ: ”هي فتح هنن جي قوت، دٻدٻي، امداد ۽ همراهي سان ٿي آهي.“ هند [يعني سنڌ] جي جن رئيسن لڙائيءَ ۾ خوشي ڏيکاري هئي، تن جا سر پڻ عراق موڪليا ويا، ۽ خط ۾ ناليوار داخل ڪيا ويا.

---

(1) فارسي ڇاپي جي متن ۾ عبارت هن طرح ڏنل آهي: ”نعره بزد ڪہ من منب آئيد، من اينجا ام“مگر پ: توڙي ن جي عبارتن ۾ ڏاهر جي اصلي لفظن جو اضافو ٿيل آهي. پ: ”نعره بزد، نسي من نسي يعني من اينجا ام“، ن: ”نعره بزد ڪہ نسي من نسي من آيند من اينجا ام“. اسان ڏاهر جا پنهنجا لفظ ن مطابق ”نسي من نسي من“ طور ڏنا آهن.(ن-ب)

(1) هن نالي جي پڙهڻي پ مطابق آهي. فارسي ڇاپي ۾ ٻين نسخن مطابق ”قابل بن هاشم“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي. مگر عربن ۾ قابل نالو بنسبت قابل جي، وڌيڪ قياس ويجهو آهي. ڀانئجي ٿو تہ اصل ۾ صحيح عبارت شايد ”قابل من بني هاشم“ هجي. والله اعلم.(ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”قبل المنايا“ آهي مگر وزن جي خيال کان ”قبل منايا“ صحيح آهي. (ن-ب)

(1) اصل عبارت ”عامريان را“ يعني بنو عامر قبيلي وارن کي، ر، م جي پڙهڻي ”ياران را“(يعني يارن کي) آهي. (ن-ب)

(1) هتي اصل متن جي عبارت ۾ ڏاڍو مونجهارو آهي. اصل فارسي عبارت هن طرح آهي.”گفت اي عمرو! من قاسم و ياران را گواه ميڪنم تا بڪفارچہ ڪار خواهي ڪرد؟ گفت: از تو عمل درست آيد يا نہ؟“ اسان جي خيال ۾ ٻيءَ ”گفت“ کان اڳ ”ديگر“ لفظ هئڻ گهرجي جو شايد ڪاتب کان ڇڏجي ويل ٿو ڏسجي. ديگر نہ هجڻ ڪري ائين پيو معلوم ٿئي تہ اهو پويون ”گفت“جڻ عمرو جو جواب آهي. حالانڪ ائين نہ آهي، اهو بہ حجاج بن يوسف جو قول آهي. (مترجم)

(1) پ: تسقر عابي، ن: اي شتعي عابي، ب: شتعي عابي، ر، م تسقر عالي، س: مشتعر عالي، ڪ: مشعفرعابي، ڏنل پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي ۽ محض قياسي آهي. ”عابي“ شايد”غساني“ جي تصحيف هجي. فلتامل. (ن-ب)

(2) اصل پڙهڻي هت توڙي اڳتي هر جڳهہ تي ”لادي“ آهي، جنهن کي اسان سنڌي نالي جي اصليت جي لحاظ سان هر جاءِ تي ”لاڏي“ ڪري لکيو آهي. (ن-ب)

(1) هيءَ روايت نهايت مشڪوڪ ۽ ضعيف آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [185]. (ن-ب)

(2) شرعي اصطلاح ۾ ”اُم ولد“ انهيءَ ٻانهيءَ کي چئبو آهي جنهن مان سردار کي ڪو ٻار پيدا ٿئي. هتي ”اُم ولد ٿي“ مان مراد تہ ”محمد بن قاسم جي نڪاح ۾ آئي“. (مترجم)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(1) پ: ”مخالف“ ٻين جملي نسخن ۾ ”مخالد“ جا پڙهٽي فارسي ڇاپي ۾ بہ اختيار ڪيل آهي. مگر ”مخالد“ حقيقت ۾ ”مجالد“ جي تصحيف آهي، جنهن ڪري اسان متن ۾ ”مجالد“ لکيو آهي. بشڪريہ عبدالعزيز الميمني. (ن - ب)

(2) اصل ۾ ”العبدي“، جو غالباً صحيح نہ آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [188].(ن-ب)

دهليلہ جي راجا جو ڀڄي وڃڻ

جڏهن صبح صادق انڌاريءَ رات جي پردي مان ٻاهر نڪتو، تڏهن محمد بن قاسم کي انهن ماڻهن جي نڪري وڃڻ جو حال معلوم ٿيو. پنهنجو ڪجهہ لشڪر سندن پويان روانو ڪيائين، جن انهن مان ڪن کي نهر (2) ٽپندي وجي پڪڙيو، ۽ سيني کي خونخوار تلوار جو ڪاچ بنايو. جيڪي اڳ ۾ ٽپي ويا هئا، سي جيسلمير ۽ ريگستان جي رستن ڪان هندستان جي سير (3) ملڪ ڏانهن هليا ويا. انهن جي بادشاهہ جو نالو ديوراج(4) هو، جو ڏاهر جو سؤٽ هو.

دهليلہ جي فتح ۽ خزاني جو پنجون حصو دارالخلافت ڏانهن موڪلڻ

محمد بن قاسم جڏهن دهليلہ جي لڙائيءَ کان واندو ٿي ان کي فتح ڪيو، تڏهن مال جو پنجون حصو دارالخلافت جي خزاني جي حوالي ڪري بهرور ۽ دهليلہ جو فتحنامو حجاج ڏانهن لکي (ڪيس) پورو احوال ٻڌايائين.

سياڪر وزير جو اچڻ ۽ امانَ گهرڻ

پوءِ محمد بن قاسم هندستان جي بادشاهن ڏانهن چؤطرف خط لکي ڪائنئن اسلام ۽ فرمانبرداريءَ جي گهر ڪئي. ڏاهر جي وزير سياڪر هن حقيقت ٻڌڻ تي پنهنجا پروسي جوڳا ماڻهو موڪلي امانَ گهري، ۽ اهي مسلمان زالون، جيڪي قيد هيون، سي پاڻ سان آنديون [۽ چيو] تہ: هي اهي مسلمان عورتون آهن جن حجاج جو نالو وٺي ٿي دانهون ڪيون [199]

سياڪر جو وزير ٿيڻ

محمد بن قاسم انهيءَ جي عزت افزائيءَ لاءِ سندس آڏو وڏا ماڻهو استقبال لاءِ روانا ڪيا، ۽ عزت ۽ تعظيم سان مٿس ڏاڍيون مهربانيون ڪري، وزارت جو ڪم

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

سندس حوالي ڪيو، ۽ هو (پڻ) مسلمانن جو خيرخواهه رهندو آيو، ۽ امير محمد بن قاسم کي جيڪا بہ صلاح يا راز جي ڳالهہ ڪرڻي هوندي هئي، سا ساڻس ڪندو هو، ۽ ڪانئس صلاح وٺندو هو، بادشاهيءَ جون سڀ ڳالهيون، صلاحون ۽ ضروري ڪاروبار جو انتظام يا بادشاهيءَ جي سلامتيءَ (جو احوال) ڪيس ٻڌائيندو هو. هو محمد بن قاسم کي چوندو هو تہ: ”هيءَ صلاح ۽ راءِ، جا امير عادل چوي ٿو، سا هند جي سيني ملڪن کي قبضي ۾ آڻيندي. بادشاهيءَ جي قاعدن جا آداب ۽ حڪومت جي قانون جو انتظام، جو انهيءَ ۾ سمايل آهي، سو سيني دشمنن کي مغلوب ۽ ذليل ڪندو. رعيت ۽ ڏيل پريندڙن جي دلجوئي ٿيندي.“ [۽ پڻ هو چوندو هو تہ:] ”ديواني مال جي قانون کي قديمي دستور موجب قائم ۽ مقدم رکيو وڃي، ۽ جنهن صورت ۾ انهيءَ ۾ ڪابہ زيادتي ڪانہ آهي، تنهنڪري ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي ايذاءُ نہ رسندو، ۽ اها صلاح ڪامورن ۽ دوستن جي تربيت ڪندي.“

نُوبة بن هارُون کي دهليلہ جي حڪومت عطا ڪرڻ

ڪي ماڻهو روايت ڪن ٿا تہ: جڏهن دهليلہ فتح ٿيو تہ محمد بن قاسم نُوبت بن هارون کي سڏي ڪانئس بيعت ورتي، ۽ اُتان ڪان وڏاتيہ (1) تائين ملڪ سندس انتظام هيٺ ڏيئي، ڪناري جي ٻيڙين جو ڪم سندس حوالي ڪيو. پڻ انهيءَ قلعي جي ايرندي ۽ الهندي ڪناري جو پورو ڪاروبار سندس هٿ ۾ ڏنائين. اتان ڪان برهمڻ آباد ٽي ميل هو، ۽ جيسينہ [پٽ] ڏاهر کي پڻ خبر پهتي تہ اسلامي لشڪر پهچي رهيو آهي. [200]

عرب جي لشڪر جو جلوالي(2) ڍوري (يا ڍنڍ)(3) جي ڪناري تي لهڻ، ۽ اسلام ڏانهن دعوت ڏيڻ لاءِ قاصد موڪلڻ

پوءِ محمد بن قاسم دهليلہ کان منزل پٽي، برهمڻ آباد جي ايرندي طرف ”نهر جلوالِي“ جي ڪناري تي وڃي لٿو، ۽ پنهنجو اعتماد جوڳو قاصد برهمڻ آباد موڪلي، (انهن کي) تابعداري ڪرڻ ۽ ايمان آڻڻ جي دعوت ڏنائين، ۽ ڪين

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

اسلام ۾ جزيي جي آچ ڪيائين. (اهو به چيائين) ته جيڪڏهن فرمانبرداري قبول نه ڪندا ته پوءِ لڙائي لاءِ تيار رهو. جيسِينه [پٽ] ڏاهر، قاصد جي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي چنيسر(1) طرف ويل هو. [برهمڻ آباد جي] قلعي کي چار دروازا هئا، تنهن ڪري [جيسِينه] شهر جي رئيسن مان سورهن ماڻهو چونڊي، هرهڪ دروازي تي چار ماڻهو اڳواڻ ڪري، پنهنجي فوج سميت مقرر ڪري ويو هو. انهن دروازن مان هڪ دروازي کي جريطري(2) چوندا هئا. چار رئيس ماڻهو انهيءَ دروازي لاءِ به جوابدار نهرايا هئائين، هڪ کي ٻهارند، ٻئي کي ساتيا، ٽئين کي بنوره(3) ۽ چوٿين کي سالها [ٿي سڏيائون].

رجب مهيني جي پهرين تاريخ تي محمد بن قاسم جو اچي لهڻ

محمد بن قاسم اتي پهچڻ تي ڪاهي ڪوٽڻ جو حڪم ڏنو.سومر ڏينهن(4) پهرين رجب تي لڙائي شروع ڪيائون. مشرڪن ڏهاڙي ٻاهر نڪري لڙائي ٿي ڪئي ۽ نغارا ٿي وڄايا. اٽڪل چاليهه هزار جنگي جوان هئا. صبح جي شروع ٿيڻ کان شام جي پوري ٿيڻ تائين، ٻنهي طرفن وارا سخت لڙائي ڪندا هئا، ۽ جڏهن[201] تارن جو بادشاهه (سج) لهڻ جو ارادو ڪندو هو، تڏهن موٽي ويندا هئا. مسلمان ڪاهيءَ جي اندر ايندا هئا ۽ ڪافر قلعي ۾ ويندا هئا. اهڙي دستور ۾ ڇهه مهينا پورا ٿيا. جڏهن [محمد بن قاسم] قلعي هٿ ڪرڻ کان نا اميد ٿيو، تڏهن ڳڻتيءَ ۾ پئجي ويو. [اهو وقت] ذوالحج مهيني جي پڇاڙي ۽ آچر جو ڏينهن سن ٽيانوي(1) [هو]. جيسِينه، رمل جي بادشاهه ڏانهن موٽي ويو هو، جنهن کي پاٽيه به چوندا هئا، اتان وري موٽي، رستا ڦري اسلام جي لشڪر کي تڪليفون پئي ڏنائين.

موکي ڏانهن معتمد ماڻهو موڪلڻ

محمد بن قاسم، موکي [پٽ] وسايي(2) ڏانهن هڪ اعتماد جوڳو ماڻهو موڪلي، (کيس) هن حال کان واقف ڪيو ته: "اسان کي جيسِينه جي طرفان وقت به وقت تڪليف ٿي پهچي، چاڪاڻ ته لشڪر جي گاهه کي نقصان ٿو رسائي، تنگ ٿو ڪري. هن لاءِ ڪهڙي رٿ آهي؟" (روايت): موکي چوائي موڪليو ته: "هن جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

رهڻ جي جاءِ ويجهي آهي. هن کي اتان تڙي ڪڍڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ بهتر حيلو ڪونہ آهي. [توهان کي] پنهنجي لشڪر مان ڪي اعتماد جوڳا بزرگ موڪلڻ گهرجن تہ سندن پاڙ اتان پٽي ڪيون."

جيسِينہ جو چترور (1) وڃڻ

پوءِ نُباته (2) بن حنظلہ ڪِلابي، عطِيہَ تغلبي (3)، صارِم بن اَبي صارم همداني، عبدالملڪ مدني پنهنجن پنهنجن سوارن سميت [موڪليائين]. موڪي پٽ وسايي کي سندن ساز و سامان تيار ڪري روانو ڪيائين ۽ خريم بن عمرو المدني (4) کي انهن جو سپهہ سالار بنايائين. جيسِينہ کي (جڏهن) عرب جي لشڪر جي ٻاهر نڪرڻ جي خبر پيئي تہ اتان مال ۽ عيال سوڌو هليو ويو، ۽ ريگستان جي رستن کان وڃي چترور جي ملڪ ۾ انهيءَ جاءِ تي پهتو جنهن کي[202] جنڪن و عورا اوڪايا (5) چون ٿا ۽ اتي ترسي پيو. علافي ڪانئس جدا ٿي طاڪِيہ جي شهرن(6) تائين ويو (7)، ۽ رويمر جي سرحد تي روستان جي آسپاس ڪشمير جي بادشاهہ جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو ارادو ڪيائين(7). اهو ملڪ رڻ پٽ آهي.(1) پوءِ اتان راجڪري طرف خط لکيائون(1)، اهو تختگاهہ جيل ۾ آهي، ۽ [خط ۾] چيائينس تہ:" [آءٌ پنهنجي] رضا ۽ دل جي خوشيءَ سان خدمت ۾ آيو آهيان."

[عِلافيءَ] جو ڪشمير جي راجا ڏانهن وڃڻ (2)

ڪشمير جي راجا خط پڙهي، حڪم ڪيو، جنهن تي ڪشمير جي ضلعن مان هڪ ديهہ، جنهن کي شاڪلهار چون ٿا، [علافي] (2) کي جاگير طور ڏنائون.

ڪشمير جي راجا جي [علافيءَ] کي عزت ڏيڻ (1)

جنهن ڏينهن ملاقات ڪيائون [انهيءَ ڏينهن ئي، ڪشمير جو راجا] پنجاهہ سنجيل گهوڙا ۽ بہ سؤ قيمتي خلعتون سندس [علافيءَ جي] رفيقن کي ڏنا[علافي] جهم بن سامة الشامِيءَ کي شاڪلهار جي جاگيرن تي موڪليو. جڏهن ڪشمير جي راجا جي خدمت ۾ ٻيو دفعو ويو، تڏهن [پڻ] هو اعزاز ۽ اڪرام سان پيش آيس، ۽ ڪيس چٽ، ڪرسي، ڪمر بند ۽ ڏولي عطا فرمايائين. اهو شرف خاص وڏن بادشاهن لاءِ هوندو آهي. پوءِ عزت ۽ عظمت سان ڪيس سڌي سوليءَ راهہ سان

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

سندس جاگيرن تي واپس موڪليائين. ڪجھ وقت ڪان پوءِ [علافي] نيٺ شاڪلهار ۾ مري ويو. ۽ جهم بن سامت سندس جاءِ نشين ٿيو. سندس نسل اڄ ڏينهن تائين موجود آهي. هن مسجدون نهرايون ۽ ڏاڍي[203] عزت ۽ درجو حاصل ڪيو. ڪشمير جو بادشاهه (هميشه) ڪيس عزت سان پيش ايندو هو.

[جيسِيہ جو چترور ڏانهن وڃڻ] (2)

پوءِ جيسِيہ وڃي چترور (3) جي ملڪ ۾ رهيو، ۽ اتان گوپي [پٽ] ڏاهر(1)ڏانهن اروڙ خط لکي پنهنجي نڪري وڃڻ جي خبر ڪان واقف ڪري، اروڙ جي قلعي بچائڻ جي پارت ڪيائينس. گوپي [پٽ] ڏاهر(1) اهو خط پڙهي، جيسِيہ جي چترور وڃڻ تي (پنهنجي) دل مضبوط ڪئي.

جڏهن محمد بن قاسم برهمڻ آباد جي لڙائيءَ ۾ ڇهہ مهينا رهيو، ۽ جنگ اينگهہ ڪئي، ۽ هوڏانهن جيسيہ جي چنيسر(2) مان [نڪري وڃڻ جي] خبر پهتي، تڏهن چار وڏا واپاري، جيڪي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ انهيءَ دروازي وٽ هئا، جنهن ڪي جريطري(3) چوندا هئا، تن پاڻ ۾ صلاح ڪري چيو تہ: عرب جو لشڪر سيني شهرن تي غالب آهي ۽ راجا ڏاهر ڪسي ويو. ڇهن مهينن جو عرصو گذري چڪو آهي تہ هيءُ قلعو گهيري ويٺ آهي، نہ اسان ۾ ايتري طاقت ۽ همت آهي جو لڙائيءَ ۾ هن سان سامهون ٿي سگهون، ۽ نہ صلح ڪرڻ لاءِ ڪو طريقو آهي. ڪٽي ڪي بہ ٽي ڏينهن پيا بہ بيهي سگهجي پر آخر (قلعو) فتح ٿي ويندو. اسان ڪي ڪنهن بہ طرف ڪان ڪوبہ واهرو ڪونهي جو اسان جي واهر ڪري، يا مدد جا اميدوار ٿي سگهون. راجا موجود ڪونهي. جنهن وٽ اسان ڪي پناهہ ملي، ۽ هن ڪان وڌيڪ هن لشڪر سان لڙائيءَ ۾ مقابلو نٿا ڪري سگهون. هاڻي جيڪڏهن يڪراءِ ٿيو تہ ٻاهر نڪري ڪسي وڃڻ تائين لڙائي جي ڪوشش ڪريون. چاڪاڻ تہ جيتوڻيڪ صلح ٿيندو تہ بہ سپيئي هٿياربند خونخوار ترار جو ڪاچ ٿيندا ۽ عام ماڻهن، جهڙوڪ: واپارين، ڪاريگرن ۽ هارين ڪي امان ڏيندا. پر جيڪڏهن اسان ڪي اعتماد ٿئي تہ پوءِ تہ بهتر ائين ٿيندو تہ جيڪڏهن ڪو معاهدو وچ ۾ ٿئي تہ قلعو سندس [محمد بن قاسم جي] حوالي ڪريون، (۽ هو) اسان ڪي [204] پنهنجو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

فرمانبردار سمجهي، مُعرب بنائي، ۽ اسان پڻ ساڻس لاڳاپا پيدا ڪري خدمت جا شرط بجا آڻيون. انهيءَ نهراڻُ تي متفق ٿي قاصد موڪليائون، ۽ پنهنجي لاءِ عيال ۽ ٻارن سميت امانُ گهريائون.

پڪي انجام ڪرڻ تي امانُ ڏيڻ

محمد بن قاسم انهيءَ پڪي انجام تي انهن کي امان ڏني. باقي ٻين سيني هٿيارن ڪٽندڙن کي قتل ڪري ڇڏيائون، ۽ سندن تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن کي قيد ڪرايائون. اٽڪل ٽيهه هزار غلام قيد ۽ قبضي ۾ آيا، ۽ انهن (امان ونندڙن) تي ڍل مقرر ڪيائون.

(روايت:) انهيءَ پيغام اچڻ کان پوءِ حجاج سيني اميرن ۾ مکيه ماڻهن کي سڏي انهن کي هيءُ پيغام پڙهي ٻڌايو ۽ فرمايائين ته: برهمڻ آباد کان قاصد آيا آهن، تن جون ڳالهيون ٻڌو، ۽ فڪر ڪري چڱو جواب ڏيو. (موڪي [پٽ] وسايي جي تدبير:) پوءِ موڪي [پٽ] وسايي چيو ته: "اي امير! هيءُ قلعو، هند ۽ سنڌ جي سيني قلعن جو سردار ۽ تختگاهه آهي. جيڪو به هيءَ جڳهه فتح ڪندو، سڄي سنڌ انهيءَ جي هٿ هيٺ ٿيندي، ۽ مضبوط قلعا سندس اقتدار ۽ اختيار هيٺ ايندا. آسپاس جا ماڻهو ڏاهر جي اولاد کان دل برداشته ٿي، ڪي ڀڄي ويندا ۽ ڪي فرمانبرداريءَ جو طوق پنهنجين ڳچين ۾ وجهندا."

(محمد بن قاسم جو حجاج جي خدمت ۾ عرضداشت موڪلڻ)

پوءِ محمد بن قاسم حجاج کي هن حال کان واقف ڪيو. (هوڏانهن) انهيءَ جماعت ڏانهن پروانو موڪلي ساڻن وقت مقرر ڪيو. انهن چيو ته: فلاڻي ڏينهن جريطي (1) واري دروازي وٽ اچجئو ته اسان جنگ لاءِ ٻاهر نڪرنداسون،[205] ۽ جڏهن سامهون ٿينداسون ته وچ جنگ ۾ جڏهن عربن جو لشڪر حملو ڪندو، تڏهن اسين ڀڄي قلعي ۾ وينداسون، ۽ دروازو کليل ڇڏي ڏينداسون.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

(جواب اچڻ:) جڏهن لکئي جو جواب حجاج وٽان پهتو، ته انهن کي امان ڏيئي ساڻن ڪيل واعدو پورو ڪريو، تڏهن قلعي وارن ماڻهن، ساڻن ٿوري ساعت جنگ ڪئي. جڏهن عرب جو لشڪر حملو ڪري وڃي ساڻن ڳنڍيو، تڏهن قلعي وارن پجي وڃي پاڻ کي قلعي اندر سٽيو، ۽ دروازو ڪليل ڇڏي ويا، جنهن ڪري عربن دروازو هٿ ڪيو ۽ لشڪر سندن پويان اچي قلعي جي پٽين تي چڙهيو، ۽ مسلمانن تڪبير هنئي. قلعي وارن ڏٺو ته عرب جو لشڪر غالب ٿي ويو سو ايرندي وارو دروازو کولي شڪست کائي ٻاهر نڪتا. محمد بن قاسم حڪم ڪيو ته جنگ ڪندڙ ماڻهوءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به قتل نه ڪيو. جنهن کي هٿيار ڏنائون تنهن کي گرفتار ڪري هٿيارن، تابعدارن، ۽ عيال سميت محمد بن قاسم جي اڳيان آندائون. جنهن ماڻهو ڪنڌ هيٺ ڪري امانَ گهري تنهن کي ڇڏيائون ۽ ڪين موٽائي گهرن ۾ ويهاريائون.

---

(2) اصل لفظ ”جوي“، جنهن جو ترجمو ”نهر“ ڪيو ويو آهي.
(3) پ: ٻبلا هند، وسيؤر، ن، ب، ح: سيفر.
(4) پ: ديوارا، ن: ديوار، ب، ح، س، ڪ: ديوار.
(1) س: ودهاته.
(2) فارسي ڇاپي ۾ هن لفظ جي صورتخطي ”جلواني“ ڏنل آهي، مگر هنن ٻنهي جاين تي پ، ر، م جهڙن متعبر نسخن جي متفق پڙهڻي ”جلوالي“ آهي، ۽ ن ب ح ڪ جي ”حلوالي“، جا پڻ غالباً ”جلوالي“ جي تصحيف آهي. وري هيٺ ص[216] تي به پ جهڙي قديم نسخي جي قراعت ”جلوالي“ آهي. انهيءَ ڪري اسان اها ئي پڙهڻي اختيار ڪئي آهي وڌيڪ توضيح لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [201] . (ن-ب)
(3) اصل لفظ: ”آ بگير“ جنهن جي لفظي معنيٰ ”تلاءُ“ مگر ڪناري جي مفهوم جي نقط نظر سان ڇڇ، ڍنڍ يا ڍوري جي معنيٰ به نڪري سگهي ٿي. مٿي ص [160] تي ”آبگير“ چڻ ”خليج“ جي مترادف ڪم آندو ويو آهي. جيئن ته هٽ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

هيٺ وري ”نهر جلوالي“ استعمال ٿيو آهي، انهيءَ ڪري اسان هت”آبگير“ جي معنيٰ ۾ ”ڍوري“ کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

(1) هيءَ پڙهڻي م ر مطابق آهي. پ جي پڙهڻي ”جنيسر“ آهي، جا پڻ ان جي مشابهه آهي، ن: جسيرا، ب ح: جيسر، س: چنير، ڪ: جهنيسر. (ن-ب)

(2) هي فارسي ڇاپي جي پڙهڻي آهي جا غالباً پ مطابق آهي، ر: جويطري يا جوبطري، م: بوبطري، ن ب س: جريطري، ح: حريط.

(3) ”بنوره“ قديم نسخي پ جي پڙهڻي آهي ۽ اسان انهيءَ کي ترجيح ڏيئي ترجمي ۾ رکيو آهي. ن ب ۾ ”منوده“ ۽ س ڪ ۾ ”منوره“ آهي، ۽ انهن پڙهڻين جو پويون حصوبہ تقريباً پ جي پڙهڻي مطابق آهي. فارسي ڇاپي ۾ ”هاليہ“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي جا غالباً فقط نسخي م مطابق آهي.(ن-ب)

(4) پ جي پڙهڻي ”دوشنبہ“ يعني ”سومر ڏينهن“ آهي، مگر ٻين جملي نسخن، ر م ن ب ڪ س، مطابق ”روزشنبہ“ يعني ”آچر ڏينهن“ آهي. (ن-ب)

(1) هن سن ۾ غلطي آهي. ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [202]. (ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ هن جاءِ تي ”موڪ پسايہ“ آهي.

(1) ”چترور“ پڙهڻي ب مطابق آهي، ر م: جترور. فارسي ڇاپي ۾ ”چتور“پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. وڌيڪ لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ ص 36. (ن-ب)

(2) اصل ۾: بنانه.

(3) فارسي متن ۾ ”عطيہ ثعلبي“ غالباً صحيح ”تغلبي“ آهي، جنهن لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ (1) ص 223. (ن-ب)

(4) فارسي ڇاپي ۾ هيءَ نسبت ”الديهي“ طور ڏنل آهي ۽ جملي نسخن جون پڙهڻيون بہ بالڪل مبهم آهن. غالباً صحيح ”المدني“ آهي جيئن تہ مٿي ص[180] تي هي نالو صاف طور ”خريم بن عمرو مدني“ ڄاڻايل آهي. (ن-ب)

(5) ر: جنڪن وعورا وڪايا، س: جيڪن وعورا اولجا.(ن-ب)

(6) اصل متن ۾: بيلاد طاڪيہ.

(7) -(7) فارسي ڇاپي جي عبارت: ”وقصد نمود بخدمت ملڪ ڪشمير، در حوالي روستان بر سرحد رويم“. مختلف نسخن ۾ ”روستان“ (جو ن ب مطابق آهي) جون

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

پڙهڻيون هن طرح آهن: پ م ڪ: روستا، ر: روستا، ح: روسنان. ن ب ڪ ح ۾ ”رويم“ جي بدلي ”روم“ آهي. ر م ۾ مٿئين جملي جو پويون حصو هن طرح آهي. ”ڪہ در حوالي روستا (5) بر سرحد رويم است“. روستا جي معنيٰ هڪ ڳوٺ يا شهر يا آباد علائقو بہ ٿي سگهي ٿي - والله اعلم بالصواب.(ن-ب)

(1) - (1) فارسي ڇاپي جي عبارت: ”پس از اَنجا بر راي جيتري بنبشتند“. ن ب ح ۾ بہ ”راي جيتري“ آهي، انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي، ”پوءِ اتان جيتري جي راجا ڏانهن خط لکيائون“. مگر هيٺ صاف طور ظاهر آهي تہ خط ڪشمير جي راجا ڏانهن لکيا ويا هئا ۽ انهيءَ ڪري هن جاءِ تي ”راي ڪشمير“ جي بدران ”راي جيتري“ بي معنيٰ ٿو نظر اچي. ٻين نسخن ۾ ”جيتري“ جي بدلي ٻيون مبهم پڙهڻيون آهن. مثلاً: پ: چنسر، ر م: خبري، ڪ: چتري، س: چيزي. اسان جي خيال ۾ ”راي جيتري“ ”راي خبري“ ”ري چتري“ وغيره در اصل غالباً ”راجيئري“ يا ”را جئري“ جون بگڙيل صورتون آهن، ۽ راجئري ساڳيو ڪشمير جو مکيہ شهر ”راجا وري“ آهي جنهن جو ذڪر البيروني پنهنجي ”ڪتاب الهند“ ۾ ڪيو آهي. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص[203]. (ن- ب)

(2) جملي معتبر نسخن ، پ م ر ن ب س ڪ، مطابق هيءُ عنوان هن طرح آهي: رفتن جيسينہ بر رانہ ڪشمير(يعني جيسينہ جو ڪشمير جي راڻي ڏانهن وڃڻ). ان بعد هن عنوان هيٺ بہ علافيءَ جي نالي جي بدران جيسينہ جو نالو آهي. جيڪڏهن اهو صحيح آهي تہ پوءِ غالباً هن کان اڳ واري عبارت ۾ ڪو خلل آهي، ۽ جيسينہ جوڪشمير ڏانهن وڃڻ وارو فقره حذف ٿي ويو آهي. مٿين عبارت ۾ ”راجئري طرف لکيائون (بتبشتند)“ ۾ جمع جو صيغو آهي ۽ قدري گمان نڪري ٿو تہ علافي اڪيلو نہ هو، پر شايد ٻيو بہ ڪو ساٿس گڏ هو. مگر جيئن هن عنوان ۽ هن کان بعد واري عنوان هيٺ سڄي عبارت جو متن ٻيٺل آهي، ان مان علافي جو ڪشمير ڏانهن وڃڻ قياس ويجهو معلوم ٿئي ٿو. فارسي ڇاپي جي فاضل ايڊيٽر بہ هتي متن ۾ ”جيسينہ“ جي بدران "علافي" رکيو آهي ۽ اسان بہ انهيءَ ترميم کي ترجيح ڏني آهي. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان

(1) هي عنوان پ ن ب ڪ ۾ ڪونهي مگر م ر ۾ ڏنل آهي ۽ انهن ٻنهي نسخن ۾ ”علافي“ جي بدران ”جيسينه“ جو نالو آهي. (ن-ب)

(2) هيءُ عنوان جملي نسخن ۾ ڏنل ڪونهي ڇاڪاڻ ته سيني نسخن ۾ مٿان ڪان وٺي جيسينه جو ذڪر هلندڙ آهي. جيئن ته اسان ترميم ڪري، هر جڳهه”جيسينه“ جي بدران ”علافي“ جو نالو لکيو آهي، انهيءَ ڪري هن عنوان ڪي فارسي ڇاپي مطابق قائم رکيو ويو آهي، انهيءَ لاءِ مٿي علافي ۽ هيٺ جيسينه جي حالات ۾ تميز ٿي سگهي، (ن-ب)

(3) اها پڙهڻي پ م مطابق آهي، ر: جترور، ن ب: جتور.

(1) اصل عبارت: قوفي ۔ داهر.

(2) پ ن ح: چنيسر.

(3) ر: جويطري.

(1) ر: جويطري.

جيسِينه ۽ راجا ڏاهر [بن] چچ جي زال جو (مقابلي لاءِ) ٻيهڻ جي خبر

برهمڻ آباد جي مکيه ماڻهن ڪان ڏند ڪٿائن ۾ آٿين تا(1) ته: جڏهن برهمڻ آباد جو قلعو هٿ آيو، تڏهن ڏاهر جي زال لاڏي(2)، جا ڏاهر جي قتل ٿيڻ ڪان پوءِ ڏاهر جي پٽ سان برهمڻ آباد ۾ (جنگ لاءِ تيار ٿي) ٻيٺي هئي، چيو ته: ”هيءُ مضبوط قلعو ۽ عيال ڪيئن ڇڏينداسون؟ اسان ڪي لاچار هتي رهڻ گهرجي، جيئن دشمن تي غلبو حاصل ڪريون ۽ اسان جو ملڪ ۽ گهر سلامت رهي. پر جيڪڏهن عرب جو لشڪر غالب ٿيو ته پوءِ ڪا ٻي تدبير ڪنداسون.“ ائين چئي مال خزانو ٻاهر ڪڍي لشڪر جي بهادرن ڪي ڀئي ڏنائين، ۽ جوڌن ڪي دلجاءِ ڀئي ڏنائين، ۽ اهي ٻئي دروازي تي جنگ ڪندا ٿي رهيا. لاڏيءَ جي هيءَ تجويز هئي ته: ”جيڪڏهن قلعو فتح ٿيو ته مان پاڻ ڪي ٻارن ۽ ٻوئلگن سميت ساڙيندڙ باهه جي خوراڪ بنائيندس.“ مگر اوچتو قلعو [206] فتح ٿي ويو، ۽ معتبر ماڻهن ڏاهر جي [حمايت

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

واري] دروازي تي پهچي راجا ڏاهر جي لاڳاپيدارن کي (هڪدم) ٻاهر ڪڍيو، ته جيئن پاڻ کي هلاڪ نه ڪن، ۽ لاڏي گرفتار ٿئي.

ڏاهر جي زال لاڏي ۽ ٻن ڪنوارين ڌيئن کي گرفتار ڪرڻ

پوءِ جڏهن غنيمتون ۽ غلام، محمد بن قاسم جي اڳيان آندائون، ۽ هر هڪ جو احوال معلوم ڪيائين، تڏهن معلوم ٿيو ته ڏاهر جي زال لاڏي قلعي ۾ آهي. ڏاهر جون ٻه ڌيئون (پڻ) ٻين زالن جي وچ ۾ منهن ڍڪيون (ٻيٺيون) هيون، جن کي خادم جي حوالي ڪري جدا ويهاريائين.

غنيمت جي مال جو انداز ۽ پنجون حصو

پوءِ ٻانها چونڊيائون ۽ پنجون حصو ٻاهر ڪڍيائون. اٽڪل ويهه هزار ٻانها چونڊيائين ۽ پنجون حصو ٻاهر ڪڍي باقي لشڪر کي ڏنائين.

واپارين ۽ ڪاريگرن کي امانُ ڏيڻ

پوءِ واپارين، ڪاريگرن ۽ عام ماڻهن کي امانُ ڏيئي،سندن قيدين کي آزاد ڪيائين، ۽ پاڻ عدالتگاهه ۾ ويهي لڙائي ڪندڙ جماعت کي ترار سان قتل ڪيائين، ۽ اهڙيءَ طرح، چون ٿا ته اٽڪل ڇهه هزار جنگي جوان قتل ڪيا ويا، ڪي چون ٿا ته سورهن هزار مرد ڪُهنا ويا. ٻين کي معافي ڏنائين.

ڏاهر جي لاڳاپيدارن برهمڻن جي خبر

ڪي ماڻهو روايت ڪن ٿا ته: جڏهن ڏاهر جي لاڳاپيدارن کي ٻانهنِ ۾ نه ڏسي شهر جي رئيسن کان پڇا ڪيائون، تڏهن ڪنهن به ماڻهو انهن جو پتو نه ٻڌايو. نيٺ ٻئي ڏينهن برهمڻن مان اٽڪل هڪ هزار ماڻهو، مٿا ۽ ڏاڙهيون ڪوڙائي[207] امير محمد بن قاسم جي دربار ۾ حاضر ٿيا.

برهمڻن جو محمد بن قاسم وٽ اچڻ

محمد بن قاسم هنن کي ڏسي پڇيو ته: ”هن ٽولي وارا ڪهڙيءَ فوج مان آهن، جو هن شڪل ۾ پهتا آهن؟“ چيائون: ”اي وفادار امير! اسان جو راجا برهمڻ هو، جڏهن انهيءَ کي ڪنائون ۽ هيءُ ملڪ ڪانئس نڪري ويو، تڏهن هن جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

وفاداريءَ ۾ ڪن پاڻ کي ماري ڇڏيو، ۽ باقين سندس سوءِ ۾ زرد ڪپڙا پائي ڏاڙهيون ۽ مٿا ڪوڙايا. هاڻي جڏهن الله تعاليٰ عزوجلَ هيءَ بادشاهي توهان جي حوالي ڪئي آهي، تڏهن عادل امير جي خدمت ۾ حاضر ٿيا آهيون ته باقي بچيلن لاءِ ڪهڙو حڪم ٿو ڪري. محمد بن قاسم ويچار ڪري چيو ته:"منهنجي جان ۽ سر جو قسم ته هيءُ ڏاڍا وفادار آهن. انهن کي هن شرط تي امانَ ڏنيسين ته ڏاهر جا لاڳاپيدار جتي به هجن انهن کي هٿ ڪندا."

محمد بن قاسم جو برهمڻن سان واعدو ڪرڻ ۽ امانَ ڏيڻ

پوءِ برهمڻن هن مضبوط عهدنامي جي بنياد تي ڏاهر جي زال لاڏيءَ کي پهري مان ٻاهر ڪييو، ۽ باقي ماڻهن تي رَسُول الله ، الصلواة وَالسلام عليہ، جي طريقي موجب ڍل مقرر ڪيائون. جيڪي اسلام جي شرف سان مشرف ٿيا، انهن کي ٻانهپ، مال ۽ چونڊ (1) ڪان معافي ڏنائون. جن ايمان نه آندو تن کي ٽن حصن ۾ (ورهائي) مٿن ڍل مقرر ڪيائون. پهريون، سردارن جي ٽولي مان هر هڪ تي 48 درهم تور چاندي. ٻئي ٽولي تي 24 درهم تور چاندي، ۽ هيٺياهين درجي واري ٽولي تي 12 درهم تور (چاندي) مقرر ڪيائون. [208] ۽ [محمد بن قاسم] فرمايو ته :"اڄ وجهو، جيڪي مسلمان ٿي اسلام ۾ ايندا تن تان ڍل معاف ڪئي ويندي، ۽ جيڪي پنهنجي طريقي تي حريص رهندا، سي چونڊ (1)۽ جزيو قبول ڪري، پنهنجي ابن ڏاڏن جي طريقي تي رهندا." پوءِ انهن مان ڪن (اسلام تي) رهڻ اختيار ڪيو ۽ ڪي جزيو قبول ڪري، پنهنجن وڏن جي طريقي تي هلڻ لڳا. سندن زمينون ۽ گهوڙا انهن ڪان نه ورتا ويا.

برهمڻن ۽ ملڪ جي امينن کي مقرر ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم انهن مان هر هڪ تي، سندس درجي ۽ لياقت موجب ڍل مقرر ڪئي. قلعي جي چئني درن مان هر هڪ دروازي تي فوج مقرر ڪري، انهيءَ جي جوابداري انهن ماڻهن جي انتظام ۾ ڏني، ۽ رضامندي جي خِلعتَ، سنجيل

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

گهوڙن سميت (عطا ڪري) هندستان جا شاهاڻا زيور سندن هٿن ۽ پيرن ۾ وڌائين، ۽ هر هڪ لاءِ محفل جي منڍ ۾ ويهڻ جي جاءِ مقرر ڪيائين.

ڪاريگرن، واپارين ۽ ڪڙمين کي لکڻ

پوءِ سوداگرن، ڪاريگرن ۽ ڪڙمين جو (تعداد) لکيائون. عام ماڻهو ڳڻپ ۾ جملي ڏهه هزار ٿيا. پوءِ محمد بن قاسم جي فرمائڻ تي هر هڪ تي (فقط) ٻارهن درهم تور چاندي مقرر ڪيائون، ڇاڪاڻ ته سندن مال لٽجي ويو هو.

مقرر ڍل جي وصول ڪرڻ لاءِ نائب مقرر ڪرڻ

پوءِ وڏيرن ۽ رئيسن کي مقرر ڍل جي وصول ڪرڻ تي مقرر فرمايائين، جيئن هرهڪ شهر ۽ واهڻ مان مال وصول ڪندا رهن،۽ کين [پڻ حڪومت جي]تائيد ۽ طاقت هجي. [209]

برهمڻن جو عرض ڪرڻ

برهمڻن هيءُ حقيقت ڏسي عرض ڪيو ۽ شهر جي مکيه ۽ چونڊ ماڻهن سندن حال بابت شاهدي ڏني ته اهي برابر رسوخ وارا هئا.

برهمڻن لاءِ حڪم

پوءِ محمد بن قاسم برهمڻن کي عزت ڏني، ۽ سندن اثر ۽ رسوخ (قائم رکڻ) لاءِ پروانو جاري ڪيائين. هر حالت ۾ کين (ڪنهن به قسم جي) روڪ ٽوڪ نه هوندي هئي. ۽ انهن مان هر هڪ کي ڪنهن نه ڪنهن ڪم تي ڇڏيائين، ۽ سچ پچ معلوم ٿيس ته انهن کان خيانت ڪڏهن به نه ٿيندي.

ڪمن تي مقرر ڪرڻ

پوءِ راجا ڏاهر جي دستور موجب، جنهن هر هڪ برهمڻ کي ڪنهن نه ڪنهن ڪم تي مقرر ڪيو هو، هر هڪ تي ڪونه ڪو ڪم مقرر ڪري، حڪم ڪيائين. جنهن تي سيني برهمڻن کي آڏو حاضر ڪيائون. (پوءِ) چيائين: "ڏاهر توهان کي وڏن ڪمن تي مقرر ڪيو هو، تنهن ڪري توهان شهر ۽ آسپاس جا واقف هوندا. جنهن به مشهور معروف ماڻهوءَ کي تربيت ۽ نوازش جو لائق سمجهو ته اسان کي ڄاڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ڪريو، جيئن سنڌس حق ۾ مهرباني ڪئي وجي، ۽ ڪيس وڏي انعام سان سرفراز ڪيو وڃي. جنهن صورت ۾ توهان جي ايمانداري ۽ سچائي تي اسان کي پورو اعتماد ۽ ڀروسو آهي، تنهن ڪري توهان پنهنجن ڪمن تي بحال آهيو. ملڪ جو سارو ڪاروبار توهان جي معاملي فهميءَ تي ڇڏيو ويندو. ۽ هيءُ ڪم توهان جي اولاد ۽ پيڙهين جي حوالي ڪيو وڃي ٿو، ۽ ڪڏهن به نه ڦرندو.

برهمڻن جو زور وٺي واهڻن ۾ وڃڻ

پوءِ برهمڻ ۽ ڪامورا ملڪ ۾ گهڙي پيا ۽ وڃي چيائون: ”اي ڏسٽا وائسٽا ۽ مشهور (ماڻهؤ) توهان کي معلوم آهي ته ڏاهر مارجي ويو ۽ ڪافرن جو ڪم پورو (210) ۽ ختم ٿيو، هند ۽ سنڌ جي چئني طرفن ۾ عربن جو حڪم جاري ٿيو. جنهن ڪري ملڪ جا ننڍا خواهه وڏا هڪجهڙا ٿيا. اسان جا ڪم ڪار، عزت واري بادشاه [محمد بن قاسم] جي طرف کان سمجهڻ گهرجن. اسان کي توهان ڏانهن موڪليو اٿن ۽ چڱن واعدن سان اميدوار ڪيو اٿن. جيڪڏهن عربن جو حڪم نه مڃينداسون ته نه مال رهندو، ۽ نه گذران جو ذريعو. اسان پاڻ، (انهن) سردارن جي مهرباني ۽ احسان ڏانهن نيازمند ٿي پيا آهيون. ۽ ممڪن آهي ته (انهيءَ ڪري) اسان جو درجو وڌو ٿي سگهي. في الحال پنهنجي وطن کان ٽڙجي برباد نه ٿيون. جيڪڏهن هيءُ ڏل، جيڪا توهان تي رکي اٿن، برداشت نه ٿي سگهندي ۽ انهيءَ جي ادا ڪرڻ ۾ وڏو بار سمجهندؤ، ته پوءِ فرصت وقت هند ۽ سنڌ جي ڪنهن ٻيءَ زمين ڏانهن، جتي توهان جي دلين کي اطمينان هجي، هليا وڃجؤ، ڇاڪاڻ ته آدمزاد واسطي جان جي سلامتي کان بهتر ٻي ڪابه شيءِ ڪانهي. اسان کي جڏهن هن خطرناڪ مصيبت کان ڇوٽڪارو ملندو ۽ لشڪر جي تڪليف کان بيپرواهه ٿينداسون، تڏهن اسان جو مال ۽ عيال محفوظ ٿيندو.

واهڻن ۽ شهر تي ڍل مقرر ڪرڻ

پوءِ سيني ڳوناڻن ۽ شهرين حاضر ٿي پاڻ تي ڍل مقرر ڪرائي، ۽ پنهنجي ڍل جي رقم محمد بن قاسم کان پڇيائون، جن برهمڻن کي امير محمد بن قاسم ڍل (جي وصوليءَ) تي مقرر ڪيو هو، تن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

بابت [پڻ پڇيائون، جنهن تي انهن برهمڻآفيسرن کي] فرمايائين تہ: ”حڪومت ۽ خلق جي وچ ۾ سچائيءَ جو خيال رکجو، جيڪڏهن ڪا شيءِ ورهايو تہ برابر ورهائجو، هر هڪ تي ڍل سندس برداشت موجب رکجو، ۽ هڪٻئي سان نهي هلجو ۽ پريشان نہ ٿجو، جيئن ملڪ ويران نہ ٿئي.“ [211]

محمد بن قاسم جي خلق سان مهرباني ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم هرهڪ سان خاص مهرباني ڪئي ۽ فرمايائين تہ: ”هر طرح دل خوش رکجؤ. ڪابہ ڳڻتي نہ ڪريو تہ ڪا توهان تي وٺ پڪڙ ٿيندي. آئون توهان کان ڪوبہ ڪاغذ يا دستاويز (لکائي) نٿو وٺان. جيڪو حصو اڳيئي مقرر ۽ معلوم آهي، سو ادا ڪندا رهجو، بلڪ توهان تي مهرباني ۽ درگذر واجب سمجهيو ويندو. جنهن ڪي ڪا درخواست هجي تہ پيش ڪري، اها ٻڌي ويندي ۽ (ان جو) پورو جواب ڏنو ويندو، ۽ هر هڪ جي مراد پوري ڪئي ويندي.“

محمد بن قاسم جو برهمڻ آباد وارن کي پروانو ڏيڻ.

هاڻي برهمڻن جي اها رسم جا هلندي تي آئي، جو واپاري، ڪافر ۽ نڪر برهمڻن کي خيراتون ڏيندا هئا، بتن جي پوڄا ۽ خوشيون ڪندا هئا ۽ مندر جي پوڄارين کي اهڙو پروانو هو، سا بند ٿي ويئي، ۽ لشڪر جي ڊپ کان اها خيرات ۽ ماني کين دستور موجب نٿي پهتي، جنهن ڪري برباد ۽ سُڃا ٿي ويا هئا. سو

سيني [برهمڻن، محمد بن قاسم جي] جڳهہ جي در تي اچي دعا لاءِ هٿ کنيا، ۽ پيغام موڪليائون تہ: ”شل عادل امير سلامت رهي! اسان راهب آهيون ۽ اسان جو گذران ۽ ترقي بُت(1) جي مجاوريءَ تي آهي. جنهن صورت ۾ واپارين ۽ ڪافرن تي رحمت ڪئي اٿوَ ۽ هو پاڻ تي ڍل مقرر ڪري ذِمي ٿيا آهن، تنهنڪري (اسان) بندن کي بہ صاحب جن جي ڪرم ۾ اميد آهي تہ انهن کي اشارو فرمائيندا. جيئن هو پنهنجي معبود کي پوڄين ۽ بتخانو(2) آباد ڪن.“

محمد بن قاسم جو جواب ڏيڻ

محمد بن قاسم جواب ڏنو تہ: ”ملڪ جو تختگاهہ اروڙ آهي، ۽ هيءُ سڀ پاسا[212] آسپاس آهن.“ اتي هندن چيو تہ: ”هن ملڪ جي آبادي برهمڻ آهن. اهي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

اسان جا عالم ۽ حڪيم (داناءُ) آهن. اسان جي شادي خواهه غمي جو ڪاروبار سندن وسيلي پورو ٿيندو آهي. اسان ڏل يا جزيہ انهيءَ ڪري قبول ڪيو آهي تہ هرڪو پنهنجي طريقي جي پيروي ڪري. هيءُ اسان جي بت جو بتخانو(1)ويران ٿي ويو آهي ۽ اسان ٻڌڻ(2) جي خدمت نٿا ڪري سگهون. امير عادل اسان کي اجازت فرمائي تہ اسان (ان کي) آباد ڪري، پنهنجي معبود جي عبادت ۾ مشغول رهون ۽ اسان جي برهمڻن کي (پڻ) اسان مان گذر جو ذريعو ٿي سگهندو.“

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن لکڻ ۽ جواب جو پهچڻ

پوءِ محمد بن قاسم هيءَ حقيقت حجاج ڏانهن لکي موڪلي ۽ ٿوري وقت کان پوءِ جواب پهتو تہ: ”سؤٽ محمد بن قاسم جو پيارو خط پهتو. جيڪي احوال لکيا هئائين سي معلوم ٿيا، جن مان هڪ هيءُ بہ هو تہ برهمڻ آباد جا مکيہ ماڻهو(3) بتخاني جي آبادي(3) ۽ پنهنجي مذهب لاءِ عرض ڪري رهيا آهن. جنهن صورت ۾ (اسان جي) فرمانبرداريءَ جي سلسلي ۾ داخل ٿي، دارالخلافت جي ڏل پنهنجي مٿان مقرر ڪيائون، تنهن صورت ۾ ڏل کان وڌيڪ [اسان جو]هنن تي ڪو بہ حق ۽ واسطو نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ جڏهن ذمِي ٿي چڪا ، تڏهن سندن مال يا خون ۾اسان جي دست اندازي مطلقاً نہ ٿيندي. ڪين پنهنجي معبود جي عبادت ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي .توهان ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي پنهنجي طريقي کان روڪ ٽوڪ نہ ڪندا، جيئن هو پنهنجن گهرن ۾ پنهنجي مرضي موجب زندگي گذاريندا رهن.“

حجاج جو لکيو پهچڻ

حجاج جي لِکئي پهچڻ وقت، محمد بن قاسم شهر کان ٻاهر نڪري منزل ڪئي هئي. پوءِ وڏيرن، اڳواڻن ۽ برهمڻن کي اجازت ڏنائين تہ: ”بيشڪ پنهنجي معبود [213] کي آباد ڪريو. مسلمانن سان ڏيتي ليتي ڪريو. اطمينان سان پنهنجي سڌاري جي ڪوشش ڪريو. برهمڻن فقيرن جي احسان ۽ سنڀال سان تيمارداري ڪريو. پنهنجون عيدون، رسمون پنهنجن ابن ڏاڏن جي دستور موجب بجا آڻيندا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

رهو. هن کان اڳ برهمڻن کي جيڪي خيراتون ڏيندا هئا، سي پراڻي دستور موجب ڏيندا رهو.(1) سئو درهمن اصل مال مان تي درهم [ڪڍيان مان] جيڪو انهن (برهمڻن) جو حق هجي، سو انهن کي پهچائجي(1)، باقي خزاني لاءِ، خزاني وارن جي قلم ۽ نائبن جي سامهون حفاظت ۾ رهي، ۽ آفيسرن ۽ ڪم وارن لاءِ پگهارون مقرر ڪيون وڃن.“ انهن شرطن تي تَمِيم بن زَيدِ القَينِي(2) ۽ حَڪم بن عوَانة ڪلبِيءَ کي وچ ۾ آندائون، ۽ برهمڻن لاءِ فيصلو ٿيو ته تامي جي ٿالهي هٿ ۾ ڪٽي، گهرن جي دروازن تي گدائيءَ لاءِ وڃي اناج وغيره جيڪي به ملي سگهين سو حاصل ڪن، جيئن تباهه نه ٿين. ۽[هاڻي] هيءَ رسم ڪافرن ۾ مروج ٿي ويئي آهي.

محمد بن قاسم جو برهمڻ آباد وارن کي امانَ ۽ پروانو ڏيڻ

هاڻي محمد بن قاسم برهمڻاباد جي پسگردائيءَ کان فارغ ٿيو، ۽ ماڻهن جي جيڪا درخواست هئي، سا پوري ڪيائين. عراق ۽ شام جي يهودين، نصارن،گبرن ۽ مجوسين جي نموني تي هر هڪ کي پنهنجي طور طريقي تي رهڻ لاءِ اجازت ڏيئي واپس ڪيائين ،انهن جي اڳواڻن کي ”راڻا“ جو خطاب ڏنائين.

محمد بن قاسم جو سياڪر وزير کي سڏڻ

پوءِ سياڪر وزير ۽ موڪي [پٽ] وسايي کي سڏي پڇيائين: ”لوهاڻي جي جتن جو ڪاروبار، چچ ۽ ڏاهر سان ڪيئن هو؟ ۽ سندن معاملو ڪهڙي دستور تي ٿي هليو؟“ (سياڪر جو جواب:) وزير، موڪي [پٽ] وسايي جي روبرو چيو: ”راجا چچ جي حڪومت ۾(1) لوهاڻي يعني لاکه ۽ سمه [واري ايراضي جي جتن] کي(1)نرم ڪپڙن پهرڻ [214] ۽ مخمل متي تي ڪرڻ جي اجازت نه هوندي هئي. بلڪ هيٺ متي ڪاري گودڙي پهريندا هئا، ڪُهري چادر ڪلهن تي وجهندا هئا، ۽ متو ۽ پير اگهاڙا رکندا هئا. جيڪو به نرم ڪپڙو پهريندو هو، ته انهيءَ تي ڏنڊ رکيو ويندو هو. گهر کان ٻاهر نڪرڻ وقت ڪتو پاڻ سان ڪٽندا هئا، جنهن ڪري سندن سڃاڻپ ظاهر ٿيندي هئي. سندن ڪنهن به وڏيري کي گهوڙي تي چڙهڻ جي اجازت نه

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وااٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

هئي. جتي بہ بادشاهن کي ڀرپاڙيءَ ۾ سونهي جي ضرورت ٿيندي هئي تہ اهي رستو ڏيکاريندا هئا. رستن جي سونهپ سندن نظرداريءَ هيٺ هوندي هئي، ۽ [ويندڙ کي] هڪڙي قبيلي کان ٻئي قبيلي تائين پهچائيندا هئا. انهيءَ قوم جو ڪوبہ اڳواڻ يا راڻو گهوڙي تي ويهندو هو تہ[سندس گهوڙو] هني، لغام ۽ تختي کان سواءِ هوندو هو ۽ گهوڙي جي پنيءَ تي رلي وجهي چڙهندو هو. رستي ۾ ڪنهن کي ڪو حادثو پيش ايندو هو تہ انهن جي قبيلن کان پڇاڻو ڪندا هئا، جو اها سندن وڏيرن جي جوابداري هوندي هئي، ايستائين جو جيڪڏهن منجهائن ڪو چور ٿيندو هو تہ انهيءَ کي ٻارن ٻچن سميت باهہ جو ڪاج ڪندا هئا. قافلا رات ڏينهن سندن رهبري هيٺ هلندا هئا. انهن ۾ ننڍي وڏي (جو فرق) ڪونہ هوندو آهي. هو وحشي طبيعت جا آهن ۽ حاڪم جي فرمانبرداريءَ کان هميشہ سرڪشي ڪندا ۽ رستا ڦُرندا رهندا آهن. ديبل ۾ پڻ اتي جي ماڻهن سان ڦرلٽ ۾ همراهہ هوندا آهن. بورچيخاني جون ڪاتيون، خدمت جو ۽ سمر، بادشاهہ جي نگراني سندن ذمي هئي."

(روايت) انهيءَ تي محمد بن قاسم چيو تہ "ڪهڙا نہ برا ماڻهو آهن! اهڙا جهڙا فارس ۽ ڪوه پايہ ۾ جهنگلي ماڻهو هوندا آهن. سندن ڪم بہ اهو ئي آهي."

محمد بن قاسم هنن کي انهيءَ دستور ۽ طريقي سان بحال رکيو، جهڙي طرح اميرالمؤمنين عمر بن الخطاب [215] رضي الله عنہ شام جي رهاڪن تي مقرر ڪيو هو تہ، جيڪو مهمان ايندو، تنهن کي هڪ ڏينهن ۽ رات ماني کارائيندا، ۽ جيڪڏهن بيمار ٿي پوندو تہ ٽي ڏينهن مهماني ڪندا.

---

(1) اصل لفظ، "در آقاويل مي آرند"

(2) اصل صورتخطي: لادي.

(1) -(1) چوندڙ لاءِ اصل لفظ "گزيد" آيل آهي.اسلام جي قانون موجب وقت جي خليفي کي غنيمت جي مال مان ڪابہ هڪ شيءِ چوندي ڪڍڻ جو اختيار آهي. انهيءَ کي عربيءَ ۾ "اصطفہ" چوندا آهن.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ام المؤمنين صفيه کي به رسول ڪريم اهڙيءَ طرح چونڊيو هو ۽ پوءِ آزاد ڪري ساڻس شادي ڪئي هئائون. (مترجم)

(1) اصل لفظ: بده

(2) اصل لفظ: خانهٔ بده

(1) اصل لفظ: بتخانِ بده

(2) اصل لفظ: اصنام

(3) -(3) اصل الفاظ: عمارت بده.

(1) اصل فارسي عبارت هن طرح آهي ۽ ان ۾ البت مونجهارو آهي: "و از صد درم سه* درم سنگ بر اصل مال- بنگرند که چند واجب باشد بديشان رسانند" (مترجم)

(2) اصل ۾ جملي نسخن ۾ هيءَ نسبت "القيسي" ڇاڻايل آهي جا صحيح نه آهي، ڪيل ترميم لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [178]. (ن-ب)

(1) -(1) اصل عبارت "لوهانه يعني لاکه وسمه را" جنهن جي شروع ۾ لفظ "جتان" غلطيءَ سبب حذف ٿيل آهي، صحيح عبارت "جتانِ لوهانه يعني لاکه وسمه را" ٿيندي، چو ته محمد بن قاسم لوهاڻي جي جتن بابت پڇيو آهي ۽ هيٺ سياڪر وزير جو بيان تقريباً ساڳيو آهي جو متي ص[47] تي "لوهاڻي" جي جتن بابت ڇچ جي پاليسي طور بيان ٿيل آهي. هت "لوهاڻو" هڪ علائقي جو نالو آهي جو لاکه، سمه ۽ سهته قومن جي ايراضين تي مشتمل هو. متي ڏسو ص [40] (ن-ب)

محمد بن قاسم جو حجاج بن يوسف ڏانهن خط موڪلڻ

محمد بن قاسم برهمڻ آباد ۽ لوهاڻي جي ڪاروبار کان فارغ ٿيڻ ۽ جتن تي ڍل مقرر ڪرڻ کان پوءِ حجاج بن يوسف کي انهيءَ حال کان واقف ڪيو، ته: برهمڻ آباد جي جلوالي ڏوري (1) کان متي(2) هيءَ خدمت لاڳو ڪئي ويئي. ڪيس سنڌ جي زمين کي قبضي ۾ آڻڻ جو [پڻ] چاڻ ڏنو ويو ۽ تفصيل سان ٻڌايو ويو.

حجاج جو جواب

پوءِ حجاج جواب لکيو ته: "اي سؤٽ محمد بن قاسم! تون جيڪا سپاهداري، رعيت نوازي، رعيت جي حال تي پرورش ۽ ڪاروبار جي انتظام ۾ ڪوشش ڪري رهيو آهين، سا گهڻي ساراهه (جي لائق) آهي، ۽ جنهن نموني هر جڳهه تي ڍل مقرر ڪئي وئي آهي ۽ رعيت جي هر قسم کي شريعت جي دستور ۽ معاملي موجب سرفراز ڪيو اٿيئي، سو حڪومت جي مضبوطي ۽ بادشاهي جي انتظام جو باعث ٿيو آهي. هاڻي انهيءَ جاءِ تي ترسڻ نه گهرجي. هند ۽ سنڌ جي بادشاهيءَ جا ٽنيا اروڙ ۽ ملتان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

آهن. جي بادشاهن جا تختگاهه آهن. بادشاهن جا خزانا ۽ دفينا (پڻ) انهن ٻن جاين ۾ مدفون هوندا. جيڪڏهن رهڻو اٿيئي ته ڪنهن اهڙي جاءِ تي رهه، جا پُرفضا هجي، جيئن سڄي سنڌ ۽ هند هٿ هيٺ اچي وڃي. جيڪو اسلام جي تابعداريءَ کان انڪار ڪري تنهن کي قتل ڪري ڇڏيو. الله تعاليٰ توهان جي مدد ڪندو. هند جي شهرن کي [216] ويندي چين جي حد تائين فتح ڪرڻ تو تي لازمي آهي(1) امير قُتيبه بن مُسلم قريشي(2) کي [پڻ چين فتح ڪرڻ لاءِ] مقرر ڪيو ويو آهي. سڀ [عراقي] غلام انهيءَ ڏانهن منتقل ڪريو ۽ [جهم بن زَحربن قيس کي به هن ڏانهن موڪليو وڃي، ۽] مقرر ڪيل[عراقي] لشڪر ساڻس گڏ وڃي(3) . اي سؤٽ! تون [پڻ] اهو ڪو ڪارنامو ڪج جيئن [تنهنجي پيءُ] قاسم جو نالو روشن ٿئي، ۽ دشمن عاجز ۽ پريشان ٿين. اِنشاءَ الله تعاليٰ!

حجاج بن يوسف جا خط پهچڻ

جڏهن حجاج جو خط محمد بن قاسم کي پهتو، ته پڙهيائين. چيل هو ته: ”اي محمد! لکپڙهه ۾ اسان سان مشورو ڪندو رهه، ڇاڪاڻ ته اهو هوشياريءَ جو سرمايو آهي. مفاصلي جي دوريءَ سبب اسان جي آڏو پردو تو رهي. تون ڪوشش ڪر جيئن شهر جا چارئي اڳواڻ ماڻهو شوق سان فرمانبرداري ڪن، ۽ (سندن) دلجوئي ڪندو رهه.

شهر جي اڳواڻن مان چئن ماڻهن کي ملڪ جي سڌاري لاءِ آزاد پروانو (عطاڪرڻ)

پوءِ شهر برهمڻ آباد، يعني بانيڙاهه(1) جي ڪاروبار واسطي وَداع بن حُميد البحري(2) کي سڏي، رئيس ۽ ڪامورا مقرر ڪيائين. مالي ڪاروبار شهر جي چئن واپارين جي حوالي ڪيائين، ۽ انهن کي کليو پروانو عطا ڪيائين ته: سڀ ڪلي ۽ جزي ڪم سندس حضور ۾ پيش ڪيا وڃن، ۽ ڪوبه معاملو وغيره سندس صلاح کان سواءِ پورو نه ڪيو وڃي. نوبة بن دارس کي راوڙ جي قلعي تي مقرر ڪيائين، جيئن انهيءَ جاءِ تي رهي ٻيڙيون تيار رکي. جيڪا به ٻيڙي مٿان يا هيٺان اچي، خواهه وڃي، ۽ جيڪڏهن انهيءَ ۾ جنگي سامان هجي ته

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

جهلي [217] راوڙ جي قلعي ۾ ڪٽي وجي. انهيءَ (راوڙ) کان مٿي وارن ٻيٽن جو حڪم ابن زياد العبدي(1) کي ڏنائين. ڪچ واري طرف جو ڪيرج جي بادشاهه دروهر جي هٿ ۾ هو، سو هُذَيل بن سليمان الأزدِي کي ڏنائين. حنظله بن اَخي نُباته(2) ڪِلابيءَ [يعني نباته ڪِلابيءَ جي ڀاءُ جي پٽ حنظله] کي دهليلہ جو حاڪم ڪيائين. پوءِ [سينيءَ کي] حڪم ڏنائين تہ هر مهيني چاچ جوچ، واقفيت ۽ آزمائش بعد ملڪ جي حالتن جي خبر ڏيندا رهن. انهن سينيءَ کي هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي پارت ڪيائين تہ: جيڪڏهن مخالف جي لشڪر، يا رعيت جي مخالفت سبب ڪو فتنو پيدا ٿئي تہ انهيءَ[پارت] تي عمل ڪجؤ، ۽ فسادين جي ڪَن مهٽ ڪجو. ۽ قيس بن عبدالملڪ بن قيس الدمني،(3) خالد انصاري ۽ هزار پيادن کي سيوستان (سيوهڻ) ۾ رکيائين(4). مسعود تـمِيمي، ابن شيبہَ جُدَيدِي(4) فراس عـتـِڪِـي(1) صابر يـشـڪـُرِي، عبدالملڪ بن عبدالله الخـزَاعِـي، مُهـنيٰ(2) بن عـڪه، ۽ الوَقاءَ بن عبدالرحمان کي ديبل ۽ نيرون ڪوٽ جي عملداريءَ تي روانو ڪيائين، جيئن اهي حدون محفوظ رهن. ملِيح نالي، بـڪر بن رائـِل جي هڪ آزاد ڪيل غلام کي اشبهار(3) جو گورنر مقرر ڪيائين، ۽ [ابن] علوان بـڪري(4) ۽ قيس بن ثعلبة ، ٽن هزارن غلامن سان اتي ئي رهجي پيا، ڪين زالون [هيون] ۽ اولاد ٿيو ۽ جتن جي ساري ملڪ کي قبضي ۾ ڪري رهندا آيا.

محمد بن قاسم جي رواني ٿيڻ جي خبر

ساؤندي سمه جي والي، امير محمد، هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: جڏهن محمد بن قاسم [218] برهمڻ آباد جي بندوبست، ۽ ايرندي، الهندي، ڳوٺن ۽ پسگردائيءَ جي معاملن مضبوط ڪرڻ کان فارغ ٿيو، تڏهن خميس جو ڏينهن، 3- محرم سنہ چورانوي هجري، منزل پٽي وجي، ساؤنديءَ جي پسگردائيءَ ۾ انهيءَ جاءِ تي لٿو، جنهن کي ”منهل“ (1) چون ٿا. (اتي) هڪ فرحت افزا ڍنڍ ۽ سرسبز چراگاهه (هو)، جنهن کي ڍنڍ وڪر بهار(2) چوندا هئا. انهيءَ ڍنڍ جي ڪناري تي منزل ڪيائين. انهيءَ پاسي جا سڀ ماڻهو(3)، شمني ۽ ٻڌ وارا(3)، واپاري

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

هئا. [اهي] سڀ فرمانبرداريءَ سان پيش آيا، محمد بن قاسم حجاج جي فرمان موجب سيني کي امانُ ڏيئي فرمايو تہ: ”پنهنجي وطن ۾ آرام سان آسودا رهو، ۽ پنهنجي ڍل وقت تي خزاني ۾ پهچائيندا رهو.“ پوءِ متن ڍل مقرر ڪري انهن مان ٻن ماڻهن کي متن رئيس مقرر ڪيائين: هڪ بواد شمني(4)، ٻيو ٻڌيٽي پٽ يمن ڍول(1). انهيءَ پاسي جا ٻهراڙي وارا جت هئا، جن سيني فرمانبرداري قبول ڪئي. سينيءَ کي حجاج جي پرواني جي حڪم موجب، خوف کان امانُ ڏيئي، اها حقيقت [حجاج ڏانهن] لکي موڪليائين.

جڏهن اها سچي حقيقت حجاج کي معلوم ٿي، تڏهن جواب ڏنائين تہ: ”حڪم ظاهر آهي تہ جيڪو بہ لڙائي ڪري تنهن کي قتل ڪريو، ٻيءَ صورت ۾ سندن پٽ ۽ ڌيئرون ضمانت طور قيد ڪري بند رک. جيڪي ماڻهو فرمانبرداري لائق آهن ۽ سندن دل صاف آهي، تن کي امان ڏيئي سندن ذمي مال مقرر ڪريو. ڪاريگرن ۽ واپارين تي تمام هلڪو بار رکجوّ. جنهن بابت معلوم ٿئي تہ آباديءَ ۽ کيتيءَ ۾ گهڻي ڪوشش ڪري ٿو، تنهن سان قانوني ڍل ۾ رعايت ۽ همدردي ڪئي وڃي. جيڪو اسلام جي عزت سان مشرف ٿئي، تنهن جي مال ۽ کيتيءَ مان عشره (ڏهون حصو) روتو وڃي، جيڪو پنهنجي ڌرم تي قائم رهي، تنهن جي [219] ڪارخاني ۽ کيتيءَ مان ملڪ جي قانون موجب ديواني ڍل جو حصو وصول ڪري ڪامورن جي حوالي ڪيو وڃي.“

پوءِ [محمد بن قاسم] اتان منزل پٽي وڃي بهراور(2) ۾ لٿو. اتي پڻ سليمان بن نبهان ۽ [قبيلي] ڪِندَه جي آزاد ڪيل غلام اَبُوفضه القشيري کي سڏي، خداءِ عزَ وَ جلَ، ۽ وڏيڪ تاڪيد لاءِ ڪندَه جي اولاد جا قسم ڏيئي(1) ڪين جنيد بن عمرَو ۽ بني تميم منجهان جماعت سان محبت ڪرائي، گڏي، اهل بهراور جي [علائقي جي] دنگ ڏانهن موڪليائين،(1) جتي هو وڃي مقيم ٿيا. عمرَو بن مختار الاڪبر الحنفي کي نائب مقرر ڪري، ناليرن مردن جي هڪ جماعت سندس فوج ۾ رکيائين.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

سمن جو استقبال تي اچڻ

پوءِ سمن جي قبيلن ڏانهن رخ رکيائين. ويجهو پهچڻ تي هنن دهل ۽ شرنايون وڄائي، ناچ ڪندي، استقبال ڪيو. محمد بن قاسم پڇيو تہ: ”هيءُ لُڏ ڇا جو آهي؟“ ٻڌايائون تہ: ”سندن رسم آهي تہ جڏهن ڪو بادشاهہ يا حاڪم نئون ٿيندو آهي، تڏهن خوشي ڪري راندين ۽ راڳن سان پيش ايندا آهن.“ پوءِ خُريم بن عَمروَ، محمد بن قاسم وٽ آيو ۽ چيائين تہ: ”خدا تعاليٰ جي تعريف ۽ تهليل(1) چوڻ اسان تي واجب آهي، جنهن هيءَ جماعت اسان جي تابعدار ۽ حڪم هيٺ ڪئي آهي، ۽ اسان جو حڪم هن ملڪ ۾ جاري ٿيو آهي.“ خريم هڪ [220] داناءُ ۽ هوشيار شخص هو، ۽ تنهن سان گڏ ديندار ۽ امانت وارو هو. محمد بن قاسم سندس بيان تي کلي چيو تہ: ”انهن جي حڪومت توکي عطا ڪئي ويئي“. ۽ پوءِ [انهن سمن کي] سندس آڏو ناچ ۽ تماشي ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. (انهيءَ تي) خريم، مغربي سون جا ويهہ دينار کين انعام ڏنا ۽ چيائين تہ: ”هيءَ بادشاهي رسم آهي، جو جڏهن ڪنهن حاڪم جي اچڻ ڪري خوشي ڪن ٿا ۽ الاهي شڪر بجا آئين ٿا تہ هيءَ نعمت انهن وٽ سدائين قائم رهندي.“

محمد بن قاسم جي لوهاڻي مان سهتہ (علائقہ) ڏانهن منزل ڪٽڻ(2)

(3) ڳالهين جي راوي، علي بن محمد کان [۽ ان] عبدالرحمان بن عبدربد السليطيءَ کان هن طرح روايت ڪئي آهي(2) تہ: جڏهن محمد بن قاسم لوهاڻي[پرڳڻي] جي ڪم کان واندا ٿي، سهتہ [قوم جي پرڳڻي] جي منزل تي آيو، تہ سندن رئيسن ۽ مکيہ ماڻهن متا ۽ پير اگهاڙا ڪري سندس استقبال ڪيو ۽ امان گهري. انهن کي پڻ امانَ ڏيئي، (متن) ڊل مقرر ڪري ضامن ورتائين، ۽ رستي جون منزلون طئي ڪري اروڙ پهچڻ گهريائين. هنن جي سونهن کي اڳ ۾ ڪري اروڙ تائين آيا، جو شهر هند جو تختگاهہ ۽ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي، ۽ اتي جا رهاڪو اڪثر ڪري واپاري، هنرمند ۽ هاري آهن. راجا ڏاهر جو پٽ گوپي(3) انهيءَ قلعي تي قبضو ڪيو وينو هو، ۽ ڪوبہ ماڻهو راجا ڏاهر جي ڪسي وڃڻ جي خبر سندس

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

اڳيان بيان ڪري نٿي سگهيو. هو چوندو ٿي رهيو تہ: ”راجا ڏاهر اڃان جيئرو آهي، ۽ هند جي لشڪر وٺي اچڻ لاءِ ويل آهي، جيئن انهن جي قوت ۽ مدد سان عرب جي لشڪر جي سامهون ٿئي.“[محمد بن قاسم] هڪ مهينو انهيءَ قلعي جي سامهون هڪ ميل پنڌ تي ڇانوڻي هڻي ويٺو، (اتي) هڪ مسجد جو بنياد رکيائين، ۽ جمعي جي ڏينهن اتي خطبو پڙهيائين.

اروڙ وارن سان جنگ ڪرڻ

پوءِ اروڙ وارن سان جنگ ڪيائون، انهن (اروڙ وارن) کي اميد هئي تہ ڏاهر کا مدد [221] آڻيندو، سو قلعي جي مٿان نعرا ٿي هنيائون تہ: ”توهان کي جان ۽ مال جي معافي ڪانہ ملندي، جو ڏاهر مدد وٺيو ٿو اچي. هاٿين، سوارن ۽ پيادن جو بي انداز زبردست لشڪر توهان جي پويان ايندو، ۽ اسين قلعي ڪان ٻاهر نڪري توهان جي لشڪر کي شڪست ڏينداسون. هينئر توهان پنهنجو مال ۽ اسباب [خوامخواه] برباد ٿا ڪريو. پنهنجي جان تي رحم ڪري پڇي وڃو، متان برباد ٿيو. [هيءُ] نصيحت ڪن ڪريو.“

ڏاهر جي زال لاڏيءَ جو اروڙ جي قلعي وارن سان ڳالهائڻ لاءِ وڃڻ

محمد بن قاسم جڏهن لڙائيءَ ۾ سنڌن جانفشاني ڏٺي، ۽ سنڌن مقابلو نظر مان ڪڍيائين تہ هو [ڪنهن بہ طرح] ڏاهر جو ڪسي وڃڻ قبول نٿا ڪن، تڏهن ڏاهر جي زال لاڏيءَ کي، جا غنيمت جي مال مان خريد ڪري، پنهنجي نڪاح هيٺ آندي هئائين، انهيءَ ڪاري اُٺ تي، جنهن تي ڏاهر جي زال [گرفتار ٿيڻ وقت] سوار هئي، سوار ڪري پنهنجن اعتماد جو ڳن ماڻهن سان قلعي جي اڳيان موڪليائين، تان جو ان [ويجهو وڃي] بلند آواز سان چيو تہ: ”اي قلعي وارؤ! توهان کي چڱائي چوٽي اثر، سامهون اچي بيهو تہ چوان.“ [هيءُ ٻڌي] مڪيہ ماڻهن جو هڪ ٽولو قلعي جي مٿان چڙهيو. پوءِ لاڏي منهن کولي چيو: ”مان آهيان ڏاهر جي زال لاڏي. اسان جو راجا ڪسي ويو، ۽ سندس سِر جهنڊن سان گڏ عراق ڏانهن ۽ چٽ دارالخلافت ڏانهن موڪليائون. توهان پاڻ کي بربادي ۾

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

نہ اچلايو“. (قوله تعاليٰ) وَلاَ تلقوا بِاَيدِ يكم اِلـيٰ التـهلـكـةِ (1) (پاڻ کي بربادي ۾ نہ اچلايو). پوءِ دانهن ڪري زار زار روئڻ ۽ پار ڪڍڻ لڳي. هو قلعي مٿان چئي رهيا هئا تہ: ”ڪوڙ ٿي ڳالهائين، تون پڻ هنن چنڊالن ۾ ڏٺي ڪائيندڙن سان ملي هڪ ٿي ويئي آهين. اسان جو راجا اجا جيئرو آهي. وڏو لشڪر، زبردست ڪٽڪ ۽ مست هاٿي ساڻ ڪري دشمنن کي دفع ڪرڻ ايندو. تو پاڻ کي عربن سان خراب [222] ۽ ڪنو ڪيو آهي، ۽ سندن حڪومت کي اسان جي ملڪ تي ترجيح ٿي ڏين.“ [اهڙيءَ طرح] هو گاريون ڏيندا ٿي رهيا. هيءَ خبر وجي محمد بن قاسم کي پهتي، جنهن ڪري لاڏيءَ کي واپس گهرائي، محمد بن قاسم چيو تہ: ”سيلائج جي گهراڻي کان بخت بيزار ٿي چڪو آهي“.

هڪ جادوگرياڻي جو ڏاهر جي موت بابت جاچ ڪرڻ.

هن ڳالهہ جي سنواريندڙن هن طرح بيان ڪيو آهي تہ: اروڙ جي قلعي ۾ هڪ جادوگرڻ رهندي هئي(2) جنهن کي هنديءَ ۾ ”جوڳڻي“ چوندا آهن.⁽²⁾

گوپي[پٽ] ڏاهر(3) ۽ شهر جي مکيہ ماڻهن انهيءَ وٽ وڃي عرض ڪيو تہ: تنهنجي علم مان اميد آهي تہ اسان کي راجا ڏاهر جي خبر ملندي تہ ڪٿي آهي؟“

جادوگرياڻيءَ چيو تہ: ”مون کي اڄوڪو ڏينهن مهلت ڏيو تہ مان جاچ جوچ ڪري پوري خبر وٺي توهان کي واقف ڪريان.“ پوءِ گهر ويئي ۽ ٽن پهرن کان پوءِ سرانديپ جي بيٽ مان مرچن ۽ جافر جي وڻ جي تازي ۽ سائي شاخ مکڙين، گلن، ۽ ڦر سميت هٿ ۾ ڪٽي موٽي آئي ۽ چيائين: قاف کان قاف تائين ساري دنيا جو سير ڪيم، پر سنڌ ۽ هند ۾ ڪنهن بہ جاءِ تي سندس نشان بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ آيم، ۽ نہ ڪا سندس خبر ٻڌم. وڃي پنهنجي ڪا تدبير ڪريو. جيڪڏهن جيئرو هجي ها تہ مون کان ڳجهو پاسيرو نہ رهي ها. هن خبر جي تصديق لاءِ سرانديپ مان ساوا تاريون توهان وٽ ڪٽي آئي آهيان، جيئن توهان کي مون ۾ بدگماني نہ ٿئي. مون کي پڪ ٿي ويئي آهي تہ توهان جو راجا روءِ زمين تي جيئرو ڪونہ آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

(1) فارسي ڇاپي جي متن ۾: ”جوئي جلواني“، ڪيل ترميم ۽ ترجمي لاءِ ڏسو متي حاشيه ص [201] ن-ب)
(2)-(2) اصل الفاظ ”اين خدمت تحرير افتاد“.
(1) اصل فارسي عبارت بالڪل ناقص آهي، جنهن جي ٻين عربي تاريخن جي مدد سان تصحيح ڪئي وئي آهي. تفصيل لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [217]. (ن-ب)
(2) ر، م، ن، ب، ڪ، ح، س انهن سينئي نسخن جي پڙهٽي ”القريشي“ (صحيح: القرشي) آهي، پ جي پڙهٽي ”الراشي“ پڻ القرشي“ جي تصحيف آهي. مطلب سينئي نسخن جي متفق پڙهٽي مطابق هيءَ نسبت ”القريشي“ ٿيندي، لهذا اسان انهيءَ کي ترجيح ڏني آهي. مگر قتيبه بن مسلم عام طرح ”الباهلي“ جي نسبت سان مشهور آهي ۽ انهيءَ ڪري فارسي ايڊيشن جي فاضل ايڊيٽر، ”الباهلي“ جي نسبت کي صحيح سمجهي متن ۾ رکيو آهي. مگر ”القرشي“ نسبت بالڪل صحيح ۽ هن جاءِ تي وڌيڪ موزون آهي. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [217]. (ن-ب)
(3) اصل فارسي عبارت بالڪل ناقص آهي، جنهن جي ٻين عربي تاريخن جي مدد سان تصحيح ڪئي وئي آهي. تفصيل لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [217]. (ن-ب)
(1) فارسي ڇاپي جي پڙهٽي ”بابن واه“ آهي جا غالباً پ مطابق آهي، ر: پاين وام م: پرين واه ن ب: بابراه س: ابو بن واهه اسان ن، ب جي پڙهٽي ”بابراه“ کي ترجيح ڏني آهي ۽ غالباً پ ر، م جي قرائتن ۾ تصحيف آهي، ۽ اهي پڙهٽيون به اصل ۾ غالباً ”بانب راه“ جي بگڙيل صورتخطي آهن. ”بابراه“ يا ”بانب راه“، برهمڻاباد جي مقامي سنڌي نالي ”ٻانبڙاه“ (يا ٻانيڻاه) جي فارسي صورتخطي معلوم ٿين ٿيون، تنهن ڪري اسان هن لفظ کي، انهيءَ مقامي نالي مطابق لکيو آهي. پڻ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [217]. (ن-ب)
(2) فارسي ڇاپي ۾ هيءَ نسبت هن صفحي تي توڙي متي [109] ۽ [124] صفحن تي ”النجدي“ لکيل آهي، ۽ هن صفحي توڙي متي ص [124] تي حاشيي ۾ مختلف نسخن جون پڙهٽيون ڏنل ڪين آهن، جنهن جي معنيٰ ته انهن ٽنهي صفحن تي جملي نسخن جي متفق پڙهٽي ”النجدي“ آهي. ن ۽ ر جي انهن ٽنهي صفحن تي اها ساڳي پڙهٽي آهي. البته ص[109] تي فارسي ڇاپي جي حاشيه ۾ فقط ٻن نسخن جون مختلف پڙهٽيون هن طرح ڏنل آهن- ب: التحدي، س: اينحدي. ”النجدي“ حقيقت ۾ ”البحري“ جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ صحيح نسبه ”البحري“ آهي ۽ نه ”النجدي“- جنهن لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [217]. (ن-ب)
(1) يعني محمد بن زياد العبدي. (ن-ب)
(2) فارسي ڇاپي ۾ ”بنانه“، جو صحيح نه آهي.
(3) فارسي ڇاپي ۾ ”الدمني“ آهي مگر هي نسبت نهايت مشڪوڪ آهي (ڏسو متي حاشيه (1) ص (151)، اسان هت، نسخن جي مختلف قرئتن مطابق هن لفظ جي عاري صورت ڏني آهي. (ن-ب)
(4) - (4) اصل عبارت: ”مسعود تميمي بن شيبة جديدي“، مگر صحيح عبارت غالباً ”مسعود تميمي و ابن شيبة جديدي“ ٺيڪ گهرجي، (ڇاڪاڻ) ته تميمي“ ”جديدي“ بالڪل به الڳ نسبتون آهن. جن جو هڪيئي سان ڪوبه واسطو ڪونهي. ”تميمي“ جي نسبت بنو تميم ڏانهن آهي جي عدنائي عرب

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

آهن، ۽ ”جديدي“ جي نسبت بنو جديد ڏانهن آهي جو قبيلو ُبنو جديد من بني اسد بن شريک بن مالک بن عمرو بن مالک بن فهم (اشتقاق ابن دريد) ص (294) بن غنم بن دوس بن عدثان بن عبدالله بن زهران بن کعب بن الحارث بن کعب بن عبدالله بن مالک بن نصر بن الازد(جمهرهِ ابن حزم، ص 58-356] الازد مان آهي يعني قحطائي عرب آهي. ان کان سواءِ تميم ۽ ازد پاڻ ۾ جڻ چانديا مگسي هئا. (ن-ب)

(1) اصل ۾: فراستي عنکي. ”عتکي“ جي نسبت بنوالعتيک قبيلي ڏانهن آهي جو ”ازد“ مان آهي (ڏسو آخر ۾ حاشيه ص (187]. ”فراستي“ نالو عربن ۾ ڪٿي به نظر نٿو اچي ۽ غالباًهو”فراس“ جي تصحيف آهي. (ن-ب)

(2) اصل متن ۾ ”مهني“، ڏنل تلفظ کي اسان خود صحت جي لحاظ کان سموهيو آهي. (ن-ب)

(3) هت فارسي ڇاپي خواه ر، ن ۾ ”اجتهاد“ آهي جو غالباً ”اشبهار“ جي تصحيف آهي. متي ص [132] تي اشبهار جي قلعي ۽ پسگردائي جي جتن جو ذکر ڪيل آهي. هت به هيٺ جتن جي ملک جو ذکر آهي، جنهن مان پائنجي ٿو ته صحيح نالو اشبهار هئڻ گهرجي. والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

(4) اصل متن ۾ ”علوان بحري“، مگر محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ علوان نه، پر سندس پٽ ذکوان شامل هو. ڏسو متي ص، [107، 155، 171، 172، 174، 187، ۽ 192]. (ن-ب)

(1) پ، م، ر مطابق، ن، ب، ح: مسهل، س، ک: مستهل.

(2) فارسي ڇاپي جي پڙهڻي ”دنده و کربهاِ“ آهي جا غالباً م، ب مطابق آهي، پ: ديده دکريهاِ، ر: دنده و کربهار، ن: دنده وکريهاِ، ح: وکريها، اسان ر جي پڙهڻي ”دنده و کربهار“ ۾ ڏنڊ وکربهار) اختيار ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته هن حصي جي شمنين ۽ ٻڌ وارن رهاڪن مان گمان نکري ٿو ته ”وکربهار“ کو هن ايراضي جو ٻڌ جو مندر هو جنهن جي پويان ڏنڊ تي به نالو پئجي ويو. ٻڌ جي مندرن جي نالن جون پڇاڙيون عموماً ”بهار“ هونديون آهن. (ن-ب)

(3) -(3) فارسي ايڊيشن ۾ اصل الفاظ: ”سمنيان ويدگان“. پ، ن، ب، ح، ک ۾ ”بدگان“ جي بدلي ”بهزمان“ آهي، س: بهزنان، ر: ارکان، م: لدکان.

(4) اصل متن مطابق ”سمني بوادُ“، ر، ن ۾ پڻ ”بواد“ پڙهڻي آهي، پ: بران، ک: بوار. (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ هن نالي جي پڙهڻي ”بديهي بمن دهول“، ڏنل آهي جا م، ن، ب، مطابق آهي، ر: ”بديهني بمن دهول“، پ: مائي زن داهر، ک: بدهي. اسان ر جي پڙهڻي جي مناسبت سان، سنڌي نالي ۽ اُچار مطابق ”ٻڌيٺي [پٽ] يمن ڊول“ ڪري لکيو آهي. [ن-ب]

(2) فارسي ڇاپي جي عبارت: ”وبه هراور نزول کرد“، ۽ ان لحاظ سان هي نالو ”هرور“ تي سگهي ٿو. ر، ن جي عبارت: ”و بهراور نزول کرد“ يعني ”بهراور“ هڪ گڏيل لفظ آهي ۽ اسان جي خيال ۾ اهو مفرد نالو آهي ۽ نه ”به+ هراور“ جو مرکب. ممکن آهي ته اصل نسخي جي عبارت ”وبه بهراور نزول کرد“ هجي ۽ ڪاتبن پهرئين ”به“ کي زائد سمجهي نه لکيو هجي. اسان جي هن گمان جو پهريون سبب هن نالي جي پ ۾ ڏنل پڙهڻي (”تهراو“) آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

هن نالي جي اصل عاري صورت ”تهراو“ يا ”تهراور“ آهي، يعني تہ هن نالي جي شروع ۾ ”هہ“ کان اڳ هڪ گهر يا دندان آهي. ٻيو سبب هيٺ ڏنل، غالباً ساڳئي نالي ”بهراور“ جي، جملي قلمي نسخن ۾ ”بهرج“ پڙهڻي آهي، جنهن جي شروع وارو اڌ حصو ”بهر“ آهي. (ن-ب)

(1) -(1) فارسي ڇاپي جي عبارت هن طرح آهي: ”وايشانرا و اَنجماعة رابه جنيد بن عمرو و بني تميم داد وبحد اهل بهرج فرستاد“ مگر هڪ نہ، سڀني نسخن ۾ پهرين ”به“ جي بدران ”از“آهي ۽ ٻيو تہ سڀني نسخن ۾ ”بني تميم“ بعد هيٺيان ٻہ-ٽي الفاظ آهن، جي ايڊيٽر مبهم سمجهي ڇڏي ڏنا آهن. پ: محبت، ن، ب، ح: منجست سبه، س: محبت بسته، ڪ: سنجت سبه. غالباً”محبت بسته“ يعني ”محبت ڪرائي“ صحيح آهي (ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [220])، ۽ انهيءَ لحاظ سان هيءَ فارسي عبارت هن طرح بيهندي: ”وايشانرا و ان جماعت را از جنيد بن عمرو وبني تميم محبت بسته، داد و بحد اهل بهرج فرستاد“. ترجمو بہ انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. مگر ”بهرج“ غالباً ”بهراور“ جي تصحيف آهي، ڇاڪاڻ تہ بهرج جو شهر، جنهن جو ذڪر مٿي [76] ۽ [82] صفحن تي اچي چڪو آهي، ان وقت جي سنڌ جي حدن کان ٻاهر ۽ مڪران کان بہ الهندي غالباً سيستان جي حدن ۾ هو ۽ هت انهيءَ جو ذڪر بي موقعي آهي. محمد بن قاسم ”بهراور“ ۾ اچي لٿو ۽ انهيءَ بهراور علائقي جو انتظام ئي سندس پيش نظر هو. (ن-ب)

(1) يعني ذڪر لا اِله اِلا الله چوڻ. (مترجم)

(2) اصل عنوان ”منزل ڪردن محمد بن قاسم بطرف لوهانه وسهته“ يعني محمد بن قاسم جو لوهاڻو ۽ سهته علائقن طرف منزل ڪرڻ، مگر هيٺ ڏنل بيان مان واضح آهي تہ محمد بن قاسم، لوهاڻه جي علائقي جو انتظام مڪمل ڪري چڪو هو، ۽ هاڻي سهته يا سهتن جي علائقي واري ايراضي ڏانهن منزل ڪيائين. (ن-ب)

(3) - (2) اصل عبارت: راوي احاديث از علي بن محمد بن عبدالرحمان بن عبدالله السليطي چنان روايت ڪرد“. حقيقت ۾ علي بن محمد (المدائني) ۽ عبدالرحمان بہ جدا نالا آهن. محمد ۽ عبدالرحمان جي وچ ۾ ”بن“ غلط آهي ۽ غالبا= ”عن“ (يعني کان) جي بگڙيل صورتخطي آهي. عبدالرحمان بن عبدالله بہ غلط آهي، صحيح نالو عبدالرحمان بن عبد ربہ* السليطي آهي جنهن جو ذڪر مٿي 81، 93، ۽ 99لله صفحن تي اچي چڪو آهي. (ن-ب)

(3) اصل صورتخطي: ”قوني“ ڪيل ترميم لاءِ ڏسو مٿي حاشيہ-1 ص 175. (ن-ب)

(1) سورهِ البقرهِ: رڪوع 24 (ن-ب)

(2) -(2) اصل عبارت: که به هندوي جوڱني گويند

(3) اصل ۾، قوفي داهر.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۱۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

پڪو انجام وٺي، اروڙ جو قلعو حوالي ڪرڻ

هن خبر معلوم ٿيڻ تي شهر جي عام خاص ماڻهن چيو تہ: ”اسان محمد بن قاسم جي دينداري ۽ پرهيزگاري، انصاف ڏيڻ ۽ انصاف وٺڻ، عدل ۽ فضل، انجام جي پورائي، ۽ قول جي سچائي [223] بڏي چڪا آهيون، ۽ هاڻي [خود اکين سان]ڏٺوسون. اسان کي گهرجي تہ ڪنهن اعتماد جوڳي ماڻهوءَ جي معرفت پيغام موڪلي، امانَ گهري، قلعو سندس حوالي ڪريون.“ (هوڏانهن) گوپيءَ(1) کي جڏهن ڏاهر جي ڪسڻ ۽ رعيت جي پريشان ٿيڻ جي خبر پيئي، تڏهن جيئن ستارن جو بادشاهہ (سج) ڪاريءَ رات جي پردي ۾ گهڙي ويو(1) تہ پنهنجو ڪٽنب ۽ پوئلڳ وٺي، قلعي کان نڪري چترور(2) هليو ويو. سندس پائر(3)جيسِينہ ۽ وکيو(3) ڏاهر جا پٽ، [پڻ] اتي هئا، جي نزوالہ صندل(4) نالي هڪ جڳهہ تي رهيل هئا. پوءِ علافين مان هڪ ماڻهو جو گوپي(5) جي موافقت ۾ اروڙ ۾ رهيل هو، تنهن گوپي(5) جي ڀڄڻ ۽ لڪي وڃڻ جي خبر لکي تير سان بڏي اچلائي تہ:

گوپي [پٽ] ڏاهر اروڙ جي حڪومت ڇڏي ڪنهن پاسي لڪي ويو.

(روايت): محمد بن قاسم لشڪر کي جنگ تي موڪليو: جنگي جوڌا ۽ دلير بهادر قلعي جي پٽ تي چڙهي ويا ۽ وڃي جنگ جوٽيائون.

رعيت ۽ ڪاسبين جي امانَ گهرڻ

پوءِ واپارين، ڪاريگرن، ۽ ڪاسبين ماڻهن پيغام موڪليو تہ: ”(اسان) برهمڻن جي بيعت کان باز آياسون، جو راجا ڏاهر اسان کان ويو ۽ سندس پٽ (گوپي) بہ منهن موڙيو. اسان تہ هيءُ ڏينهن نٿي گهريو، پر جڏهن هن سڄي ڳالهہ لاءِ حڪم الاهي ٿي چڪو آهي، تڏهن ڪنهن مخلوق کي انهيءَ تقدير سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت نہ آهي، ۽ (اها) جنگ يا حيلي سان ٽري ڪين سگهندي. دنيا جون بادشاهيون ڪنهن ماڻهوءَ جي ملڪيت نہ آهن. جيئن تہ قضا جي لشڪر غيب جي پردي مان حملو ڪري، ڪن راجائن کان ڪنهن بهاني [224] سان تخت ۽ تاج کسيو، ۽ ڪن کي زماني جي گذرڻ، حادثن ۽ مصيبتن سان شڪست خورده ۽ زير بار ڪيو، تنهن ڪري نہ قديم بادشاهيءَ تي ڀروسو رهيو، نہ نئينءَ حڪومت تي. [بلڪ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

حڪومت] جنهن جي هٿ ۾ اچي انهيءَ جي ئي قبضي ۾ رهڻ گهرجي، تنهن ڪري اسان تنهنجي خدمت ڏانهن رخ ڪريون ٿا ۽ تنهنجي عدل ۽ انصاف جي وسيلي تنهنجي تابعداريءَ جو هار پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهندي، قلعو امير عادل جي امينن جي حوالي ڪريون ٿا. اسان کي امان ڏيئي لشڪر جي خوف کان بيخوف فرماءِ. هيءَ قديم بادشاهت ۽ وڏي امانت راجا ڏاهر اسان جي حوالي ڪئي هئي، جيستائين حيات هو، تيستائين سندس نمڪ جو حق بجا آڻيندا رهياسون، پر جڏهن ڏاهر ڪسي ويو، ۽ سندس پٽ گوپي پڻ هليو ويو، تڏهن تنهنجي خدمت ڪرڻ اسان لاءِ وڏيڪ مناسب آهي.“

(جواب): محمد بن قاسم جواب ڏنو ته: ”مون اوهان ڏانهن پيغام ڪونه موڪليو هو، ۽ نه ڪو قاصد روانو ڪيو هو. توهان پاڻ ۾ اتفاق ڪري امانَ گهرو ٿا ۽ پڪو انجام ڪريو ٿا. جيڪڏهن توهان جو اسان جي خدمت ڏانهن لاڙو ۽ رضامندو سچو آهي، ته جنگ کان هٿ جهليو ۽ پڪي انجام ۽ پوري اعتماد سان لهي اچو، جيڪڏهن نه، ته پوءِ توهان ۽ اسان جي وچ ۾ دشمني آهي. هن کان پوءِ توهان جو ڪوبه عذر نه ٻڌنداسون، ۽ نڪي قبول ڪنداسون، نڪي معاف ڪنداسون. توهان کي اسان جي لشڪر جي خوف کان بيخوف نه رهڻ گهرجي.“

قلعي وارن جو انجام

[انهيءَ تي قلعي وارا] پيتين تان لهي آيا ۽ هڪٻئي سان عهد اقرار ڪري چيائون ته: ”هن قول تي در ڪولي تيستائين بيهون ٿا، جيستائين محمد بن قاسم اچي،[پوءِ] جيڪڏهن پنهنجي انجام تي هليو ته فرمانبرداري ڪنداسون ۽ خدمت جي طريقي تي هلنداسون، جيئن مهرباني ڪري [225] اسان کي قبول ڪري ۽ امانَ ڏئي. ٻيءَ صورت ۾ نڳيءَ جو خيال ڪجو.“ پوءِ قلعي جون ڪنجيون هٿن ۾ ڪٽي دروازي وٽ آيا. حجاج جا جيڪي امين وچ ۾ هئا، سي ذريعو بڻيا، ۽ قلعي وارا در ڪولي سنيري بيٺا.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

محمد بن قاسم جو قلعي ۾ اچڻ

پوءِ محمد بن قاسم دروازي کان اندر آيو. [سندس اچڻ جو ٻڌي] سڀ شهري نوبهار بتخاني وٽ گڏ ٿي، بت کي سجدو ڪرڻ ۽ پوڄڻ لڳا.

(روايت): محمد بن قاسم پڇيو ته: ”هيءُ ڪنهن جو گهر آهي، جو سڀ ننڍا وڏا ماڻهو گوڏا ڪوڙي خدمت ۾ حاضر ٿي سجدو ڪري رهيا آهن؟“ چيائون ته: ”بتخانو آهي جنهن کي نوبهار چوندا آهن.“ محمد بن قاسم جي چوڻ تي بتخانو کوليائون ۽ هو پنهنجي امينن سان گڏ اندر ويو. هڪ سنگمرمر جي نهيل مورتي گهوڙي تي چڙهيل ڏٺائين، جنهن جي ٻانهن ۾ جواهرن ۽ ياقوتن جي جڙاءُ سان سونا ڪنگڻ پيل هئا. محمد بن قاسم هٿ ڊگهو ڪري، بت جي هٿ مان ڪنگڻ لاهي ورتو، پوءِ نوبهار بت جي مجاور کي سڏي چيائين ته: ”توهان جو بت هيءُ آهي؟“ چيائين: ”هائو! پر ڪيس ٻه ڪنگڻ هئا جن مان هڪ نٿو ڏيکارجي.“ محمد بن قاسم چيو ته: آخر توهان جي معبود کي ايتري خبر به نٿي پوي ته سندس ڪنگڻ ڪنهن وٽ آهي؟“ مجاور ڪنڌ ڪٽي هيٺ ڪيو. محمد بن قاسم مرڪي ڪنگڻ ڪيس واپس ڏنو، جو وري بت جي ٻانهن ۾ وڌائون.

محمد بن قاسم جو لڙائي ڪندڙن کي قتل ڪرڻ

پوءِ محمد بن قاسم حڪم ڪيو ته: لڙائي ڪندڙ ماڻهو جيتوڻيڪ فرمانبرداري لاءِ ڪنڌ جهڪائين ته به ڪين نه ڇڏيو وڃي.“ جنهن تي لاڏيءَ چيو ته: ”هن ملڪ جا ماڻهو رازا آهن، ۽ ڪي واپاري آهن. هيءُ شهر انهن جي ڪري ئي آباد ۽ سرسبز آهي. سندن ئي ڪمائي ۽ ڪيتيءَ [226] ڪري خزاني ۾ مال موجود ٿو رهي. جيڪڏهن (انهن کي) قتل ڪندين ته تنهنجو مال هليو ويندو.“ محمد بن قاسم چيو: ”راڻي لاڏيءَ هيءُ فيصلو ڪيو، ته انهن سيني کي (جڻ) امانَ ڏنائين.“

هڪ شخص جو ٻاهر نڪري امانَ گهرڻ

هن ڳالهه جا راوي ۽ هن تاريخ جا بيان ڪندڙ هن طرح ٻڌائين ٿا ته: جيڪي ماڻهو قتل لاءِ جلادن جي حوالي ڪيا ويا هئا، تن مان هڪ شخص ٻاهر نڪري چيو ته: ”مون وٽ هڪ عجيب (شرڪت)(1) آهي.“ جلاد چيو ته ”مون کي ڏيکار.“ هن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

چيو تہ: ”امير کان سواءِ توکي نہ ڏيکاريندس.“ پوءِ محمد بن قاسم کي خبر پڌايائون، جنهن چيو تہ: ”هن کي وٺي اچو.“ اچڻ تي چيائينس تہ: ”تو وٽ ڪهڙي عجيب شرڪت آهي؟“ هن چيو تہ: ”اهڙي شيءِ جا ڪنهن بہ نہ ڏٺي آهي.“ محمد بن قاسم چيو تہ: ”ڏيکار.“ برهمڻ چيو تہ: ”انهيءَ شرط سان، تہ مون کي منهنجن تابعدارن، عيال ۽ ٻارن، سينيءَ کي امانَ ڏيندين؟“ محمد بن قاسم چيو تہ: ”امانَ ڏنم.“ (برهمڻ) چيو تہ: ”پنهنجي نشان مبارڪ سان صحي ٿيل پروانو عطا ڪر. محمد بن قاسم سمجهيو تہ شايد قيمتي جواهر يا قيمتي زيور وٺس آهن. سي پيش ڪندو [۽ انهيءَ ڪري پڪو پروانو صحي ڪيائين]. جڏهن پڪو انجام ٿي چڪو ۽ دستاويز لکيو، تڏهن ڏاڙهيءَ جون ڳنڍيون کولي ڪنديريائين، ۽ سندس (ڏاڙهي جي) چوٽي پير جي آڱوٺي سان ويڙهي اٿي بيهي نچڻ لڳو. ۽ هن طرح چوڻ لڳو:

کس نديدست اين عجب کہ مـــراست
موئي ريشـــم همي کشان تا پاست
[هي عجب منهنجي جهڙو ڪنهن نہ ڏٺو
ڏاڙهـي مـنهـنجي رسي ٿـي پيرن تي]

محمد بن قاسم کي تعجب ٿيو. جيڪي ماڻهو حاضر هئا تن چيو تہ: ”هيءُ ڪهڙو عجائب آهي، جنهن جي وسيلي امانَ گهري اٿس؟ هن اسان کي ٺڳيو آهي.“ [پر]محمد بن قاسم [227] چيو تہ: ”قول، قول آهي ۽ انجام، انجام، پنهنجي انجام کان ڦرڻ بزرگن جو ڪم نہ آهي“.

منگر تو بدان کہ ذوفنون آيد مـــرد
در عهد وفا نگر، کہ چون آيد مـرد
در عهدۃ عهد اگر برون آيد مـــرد
از هرچہ گمان بري، فزون آيد مـرد.
[هر گز نہ ڏسج تہ با ڪمال آهي مرد
پر ڏس تہ وفا سان با جمال آهي مرد

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

انجــام جو اگپابنــد هــــو ٿو رهـي
وڏوَهم و گمان کان خوش خصال آهي مرد].
[آخر] امير محمد بن قاسم چيو ته: ”هن کي قتل نٿو ڪريان پر قيد ۾ ٿو رکان، ۽ هيءَ حقيقت حجاج بن يوسف جي خدمت ۾ عرض ٿو ڪريان ته ڇاٿو فرمائي.“
پوءِ ڪيس سندس ٻه سؤ قريبن ۽ لاڳاپيدارن ماڻهن سميت بند ڪري، سندس ذڪر حجاج ڏانهن خط ۾ لکيائين. حجاج هيءُ معاملو بصري ۽ ڪوفي جي عالمن کان پڇيو، ۽ وقت جي خليفي وليد بن عبدالملڪ کي (پڻ) خبر ڏني. خليفي ۽ علمائن جو جواب پهتو ته: (هن کان اڳ) رسول ڪريم عليہ الصلواةوالسلام جي اصحابن جي درميان پڻ اهڙيون دعوائون (فيصل) ٿي چڪيون آهن. (ڏسو الله جو قول (1) رِجال صدَقوا ماعاهدُ وا الما عليہِ (اهي مرد، جن اهو واعدو سچو ڪيو جو الله سان ڪيو هئائون).
اهو جواب جڏهن حجاج جي خط ۾ پهتو، تڏهن انهيءَ کي سينيءَ تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن سميت آزاد ڪيائين.

جيسِيئہ جو ڪيرج ڏانهن وڃڻ

وڏن ۽ مکيہ ماڻهن کان (ٻڌل) ڳالهيون ڪن ٿا ته: جيسِيئہ ست سؤ پيادا ۽ سوار ساڻ ڪري ڪيرج جي قلعي ۾ پهتو، تڏهن ڪيرج جي راجا (سندس) استقبال ڪيو ۽ ڏاڍي مهرباني ڪري، خوب واعدن سان دلداري ڏيئي چيائين ته: ”توکي اسلامي لشڪر جي (خلاف) جنگ ۾ مدد ڪندس.“ دروهر راءِ[228] جي رسم هئي ته: سيڪنهن ڇهين مهيني هڪ ڏينهن واندو ٿي، زالن سان شراب پيئندو ۽ راڳ ناچ ڪندو هو، ۽ ڪنهن به اجنبيءَ کي سندس خلوت واريءَ مجلس ۾ اندر وڃڻ جي اجازت نه ڏيندا هئا. قضا الاهي جو، جڏهن جيسِينہ [بن] ڏاهر اتي پهتو، تڏهن راجا دروهرا راءَ جي جشن جو ڏينهن هو. جيسِينہ ڏانهن ماڻهو موڪلي چيائين ته: ”اڄ اسان جي خلوت آهي، ۽ جيتوڻيڪ ڪوبہ نامحرم اسان جي خلوتسراءِ ۾ اچي نٿو سگهي، پر تون اسان جو پيارو مهمان ۽ فرزند جي بجاءِ آهين، تنهن ڪري قدم رنج ڪري هليو اچ.“ [انهيءَ اَڄ ٿي] جيسِينہ اچي راجا جي زالن جي وچ ۾

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

مجلس ۾ وينو. جيسِينہ ڪنڌ هيٺ ڪري زمين تي ليڪا پئي ڪڍيا، ۽ انهن زالن ڏانهن نٿي نهاريائين. اتي دروهر چيو تہ: ”هيءُ ٽولو تنهنجون مائرون ڀينرون آهن، بيشڪ ڪنڌ مٿي ڪٽي نظارو ڏس.“
(جيسِينہ جو انڪار ڪرڻ): جيسِينہ چيو تہ: ”اسان بنيادي راهب آهيون، تنهن ڪري نا محرم عورتن ڏانهن نہ ڏسندا آهيون.“ پوءِ راجا دورهر هن کي (زالن ڏانهن) ڏسڻ کان معافي ڏيئي، سندس پرهيزگاري ۽ حياءُ جي تعريف ڪئي.
ڳالهہ ٿا ڪن تہ: جڏهن زالون اچي گڏ ٿيون تہ (انهن ۾) دُروهر جي ڀيڻ، چڱي، يعني حسين ۽ جميله، (پڻ) هئي. جيسِينہ پڻ بادشاهاڻو ٻار هو، جنهن جو حسن ڪامل هو: قد صنوبر جهڙو، صورت نازڪ، سيرت سهڻي، سندس لفظ موتين جهڙا، آواز مٺو، اکيون نظاريدار، ۽ ڳل لعلن ۽ موتين جي مٺ هئا. دروهر جي ڀيڻ هن کي ڏٺو، ۽ (ڏسڻ سان) جيسِينہ جي محبت سندس دل ۾ گهر ڪري ويئي. [229] هر گهڙي [ڪيس] ڏسندي ۽ ناز و ادا سان چاپلوسي ڪندي رهي.
جيسِينہ جڏهن اوطاق ۾ موٽي آيو، تڏهن دروهر جي ڀيڻ اتي پنهنجي گهر ويئي، ۽ [وڃڻ سان] هڪ مُحفو (مافو) تيار ڪرائي انهيءَ ۾ ٿي ويني، جو ٻانِهينُ کان ڪٽائي، جيسِينہ جي رهڻ واري جاءِ تي آئي. پوءِ محفي مان لهي اندر ويئي.
جيسِينہ کي ننڊ اچي ويئي هئي، چڱيءَ مان شراب جي بوءِ سندس دماغ ۾ پهتي تہ سجاڳ ٿيو، ۽ چڱيءَ کي پنهنجي پاسي ۾ وينل ڏسي ٽپ ڏيئي اٿيو ۽ چيائين: ”شهزاديءَ جو ڪهڙي ڪم سان اچڻ ٿيو آهي؟ هن طرح ڪيئن آيا آهيو؟“ عورت چيو تہ: ”اي بيوقوف! هن حقيقت پڇڻ جو ڪهڙو ضرور آهي. هڪ سهڻي ۽ جوان عورت عين انڌيري رات ۾ تو جهڙي شهزادي جي ديدار لاءِ اچي مٺيءَ ننڊ مان جاڳائي، تو سان همبستر ٿيڻ چاهي، خصوصاً مون جهڙي محبوب، جنهن جي ناز ۽ نخري تي ساري دنيا مفتون آهي، ۽ سندس وصال لاءِ سارو جهان ديوانو، شهزادي کان هيءَ ڳالهہ مخفي رهڻ نہ گهربي هئي، ۽ حقيقت کي چڱيءَ طرح سمجهي وڃڻ گهربو هو، ۽ هن ڪاميابيءَ کي صبح تائين غنيمت سمجهڻ گهربو هو.“ جيسِينہ وراڻيو تہ: ”اي راجا جي نياٽي! اسان کي پنهنجي نڪاح ٻڌي حلال عورت کان سواءِ ڪنهن بہ نامحرم عورت سان ميل ميلاپ رکڻ جي مجال نہ آهي. هيءَ ڪم اسان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ڪان نه ٿي سگهندو، چاڪاڻ ته اسين برهمڻ راهب ۽ پرهيزگار آهيون. بزرگن، پرهيزگارن ۽ آزاد عالمن کي اهڙا ڪم ڪرڻ نه جڳائين. خبردار! متان اسان کي هن وڏي گناهه ۾ ڦاسايو اٿيئي.“ هن (چڱي) گهٽيون ئي نيزاريون ڪيون، پر (جيسينه) ڪو توجهه ڪونه ڪيو، ۽ ڪيس ٿي تريون هٽي ڇڏيائين.

چڱيءَ جو جيسِينه کان نااميد ٿيڻ

نا اميد ٿيڻ تي چڱيءَ چيو: ”اي جيسِينه! مون کي هن دلي ارادي، [230]نفساني لذت ۽ روحاني خواهش کان محروم سو ڪيو اٿيئي، باقي مان به پاڻ تي واجب ٿي سمجهان تي پهريائين توکي برباد ڪنديس، تنهن کان پوءِ پاڻ کي باهه جي خوراڪ بنائينديس.“ پوءِ پنهنجي جاءِ تي موٽي آئي، ۽ ننڊ جا ڪپڙا پهري بستري تي ليٽي پيئي. هوءَ شام کان صبح تائين (برهه) جي باهه ۾ پچي ۽ پڄري رهي هئي، ۽ هيءُ بيت (1) ٿي پڙهيائين:

رباعي

”تا عشق و جمال تو شده دل سوزم،
وين شمع جمال تست جان افروزم.
انصافم ده، و گرنه فرياد ڪنــم،
خود را و ترا و شهر درهم سوزم.“

[دلدار تنهنجي عشق منهنجي دل کي آ ساڙيــو،
آ، سونهن تنهنجي شمع مثل جان کي ڳاريــو.
آءٌ دانهن ڪنديس جلندو جنهن ۾ شهر ۽ تون مان،
نه تـه منهنجا سڄڻ مون کي اڇي جلد جياريـو.]

ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سج) آسمانن جي برجن مان نڪتو ۽ سُرمائي پردو ڦاڙي ڦٽو ڪيائين(1) تڏهن به چڱي سُتي رهي. شراب جو نشو، جدائيءَ جي نشي سان شامل ٿيل هو ۽ منجهند تائين ڪپڙو پايو پيئي هئي. هوڏانهن راجا ڏروهر جي هيءَ حالت هوندي هئي جو جيستائين سندس پيڻ چڱي نه ايندي هئي ۽ سندس منهن نه ڏسندو هو، تيستائين ڪاڏو پيتو نه ڪائيندو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

سندس ڏاڍي عزت ۽ تعظيم ڪندو هو. سو اتي پيڻ جي جاءِ تي ويو. هن کي غمگين ۽ پريشان ڏسي چيائين تہ: ”اي پيڻ! راجا جي ڏيءَ! توکي ڇا ٿيو آهي جو تنهنجو لالي جهڙو منهن ميرو ۽ هيڊو ٿي پيو آهي؟“ (جواب): چڳيءَ چيو تہ: ”اي راءِ زادا! هن ڪان وڏيڪ پيو ڇا ٿيندو جو هن بيوقوف سنڌيءَ جيئن تہ مون کي عيش عشرت جي محفل ۾ ڏٺو آهي، سو ڪالهہ رات حرمسراءِ ۾ لنگهي اچي مون کي پاڻ ڏانهن کوڙڻ لڳو، ۽ منهنجي نيڪ بختي ۽ پاڪ دامنيءَ جي دامن کي جو ڪڏهن بہ پليديءَ جي غبار سان ميرو نہ ٿيو هو، ۽ منهنجي پرهيزگار نفس ۽ صاف عزت کي، پنهنجي گناهہ جي گندگيءَ سان گندو ڪرڻ ۽ منهنجي پاڪائي جي پردي کي چاڪ ڪرڻ چاهيائين. راجا کي هن ڪان منهنجو بدلو وٺڻ گهرجي، جيئن هن ڪان پوءِ ڪوبہ نالائق هن قسم جي خيانت ۽ دست درازي جي جرات نہ ڪري سگهي.“ دروهر جي غضب جي باهہ ڀڙڪي ۽ پيڻ کي چيائين: ”هو اسان جو مهمان آهي، ۽ [پڻ] راهب ۽ [231] برهمڻ، پڻ اسان کي وسيلو ورتو اٿس، ۽ اسان کان مدد گهري رهيو آهي. اٽڪل هڪ هزار جنگي جوان ساڻ اٿس، تنهن ڪري ڪيس ڪُجهي نہ سگهبو، جو اسان جي طرف جا پيٽا ٽيٽا ماڻهو ڪسي ويندا. پر سندس ڪهڻ لاءِ رٿ ڪريان ٿو. تون اتي ڪاڏو ڪاءُ. جنهن صورت ۾ ڪابہ حرڪت ڪانہ ٿي آهي، تنهنڪري ڪوبہ ڏڙڪو داٻ ڪري نٿو سگهجي.

دروهر جي جيسِينہ سان بيوفائي رٿڻ، ۽ سندس پيڻ چڳيءَ جو جيسِينہ سان مڪر

پوءِ دروهر گهر ۾ اچي ٻن هٿيار بند جلادن، هر هڪ ڪبير پدر(1) ۽ پهئو(2)نالي، کي گهرائي چيو تہ: ”مان اڄ منجهند ڪان بعد جيسِينہ کي گهرائي مهماني ڪندس ڪاڏي ڪائڻ ڪان پوءِ شراب جي مجلس ۾ خلوت ڪري جيسِينہ سان شطرنج کيڏندس. توهان ٻيئي ڇٽا هٿيارن سميت تيار رهجؤ، جڏهن آءٌ چوان، شاهہ مات شد، (بادشاهہ مات ٿي ويو)، تڏهن توهان تراريون ڪڍي جيسِينہ کي قتل ڪري ڇڏجو.“

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

هن حال جي هڪ سنڌيءَ کي خبر پئجي ويئي، جو ڏاهر جو خدمتگار هو ۽ ڏروهر جي خاص ماڻهن سان دوستي هئس. هن هيءَ حقيقت جيسِينہ کي ٻڌائي، راجا ڏروهر جي نِڳيءَ کان (کيس) واقف ڪيو. ڪاڏي وقت جڏهن ڏروهر جو معتمد جيسِينہ کي سڏڻ آيو، تنهن وقت پنهنجن جانبازن جي سردارن مان (ٻن) نڪرن کي گهرائي چيائين تہ: ”اي نُورسِينہ ۽ سُور سينه!(1) مان راجا ڏروهر جي مهمانيءَ تي وڃان ٿو. توهان هٿيارن سميت تيار ٿي مون سان گڏ هلو. آءٌ ڏروهر سان شطرنج کيڏندس، ۽ توهان هوشيار ٿِي ڏروهر جي مٿان بيهي رهجو، جيئن هو نہ ڪا لچائي يا نِڳي ڪري سگهي، ۽ نہ رٿي سگهي.“ [232]

جيسِينہ جو ٻن هٿيار بندن سان اچڻ

اهڙي نموني سان بادشاهہ جي دربار ۾ ويا. هوڏانهن ڏروهر ڪنهن کي بہ اهڙو حڪم نہ ڏنو هو تہ جيسينہ سان گڏ ٻئي ڪنهن کي اندر نہ ڇڏجو. تنهن ڪري ٻيئي بهادر اندر هليا آيا، ۽ اوچتو ئي اوچتو اچي ڏروهر جي مٿان بيٺا. شطرنج پوري ٿيڻ تي ڏروهر هنن [پنهنجن ماڻهن] کي اشاري ڪرڻ لاءِ ڪنڌ مٿي ڪنيو پر ٻہ ماڻهو هٿيارن سان تيار ۽ هوشيار بيٺل ڏسي پشيمان ٿيو، ۽ چيائين ”شهمات نشد، آن گوسفند را نمي بايد ڪُشت“ (شاهہ مات نہ ٿيو، تنهن ڪري انهيءَ گهيٽي کي ڪهڻ نہ گهرجي). جيسِينہ سمجهيو تہ اهو اشارو آهي. پوءِ هو اتان اٿي پنهنجي اوطاق ۾ آيو، ۽ گهوڙن سنجڻ جو حڪم ڪيائين. ايتري ۾ جيسِينہ غسل ڪري هٿيار پهري پنهنجي لشڪر کي تيار ڪري [گهوڙن]مٿي ويهڻ جو حڪم ڪيو. [هوڏانهن] ڏروهر هڪ اعتماد جوڳو ماڻهو انهيءَ جاچ لاءِ موڪليو هو تہ جيسِينہ ڇا ٿو ڪري. انهيءَ ماڻهو موٽي اچي چيو تہ: ”خدا جي رحمت هجي انهيءَ ماڻهوءَ تي، جنهن جي ذات پرهيزگاريءَ جي زيور سان سينگاريل هئي. سندس بنياد سڳورو هو. سندس ڪم برا نہ هئا. هميشہ خوف ۽ اميد ۾ رهي طهارت ۽ پاڪيز گي جي ڪوشش ڪندو رهيو.“

(خبر): چون ٿا تہ جيسِينہ غسل ڪان فارغ ٿي، ڪاڏو ڪائي، هٿيار پهري، (گهوڙي) مٿي ويهي، وهٽن تي سامان لڏارائي، راجا ڏروهر جي سراءِ جي آڏو آيو، ۽ ملاقات

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ڪان سواءِ ڪيس الوداع چئي، پنهنجي وڃڻ جو ڄاڻ ڪري، دوستن ۽ تابعدارن سميت روانو ٿي ويو، سڌو وڃي جالنڌر جي حد ڪان ڪشمير ۾ پهتو. انهيءَ بادشاهه جو نالو بلهرا (1) هو، (۽) (2) شاهه جي آستان (گادي جو هنڌ؟) ڪي اسه ڪسه چوندا هئا، جتي هو (جيسينہ) وڃي رهيو، تان جو عمر بن عبدالعزيز رضہ جي خلافت ٿي، ۽ دارالخلافت جي حڪم موجب عـمرَو بن مُسلم الباهلي (1) وڃي اهو ملڪ فتح ڪيو. [233]

---

(1) هن ۽ ايندڙ صفحي تي پ، ن، ب، ڪ جي متفق پڙهڻي ”فوفي“ آهي، ر جي ”قوفي“ يا”قوني“، م: ”قوفي“، جا پڙهڻي فارسي ڇاپي جي متن ۾ رکيل آهي، ڪيل ترميم لاءِ ڏسو متي حاشيہ 1- ص 175. (ن-ب)

(1) يعني راتو واهه

(2) هي پڙهڻي پ مطابق آهي. ن، ر، جتور، ب، س، چتور.

(3) فارسي ڇاپي جي عبارت، ”جيسيہ ودکيہ“ جا شايد پ مطابق آهي. ر، م، جيسہ دوکيہ، ن، ب، ح، جيسيہ ووکيہ. اسان هن آخري پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ تہ ”وکيہ“ يعني”وکيو“ قديم سنڌي نالو آهي. (ن-ب)

(4) هن نالي جي پڙهڻي ن، ب، ح مطابق ڏني وئي آهي ۽ فارسي ڇاپي ۾ پڻ اها پڙهڻي قائم رکيل آهي، ر، م، نزول صندل، پ، ڪ، نزوانہ هدل، س، بزواله صدل (ن-ب)

(5) هن ۽ ايندڙ صفحي تي پ، ن، ب، ڪ جي متفق پڙهڻي ”فوفي“ آهي، ر جي ”قوفي“ يا”قوني“، م: ”قوفي“، جا پڙهڻي فارسي ڇاپي جي متن ۾ رکيل آهي، ڪيل ترميم لاءِ ڏسو متي حاشيہ 1- ص 175. (ن-ب)

(1) هت لفظ ”عجبي“ آهي ۽ هيٺ ”عجب“ يعني عجيب شيءِ. ٻهراڙيءَ جي زبان ۾ ”عجيب شيءِ ڪي ”شرڪت“ چوندا آهن، ۽ اسان بہ اهو لفظ ترجمي ۾ رکيو آهي (مترجم)

(1) سورهِ الأحزاب: رڪوع-3. (ن-ب)

(1) چڱي فارسي دان ڪانہ هئي، غالباً مراد تہ هن رباعي واري معنيٰ ۾ ڪو بيت پئي پڙهيائين. حقيقت ۾ هيءُ افسانوي رنگ، فارسي مترجم جي ايجاد آهي. (ن-ب)

(1) يعني سچ ڪني ڪڍي ۽ صبح ٿيو، (مترجم)

(1) اصل ۾ ”ڪبير بهدر“ جا پڙهڻي ر، م مطابق آهي، ن، ب، ح، ڪ ۾ فقط ”سهل“، پ: بهل روز س: سهيل

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(2) ”پهئو“ پڙهڻي ر، م مطابق آهي، پ: لهؤ، ن، ب، ح، ڪ: بهو، س: مسهو.

(1) اصل متن توڙي نسخن ۾ هنن نالن جي پڙهڻي ”تورسيه و سورسيه“ آهي. ”سيه“ در اصل ”سينه“ (يعني شينهن) آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان ٻنهي نالن ۾ ”ن“ وڌايو آهي. ر م، جي پڙهڻي ”تورسيه“ جي بدران ”ڪورسيه“ آهي، مگر ”توريسنه“ وڌيڪ صحيح آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين سنڌ ۾ بعضي بهادري جو داد ڏيندي چوندا: ”واه تورسنگ“. چوندا آهن مڙس ته ”مڙس تورسنگ آهي“ يعني بهادر ۽ پهلوان آهي. ”سنگ ساڳيو سينه يا شينهن جي معنيٰ ۾ آهي. (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي مطابق ”بلهرا“، جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي، ن، م: بلهر، ر: بمهر. (ن-ب)

(2)-(2) اصل فارسي عبارت: ”اسه ڪسه آستان شاه گفتندي“ جنهن جو مدار غالباً پ تي آهي.”اسه ڪسه“ جي بدران ر، م: انسه ڪسه، ن، ب، ح: سه ڪسه، س: اسر ڪسر، (ن-ب)

(1) فارسي متن ۾ ”عمرو بن سلم اعليٰ،“ ن جي پڻ اهائي پڙهڻي آهي، ر: ”عمرو بن مسلم“، جو صحيح آهي، اعليٰ، در اصل ”الباهلي“ جي تصحيف آهي، سچو صحيح نالو عمرو بن مسلم الباهلي آهي، چاڪاڻ ته عمر بن عبدالعزيز رضہ جي خلافت ۾ اهوئي سنڌ جو گورنر هو. ڏسو آخر ۾ حاشيہ [233]. (ن-ب)

جيسِينہ جي بهادري ۽ سندس نالي جو سبب

اروڙ جي ڪن برهمڻ ڪان روايت آهي تہ: جيسِينہ [پٽ] ڏاهر مردانگي ۽ دانائيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس ڄمڻ جو قصو هن طرح هو تہ: هڪ ڏينهن راجا ڏاهر شڪار جي سامان ۽ هٿيار سان شڪار گاهہ ۾ آيو. جڏهن شهر جي آسپاس (هڪ طرف) ڪتا، چيتا ۽ ٻگهڙ هرڻن تي ڇڏيائين، ۽ (ٻئي طرف) شاهين، باز ۽ شڪرا هوا ۾ اڏامڻ لڳا، تہ (اوچتو) هڪ گجندڙ شينهن پيدا ٿي ماڻهن جو رستو روڪي ڇڏيو، (جنهن ڪري) شڪارين جي لشڪر ۾ هيبت ۽ دانهوڙ مچي ويئي. ڏاهر گهوڙي تان لهي پيادو ٿي شينهن جي سامهون ٿيو ۽ شينهن پڻ جنگ جو ارادو ڪيو. راجا ڏاهر چادر هٿ تي ويڙهي شينهن جي وات ۾ وجهي تلوار هڻي سندس ٻيئي ٽنگون قلم ڪري ڇڏيون. تنهن ڪان پوءِ هٿ ڪڍي ترار هڻي سندس پيٽ ڦاڙي وڌو ۽ شينهن ڪِري پيو. هو ڏانهن جيڪي ماڻهو انهيءَ شينهن جي ڊپ ڪان ڀڄي ويا هئا، تن گهر اچي راڻيءَ کي راجا ڏاهر جي شينهن سان ڳنڍجڻ جي خبر ڪئي. راجا ڏاهر جي زال پيٽ سان هئي، ۽ هن خبر ٻڌڻ تي، مڙس سان نهايت محبت سبب، بيهوش ٿي ڪِري پيئي. جيستائين راجا ڏاهر شڪار گاهہ مان موٽي آيو، تيستائين ڊپ ڪان عورت جو ساهہ جسم ڪان جدا ٿي چڪو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

ڏاهر اچي ڏنو ته زال مئي پيئي آهي ۽ سندس پيٽ ۾ ٻار ڦٿڪي رهيو آهي سندس پيٽ ڦاڙڻ جو حڪم ڏنائين، ٻار جيئرو نڪري آيو جنهن کي دائي جي حوالي ڪيائون ۽ ”جيسِينه“ نالو رکيائون،جنهن جي معنيٰ [عربيءَ ۾] ”اَلمُظُفر بِا الاسدَ“ (فاتح شير) ۽ پارسيءَ ۾ ”شيرِ فيروز“.

احنف بن قيس جي ڏوهٽي رَوَاح بن اَسدَ جو اروڙ تي مقرر ٿيڻ

هنن ڪنوارين [حڪايتن] جي سنواريندڙن ۽ هنن چڪيئن جي باغبانن،(1)علي بن محمد [ڪان جنهن] مسلمة بن مُحارِب⁽¹⁾ ۽ عبدالرحمان بن عبدَ ربه السليطي ڪان هن طرح روايت ڪئي آهي ته: جڏهن [234] محمد بن قاسم، تختگاهه اروڙ-بغرور (2) کي پنهنجي اقتدار ۽ تابعداري هيٺ آندو، ۽ سيئي[ماڻهو] سندس فرمانبردار ۽ حڪم جا بندا ٿيا، تڏهن اَحنفَ بن قيس جي ڏوهٽي رَواح بن اَسد کي اروڙ جي گورنري تي مقرر ڪيائين. شرعي ڪاروبار، دارالقضاءَ جو ڪم ۽ خطابت جو عهدو، صدر الامام الأجلَ العالمِ (مکيه امام وڏي عالم)، بـرهـان الملة وَالِدين (دين ۽ قوم جي روشن دليل)، سيف ألسنةوَنجم الشرِعة (سنت جي ترار ۽ شريعت جي ستاري)، موسيٰ بن يعقوب بن طائي بن محمد (بن موسيٰ) بن شيبان بن عثمان الثقفي(1) رحمة الله عليهم اجمعين، جي حوالي ڪري حڪم ڪيائين ته: رعيت جي دلجوئي واجب سمجهي وجي ۽ يامُرونَ بِالمعر وَف وَ ينهوَنَ عن المنڪرِ (يعني نيڪيءَ لاءِ تاڪيد ۽ بديءَ کان منع) جو حڪم (پڻ) مهمل نه رهي، ۽ ٻنهيءَ کي خلق ۽ رعيت سان رعايت ڪرڻ جي پارت ڪري آزاد پروانو عطا ڪيائين. پوءِ منزل ڪنيائين، ۽ هلندو ويو، تان جو ٻاٿيه(2) جي قلعي [وٽ پهتو]، جو بياس نديءَ جي ڏکڻ ۾ هڪ قديم قلعو هو، ۽ اتي جو حاڪم(3) ڏاهر پٽ چچ جو سؤٽ، ڪڪسو(4) پٽ چندر بن سيلائج هو⁽³⁾.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

محمد بن (1)تي فتح حاصل ڪرڻ ۽ هن جو[1] ڪڪسي قاسم وٽ اچڻ

هو (ڪڪسو) ڏاهر بن چچ جي لڙائي ۾ [مددگار ۽ موجود] هو، ۽ اتان شڪست کائي ڀڄي اچي انهيءَ قلعي ۾ ويٺو هو. اسلامي لشڪر جي قريب اچڻ تي ڊپ ۽ ضمانت خدمت ۾ موڪليائين. وڏيرن ۽ مکيه ماڻهن (پڻ) حاضر ٿي خدمت جو شرف حاصل ڪيو. محمد بن قاسم انهن سان مهربانيءَ سان پيش آيو، ۽ ڏاڍيون نوازشون ڪري پڇيائين ته: "هيءُ ڪڪسو، اروڙ جو رهاڪو آهي؟ اتان جا سڀ ماڻهو داناءُ عقلمند ۽ سچا هئا، ۽ [پڻ] امانت ۽ پرهيزگاريءَ سان موصوف. تنهن ڪري ڪيس امان ٿي ڏجي ته جيئن هو [اسان وٽ] دل جي قوت ۽ اميد جي روح سان حاضر ٿئي. [235] هن کي ننڍي وڏي ڳالهه ۾ پنهنجو صلاحڪار بنايو وڃي. آءٌ ساڻس سچائي ۽ وزارت جو رستو وچ ۾ قائم ڪريان ٿو."

ڪڪسي جي صلاحڪاري

ڪڪسو هڪ ڄاڻو شخص ۽ هند جو داناءُ مرد هو، (تنهنڪري) خدمت ۾ حاضر ٿيڻ تي [محمد بن قاسم] کيس وقت نا وقت پنهنجي تخت جي سامهون رکندو هو، ۽ ساڻس صلاح مشورو ڪندو هو-

شعر

لا تستشِر غير ندب حازمٍ يقِظٍ
قدِ استوٰي مِنه اِسرَارُ وَ اِعلاَنُ

ترجمو: صلاح رڳو تجربيڪار، هوشيار ۽ دور انديش سان ڪر، جنهن جي آڏو ڳجهه ۽ ظاهر برابر هجي.

ـــ ۽ سندس صلاح کان ٻاهر نه ويندو هو. هو سيني اميرن ۽ سپهه سالارن جو اڳواڻ هو. ڊلون ۽ آسپاس [جو ملڪ] سندس انتظام هيٺ هوندو هو. خزانو سندس

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

مهر هيٺ ڏنو ويو هو. انهيءَ ڪان پوءِ هو هر لڙائيءَ ۾ محمد بن قاسم سان مددگار هو، ۽ سندس نالو ”مبارڪ مشير“ رکيو هئائين.

محمد بن قاسم جي هٿان[1] سِڪه ۽ ملتان(1) جي فتح ٿيڻ جو احوال

ڪڪسي کي درست ڪرڻ بعد، [محمد بن قاسم] انهيءَ قلعي کان ڪوچ ڪري، بياس ندي ٽپي اسڪلنده (2) جي قلعي تي ويو. انهيءَ قلعي وارن کي خبر پيئي ته عرب جو لشڪر آيو آهي، سو جنگ لاءِ نڪري آيا. زائدهِ بن عميرالطائي(3) ۽ ڪڪسو (لشڪر جا) اڳواڻ هئا. لڙائي شروع ڪيائون ۽ اهڙا سخت مقابلا ٿيا جو ٻنهي طرفن کان رت جون نديون وهي اتي هليون. عربن اڳين نماز وقت تڪبير جو نعرو هڻي، هٿو هٿ حملو ڪيو. مشرڪ شڪست کائي وڃي قلعي ۾ پيا، [236] ۽ قلعي جي مٿان تير ۽ منجنيق جا پٿر اڇلائڻ لڳا ۽ ست ڏينهن جنگ جاري رکيائون. ملتان جي حاڪم جي ڀائٽي، جو ملتان جي قلعي ۾ هو، پڻ ڪي لڙائيون ڪيون، تان جو لشڪر جو اناج کٽي ويو، ۽ (1) اسڪلنده جو (حاڪم) سيهرا[1] راتو واهه نڪري وڃي سڪه جي قلعي ۾ پهتو. سڪه، راوي نديءَ جي ڏاکڻي ڪناري تي هڪ عاليشان قلعو هو. حاڪم جي وڃڻ تي رعيت، ڪاريگرن ۽ واپارين [محمد بن قاسم ڏانهن] پيغام موڪليو ته: ”اسان رعيت آهيون. هاڻي جيئن ته والي هليو ويو، تنهنڪري اسان کي امان ڏي.“ محمد بن قاسم، واپارين، ڪاريگرن ۽ هارين کي امان ڏيئي قلعي ۾ آيو ۽ چئن هزارن هٿياربند مردن کي خونخوار ترار جو ڪاچ بنائي، سندن پوئلڳن کي غلام ڪيائين. پوءِ عتبه بن سلمه تميميءَ (2) کي اتي مقرر ڪري پاڻ(3) سڪه ۽ ملتان[3] ڏانهن رخ رکيائين. اهو راوي ندي جي ڏاکڻي ڪناري تي هڪ قلعو هو. ٻجهرا طاڪيءَ (4) جو ڏهٽو ٻجهرا[4] انهيءَ قلعي ۾ رهندو هو. جڏهن ان کي خبر پئي تڏهن جنگ شروع ڪيائون. هر روز جڏهن عرب جو لشڪر قلعي جي اڳيان ايندو هو ته قلعي وارا ٻاهر نڪري جنگ ڪندا هئا. سترهن ڏينهن تائين سخت لڙائيون ڪيائون. (هن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

لڙائي ۾) مشهور معروف همراهن مان ويهہ ڄڻا(1) شهيد ٿيا ۽ شامي لشڪر مان جملي ٻہ سئو پندرهن ماڻهو قتل ٿيا. ٻجهرا(2) راوي نديءَ ٽپي پار ويو. محمد بن قاسم دوستن جي شهيد ٿيڻ ڪري قسم ڪنيو هو تہ: ”هن [سڪه جي] قلعي کي ڍاهي ڇڏيندس.“ پوءِ سندس حڪم ڏيڻ تي ساري شهر کي ويران ڪيائون، ۽ ملتان ڏانهن (درياءُ) ٽپيا(3). ملتان جو راجا ڪندا(4) ۽ ٻجهرا جنگ لاءِ نڪري آيا. [237]

محمد بن قاسم جي راجا ڪندا(3) سان جنگ ڪرڻ

انهيءَ ڏينهن صبح ٿيڻ کان شام جي ختم ٿيڻ تائين سخت لڙائي هلي. جڏهن دنيا مصيبت زدن جهڙي ڪاري رلي اوڍي، ۽ ستارن جو بادشاهہ غروب جي پردي ۾ هليو ويو(1)، تڏ

هن ٻئي (لشڪر) پنهنجن گهرن ڏانهن موٽيا. ٻئي ڏينهن جڏهن صبح صادق اونداهي پردي مان نڪتو ۽ دنيا روشن ٿي، تڏهن ٻيو دفعو جنگ شروع ڪيائون. ٻنهي طرفن کان ڏاڍا ماڻهو قتل ٿيا. اها جنگ بدستور قائم رهي، ۽ ٻن مهينن پٿر ۽ تير وسائيندا رهيا، تان جو (2)قلعي مٿان منجنيق، عَـرَّادَہ [قلعي وارا] تائين لشڪر ۾ اناج جي ڏاڍي تنگي اچي پيدا ٿي. اهڙيءَ حد تائين جو، گڏهہ جي مُنڍي پٽ چندر، ڏنو (3)وچي پنج سؤ درهمن کي لڳي. ڏاهر جي سؤٽ، امير ڪورسينہ تہ، عرب جي لشڪر ۾ ڪابہ سستي نہ آئي آهي، ۽ مضبوط آهن. اسان کي ڪنهن جي خدمت ۾ هليو ويو ⁽⁴⁾ڪشمير جي راجا (4)بہ طرف کان مدد ڪانہ آهي، سو.

ٻئي ڏينهن جڏهن عرب جي لشڪر پهچي لڙائي شروع ڪئي، ۽ ڪنهن بہ حيلي سان (قلعي کي) ڪات نٿي لڳي سگهيو، تہ (اوچتو) قلعي جي اندران هڪ ماڻهو ٻاهر نڪري آيو ۽ [اچي] امان گهريائين. محمد بن قاسم کيس امان ڏني، پوءِ انهيءَ جي ڏس ڏيڻ تي، نديءَ جي ڪناري لڳ اتر طرف کان ڪات هنيائون، ۽ ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ انهيءَ جڳهہ کان قلعي جي ڀت اچي پٽ تي پيئي ۽ قلعو فتح ٿيو. ڇهہ هزار جنگي سپاهين کي قتل ڪيائون ۽ سندن تابعدارن ۽ لاڳاپيدارن کي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

ٻانها بنايائون. باقي واپارين، ڪاريگرن، ۽ هارين کي امان جو پروانو عطا ڪري، کين چيائين تہ: ”هاڻي جڏهن قلعو فتح ٿي چڪو آهي، تڏهن واجب آهي تہ پنهنجي مال مان دارالخلافت جي خزاني جي ڀل ۽ فوجن جو حصو ڏيو، جيڪي هيڏي تڪليف ڪاٽي، سختي سهي جان جي بازي لڳائي، ڪيڏو عرصو ڪاٽ ۽ لڙاين ۾ مشغول رهيا آهن.“ [238]

روڪڙ جي تقسيم ڪرڻ

پوءِ شهر جي وڏيرن ۽ مکيہ ماڻهن جمع ٿي، سٺ هزار درهم تور چانديتقسيم ڪئي. هر هڪ سوار کي خاص طرح چار سؤ درهم تور چاندي ملي. پوءِ[محمد بن قاسم] چيو تہ: ”هاڻي دارالخلافت جي خزاني جي مال واسطي دائمي طريقا سوچڻ گهرجن.“ انهن ويچارن ۾ ڳالهيون ڪري رهيا هئا تہ، اوچتو هڪ برهمڻ آيو ۽ چيائين تہ: جڏهن ڪافرن جو دؤر پورو ٿيو، بتخانو ڊهي ويو، دنيا اسلام جي نُور سان روشن ٿي، ۽ بتخانن جي جڳهہ تي مسجدون ۽ منبرن ٺهي رهيا آهن، [تڏهن آءٌ توهان کي هڪ سچي ڳالهہ ٿو ٻڌايان] تہ ملتان جي پيرمردن کان هن طرح ٻڌو ويو آهي تہ: آڳاٽي سمي ۾ هن شهر جو هڪ راجا جوبن (1) نالي،ڪشمير جي راجا جي اولاد مان هو. هو هڪ برهمڻ ۽ راهب ماڻهو هو ۽ پنهنجي طريقي ۾ پڪو هو. هميشہ بتن جي عبادت ۾ مشغول رهندو هو. سندس خزانو جڏهن ڳڀپ کان وڌي ويو، تڏهن ملتان جي ايرندي پاسي کان سؤ گز همچورس هڪ حوض نهرائي، انهيءَ جي وچّ ۾ پنجاهہ همچورس گز هڪ بتخانو نهرايائين، [۽ انهي بتخاني اندر] هڪ دڪان نهرايائين، ۽ انهيءَ دڪان ۾ تامي جا چاليهہ مٽ ترتيب سان رکايائين.(1) هر هڪ مٽ ۾ مغربي سون جي ڪاتر جا ٽي سؤ تيهہ مڻ پوريل خزاني طور رکايائين(1). انهيءَ جي مٿان بتخانو آهي، جنهن ۾ ڳاڙهي سون جو بت ويهاريل آهي، ۽ انهيءَ حوض جي چوڌاري وڻ رکايل آهن.“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

مضرَوِي [بتخانو](2)

ڳالهين جي مصنفن ۽ ڪهاڻين جي راوين، علي بن محمد [مدائني] کان هن طرح روايت ڪئي آهي، جنهن چيو ته ابو محمد هنديءَ کان ٻڌو اٿم ته: محمد بن قاسم وزيرن، تائين (گورنرن) ۽ خاص ماڻهن سان اتي انهيءَ بتخاني ۾ آيو. سون جو ٺهيل بت ڏٺائين، جنهن جون اکيون ڳاڙهي ياقوت مان ٺاهي سندس منهن ۾ رکيل هيون.[239]

محمد بن قاسم جو پڇلجڻ

محمد بن قاسم سمجهيو ته هيءُ ڪو ماڻهو آهي. سو ڪيس ڏک هڻڻ لاءِ ترار ڪڍيائين. اتي ٻُتٻان(1) برهمڻ چيو ته: ”اي عادل امير! هيءُ اهو بت آهي جو ملتان جي راجا جوبن(2) ٺاهيو هو، جو مال دفن ڪري گذاري ويو.“ پوءِ محمد بن قاسم انهيءَ بت ڪڍڻ جو حڪم ڏنو. ان جي هيٺان ٻه سو ٽيهه مڻ سون ۽ چاليهه مٽ سون جي ڪاتر سان ڀريل نڪتا. جملي تيرهن هزار ٻه سؤ مڻ تور سون دفن ٿيل نڪتو. اهو سون ۽ بت خزاني ۾ آندائون، [تنهن ڪان سواءِ]جواهر ۽ موتي، جيڪي ملتان جي شهر جي لٽ مان هٿ آيا، سي ۽ ٻيا خزانا ۽ دفينا ٻه هٿ ڪيائون.

بتخانو کولڻ ۽ خزانو ڪڍڻ

ابوالحسن مدائِني، خُرَيم بن عـمرَو کان روايت ڪئي آهي ته: جنهن ڏينهن بتخانو کولي خزانو ڪنيائون، انهيءَ ڏينهن حجاج جو خط پهتو ته: ”اي سؤٽ! تنهنجي لشڪر جي چڙهائي وقت مان ضامن هئس ته لشڪر وجڻ جي تياريءَ ۾ ان جي سامان ۽ بندوبست تي دارالخلافت جي خزاني مان جيڪي ٻه خرچ ٿيندو[تنهن جي جوابداري خليفي] وليد بن عبدالملڪ بن مروان جي پاران مون ڪي قبول آهي. بلڪ انهيءَ کان ٻيڻو ٽيڻو واپس پهچائڻ منهنجي ذمي آهي. هينئر دارالخلافت جي خزاني مان حقيقت حال جي جاچ ڪئي ويئي ته معلوم ٿيو ته

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

محمد بن قاسم جي تياريءَ ۾ سٺ هزار درهم تور خالص چاندي خرچ ٿي آهي، ۽ [ايستائين تنهنجي طرفان] جيڪا روڪڙ، جنس ۽ ڪپڙا واپس ادا ڪيا ويا آهن، تن جو تاريخوار مجمل ۽ مفصل حساب ڪيو ويو ته [باقي تنهنجي ذمي](1) هڪ سؤ ويهه هزار(1) درهم تور چاندي ٿي سگهي ٿي، جا توکي موڪلڻي آهي. جتي به ڪا پراڻي جاءِ يا ڪو نالي وارو ڳوٺ يا شهر هجي، اتي مسجدون ۽ منبر ٺاهيا وڃن، ۽ خطبو ۽ سڪو دارالخلافت جي نالي جاري ڪيو وڃي. [240] تون سولي ستاري ۽ موافق گهڙيءَ ۾ هيءُ لشڪر وٺي نڪتو آهين، انهيءَ ڪري ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي. ته ڪافرن جي ولايت مان جنهن طرف به رخ رکندين، سو تنهنجي هٿ هيٺ ايندو."

محمد بن قاسم جو ملتان شهر جي رعيت کي پابند ڪرڻ

پوءِ ملتان جي مکيه ۽ چونڊ ماڻهن کي پڪيءَ طرح پابند ڪري جامع مسجد ۽ منارو ٺهرايائين. امير دائود بن نصر بن وليد عمانِي کي ملتان جو حاڪم مقرر ڪيائين. خُرَيم بن عبدالملڪ تميمي کي برهمپور(2) جي قلعي تي، جو جهيلم(3) نديءَ جي ڪناري تي آهي، جنهن کي سوپور(4) سڏيندا آهن، مقرر ڪيائين. عِڪرمه بن رَيحان شاميءَ کي ملتان جي پسگردائيءَ جو حاڪم بنايائين. احمد بن خُزَيمة(1) بن عتبه مدنيءَ کي اشهار ۽ ڪرور(2) جي قلعي جو والي مقرر ڪيائين. ٻيڙين رستي مال روانا ڪيائين، جيئن ديبل کان ٻيڙين ۾ چاڙهي، دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچايا وڃن. پاڻ ملتان ۾ رهيو، جتي اٽڪل پنجاهه هزار چونڊ سوار هٿيارن پنوهارن ۽ جنگي سامانن سان تيار ٿيا.

ابو حڪيم(3) ڏهن هزارن سوارن جي لشڪر سان قنوج موڪلڻ

پوءِ ابو حڪيم(6) شيبانيءَ کي ڏهن هزارن سوارن سان قنوج [جي راجا] تي چاڙهي موڪليائين، ته جيئن دارالخلافت جو خط، اسلام جي دعوت ۽ بيت المال جي خزاني جي ڏِل ادا ڪرڻ متعلق ڪيس ڏيکاري، ۽ ڪانئس بيعت وٺي. پاڻ (محمد بن قاسم)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ايڊمن:امير عدنان

لشڪر وني ڪشمير جي سرحد تي انهيءَ هنڌ پهتو، جنهن ڪي پنج ماهيات(4) چوندا آهن ۽ هن جاءِ تي ڏاهر جي پيءُ چچ [پٽ] سيلائچ، صنوبر ۽ سپيدار يعني بيد جا وڻ پوکي [سرحد جو] نشان ڪيو هو، ۽ اها حد نئين سر مقرر ڪيائين. [241]

لشڪر جو اوڏاپر(1) پهچڻ،(2) ۽ اَبو حڪيم جو زَيد کي راجا]هر چندر ڏانهن[موڪلڻ (2)

قنوج جو راجا انهن ڏينهن ۾ جهنل (يا جهشل) راءِ(3) جو پٽ هو. جڏهن لشڪر اوڏاپر(1) پهتو، تڏهن اَبوحڪيم شيباني جي حڪم ڪرڻ تي زَيد بن عمرَوالڪلابيءَ کي حاضر ڪيائون. پوءِ چيائينس ته: ”اي زيد! توکي پيغام کڻي راءِ هرچندر [پٽ] جهتل(4) ڏانهن وڃڻ ۽ اسلام جي تابعداريءَ جو حڪم پهچائي چوڻ گهرجي ته: ”سمنڊ ڪان وني ڪشمير تائين جيڪي بادشاهه ۽ راجا آهن سي سڀ اسلام جي اقتدار هيٺ اچي چڪا آهن، ۽ امير عمادالدين (محمد بن قاسم)، جو عربن جو سپهه سالار ۽ ڪافرن کي مغلوب ڪندڙ آهي، جي تابعداري ڪري چڪا آهن. ڪي اسلام جي لڙائيءَ ۾ پوئجي چڪا آهن ته ڪن وري پاڻ تي ڍل مقرر ڪئي آهي، جا دارالخلافت جي خزاني ۾ پهچائيندا رهندا.“

---

(1) -(1) اصل متن ۾: ”از علي بن محمد بن سلمه بن محارب“. حقيقت ۾ هي ۽ ڏار ڏار نالا آهن. علي بن محمد (المدائني) ۽ مسلمه* بن محارب. محمد ۽ سلمه جي وچ ۾ ”بن“ حقيقت ۾ ”عن“ (ڪان) جي بگڙيل صورتخطي آهي. ”سلمه“ به غلط آهي ۽ صحيح نالو مسلمه بن محارب بن زياد آهي، جنهن جو ذڪر هن ڪان اڳ ص [78] تي ۽ هن ڪان پوءِ ص [224] تي اچي تو. (ن-ب)

(2) پ ۾ ”اروڙ بغرور“ ۽ ٻين جملي نسخن ۾ ”الور بغرور“ آهي، مگر حقيقت ۾ اهي ٻن شهرن جا نالا آهن جئن ته بلاذري (ص 439) چوي تو ته ”سار محمد يريد الرور و بغرور“. انهيءَ ڪري اسان ترجمي ۾ ”اروڙ ۽ بغرور“ لکيو آهي (ن-ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(1) ڏنگين ۾ (بن موسيٰ)، متي ص [9] تي پ جي پڙهٽي ”طائي بن محمد بن موسيٰ“ جي آڌار تي وڌايل آهي، هن صفحي تي جملي نسخن جي متفقه پڙهٽي ”طائي بن محمد“ آهي، البت ص [9] تي سواءِ پ جي ٻين جملي نسخن جي پڙهٽي ”طائي بن موسيٰ بن محمد“ آهي. (ن-ب)

(2) فارسي ڇاپي ۾ ”باتيه“ آهي جنهن کي اسان ”ياتيہ“ ڪري لکيو آهي. ”باتيہ“ غالباً پ جي پڙهٽي آهي. ر: بابينه، ن: بابينه، م، س: يابيبه ب: باسه، ڪ: بابيه، ح: بنبه. (ن-ب)

(3) -(3) هي عبارت فارسي ڇاپي مطابق آهي جنهن جو مدار غالباً پ ۽ ب تي آهي. ن ۾ بہ اها عبارت انهيءَ طرح آهي.

(4) - (4) اصل ۾: ڪڪسه

(1) -(1) هي عنوان ر، م مطابق آهي ۽ پ، ب، ن ۾ موجود ڪونهي. ر ۾ هي عنوان هن طرح آهي ”فتح کردن ککسہ و آمدن سيلائج بن محمد بن قاسم.“ عنوان بعد عبارت هن طرح شروع ٿئي ٿي: ”سيلائج عمزاده داهر بود و در جنگ داهر چچ بود-الخ“- سواءِ پ، ن، ب جي ٻين نسخن ۾ بہ انهيءَ طرح آهي. (ن-ب)

(1)-(1) اصل ۾ ”سکه ملتان“. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ، ص [236]

(2) ر، م: عکسلنده، ن، ب، ح، س، ڪ: علکنده، پ: عد کيده

(3) نسخن جي مختلف پڙهٽين جي بناءَ تي فارسي ڇاپي ۾ ”رانده بن عميرهِ الطائي“ پڙهٽي قائم ڪئي ويئي آهي. مگر صحيح نالو ”زائدهِ بن عمير الطائي“ آهي، جيئن تہ بلاذري (فتوح، ص 439 محمد بن قاسم جي ملتان واري فتح جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ: ”قطع (محمد) نهر بياس الي الملتان، فقاتله اهل الملتان، فابلي زائدهِ بن عمير الطائي.“ (ن- ب)

(1) -(1) ترجمو فارسي ڇاپي مطابق آهي جنهن جي عبارت ”سيهرا اسکلنده“ آهي جنهن ۾ ترکيب اضافي سمايل آهي. مختلف نسخن جون پڙهٽيون هن طرح آهن. ر، م: سهيرا سکلنده، ن، ب س: سيهرا عدکنده، پ: سيهرا عيدکننده. (ن- ب)

(2) ر: عتبه بن مسلمه تميمي.

(3) -(3) اصل فارسي عبارت ”سکه ملتان“. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص ص 236-237(ن-ب)

(4) -(4) فارسي ڇاپي ۾ هنن ٻن جاين تي ”بجهرا طاکي“ ۽ ”بجهرا“ پڙهٽيون ڏنيون ويون آهن، مگر ان بعد هيٺ ”بجهرا“ پڙهٽي ڏني ويئي آهي، جنهن مان ٿئي ٿو پ ۽ م نسخن ۾ (جن تي فارسي ايڊيشن جو مدار آهي) ”بجهرا“، توڙي ”بجهرا“ ٻئي پڙهٽيون آهن. ٻين نسخن مان ر جي پڙهٽي ”بجهرا“ ن جي ”بجيّهرا“ يا ”بجهيرا“، ب جي ”بجهيرا“ س ڪ جي ”بجهرا“ آهي، لهٰذا بجهرا، بجهرا،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

بجيهرا يا بجيهرا مان ڪابہ پڙهڻي اختيار ڪري سگهجي ٿي، اسان ترجمي ۾ ”بجهرا“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. (ن-ب)

(1) ر، م: بيست و پنج (پنجويھ ڇٽا).

(2) ن، ب: بجهيرا، س، ڪ، م: بجهرا.

(3) -(3) اصل ۾ ”ڪندا راي ملتان“: فارسي ڇاپي ۾ پڻ اها اختيار ڪيل پڙهڻي آهي. پ، ب، ڪ: ڪذاراي، م: ڪذاري، گذري، ن: ڪذاراي، ر: ڪذاري، ح: گذا راي، س: گذا راي. ڪند راي انهن پڙهڻين ۾ ”ڪذا راي“ عام پڙهڻي نظر اچي ٿي جا غالباً ”ڪندا راي“ جي بگڙيل صورتخطي آهي. انهيءَ ڪري اسان فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي ”ڪندا راي“ کي ترجيح ڏني آهي. (ن- ب)

(4) يعني سچ لهي اونداهي ٿي. (مترجم)

(1) يعني سچ لهي اونداهي ٿي. (مترجم)

(2) غدرڪ = جنگ جو هڪ اوزار (Staingass) A warlike instrument

(3) ن ب ۾ ”ڪراسيد“، باقي نسخن ۾ ڪورسيه“. فارسي ڇاپي ۾ پوئين پڙهڻي اختيار ڪيل آهي ۽ اسان بہ ان کي ترجيح ڏني آهي، مگر ”ڪورسيه“ جي بدلي ”ڪورسينه“ (گهور شينهن؟) ڪري لکيو آهي. (ن-ب)

(4) -(4) پ، ر، م، س، ڪ: شاه ڪشمير، ن، ب: راي ڪشمير.

(1) پ: جسوبن، س: جوبن، ح: جوبن، ن ب: جسوبن، ر م: جسور. انهن مختلف پڙهڻين ۾ صحيح جو پتو لڳائڻ مشڪل آهي. جيڪڏهن پ جي پڙهڻيءَ کي ”جوبن“ جي غلط صورت قرار ڏجي تہ پوءِ س ح ن ب ۾ بہ ”جوبن“ لفظ جي غلط صورتخطي نظر اچي ٿي. جيڪڏهن ن ب جي پڙهڻي صحيح قرار ڏجي تہ پڻ پ س ح جي پڙهڻين ۾ انهيءَ لفظ جي غلط صورتخطي نظر اچي ٿي. ر م جي پڙهڻي انهن ٻنهي صورتن کان الڳ آهي. انهيءَ لحاظ سان جوبن، جسوبن ۽ جسور مان ڪابہ پڙهڻي اختيار ڪري سگهجي ٿي. اسان پ جي بنياد تي ”جوبن“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [239]. (ن-ب).

(1) - (1) هي جملو ن ب ڪ ۾ ڏنل ڪونهي.(ن-ب)

(2) جملي نسخن ۾ هي عنوان جدا طور ڏنل ڪونهي، مگر هينئين ست جي شروع ۾ ننڍي عنوان طور ڏنگين ۾ ڏنل آهي. فارسي ڇاپي جي عبارت مطابق هن طرح آهي: (مستروي) مصنفان احاديث روايان اقاويل چنان روايت ڪرده اند - الخ. لفظ ”مستروي“، ر م ن ب ڪ س نسخن جي پڙهڻي مطابق آهي، مگر قديم نسخي پ جي پڙهڻي هن جاءِ تي ”متروي“ آهي. متي ص [37] تي بہ هي نالو اچي چڪو آهي ۽ اتي پ جي پڙهڻي ”منروي“ جا متن ۾ پڻ رکي وئي آهي. انهيءَ ڪري هن صفحي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ••• ايڊمن: امير عدنان

تي بہ پ جي پڙهڻي ساڳئي لفظ ”منروي“ جي بگڙيل صورت آهي. صحيح لفظ بہ ”منروي“ آهي جو ملتان واري بتخاني يا مندر جو نالو هو. وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيہ ص [239].(ن-ب)

(1) بتبان= بت بان يعني بت جو راکو يا نگهبان.(مترجم)

(2) ر: جيوين، م:جيبوين يا جيسبوتن، پ: جسوير، ن ب: جسوين. اختيار ڪيل پڙهڻي لاءِ ڏسو متي حاشيہ ص 356 ۽ پڻ آخر ۾ حاشيہ ص [249]. (ن-ب)

(1) - (1) هيءُ انگ فارسي ڇاپي ۾ ڏنل عبارت ”صد و بيست هزار“ مطابق آهي جا شايد پ جي عبارت آهي. ر م ن س: صد هزار و بيست من بيست هزار، ب: صد هزار و بيست من هزار، ڪ: صد هزار و بيست و بيست هزار.

(2) ر ن: برمهپور. (ن-ب)

(3) ر ن: جيلم.

(4) هي پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي. پ: سور برا، ر م: سوبور، ن ب ح: سوربر، ڪ: سوربدر. فارسي عبارت.”در حصار برهمپور بر ساحل آب جهليم که سو پور خوانند“. ۾ بہ اشتباه آهي، آيا سوپور جو ضمير ”که“ برهمپور يا جهيلم سان لاڳو آهي؟ (ن-ب)

(1) فارسي ڇاپي ۾ خزيمة آهي مگر پ س جي پڙهڻي ”جريمه“ ۽ ر ن جي پڙهڻي ”خريمه“ آهي.

(2) پ ر م ن ب ڪ: اجتهاد و کرور. متي 23 ۽ 51 صفحن تي هنن شهرن جي نالن جي پڙهڻي متفق طور ”اشهار و کرور“ آهي ۽ هت بہ اهائي پڙهڻي قائم رکي وئي آهي. (ن-ب)

(3) - (6) جملي نسخن ۾ ”ابوحليم“، اسان فارسي ڇاپي جي فاضل ايڊيٽر جي گماني پڙهڻي ”ابو حکيم“ قائم رکي آهي. (ن-ب)

(4) هيءُ پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي جا غالباً پ جي پڙهڻي آهي. ر م ن: پنج ناهيات. (ن-ب)

(1) - (1) پ ن ب س ڪ: اوردهاپر، ر م: اود هافر. هيءُ پڙهڻي فارسي ڇاپي ۾ اختيار ڪيل پڙهڻي ”اودهاپر“ مطابق آهي. (ن-ب)

(2) - (2) فارسي ڇاپي جي عبارت: ”وفرستادن با حکيم مرزيد [رابراي هرچندر].“ هن فقره ۾”مرزيد- الخ“ قياسي پڙهڻي آهي، جنهن جي بدران پ ن ۾ ”مرزلل“ ۽ ر م ب س ڪ ح ۾ ”مرزيل“آهي ”باحکيم“ (يعني ابو حکيم“ جي بدلي، هن جاءِ تي توڙي هيٺ، سيني نسخن ۾ ”باحليم“ آهي. (ن- ب)

(3) ”جهتل“ پڙهڻي فارسي ڇاپي ۾ قائم ڪيل آهي جا غالباً م مطابق آهي. هن جاءِ تي پ ن ب ح ڪ: جي متفق پڙهڻي ”جهشل راي“ آهي، ۽ ر جي ”ڇهتل“. جيئن تہ هن جاءِ تي قديم پ جي پڙهڻي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

۽ ”جهشل“ آهي، انهيءَ ڪري، نسخن جي لحاظ سان، ”جهتل“ ۽ ”جهشل“ ٻئي پڙهڻيون هڪ جهڙيون وزندار آهن. (ن-ب)

(4) ن ب ح س ڪ: جهشل، ر: چهتل.(ن-ب)

قنوج جي راءِ هر چندر جو جواب

راءِ هرچندر جواب ڏنو ته: ”اٽڪل هڪ هزار ڇهه سؤ سالن کان هيءُ ملڪ اسان جي قبضي، انتظام ۽ حڪمراني هيٺ آهي. ڪنهن به مخالف کي اسان جي حدن کي لتاڙڻ ، يا اسان سان جهيڙي ڪرڻ ۽ اسان جي بادشاهيءَ ۾ مداخلت ۽ قبضي جي طاقت نه ٿي آهي. اسان کي توهان جي ڪهڙي پرواهه آهي جو هن قسم جا گفتا ۽ ناممڪن خيال دل ۾ آڻي رهيا آهيو! جيڪڏهن قاصد کي قيد يا بند ڪرڻ جائز هجي ها ته هن گفتگو ۽ ناممڪن دعويٰ تي اهڙو حڪم ڪيو وڃي ها، جيئن ٻين مخالفن ۽ سردارن لاءِ نصيحت ٿئي ها. هاڻي تون موٽي وڃ ۽ وڃي پنهنجي امير کي چئو ته هڪٻئي جي قوت ۽ شان شوڪت جي اندازي لڳائڻ لاءِ هڪٻئي سان مقابلو ڪرڻ ضروري آهي، جيئن يا ته توهان جي هيبت اسان تي ويهي وڃي، يا اسان جو غلبو توهان تي ٿئي.[242] ٻنهي ڌرين جي لڙائي ۽ بهادريءَ ۾ همت جي مشاهدي ڪرڻ کان پوءِ ئي صلح يا جنگ جو فيصلو ٿيندو.“

جڏهن راجا هرچندر جو پيغام محمد بن قاسم کي پهتو ته وڏيرن، مکيه ماڻهن، اميرن، سپهه سالارن، سولجرن، بهادرن ۽ نائبن کي سڏي چيائين: ”هن وقت تائين هندستان جي راجائن کي الله تعاليٰ جي فضل ۽ آسماني مدد سان مغلوب ۽ خوار خراب ڪيو ويو آهي. اڄ جڏهن هن هنيلي لعنتيءَ جي سامهون ٿيا آهيون، جنهن کي پنهنجي لشڪر ۽ هاٿين تي غرور آهي، تڏهن الله تعاليٰ جي مدد تي ڀروسو رکي اسان کي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته هن کي برباد ڪري فتحمند ۽ ڪامياب ٿيون.“ [اهو ٻڌي] سڀئي راجا هرچندر جي خلاف لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا، ۽ بيعت ڪري انهيءَ لڙائي ۽ جنگ تي هڪٻئي کي ترغيب ڏيارڻ لڳا.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

محمد بن قاسم کي دارالخلافت جو پروانو پهچڻ(1)

ٻئي ڏينهن جڏهن ستارن جو بادشاهه (سج) رات جي پردي مان ظاهر ٿيو، تڏهن هڪ شتر سوار دارالخلافت جو پروانو ڪٺي پهتو (2). محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني(2)، هن طرح روايت ڪئي آهي ته: راجا ڏاهر جي قتل ٿيڻ وقت سندس حرمسراءِ مان هن جون ٻه ڪنواريون ڌيئرون گرفتار ٿي آيون هيون، جي محمد بن قاسم حبشي غلامن هٿان بغداد ڏانهن دارالخلافت جي درگاهه ۾ موڪلي ڏنيون هيون. وقت جي خليفي غمخواريءَ خاطر کين حرمسراءِ جي حوالي ڪيو، ته ٻه ٽي ڏينهن آرام وٺي خلوت جي لائق ٿين. ڪن ڏينهن کان پوءِ سندن ياد خليفي جي مبارڪ دل تي آئي، ۽ رات جو ٻنهيءَ کي حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنائين. خيلفي وليد بن عبدالملڪ ترجمان کان پڇيو ته: معلوم ڪر ته هنن مان وڏي ڪير آهي ته انهيءَ کي روڪيو وڃي ۽ سندس ڀيڻ کي ڪنهن ٻئي وقت گهرايو وڃي. ترجمان خدمتگار ڀريائين ته انهن کان نالا پڇيا. وڏيءَ چيو ته: [243] منهنجو نالو "سرياديو" آهي. وڏيءَ کي گهرائي ننديءَ ڏانهن اشارو ڪيائين ته هن کي وڃي سنڀاليو. جيئن هن کي ويهاري، منهن کولي، خليفي ڏانهس نهاريو ته سندس ڪمال ۽ جمال تي چريو ٿي پيو، ۽ سندس خونخوار ناز و ادا هن جي دل کان صبر کسي ورتو. "سرياديو" کي هٿ وجهي پاڻ ڏانهن ڇڪيائين ته "سرياديو" اٿي کڙي ٿي ۽ چيائين: "بادشاهه سلامت رهي! آءٌ غلام بادشاهه جي خلوت جي لائق نٿي ٿي سگهان، ڇاڪاڻ ته امير عادل عمادالدين محمد بن قاسم اسان کي ٽي ڏينهن پاڻ وٽ رکي پوءِ دارالخلافت جي خدمت ۾ موڪليو آهي. شايد توهان جو دستور ائين آهي؟ بادشاهن لاءِ هيءَ خواري جائز نه آهي." خليفي تي انهيءَ وقت عشق مڪمل طور غالب ٿي چڪو هو، ۽ صبر جي مهار سندس هٿ مان نڪري چڪي هئي، [تنهن ڪري] انهيءَ غيرت کان ڪيس تحقيق ۽ جاچ جوچ جي طاقت نه رهي. ۽ هڪدم ڪاغذ ۽ قلم گهرائي پنهنجي هٿ سان پروانو لکيائين ته:

"محمد بن قاسم جتي ٻه پهتو هجي ته ڪيس گهرجي ته پاڻ کي ڪچيءَ کل ۾ بند ڪري دارالخلافت ڏانهن واپس ٿئي."

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

محمد بن قاسم جو اوڏاپر(1) ۾ پهچڻ ۽ دارالخلافت جي پرواني جو وارد ٿيڻ

محمد بن قاسم کي جڏهن هيءُ فرمان اوڏاپر(1) جي شهر ۾ پهتو، تڏهن سنڌس چوڻ تي کيس ڪچيءَ چمڙيءَ ۾ بند ڪري صندوق ۾ رکي واپس موڪليائون. محمد بن قاسم جان خدا پاڪ جي حوالي ڪئي، ۽ امراءُ جن جاين تي مقرر ٿيل هئا. سي پنهنجين ولايتن تي مستقيم رهيا. هن کي صندوق ۾ بند ڪري، وقت جي خليفي جي خدمت ۾ حاضر ڪيائون. خاص دربان کي چيائون ته: وليد بن عبدالملڪ بن مروان کي اطلاع ڪر ته محمد بن قاسم ثقفي [244] کي وٺي آيا آهن. خليفي پڇيو ته: "جيئرو آهي يا مئل؟" چيائون: "شال خليفي جي عمر دائمي عزت ۽ دائمي بقا ۾ هجي! جڏهن حڪم اوڏاپر(1) جي شهر ۾ پهتو، تڏهن حڪم موجب پاڻ کي هڪدم ڪچيءَ چمڙيءَ ۾ بند ڪرايائين، ۽ ٻن ڏينهن کان پوءِ ساهه حق پاڪ جي حوالي ڪري دارالبقا ڏانهن رحلت ڪري ويو. اميرن ۽ بادشاهن کي جن جن جاين تي مقرر ڪيو هئائين، تن اهي ولايتون پنهنجي قبضي ۾ ڪري، منبرن تي خطبو دارالخلافت جي لقبن سان جاري رکيو آهي، ۽ پنهنجي حڪومت جي پيرويءَ ۾ وڏي ڪوشش ڪري رهيا آهن."

خليفي جو صندوق کي کولڻ

پوءِ خليفي صندوق جو ڍڪ کولي، انهيءَ پرده نشين عورت کي حاضر ڪرايو، (ان وقت) (2) مورڙئي جي سائي ٽاري(2) سندس (خليفي جي) هٿ ۾ هئي، جا هن (محمد بن قاسم) جي ڏندن تي گهمائي پئي چيائين ته: "اي راجا جون ڌيئرون! اسان جو حڪم پنهنجن ڪامورن تي اجهو هن طرح جاري آهي، انهيءَ لاءِ ته سيئي منتظر ۽ تابعدار رهندا اچن. جيئن ئي قنوج ۾ اسان جو هيءُ حڪم کيس پهتو ته پنهنجي پياري جان اسان جي حڪم تي فدا ڪيائين.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ڏاهر جي ڌيءَ چڱيءَ جي خليفي وليد بن عبدالملڪ سان گفتگو

اتي پرده نشين چڱيءَ منهن تان گهنڊ لاهي، زمين تي سر رکي چيو:”شال خليفو گهڻن سالن تائين وڌنڌڙ بخت ۽ وڏي نظام سان باقي رهي! داناءُ بادشاهه تي لازم آهي ته جيڪي به دوست يا دشمن کان ٻڌي [245] سو عقل جي ڪسوٽيءَ تي دل جي صلاحڪار سان پرکي ۽ پيٽي ڏسي، جڏهن صحيح ۽ بنا شبهي ثابت ٿئي، تڏهن عدالت جي رستي تي حڪم فرمائي، ته جيئن خدائي غضب ۾ گرفتار ۽ انساني طعنن جو شڪار نه ٿئي. توهان جو حڪم برابر هلي ٿو، پر دل مبارڪ حڪمت ۽ سمجهه کان خالي آهي. پاڪدامنيءَ جي خيال کان محمد بن قاسم اسان جي لاءِ پيءُ ۽ ڀاءُ جي بجاءِ هو، سندس هٿ چراند اسان غلامن تي ڪابه ڪانه هئي. پر جنهن صورت ۾ هند ۽ سنڌ جي بادشاهه کي برباد ڪري، اسان جي ابن ڏاڏن جي بادشاهي ويران ۽ ضايع ڪيائين، ۽ اسان ٻندن کي بادشاهيءَ تان (ڪيرائي) غلاميءَ جي درجي تي پهچاياڻين، تنهن ڪري انتقام خاطر ڪيس مناسب بدلي ڏيڻ لاءِ ۽ سندس بربادي ۽ دفع ڪرڻ واسطي، خليفي جي خدمت ۾ ڪوڙ ظاهر ڪيوسين. اسان جو مطلب پورو ٿيو ۽ هن ڪوڙ ۽ ملاوت ذريعي اسان کي ههڙو انتقام حاصل ٿيو، ۽ خليفي قطعي حڪم جاري ڪيو. جيڪڏهن خليفي جو عقل شهوت جي پردي ۾ ڍڪجي نه وڃي ها، ۽ (پهريائين) جاچ ڪرڻ واجب سمجهي ها، ته هن پشيماني ۽ ملامت سان نه پرجي ها. جيڪڏهن محمد بن قاسم کي به عقل ۽ حڪمت يا وري ڪري ها، ته باقي هڪ ڏينهن جي پنڌ تائين اڳتي وڌي اچي ها ۽ اتي پاڻ کي ڪچيءَ چمڙيءَ ۾ بند ڪرائي ها، جڏهن جاچ ٿئي ها ته آزاد ٿي وڃي ها، ۽ برباد نه ٿئي ها.“ خليفي کي [هي ٻڌي] افسوس ٿيو، ۽ نهايت افسوس وچان هٿ جي پٺيءَ کي چڪ وجهڻ لڳو.

چڱيءَ جي ٻيو ڀيرو گفتگو

پرده نشين چڱيءَ وري ٻيو دفعو زبان کولي خليفي ڏانهن نهاريو ته معلوم ڪيائين ته خليفي جي ڪاوڙ چوٽ چڙهيل آهي. (اتي) چيائين ته:”بادشاهه وڏي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

غلطي ڪئي آهي، جو بن ٻانهين خاطر اهڙي ماڻهوءَ کي [برباد ڪيائين]جنهن اسان جهڙيون لکين پرده نشين قيد ڪيون، [246] هند ۽ سنڌ جي ستر بادشاهن کي تخت تان جنازي جي تختي تي ليٽايو. بتخانن جي بجاءِ مسجدون ۽ منبر اڏايا ۽ منارا نهرايا. جيڪڏهن هن کان ڪا توري بي ادبي يا ڪا اڻوڻندڙ حرڪت ٿي به هئي، ته به هڪ مطلبي ماڻهوءَ جي چوڻ تي محمد بن قاسم کي برباد ڪرڻ نه گهربو هو.“ [اتي] خليفي حڪم ڏنو، ۽ ٻنهي ڀينرن کي ڀت ۾ لنبي ڇڏيائون. انهيءَ وقت کان اڄ تائين اسلام جو جهنڊو ڏينهون ڏينهن وڌيڪ سربلند ۽ ترقي پذير آهي.

دعا

شال الله تعاليٰ، جلت قدرته و تقدست اسمائه، اسلام جي گذريل بادشاهن کي رحمت ۾ ٻڏل رکي، ۽ وقت جي بادشاهن کي، جيڪي هن زماني جو قوام ۽ وقت جو نظام آهن، انساني دور جي ختم ٿيڻ تائين، ملڪ جي تخت تي دائم ۽ قائم رکي، ۽ سندن هيبت سان اسلام جي جهنڊي کي حادثن ۽ مصيبتن ۽ زماني جي اوچتين آفتن کان محفوظ رکي. بِعونِهٖ وَتوفِيقه.

(1)مخلص ڪتاب: مِنهاج الدِينِ وَالمُلکِ، اَلحضرهِ الصدرُ الاجَلَ العالِمُ عَينَ المُلکَ(1)

پوءِ هيءُ ڪتاب، جنهن جو لقب ”مِنهاجُ الدينِ وَ المُلکِ الحضرهِ الصدر الاجل العالم عين الملک“ آهي، جو هند ۽ سنڌ جي فتح بابت ۽ عرب جي عالمن ۽ ادب وارن حڪيمن جي تصنيف [247] ۽ فڪر جي صنعتن، فطرت جي عجائبات، عقل، فضيلت ۽ ضمير جي غرائبات سان سينگاريل آهي. جو دوست جي دلين جي حياتي ۽ انسانن خواه جنن لاءِ باغيچو آهي. عرب وارن جي دانائيءَ جي تعريف بيان جي حد کان ٻاهر ۽ لشڪر جي مردانگيءَ جي توصيف ڳاڻاٽي کان وڌيڪ آهي. تنهن جو بنياد حڪومت جي قاعدن جي بنياد رکڻ ۽ سياست جي ڳنڍين کي مضبوط ڪرڻ لاءِ رکيو ويو آهي. جنهن جي ضمن ۾ دين ۽ دولت جون نصيحتون آهن، ۽ جو ملڪ ۽ ملت جي طريقن جو ضامن آهي. جيتوڻيڪ عربي زبان ۽ حجازي لئي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..ايڊمن:امير عدنان

۾ وڏو درجو هئس، ۽ عرب جي بادشاهن کي هن جي پڙهڻ ڏانهن نهايت توجه ۽ ان تي حد کان وڌيڪ فخر هو، پر جنهن صورت ۾ حجازي پردي ۾ (ڍڪيل) ۽ پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۽ سينگار کان خالي هو، تنهن ڪري عجم ۾ رائج نه ٿي سگهيو. ايران جي ڪنهن به سينگاريندڙ، نه هن فتحنامي جي ڪنوار کي سينگاريو هو، ۽ نڪي زبان جي سينگارخاني ۽ حڪمتن جي ٻجڪي (بغچي) مان هن کي ڪو وڳو ڍڪايو هو. نه عقل جي خزاني مان ڪو زيور پهرايو هو، ۽ نه وري فصاحت جي ميدان ۽ بلاغت جي باغيچن مان هن ميدان ۾ گهوڙو ڊوڙايو هو. پر جنهن صورت ۾ زماني جي سخت حادثن هن شڪسته [حال مصنف] ڏانهن [رخ رکيو،] ۽ زماني جون فوجون ۽ حادثن جون مصيبتون اچي سيني جي سفيني ۾ گڏ ٿيون، پريشانيءَ جا سڀ قسم موجود ۽ دلداريءَ جا دروازا بند [ٿي چڪا] ۽ قسمين قسمين خطرن ۽ نڳين جا اسباب ظاهر [ٿيا] ته انهيءَ حال سان هيءُ ڪتاب هن بنده جي اٽپوري ذهن پورو ڪيو- وَالحمدُ للهِ رَب العَالَمِين [248]

(1) هن عنوان کان وٺي ڪتاب جي آخر تائين، جملي احوال ڇڻ هڪ ڏند ڪٿا آهي. جنهن لاءِ ڪابه تاريخي سند موجود ڪانهي. (ن-ب)

(2) -(2) هيءُ پڙهڻي فارسي ڇاپي مطابق آهي جنهن جو مدار غالباً پ تي آهي. ن، ر: محمد بن علي ابوالحسن همداني. م، ب، ح، س، ڪ ۾ به "مدائني" جي بدلي "همداني" آهي. (ن-ب)

(1) - (1) پ، س: اودهاپور، ن: اردهاپور، ر، م: اود هافر.

(1) ر، م: اودهاپور. ن: اودهاپر.

(2) - (2) اصل عبارت: "شاخ مورد سبز". "مورد" جو لفظي ترجمو "مورڙئو" ڪيو ويو آهي. مورد هڪ چمڪندڙ پنن سان، سدا سائو، خوشبودار، ۽ اڇڙن گلن سان هڪ ٻوٽو آهي جنهن کي انگريزيءَ ۾ Myrtle ۽ يوناني ٻوليءَ ۾ Murtus چئجي ٿو. (ن-ب)

(1)-(1) ن ۾ هيءُ عبارت هوبهو ائين عنوان طور آيل آهي ۽ اسان به ان مطابق عنوان طور ڏني آهي، سواءِ ان جي ته اصل عبارت ۾ زيرون زبرون ڪين آهن، ۽ "منهاج الدين" جي بدران"سماءُ الدين" آهي. ٻين جملي نسخن ۾ به "منهاج الدين" جي بدران "سماءُ الدين" آهي (ڏسو فارسي ڇاپو ص 247): مگر جيئن ته هيٺ پيهر ڪتاب جي ڏنل نالي ۾ "منهاج الدين" آهي، انهيءَ ڪري اسان به عنوان ۾ "سماءُ الدين" جي بدران "منهاج الدين" رکيو آهي. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو آخر ۾ حاشيه ص [247]. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

اشارا ۽ واڌارا

8/[6] قباجة السلاطين: يعني ناصر الدين قباچہ. لفظ ”قباچہ“ فارسي زبان ۾ ”قبا“ جي تصغير آهي، يعني ننڍڙي قبا يا ڪُڙتڙو. پر غالباً هيءُ لفظ ترڪي آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”وڏو ۽ عاليشان“. انهيءَ لحاظ سان "قباجةالسلاطين“ جي معنيٰ ٿيندي ”وڏي ۾ وڏو بادشاهه“. ناصر الدين قباچہ جي وڌيڪ حالات لاءِ ڏسو ”طبقات ناصري“ ص ص 142، 144، 172، 174 (ع.م)

53/[6] سلطان ابوالمظفر محمد بن سام: يعني سلطان معزالدين محمد بن سام غوري، جو هندستان جي تاريخ ۾ شهاب الدين غوري (599- 602هه) جي نالي سان مشهور آهي (ع.م)

54/[7] قيم اميرالمؤمنين ابوالفتح قباجة السلاطين: يعني ناصرالدين قباچہ، جنهن کي انهن لقبن سان لکيو ويو آهي. عوفي پڻ قاضي تنوخي جي ”ڪتاب الفرج بعد الشدة“ جي سندس ڪيل فارسي ترجمي جي مهاڳ ۾ ناصرالدين قباچہ کي”ابوالفتح قباجة السلاطين قسيم اميرالمؤمنين“ جي القاب سان لکيو آهي- ڏسو مقدمة جوامع الحڪايات، مطبوعہ لندن 1939ع، صفحہ 15. (ن - ب) - غوري بادشاهه ”قسيم اميرالمؤمنين“ جي لقب سان سڏبا هئا. ۽ پڻ غوري غلامن کي، جن ڪئين سال هندستان تي حڪومت ڪئي، هن لقب سان سڏيندا هئا. جيئن تہ ناصرالدين قباچہ، سلطان معزالدين محمد بن سام غوري جي غلامن مان هو، ۽ پڻ سلطان قطب الدين ايبڪ جون ٻہ نياٽيون هڪٻئي پويان نڪاح ۾ آنديون هئائين، تنهن ڪري فتحنامي جي مصنف ڪيس انهيءَ لقب سان لکيو آهي. غوري بادشاهن کي هي لقب ڇو ڏنو ويو؟ تنهن لاءِ ڏسو ”طبقات ناصري“ ص ص. 37-38.(ع.م)

56/[9] اميرعماد الدولة والدين: فتحنامي ۾ هن صفحي

توڙي[3]،[106]،[141]،[163] ۽ [244] صفحن تي محمد بن قاسم کي”مادالدين“جي لقب سان ياد ڪيو ويو جو ظاهراً فتحنامي جي فارسي مترجم علي ڪوفي طرفان اضافو آهي، جنهن کي فرشتہ (برگس،4.3x4) پڻ استعمال ڪيو آهي. فارسي مترجم ٻيءَ جاءِ تي [فتحنامي ص 127] محمد بن قاسم کي ”ڪريم الدين“ جي لقب

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

سان سڏي ٿو. مترجم جي وقت ۾ اهڙن لقبن جو عام رواج هو. جنهن کان متاثر ٿي هن محمد بن قاسم جي لاءِ پڻ اهي لقب پنهنجي طرفان استعمال ڪيا. درحقيقت محمد بن قاسم واري زماني (پهرين صدي هجري جي آخر) ۾ اهڙا لقب ناپيد هئا، ۽ ڪنهن بہ عربي تاريخ ۾ محمد بن قاسم لاءِ اهڙا لقب استعمال ڪيل نہ آهن. البت محمد بن قاسم جو، عربي رواج موجب، هڪ خاص ڪُنيہ ”اَبوالبهار“ هو. عربي لغت ”تاج العروس“ جو مصنف، مشهور عرب عالم مرزباني جي حوالي سان لکي ٿو تہ: محمد بن قاسم کي ”بهار“ نالي هڪ ٻوٽي سان خاص انس هو. جنهن ڪري ”ابوالبهار“ (بهار جو پيءُ) جي ڪُنيہ سان سڏجڻ لڳو. تاج جومصنف، الجوهري جي حوالي سان لکي ٿو تہ:”بهار“ هڪ ٻوٽو آهي جو بهار جي موسم ۾ ايرندو آهي، جنهن کي عرب العرار، العرارة عـينَ البقر توڙي بـهارالبـر جي نالن سان سڏيندا آهن، ا.هـ. محمد بن قاسم جي ڪنيہ متعلق تاج العروس جو هي حوالو نهايت ناياب ۽ قيمتي آهي، جنهن جي بنياد تي فارسي مترجم جي ايجاد ڪيل لقبن ”عمادالدين“ ۽”ڪريم الدين“ جي لقبن جي ترديد ٿئي ٿي، ۽ محقق مؤرخن لاءِ محمد بن قاسم جي سچي نالي ”ابوالبهار محمد بن قاسم الثقفي“ جي تصديق. (ن-ب)

57/[9] اروڙ: اسان متن ۾ صفحي جي حاشيہ تي ڄاڻائي چڪا آهيون تہ فتحنامي جي نسبتاً قديم نسخي پ جي پڙهڻي ”ارور“ آهي باقي ٻين جملي نسخن جي پڙهڻي ”الور“ آهي. بلا ذري (فتوح البلدان، مطبوعہ يورپ ص ص 41-439، 445)، يعقوبي (مطبوعہ يورپ 346x2)، ابن لاثير (مطبوعہ مصر ص ص 258x4، 282)، ابن حوقل (مطبوعہ يورپ ص 230)، ياقوت [معجم البلدان (الرور)] وغيرهم عرب مؤرخن توڙي جاگرافيدانن هن شهر جو نالو”الرور“ ڪري لکيو آهي، جنهن ۾ شروع واري ”ال“ غالباً معرفه جي آهي. گمان غالب آهي تہ اسلام کان اڳ هن مقام جو نالو ”رود“ هو جنهن جي معنيٰ آهي نهر يا درياءَ. ياقوت، حمزه اصفهاني جو قول نقل ڪندي لکي ٿو تہ: سنڌونديءَ جو قديم ايراني نالو ”مهراڻ رود“ هو [معجم البلدان (مهران)]. جيئن تہ هن مقام وٽ مهراڻ ڦٽي بہ شاخون ٿي پيو انهيءَ ڪري درياءَ جي رخ جي اهميت جي لحاظ،يا شايد انهن ٻن شاخن مان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ايرندين شاخ جي نالي جي لحاظ سان هن مقام جو نالو ئي ”رود“ يا نهر پئجي ويو. محب الله بکري پنهنجي هڪ مختصر تاريخي تصنيف (قلمي) جي ٻئي باب ”در تفصيل امصار و بلاد و حصار و قصبات سنده و وجہ تسمية و لغة آنها“ هيٺ لکي ٿو تہ: هن شهر کي کسري نوشيروان جي دؤر ۾ هڪ تاجر نالي ”مهماس بن اروخ بن هيلاج ارمني“ آباد ڪيو. هيءَ روايت بہ هن شهر جي بنياد کي ايراني اقتدار واري دؤر سان وابستہ ڪري ٿي ۽ انهيءَ لحاظ سان هن شهر جو ابتدائي فارسي الاصل نالو ”رود“ قدري قرين قياس نظر اچي ٿو. جو غالباً مقامي لهجي موجب ڦري ”رور“ ٿيو. عربن ان کي ”الرور“ سڏيو. جنهن جا مقامي لهجي جي لحاظ سان پوءِ ڦري بہ اچار ٿيا: ”ارور“ (عربي اصول مطابق ”ل“ جي حذف سان) ۽ ”الور“ (بيقاعدي، ”ل“ جي قائم رکڻ ۽ ”ر“ جي حذف سان). اهي ٻيئي اچار گهٽ وڌ ويندي هن پوئين وقت تائين رائج رهيا. تعجب آهي جو سنڌي مورخن مثلاً مير معصوم، مير علي شير قانع وغيرها ”الور“ تلفظ اختيار ڪيو آهي، حالانڪ ”ارور“ نسبتاً زياده صحيح آهي. محقق بيروني ڪتاب الهند (متن ص 100، انگريزي ترجمو 1 250x) ۾ هن شهر جو نالو صاف طور”ارور“ لکيو آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين سنڌ جا ماڻهو بہ انهيءَ تلفظ جي مناسبت سان هن شهر کي ”اروڙ“ سڏين ٿا. هن قديم شهر جا آثار روهڙيءَ کان اٽڪل 3 ميل کن ڏکڻ - اوڀر طرف، ايرندي ناري جي پراڻي پيٽ جي اولهہ ۾ موجوده نئين واهہ جي اتر طرف ٽڪر تي موجود آهن، جتي اڄ تائين ”اروڙ“ نالي ڳوٺ آباد آهي. ٽڪر جي هيٺان اتر - اولهہ طرفان درياءَ جي قديم وهڪري وارو پيٽ صاف طور تي نظر اچي ٿو. هي شهر اسلام کان اڳ راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي دؤر کان وٺي ويندي عربن جي حڪومت جي اوائل دؤر ۾ تقريباًسن 125 ھ تائين سنڌ جو تختگاهہ رهيو، جنهن بعد منصوره تختگاهہ ٿيو. (ن-ب)

57/ [9] اسماعيل بن علي.... بن شيبان الثقفي: هتي ڇاپي ۾ غلطي ٿي آهي- سڄو صحيح نالو هن طرح سمجهڻ گهرجي: ”اسماعيل بن علي بن محمد بن موسي بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان الثقفي.“ فقط پ جي پڙهڻي مطابق ئي ”يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

بن شيبان“ ٿيندو، مگر ٻين جملي نسخن ۾ ”يعقوب بن طائي بن موسيٰ بن محمد بن شيبان“ آهي. اسان پ جي پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته ص [235] تي به پ توڙي ٻين سيني نسخن جي متفق پڙهڻي ”يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان“ آهي. فارسي ايڊيشن ۾ پ جي پڙهڻي کي نظر انداز ڪري، ٻين نسخن جي پڙهڻي ”يعقوب بن طائي بن موسيٰ بن محمد بن شيبان“ اختيار ڪئي وئي آهي، جنهن کي ص [235] تي سيني نسخن جي متفق پڙهڻيءَ سان مطابقت ڏيئي نٿي سگهجي. (ن-ب)

57/[9] بکر: شهر بکر جو هيءُ حوالو تقريباً 613 ھ جو آهي. جڏهن فتحنامي جومؤلف علي ڪوفي، عربي تاريخ جو مواد گڏ ڪرڻ لاءِ اُچ مان هلي اروڙ ۽ بکر ۾ آيو. ان وقت تائين اتي جا امام عربن جي ثقفي خاندان مان هئا، جي غالباً محمد بن قاسم جي فتح وقت اتي سڪونت پذير ٿيا. جنهن جي معنيٰ اروڙ سان گڏ بکر جو قديم شهر به محمد بن قاسم جي وقت ۾ موجود هو. محمد بن قاسم جي فتحن جي سلسلي ۾، مؤرخ بلاذريءَ (فُتوح البلدان، مطبوعہ يورپ ص ص 440-441) پڻ بن شهرن ”الرور و بغرور“ جا نالا گڏوگڏ آندا آهن، جن مان مراد ”اروڙ ۽ بکر“ ئي سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

58/[11] شرف الملڪ رضي الدولة والدين: مٿي عبارت ظاهر آهي ته وزير شرف الملڪ رضي الدين، فتحنامي جي مؤلف علي ڪوفي جو مربي هو. هيٺ صفحي 16 تي ڄاڻايل آهي ته هو حضرت ابوموسيٰ الاشعري جي اولاد مان هو ۽ سندس پٽ وزير عين الملڪ جي ڏنل سڄي نالي مان ثابت آهي ته سندس نالو ابوبڪر هو. ”نوراللہ مفجعه و طيب ثراه“ جي دعائيه فقرن مان ظاهر آهي ته فتحنامي جي انتساب وقت (سن 613 ھ) وزير شرف الملڪ فوت ٿي چڪو هو. (ن-ب)

شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر، ناصر الدين قباچہ (602-625 ھ) جو وزير هو. مصنف عوفي پنهنجي تاريخي ڪتاب ”لباب الالباب“ ۾ هيٺين رباعي سندس مدح ۾ قلمبند ڪئي آهي:

اي صدر بفر ملڪ عجم چون تو نيافت

شه صاحب فرخنده قدم چون تو نيافت

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

بسيار بگشت روز و شب دست بدست
تيغ و قلم و عدل و كرم چون تو نيافت
(ع.م)

59/[12] ملڪ جي ڏئل (چونديل..... حسين بن ابي بڪر الاشعري): اصل القاب (سنڌي ترجمي هيٺ آيل) سميت سجو نالو هن طرح آهي: ”عين الملڪ فخر الدولة والدين، نظام الاقاليم، جلال الوزراء حسين بن ابي بڪر بن محمد الاشعري“. هيءُ وزير عين الملڪ فخرالدين حسين، متئين وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر جو پٽ آهي ۽ علي ڪوفي فتحنامي ڏانهنس منسوب ڪيو آهي. غالباً سندس والد وزير شرف الملڪ جي وفات بعد ئي عين الملڪ، ناصر الدين قباچہ جو وزير بنيو. هو عالمن جو وڏو قدردان ۽ مربي هو، ۽ سندس هن وزارت جي دؤر ۾ ئي مصنف عوفي پنهنجو ڪتاب ”لباب الالباب“سن 18-1222/617ع ڌاري شهر اُچ ۾ لکي، سندس نالي منسوب ڪيو- ڏسومقدمہ جوامع الحڪايات، لندن، 1929ع، ص 12.(ن-ب) سن 625 ھ ۾ جڏهن التمش جي وزير نظام الملڪ جنيدي اچي ناصرالدين قباچہ کي سنڌ ۾ بکر جي قلعي اندر گهيريو، ۽ قباچہ ذلت جي موت کان مهراڻ ۾ ٽپو ڏيئي پاڻ کي ختم ڪيو، تڏهن سندس باقي رهيل خدمتگار، جن مان وزير عين الملڪ، سندس ياءُ بهاوالدين حسن، ”لباب الالباب“ جو مصنف عوفي ۽ ”طبقات ناصري“ جو مصنف منهاج سراج بہ هئا، وڃي التمش جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. (ع.م)

ساڳئي سال (سن 625 ھ) سلطان التمش پنهنجي شهزادي رڪن الدين فيروز کي بدايون جو گورنر مقرر ڪيو ۽ عين الملڪ کي پڻ نوازي هن شهزادي جو ديوان يا وزير مقرر ڪيو. ڏسو طبقات ناصري ص. 73-172 ۽ 82-181: ۽ تاريخ ايليٽ ڊائوسن، جلد 2، ص 325 ۽ 330.(هوڙي والا ص 80)

62/[15] ديبل : ديبل جي قدامت متعلق فتحنامي جي هن حوالي مان گمان نڪري ٿو تہ ديبل راءِ گهراڻي جي وقت (6 صدي عيسوي) ۾ موجود هو. ديبل متعلق پهريون تاريخي حوالو بلاذريءَ جي ”فتوح البلدان“ ۾ ملي ٿو، جنهن مطابق سن 15ھ (37-636 ع) ۾، حضرت عمر جي خلافت ۾ عمان جي گورنر عثمان بن ابي العاص

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

الثقفي پنهنجي پائرن، مغيره ۽ حڪم جي هٿ هيٺ سمنڊ ذريعي هڪ مهم موڪلي، جنهن هندستان جي الهندي ڪناري جي ٽن بندرن ديبل، ڀروچ ۽ ٿاڻي تي فتحون حاصل ڪيون. ان بعد مسلم ڪمانڊرن عبيدالله بن بنهان ۽ بديل بن طهفة البجلي جي ديبل تي 711ع کان اڳ جي حملن، محمد بن قاسم جي 712ع ۾ ديبل جي فتح، ۽ سنڌ ۾ عرب حڪومت جي دؤر ۾ ديبل جا مسلسل حوالا ملن ٿا. عرب سياحن ۽ جاگرافيدانن مان مسعودي (43 - 942 ع)، اصطخري (51- 950 ع) ابن حوقل (68 - 943ع)، ۽ آخر ۾ مقدسي (86 - 985ع) خود ديبل ۾ آيا ۽ پنهنجا اکين ڏٺا واقعا قلمبند ڪيائون. ان کان سواءِ، غالباً ٻڌل بيانن جي بنياد تي، ديبل متعلق هينيان حوالا ملن ٿا. سفرنامو مسعر بن مهلهل (43 - 942ع) ، حدودالعالم (تِصنيف 982)، بيرونيءَ ڪتاب الهند (11 صدي عيسويءَ جو اوائل)، ادريسي (51 - 1150ع)، سمعاني (1229 - 1179ع)، ۽ ياقوت: معجم البلدان (28 - 1224ع). هندستان جي اسلامي تاريخ ۾ سلطان معزالدين محمد بن سام غوري جي فتح ديبل (83 - 1182ع) ۽ سلطان جلال الدين خوارزم شاهه جي فتح ديبل (1254ع) جا حوالا موجود آهن.

اهي جملي حوالا سنڌ جي انهيءَ ساڳئي قديم تاريخي بندر ديبل سان تعلق رکن ٿا، جنهن جو هن ڪتاب فتحنامي ۾ بار بار ذڪر آيو آهي ۽ جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو. انهيءَ ڪري تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڪافي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته تقريباً 6 صدي عيسويءَ کان وٺي تقريباً 13 صديءَ جي نصف (1253ع) تائين ديبل بندر بهتر يا زبون حالت ۾ قائم رهيو(1). گمان غالب آهي ته ڏهين صديءَ ۾ جيئن سنڌ ۾ عربي حڪومت جو زور ٽٽو. تيئن سنڌن طاقت ۽ واپار جي مرڪز ديبل جي اهميت ۽ حفاظت ۾ گهٽجڻ لڳي. ٻئي طرف مقامي حالتن جي تبديلي ۽ سنڌونديءَ جي چوڙ وارين شاخن ۾ ڦير گهير سبب، خود نديءَ جي هڪ شاخ تي هڪ نئين بندر لاءِ سهوليت پيدا ٿي، جنهن تي ”لوهاراني“ نالو پيو. يارهين صديءَ جي شروع ڌاري محقق بيروني ديبل سان گڏ هن ٻئي بندر ”لوهاراني“ جو ذڪر ڪيو آهي. غالباً هن نئين بندر جي سهوليت، ديبل جي اهميت کي آهستي آهستي ختم ڪري ڇڏيو ۽ ايندڙ ٻن سؤ سالن اندر ديبل بالڪل ئي ڦٽي ويو. تنهن ڪري سن 1334ع ۾ جڏهن ابن بطوط، سنڌوندي رستي هيٺ سمنڊ طرف ويو ته

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..... ايڊمن: امير عدنان

اتي ”لاهري بندر“ کي ئي اوچ تي ڏنائين. البت هن نئين بندر کان 6-7 ميل پري، هن هڪ ڦٽل شهر جا آثار پڻ ڏٺا، جي شايد جهوني ديبل جا هئا.
بهر حال ديبل بندر تقريباً ڇهه سؤ ورهيه سنڌ جو هڪ مکيه بندر ٿي رهيو ۽ هن عرصي واري سنڌ جي سياسي خواه اقتصادي تاريخ جڻ ديبل سان وابسته هئي. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ ديبل بندر ڦٽي ويو، مگر سنڌ وارن ان جي جاءِ نشين بندر کي وري به ديبل سڏيو، چاڪاڻ ته گذريل ڇهه سؤ سالن جي عرصي ۾ ”بندر“ ۽ نالو ”ديبل“ لازم ملزوم جو بنجي چڪا هئا. پوئين زماني جي تاريخ هن عام رواج جي تصديق ڪري ٿي، 160 صدي عيسوي ۾ پورچو گيزن هن ساڳئي لاهري بندر کي "لاهري بندر، ڊِيُوئل ۽ سنڌي ڊِيُوئلسند“ ڪري لکيو آهي، ۽ ان بعد انگريزن به ان کي ”ستي ديوئل“ خواه ”لاڙي بندر“ ڪري سڏيو(1): ساڳئي وقت نٿي به هڪ دريائي بندر جي اهميت حاصل ڪئي ۽ ان کي به ديبل جو نالو ڏنو ويو. تنهن ڪري ابوالفضل ”آئين اڪبري“ ۾ نٽي کي ديبل سڏيو آهي، ۽ ساڳئي وقت مير معصوم لکي ٿو ته سندس وقت ۾ لاهري بندر توڙي ٺٽي، ٻنهي کي ”ديول بندر“ چيو وجي ٿو (تاريخ معصومي فارسي ص 6). جيئن ته اڳاٽي وقت کان لاهري بندر تي به ديبل جو نالو پئجي چڪو هو، انهيءَ ڪري اسان جي پوئين مؤرخ مير علي شير قانع لاهري بندر کي”پراڻو ديبل“ ڪري ڄاڻيو (تحفة الڪرام 3 x54 - 253). ساڳيءَ طرح پير پٺو، جو بگهاڙ شاخ جو هڪ بندر هو، تنهن کي به مقامي طرح ديبل سڏيو ويو، جيئن ته مير علي شير، تحفة الڪرام (252-247x3) ۾ اتي دفن ٿيل بزرگ شيخ حسين عرف پير پٺي کي ”ٻيلي“ ڪري لکيو آهي.
مٿئين وضاحت مان معلوم ٿي چڪو ته جيتوڻيڪ اصل ”ديبل“ جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو، سو زماني جي انقلاب سبب ڦٽي ويو،تاهم يادگار طور ان جو نالو هلندو آيو ۽ بعد ۾ لوهاراني يا لاهري لاهوري بندر ۽ توڙي ٺٽو، ٻيئي ديبل سڏجڻ لڳا. انهيءَ ڪري انهن ٻنهيءَ مان ڪنهن به هڪ کي اصلي قديم ديبل بندر سمجهڻ غلط ٿيندو. محقق بيروني، جنهن پهريائين پهريائين لوهاراني بندر جو ذڪر ڪيو آهي، تنهن صاف لکيو آهي ته ديبل هڪ ساحلي بندر هو ۽ لوهاراني ان کان جدا ايرندي ڏانهن سنڌونديءَ جي هڪ شاخ جو بندر هو (ڪتاب الهند،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

عربي متن، ص 102). نتي جو تہ بنياد ئي گهٽو پوءِ، سومرن جي حڪومت جي بالڪل آخر ۾ سمن جي اوائلي دؤر ۾ تقريباً 37- 1333ع ڊاري پيو. انهيءَ ڪري پاٽنجر ۾ ڪنيگهام جو لاهوري بندر کي اصلي ديبل بندر سمجهڻ، يا رچرڊ برٽش، ڪئپٽن مڪمرڊو، ڊَلا روشي، رينيل، ڊبليو هئملٽن، (توڙي پاٽنجر ۾ برنس جو سندن بيءَ راءِ موجب) ۾ آخر ۾ هينري ڪزنس جو ٺٽي کي قديم ديبل سان متعين ڪرڻ ظاهراً غلط آهي. ايليٽ، ڪراچي کي ديبل نهرائي ٿو، جو صحيح نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ سن 1725ع کان اڳ ڪراچي جو وجود ئي ڪونہ هو ۽ بندر طور ڪراچي پهريائين سن 1729ع ۾ استعمال ٿي. ميجر راوَرٽي، عرب مؤرخن ۾ جاگرافيدانن جي حوالن کي نظر انداز ڪري، محض ڪئپٽن نيو پورٽ جي بيان (سن 1666ع) جي آڌار تي (جنهن ۾ پير پٺي کي "ديوئل" سڏيو ويو آهي) پير پٺي کي ديبل قرار ڏئي ٿو. اسان اڳ چئي آيا آهيون تہ ديبل جي زوال بعد جهڙيءَ طرح لاهريءَ بندر ۾ ٺٽي کي ديبل سڏيو ويو، اهڙيءَ طرح پير پٺي کي بہ ديبل سڏيو ويو.

ديبل جي جڳهہ متعين ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ ان وقت جي عرب مؤرخن ۾ جاگرافيدانن جي بيانن مان ڪن پڪن دليلن جو سهارو ورتو وڃي، ڇوتہ مشڪوڪ ۾ وضاحت طلب حوالا ڪنهن بہ خاطر خواہ نتيجي تي نہ پهچائيندا. مثلاً عرب جاگرافيدانن ديبل جا طول ۾ عريض (ڊگهائي ۾ ويڪرائي ڦاڪ) ڏنا آهن، مگر اهي خود وضاحت طلب آهن: اول تہ هر هڪ مصنف طول ۾ عريض جا مختلف درجا ڏنا آهن، ۾ ٻيو تہ يقين سان چئي نٿو سگهجي تہ هنن مان هر هڪ ڊگهائي ڦاڪ ڪٿان ڳڻڻ شروع ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح عرب جاگرافي نويس ديبل جا مفاصلا ڏنا آهن، پر اهي بہ جملي وضاحت طلب آهن: اول تہ جن شهرن کان ديبل جا مفاصلا ڏنا اٿن، خود انهن شهرن جون جڳهيون معلوم نہ آهن، ۾ ٻيو تہ اهي مفاصلا ڏينهن جي پنڌن، يا منزلن ۾ مرحلن جي عدد، يا فرسخن ۾ ميلن ۾ ڏنل آهن. مگر ڪيئن چئي سگهجي تہ هڪ ڏينهن جي پنڌ مان ڇا مراد آهي، يا هڪ منزل يا مرحلي جو ڪيترو مفاصلو سمجهڻ گهرجي، يا ان وقت جو فرسخ يا ميل ۾ ڪيترو مفاصلو قرار ڏجي. انهن مشڪوڪ اندازن جو نتيجو آهي جو ٻن محققن، ايليٽ ۾ هيگ، ٻنهي ديبل کي متعين ڪرڻ لاءِ پنهنجي دليلن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

جو مدار عرب مصنفن جي ڏنل مفاصلن تي رکيو آهي. مگر تنهن هوندي به ايليٽ ڪراچي کي ديبل نهرايو آهي ته هيگ وري ڪراچي کان اٽڪل 50 ميل اوڀر ڏکڻ طرف، ڪڪڙ بکيرا يا بيگ چڱيو (ٺٽي کان ويهه ميل ڪن ڏکڻ - اولهه) جي ڦٽل دڙن کي ديبل قرار ڏنو آهي.

اسان جي خيال ۾ ديبل جي ماڳ کي متعين ڪرڻ ۾، اصولي سوال هيءُ آهي ته آيا ديبل خود مهراڻ جي ڪناري تي، يا ان جي ڪنهن شاخ جي ڪپ تي، يا سمنڊ جي ساحل تي، يا سمنڊ جي ڪنهن ڪاريءَ جي ڪنڌيءَ تي هو؟ ان سلسلي ۾ هينيان حوالا غور طلب آهن: بقول ابن خردازبه، ديبل مهراڻ جي ڪناري تي نه هو بلڪ مهراڻ جي چوڙ کان به فرسنگ پري هو. اصطخري صاف طور ڄاڻائي ٿو ته، ديبل مهراڻ کان اولهه طرف سمنڊ تي هو. مسعودي چوي ٿو ته مهراڻ جو چوڙ ديبل کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي پري هو. ابن حوقل لکي ٿو ته، ديبل جو شهر مهراڻ کان اولهه طرف سمنڊ تي هو. بقول مقدسي، ديبل هڪ ساحلي شهر هو. ياقوت، مسعر بن مهلهل جي حوالي سان ڄاڻائي ٿو ته، ديبل سمنڊ جي ڪناري تي هو، بيروني جي تحقيق موجب، ديبل سامونڊي ساحل تي هو ۽ لوهاراني بندر ان کان ايرندي طرف مهراڻ جي چوڙ وٽ هو. الخوارزمي (ڪتاب صورت الارض ۾) لکي ٿو ته ديبل سمنڊ تي هو، قلقشندي هڪ آڳاٽي ڪتاب ”اللباب“ جي حوالي سان لکي ٿو ته "تحقيق ديبل هندي سمنڊ جي ساحل تي آهي.“

متين حوالن مان اصطخري، مسعودي، ابن حوقل ۽ مقدسي جا بيان اکين ڏٺا آهن. انهن بيانن مان هينيان پڪا پختا نتيجا نڪرن ٿا ته: (1) ديبل، مهراڻ يا ان جي ڪنهن به شاخ جي ڪناري تي ڪونه هو، (2) ديبل مهراڻ کان ڳچ پنڌ پري الهندي طرف هو، ۽ (3) ديبل سامونڊي ساحل جوبندر هو. انهن يقيني نتيجن جي بنياد تي به ٺٽي، پيرپٺي يا لاهري بندر کي ديبل سمجهڻ غلط ٿيندو. ديبل کي لازمي طور متين مصنفن جي وقت واري مهراڻ جي چوڙ کان اولهه طرف سمنڊ جي ساحل تي تلاش ڪرڻ گهرجي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

*هينين صفحن ۾ ڪتاب جي ڪن خاص حوالن کي کولي سمجهايو ويو آهي ۽ ڪن مونجهارن کي سلجهايو ويو آهي. هر اشاري جي آڏو ڏنل شروع وارا انگ هن ترجمي جا صفحا ڏيکارين ٿا، ۽ چورس ڏنگين وارا عدد اصل فارسي ڇاپي جا صفحا ڏيکارين ٿا، جي ترجمي جي متن ۾ پڻ ٿلهن ڪارن انگن ذريعي ڏيکاريل آهن: شمس العلماءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي جي فارسي ڇاپي تان ورتل وضاحتن پويان (ع.م) نشان ڏنو ويو آهي، هوڙي والا جي ڪتاب Studies in indo - Muslim History تان ورتل حاشيا سندس نالي منسوب ڪيا ويا آهن، ۽ هن ترجمي جي ايڊيٽر (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) جي ڏنل سمجهاڻين ۽ اضافن پويان (ن - ب) جو نشان قائم ڪيو ويو آهي.

(1) سن 1951ع ۾، مجلس علميه ڪراچي جي هڪ اجلاس ۾ ديبل جي محل وقوع جي موضوع تي بنده هڪ مقالو پڙهيو هو. ان موقعي تي شمس العلماءِ دائود پوٽي بندي جو ڌيان سيوطي جي ڪتاب "تاريخ الخلفاءَ" ۾ ديبل جي تباهي بابت هڪ حوالي ڏانهن ڇڪايو: جنهن موجب ديبل سن 280 ھ ۾ خوفناڪ زلزلي ۾ تباھ ٿي ويو. اسان انهيءَ حوالي کي مقالي ۾ درج ڪيو، مگر ان کي ضعيف ۽ غير معتبر قرار ڏنو ۽ ان تي تنقيد ڪئي (ڏسو "ديبل جو ممڪن محل وقوع" جي موضوع تي اسان جو انگريزي مقالو- مطبوعہ "اسلامڪ ڪلچر" حيدرآباد دکن، ماھ جولاءِ 1952ع ، صفحو 37). ان بعد مزيد تحقيق مان معلوم ٿيو تہ درحقيقت سيوطي جي "تاريخ الخلفا" (مطبع منيريہ، مصر، 1351 ھ) غالباً ڪنهن غلط قلمي نسخي تان ڇاپي وئي آهي، جنهن ۾ شهر"اردبيل" جي بدران "ديبل" ڇپجي ويو آهي. انهيءَ جو پڪو دليل هيءُ آهي تہ سيوطي، زلزلن تي هڪ خاص ڪتاب "ڪشف الصلصلہ عن وصف الزلزلہ" جي نالي سان لکيو، جنهن جو لب لباب. فاضل مستشرق اي- سپرينگر (A Sprenger) پنهنجي انگريزي ترجمي ۾ ڏنو آهي. جو ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال جي جرنل. سال 1843ع ۾ (ص 49 - 741ع) ڇپجي چڪو آهي. هن ترجمي جي صفحي 743 تي صاف طور لکيل آهي تہ سن 280 هجريءَ وارو زلزلو اردبيل ۾ آيو. انهيءَ ڪري ديبل سان هن حادثي جو ڪو بہ تعلق ڪونہ آهي. (ن - ب)

(1) تصديق لاءِ ڏسو هيگ (Haig) جو ڪتاب "The Indus Delta Country"، مطبوع لندن، 1894ع، ص 46، 64 ۽ 79.

هاڻي سوال آهي تہ انهيءَ عربي دؤر حڪومت واري عرصي ۾ مهراڻ جو چوڙ ڪٿي هو؟ انهيءَ سلسلي ۾ هڪ خاطر خواه حوالو موجود آهي: محمد بن قاسم جڏهن ديبل فتح ڪيو (1712ع) ۾، تڏهن پاڻ خشڪي رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن روانو ٿيو ۽ حڪم ڏنائين تہ منجنيقون وغيره جنگي سامان ٻيڙين ذريعي اچي."اهي ٻيڙيون پوءِ اتان هاڪاري انهيءَ پاٽيءَ رستي آندائون جنهن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

کي”ساڪرونارو“ تي سڏيائون“ (فتحنامو ص 115). ساڪري واهڙ مان غالباًمراد قديم بگهياڙ ڦاٽ آهي، جو ساڪري جي پرڳڻي مان وهندو رهيو آهي. ان وقت اهو اڃان ننڍڙو واهڙ هو، جو غالباً تي سؤ سال پوءِ، يعني يارهين صديءَ جي اوائل ۾، ٻيو نمبر ننڍو درياءِ بڻجي پيو. ڇوته ان وقت ئي محقق بيروني، سمنڊ وٽ سنڌونديءَ جي ٻن مکيه ڇوڙ وارين شاخن جو ذڪر ڪيو آهي، هڪ”منهن صغريٰ“(ننڍو منهن) ۽ ٻيو اڳتي ڏکڻ - ايرندي طرف ”منهن ڪبريٰ“(وڏو منهن) [ڪتاب الهند، عربي متن ص 102]. لوهاراني بندر انهيءَ ننڍي منهن تي هو، جنهن کي موجوده تحقيق موجب بگهياڙ تسليم ڪيو ويو آهي. عرب جاگرافي نويسن جا مهراڻ ۽ ديبل متعلق بيان، بيروني کان 50 - 60 سال اڳ واري عرصي جا آهن، جنهن وقت پڻ بگهياڙ، مهراڻ جي ٻئي نمبر مکيه ڇوڙ جي حيثيت ۾ يقيني طور موجود هوندو. ديبل، انهن جاگرافي نويسن ۽ سياحن جي اکين ڏٺي بيانن موجب مهراڻ جي ڇوڙ کان بهرحال پري اولهه طرف هو. انهيءَ ڪري، ديبل جي تلاش بگهياڙ جي پيٽ کان اولهه طرف سامونڊي ساحل تي ڪرڻ گهرجي.

بگهياڙ جو قديم پيٽ ميرپور ساڪري تعلقي ۾ نمايان طور موجود آهي، جو هيٺ ميرپور ساڪري ۽ ٻُهارن جي شهر وچان اولهه طرف هلي، ٻهارن جي شهر کان اٽڪل 3 - 4 ميل اولهه طرف ور کائي ڏکڻ طرف وهي سڌو وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. ڪافي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته ديبل بگهياڙ جي انهيءَ قديم پيٽ کان اولهه طرف ساحل تي، ويندي ڪراچي تائين، ڪنهن جاءِ تي هو. ديبل جي تلاش ۽ تحقيق متعلق هيءُ نتيجو فيصلائتو سمجهڻ گهرجي.

هاڻي ڪراچي کان وٺي هيٺ ڏکڻ - اوير طرف بگهياڙ جي پراڻي پيٽ تائين، نيون يا قديم بستيون، جي بندر جي حيثيت رکي سگهن ٿيون، سي هيءَ آهن: ڪراچي، ڪلفٽن، گسري، واگهو در يا ابراهيم حيدري، ڀنڀور، رتو ڪوٽ، ماڙي مورڙو ۽ ٺٽي واري مسجد، ڏاراجا ۽ جاڪي بندر، ۽ راڻي جو ڪوٽ.

انهن مان ڪراچي، جيئن اڳي بيان تي چڪو آهي، سڀ کان آخر ۾ بندر گاهه بڻيو ۽ 1725ع کان اڳ هن جاءِ تي ڪوبه بندر ڪونه هو. ساڳيءَ طرح ڪلفٽن ۽ گسري ٻيئي نيون آباد ٿيل بستيون آهن، جتي ڪي به خاص قديم آثار موجود ڪين آهن،

ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

البت ڪلفتن تي عبدالله شاهه جي مزار آهي، جنهن بابت ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب جو خيال آهي ته بقول بلاذري (فتوح البلدان،طبع يورپ ص ص 36 - 35ع)، عبيدالله بن نبهان جنهن کي حجاج، بديل بن طهفت البجلي کان اڳ، ديبل تي چاڙهي موڪليو هو، اها مزار انهيءَ جي ئي آهي (ڏسو فتحنامو، فارسي ڇاپي، ص 255). حقيقت ۾ هيءُ دليل ايترو وزندار نه آهي، ڇاڪاڻ ته خود بلاذريءَ جي لکيي موجب، تقريباً خود سندس ڏينهن ڌاري (235 - 229 هه)، ديبل ۾ بديل بن طهفت جي قبر سا موجود هئي (فتوح، ص 438)۾ نه عبيدالله بن نبهان جي. ٻيو ته ڪلفتن واري موجوده مزار عبدالله شاهه بخاري طرف منسوب آهي، ۽ سنڌ اندر بخاري سيدن جي آمد جو زمانو ڪافي پوءِ جو آهي.

واگهودر يا ابراهيم حيدري تي ڦٽل بستيءَ جا ڪجهه نشان موجود آهن ۽ تي سگهي ٿو ته اهو ديبل هجي. ٻنيور يقيني طور هڪ قديم بستي آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته اهو ديبل هجي.

رتو ڪوٽ، ابراهيم حيدري کان ڏکڻ - اوبر طرف هاٽوڪي ساموندي ايراضيءَ ۾ ٻيٽل هڪ قسم جو قلعو آهي جنهن جي سرن ۽ آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو پوئين زماني جو آهي.

ٻنيور کان اٽڪل 10 - 11 ميل ڏکڻ - اولهه طرف، تعلقي ميرپور ساڪري جي ديهه ڪيراٽي واري سمنڊ جي پاڇي هيٺ آيل الهندي ايراضيءَ ۾ پڻ ڦٽل کنڊرات آهن، جنهن کي مقامي طور ”ماڙي موررڙو“ چون ٿا. شايد اهيئي آثار آهن، جن کي مسٽر ڪارٽر (Carter) ”ٺٽي واري مسجد“ سڏيو آهي ۽ ديبل ڪري سمجهيو آهي (ڏسو هينري ڪزنس جو ڪتاب ”سنڌ جا قديم آثار“ ص 27 - 126). 1944ع ۾ بندي راقم انهن آثارن جو معائنو ڪيو، مگر اتي جيڪي پٿر جون قبرون ۽ مقام آهي، اهو مڪلي جي قبرستان واري عرصي يا اجا به پوءِ جو معلوم ٿئي ٿو. تقريباً ڏيڍ سؤ سال کن اڳ هي ايراضي آباد هئي، جا پوءِ کاري هيٺ اچي ويئي. بهرحال هن ايراضيءَ ۾ به ديبل جو هئڻ قياس ويجهو آهي.

ڌاراجا، جاڪي بندر ۽ راڙي جي ڪوٽ جا آثار، ٻهارن جي شهر کان اٽڪل 5-6 ميل کن اولهه طرف ۽ بگهياڙ جي قديم مجرا جي اتر - اولهه طرف آهن، جن جو اسان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

سن 1952ع ۾ معائنو ڪيو. راڻي جو ڪوٽ حقيقت ۾ راڻي ارجن جو ڪوٽ آهي، جنهن کي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي بجار جوکيي هٿان مارايو. ڪوٽ جي اولهه طرف راڻي جي پٽ ”علي بن ارجن“، جو اسلام ۾ داخل ٿيو ۽ مسلمان ٿي وفات ڪيائين، جي قبر موجود آهي ۽ جيتري قدر بندي کي ياد آهي ته ان تي سن 1102 هه لکيل آهي، بهر حال اهو ڪوٽ پوئين زماني جو آهي.

جاکي بندر ۽ ڏاراجا بندر جا آثار درياءَ جي هڪ قديم شاخ (ڦٽي پٽيٺياٽي؟) جي اپرندين ڪنڌيءَ تي (راڻي ڪوٽ کان ميل کن اولهه طرف) موجود آهن. اهي ٻيئي مقامي نالا آهن، جنهن جو آڳاٽي تاريخ ۾ ڪوبه ذڪر ڪونهي. جاکي بندر ڏکڻ طرف ۽ ڏاراجا لڳو لڳ اتر طرف، انهن ٻن جدا نالن سان مگر غالباًهڪ ساڳي قديم بستي جا ڦٽل نشان آهن، ۽ گمان غالب آهي ته اهي آثار مشهور تاريخي بندر لاهري جا آهن. ڪئپٽن پوسٽنس (Postans) 1834ع کان 1845ع واري عرصي اندر لکندي چوي ٿو ته ”ڏاراجا اڳ ٺٽي (جي واپار) جو مکيه بندر ۽ هڪ مشهور شهر هو، مگر درياءَ جي ڦير گهير سبب هن بندر جي اهميت هاٽي گهٽجي وئي آهي.... هن وقت ڏاراجا يا لاهري بندر جي بدران ڪراچيءَ کي ئي بندر طور استعمال ڪيو وڃي ٿو“[(1)]

مٿئين وضاحت جي بنياد تي واگهو دڙ، پنيور، ۽ ماڙي مورڙو - ٿنپ واري مسجد مان ڪنهن به هڪ کي ديبل قرار ڏيئي سگهجي ٿو. انهن مان هر هڪ جڳهه تي محڪمه آثار قديمه طرفان پوري طرح کوٽائي ڪري وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي ۽ ان کان سواءِ پنيور کان وٺي ڏاراجا تائين سڄي سامونڊي پٽيءَ جي پڻ پوري تلاش ڪري باقي رهيل ڪنڊرات جو پتو لڳائڻو آهي. اهڙي مڪمل کوجنا بعد ئي ڪنهن يقيني نتيجي تي پهچي سگهبو. مگر تاريخي روشني توڙي آثار قديمه جي هن وقت تائين ڪيل تحقيق جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته پنيور جي کنڊرات جو ديبل هئڻ وڌيڪ ممڪن ۽ قياس ويجهو آهي. اسان جي هن نظريي جي تائيد ۾ هيٺيان دليل قابل غور آهن:

(1) عرب مؤرخن ۽ جاگرافي نويسن مان بلاذري (فتوح - ص 438) ۽ ياقوت (المشترڪ ص 102 ۽ معجم البلدان تحت ”الديبل“) ”خورالديبل“ جو ذڪر ڪيو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

آهي. هينري ايليٽ ”خور“ جي معنيٰ اپسمنڊ (bay) ورتي آهي، انهيءَ لاءِ ته سندس نظريي جي تائيد ٿئي، جنهن موجب هو ڪراچي کي، جو هڪ ننڍڙي اپسمنڊ تي آهي، ديبل سمجهي ٿو. مگر خود عرب مصنفن مان قلقشندي (صبح الاعشيٰ 5 x 64) ابن سعيد جي حوالي سان ”خور“ جي معنيٰ ”خليج“ لکي ٿو.”خليج“ به مختلف معنائن ۾ استعمال ٿئي ٿو، مگر ان جي عام معنيٰ آهي”ڪاري“ (1). جيڪڏهن ”خورالديبل“ جي معنيٰ ”ديبل جي ڪاري“ تسليم ڪجي ته انهيءَ مان هڪ پڪو گمان هيءُ نڪرندو ته ديبل سمنڊ جي هڪ ڪاري تي هو. هاڻي ڪراچي کان ويندي، ڌاراجا جي ڪنڊرات تائين هن وقت ٽي ڪاريون موجود آهن: گسري واري ڪاري، گڏرو ڪاري جنهن جي منهن تي واگهودر آهي، ۽ سڀ کان وڏي ۽ اهم گهارو ڪاري، جنهن جي ڪناري تي ڀنڀور جا ڪنڊرات آهن. بقول مقدسي، (وير وقت) سمنڊ جو پاڻي ديبل جي شهر اندر مارڪيٽ تائين پهچي ويندو هو. اهو اهڃاڻ صرف ڀنڀور جي ڪنڊرات جي صورتحال سان لاڳو ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته اجا تائين ڀنڀور جي شهر واري ڀڙي جي اتر طرفان گهاري جو پاڻي اتل ڪري وهي الهندي طرف تلاءُ ۾ اچي ٿو، جو شهر جي آثارن جي حد ۾ آهي.

(2) بيو ته ڀنڀور جا ڪنڊرات، واگهودر وغيره جڳهن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ وڏا ۽ وسيع آهن، جن پوئين صدي کان وٺي سيني ڪوجنا ڪندڙن کي ڪافي متاثر ڪيو آهي. تنهن ڪري گذريل صدي ۾ ڊيوڊراس، جنهن ڀنڀور جو معائنو ڪيو، سو لکي ٿو ته هيءُ نهايت قديم ڪنڊرات آهن.“ ساڳيءَ طرح پاٽنجر لکيو آهي”آڳاٽي وقت ۾ هيءُ ڪو وڏو شهر هو.“ ايليٽ ۽ ڪننگهام هنن ڪنڊرات جي قدامت جي بنياد تي ڀنڀور کي سڪندر اعظم جي زماني جو ”باربريڪان“ بندر سڏين ٿا. هينري ڪزنس، جو هندستان جي محڪمي آثار قديمه جو وڏو آفيسر هو، سو به مڃي ٿو ته ”سنڌ جا باشندا هن کي هن صوبي جو قديم بندر گاهه سمجهن ٿا“ ۽ هو پاڻ به هن کي سڪندر اعظم جي ڏينهن جو بندر تسليم ڪري ٿو. مگر تنهن هوندي به هو ڀنڀور کي ديبل جي بدلي عربن جي ڏينهن جو، ڪاري تي بيٺل هڪ ننڍو حفاظتي قلعو ڄاڻائي ٿو، ڇاڪاڻ ته سندس خيال ۾ هي هڪ بالڪل ڇوٽڙي بستي ”an insignificant site“ آهي. هينري ڪزنس جو هيءُ ريمارڪ نه فقط مٿين

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

بيانن جي ابتڙ آهي مگر کنڊرات جي صورتحال جي پڻ مخالف آهي. ڀنڀور جا کنڊرات درحقيقت ڪافي وسيع آهن. ذري گهٽ بلاڪ ڪن ۾ ته ٺڪر واري ڪوٽ جا کنڊرات آهن، جنهن جي ويڪري ديوار توڙي پاسن وارن برجن جا نشان اڃا تائين ٻينل آهن. هن ڪوٽ جي ڏکڻ طرف ٺڪر تي به قديم آثار ذري گهٽ اڌ بلاڪ ڪن پکڙيل آهن. اتر طرف ٺڪر هيٺ لڳولڳ بلاڪ ڪن ۾ آثار موجود آهن، جن ۾ ڪمرن ۽ کوٽين جو بنائون ۽ هڪ قديم کوهه موجود آهي. ٺڪر واري قلعي جي اتر- اولهه طرف وڏو تلاءُ موجود آهي ۽ هن تلاءُ جي ڏکڻ - اولهه طرف پڻ بلاڪ ڪن ۾ کنڊرات آهن، جن ۾ ٺڪر واري قلعي لڳ هيٺ الهندي، وڏن مٽن جون زمين دوز قطارون عبرت انگيز آهن. مطلب ته ڀنڀور جا کنڊرات، ٺڪر واري مٿاهين دڙي جي ڏاڪٽي چيڙي ڪان وٺي، اتر طرف واري قديم رستي تائين پکڙيل آهن. قديم قبرستان هن رستي جي ڏکڻ طرفان لڳو لڳ آهي. انهن جملي وسيع آثارن کي ”ڇوٽڙي بستي“ سمجهڻ حقيقت جي خلاف آهي.

(3) فتحنامي ۾ ديبل جي ٻڌ واري مندر جو بيان ڏنل آهي، جو چاليهه گز اوچو هو. اهو اهڃاڻ به ڀنڀور جي صورتحال سان لڳي ٿو، جنهن ۾ ٺڪر وارو اوچو دڙو ۽ انهيءَ تي قديم ديوار جا نشان ۽ هڪ اوچي ايراضي نظر اچي ٿي، جا غالباً انهيءَ مندر جي هئي. فتحنامي ۾، محمد بن قاسم جي فتح وقت سنڌ جي ٻين ٻڌ مندرن جا نالا ملن ٿا: مثلاً: اشبار، ڪنوهار، وڪربهار، ۽ نؤبهار. انهن نالن جي پڇاڙي ۾ ”بهار“ يعني ”وهار“، ٻڌ مندرن جي خصوصي سڃاڻپ جي نشاني آهي. اسان جي خيال ۾ ڀنڀور درحقيقت (ٻن+ڀهور= ٻن + بهار) ”ٻنبهار“يعني ”وَن وهار“ جي اصلي نالي جي بگڙيل صورت آهي، جو غالباً ديبل واري ٻڌ - مندر جو اصلي نالو هو. انهيءَ لحاظ سان خود ڀنڀور جو نالو به ديبل جي اصليت تي غمازي ڪري ٿو.

(4) محڪمي آثار قديمه طرفان ڀنڀور جي بستي جي، جا کوٽائي ٿي آهي ۽ ان مان جي شيون هٿ آيون آهن، سي پڻ هن نظريي جي تصديق ڪن ٿيون ته غالباً هيءُ ديبل جي قديم بستي آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

اول 1920 ۽ 1930ع واري عرصي ۾ محڪمي آثار قديمه طرفان هنن ڪنڊرات جي، جا کوٽائي ٿي، تنهن مان ساڳيون اهڙيون شيون نڪتيون جهڙيون سنڌ جي عربي دؤر حڪومت واري گادي جي شهر منصوره مان لڌيون. تازو ٻيهر 1951ع ۾ هنن ڪنڊرات جي کوٽائي ٿي جنهن جي مفصل رپورٽ شايع ڪانہ ٿي، مگر اخبار ”ڊان“ (Dawn, Karachi April 29,1951) جي هڪ پرچي ۾ هڪ بيان ڇپيو تہ هتان ٻين سنهين ٿلهين شين سان گڏ عربيءَ خط نسخي ۾ لکيل تختيون ۽ عرب گورنر منصور جا انين صديءَ جي نصف آخر جا سِڪا لڌا ويا آهن. اسان جي راءِ ۾ منصور بن جمهور جا سڪا ويتر هن نظريي جي تائيد ڪن ٿا تہ ڀنڀور جا ڪنڊرات قديم ديبل بندر جا آهن. منصور بن جمهورالڪلبي، اموي دؤر جي زوال وقت، تقريباً 130 هجريءَ جي شروعات (747ع جي آخر) ڌاري، عراق مان ڪهي اچي سنڌ تي زوريءَ قبضو ڪيو ۽ اتي پنهنجي خودمختيار حڪومت قائم ڪئي، جا تقريباً سن 134 هجريءَ جي نصف جي آخر (751ع جي پڇاڙي) تائين باقي رهي. منصور انهيءَ خودمختياري واري دؤر ۾ پنهنجي نالي سان سڪا جاري ڪيا. منصوره، جو سنڌ جي گادي هو، سو منصور جي طاقت جو مکيہ مرڪز رهيو. سندس حڪومت ۽ طاقت جو ٻيو مکيہ مرڪز غالباً ديبل هو، ڇاڪاڻ تہ مؤرخ يعقوبي (407x2) لکي ٿو تہ منصوره تي قبضي ڪرڻ بعد منصور، ديبل جي فتح لاءِ خاص طرح پنهنجي ياءُ منظور کي چاڙهي موڪليو هو. محڪمي آثار قديمہ طرفان کيل کوٽائي مان منصوره جي ڪنڊرات مان اُڳيئي منصور جا سڪا لڌا ويا آهن (ڏسو هينري ڪزنس جو ڪتاب ”سنڌ جا آثار قديمہ“). ٻيا سڪا خصوصاً سندس طاقت جي ٻيئي مرڪز ديبل ۾ ملڻ ڪپن، جي ڀنڀور جي ڪنڊرات مان مليا آهن. انهيءَ ڪري موجوده تحقيق موجب ڀنڀور جو ديبل هئڻ وڌيڪ قياس ويجهو معلوم ٿئي ٿو. (1) (ن-ب)

62/[15] چار حڪمران مقرر هئا: پڻ راءَ گهراڻي جي نظام حڪومت لاءِ ڏسو هيٺ ص 44 - 45.

62/[15] ڪردن جي جبل ۽ ڪيڪانان تائين: ڪردن جا جبل، ڪرمان ۽ مڪران جي سرحد وارا جبل سمجهڻ گهرجن. حقيقت ۾ ڪُرد قبيلا، ڪرمان کان گهڻو اتر

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

طرف ايران ۽ عراق واري سرحد تي رهندڙ آهن، مگر ڪرد توڙي ڪفچ ۽ بلوچ قبيلا ساڳيو تاريخي پس منظر رکن ٿا، ۽ ڪفچ (قفص يا ڪوچ) ۽ بلوچ قبيلن جون بستيون ڪرمان ۽ مڪران واري سرحد تي قديم وقت کان قائم هيون.
اندازاً نوشڪي پاس کان اولهه - ڏکڻ طرف وارا جبل ڪردن جا جبل سمجهڻ گهرجن.
ڪيڪانان اهو ملڪ آهي جنهن کي راءِ گهراڻي جي ايامڪاريءَ ۾ چين جي مشهور سياح ثون سنگ(Huen Tsang) "ڪي - ڪيانگ – نا" سڏيو آهي (ڏسو ڪننگهام: قديم جاگرافي، ص 100). ثون سينگ جي بيان ۽ عرب جي مؤرخن جي متعدد حوالن جي بنياد تي، بندي جي راءِ ۾ ڪيڪانان جو ملڪ گومل ندي، نوشڪي پاس، قصدار ۽ قندابيل (گنداوا) جي وچ وارو ملڪ هو. هن جاءِ تي راءِ گهراڻي جي حڪومت جي سرحد جو ذڪر آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان مراد، ڪيڪانان جي سرحد آهي، يعني سليمان جبل جي قطار جو اهو حصو جو گومل ندي کان شروع ٿي نوشڪي پاس، تائين پهچي ٿو. انهي نقط نظر کان چڻ موجوده قلات رياست توڙي سراوان ۽ جهالاوان جون رياستون بہ راءُ گهراڻي جي حڪومت ۾ شامل هيون. (ن-ب)

62/[15] برهمڻ آباد: فتحنامي جي قلمي نسخن ۾ هن نالي جي صورتخطي"برهمناباد" آهي. بهر صورت هن نالي جي پڇاڙي "آباد" مان ظاهر آهي تہ هي اصل ايراني نالو آهي. تاريخ مان بہ دليل نڪري ٿو تہ هيءُ شهر غالباً ايران جي بادشاهہ بهمن اردشير جي حڪم سان ٻڌو ويو ۽ انهي لحاظ سان ان جو اصل نالو "بهمن آباد" هو. بهمن اردشير پنهنجي وسيع بادشاهي ۾ انهيءَ نالي سان ٽي شهر جوڙايا: هڪڙو بهمن آباد خراسان ۾ جو "ري" ۽ "نيشاپور" جي شهرن جي درميان هو (1)، ٻيو عراق (سواد) ۾، جنهن کي پهريائين "ابيذ اردشير" جو نالو ڏنو ويو، مگر پوءِ اهو بہ "بهمنيا" سڏجڻ لڳو ۽ خود مؤرخ طبري جي ڏينهن (868 - 932 هه) ۾ پڻ موجود هو (طبري ج 1 ص 87). جيئن تہ سنڌ کي بہ اردشير فتح ڪري پنهنجي بادشاهي هيٺ آندو هو ۽ سندس حياتيءَ ۾ سنڌ تي هن جا مسلسل گورنر مقرر ٿيندا آيا (طمزه اصفهاني: سني ملوک الارض والانبياءِ، ص ص 12 -

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

13)، انهيءَ ڪري سنڌ ۾ پڻ سندس نالي سان شهر ٻڌو ويو هوندو. انهيءَ جي تصديق ”مجمل التواريخ“ مان ٿئي ٿي، جنهن جو مصنف لکي ٿو تہ بهمن اردشير هن پاسي بہ شهر ٻڌايا: هڪڙو ترڪن ۽ هندن جي سرحد نروار ڪرڻ لاءِ قندابيل (گنداوا) ۽ ٻيو ٻُڌيہ جي پر ڳڻي ۾ ”بهمن آباد“ جنهن نالي سان هينئر منصوره ڪي سڏيو وڃي ٿو (مجمل التواريخ، طبع طهران ص 117 - 118).
غالباً گهڻو پوءِ جڏهن سنڌ ۾ برهمڻن جو دخل ٿيو، تڏهن ”بهمن آباد“ نالي کي ڦيرائي ”برهمڻ آباد“ سڏيو ويو. برهمڻن جو سنڌ تي قبضو تعصب کان خالي ڪونہ هو، هندستان جي برهمڻ راجا ”قفند“ پنهنجي ڀاءُ ”ساميد“ کي جڏهن سنڌ تي چاڙهي موڪليو، تڏهن هن بهمن آباد ۾ آتشڪده جي جاءِ تي بتخانو قائم ڪيو (مجمل التواريخ، ص 119). شهر جي نالي جي ڦير گهير شايد خود انهيءَ تعصب سبب يا برهمڻن جي دراز تسلط سبب يا سنڌي ٻوليءَ جي مقامي اچار سبب وجود ۾ آئي هجي. البيروني (ڪتاب الهند، عربي متن ص 130، ترجمہ 1x 260) يارهين صديءَ جي شروعات ڌاري بہ هن شهر جو نالو ”بهمنوا“ لکيو آهي، جنهن مان پڻ هن شهر جي اصلي ايراني نالي جي تائِيد ٿئي ٿي. البيروني وڌيڪ لکي ٿو تہ برهمناباد درحقيقت ”بهمنوا“ آهي (ساڃيو 160x1).
فتحنامي مان ظاهر آهي تہ راءِ گهراڻي جي وقت ۾ برهمڻ آباد، لوهاڻي پرڳڻي جو مرڪزي شهر ۽ اتي جي حاڪم اگهم جي گاديءَ جو هنڌ هو (ڏسو متن، ص 57). محمد بن قاسم جي فتح وقت (710ع) بہ برهمڻ آباد هن ايراضيءَ جو مکيہ قلعو هو. شهر هن مضبوط قلعي اندر هو جنهن کي چار دروازا هئا، ۽ هن شهر جي اڀرندي پاسي کان ”جلوالي“ نالي نهر وهندڙ هئي (ڏسو متن ص 90 - 291). برهمڻ آباد جي مرڪزي حيثيت غالباً تڏهن گهٽي جڏهن محمد بن قاسم جي پٽ عـمرَو، سنڌ جي گورنر الحکم جي ايامڪاريءَ ۾ (111 - 121/22 هـ)، سندس شاندار فتحن جي يادگار ۾ منصوره جو شهر ٻڌايو (بلاذري: فتوح البلدان ص 444)، جو برهمڻ آباد کان ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي هو (ساڃيو، ص 439). جيتوڻيڪ هن نئين شهر جو نالو، الحکم جي ايامڪاريءَ ۾ ڪيل فتحن سبب ”المنصوره“ رکيو ويو، پر جيئن تہ هيءُ نئون شهر هن ساڳي برهمڻ آباد واري ايراضي توڙي سڄي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

سنڌ جو تختگاهه بنيو، انهيءَ ڪري مقامي طور سنڌ وارن هن نئين شهر کي به برهمڻ آباد سڏيو آهي. اصطخري (ص 170) ۽ ابن حوقل (ص 826) صاف طور لکيو آهي ته سنڌيءَ ۾ منصوره کي به ”برهمناباد“ جي نالي سان سڏيو ويجي ٿو. انهيءَ ڪري ئي عرب مؤرخن، منصوره جي هن نئين مقامي نالي برهمڻ آباد ۾ جهوني برهمڻ آباد (جو منصوره کان ٻه فرسنگ پري هو) ۾ تعمير ڪرڻ لاءِ اصلي برهمڻ آباد کي (جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو هو) ”برهمناباد قديمتيقة“ (بلاذري، فتوح البلدان ص 39 ع) يا ”برهمناباد قديم“ (فتحنامو، متن ص137 [110]) يعني جهونو برهمڻ آباد ڪري سڏيو.

---

(1) ڏسو ڪئپٽن پوسٽنس جو ڪتاب Personal Observations on Sind مطبوعه لنڊن، 1843ع، ص 27 ۽ 17.

(1) انگريزي ۾ Estuary يا Creek ڏسو هيگ جو ڪتاب ”اندس ڊيلٽا ڪنٽري“ ص 44 - 43.

(1) هن تحقيق ۾ اسان پنهنجي مضمون جو خلاصو نئين معلومات جي اضافي سان پيش ڪيو آهي. مگر مفصل بحث ۽ حوالن لاءِ ڏسو اسان جو انگريزي ۾ لکيل مضمون:

“The Most probable Site of Debal the Famous Historical Port of Sind” (Islamic Culture، Hyderabad Deccan، Issue of July 1952).

(1) ڏسو ابن خردازبه ص 23: قدامت (ڪتاب الخراج) ص 201، اصطخري ص 284، حدودالعالم (طبع طهران) ص 56، ۽ تاريخ يهق ص 204.

هاڻي سوال آهي ته اهو اصلي قديم برهمڻ آباد ڪهڙي جڳهه تي هو؟ هن سلسلي ۾ مٿيان ٻه حوالا نهايت قيمتي آهن: هڪ ته برهمڻ آباد، نئين ٻڌايل شهر منصوره کان ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي هو، ۽ ٻيو ته ان جي اپرندي طرف کان ”جلوالي“ ندي وهندڙ هئي. محڪمي آثار قديمه جي طرفان 1920 - 1922ع واري عرصي ۾ جا کوٽائي ٿي، ان مان يقيني طور ثابت ٿي چڪو آهي ته شهدادپور کان 8 ميل اوير- ڏکڻ طرف ۽ جمڙائو واهه جي لڳو لڳ اوير طرف، دلور وارو مشهور ڀڙو ۽ ان جا وسيع کنڊرات درحقيقت عربي شهر منصوره جا کنڊرات آهن. عرب

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ٠٠ ايڊمن: امير عدنان

گورنرن جا لڏل سڪا، ٺڪر جو سامان ۽ قديم شاهي مسجد جا آثار قديمہ وارن جي عربي تاريخ کان هن شهر جي مقامي نالي ”ٻانيٽياهه“ سبب، هنن آثارن کي برهمڻ آباد ٺهرايو ويو آهي. حقيقت ۾ جهوني برهمڻ آباد کي هن شهر منصوره کان ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي ڳولڻ گهرجي.

هاڻي جيڪڏهن منصوره جي آثارن جي وچ کي (1) مرڪز بنائي، ٻن فرسنگن (يعني پنجن يا ڇهن ميلن) جي نيم قطر سان گول ڪيجي تہ قديم برهمڻ آباد انهيءَ گول جي گهيري واري لائين جي لڳ ڀڳ واقع هئڻ گهرجي. منصوره جي پسگردائي جو معائنو ڏيکاري ٿو تہ ٻيا قديم ڀِڙا ۽ آثار منصوره جي ڪنڊرات کان ڏکڻ - اوڀر، اوڀر ۽ اتر - اوڀر طرف پکڙيل آهن. منصوره کان اتر - اوڀر طرف "ڄراري" جو ڳوٺ آهي، جنهن جو نالو قديم

نهر ”جلوالي“ (=جرواري = جراري = ڄراري) جو هڪ يادگار آهي. انهيءَ ايراضيءَ جو اسان پوريءَ طرح گشت ڪيو آهي ۽ اسان جي خيال ۾ ”ڳاڙهي پڙي“ (ڳوٺ پليي لغاري تعلقي سنجهوري جي لڳ اوڀر طرف) جا ڪنڊرات يا ڏيپر گهانگهري جي ٽل (جهول جي اولهہ طرف) وارا ڪنڊرات، انهن ٻن مان ڪنهن بہ هڪ جا آثار”قديم برهمڻ آباد“ جا آثار آهن. اهي ٻئي ڪنڊرات منصوره کان اٽڪل 5 - 6 ميلن يعني ٻن فرسنگن جي مفاصلي تي آهن. (ن - ب)

62/[15] نيرون ڪوٽ: فتحنامي ۾ ص 142/[16] تي ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم ديبل جي فتح بعد نيرون ڪوٽ ڏانهن ڪوچ ڪيو ۽ ڇهن ڏينهن جي پنڌ بعد ستين ڏينهن اچي نيرون ڪوٽ وٽ پهتو، جو ديبل کان پنجويهن فرسنگن جي مفاصلي تي هو. نيرون لڳ ”بروري“ جي جوءِ هئي جتي چراگاهہ هئا، مگر مهراڻ جو پاڻي اجا اتي ڪونہ آيو هو. هن بيان مان ظاهر آهي تہ ديبل کان نيرون ڪوٽ ڏانهن ايندي، محمد بن قاسم مهراڻ ڪونہ ٽپيو، جنهن جي معنيٰ تہ نيرون ڪوٽ مهراڻ جي اولهہ طرف هو. ديبل کان نيرون ڪوٽ 25 فرسنگ يعني 75 ميل پري هو. جيڪڏهن پنيور وارا ڪنڊرات ديبل جا آهن، جيئن اسان مٿي بحث ڪري آيا آهيون، تہ پنيور (گهاري لڳ) کان حيدرآباد تقريباً 75 ميلن جي مفاصلي تي آهي. حيدرآباد جي اولهہ - ڏکڻ طرف جتان هينئر درياءُ وهي ٿو، هڪ هيٺاهين ۽ آباد

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

زمين واري ايراضي آهي ۽ غالباً اهائي ”بروري“ جي چراگاهن واري ايراضي هئي، جنهن ۾ محمد بن قاسم اچي منزل انداز ٿيو.
سنڌ جي مقامي روايتن موجب بہ حيدرآباد جو شهر، نيرون ڪوٽ واري قديم بستي جي جاءِ تي اڏايل آهي (ڏسو تحفة الڪرام، 3 x 177). حيدرآباد جو موجوده قلعو ميان غلام شاه ڪلهوڙي سن 1768ع ۾ تعمير ڪرايو ۽ ٻانئجي ٿو تہ هن جاءِ تي ان وقت کان اڳ بہ ڪا بستي موجود هئي. محب الله بکري پنهنجي مختصر تاريخ (قلمي) جي ٻئي باب ۾ حيدرآباد بابت لکي ٿو تہ: حيدرآباد دراصل نيرون جي نالي سان مشهور آهي. شهر جو بنياد، نبوت ۽ هجرت جي وچ واري عرصي ۾ پنجين سال پيو. مغلن جي فتح بعد هيءُ شهر حيدرآباد سڏجڻ لڳو چاڪاڻ تہ حيدرقلي (ارغون؟) هن کي نئين سر تعمير ڪرايو. ا.هـ.(ن-ب)
[15]/62 لوهاڻو، لاکہ ۽ سمہ: لوهاڻو ان وقت ۾ سنڌ جو هڪ پرڳڻو هو، جنهن جو حاڪم، راءُ گهراڻي جي زوال وقت، اگهم هو. فتحنامي ۾ لوهاڻي جي حاڪم اگهم (ص 82 - 81) ۽ لوهاڻي جي جتن (ص 86) جو ذڪر آيو آهي. لوهاڻي واري پرڳڻي ۾ لاکہ،سمہ ۽ سهتہ جون ايراضيون شامل هيون (ص 55)، ۽ انهن ايراضين تي اهي نالا اتي جي رهندڙ قومن جي پٺيان پيل هئا. لوهاڻو پرڳڻو غالباً سانگهڙ ضلعي جي شهدادپور ۽ سنجهوري تعلقن ۽ حيدرآباد ضلعي جي هالا تعلقي تي مشتمل هو. انهيءَ ايراضي ۾ ساهتي، لاکاٽ ۽ لوهاڻو نالا اڄ ڏينهن تائين انهن قومن جي قديم بستين جا يادگار آهن. شهدادپور کان هيٺ دريآ جو هڪ پراڻو ڊورو اجا تائين ”لوهاڻو درياء“ سڏجي ٿو چاڪاڻ تہ دريآ جي اها شاخ هن لوهاڻي پرڳڻي جي مکيہ ايراضي مان وهندڙ هئي. (ن - ب)
[15]/62 ٻڌيہ: هيءُ قديم سنڌ جو اتر - الهندو پرڳڻو هو، جو سيوستان يا سيوهڻ پرڳڻي جي لڳو لڳ اتر ۾ هو، ۽ جو اندازاً موجوده لاڙڪاڻي ضلعي سڄي ۽ جيڪب آباد ضلعي جي الهندي ڀاڱي تي مشتمل هو. اتر الهندي کان ڪيڪانان جو ترڪي پرڳڻو لاڳو هئس، فتحنامي جي صفحي [39] مان واضح آهي تہ راءُ گهراڻي جي زوال وقت ”ڪاڪا راڄ“ هن پرڳڻي جي گادي جو هنڌ هو.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

بعد جي حوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ قندابيل (گنداوا) هن بڏيہ پرڳڻي جو سرحدي شهر هو، جنهن جي پريان ڪيڪانان جو ڏاکڻيون علائقو ”توران“ هو. قندابيل بلڪل سرحد تي هو، ايتري قدر جو ان کي ڪنهن وقت توران جي علائقي ۾ شمار ڪيو ويندو هو [ياقوت، بلدان (قندابيل) ۽ مقدسي ص 486] حالانڪ قندابيل، بڏيہ پرڳڻي جو مکيہ تجارتي شهر هو [ابن حوقل ص 231]. (ن-ب)

62/ [15] رونجهان: هن نالي سان اڄ ڏينهن تائين بہ شهر، رونجهاڻ مزاري ۽ رونجهاڻ جمالي، جيڪب آباد ضلعي لڳ موجود آهن. شايد قديم رونجهاڻ علائقو انهيءَ ايراضي تي مشتمل هو. فتحنامي جي فارسي ترجمي (613 هه) کان 32 ورهيہ پوءِ سن 645 هه ۾ بہ رونجهاڻ تي مغلن جي حملي جو تاريخي حوالو ملي ٿو، جنهن ۾ ”بــــرج“ ۽ ”رنجهان“ افغانستان جي سرحد اندر بہ شهر ڄاڻايا ويا آهن (تاريخ نامہ هرات للهروي، ڪلڪتہ 1943ع، ص 63 - 162). انهيءَ جي معنيٰ تہ آڳاٽي وقت ۾ هن علائقي کي ڪافي اهميت هئي ۽ ستين صدي هجريءَ ۾ هن ايراضيءَ تي غالباً افغانستان جو قبضو هو. (ن - ب)

62/ [15] اسڪلنده: مجمل التواريخ جي مصنف هن شهر کي ”عسقلند“ ڪري لکيو آهي. هن شهر کي اُچ جي قديم شهر سان متعين ڪيو ويو آهي. ڏسو راورٽي جو ڪتاب ”مهراڻ“، ص 244 - 255، حاشيہ نمبر 192.(ع . م)

62/ [15] باٽيہ: يعني ڀاٽيه، جنهن کي ڪن مصنفن ”بهاطيه“ ڪري لکيو آهي. فتحنامي ۾ صفحي [33] تي چچ جي فتحن جي بيان ۾ ڄاڻايل آهي تہ قلعو ڀاٽيه، بياس نديءَ جي ڏاکڻي ڪناري تي هو. وري صفحي [235] تي محمد بن قاسم جي فتحن ۾ ڄاڻايل آهي تہ اروڙ فتح ڪرڻ بعد محمد بن قاسم، اتر طرف وڌيو ۽ پهرين قلعي ڀاٽيه وٽ پهتو، جو بياس نديءَ جي ڏکڻ طرف هڪ قديم قلعو هو، ۽ چچ جو ڀائٽيو، اروڙ طرفان ان جي حاڪم هو. باٽيه فتح ڪرڻ بعد محمد بن قاسم بياس ندي اُڪري قلعي اسڪلنده کي گهيرو ڪيو ۽ ان جي فتح ڪرڻ بعد سڪه جي قلعي کي گهيرو ڪيائين جو راوي نديءَ جي ڏاکڻي ڪناري تي هڪ مضبوط قلعو هو. ان قلعي جي فتح بعد راوي ندي اُڪري ملتان کي گهيرو ڪيائين [ساڳيو ص 226 — 237]. اهي حوالا غالباً فتحنامي جي اصلي عربي

ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

رڪارڊ مطابق آهن ۽ انهيءَ ڪري ياتيه جي بيهڪ متعين ڪرڻ ۾ اصولي سمجهڻ گهرجن. انهن حوالن مان ظاهر آهي ته چچ جي ڏينهن ۾ ياتيهجي قلعي ۽ پرڳڻي جو انتظام ملتان جي بدلي اروڙ سان وابسته هو، ۽ ياتيهاروڙ ۽ ملتان جي وچ تي بياس نديءَ جي ڏاکڻي ڪناري تي هو. محمد بن قاسم جي فتحن مان ظاهر آهي ته ياتيه*، نسبتاً اروڙ کان ملتان کي ويجهو هو. تقريباً ٽي سؤ سال پوءِ به ياتيه جو قلعو انهيءَ ساڳي نالي سان موجود هو ۽ محمود غزنويءَ جي فتحن ۾ ان جو ذڪر اچي ٿو. ان سلسلي ۾ تاريخ يميني جو مصنف (غزني مان) لکي ٿو ته: ”ياتيه، ملتان جي پريان آهي“، يعني ته سنڌ واري طرف آهي. ٻه صديون پوءِ فتحنامي جو مترجم سن 613 هه ۾، موجوده زير بحث صفحي 62/ [15] تي ڄاڻائي ٿو ته (هن وقت) ياتيه کي ”تلواڙو ۽ چچ پور به چوندا آهن“. (ن - ب)

62/ [15] ديوهپور: اصل فارسي متن جي ص [15] تي ”ديوهنوز“ ۽ ص [51]تي ”ديوه هنوز“ لکيل آهي. پوئين پڙهڻي پ مطابق ”ديوهپور“ ۽ م مطابق”ديوهنوز“ آهي. پ جي پڙهڻي مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ نالو اصل ۾ ”ديوهپور“آهي، جنهن کي تاريخ معصومي ۾ (ص 28، 31) ”ديبالپور“ لکيو ويو آهي. (ن -ب)

63/ [16] نيمروز: اڳاٽي وقت ۾ نيمروز هيٺين ملڪن جي گڏيل ايراضيءَ جو نالو هو: فارس، اصفهان، اهواز، بست، زابل، سجستان، سنڌ، مڪران ۽ ڪرمان. بعد ۾ اهو نالو، سجستان (سيستان) ۽ ان جي پسگردائيءَ واري خِطي سان مخصوص ٿيو. (ڏسو الخفاجي جو ڪتاب ”شفاء الغليل“، ص 334). سيستان هن وقت افغانستان جو هڪ پرڳڻو آهي. (ن - ب)

76/ [26] چترور جو بادشاهه: يعني چتور جو بادشاهه. غالباً اڳاٽي وقت ۾ هن شهر جو نالو ”چترور“ هو. فتحنامي جي معتبر نسخن مثلاً پ، ر ۽ م جي پڙهڻي به ”جترور“ آهي. البيروني به ”ڪتاب الهند“ ۾ هن شهر جو نالو”جترور“ لکيو آهي. بقوله: ”بازان کان ڏکڻ طرف (ويندي) اوهين ميواڙ پهچندؤ جنهن جي گادي جتهرور آهي.“ (ن - ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

39/ [28] راجا مهرت جو سر بدن کان ڌار ڪري ڇڏيائين: تحفة الڪرام (جلد 3، ص 7) جو مصنف چوي ٿو تہ: ”هيءُ واقعو نبي ﷺ جي هجرت جي پهرئين سال جي لڳ ڀڳ آهي.“ (ع . م)

74/ [31] وزير ٻڌيمن طاڪي: غالبا= "طاڪي" نسبت آهي ”تاڪيه“ ڏانهن، يعني ”تاڪيه جو باشندو“. تاڪيه جو ذڪر هن کان اڳ ص 63/ [15] تي اچي چڪو آهي تہ راءِ سيهرس پنهنجو هڪ حڪمران ملتان ۾ مقرر ڪيو ۽”سڪه، برهمپور، ڪرور، اشهار ۽ تاڪيه ويندي ڪشمير جي حد تائين، انهيءَ جي حڪومت هيٺ رکيائين.“ هن عبارت مان ظاهر آهي تہ تاڪيہ ملتان سان لاڳو ۽ ملتان ۽ ڪشمير جي وچ وارو ملڪ هو. اڳتي صفحي 79/ [37]تي تاڪيہ ۽ ڪشمير جي حد جو ذڪر آهي ۽ ڪشمير جي حد تاڪيہ کان مٿي ڄاڻايل آهي، پڻ صفحي 217/ [203] تي ”بلاد طاڪيه“ (طاڪيه جي شهرن) مان اهوئي گمان نڪري ٿو. وري صفحي 249/ [237] تي ملتان جي پسگردائيءَ واري شهر ”سڪ“ جي حاڪم بجهراءِ کي ”بجهراءِ طاڪي“ جو ڏوهٽو ڄاڻايو ويو آهي. عرب مؤرخن جو ”طاڪيه“ يا ”طاڪيه“ ساڳيو”تڪاديش“ آهي، جنهن جو ذڪر هندستان جي تاريخ جي مقامي ماخذن ۾ ملي ٿو. (ن-ب)

76/ [33] سرحد...جا ترڪن سان لاڳو آهي: هن سرحد مان مراد غالباً سنڌ جي اتر طرف واريون ڪابلستان ۽ زابلستان جون سرحدون آهن، ڇاڪاڻ جو ان وقت انهن ملڪن جا باشندا ۽ حاڪم ترڪ هئا. (ن- ب)

77/ [35] ڪي نالي وارا دوست شهيد ٿيا: ”شهادت“ جي لفظ جي استعمال مان گمان نڪري ٿو تہ چچ جي لشڪر ۾ ڪي مسلمان (عرب) پڻ شامل هئا. ان گمان جي تصديق اڳتي صفحي 77 تي ٿئي ٿي، جيئن تہ چچ سندن سردار امير عين الدولہ ريحان کي سڪه جو حاڪم مقرر ڪيو. (ن-ب)

80/ [39] سرڪونڊ پٽ پندَرڪو پڪو: سرڪونڊ معنيٰ بهادر، پندرڪو يعني پندن يا ٻڪيارين جي رکيا ۽ پرورش ڪندڙ. انهيءَ ساڳيءَ ترڪيب سان ص83/[42] تي ٻيو نالو ”ٻڌرڪو“ آيل آهي، يعني ٻڌ جي ٻت جو محافظ. پڪو يعني پڪشُو يا پوڄاري، خصوصاً ٻڌ ڌرم جو. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

80/ [39] ڪاڪا راڄ: يعني ڪاڪا قوم جو راڄ. سنڌ جي اتر الهندي پرڳڻي ٻڌيه جي گاديءَ جو هنڌ ”ڪاڪاراڄ“ هو. تحفة الڪرام (133 x3) ۾ ڪاڪا راڄ جو ذڪر اچي ٿو. غالباً ضلعي لاڙڪاڻي (هينئر ضلعي دادو ۾ تعلقي ”ڪڪڙ“ جو نالو انهيءَ قديم ڪاڪا راڄ جي بگڙيل صورت جي يادگار آهي. (ن-ب)

82/ [41] ريگستان جي بادشاه ڏانهن جنهن کي پٽي بہ چوندا آهن: اصل عبارت ۾ ”ملڪ – رمل“ آهي. رمل معنيٰ واري، جنهن ڪري ترجمي ۾ ”ريگستان جو بادشاه“ لکيو ويو آهي. غالباً ان مان مراد جيسلمير ۽ ٻاهڙ مير جي ملڪ جو حاڪم آهي ڇاڪاڻ تہ جيسلمير آڳاٽي وقت کان وٺي ڀٽين جي بستي رهي آهي. سنڌي نسبنامي جي هڪ آڳاٽي بيت ۾ چيل آهي تہ: ”سنڌ سمو، ڪاڇي چنو، ڀاٽي جيسلمير.“ جيئن تہ عربن جي فتحن ۾ ”بالمد“ شهر جو نالو اچي ٿو جو غالباً ”ٻاهڙمير“ آهي. انهيءَ لحاظ سان ”ملڪ رمل“ کي ”ٻاهڙمير جو راجا“ تعبير ڪرڻ مناسب ٿيندو- والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

83/ [42] ”ٻڌ نووهار“: يعني نووهار نالي ٻڌ جو مندر، جنهن جو رکوال ”ٻڌرکو“ نالي شمني پروهت هو. صفحي 86/ [46] تي هن شمني جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ نووهار جو مندر هڪ قديم عبادتگاهہ هو، جو گهڻي وقت کان زماني جي گردش سبب زبون ٿي چڪو هو. جنهن کي نئين سر ٺهرائڻ لاءِ هن شمني، چچ کي خاص تاڪيد ڪيو.

83/ [42] ڪنوهار: هن صفحي توڙي اڳتي 76 - 75 صفحن جي عبارتن مان ظاهر آهي تہ چچ جي سنڌ جي قبضي وقت ٻڌ جو هيءُ مندر آباد هو ۽ ”ٻڌرکو“شمني جو هڪ وڏي اثر ۽ رسوخ وارو شمني پروهت هو، سو هن مندر جو راهب يا مجاور هو. صفحي 84/ [44] تي ڄاڻايل آهي تہ برهمڻ آباد فتح ڪرڻ بعد، چچ هن پروهت کي، جو سندس مخالف هو، سزا ڏيڻ لاءِ ”هٿيار بند ماڻهن کي سوار ڪري ٻڌ مندر ڪنوهار ڏانهن روانو ٿيو“، ۽ رستي ۾ هٿيار بند ماڻهن کي خاص هدايتون ڏنائين. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ هيءُ مندر برهمڻ آباد جي شهر کان ٻاهر ڳچ مفاصلي تي هو. انهيءَ جي تصديق صفحي 85/ [45] تي ڏنل چچ جي هيٺين لفظن مان ٿئي ٿي، جي صلح بعد هن پروهت کي چيا: ”آءٌ چاهيان ٿو تہ اسان جو چوڻ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

وٺي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ وري موٽي اچين.“صفحي 85/ [46] تي مندر ڪنوهار مان چچ جي واپسي بابت جدا عنوان ڏنل آهي ته ”چچ جو برهمڻ آباد ڏانهن موٽي وڃڻ.“ انهن مڙني عبارتن مان ظاهر آهي ته ڪنوهار جو مندر برهمڻ آباد جي شهر کان ڪجهه مفاصلي تي پري هو. ٻڌ ڌرم وارن جو دستور به اهو هو جو پنهنجون عبادتگاهون اڪثر شهرن کان پري سانت ۽ تنهائيءَ وارين جاين تي قائم ڪندا هئا.

هاڻي سوال آهي ته هيءُ ٻڌ مندر ڪٿي هو؟ ڪزنس جي ڪتاب ”سنڌ جا آثار قديمه“ مان معلوم ٿيو ته منصوره کان 6 ميل اوير طرف ديهه دوفاني ۾ ”ڏيپر گهانگهري جو ٿل“ (شهر جهول، تعلقي سنجهوري، کان تقريباً 2 ميل اولهه طرف) وارا آثار ڪنهن قديم ٻڌ ڌرم جي مندر جا آهن. سن 1952 ۾ مير الله بخش خان زميندار جهول جي مدد ۽ معاونت سان اسان هن ٿل جو معائنو ڪيو. گهري جاچ ۽ ماپن وٺڻ بعد معلوم ٿيو ته مندر جو هيءُ ڍڳل ٿل (Stupa) تقريباً 50 فوٽ چورس متاهين ٿلهي تي ٻڌل هو. ٿل جو اندريون گهيرو 10 فوٽ نيم قطر ۽ ان جي گول ديوار جي ويڪر 12 فوٽ معلوم ٿي. ٿلهي کان هيٺ زمين تائين لهواري ماپ 30 درجن جي ڪنڌ تي، تخميناً 30 فوٽ معلوم ٿي. هن ٿلهي جي هيٺين بنياد کان اٽڪل 26 فوٽ پري غالباً چوڌاري ننڍيون ڪوٺيون هيون. ڏکڻ طرفان هنن ڪوٺين واري قطار جي پيڙهه مان ڪوٺين جي ماپ 9 فوٽ چورس معلوم ٿي. ٿل واري ٿلهي جي چوڌاري هنن ڪوٺين جي ٻاهرين ديوار کي مدنظر رکندي اندازو ٿيو ته هيءُ ٻاهران چوڌاري پناهه واري ديوار تقريباً210 فوٽ چورس هئي، جا تخميناً مندر جي جملي ايراضي هئي.

هن قديم آثارن جون اهي ماپون موجوده سطحي نشانين تي ٻڌل آهن ۽ انهيءَ ڪري اٽپوريون سمجهڻ گهرجن. پر مرحوم ميرالله بخش خان ۽ سندس سؤٽ مير جان محمد خان ان موقعي تي هڪ نهايت اهم واقعي جو ذڪر ڪيو. چيائون ته:”1932ع ۾ ٻئراج جي نئين پيچ وقت اسان هن ٿل ڏي اتر طرفان اينڊڙ واٽر ڪورس (جو هن وقت موجود آهي) پئي ڪٽايو. هن واٽر ڪورس جي ٻن ورن مان هڪڙي ور وٽ (يعني ٿل جي اتر طرفان جتان واٽر ڪورس اولهه طرف مڙي ٿو يا ٿل جي اتر-

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

اولهه طرف جتان هيءُ واٽر ڪورس وري ڏکڻ طرف وڃي ٿو) اسان جي ماڻهن واٽر ڪورس کوٽيندي هڪ سخت چيڪي ڳوهيل مٽي جون ٻه ننڍيون ڪچيون سرون لڌيون، جن جي هڪ پاسي تي مهاتمابڌ جي تصوير هئي. ماڻهن سمجهيو ته هت شايد ڪو خزانو هجي، سو وڏيڪ کوٽيائون ۽ تقريباً اهڙين سرن جو هڪ وڏو ڍڳ کڏي ٻاهر ڪڍيائون. اسان ٻنهي اهي سرون اچي ڏٺيون. سرون جيتوڻيڪ ڪچيون هيون پر اهڙي ته ڪنهن چيڪي مٽيءَ مان ٺهيل هيون جو نهايت مضبوط ۽ سخت پئي نظر آيون. افسوس جو اسان ان وقت انهن مان ڪابه سر سنڀالي محفوظ ڪري ڪانه رکي.“

اهو ته ذڪر 1952ع جو آهي. ميرالله بخش خان گذاري ويو. ظاهر آهي ته ميرالله بخش خان توڙي مير جان محمد خان کي هن ٿل جي تاريخي پس منظر جي ڪابه خبر ڪانه هئي. اتفاق سان بندي کي به ان موقعي تي فتحنامي جو هينيون بيان ذهن ۾ ڪونه هو ته: ”چچ، ٻڌ ڪنوهار ۾ پهچي هن پروهت ڏانهن هليو ته ڪيس ڪرسيءَ تي ويٺل ۽ پنهنجي عبادت ۾ مشغول ڏٺائين. سندس هٿ ۾ سخت [ڳوهيل] مٽي هئي، جنهن مان بت ناهي مهر جهڙي هڪ شيءِ انهن بتن تي هڻندو ٿي ويو، جنهن ڪري انهن تي ٻڌ جي تصوير چٽجي ٿي پيئي ۽ هو مڪمل ٿِي ٿي پيا. تنهن ڪان پوءِ انهن کي هڪ جاءِ تي رکندو ٿي ويو.“(فتحنامو ص 84).

---

(1) خود منصوره جا موجوده آثار به گهٽي ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهن: اندازي طور جامع مسجد واري جاءِ شهر جي اوائلي بنياد واري ايراضي سمجهڻ گهرجي. جامع مسجد واري جڳهه کي، هينري ڪزنس جي ڪتاب ”Antiquities of Sind“ ۾ هنن آثارن جي ڪيل کوٽائيءَ جي صورتحال واري نقشي ذريعي، آسانيءَ سان متعين ڪري سگهجي ٿو. اها جاءِ اوير طرف بيٺل ٿل جي اتر - اوير طرف آهي.

اڳتي هن صفحي 95 تي ڄاڻايل آهي ته هن علافي شخص، عبدالرحمان بن اَشعت کي ..... قتل ڪيو هو. اهو غلط آهي. علافين درحقيقت خليفي عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ مڪران جي گورنر سعيد بن اَسلم ڪلابي کي قتل ڪيو هو، چاڪاڻ ته

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

هن سنڌن هم وطن ۽ هم قوم سفهوي بن لام الحمامي نالي هڪ شخص کي ماريو هو- ڏسو هيٺ فتحنامو ص [85 — 86]. فتحنامي ۾، سعيد خلاف هن سازش ۾ جن علافين حصو ورتو، تن ۾ محمد بن حارث علافي جو نالو چاڙهيل ڪونهي. ڏسو ص [86]. مگر مؤرخ بلاذري، معاويي ۽ محمد بن حارث علافي ٻنهيءَ کي هن سازش جا اڳواڻ ڪري لکيو آهي (فتوح البلدان، ص 435). علافين سعيد کي قتل ڪري مڪران تي قبضو ڄمايو - ڏسو فتحنامو ص [86]، تان جو سن 85 هجري ڌاري حجاج، مجاعت بن سعر کي مڪران طرف روانو ڪيو جنهن جي اتي پهچڻ کان اڳ علافي ڀڄي وڃي سنڌ جي راجا ڏاهر سان پيڙا ٿيا- فتحنامو ص [88]. انهيءَ لحاظ سان رمل جي راجا خلاف محمد علافي جي ڪارروائي سن 85 هجري بعد سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

104/ [71] هند ۽ سنڌ جي شهرن تي اسلام جي لشڪر جي پهرين لڙائي رسول صلعم جي هجرت کان 15 ورهيه پوءِ اميرالمؤمنين حضرت عمر رضہ جي خلافت ۾ واقع ٿي: اهو صحيح آهي ۽ مؤرخ بلاذري پڻ مدائني جي سند سان اسلام جي هن اوائلي حملي جي خبر نقل ڪئي آهي تہ: حضرت عمر، سن 15 هجري ۾ عمان بن ابي العاص الثقفي کي بحرين ۽ عمان جو گورنر مقرر ڪيو، جنهن پنهنجي ڀاءُ الحڪم کي تانہ (ٿاڻہ، بمبئي طرف) ۽ بروص (ڀروچ، گجرات) تي حملي لاءِ موڪليو ۽ پنهنجي ٻئي ڀاءُ مغيره کي ديبل ڏانهن روانو ڪيو- (فقوح البلدان، ص 32- 431). البت هيٺ فتحنامي جي ص 105 تي هن روايت جو پهريون حصو صحيح نہ آهي تہ مغيره کو ديبل ۾ لڙندي شهيد ٿيو. بلاذري صاف طور لکيو آهي تہ هن دشمن جو مقابلو ڪيو ۽ فتح حاصل ڪيائين (فتوح، ص 442). ٻين تاريخي حوالن مان بہ ثابت آهي تہ مغيره پوءِ زنده هو. هن حملي جي مڪمل تفصيل لاءِ ڏسو اسان جو مضمون”هندستان تي اوائلي عرب حملن جو سن تاريخ“، مطبوع ”اسلامڪ ڪلچر“ مخزن، جولاءِ 1946ع، حيدرآباد دڪن.(1) (ن - ب)

106/ [73] اميرالمؤمنين عثمان بن عفان رضي الله عنہ هند ۽ سنڌ جي لڙائيءَ تي لشڪر موڪلڻ گهريو: حضرت عثمان جي هن ارادي لاءِ هڪ خاص سبب هو. فتحنامي ۾ هن واقعي کان اڳ واري هڪ لڙائيءَ جا حضرت عمر جي خلافت ۾

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

اسلام ۾ سنڌ جي لشڪر جي وچ ۾ لڳي، تنهن جو ذڪر ڪونهي. مگر، بقول طبري (1 x2707) اسلام جو لشڪر حڪم بن عمرو التغلبي جي سپهه سالاري هيٺ مڪران ۾ (ايران جي ساساني حڪومت جي گورنر جي فوج سان مقابلي ۾) هو، جو سنڌ جي لشڪر اوچتو نهر ٽپي اچي اسلام جي لشڪر تي حملو ڪيو. غالباً سنڌ جي راجا طرفان هن ”جنگ نهر“ واري ڪيل اڳرائيءَ جي ڪري ئي حضرت عثمان رضي الله عنہ سنڌ تي لشڪر ڪشيءَ جو ارادو ڪيو. (ن - ب)

106/ [73] لشڪر قندابيل ۽ مڪران ۾ هو: فقط فتحنامي جو هيءُ حوالو ئي آهي جو انهيءَ وقت شهر قندابيل ۾ اسلام جي لشڪر جي موجودگي ڏيکاري ٿو. ٻئي ڪنهن بہ تاريخ ۾ هن جو ذڪر ڪونهي. غالباً هيءُ لشڪر عبدالله بن عامر وارو هو (ڏسو - بلاذري، فتح سجستان)، يا حضرت عمر جي عهد ۾ ايران تي اسلامي لشڪر جي وسيع حملي (الانسياح يا General Invasion) واري فوج جو ڪو حصو هو. (ن - ب)

104/ [74] شعر- وَاَهلڪنِي لڪم في ڪل يوم: ابوزيد، ڪتاب النوادر (طبع بيروت ص 161) ۾ هي بہ بيت، جاهلي شاعر علي بن طفيل السعدي ڏانهن منسوب ڪيا آهن. وري لسان العرب (جلد ب ص 254) جي مصنف اهي عامر بن الطفيل السعدي ڏانهن منسوب ڪيا آهن. تاج العروس (جلد 12 ص 116) ۾ صرف ٻيو بيت شاعر جي نالي بغير ڏنل آهي- (بشڪريہ استاد عبدالعزيز الميمني). سر چارلس لايال هي بہ بيت عامر بن طفيل جي ديوان (ص 158) ۾ درج ڪيا آهن، جتان درست ڪري هت ڏنا ويا آهن. اهي ٻئي هِجوَ ۾ ڪوار جا پيا لڳن ۽ تعجب آهي جو انهن کي مدح سمجهيو ويو آهي. (ع. م)

106/ [74] حضرت علي رضي الله عنہ جي تعريف ۾ شعر چيائين: يعني حڪيم بن جبلت هي شعر چيو. حڪيم، بنو الديل جي قبيلہ مان هو ۽ انهيءَ لحاظ سان سندس سڄو نالو حڪيم بن جبلت بن حصين بن اَسود بن ڪعب بن عامر بن الحارث بن الديل (جمهزت ابن حزم - جلد 2) آهي. سندس سوانح ابن خلڪان (وفيات 844) ۽ ابن حجر (اصابہ 1 x 779) تفصيل سان درج ڪئي آهي. حڪيم انهن چئن ڪماندرن مان هڪ هو جن حضرت عثمان رضي الله عنه جي شهادت ۾

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

حصو ورتو (العقد الفريد 2x266- 269). حڪيم حضرت علي رضي الله عنه جي طرفداري ۾ هو خارجين سان بصره جي ويجهو "زابوقه" واري جنگ ۾، جا "نهروان" واري لڙائيءَ کان اڳ لڳي، مارجي ويو. (رسالت للجاحظ في بني اميہ، ملحقة في آخر ڪتاب "النزاع والتخاصم" للمقريزي، طبع مصر، ص 193). حضرت علي رضي الله عنه جي منقبت ۾ سندس ارجوزه جو هيٺيون مصراعون "العقد الفريد" : 2x 65 ۾ ملن ٿيون:

دَعا حڪيم دَعوَة سَميعه - نالَ بِها المنزِلةَ الرفِيمه. (ن - ب)

107/ [75] حڪيم بن جبله جو قول - ماءُ ها وشل - الخ: بلاذري پڻ اها رپورٽ حڪيم ڏانهن منسوب ڪئي آهي (فتوح البلدان، ص 422)، غالباً اهو صحيح آهي. ياقوت پڻ "معجم البلدان" (4 x 613) ۾ ساڳي اها روايت نقل ڪئي آهي. البت طبري (1 x 2707) اهي لفظ صحار العبدي ڏانهن منسوب ڪيا آهن، جو مڪران جي ڪمانڊر حڪم بن عمرو و التغلبي طرفان خمس ۽ غنائم کڻي قاصد طور حضرت عمر ڏانهن ويو هو (طبري 2707x1). مگر غالباً اهو صحيح نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ ان وقت صحار العبدي خود، بقول طبري، ٻئي هڪ ڪمانڊر احنف بن قيس سان گڏ هو، جنهن کيس ان وقت هرات ۾ پنهنجو نائب مقرر ڪيو (ڏسو طبري 2682x1). ابن قتيبه پڻ "عيون الاخبار" (1x 199) ۾ اها رپورٽ ڪنهن شخص طرفان حضرت عمر جي آڏو ڪري ڄاڻائي آهي، مگر ان شخص جو نالو ڪونہ ڏنو اٿس. "الاخبار الطوال" (طبع يورپ، ص 326) ۽ "محاضرات راغب اصفهاني" (طبع مصر، 2x 264) ۾ اهي لفظ، ابن القريہ ڏانهن منسوب ٿيل آهن. ٻئي طرف تقي الدين حموي جي "ثمرات الاوراق" (2x 61)، ابن حامد ڪرماني جي تاريخ ڪرمان، "عقدالعلي للموقف الاعلي" (طبع طهران، ص 64)، توڙي "تاريخ گزيده" (ص 270 نالي جي غلطيءَ سان) ۾ اهي لفظ غضبان بن القبعشري نالي شخص ڏانهن منسوب آهن جي هن حجاج کي ٻڌايا. (ن - ب)

107/ [76] عبدالله کي سنڌ ڏانهن لشڪر موڪلڻ کان منع ڪري ڪوبہ ماڻهو نہ موڪليائون: مؤرخ بلاذري پڻ هن ڳالهہ جي تائيد ڪري ٿو تہ حضرت عثمان حڪيم جي رپورٽ ٻڌڻ بعد ڪنهن بہ سپهہ سالار کي انهيءَ سرحد تي جنگ لاءِ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ڪونہ موڪليو. ” فـلـم يـغزها احداً“ (فتوح البلدان، ص 432). مگر مؤرخ طبري سن 29 هجريءَ جي واقعن هيٺ لکي ٿو تہ: حضرت عثمان رضہ عبيدالله بن معمر التميمي کي مڪران ڏانهن موڪليو جنهن اتي دشمن جي فوج جي پوري صفائي ڪئي ۽ وڌندو وڃي ”نهر“ تي پهتو... ان بعد عبيدالله کي فارس ڏانهن بدلي ڪيو ويو ۽ سندس جڳهہ تي عمير بن عثمان بن سعد کي مقرر ڪيو ويو. [ان بعد غالباً فارس ۾ عبيدالله جي شهيد ٿيڻ بعد عمير کي فارس ۾ مقرر ڪيو ويو ۽ ابن ڪندير القشيري کي سندس جاءِ تي مڪران ۾ مقرر ڪيو ويو]. حضرت عثمان جي شهادت وقت عمير بن عثمان فارس جو ڪمانڊر هو ۽ ابن ڪِندِير القشيري مڪران جو ڪمانڊر هو - ڏسو طبري 2829x1 - 2831: ابن الاثير 48x3 - 49: ۽ ابن خلدون- بقيت الجزءِ الثاني ص 33- 2131.(ن- ب)

107/ [76] تڏهن شهر وارن جو ِپاڻ ۾ جهيڙو ۽ مخالفت ٿي پئي: ان وقت جي جهيڙي فساد جو مرڪز بصره هو ۽ انهيءَ ڪري شايد ”شهر“ مان مراد شهر بصره هجي. اصل فارسي متن ۾ ”اهل شهر“ آهي جو پڻ ممڪن آهي تہ اصل عربي عبارت ”اهل المدينة“ جو غلط ترجمو هجي. انهيءَ لحاظ سان ”شهر وارن“ مان مراد ”مديني وارا“ پڻ ٿي سگهي ٿي. (ن-ب)

107/ [76] حضرت علي رضہ ثاغر بن ذعر کي هندستان جي سرحد تي مقرر (ڪيو): ثاغر بن ذعر نالو فقط فتحنامي ۾ ڏنل آهي ۽ باقي ٻين تواريخن ۾ ان جو ذڪر ڪونهي. اڳتي هيٺ صفحي 108/ [77] تي ڄاڻايل آهي تہ حارث بن مره نالي هڪ بهادر سپهہ سالار هن لشڪر، يعني ثاغر بن ذعر واري لشڪر ۾ هو. مؤرخ بلاذري جي قول موجب حضرت علي رضہ سن 38 ھ جي آخر يا سن 39 جي شروع ۾ هن حارث بن مره العبدي کي هندستان جي محاذ جو سپهہ سالار ڪري موڪليو هو، جنهن ”اتي فتح حاصل ڪئي ۽ ڪافي مال غنيمت ۽ قيدي هٿ ڪيائين ۽ هڪ ڏينهن ۾ هزار ٻانها تقسيم ڪيائين- ان بعد (هو اتي رهيو) تان جو سن 42 ھ ۾ هو ۽ سندس ساٿي، سواءِ ڪن ٿورن ماڻهن جي قيقان (ڪيڪانان) جي ٻرڳٽي ۾ (ڪنهن جنگ ۾) مارجي ويا“ (فتوح البلدان: ص 432).

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

حارث بن مره العبدي، حضرت علي رضہ جي حامين مان هو ۽ ”صفين“ واري لڙائيءَ ۾ حضرت علي رضہ کيس پنهنجي لشڪر جي ساڄي حصي جو سپهہ سالار مقرر ڪيو هو (ڏسو المنقري جو ”ڪتاب الصفين“، طبع ايران، ص 107).
حارث، ربيعہ قبيلي جي مشهور سخي سردارن مان هو ۽ هڪ ڏينهن ۾ هڪ هزار ٻانها تقسيم ڪيائين ۽ پنج سؤ گهوڙا بخشش طور ڏنائين. ڏسو محمد بن حبيب جو ”ڪتاب المحبر“، طبع حيدرآباد دکن، ص 154. (ن - ب)
108/ [77] هذلي ڳالهہ ڪئي آهي تہ: هذلي يعني ابوبڪر الهذلي. اسان جي خيال ۾ فتحنامي جي فارسي مترجم هن جاءِ تي هن ڪتاب جي مکيہ راوي ابوالحسن المدائني جو نالو، اختصار سببان، نہ لکيو آهي، ورنہ سڄي عبارت هن طرح ٿيڻ گهرجي ها تہ: ”ابوالحسن چيو تہ: هذلي ڳالهہ ڪئي آهي- الخ“. اسان جي هن نظريي لاءِ دليل هيءُ آهي تہ ابوبڪر الهذلي درحقيقت ابوالحسن المدائني جو هڪ مکيہ ماخذ آهي، ۽ هذلي جون روايتون سنئون سڌو سندس واتان نہ مگر اڪثر سندس روايتن ذريعي ئي اسان تائين پهتيون آهن. خود هن فتحنامي جي صفحن 108/ [78] ۽ 112/ [81] تي هذلي جون بہ روايتون ابوالحسن (المدائني) جي وساطت سان نقل ٿيل آهن. صفحي 108/ [78] تي هذلي جي روايت مهلب ذريعي ، ۽ مهلب کان وري ”تاريخ جي مصنفن“ ذريعي نقل ڪيل آهي: ۽ صفحي 111/ [80] تي هذلي جي روايت وري ”تاريخ جي سلجهائيندڙن“ جي واتان نقل ڪيل آهي. انهن ٻنهي پوين حصن تي بہ ”تاريخ جي مصنفن“ ۽ ”تاريخ جي سلجهائيندڙن“ مان مراد غالباً ابوالحسن المدائني آهي، جو ئي درحقيقت هن فتحنامي جو مکيہ راوي آهي. ٻين ڪتابن ۾ پڻ ابوالحسن المدائني جون ابوبڪر الهذلي کان نقل ڪيل تاريخي روايتون ملن ٿيون، مثلاً ڏسو بلاذريءَ جو ”ڪتاب انسقاب الاشراف“- مطبوع يورپ، جلد 11، صفحہ 227. ابوبڪر الهذلي تاريخ جي مکيہ راوين مان هو ۽ ان وقت جي اسلامي سلطنت جي مشرقي ملڪن، خصوصاً عراق ۽ سنڌ جي تاريخ جي کيس ڪافي ڄاڻ هئي. ان جو سبب غالباً اهو هو، جو هو مشرقي محاذ جي مکيہ شهر بصري جي عالمن مان هو. بقول همداني، ”ابوبڪر الهذلي کان بصريا“ (ڪتاب البلدان، ص 167). مسعودي پنهنجي ڪتاب ”مروج الذهب“(طبع

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

پئرس 122x4، 127) ۾ ڄاڻايو آهي ته ابوبڪر الهذلي، پهرئين عباسي خليفي ابوالعباس سفاح (750-754ع) جي هم نشينن مان هو ۽ ساڻس سندس ڪچهريون هونديون هيون. (ن-ب)

109/ [78] (امير معاويه) عبدالله بن سوار[العبدي] کي سنڌ تي مقرر ڪري، انهيءَ ملڪ جي حڪومت سندس حوالي ڪيائين: بقول بلاذري (ص 433)، عبدالله کي بصري جي وائسراءِ عبدالله بن عامر هن محاذ تي مقرر ڪيو: مگر بلاذري وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته ”ڪي چون ٿا ته معاويه کيس مقرر ڪيو“. فتحنامي جي بي روايت (ص 109 ۽ 110) موجب پڻ عبدالله جي مقرري سڌو سنئون امير معاويه ڏانهن منسوب ٿيل آهي، ۽ غالباً اهو صحيح آهي. مؤرخ بلاذري ان بعد عبدالله جي”قيقان“ تي حملي ۽ اوائلي فتحن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڄاڻايو آهي ته عبدالله، امير معاويه کي اتي گهوڙا سوکڙي طور ڏنا (ص 433). اهو بيان فتحنامي جي انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو ته امير معاويه، عبدالله کي ڪيڪانان جي گهوڙن موڪلڻ لاءِ تاڪيد ڪيو هو.

110/ [79] (عبدالله) ابن سوار ڪافي لڙائي ڪان پوءِ شهيد ٿيو: بقول بلاذري (ص 433) عبدالله بن سوار اوائلي فتحون حاصل ڪري، سوکڙين وغيره سان امير معاويه جي ملاقات لاءِ آيو ۽ وٽس ڪجهه وقت ترسيو. ان بعد جڏهن”قيقانان“ ڏانهن واپس ويو، تڏهن اتي جي ترڪن جو لشڪر مٿس غالب پيو ۽ کيس شهيد ڪيائون. ياقوت، ”معجم البلدان“ (217x4) ۾ ساڳي بلاذري واري عبارت نقل ڪرڻ بعد لکي ٿو ته: بقول خليفه بن خياط، سن 47 (هجري) ۾ عبدالله ”قيقانان“ تي حملو ڪيو، جنهن ۾ ترڪن جو وڏو لشڪر جمع ٿيو ۽ (لڙائيءَ ۾) عبدالله ۽ ٻيو گهڻو عام اسلامي لشڪر مارجي ويو. (ن-ب)

111/ [80] اَعوَرشَنيَ: يعني شعر بِشرُ بن مُنقِذ بن عبدالقيس، جو”ابامُنقذ“ جي ڪُنِيه سان پڻ سڏبو هو ۽ عربي ادب ۾ عام طرح”الاعورالشني“ جي نالي سان مشهور آهي. ”الشني“ نسبت آهي ”بنوشن بن افصيٰ بن عبدالقيس بن افصيٰ“ ڏانهن. جيئن ته ”بنوشن“ جو پاڙو ”عبدالقيس“قبيلي مان هو، ۽ عبدالله بن سوار پڻ عبدالقيس قبيلي جو ئي شهسوار هو، انهيءَ ڪري اعورشني کي مٿس

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

فخر آهي. هو اسلامي دؤر جي اعليٰ شاعرن مان هو ۽ ڪيس بہ پٽ هئا، جي پڻ شاعر هئا ۽ ”جهم“ سڏبا هئا (سمط اللالي، ص 827). جنگ جمل ۾ اعوَر، حضرت علي رضہ جي لشڪر ۾ شامل هو (”المؤتلف و المختلف“ للامدي، تصحيح مستشرق سالم ڪرنڪوي-Kernkow، ص 38). جنگ صفين ۾ پڻ حضرت علي رضہ سان شامل هو ۽ ڪيترائي شعر سندس منقبت ۾ چيائين (”ڪتاب الصفين“ للمِنقري، ص 6، 215، 225 ۽ 249). اعورشني جو قدري تذڪرو ابن قتيبہ جي ”طبقات الشعر والشعرا“ (ص 406) ۾ موجود آهي. (ن-ب)

115/ [84] پورالي جي حد ۾ وفات ڪيائين: بقول بلاذري (ص 434)، قصدار ۾ وفات ڪيائين. ”فلادت النهر في و فيات اعيان الدهر“ (نسخ قلمي، ڪتبخانو پير جهنڊو) ۾ ڄاڻايل آهي تہ منذر سن 61 هـ ۾ وفات ڪئي. (ن-ب)

115/ [84] حڪم بن منذر: حڪم پنهنجي پيءُ منذر جي وفات بعد، مڪران ۾ هندستان جي محاذ جو گورنر مقرر ٿيو. هو ڪوفہ ۾ پنهنجي قبيلي عبدالقيس جو نهايت مقدر سردار هو (المحاسن و المساوي، 74x1: المعارف لابن قتيبہ، ص 172). بعد ۾ سندس چاچي عبدالله، حجاج جي خلاف بغاوت ڪئي، پر رستقاباذ وٽ مارجي ويو (المعارف، ص 172). عزازات سبب حڪم جي ساڻس همدردي هئي، ۽ سندس موت تي مرثيو چيائين تہ: اقبّا مطرِ افرَرت عينَ عدُوَنا- وَڪل الي مان صِرتَ سوف يصير- الخ (بلاذري، الانساب، طبع يورپ، 296x11). غالباً انهيءَ ڪري ئي نيٺ حڪم کي حجاج هميشہ لاءِ قيد ۾ رکيو، تان جو هو حجاج جي ”الديماس“ واري قيدخاني ۾ گذاري ويو. ڏسو بلاذري، الانساب، طبع جيروسلم، 171x5. (ن-ب)

115/ [84] عبدالله[بن] الاعور الحرمازي اتي هي شعر پڙهيا: اصل فارسي متن ۾ ”الحرمازي“ جي بدلي ”الخواري“ آهي، مگر صحيح ”الحرمازي“ آهي. سندس نالو عبدالله بن الاعور آهي، مگر ڪوڙي هئڻ سبب ”الڪذاب الحرماري“جي نالي سان مشهور آهي (ابن قتيبہ، الشعراۦ ص 430). هو منذر ۽ سندس پٽ حڪَم جو خاص مداح هو. جاحظ ”ڪتاب الحيوان“ (49x1) ۾ سندس مدح جي هيءَ مصرع نقل ڪئي آهي: قال الڪذاب الحرمازي:

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

”يا ابن المعلي نذلت احد الكبر- داهية الدهر و صماءُ الغبر“

هن مصرع ۾ ”ابن المعلي“ مان مراد منذر (بن جارود وهربشر، بن عمرو بن حنش بن المعلي) آهي. لغت ”للسان“ (ماده: غبر) ۾ بہ هي مصرع مختلف روايت سان الحرمازي ڏانهن منسوب آهي ۽ ممدوح جو نالو پڻ صاف ظاهر آهي: ”قال الحرمازي يمدح المنذر بن الجارود: انت لها مُنذر من بَين البَشر - داهِية الدهِر وصماءُ الغُبر“

ابن قتيبة (الشعرو الشعراءَ ص 430 -431 ۽ المعارف ص 127) هيءُ فتحنامي وارو ساڳيو شعر (قدري مختلف روايت سان) ”الكذاب الحرمازي“ جو ڪري ڄاڻايو آهي ۽ ان جو داد ڏنو آهي (الشعراءِ). ڪتاب المعارف ۾ اهو رجز هن طرح ڏنو اٿس:

يا حكم بن المنذر بن الجارود

سرادق المجد عليک ممدود

انت الجواد بن الجواد المحمود

نبت في الجود و في بيت الجود

والعود قد ينبت في اصل العود.   (ن-ب)

---

(1) “The Probable Date of the Early Arab Expeditions to India”, Islamic Culture, Hyderabad Deccan, Issue of July 1946.

120/ [89] چورن جو ٽولو جن کي نڪامره چوندا هئا: مؤرخ بلاذري (ص435) هن ٽولي کي ميدن جي هڪ قوم (قوم من ميد) ڪري ڄاڻايو آهي، جن ”بيڙين ۾ چڙهي“ حملو ڪري اچي جهاز ڦريو. تي سگهي ٿو تہ نڪامره، ميد قوم جي هڪ شاخ هئي. خود فتحنامي جي صفحي 121/ [91] تي ”ميدن جي ديبل“ جو ذڪر اچي ٿو، جنهن جي معنيٰ تہ ديبل بندر ميدن جو مرڪز هو. عرب مؤرخن جي حوالن مان گمان نڪري ٿو، تہ مڪران، سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪناري تي رهندڙ اهي قومون، جن جو پيشو ئي سامونڊي ڌاڙا ۽ ڦريون هو، تن مڙني کي ميد جي نالي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

سان سڏيو ويو آهي. مؤرخ بلاذري (ص 440) صاف طور ڄاڻايو آهي ته ميد اُهي آهن جي سمنڊ ۾ ڌاڙا هڻن ٿا- "الميد الذين يقطعون البحر." وري مڪران جي محاذ جي گورنر راشد بن عمر الجديدي جي باري ۾ لکي ٿو ته: اول اتر واري پهاڙي علائقي ڪيڪانان تي حملو ڪري فتح حاصل ڪئي ۽ ان بعد ميدن سان (مڪران ۾) جنگ جوٽيائين، جنهن ۾ شهيد ٿيو (ص 433). عباسي دؤر ۾ سنڌ جي گورنر موسيٰ بن عمران، قندابيل جي فتح بعد ميدن تي حملو ڪيو (ص 445) ۽ سنڌ ۾ وري جتن جي مدد سان سمنڊ جي ڪاري کوٽائي، ميدن جي نشيب واري زمين پاڻيءَ سان ٻوڙائي کين تباهه ڪيائين (ص 446). خود مؤرخ بلاذري جي ڏينهن ۾ سورٺ (ڪاٺياواڙ) جي ميدن سان بصره وارن جي لڙائي ٿي هئي (ص 440). انهن حوالن مان ظاهر آهي ته مڪران، سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪناري وارن ساموندي ڌاڙيلن کي بلاذري "ميد" سڏيو آهي. لانگ ورٿ ڊيمس پنهنجي ڪتاب "بلوچ قوم" (ص 17) ۾ لکي ٿو ته: ميد يا ميڏ، سنڌ ۽ مڪران جي (ساموندي) ڪناري جا قديم مهاڻا آهن ۽ بلوچ اهو نالو حقارتاً استعمال ڪندا آهن. سنڌو درياءَ جي نزديڪ ميد نالو درياءَ جي مهاڻن سان لاڳو آهي ۽ اڪثر "ميڏ ۽ ماڇي" ٻئي نالا گڏ استعمال ٿيندا آهن.

سنڌ جا ميد غالباً سنڌ جي ساموندي پٽي جا ميربحر هئا. هاڻوڪو لفظ "ميہ"شايد "ميد" جي بدليل صورت هجي. اجا تائين ڪاري طرف حقارتاً چوندا آهن ته "تون ڪو ميد آهين" يا "تون ڪو ميہ آهين" يا "تون ڪي مي آهين."

ڪراچي ڪان ويندي ڪيٽي بندر تائين، هن وقت انهن ماڻهن ۾ "نڪامره" يا ان جي بدليل تلفظ وارو ڪنهن بہ قبيلي جو نالو نٿو ملي. البت تحفة الڪرام جي هڪ حوالي مان (جيڪڏهن اهو سچو آهي) معلوم ٿئي ٿو ته "نڪامره" قوم يارهين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ تائين موجود هئي. مير علي شير قانع لکي ٿو ته: شاهجهان بادشاهه پنهنجي شهزادگيءَ واري وقت ۾ جڏهن پنهنجي والد جهانگير بادشاهه کان ڪاوڙجي ٺٽي ۾ آيو، تڏهن نواب شريف خان (شرفا خان؟) ۽ ڪڪرالي جي ڄام سنڌس مخالفت ڪئي، مگر ڌاراجا جي راڻي، "نڪامره قوم"، ۽ حمل جت سنڌس مدد معاونت ڪئي. انهيءَ ڪري تخت تي ويهڻ بعد شاهجهان،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

نواب امير خان کي سن1037 ھ ۾ ٺٽي جو نواب مقرر ڪيو، تہ ساڻن سھڻو سلوڪ ڪري ۽ ڪين نوازي (تحفة الڪرام، مطبع ناصري، دھلي، 3 x95).
جيڪڏھن يارھين صدي ھجريءَ ۾ بہ ”نڪامرہ“ قوم موجود ھئي، تہ انھيءَ حالت ۾ ھن وقت ان قوم جي ماڻھن جو باقي ھئڻ ڪافي ممڪن آھي، البت اھو قومي نالو غالباً متروڪ ٿي ويو آھي. ساموندي پٽي خواہ لاڙ جي ماڻھن جون اوڙڪون جي اسان کي معلوم ٿي سگھيون آھن، سي ھي آھن: لاڙ، وَنگرا، ڏبلا (ڏبي ڏاراجا جا اصل رھاڪو)، ھُولاٽي، ليلگاٽي، ماچي، جوباٽيا، ٽانڊيا، ولھاري، ھوڙائي، ڊوڪي، ڪڏائي، گجاڙيا، سوڍائي، پڪيڙا، ٽيٻائي، پاٽاري، ٺوري، ڍورائي وغيرہ، مگر نڪامرہ جو نالو ڪٿان بہ معلوم نہ ٿي سگھيو آھي. (ن-ب)
120/ [90] اھا عورت بني عزيز (يا نبي عزيز) قبيلي مان ھئي: ھن نالي وارو قبيلو ڪنھن بہ عربي ڪتاب ۾ نظر نٿو اچي. بقول بلاذري (فتوح البلدان ص 435)، ھيءَ عورت [بني يربوع] قبيلي مان ھئي. مؤرخ بلاذريءَ جو قول وڌيڪ وزنائتو آھي. (ن-ب)
123/ [94] محمد بن قاسم، جو سندس چاچي جو پٽ ۽ پڻ ناٺي ھو ۽ حجاج جي ڌيءَ سندس گھر ۾ ھئي: ھيءُ سجو بيان حقيقت جي خلاف آھي. نہ محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ ھو، نڪي ھو حجاج جو ناٺي ھو، ۽ نڪا حجاج جي ڪا ڌيءَ ئي سندس گھر ۾ ھئي.
(1) اول تہ ابوعقيل جي آڪھہ جي ھينئين شجري کي ڌسڻ گھرجي:

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

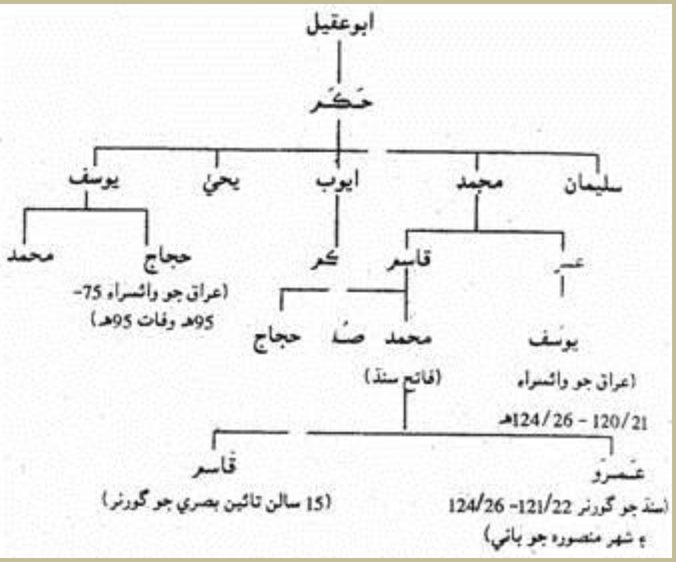

مٿئين شجره مان ظاهر آهي تہ محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي (محمد) جو پٽ ناهي، مگر حجاج جي چاچي (محمد) جي پٽ (قاسم) جو پٽ آهي.

فتحنامي جي فارسي عبارت هن طرح آهي: ”محمد قاسم پسر عم اوبود.“ هتي ”پسرعم“ ترجمو آهي عربي لفظ ”ابن عم“ جو. عربيءَ ۾ چاچي جي پٽ خواه پوٽي يا پڙ پوٽي کي ”ابن عم“ چئي سگهجي ٿو، مگر ان اصطلاح جو فارسي ترجمو، پڙهندڙن لاءِ غلط فهمي پيدا ڪري سگهي ٿو. انهيءَ ڪري اسان سنڌي ترجمي جي متن ۾ وضاحت لاءِ ”سندس چاچي [جي پٽ] جو پٽ“ ڪري لکيو آهي.

(2) زير بحث صفحي تي محمد بن قاسم کي حجاج جو ناٺي ڄاڻايو ويو آهي ۽ لکيو ويو آهي تہ حجاج جي ڌيءَ سندس گهر ۾ هئي. مگر ص 205/ [190] تي”حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي حڪايت“ ڏني ويئي آهي، جا غور طلب آهي. حقيقت ۾ اها محض هڪ ”حڪايت“ آهي ۽ هر حوالي کان غير معتبر.

اول تہ هن حڪايت جي روايت ضعيف آهي، ۽ بني تميم جي ڪنهن نامعلوم شخص ڏانهن منسوب آهي، جنهن يزيد بن ڪنانہ کان نقل ڪئي آهي. خود يزيد بن ڪنانه جو نالو ڪتي بہ راوين جي قطار ۾ نظر نٿو اچي. ٻيو تہ هن حڪايت ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان وري وري سندس ڌيءَ گهرڻ ۽ حجاج جو ڪاوڙ جي هر پيري لڪڻ سان سندس پڳ ڍاهڻ، محمد بن قاسم جي بلند اخلاق جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

خلاف آهي. ان کان سواءِ حجاج جي مشهور غصي ۽ ڪاوڙ آڏو محمد بن قاسم (جو ان وقت اڃا هڪ ڇوڪرو هو) جي مجال نہ هئي، جو وري انهيءَ ڳالھ تي زور ڏي. ٿيون تہ هن حڪايت جو راوي چوي ٿو تہ آءٌ ان وقت حجاج وٽ ويٺو هئس ۽ هي سڀ تماشو ڏسي رهيو هئس. گويا حجاج جي ڌيءَ جو سڱ جو فيصلو ٻين جي آڏو ٿي رهيو هو! چوٿون تہ حڪايت جي آخر ۾ ڄاڻايل آهي تہ حجاج بالاخر محمد بن قاسم کي پنهنجي ڌيءَ جو سڱ انهيءَ شرط تي ڏيڻو ڪيو تہ جڏهن وڏو ٿيندو، تڏهن فارس ۽ هند تي حملا ڪري اهي ملڪ فتح ڪندو. اها اڳڪٿي بہ ڏيکاري ٿي تہ هي حڪايت محض هڪ افسانو آهي ۽ ان جا اندروني سقم ئي ان جي غير معتبر هئڻ لاءِ ڪافي ثبوت آهن.

پر وڏي ڳالھ هيءَ آهي تہ خود اهو بہ ثابت ڪونهي تہ حجاج کي ڪا ڌيءَ بہ هئي. ابن حزم، جو انساب عرب جو هڪ وڏو ڄاڻو ۽ ماهر آهي، تنهن پنهنجي ڪتاب ”جهمرت انساب العرب“ (ص 255) ۾ حجاج جي اولاد ۾ صرف چار پٽ ڄاڻايا آهن: محمد، عبدالملڪ، آبان ۽ سليمان.

حقيقت هيءَ آهي تہ حجاج البت پنهنجي ڀيڻ زينب کي اختيار ڏنو هو تہ محمد بن قاسم ۽ حڪم بن ايوب (بن حڪم ابن ابي عقيل) ۾هيءَ مان جنهن سان وڻيس تنهن سان شادي ڪري. محمد بن قاسم ان وقت فقط 17- ورهين جو هو ۽ حڪم وڏي عمر جو هو. زينب (غالباً پنهنجي عمر جي لحاظ سان) حڪم کي پسند ڪيو، جنهن سان حجاج سندس شادي ڪرائي (ڪتاب الاغاني، جلد 4، ص 27). مٿين وضاحت جي بنياد تي فتحنامي، توڙي فرشتي (جلد 4، ص 403) ۽ مير معصوم (تاريخ معصومي، فارسي ص 21) جن جو ماخذ پڻ فتحنامو آهي، جا بيان تہ محمد بن قاسم، حجاج جو ناٺي هو، ظاهراً غلط آهن.

هن سلسلي ۾ ضروري آهي تہ هت محمد بن قاسم جي شادي بابت فتحنامي جي ٻين حوالن جو بہ جائزو ورتو وڃي ۽ ان باري ۾ ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچجي. فتحنامي جي صفحي 201/ [186] تي ڄاڻايل آهي تہ ڏاهر جي قتل کان پوءِ سندس زال لاڏي گرفتار ٿي ۽ محمد بن قاسم، حجاج کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي اجازت گهري جنهن خليفي وليد کي سفارش ڪئي، ۽ آخر دارالخلافت مان حڪم

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

صادر ٿيو، ۽ محمد بن قاسم لاڏيءَ کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو. پڻ ڏسو صفحو 235/ [222].

هن حڪايت جو راوي هڪ مقامي ماڻهو ابو محمد هندي آهي، جنهن هيءَ ڳالهه ابو مسهر عابي (؟) نالي هڪ شخص کان ٻڌي، جو خود هڪ گمنام ۽ مبهم شخص آهي. ڪنهن بہ عربي ماخذ مان هن حڪايت جي ذري جيتري بہ تصديق نٿي ٿئي، بلڪ خود فتحنامي ۾ ئي لاڏي جي باري ۾ متضاد بيان آهن، جي هن حڪايت جي ترديد ڪن ٿا. مثلاً ص 201 تي خود لاڏيءَ جي زباني بيان ٿيو آهي تہ هو اسلامي لشڪر ۽ ڏاهر جي فوج واري جنگ ۾ لڙائيءَ جي ميدان ۾ گرفتار ٿي، مگر ص 220/ [205- 206] تي خود برهمڻ آباد جي مکيہ ماڻهن جي حڪايت موجب ڏاهر جي قتل بعد، لاڏي پنهنجي پٽ سان گڏ اچي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ پهتي ۽ قلعي جي حفاظت جو بندوبست ڪري مقابلي لاءِ تيار ٿي بيٺي، مگر اوچتو گرفتار ٿي. مطلب تہ فتحنامي جون اهي حڪايتون، جن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي ۽ جن جي عربي ماخذ مان ڪابہ تصديق نٿي ٿئي، سي غير معتبر آهن. محمد بن قاسم جو لاڏيءَ کي خريد ڪري نڪاح ۾ آڻڻ بہ محض افسانو آهي.

هاڻي سوال آهي تہ محمد بن قاسم ڪٿان شادي ڪئي؟ سندس بہ پٽ عمرو ۽ قاسم تاريخي حيثيت رکن ٿا. عمرو سنڌ جو گورنر ۽ مشهور منصوره جو باني هو، ۽ ياڻس قاسم سڄا سارا پندرهن سال بصره جو گورنر ٿي رهيو، جنهن جي معنيٰ تہ هو وڏو لائق هو ۽ سندس حڪمراني پبلڪ ۾ ڪافي مقبول هئي. هڪ خاص سبب اهوئي هو جو مشهور اُرجوزه گو شاعر رُوبه بن العجاج سندس مدح ۾ قصيدا چيا. رُوبہ پنهنجي هڪ ڊگهي اُجوزه (مطلع: ”قلت وقد اقصر جهل الأصوَر“، ڏسو ديوان روبه، ص 57- 63) جي مصرعن 193- 197 ۾ چوي ٿو:

193 مافِي غدٍ اِني امروٌ مِن معشرٍ،

194 يغدُونَ انصارَكَ يومَ النصر،

195 وَهُم عليٰ رَغمِ العُداةِ الزقر،

196 اخوَالُ اٰبائِڪَ في المجدِ الثرِي،

197 سعدُ بنِ زَيدٍ في الصمِيمِ الدَوسر.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(يعني تہ، آءٌ انهيءَ گروهہ مان آهيان جي هر ڏکئي ڏينهن تي تنهنجي دشمن خلاف آهن ۽ تنهنجا مدد گار آهن. اهو گروهہ ”سعد بن زيد“ قبيلي جي شير مردن جو آهي، جي تنهنجي خاندان جا ماماڻا وڏي شان ۽ مرتبي وارا آهن.)

هن شعر ۾ بہ ڳالهيون غور طلب آهن: (1) شاعر، ”سعد بن زيد“ قبيلي جو ذڪر ڪيو آهي جنهن جو هو پاڻ هڪ فرد آهي. هاڻي، شاعر روبه بن العجاج، وڏي قبيلي بنوتميم جي هڪ شاخ ”بنو سعد بن مالڪ بن سعد بن زيدمنات بن تميم" مان هو (ڏسو ابن حزم، الجمهرہِ ص 204: ۽ ابن دريد، الاشقاق ص 159). اهو پاڙو وري ”سعد بن زيد منات“ جي وڏي شاخ مان هو، جنهن ڪري شاعر اختصار طور صرف ”سعد بن زيد“ ڪري لکيو آهي. (2) شاعر چوي ٿو تہ هن قبيلي وارا سندس ممدوح قاسم جي خاندان جا ماماڻا آهن. سندس اصل الفاظ ”اخوال آبائڪ“ آهي يعني ”تنهن جي ابن جا ماماڻا“، جنهن جي معنيٰ تہ قاسم جي پيءُ، يعني محمد بن قاسم ۽ سندس پيءُ ڏاڏن جا ماماڻا آهن. انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ محمد بن قاسم جي وڏن جون شاديون بنوتميم جي هن پاڙي مان ٿيل هيون، ۽ انهيءَ رسم موجب غالباً خود محمد بن قاسم جي شادي بہ بنوتميم جي هن ساڳئي پاڙي مان ٿي هوندي. حقيقت ۾ هو بہ ائين، چاڪاڻ تہ مشهور محقق ۽ اديب خطيب تبريزي، شاعر روبه جي مٿئين اُرجوزه جي 195 ۽ 196 مصرعن جي سمجهاڻي ڏيندي لکي ٿو تہ: ابو محمد چيو آهي تہ مون سندس (شاعر روبه جي) ”س“ جي قافيہ واري قصيدي جي هڪ مصرع ڏٺي آهي، جنهن مان سندس مراد آهي تہ خود قاسم بن محمد جا ماماڻا بني سعد بن تميم منجهان آهن. ”بريد ان القاسم بن محمد له خوُولة في بني سعد بن تميم“ (حاشيہ ڪتاب تهذيب الالفاظ، ص 68). هت ”ابو محمد“ مان مراد مشهور عالم ”بن اِلسيرافي“ آهي، جنهن جي شاهدي بالڪل مستند سمجهڻ گهرجي. هن حوالي ۽ وضاحت مان ثابت ٿي چڪو تہ اسان جي محمد بن قاسم جي پٽ قاسم جا ماماڻا بنوتميم قبيلي جي بنو سعد (بن مالڪ بن سعد بن زيد منات بن تميم) پاڙي مان هئا، جنهن جي معنيٰ تہ محمد بن قاسم، بنوتميم جي انهيءَ خاندان مان شادي ڪئي هئي. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

123/ [94] حمزهِ بن بِـيض الحنفي هي شعر چيو: حمزهِ بن بيض اموي دؤر جي مشهور شاعرن مان هو ۽ محمد بن قاسم جو همعصر هو. سن 120 هه ۾ وفات ڪيائين. سندس سوانح لاءِ ڏسو الاغاني- جلد 15 ص 14- 26: الامدي، الموقلف و المختلف ص 100: الڪتبي، فوات الوفيات، 188x1: العسڪري، معانيه، 11x1: ابوحيان 185x3: ابن عساڪر 440x4: النويري 81x4، تاج العروس (بيض). حمزهِ جو هيءُ شعر مشهور آهي، ڏسو بلاذري، طبع يورپ ص 441، طبع مصر ص 428: ابن الاثير 282x4: اليعقوبي 307x2: ابن قتيبه، عيون الاخبار 229x1: المرزباني (پهرين مصرع جي مختلف روايت سان) ص 482. فتحنامي مطابق، حمزه هيءَ شعر محمد بن قاسم جي محاذ هند تي مقرري جي موقعي تي مبارڪباديءَ طور چيا، مگر بقول ابن الاثير (4- 282) حمزه اهي شعر محمد بن قاسم جي وفات حسرت آيات تي مرثيہ طور تي چيا. غالباً ابن الاثير جو قول صحيح آهي، چاڪاڻ تہ بلاذري (ص 440) پڻ محمد بن قاسم ۽ بين ثقفي خاندان جي فردن ڪي قيد ۽ ايذائي مارڻ جي ذڪر ڪرڻ بعد اهي شعر نقل ڪيا آهن. (ن-ب)

128/ [99] پوءِ.. محمد بن قاسم اتان ارمابيل ڏانهن روانو ٿيو: هن ڪان اڳ واري صفحي تي فقط ايترو چاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم مڪران پهتو. فتحنامي جي اها عبارت اڌوري آهي. بقول بلاذري (ص 436)، ”محمد بن قاسم (شيراز مان) مڪران ڏانهن روانو ٿيو ۽ اتي ڪافي ڏينهن ترسيو. ان بعد فنزبور (1)آيو ۽ اهو شهر فتح ڪيائين. پوءِ اتان ارمابيل ۾ آيو“. بلاذريءَ جي هن بيان مان ظاهر آهي تہ فتحنامي ۾ فنزبور يا پنجپور جي فتح جو ذڪر ڪٽل آهي. انهيءَ ڪري بلاذريءَ جي بيان جي روشنيءَ ۾، فتحنامي جي مٿئين عبارت ۾ ”اتان“مان مراد فنزبور يا پنجپور سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

128/ [100] (محمد بن هارون) جڏهن ارمابيل جي منزل تي پهتو تہ سندس عمر پوري ٿي... ڪيس اتي دفن ڪيائون: بقول بلاذري محمد بن هارون”ارمابيل جي ويجهو وفات ڪئي ۽ ڪيس قنبل ۾ دفن ڪيائون“. محقق بلاذري جو قول وڌيڪ صحيح سمجهڻ گهرجي. فتحنامي جي عبارت ڪي بلاذريءَ جي بيان سان هن طرح تطبيق ڏيئي سگهجي تہ ”ارمابيل جي منزل“ مان مراد علائقي ارمابيل جي ڪا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ايڊمن:امير عدنان

منزل آهي، جا شهر ارمابيل جي ويجهو هئي، جيئن ته بلاذري لکيو آهي. بلاذريءَ جو ”قنبل“ ساڳيو اهو شهر آهي جنهن کي عرب جاگرافي نويسن اڪثر ”قنبلي“ ڪري لکيو آهي. اسان جي خيال ۾ ”قنبل“توڙي ”قنبلي“ دراصل غالباً ”قنبيلو“ يعني ”پن ٻيلو“ آهي، جو غالباً شهر لسٻيلي رياست جي گادي ٻيلو (جو غالباً عربن جو ارمابيل يعني ارمن ٻيلو آهي) جي لڳو لڳ هو. هن وقت شهر ٻيلي جي هڪ طرف ”پير آري“ جو مقبرو ۽ زيارتگاهه آهي ۽ مقامي روايتن موجب اها ڪنهن اصحابي جي قبر آهي. ممڪن آهي ته محمد بن هارون جو نالو ”ابن هارون“ مان ”هارون“، ۽ زماني گذرڻ بعد اهو مقامي تلفظ يا غلطي سبب ڦري ”آري“ ٿيو هجي- والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

130/ [101] جهم بن زَحر الجُعفِي: سندس والد زَحر بن قيس الجعفي، ڪوفي جي شريف سردارن ۽ شهسوارن مان هو ۽ وڏو بليغ مقرر هو (ابن عساڪر، تاريخ ڪبير 5x 69). جنگ صفين ۾ حضرت علي رضہ سان گڏ هو (ابن عساڪر، ايضاً ۽ ڪتاب الصفين، ص 11). سندس فرزند به جملي شريف هئا (ابن عساڪر)، جن مان جهم بن زحر نهايت مشهور ٿيو. غالباً محمد بن قاسم جو همعصر هو، ۽ محمد بن قاسم جي سنڌ تي چڙهائيءَ کان اڳ، جڏهن محمد بن قاسم فارس جو گورنر هو، تڏهن جهم سندس خاص سپهه سالارن مان هو. سن 92 هه جي شروع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي هيڊڪوارٽر شيراز مان شهر ”ري“ جي فتح لاءِ تياريون ڪيون هيون، ۽ جهم بن زحر کي فوج سان اڳواٽ ري ڏانهن روانو ڪيو هئائين. مگر حجاج اوچتو محمد بن قاسم کي سنڌ جي محاذ جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ۽ جهم بن زحر کي به محمد بن قاسم وٽ واپس پهچڻ جو حڪم ڪيائين (بلاذري، ص 436). ابن زحر ان بعد سنڌ جي فتحن ۾ محمد بن قاسم سان شامل رهيو. فتحنامو ص [106]، [156]، [172] ۽[192]. غالباً سندس همت ۽ بهادري سبب محمد بن قاسم جي به ساڻس بي انتها محبت ٿي وئي. محمد بن قاسم ۽ جهم سنڌ جي فتحن ۾ مشغول هئا، جو اوچتو حجاج جو حڪم پهتو ته جهم کي خراسان جي محاذ ڏانهن بدلي ڪيو وڃي ته هو وڃي اتي جي ڪمانڊر قتيبه بن مسلم جي مدد ڪري.

طبري (127x2) هنن دوستن جي جدائي جو نهايت مؤثر لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

تہ: ”حمد (بن قاسم) جي جهم بن زحر سان نهايت محبت هئي، سو جڏهن جهم کانئس موڪلايو تہ محمد روئي چيس تہ: اي جهم! بس جدائي!!“ ۾-- جهم جواب ڏنو تہ: ”هائو. پلا ٻيو ڪو چارو ئي ڪونهي.“

---

(1) بلاذري جي ڇپيل تاريخ ۾ هن نالي جي پڙهڻي ”قنزبور“ آهي جا حقيقت ۾ ”فنزبور“ جي تحريف آهي. فنزبور يعني پنجپور، جو غالباً ساڳي انهيءَ جاءِ تي هو جتي موجوده ”پنجگور“آهي. (ن-ب)

جهم پوءِ وڃي خراسان محاذ جي مشهور ڪمانڊر قتيبه جي هٿ هيٺ پنهنجي نئين عهدي جي چارج ورتي. مگر محمد بن قاسم وانگر قتيبہ*کي پنهنجي سپهہ سالارن کي محبت سان گرويده ڪرڻ جو شايد گهٽ ڏانءُ هو. بهرحال جڏهن سليمان خليفو ٿيو ۽ قتيبه خلاف انتقامي ڪارروايون شروع ڪيائين تہ قتيبهبغاوت ڪئي. جنهن ۾ جهم سندس ساٿ ڪونہ ڏنو بلڪ شاهي فوجن جي اڳواٽي ڪري، قتيبہ جو مقابلو ڪيو ۽ قتيبه جي شڪست توڙي آخري گهيري ۽ قتل (سن 96 هه) جو مکيہ اڳواڻ جهم ئي هو (طبري 1296x2 -1297). جهم ان بعد خراسان جي ڪمانڊر يزيد بن مهلب جو مکيہ سپهہ سالار ٿي رهيو ۽ اتي جي جنگين، خاص طرح جرجان جي آخري فتح (سن 98 هه)، ۾ هن جو وڏو حصو هو (طبري 1319x2 ۽ 1330 -1333)، ۽ يزيد بن مهلب کيس جرجان جو گورنر مقرر ڪيو (ايضاً 1353x2). حضرت عمر بن عبدالعزيز رضہ کان پوءِ جڏهن يزيد بن عبدالملڪ خليفو ٿيو (سن 101 هه)، تڏهن خراسان جي اڳئين ڪمانڊر يزيد بن مهلب جي ساٿين خلاف انتقامي ڪارروايون شروع ٿيون، ۽ خراسان جي نئين ڪمانڊر ۽ وائسراءِ سعيد خُذينهجي حڪم تي ٻين سان گڏ جهم بن زحر کي بہ گرفتار ڪري قيد ڪيو ويو. آخر قبيله ”باهله“ جي هڪ آفيسر هن دلير مرد کي عذاب ڏيئي پورو ڪيو، جنهن تي سعيد هن شخص کي ڪافي ملامت ڪئي (طبري 1297x2). انهيءَ شخص جو نالو زبير بن نشيط هو ۽ سعيد خذينه هميشه چوندو هو

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

تہ زبير جو خدا خانو خراب ڪري جو هن جهم جهڙي مڙس کي چيچائي ماريو.
جهم جي موت تي مشهور شاعر ثابت قُطنه ازدي هيءُ شعر مرثيه طور چيا:

اَ تذهبُ اَيامِي ولم اِسق ترفِلا
وَ اَشياعه الكاس التي صبحوا جهما
ولم يُقرها السعديُ عمرَو بن مالكِ
فيُشعب من حوضِ ا لمنايا لها قِسما

ڏسو بلاذري، انساب العرب، طبع جيروسلم، 162x5. (ن-ب)

130/ [101] عطِية بن سعد العوفِي: عطية پڻ هڪ بهادر مرد هو ۽ محمد بن قاسم سان خاص محبت هئس. شروع ۾ عطية هڪ بغاوت ۾ حصو ورتو هو، جنهن ڪري حجاج جي انتقام جي ڊپ کان عراق ڇڏي فارس ڏانهن هليو ويو. اتي محمد بن قاسم گورنر هو ۽ حجاج جو ڪيس حڪم پهتو تہ عطيةکي چار سؤ دُرن جي سزا ڏئي. محمد بن قاسم، عطية کي حجاج جو حڪم ٻڌايو ۽ ڪيس سزا ڏنائين. (ڏسو طبري ”ذيل المذيل من تاريخ الصحابة و التابعين“ملحق في آخر تاريخ الطبري. 9424x3؛ ۽ شذرات الذهب 144x1). پر ان هوندي بہ عطية محمد بن قاسم کان منهن ڪين موڙيو، ۽ سنڌ جي فتح وقت سپهہ سالار طور ساڻس شامل رهيو ۽ سنڌ جي فتحن ۾ پوري بهادري سان حصو ورتائين. ڏسو فتحنامو ص [106، 156، 172 ۽ 192]. (ن - ب)

130/ [102] عبدالرحمان بن سُليم الكلبي: نهايت تجربيڪار سپهہ سالارن مان هو. ڏهہ سال اڳ، سن 82 هہ ۾ عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث خلاف”دَير الجماجم واري جنگ ۾ هو حجاج جي فوج جي ساڄي طرف (ميمنه) جو سپهہ سالار هو (ابن خلدون 49x3)، ۽ انهيءَ جنگ ۾ ئي ابن الاشعث کي پهريون دفعو شڪست آئي. عبدالرحمان وڏو بهادر هو ۽ بهادرن جو قدردان هو. هڪ دفعي مشهور سپهہ سالار مهلب وٽ آيو ۽ سندس نوجوان پٽن کي سوار ٿيندو ڏٺائين تہ سندس همت ۽ طاقت جي تعريف ڪيائين. قال: اَنس الله الاسلام بتلاحقكم- اما والله لئن لم تكونوا اسباط نبوة، انكم لاسباط ملحمة(جاحظ، البيان والتبيين 61x2 ۽ ابن خلڪان، الوفيات 266x2). عبدالرحمان، اموي گهراڻي جو هڪ وفادار آفيسر هو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

حضرت عمر بن عبدالعزيز جي وفات بعد جڏهن يزيد بن عبدالملڪ خليفو مقرر ٿيو، تڏهن عبدالرحمان کي خراسان جو گورنر مقرر ڪيائين، پر ان وقت هن نئين خليفي جي خلاف هر طرف کان بغاوت ٿي، جنهن ڪري عبدالرحمان عرض ڪيو تہ ”تنهنجي دشمن سان مقابلو ڪرڻ مون کي خراسان جي گورنري کان وڌيڪ پسند آهي. مون کي پاڻ يزيد بن المهلب (باغي) جي مقابلي واري فوج ۾ جڳهہ ڏي“ (طبري 3x188- 1389). ان بعد عبدالرحمان غالباً باغي يزيد بن المهلب جي مقابلي لاءِ شاهي فوج جي ڪمانڊر مسلمه بن عبدالملڪ جو سپهہ سالار ٿي رهيو ۽ ان جي وڏي مدد ڪيائين. اهوئي خاص سبب هو جو، جڏهن ” مسلمة بن عبدالملڪ، يزيد بن المهلب جي مقابلي کان فارغ ٿيو ۽ کيس عراق جو وائسراءِ مقرر ڪيو ويو، تڏهن عبدالرحمان بن سليم الڪلبي کي بصره جو گورنر مقرر ڪيائين“ (ابن خلدون 3x80).

130/ [102] سفيان بن اَلاَبرَد: سفيان پڻ ”الڪلبي“ هو، يعني بنو ڪلب قبيلہ مان هو ۽ نهايت پختہ مشق ۽ دلير سپهہ سالار هو، جنهن خليفي عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ ”خارجين“ سان زبردست جنگيون ڪيون. سن 76 ۾ جڏهن شبيب خارجي، حجاج کي جنگ ۾ شڪست ڏيئي ڀڄايو، تڏهن خليفي عبدالملڪ، سفيان کي چار هزار فوج ڏيئي روانو ڪيو ۽ هن موت کي منهن ڏيئي شبيب جو مقابلو ڪري کيس شڪست ڏني (المسعودي، مروج الذهب، طبع پئرس،5x321-322 ابن خلدون، 3x156-157 ۽ 159). ان بعد سفيان، حجاج جو چونڊ ڪمانڊر ٿي رهيو، جنهن کيس وڏي لشڪر سان طبرستان طرف، خارجين جي اڳواڻ قطري بن الفجاعت ۽ سندس ساٿين جي مقابلي لاءِ موڪليو. سفيان انهن سان مقابلا ڪري، کين ماري مات ڪيو. ان بعد دماوند ۽ طبرستان ۾ داخل ٿي اتي طاقت مضبوط ڪيائين ۽ اتيئي رهيو، تان جو ”دَيرجماجم“ واري جنگ کان ڪجهہ اڳ حجاج اتان کيس فارغ ڪيو (ابن خلدون 3x161). جنگ ”ديرجماجم“ ۾، جا حجاج ۽ باغي ڪمانڊر عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث جي وچ ۾ لڳي، سفيان حجاج جي لشڪر جي پيادل فوج جو سپهہ سالار هو (ابن خلدون 3x49). ظاهر آهي تہ سن 76هہ کان وٺي سفيان فوجي سپهہ سالار ٿي رهيو هو ۽ سن 92هہ ۾ جڏهن کيس حجاج محمد بن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

قاسم جي فوج سان موڪليو، ان وقت ڪيس سورهن سالن جي فوجي سپهه سالاري جو تجربو هو ۽ نهايت سخت جنگين ۾ بهرو وٺي چڪو هو. (ن-ب)

130/ [102] قـطـن بن بُـرَڪ الِـڪـلابـِي: فتحنامي ۾ هن نالي جي اهائي پڙهڻي آهي، مگر ابن عساڪر جي"التاريخ الڪبير" (390x 4) ۾ "قطن بن مدرڪ الڪلابي" لکيل آهي ۽ ڄاڻايل آهي تہ: "حجاج (پنهنجي سؤٽ) حڪم بن ايوب ثقفي کي بصره جو گورنر مقرر ڪيو هو، پر جڏهن (عبدالرحمان) ابن الاشعث بغاوت ڪئي (سن 81 هه) تڏهن ڪيس معزول ڪري قطن بن مدرڪ الڪلابي کي سندس جاءِ تي مقرر ڪيائين." غالباً هن بغاوت واري نازڪ وقت ۾ ئي قطن، حجاج جي وڏي مدد ڪئي. ڇاڪاڻ تہ فتحنامي ۾ هن جاءِ تي خود حجاج جا پنهنجا لفظ آهن تہ "قطن اسان کي مشڪلات ۾ مدد ڪئي آهي، ۽ عزت جو لائق ۽ راستگو آهي.... ۽ حجاج جو هميشہ مددگار رهيو آهي." (ن - ب)

130/ [104] جراح بن عبدالله: غالباً جراح بن عبدالله الحڪمِي، جو بعد ۾ هڪ مشهور ڪمانڊر ٿيو، ۽ خليفي يزيد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ آرمينا ۾ فتحون ڪيائين. خليفي عمر بن عبدالعزيز ڪيس پنهنجي عهد ۾ خراسان جو وائسراءِ مقرر ڪيو- ڏسو بلاذري، فتوح البلدان ص 202، 206، ۽ 426- 427. (ن- ب)

131/ [103] عـُدَيل بن فـرخ: يعني العـُدَيـل بن الـفرخ (بن معين بن اَسوَد بن عـمرَو بن جابر بن ثـعلبـ* سُمـي بن العـُڪابت) العِجلِي جو "بنو عِـجل" قبيلي جو مشهور شاعر هو (ابن حزم، الجمهرهِ ص 295، ۽ ابن دريد، الاشتقاق ص 208) ڪنهن سبب سان هن شاعر ۽ حجاج جي وچ ۾ اڻبڻت ٿي، جنهن تي عديل سندس هجوَ ۾ ڪي شعر چيا. ان بعد آخرڪار هو حجاج جي هٿ چڙهي ويو ۽ ڪيس مارايائين ٿي جو هن پنهنجا حجاج جي تعريف ۾ ڪي اڳيان چيل شعر پڙهيا، جنهن تي حجاج معافي ڏنس (البيان والتبيين، طبع مصر 1345/ 1926، جلد 1 ص 247). "نقائض جرير والفرزدق" ۾ هڪ جاءِ (نمبر 646) تي جنگ "ذوقار" جي باري ۾ سندس شعر نقل ٿيل آهن، ۽ ٻيءَ جاءِ (نمبر 1090) تي مالڪ بن مسمع متعلق سندس مدحيه شعر ڏنل آهن. (ن-ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

132/ [104] منجنيق.... جنهن جو نالو ”عروسڪ“ هو: بلاذري (فتوح البلدان ص 437) هن منجنيق جو نالو ”عروس“ لکيو آهي. (ن-ب)

134/ [106] نُباته بن حَنظَلة ڪِلابِي: نباته به هڪ چونڊ شهسوارن مان هو، جنهن کي حجاج، محمد بن قاسم جي لشڪر سان گڏي موڪليو هو. ڏسو فتحنامو ص 207/ [192]. نباته نه صرف هڪ قابل سپهه سالار هو، مگر سياست جو به ڄاڻو هو. فتحنامي جي حوالن مان ظاهر آهي ته نباته ديبل (ص 141)، سيوستان (ص 148) ۾ ڏاهر سان دوبدو لڙائي ڪئي (ص 176، 207، 216)، ۽ برهمڻ آباد وارين جنگين ۾ وڏو حصو ورتو، ان کان سواءِ محمد بن قاسم طرفان مقامي حاڪمن سان سياسي صلح قائم ڪرڻ ۾ وڏو ڪم ڪيائين (ص 148، 155، 159). نباته پوءِ اموي دؤر جي آخر ۾ مروان بن محمد جي ڏينهن ۾، شاهي فوجن جو هڪ مکيه سپهه سالار هو. تقريباً 128 هه ۾ مروان بن محمد جي ڪمانڊر ان چيف. يزيد بن عمر بن هُبَيره کيس باغي سليمان بن حبيب بن المهلب جي مقابلي لاءِ موڪليو ۽ هن کيس وجي شڪست ڏني (اليعقوبي 2x 407). ان بعد يزيد بن عمر، نباته کي جرجان جوگورنر مقرر ڪيو، ۽ هو اتي رهيو، تان جو بنو عباس جي پارٽي زور ورتو ۽ ابو مسلم خراساني، خراسان جي گورنر نصر بن سيار کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ پنهنجي سپهه سالار قحطبه بن شبيب کي زبردست لشڪر سان سن 130 هه ۾ جرجان ڏي موڪليائين. نباته انهيءَ جنگ ۾ ڇهه هزار ماڻهن سان مارجي ويو (المسعودي، التنبيهه والاشرف، ص 327، طبري 2x6- 2003). (ن- ب)

134/ [107] ڀهريون ڀهريون ماڻهو جيڪو قلعي تي چڙهيو، سو (شهر) ڪوفه جو صعدي بن خريمه هو: جو ماڻهو اول ديبل جي قلعي تي چڙهيو، تنهن جو نالو مؤرخ بلاذري ڪونه ڏنو آهي،البت هو لکي ٿو ته ڀهريون ماڻهو جو قلعي تي چڙهيو سو ڪوفه جو رهاڪو هو ۽ ”بنو مراد“ قبيلي مان هو. بلاذريءَ جي اصل عبارت هيءُ آهي: وَكانَ اوَّلـُهـُم دارَجـُل مِـن مُـراد مِـن اَهلِ الـكـُوفـهِ (فتوح البلدان، 425). هن عبارت تي غور ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته شايد فتحنامي جي اصلي ماخذ جي عربي عبارت صاف نه هئي، ۽ فارسي مترجم علي ڪوفي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

غالباً ”صعودا رجل من“ جي لفظن کي ماڻهوءَ جو نالو سمجهي ”صعدي بن خريم“ لکيو آهي- والله اعلم باالصواب.(ن-ب)

134/ [107] عجل بن عبدالملڪ بن قيس الدمني: هن نالي جي آخري نسبت فتحنامي جي جملي نسخن ۾ صاف لکيل ناهي ۽ انهيءَ ڪري مبهم آهي (ڏسو حاشيہ ص 134). البت ص 149 تي غالباً هن ساڳئي شخص جي پيءُ عبدالملڪ بن قيس بابت ڄاڻايل آهي تہ هو ”آلِ جارود“ مان هو. جيئن تہ ”آلِ جارود“ (يعني جارود جو اولاد) وارا ”عبدالقيس“ قبيلي مان هئا ۽ انهيءَ ڪري انهن جي نسبت ”العبدي“ هئي، انهيءَ ڪري شايد هيءَ مبهم لفظ ”الدمني“ بہ شايد دراصل ”العبدي“ آهي. (ن-ب)

135/ [107] مهراڻ نديءَ تي انهيءَ جاءِ وٽ پهتو... [جا]ايرندينءَ مهراڻ جي طرف(يا مهراڻ جي ايرندي طرف) آهي: اصل فارسي عبارت هن طرح آهي: بجوي مهران رسيد بموضع... از جانب شرقي مهران 01 هہ. هن عبارت ۾ ”از جانب شرقي“ جي سڌي لفظي معنيٰ ”(مهراڻ جي) ايرندي“ ٿيندي، جنهن جو مطلب تہ ديبل جو حاڪم ”ڄاهين“، ديبل جي قلعي مان، جو مهراڻ جي الهندي طرف هو، پڇي نڪتو ۽ آخرڪار مهراڻ ٽپي درياءَ جي ايرندي طرف ڪنهن مقام وٽ اچي پهتو. مگر مؤرخ بلاذري (فتوح البلدان ص 442) سنڌ جي گورنر جنيد جي فتحن جي سلسلي ۾ ”بطيحة الشرقي“ جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾”الشرقي“ اسم خاص طور استعمال ٿيل آهي ۽ اسان جي خيال ۾ ان جي مراد”ايرندين مهراڻ“ آهي يعني ”مهراڻ جي ايرندين شاخ“. انهيءَ اعتبار سان، فتحنامي ۾ هن جاءِ تي اصل عبارت غالباً ”بجانب مهران الشرقي“ هئي، جنهن جو فارسي ترجمو ”ازجانب شرقي مهران“ ڪيل آهي. ان جو سنڌي ترجمو اصل عبارت جي لحاظ سان ”ايرندينءَ مهراڻ جي طرف“ وڌيڪ ٺهڪندڙ نظر اچي ٿو، ڇاڪاڻ تہ عبارت جي شروع ۾ پڻ ”جوئي مهران“ جا الفاظ آهن جنهن جي معنيٰ (بر تقدير ”مهراڻ جي جوءِ“) ٿيندي، ”مهراڻ ندي جي هڪ شاخ“ جا مرڪزي مهراڻ کان الڳ سمجهڻ گهرجي- والله اعلم باالصواب. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

135/ [107] ”ڪارمتي“ يعني ”ڪاري مٽي.“ ”ندمتي“ يعني ”گل سيمين“: اسان جي خيال ۾ فتحنامي جا اصلي لفظ صرف ”ڪارمتي“ ۽ ”ندمتي“ آهن، جن جي تشريح فارسي مترجم طرفان آهي. تنهن ڪري فارسي مترجم ”ڪارمتي“جي معنيٰ ”گِل شور“ (يعني ”ڪاري مٽي“) ۽ ”ندمتي“ جي معنيٰ ”گِل سيمين“ (يعني ”چانديءَ جهڙي يا سفيد“) ڪئي آهي ۽ سنڌي ترجمو بہ انهيءَ لحاظ سان ڪيو ويو آهي. پر جيڪڏهن ”ڪارمتي“ جي معنيٰ ”گِل شور“ يا ڪاري مٽي آهي تہ ”ندمتي“ جي معنيٰ ”نديءَ جي مٽي“ يعني ”مٺي مٽي“ ٿيڻ گهرجي ۽ انهيءَ لحاظ سان فارسي ترجمي ۾ بہ ”گِل سيمين“ جي بدلي ”گِل شيرين“ هجڻ کپي. ٻئي لحاظ سان وري جيڪڏهن ”ندمتي“ جو ترجمو ”گل سيمين“ يعني (درياءَ جي ڇيڪي) ”چانديءَ جهڙي يا سفيد مٽي“ ڪيو ويو آهي تہ ”ڪارمتي“ ان جو ضد ”ڪاري (ڪلراٺي) مٽي“ هئڻ گهرجي. (ن-ب)

136/ [109] حُميدُ بن وَدَاع النجدي: مگر صحيح نالو ”حُميد بن وَدَاع البحرِي“ آهي. ڏسو هيٺ، نوٽ ص 318/ [217]. (ن-ب)

137/ [110] برهمڻآباد قديم: يعني سنڌ جو اصلي قديم شهر برهمڻ آباد، جو محمد بن قاسم جي فتحن کان اڳ سنڌ ۾ موجود هو. ان بعد اسلامي دؤر حڪومت ۾ محمد بن قاسم جي پٽ عمرو سنڌ ۾ ”منصوره“ جو نئون شهر”برهمڻاباد“ کان ڇهن سنگن جي مفاصلي تي ٻڌايو، جنهن کي پڻ مقامي ماڻهو”برهمڻاباد“ سڏڻ لڳا. جيئن تہ فتحنامي جو هيءُ تاريخي احوال اٽڪل 3- صدي هجري ۾ لکيو ويو ۽ ان وقت صرف ”منصوره“ يا (مقامي ماڻهن جي اصطلاح ۾ ڄمڻ) ”برهمڻاباد نئون“ موجود هو، انهيءَ ڪري تاريخي وضاحت لاءِ محمد بن قاسم جي فتح واري اصلي برهمڻ آباد کي ”برهمڻاباد قديم“ جي نالي سان سڏيو ويو. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو مٿي ص 276، 275، 274. (ن - ب)

137/ [111] (محمد بن قاسم جو ارمابيل ۾ منزل ڪرڻ): هيءُ عنوان ۽ هيٺ ڏنل بيان تہ ”محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل جي لڙائي جو ارادو ڪيو“، بلڪل بي موقعي ۽ بي معنيٰ آهي.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

پهريون ته، هيءُ بيان بغير سند جي ڏنل آهي. ٻيو ته، هن کان اڳ (ص 129-128) تي تفصيل سان بيان ٿي چڪو آهي ته محمد بن قاسم مڪران مان ٿيندو، ارمابيل آيو ۽ اهو شهر فتح ڪيائين (ص 129). ان بعد ارمابيل کان اڳتي ديبل ڏانهن روانو ٿيو (ص 129). مؤرخ بلاذري به صاف طور لکيو آهي ته محمد بن قاسم اول ارمابيل فتح ڪري ان بعد اتان ديبل ڏانهن روانو ٿيو (فتوح البلدان، ص 436).

انهيءَ ڪري ديبل فتح ڪرڻ بعد وري ارمابيل جي لڙائي لاءِ تياري ڪرڻ بي معنيٰ آهي. تيون ته، هيٺ 1-141/ [115] صفحن تي نباته بن حنظلة (جو محمد بن قاسم سان گڏ هو) جي زباني مان صاف ظاهر آهي ته محمد بن قاسم ديبل کان سيسم جي رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن روانو ٿيو. انهن واضح دليلن جي بنياد تي هيءَ عنوان ۽ بيان بلڪل بي موقعي آهي ۽ غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم جو وڌايل آهي.

تي سگهي ٿو ته اصل لفظ صرف ايترا هجن ته: ”پهريائين محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل رستي نيرون ڪوٽ ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو، مگر پوءِ اهو ارادو ترڪ ڪيائين، ۽ اجا ديبل ۾ ئي منزل انداز هو جو ڪيس راجا ڏاهر جو خط پهتو، جو هن ڏانهنس لکيو هو.“ ٿي سگهي ٿو ته اول محمد بن قاسم ارمابيل رستي نيرون ڪوٽ (جو غالباً حيدرآباد واري جاءِ تي هو) ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو هجي، ڇاڪاڻ ته: (1) ارمابيل فتح ٿي چڪو هو ۽ مڪران جون اسلامي فوجون سندس وڌندڙ لشڪر لاءِ پشت پناهه ٿي سگهيون ٿي. (2) ارمابيل يا ارمن ٻيلي جو رياست لسٻيلي ۾ موجوده شهر ٻيلي جي آسپاس هو، اتان شاهه بلاول واري لڪ ذريعي ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد ڏانهن ڪوهستاني علائقي واروگس، بمقابلي ديبل کان ڏاهر جي سنڌ واري علائقي مان سڌو نيرون ڏانهن ويندڙ رستي کان نسبتاً وڌيڪ محفوظ سمجهيو ويو هجي.

بهر حال اهڙي گمان لاءِ توڙي فتحنامي جي هن عنوان ۽ بيان لاءِ ڪابه تاريخي سند موجود ڪانهي. (ن-ب)

138/ [111] هن کان اڳ ۾ ٻئي هڪ جي متي ۾ پڻ اهڙو غرور پيدا ٿيو هو.... ۽ الحڪم بن ابي العاص پڻ انهيءَ جي بيعت ڪئي هئي: اهي لفظ ڏاهر پنهنجي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

خط ۾ محمد بن قاسم ڏانهن لکيا. سندس مراد آهي ته تو (محمد بن قاسم) کان اڳ پڻ هڪ شخص هن طرف حملي جو خيال ڪيو هو ۽ الحڪم بن ابي العاص پڻ انهيءَ جي بيعت ۾ هو.

ڏاهر، محمد بن قاسم کان گهڻو وقت اڳ جي ڳالهه تو ڪري ۽ انهيءَ ڪري غالباً انهيءَ سپهه سالار جو نالو ذهن ۾ ڪونه هئس. البت الحڪم بن ابي العاص جي ذڪر مان ظاهر آهي ته ڏاهر جو اشارو غالباً ديبل تي عربن جي پهرئين حملي جو آهي. تاريخ مان ثابت آهي ته انهيءَ حملي جو خيال بحرين ۽ عمان جي گورنر عثمان بن ابي العاص الثقفي، حضرت عمر جي خلافت ۾ سن 15 هه (37- 636ع) ۾ ڪيو. سندس ڀاءُ الحڪم بن ابي العاص سندس بيعت ۾ هو جنهن ڪي سمنڊ ذريعي ٺاڻي ۽ ڀروچ ڏانهن روانو ڪيائين. ۽ پنهنجي ٻئي ڀاءُ المغيره کي ديبل ڏانهن روانو ڪيائين (بلاذري، فتوح البلدان ص 431- 432: پڻ ڏسو فتحنامو ص 97- 98).

مٿين تاريخي حقيقت جي بنياد تي جنهن شخص کي سڀ کان پهرين ديبل تي حملي جو خيال پيدا ٿيو، سو بحرين ۽ عمان جو گورنر عثمان بن العاص الثقفي هو. مگر هو پاڻ سياست جو تير ڪٽي ڪونه آيو، جيئن ڏاهر جي خط ۾ بيان ٿيل آهي، بلڪ پنهنجي ڀائرن کي ٺاڻي، ڀروچ ۽ ديبل ڏانهن موڪليائين. ساڻس سندس ڀاءُ الحڪم بن ابي العاص جي بيعت هئي ۽ نه ”ابي العاص بن الحڪم“جي، جيئن فتحنامي جي اصل متن ۾ آهي (ڏسو حاشيه 1- ص 138). ان کان سواءِ خود الحڪم بن ابي العاص ديبل تي ڪونه ڪاهيو هو، بلڪ سندس ڀاءُ المُغِيره بن ابي العاص ديبل تي چڙهائي ڪئي هئي، پڻ المغيره ديبل ۾ مارجي ڪونه ويو، جيئن ڏاهر پنهنجي خط ۾ لکيو آهي. ڏاهر جو هيءُ بيان فتحنامي جي شروعاتي روايت [ص 97- 98] مطابق آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته المغيره ديبل واري جنگ ۾ مارجي ويو، حالانڪ تاريخي اعتبار سان اهو غلط آهي. ڏسو مٿي نوٽ، 104/ [71].

آخر ۾ هيٺ (ص 138) هن ساڳئي خط ۾ ڏاهر، محمد بن قاسم کي لکي ٿو ته:”پاڻ کي غرور جي خواب ۾ مبتلا نه ڪر، نه ته تنهنجي عاقبت به اها ٿيندي جا بديل

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

جي ٿي.“ هن فقري مان گمان نڪري ٿو ته متيون شروع وارو اشارو به شايد ٻُدَيل ڏانهن ئي هجي. مگر جي ائين هجي ها ته ڏاهر به سندس نالو ڪٽي ها. ٻيو ته ”الحڪم بن ابي العاص“ جو ٺورو ڪي گهٽو تعلق ديبل تي سن 25 هجري واري حملي سان هو ۽ نه ٻُدَيل واري حملي سان، جو حجاج جي ايامڪاريءَ ۾ سن 75 ھ کان بعد ۾ واقع ٿيو. البت جيڪڏهن فتحنامي جي اصلي پڙهڻي ”ابو العاص بن الحڪم“ تسليم ڪجي ۽ چئجي ته ابو العاص متئين الحڪم جو پٽ هو، جو ٻُديل سان جنگ ۾ شامل هو، ته البت اها ڳالھ نهي سگهي ٿي. مگر ابو العاص بن الحڪم جو حوالو ڪنهن به عربي ماخذ ۾ نظر نٿو اچي. (ن-ب)

141/ [115] ساڪري جو نارو: اصل فارسي متن ۾ ”نالہ سانڪره“ جنهن جون ٻيون پڙهڻيون ”ساڪر“، ”نالہ سانڪره“ ۽ ”دهند ساڪره“ آهن (ڏسو حاشيہ- 1، ص 141). ”ساڪره“ جو لفظ هن وقت به ”ميرپور ساڪري“ جي نالي ۾ موجود آهي، يعني ته اها ميرپور جا ”ساڪره“ جي ايراضيءَ ۾ آهي. انهيءَ لحاظ سان ”نالہ ساڪره“، جنهن جي ذريعي محمد بن قاسم نيرون ڏانهن جنگي سامان سان ڀريل ٻيڙيون روانيون ڪيون، غالباً ”ٻگهياڙ ڦاٽ“ آهي، جو ان وقت اجا نئڊڙو واهڙ هو. پڻ ڏسو متي نوٽ ص 268. (ن-ب)

144/ [118] انهيءَ جاءِ وٽ پهتو جنهن کي موج ٿا چون: يعني محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ مان سيوستان ڏانهن روانو ٿيو ۽ سڀ کان پهرين "موج" وٽ پهتو، جا نيرون ڪوٽ کان ٽيهن فرسنگن تي هئي. لغت جي لحاظ سان ”موج“ معنيٰ تڪو وهنڌڙ پاڻي، جنهن مان گمان نڪري ٿو ته غالباً محمد بن قاسم ڪنهن”نئن“ وٽ پهتو، جا برسات سبب وهي رهي هئي. نيرون ڪوٽ ۾ محمد بن قاسم دعا گهري هئي جنهن تي گهڻي برسات پئي هئي (ص 142). ان مان ظاهر آهي ته چوماسي جي مند شروع ٿي چڪي هئي. اڳتي هيٺ بيان مان ظاهر آهي ته ”موج“وٽان رواني ٿيڻ بعد محمد بن قاسم سڌو سيوستان (سيوهڻ) جي قلعي وٽ وڃي پهتو، ۽ هن موج وٽ ئي اتي جا شمني (ٻڌ ڌرم جا زاهد) گڏجي وٽس آيا ۽ ساڻس صلح جو پڪو عهدنامو ڪيائون.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

مؤرخ بلاذري هن موقعي بابت لکي ٿو تہ: محمد بــن قاسم، ”مهراڻ جي اوريان هڪ نهر کي عبور ڪيو، ۽ (اتي) سربيدس جا شمني وٽس آيا ۽ ساڻس صلح ڪيائون“ (فتوح البلدان ص 438). پڻ مؤرخ اليعقوبي (327x2) جو بيان آهي تہ محمد بن قاسم ”مهراڻ جي اوريان سنڌ جي هڪ نهر ٽپيو ۽ (اتان) سهبان (سيوهڻ) ڏانهن روانو ٿيو.“

بلاذري ۽ يعقوبي جي هنن حوالن جي فتحنامي جي عبارت سان پوري مطابقت آهي، ۽ ظاهر آهي تہ فتحنامي جي ”موج“ هنن مؤرخن جي ”نهر“ آهي. ٻئي مؤرخ، الهندي طرف ممالڪ اسلاميہ مان لکندي چون ٿا تہ: اها ”مهراڻ جي اوريان“ آهي ، جنهن جي معنيٰ تہ مهراڻ کان الهندي طرف هئي.

سنڌ جي جاگرافيءَ تي نظر ڪندي معلوم ٿئي ٿو تہ حيدرآباد (جتي غالباً قديم نيرون ڪوٽ هو) ۽ سيوهڻ جي وچ تي الهندي طرف واري ڪوهستاني ايراضيءَ ۾ سنڌونديءَ جي ڪنهن بہ شاخ جو هئڻ ممڪن ناهي. محمد بن قاسم کان اڳ يا پوءِ جي تاريخ مان بہ هن خِطي ۾ اهڙي ڪنهن الهندين شاخ جو ثبوت نٿو ملي. جيڪڏهن هن خطي ۾ مهراڻ جي الهندي طرف ڪا نهر تي سگهي ٿي تہ اها ڪا نئن ئي هوندي، ۽ فتحنامي جو لفظ ”موج“ انهيءَ دليل تي پڌرو شاهد آهي.

سنڌ جا ميد غالباً سنڌ جي ساموندي پٽي جا ميربحر هئا. هاڻوڪو لفظ ”ميہ“شايد ”ميد“ جي بدليل صورت هجي. اجا تائين ڪاري طرف حقارتاً چوندا آهن تہ ”تون ڪو ميد آهين“ يا ”تون ڪو مـيہ آهين“ يا ”تون ڪي مي آهين."

ڪراچي کان ويندي ڪيٽي بندر تائين، هن وقت انهن ماڻهن ۾ ”نڪامره“ يا ان جي بدليل تلفظ وارو ڪنهن بہ قبيلي جو نالو نٿو ملي. البت تحفة الڪرام جي هڪ حوالي مان (جيڪڏهن اهو سچو آهي) معلوم ٿئي ٿو تہ ”نڪامره“ قوم ٻارهين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ تائين موجود هئي. مير علي شير قانع لکي ٿو تہ: شاهجهان بادشاه پنهنجي شهزادگيءَ واري وقت ۾ جڏهن پنهنجي والد جهانگير بادشاه کان کاوڙجي ٺٽي ۾ آيو، تڏهن نواب شريف خان (شرفا خان؟) ۽ ڪڪرالي جي ڄام سندس مخالفت ڪئي، مگر ڏاراجا جي راڻي، ”نڪامره قوم“،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

۽ حمل جت سندس مدد معاونت ڪئي. انهيءَ ڪري تخت تي ويهڻ بعد شاهجهان، نواب امير خان کي سن1037 ھ ۾ ٺٽي جو نواب مقرر ڪيو، ته ساڻن سهڻو سلوڪ ڪري ۽ ڪين نوازي (تحفة الڪرام، مطبع ناصري، دهلي، 3 95x).
جيڪڏهن يارهين صدي هجريءَ ۾ به ”نڪامره“ قوم موجود هئي، ته انهيءَ حالت ۾ هن وقت ان قوم جي ماڻهن جو باقي هئڻ ڪافي ممڪن آهي، البت اهو قومي نالو غالباً متروڪ ٿي ويو آهي. ساموندي پٽي خواه لاڙ جي ماڻهن جون اوڙڪون جي اسان کي معلوم ٿي سگهيون آهن، سي هي آهن: لاڙ، وَنگرا، ڏبلا (ڏبي ڏاراجا جا اصل رهاڪو)، هُولاٽي، ليلگاٽي، ماڇي، جوباٽيا، ٽانديا، ولهاري، هوڙائي، ڊوڪي، ڪڏائي، گجاڙيا، سوڍائي، پکيڙا، ٽيٻائي، پاٽاري، نوري، ڊورائي وغيره، مگر نڪامره جو نالو ڪتان به معلوم نه ٿي سگهيو آهي. (ن-ب)
120/ [90] اها عورت بني عزيز (يا نبي عزيز) قبيلي مان هئي: هن نالي وارو قبيلو ڪنهن به عربي ڪتاب ۾ نظر نٿو اچي. بقول بلاذري (فتوح البلدان ص 435)، هيءَ عورت [بني يربوع] قبيلي مان هئي. مؤرخ بلاذريءَ جو قول وڌيڪ وزنائتو آهي. (ن-ب)
123/ [94] محمد بن قاسم، جو سندس چاچي جو پٽ ۽ پڻ ناني هو ۽ حجاج جي ڌيءَ سندس گهر ۾ هئي: هيءُ سچو بيان حقيقت جي خلاف آهي. نه محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ هو، نڪي هو حجاج جو ناني هو، ۽ نڪا حجاج جي ڪا ڌيءَ ئي سندس گهر ۾ هئي.
(1) اول ته ابوعقيل جي آڪهه جي هيٺين شجري کي ڏسڻ گهرجي:

مٿئين شجره مان ظاهر آهي ته محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي (محمد) جو پٽ ناهي، مگر حجاج جي چاچي (محمد) جي پٽ (قاسم) جو پٽ آهي.
فتحنامي جي فارسي عبارت هن طرح آهي: ”محمد قاسم پسر عم اوبود.“ هتي ”پسرعم“ ترجمو آهي عربي لفظ ”ابن عم“ جو. عربيءَ ۾ چاچي جي پٽ خواه پوٽي يا پڙ پوٽي کي ”ابن عم“ چئي سگهجي ٿو، مگر ان اصطلاح جو فارسي ترجمو، پڙهندڙن لاءِ غلط فهمي پيدا ڪري سگهي ٿو. انهيءَ ڪري اسان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

سنڌي ترجمي جي متن ۾ وضاحت لاءِ ”سنڌس چاچي [جي پٽ] جو پٽ“ ڪري لکيو آهي.

(2) زير بحث صفحي تي محمد بن قاسم کي حجاج جو ناني ڄاڻايو ويو آهي ۽ لکيو ويو آهي ته حجاج جي ڌيءَ سنڌس گهر ۾ هئي. مگر ص 205/ [190] تي ”حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي حڪايت“ ڏني ويئي آهي، جا غور طلب آهي. حقيقت ۾ اها محض هڪ ”حڪايت“ آهي ۽ هر حوالي کان غير معتبر.

اول ته هن حڪايت جي روايت ضعيف آهي، ۽ بني تميم جي ڪنهن نامعلوم شخص ڏانهن منسوب آهي، جنهن يزيد بن ڪنانه کان نقل ڪئي آهي. خود يزيد بن ڪنانه جو نالو ڪٿي به راوين جي قطار ۾ نظر نٿو اچي. ٻيو ته هن حڪايت ۾ محمد بن قاسم جو حجاج کان وري سنڌس ڌيءَ گهرڻ ۽ حجاج جو ڪاوڙ جي هر ٻيري لکڻ سان سنڌس پڳ ڍاهڻ، محمد بن قاسم جي بلند اخلاق جي خلاف آهي. ان کان سواءِ حجاج جي مشهور غصي ۽ ڪاوڙ آڏو محمد بن قاسم (جو ان وقت اڃا هڪ ڇوڪرو هو) جي مجال نه هئي، جو وري انهيءَ ڳالهه تي زور ڏي. ٽيون ته هن حڪايت جو راوي چوي ٿو ته آءٌ ان وقت حجاج وٽ وينو هئس ۽ هي سڀ تماشو ڏسي رهيو هئس. گويا حجاج جي ڌيءَ جو سڱ جو فيصلو ٻين جي آڏو ٿي رهيو هو! چوٿون ته حڪايت جي آخر ۾ ڄاڻايل آهي ته حجاج بالاخر محمد بن قاسم کي پنهنجي ڌيءَ جو سڱ انهيءَ شرط تي ڏيڻو ڪيو ته جڏهن وڏو ٿيندو، تڏهن فارس ۽ هند تي حملا ڪري اهي ملڪ فتح ڪندو. اها اڳڪٿي به ڏيکاري ٿي ته هي حڪايت محض هڪ افسانو آهي ۽ ان جا اندروني سقم ئي ان جي غير معتبر هئڻ لاءِ ڪافي ثبوت آهن.

پر وڏي ڳالهه هيءَ آهي ته خود اهو به ثابت ڪونهي ته حجاج کي ڪا ڌيءَ به هئي. ابن حزم، جو انساب عرب جو هڪ وڏو ڄاڻو ۽ ماهر آهي، تنهن پنهنجي ڪتاب ”جهمرت انساب العرب“ (ص 255) ۾ حجاج جي اولاد ۾ صرف چار پٽ ڄاڻايا آهن: محمد، عبدالملڪ، آبان ۽ سليمان.

حقيقت هيءَ آهي ته حجاج البت پنهنجي ڀيڻ زينب کي اختيار ڏنو هو ته محمد بن قاسم ۽ حڪم بن ايوب (بن حڪم ابن ابي عقيل) ٻنهيءَ مان جنهن سان وڻيس

ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

تنهن سان شادي ڪري. محمد بن قاسم ان وقت فقط 17- ورهين جو هو ۽ حڪم وڏي عمر جو هو. زينب (غالباً پنهنجي عمر جي لحاظ سان) حڪم کي پسند ڪيو، جنهن سان حجاج سندس شادي ڪرائي (ڪتاب الاغاني، جلد 4، ص 27).

مٿين وضاحت جي بنياد تي فتحنامي، توڙي فرشتي (جلد 4، ص 403) ۽ مير معصوم (تاريخ معصومي، فارسي ص 21) جن جو ماخذ پڻ فتحنامو آهي، جا بيان ته محمد بن قاسم، حجاج جو نائي هو، ظاهراً غلط آهن.

هن سلسلي ۾ ضروري آهي ته هت محمد بن قاسم جي شادي بابت فتحنامي جي بين حوالن جو به جائزو ونجي ۽ ان باري ۾ ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچجي. فتحنامي جي صفحي 201/ [186] تي ڄاڻايل آهي ته ڏاهر جي قتل کان پوءِ سندس زال لاڏي گرفتار ٿي ۽ محمد بن قاسم، حجاج کان لاڏيءَ جي خريد ڪرڻ جي اجازت گهري جنهن خليفي وليد کي سفارش ڪئي، ۽ آخر دارالخلافت مان حڪم صادر ٿيو، ۽ محمد بن قاسم لاڏيءَ کي خريد ڪري پنهنجي زال بڻايو. پڻ ڏسو صفحو 235/ [222].

هن حڪايت جو راوي هڪ مقامي ماڻهو ابو محمد هندي آهي، جنهن هيءَ ڳالهه ابو مسهر عابي (؟) نالي هڪ شخص کان ٻڌي، جو خود هڪ گمنام ۽ مبهم شخص آهي. ڪنهن به عربي ماخذ مان هن حڪايت جي ذري جيتري به تصديق نٿي ٿئي، بلڪ خود فتحنامي ۾ ئي لاڏي جي باري ۾ متضاد بيان آهن، جي هن حڪايت جي ترديد ڪن ٿا. مثلاً ص 201 تي خود لاڏيءَ جي زباني بيان ٿيو آهي ته هو اسلامي لشڪر ۽ ڏاهر جي فوج واري جنگ ۾ لڙائيءَ جي ميدان ۾ گرفتار ٿي، مگر ص 220/ [205- 206] تي خود برهمڻ آباد جي مکيہ ماڻهن جي حڪايت موجب ڏاهر جي قتل بعد، لاڏي پنهنجي پٽ سان گڏ اچي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ پهتي ۽ قلعي جي حفاظت جو بندوبست ڪري مقابلي لاءِ تيار ٿي بيني، مگر اوچتو گرفتار ٿي. مطلب ته فتحنامي جون اهي حڪايتون، جن جو بنياد مقامي روايتن تي آهي ۽ جن جي عربي ماخذ مان ڪابہ تصديق نٿي ٿئي، سي غير معتبر آهن. محمد بن قاسم جو لاڏيءَ کي خريد ڪري نڪاح ۾ آڻڻ به محض افسانو آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان

هاڻي سوال آهي تہ محمد بن قاسم ڪٿان شادي ڪئي؟ سنڌس بہ پٽ عمرو ۽ قاسم تاريخي حيثيت رکن ٿا. عمرو سنڌ جو گورنر ۽ مشهور منصوره جو باني هو، ۽ پاڻس قاسم سڄا سارا پندرهن سال بصره جو گورنر ٿي رهيو، جنهن جي معنيٰ تہ هو وڏو لائق هو ۽ سنڌس حڪمراني پبلڪ ۾ ڪافي مقبول هئي. هڪ خاص سبب اهوئي هو جو مشهور اُرجوزه گو شاعر رُوبه بن العجاج سنڌس مدح ۾ قصيدا چيا. رُوبہ پنهنجي هڪ ڊگهي اُجوزه (مطلع: "قلت وقد اقصر جهل الأصوَر"، ڏسو ديوان روبه، ص 57- 63) جي مصرعن 193- 197 ۾ چوي ٿو:

193 مافِي غَد اِني امروَ ؤ مِن معشِر،
194 يغدُونَ انصارَڪَ يومَ النصر،
195 وَهُم عليٰ رَغمِ العُداةِ الزقر،
196 اخوَالُ اَبائِڪَ في المجدِ الثرِي،
197 سعدُ بنِ زَيدِ في الصمِيمِ الدَوسر.

(يعني تہ، آءٌ انهيءَ گروهہ مان آهيان جي هر ڏکئي ڏينهن تي تنهنجي دشمن خلاف آهن ۽ تنهنجا مدد گار آهن. اهو گروهہ "سعد بن زيد" قبيلي جي شير مردن جو آهي، جي تنهنجي خاندان جا ماماڻا وڏي شان ۽ مرتبي وارا آهن.)

هن شعر ۾ بہ ڳالهيون غور طلب آهن: (1) شاعر، "سعد بن زيد" قبيلي جو ذڪر ڪيو آهي جنهن جو هو پاڻ هڪ فرد آهي. هاڻي، شاعر روبه بن العجاج، وڏي قبيلي بنوتميم جي هڪ شاخ "بنو سعد بن مالڪ بن سعد بن زيدمنات بن تميم" مان هو (ڏسو ابن حزم، الجمهرهِ ص 204: ۽ ابن دريد، الاشقاق ص 159). اهو پاڙو وري "سعد بن زيد منات" جي وڏي شاخ مان هو، جنهن ڪري شاعر اختصار طور صرف "سعد بن زيد" ڪري لکيو آهي. (2) شاعر چوي ٿو تہ هن قبيلي وارا سنڌس ممدوح قاسم جي خاندان جا ماماڻا آهن. سنڌس اصل الفاظ "اخوال آبائڪ" آهي يعني "تنهن جي ابن جا ماماڻا"، جنهن جي معنيٰ تہ قاسم جي پيءُ، يعني محمد بن قاسم ۽ سنڌس پيءُ ڏاڏن جا ماماڻا آهن. انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ محمد بن قاسم جي وڏن جون شاديون بنوتميم جي هن پاڙي مان ٿيل هيون، ۽ انهيءَ رسم موجب غالباً خود محمد بن قاسم جي شادي بہ بنوتميم جي هن ساڳئي پاڙي مان ٿي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

هوندي. حقيقت ۾ هو بہ ائين، ڇاڪاڻ تہ مشهور محقق ۽ اديب خطيب تبريزي، شاعر روبه جي متئين أرجوزه جي 195 ۽ 196 مصرعن جي سمجهاڻي ڏيندي لکي ٿو تہ: ابو محمد چيو آهي تہ مون سندس (شاعر روبه جي) "س" جي قافيہ واري قصيدي جي هڪ مصرع ڏني آهي، جنهن مان سندس مراد آهي تہ خود قاسم بن محمد جا ماماڻا بني سعد بن تميم منجهان آهن. "بريد ان القاسم بن محمد له خوُولة في بني سعد بن تميم" (حاشيہ ڪتاب تهذيب الالفاظ، ص 68). هت "ابو محمد" مان مراد مشهور عالم "بن السيرافي" آهي، جنهن جي شاهدي بالڪل مستند سمجهڻ گهرجي. هن حوالي ۽ وضاحت مان ثابت ٿي چڪو تہ اسان جي محمد بن قاسم جي پٽ قاسم جا ماماڻا بنوتميم قبيلي جي بنو سعد (بن مالڪ بن سعد بن زيد منات بن تميم) پاڙي مان هئا، جنهن جي معنيٰ تہ محمد بن قاسم، بنوتميم جي انهيءَ خاندان مان شادي ڪئي هئي. (ن-ب)

123/ [94] حمزهِ بن بِيض الحنفي هي شعر چيو: حمزهِ بن بيض اموي دؤر جي مشهور شاعرن مان هو ۽ محمد بن قاسم جو همعصر هو. سن 120 هہ ۾ وفات ڪيائين. سندس سوانح لاءِ ڏسو الاغاني- جلد 15 ص 14- 26: الامدي، الموقلف و المختلف ص 100: الڪتبي، فوات الوفيات، 188x1: العسڪري، معانيه، 11x1: ابوحيان 185x3: ابن عساڪر 440x4: النويري 81x4، تاج العروس (بيض). حمزهِ جو هيءُ شعر مشهور آهي، ڏسو بلاذري، طبع يورپ ص 441، طبع مصر ص 428: ابن الاثير 282x4: اليعقوبي 307x2: ابن قتيبه، عيون الاخبار 229x1: المرزباني (پهرين مصرع جي مختلف روايت سان) ص 482. فتحنامي مطابق، حمزه هيءَ شعر محمد بن قاسم جي محاذ هند تي مقرري جي موقعي تي مبارڪباديءَ طور چيا، مگر بقول ابن الاثير (4- 282) حمزه اهي شعر محمد بن قاسم جي وفات حسرت آيات تي مرثيہ طور تي چيا. غالباً ابن الاثير جو قول صحيح آهي، ڇاڪاڻ تہ بلاذري (ص 440) پڻ محمد بن قاسم ۽ بين ثقفي خاندان جي فردن کي قيد ۽ ايذائي مارڻ جي ذڪر ڪرڻ بعد اهي شعر نقل ڪيا آهن. (ن-ب)

128/ [99] پوءِ.. محمد بن قاسم اتان ارمابيل ڏانهن روانو ٿيو: هن ڪان اڳ واري صفحي تي فقط ايترو ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم مڪران پهتو. فتحنامي جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

اها عبارت اڻپوري آهي. بقول بلاذري (ص 436)، ”محمد بن قاسم (شيراز مان) مڪران ڏانهن روانو ٿيو ۽ اتي ڪافي ڏينهن ترسيو. ان بعد فنزبور (1)آيو ۽ اهو شهر فتح ڪيائين. پوءِ اتان ارمابيل ۾ آيو“. بلاذريءَ جي هن بيان مان ظاهر آهي تہ فتحنامي ۾ فنزبور يا پنجپور جي فتح جو ذڪر ڪٽل آهي. انهيءَ ڪري بلاذريءَ جي بيان جي روشنيءَ ۾، فتحنامي جي مٿئين عبارت ۾ ”اتان“مان مراد فنزبور يا پنجپور سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

128/ [100] (محمد بن هارون) جڏهن ارمابيل جي منزل تي پهتو تہ سندس عمر پوري ٿي... ڪيس اتي دفن ڪيائون: بقول بلاذري محمد بن هارون”ارمابيل جي ويجهو وفات ڪئي ۽ ڪيس قنبل ۾ دفن ڪيائون“. محقق بلاذري جو قول وڌيڪ صحيح سمجهڻ گهرجي. فتحنامي جي عبارت ڪي بلاذريءَ جي بيان سان هن طرح تطبيق ڏيئي سگهجي تہ ”ارمابيل جي منزل“ مان مراد علائقي ارمابيل جي ڪا منزل آهي، جا شهر ارمابيل جي ويجهو هئي، جيئن تہ بلاذري لکيو آهي. بلاذريءَ جو ”قنبل“ ساڳيو اهو شهر آهي جنهن کي عرب جاگرافي نويسن اڪثر ”قنبلي“ ڪري لکيو آهي. اسان جي خيال ۾ ”قنبل“توڙي ”قنبلي“ دراصل غالباً ”قنبيلو“ يعني ”ڪن ٻيلو“ آهي، جو غالباً شهر لسٻيلي رياست جي گادي ٻيلو (جو غالباً عربن جو ارمابيل يعني ارمن ٻيلو آهي) جي لڳو لڳ هو. هن وقت شهر ٻيلي جي هڪ طرف ”پير آري“ جو مقبرو ۽ زيارتگاهہ آهي ۽ مقامي روايتن موجب اها ڪنهن اصحابي جي قبر آهي. ممڪن آهي تہ محمد بن هارون جو نالو ”ابن هارون“ مان ”هارون“، ۽ زماني گذرڻ بعد اهو مقامي تلفظ يا غلطي سبب ڦري ”آري“ ٿيو هجي- والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

130/ [101] جهم بن زَهر الجُعفِي: سندس والد زَحر بن قيس الجعفي، ڪوفي جي شريف سردارن ۽ شهسوارن مان هو ۽ وڏو بليغ مقرر هو (ابن عساڪر، تاريخ ڪبير 5x 69). جنگ صفين ۾ حضرت علي رضہ سان گڏ هو (ابن عساڪر، ايضاً ۽ ڪتاب الصفين، ص 11). سندس فرزند بہ جملي شريف هئا (ابن عساڪر)، جن مان جهم بن زحر نهايت مشهور ٿيو، غالباً محمد بن قاسم جو همعصر هو، ۽ محمد بن قاسم جي سنڌ تي چڙهائيءَ کان اڳ، جڏهن محمد بن قاسم فارس جو گورنر

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

هو، ڏڏهن جهم سندس خاص سپهه سالارن مان هو. سن 92 هه جي شروع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي هيڊڪوارٽر شيراز مان شهر ”ري“ جي فتح لاءِ تياريون ڪيون هيون، ۽ جهم بن زحر کي فوج سان اڳواٽ ري ڏانهن روانو ڪيو هئائين. مگر حجاج اوچتو محمد بن قاسم کي سنڌ جي محاذ جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ۽ جهم بن زحر کي به محمد بن قاسم وٽ واپس پهچڻ جو حڪم ڪيائين (بلاذري، ص 436). ابن زحر ان بعد سنڌ جي فتحن ۾ محمد بن قاسم سان شامل رهيو. فتحنامو ص [106]، [156]، [172] ۽[192]. غالباً سندس همت ۽ بهادري سبب محمد بن قاسم جي به ساڻس بي انتها محبت ٿي وئي. محمد بن قاسم ۽ جهم سنڌ جي فتحن ۾ مشغول هئا، جو اوچتو حجاج جو حڪم پهتو ته جهم کي خراسان جي محاذ ڏانهن بدلي ڪيو وڃي ته هو وڃي اتي جي ڪمانڊر قتيبه بن مسلم جي مدد ڪري.

طبري (127x2) هنن دوستن جي جدائي جو نهايت مؤثر لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي ته: ”حمد (بن قاسم) جي جهم بن زحر سان نهايت محبت هئي، سو جڏهن جهم کائنس موڪلايو ته محمد روئي چيس ته: اي جهم! بس جدائي!!“ ۾-- جهم جواب ڏنو ته: ”هائو. پلا پيو ڪو چارو ئي ڪونهي“.

---

(1) بلاذري جي ڇپيل تاريخ ۾ هن نالي جي پڙهڻي ”قنزبور“ آهي جا حقيقت ۾ ”فنزبور“ جي تحريف آهي. فنزبور يعني پنجپور، جو غالباً ساڳي انهيءَ جاءِ تي هو جتي موجوده ”پنجگور“آهي. (ن-ب)

ڪهڙي نئن هئي جا محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان سيوهڻ مگر سوال آهي ته ئي هڪ نمايان ”نئن سن“ ايراضي ۾ صرف طرف ڪوچ ڪندي ٽپي؟ جيئن ته هن اهائي نئن آهي جنهن ۽ قديم نئن آهي، ۽ انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته غالباً سڏيو ويو آهي. فتحنامي ”نهر“ ۽ عربي تاريخن ۾ ”موج“ڪي فتحنامي ۾ جي شمنين (يعني ٻڌ ڌرم جي اڳواڻن) محمد بن قاسم سان موافقت اتي” مطابق، ص 144). مگر نئن سن لڳ ڪي به اهڙا آثار نه آهن جي انهن شمنين جي) ”ڪئي پتو ڏين. هن سلسلي ۾ مؤرخ بلاذري جو بيان وڏيڪ قياس قديم بستي جو ڪو

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ٿيپي پار پيو. ان بعد ...نهر” محمد بن قاسم (ويجهو آهي. بقول بلاذري (ص 438 ظاهر آهي ته “.سربيدس (يا سربندس) جا شمني وٽس آيا ۽ ساڻس صلح ڪيائون اڪرڻ ڪان پوءِ مليا يعني ته سندن “نهر” اهي شمني، محمد بن قاسم کي هن جي الهندي طرف آمري وٽ “سن نئن” جي پريان ڪٽي هئي. هاڻي، “نهر” بستي وارو هنڌ به ڪافي قديم آهي، جو “لڪي” قديم ڏڱا ۽ ڪندرات آهن ۽ ساڳئي طرح جي راهبن جي پنهنجي نزديڪ وارن جبلن ۽ پاڻيءَ جي چشمي سبب ٻڌ ڌرم جاءِ تي رهندڙ هئا. اهي شمني انهيءَ قيامگاهه لاءِ هڪ موزون مڪان آهي. غالباً ڏانهن ؟ِ حاڪم بجهرا فتحنامي جي عبارت موجب، هنن اتان سيوهڻ جي موڪلي پئي ڪيس صلح لاءِ آماده ڪيو، جنهن جي معنيٰ ته اهي شمني پيغام سيوهڻ ڪان گهٽو پري نه آهي. “لڪي”ڪونه هئا. جيئن ته سيوهڻ ڪان گهٽو پري ئي شمنين جي انهيءَ ڪري، فتحنامي جي عبارت جي روشنيءَ ۾، اهو مقام ممڪن بستي معلوم ٿئي ٿو.

فتحنامي ۾ ڄاڻايل آهي ته موج، نيرون ڪوٽ ڪان ٽيهن فرسنگن تي هئي. جيڪڏهن هڪ فرسنگ ٽن ميلن جي برابر ليکجي ته اهو مفاصلو 90 ميل ٿيندو، جو تقريباً حيدرآباد ڪان سيوهڻ جو مفاصلو آهي. انهيءَ ڪري، يا ته جنهن وقت فتحنامو لکيو ويو ان وقت فرسنگ جو مفاصلو تقريباً ڏيڍ ميل جي برابر هو، ڄاڪاڻ ته ”نئن سن“ تقريباً حيدرآباد ڪان 45 ميلن جي مفاصلي تي آهي، يا ته وري فتحنامي جي فارسي عبارت ۾ خلل آهي ۽ ممڪن آهي دراصل ”سي فرسنگ“ (يعني ٽيهه فرسنگ) جي بدلي ”بيست وسي فرسنگ (ٽيويهه فرسنگ) هجي. ٽي ميل في فرسنگ جي حساب سان اهو مفاصلو 69 ميل ٿيندو، جو لڳ ڀڳ حيدرآباد ڪان لڪي جو مفاصلو آهي. فتحنامي جي عبارت ”اتي جا شمني“ مان مراد، جيئن مٿي سمجهايو ويو آهي، غالباً لڪي جا شمني آهي، ۽ ڏنل مفاصلو به انهيءَ ماڳ سان لاڳو سمجهڻ گهرجي. والله علم بالصواب. (ن-ب)

144/ [118] قلعي جو بادشاهه: يعني سيوهڻ جي قلعي جو بادشاهه.(ن -ب)

146/ [120] سندس قلعو ڪنپ نهر جي ڪناري تي سيسم [نالي] هو: يعني ته اهو قلعو ٻڌيہ علائقي جي حاڪم جو هو جتي سيوهڻ جي حاڪم بجهرا ؔ پڃي پناهه

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن:امير عدنان

ورتي. "کنڀ" يا "کنب" وڏي شاهي تلاءَ يا ڍنڍ جي معنيٰ ۾ اچ ڏينهن تائين استعمال ٿئي ٿو، جنهن مان دليل نڪري ٿو تہ "کنڀ" غالباً ساڳي منڇر جي ڍنڍ آهي جا محمد بن قاسم جي ڏينهن ۾ بہ يقيني طور موجود هوندي. فتحنامي جي اصل فارسي عبارت "آب کنڀہ" آهي جنهن جي لفظي معنيٰ "کنب جو پاڻي" ۽ عام اصطلاحي معنيٰ "کنڀ جي نهر" آهي. جيئن تہ منڇر جي ڍنڍ قديم الهندين ناري سان ڳنڍيل هئي، انهيءَ ڪري ناري کي "کنڀ نهر" يا "ڍنڍ واري نهر" چئي سگهجي ٿو. هيگ (اندس ڊيلٽا ڪنٽري، ص 58) توڙي هوڙي والا (ص 89) پڻ انهيءَ راءِ جا آهن تہ "کنڀ" مان مراد منڇر ڍنڍ آهي. البت هيگ (ص 58) جي خيال ۾ "سيسم" ساڳيو "شاه حسن" آهي جو منڇر جي الهندين ڪناري تي آهي. سندس اهو گمان غالباً محض انهن ٻن نالن جي اچارن ۾ مناسبت تي مبني آهي، ۽ اسان جي خيال ۾ صحيح نہ آهي. شاه حسن ڪافي پوئين زماني جي بستي آهي. سيسم جي قلعي جي باري ۾ صرف ايترو چئي سگهجي ٿو تہ اهو يا منڇر جي ڍنڍ جي ڪناري تي يا قديم الهندين ناري جي ڪپ تي هو. (ن-ب)

146/ [121] بندهان: هيءَ بستي، کنڀ جي ڪناري تي هئي، جتي محمد بن قاسم سيسم جي قلعي تي چڙهائيءَ لاءِ اچي منزل ڪئي. بندهان پڙهڻي قديم نسخي پ جي آهي ۽ اسان انهيءَ کي اختيار ڪيو آهي. ممڪن آهي تہ اصل سنڌي نالو "بند+هان" هجي ۽ منڇر جي ڪنهن قديم بند سبب انهيءَ بستي تي اهو نالو پيو هجي، يا ممڪن آهي تہ اهو نالو اصل ۾ "ٻنڌاڻ" هجي. ر م نسخن جي پڙهڻي "نيلهان" آهي، يعني تہ هن نالي ۾ "ل" جو اضافو آهي. انهيءَ لحاظ سان هيگ(ص 58) انهيءَ بستي کي موجوده "ٻلهڻ" (Bilhan) ڳوٺ (پڻ ديهہ) سان تعبير ڪري ٿو جو سيوهڻ کان 7 ميل اولهہ طرف منڇر جي ڪناري تي آهي. (ن-ب)

147/ [121] جنهن جو وڏو اکر، گنگا جي انهيءَ ڳهيڙ کان، جنهن کي اودندوهار تا سڏين، آيو هو: اصل فارسي عبارت منجهيل ۽ غالباً ناقص آهي (ڏسو حاشيہ 1، ص 147)، ۽ انهيءَ ڪري ڪنهن بہ صحيح نتيجي تي پهچڻ مشڪل آهي. ميجر راورٽي (مهراڻ، حاشيہ ص 234) محض اوٽ تي پنهنجي پڙهڻي اختيار ڪئي آهي ۽ سندس پڙهڻيءَ ۾ ڏنل شهرن جي نالن جو هوڙي والا (ص 89) پتو ڏنو آهي،

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

مگر جيئن تہ راورتي جي پڙهڻي محض خيالي آهي، انهيءَ ڪري هوڙي والا جي تشريح بہ بيسود آهي.

اصل فارسي عبارت ۾ پهريون نالو ”اڪر“ آهي جنهن کي اسان بہ ترجمي ۾ ”اڪر“ ڪري لکيو آهي. مگر اهو نالو ”اگر“ بہ ٿي سگهي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان سنڌ جون ”اگر“، ”آگرا“ ۽ ”آگڙا“ قومون ممڪن آهي تہ انهيءَ ”اگر“ جي نسل مان هجن. اڳتي ٻيو خاص نالو اصل فارسي عبارت موجب ”ڪداره ڪنڪ“آهي جنهن کي اسان ”گذارهٔ گنگ“ سمجهي، ان جو ترجمو ”گنگا (ندي) جو گهيڙ" ڪيو آهي. فارسي ڇاپي جي فاضل ايڊيٽر جي خيال ۾ شايد اهو نالو ڪنهن ملڪ يا مندر جو آهي (ڏسو فتحنامو فارسي متن، حاشيہ 8، ص 121). لفظ ”اودندوهار“ جي پڇاڙي ”وهار“ مان ظاهر آهي تہ اهو هڪ ٻڌ جي مندر جو نالو آهي. (ن-ب)

149/ [124] تحفة الڪرام (3 بهطلور: x15) جي پڙهڻي ”بهلطور“ آهي.

150/ [164] حميد بن وداع النجدي: صحيح نالو ”حميد بن وداع البحِري“آهي. ڏسو هيٺ، نوٽ ص 229/ [217]. (ن-ب)

150/ [125] بغرور جي قلعي جي مقابل ٻُڌيہ طرف جي اها ايراضي- الخ: محمد بن قاسم ٻڌيہ جو پرڳڻو سيوهڻ وٺڻ بعد فتح ڪيو، جنهن جي معنيٰ تہ اهو سيوهڻ کان مٿي اتر طرف هو. هن پرڳڻي جي گادي ”ڪاڪا راڄ“ شهر هو ۽ انهيءَ نالي جو نشان هينئر بہ ”ڪڪر“ جي نالي ۾ موجود آهي. انهيءَ جي معنيٰ تہ ٻڌيہ پرڳڻو، مهراڻ درياءَ جي ساڄي طرف سيوهڻ کان اتر طرف هو ۽ موجوده ضلعي دادو جو اتريون پاڱو ان ۾ شامل هو. مگر زير بحث عبارت مان، جو خود محمد بن قاسم جو بيان آهي، ظاهر آهي تہ ٻڌيہ جي ايراضي اجا بہ گهڻو اتر طرف لاڙڪاڻي ضلعي ۽ سکر ضلعي جي درياءَ جي سڄي طرف وارن پاڱن، ويندي ”بغرور جي قلعي جي مقابل“ يعني تہ بغرور جي قلعي جي آمهون سامهون واري حد تائين هئي، جا محمد بن قاسم فتح ڪئي. ظاهر آهي تہ بغرور جو قلعو درياءَ جي هڪ طرف (ڪابي) هو ۽ ٻڌيہ جي حد سامهون درياءَ جي ٻئي طرف (ساڄي) هئي. اڳتي هلي اجا بہ واضح ڪيو ويو آهي تہ بغرور جو قلعو، اروڙ جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

پرڳڻي جي حد اندر ۽ راجا ڏاهر جي هٿ هيٺ هو. فتحنامي جي مختلف نسخن جي پڙهڻين مطابق هن قلعي جو نالو ”بغرور“ يا ”اغرور“ڄاڻايل آهي (ڏسو متن ص 150، حاشيہ 3)، مگر صحيح”بغرور“ آهي ۽ اروڙ سان وابستگيءَ جي بنياد تي اهو قديم بکر وارو قلعو سمجهڻ گهرجي. ڏسو متي نوٽ ص57/ [9]. (ن-ب)

151/ [126] ڏاهر جو سؤٽ: يعني بجهراءِ بن چندر جنهن جو ذڪر متي ص 146- 144 تي اچي چڪو آهي. (ن-ب)

152/ [186] مهراڻ جي ايرندي طرف انهيءَ ماڙيءَ ۾، جا ڪشها (ڪڇ) جي سمنڊ جو بيٺ آهي: فارسي ڇاپي جي متن ۾ ”ڪشها“ جي بدلي ”ڪنبها“ پڙهڻي اختيار ڪئي وئي آهي، ۽ فاضل ايڊيٽر گمان ڪيو آهي تہ ڪنبها جي سمنڊ (بحر ڪنبها) مان شايد ”ڪنيات جي نار“ ڏانهن اشارو آهي [ڏسو فتحنامو، فارسي ڇاپي ص 262، نوٽ ص 126]. مگر اهو گمان قياس ويجهو ناهي. محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ مان خط لکندي انهيءَ ماڙي جو ذڪر ڪري ٿو جا مهراڻ درياءَ ايرندي طرف هئي، ۽ جتي ڏاهر جو هڪ گورنر حڪمران هو. ڪنيات جي نار، جنهن جي ماڙي گجرات جو ڏاکڻيون حصو ٿي سگهي ٿو، سي بئي سنڌ کان گهڻو پري ۽ ڏاهر جي حڪمراني کان ٻاهر هئا. محمد بن قاسم جي بيان مان هيٺ صاف ظاهر آهي تہ انهيءَ ماڙيءَ جو گورنر بيٺ جي قلعي جو والي هو. فتحنامي ۾ اڳتي ايندڙ ذڪر مان پڻ تصديق ٿئي ٿي تہ اهو بيٺ جو قلعو مهراڻ جي دوآبي (Delta) ۾ هو. محمد بن قاسم يقيني طور انهيءَ دوآبي جو ذڪر ڪري رهيو آهي، جو مهراڻ جي چوڙ وارين بن مکيہ شاخن جي وچ ۾ هو، جي بئي غالباً ڏکڻ طرف تقريباً سِير، ريڻ ۽ الهندين پراڻ جي قديم بيٽن جي لڳ ڀڳ ڪڇ جي ايراضيءَ جي سامهون چوڙ ڪنديون هيون. انهيءَ لحاظ سان مهراڻ جو هيٺيون دوآبو هڪ معنيٰ ۾ ڄڻ ڪڇ جي سمنڊ جو بيٺ هو. انهيءَ ڪري اسان متين عبارت ۾ ”بحر ڪنبها“ جي بدلي ”بحر ڪشها“پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، جو ”ڪشها“ بمعنيٰ ”ڪڇ“ بلڪل قياس ويجهو آهي. (ن-ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

152/ [126] بسامي [پٽ] راسل: فتحنامي جي معتبر نسخن مطابق اهو نالو انهيءَ طرح ٿيندو. مگر اسان جي خيال ۾ هيءُ نالو اصل کان غلط ڏنل آهي، صحيح نالو وسايو [پٽ] سربند ٿيڻ گهرجي.

هت محمد بن قاسم جي بيان مان ظاهر آهي تہ هيءُ شخص ٻيٽ جي قلعي جو حاڪم هو ۽ ڏاهر جي مکيہ ماڻهن مان هو، مگر سندس پٽ محمد بن قاسم ڏانهن مائل هو. هيٺ فتحنامي جي بيان مان ظاهر آهي تہ ٻيٽ جو حاڪم وسايو [پٽ]سربند هو (ص 176) ۽ هو پاڻ توڙي سندس هڪ پٽ راسل، ڏاهر جا پورا فرمانبردار هئا ۽ انهيءَ ڪري اهي ٻئي سندس ٻئي پٽ موڪي جا مخالف هئا (ص 177). پر موڪو شروع کان ئي محمد بن قاسم ڏانهن مائل هو ۽ بالاخر ساڻس شامل ٿيو ۽ سندس اطاعت قبول ڪيائين (ص158، 159، 166). انهيءَ تاريخي حوالي مان ظاهر آهي تہ هن جاءِ تي صحيح نالو وسايو پٽ سربند هئڻ گهرجي ۽ نہ بسامي پٽ راسل. ”بسامي“ غالباً ”بسايہ“ جي بگڙيل صورتخطي آهي، ۽ ڪاتب يا فارسي مترجم، سهو وچان وسايي جي پيءُ ”سربند“ جي بدران سندس پٽ ”راسل“ جو نالو لکي ويو آهي. (ن-ب)

156/ [132] اشبهار: فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر جي خيال ۾ اهو قلعو نيرون ڪوٽ ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ هو [ڏسو فارسي ڇاپو، ص 162: حاشيہ ص 132]پر اهو صحيح نہ آهي. محمد بن قاسم ديبل فتح ڪرڻ بعد نيرون ڪوٽ فتح ڪيو ان بعد سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو، ۽ سيوهڻ ۽ ٻڌيہ جي فتحن بعد موٽي نيرون ۽ خواه فتحنامي ۾ اشبهار "البلدان فتوح" انهيءَ دوران ۾ بلاذري جي .ڪوٽ آيو قلعو نيرون جي فتح جو ڪوبہ ذڪر ڪونهي، جنهن جي بنياد تي چئجي تہ اهو ڪوٽ ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ هو. هن قلعي تي محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان جي نالي "اشبهار" .طرف مهراڻ ٽپڻ لاءِ ويندي وقت چڙهائي ڪئي ڏکڻ لاڙ جي پڇاڙيءَ مان ظاهر آهي تہ هن قلعي وٽ بہ ڪو ٻڌ ڌرم جو مندر هو. "بهار" ۾ هي قلعو انهيءَ ايراضي اهڃاڻ ڏين ٿا تہ غالباً "جا تڪر ٻڌ" لڳ ٽنڊي محمد خان ۾ هو. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

157/ [133] ٻيٽ جي حاڪم جاهين ساڻس جنگ جوٽي: هن کان اڳ اچي چڪو آهي تہ جاهين ڏاهر جي طرفان ديبل جو حاڪم هو ۽ اتان ڀڄي نڪتو هو (ص 135). هن عبارت مان گمان نڪري ٿو تہ ڏاهر، هاڻي جاهين کي محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ ٻيٽ جي قلعي جو ڪمانڊر مقرر ڪيو هو ۽ ڪيس حڪومت جا بہ ڪلي اختيار ڏنا هئا، جنهن جي تصديق هيٺ اينڊڙ صفحي 167 مان ٿئي ٿي. تنهن ڪري هت اتي جي "حاڪم" مان مراد "ڪمانڊر" وٺڻ گهرجي، ورنہ ٻيٽ جا حڪمران يا والي وسايو پٽ سربند ۽ سندس بہ پٽ موڪو ۽ راسل هئا (ڏسو ص 177-176). (ن-ب)

157/ [133] وجورته قصبه وارو ملڪ: اصل متن ۾ فتحنامي جي ڇهن قلمي نسخن جي پڙهڻي "ولايت قصبه وجورته" ۽ هڪ نسخي پ جي پڙهڻي"ولايت قصبه جورته" آهي (ڏسو متي ص 157، حاشيہ 4)، "قصبه" معنيٰ مرڪزي شهر، جنهن جو نالو جملي قلمي نسخن موجب "وجورته" يا "جورته"ٿيڻ گهرجي. جيئن تہ ڇهن نسخن ۾ "وجورته" ڏنل آهي، انهيءَ ڪري اسان بہ انهيءَ نالي کي ترجيح ڏني آهي، ۽ انهيءَ اصل عبارت جو ترجمو "وجورتهقصبه وارو ملڪ" ڪيو آهي. فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر "قصبه" جي بدران "قصه" ۽ "وجورته" جي بدران "سورته" پڙهڻي اختيار ڪري، متن ۾"ولايت قصه و سورته" ضبط ڪيو آهي، جنهن جي معنيٰ تہ "ڪڇ (قصہ) ۽ سورٺ وارو ملڪ". پر ايڊيٽر جي اها پڙهڻي صرف گماني آهي، ۽ فتحنامي جي ڪنهن بہ قلمي نسخي مان ان جي تائيد نٿي ٿئي. ساڳيءَ طرح ص 160 ۽ 173 تي بہ فاضل ايڊيٽر "قصبہ" جي بدران "قصہ" (يعني ڪڇ) ڪري لکيو آهي. مگر اسان اتي بہ جملي قلمي نسخن جي پڙهڻي "قصبہ" کي ترجيح ڏني آهي.

مؤرخ بلاذري (ص 438) محمد بن قاسم جي فتحن وقت قصہ يعني ڪڇ جي ملڪ جي راجا جو نالو راسل لکيو آهي. فتح نامي ۾ (ص 230) ۾ ڄاڻايل آهي تہ ڪڇ جو ملڪ محمد بن قاسم جي فتوحات وقت ڪيرج جي راجا دروهر جي حڪمراني هيٺ هو (يعني تہ شايد ڪڇ جو حاڪم راسل سندس تابع هو). بقول بلاذري (ص 440) محمد بن قاسم سنڌ ۽ ملتان فتح ڪرڻ بعد ڪانياواڙ ۽ گجرات تي چڙهائي ڪئي ۽ سُرَست (يعني سورٺ يا سراشترَ) وارن ساڻس صلح ڪيو ۽ ڪيرج (يعني

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو وٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

کيرا، جو گجرات جي گادي هو) جي راجا دوهر (فتحنامي جو ”دروهر“) ساڻس مقابلو ڪيو پر شڪست کائي ڀڄي ويو. غالباًدوهر يا دروهر جي شڪست بعد ئي محمد بن قاسم قصه يا ڪڇ کي بہ سنڌ جي اسلامي حڪومت سان ملائي ڇڏيو ۽ اهو ملڪ پنهنجي گورنر سليمان بن هذيل الازدي جي حوالي ڪيائين (ڏسو فتحنامو ص 230). انهيءَ جي معنيٰ تہ قصه يا ڪڇ بعد ۾ فتح ڪيو ويو. ان جي مٿان سنئون سڌو هڪ عرب گورنر مقرر ڪيو ويو. انهيءَ ڪري زير بحث صفحي واري عبارت ۾ ”قصه ۽ سورته“ (يعني ڪڇ ۽ سورٺ) پڙهڻي قياس ويجهو نہ ٿيندي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ مهراڻ عبور ڪرڻ وقت ئي محمد بن قاسم جو ڪڇ ۽ سورٺ وارو ملڪ موڪي پٽ وسايي کي ڏيڻ مٿين تاريخي حوالن جي روشني ۾ بي معنيٰ نظر ايندو.

موڪي جو پيءُ وسايو، مهراڻ درياءَ جي بيٽ يعني دوآبي (Delta) جو والي هو، ۽ محمد بن قاسم موڪي کي اهو بيٽ وارو علائقو ڏنو ۽ ان سان گڏ ”قصبهوجورته“ واري ايراضي پڻ ڏني (فتحنامو ص 159). پڻ فتحنامي ۾ (ص 157) ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم اها ”وجورته“ واري ايراضي موڪي کي ”جاگير طور“ ڏني، جنهن مان ظاهر آهي تہ اها ڪا ٿوري ايراضي هئي ۽ نہ ”ڪڇ ۽ سورٺ“ يعني ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جو سڄو ملڪ. وري فتحنامي ۾ (ص 160) ڄاڻايل آهي تہ هن قصبه وجورته وارو ڀاڱو ريگستاني هو. هاڻي سنڌ جو ريگستاني حصو هڪ ڏکڻ- اوڀر طرف ٿرپارڪر ضلعي وارو ڀاڱو آهي. فتحنامي ۾ قصبہ جو نالو ”وجورته“ لفظي اصليت جي لحاظ سان ”وگورته“ تي سگهي ٿو ۽ ممڪن آهي تہ اهو مهراڻي ۽ ٿر وارو ساڳيو خِطو هجي جنهن کي هينئر ونگو چئجي ٿو. والله اعلم بالصواب.(ن-ب)

160/ [136] جيئن حجاج جي فرمان جي مند ۾ لکيل آهي: غالباً هن کان اڳ پهتل حجاج جي خط (ص 154- 152) ڏانهن اشارو آهي، جنهن ۾ ڏاهر ڏانهن پيغام ڪٽي ويندڙ قاصد جي باري ۾ خاص هدايتون ڏنل آهن. (ن-ب)

166/ [144] حمران سن 93 ھ ۾ لکيو: هيءُ فقرو جنهن ۾ ڪاتب جو نالو ۽ سال ڪتابت موجود آهن، ڪافي تاريخي اهميت رکي ٿو، انهيءَ ڪري ڪاتب خواه سن

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ڪتابت ۾ پئي غور طلب آهن. خط جو لکندڙ حُمران، غالباً حمران بن ابان آهي، جنهن جي سوانح عمري مختصر طور هن طرح آهي: حضرت ابوبڪر رضہ جي عهد ۾ جڏهن اسلامي لشڪر حضرت خالد بن وليد جي ڪمانڊ هيٺ عـينُ التمر فتح ڪيو، تڏهن پرسان هڪ ڳوٺڙي "التـقـيرَه" ۾ ٻارڙا ڪتابت يا صورتخطي جي سکيا وٺي رهيا هئا، جن ۾ حُمران بہ هو. اهي ۽ پنهنجي وڏن سان گڏ لڙائيءَ جي قيدين جي حيثيت ۾ نظربند ٿيا.

عثمان رضہ خريد ڪري آزاد ڪيو، ۽ ڪيس فن ڪتابت جي حُمران کي حضرت عثمان رضہ جو ڪاتب توڙي حاجب ٿي رهيو تعليم ڏياريائين: ان بعد هو حضرت هئي. پوءِ وري حضرت ۽ حضرت عثمان رضہ جي مهر بہ شروع ۾ سندس حوالي عبدالقيس عثمان رضہ طرفان بصره جو حاڪم مقرر ٿيو ۽ هڪ شخص عامر بن التميمي، جنهن حضرت عثمان رضہ جي شڪايت ٿي ڪئي، ان جي خلاف حضرت ڏانهن رپورٽ لکيائين. عبدالملڪ جي عهد ۾ سندس حمايت ڪيائين عثمان رضہ جمادي الاول يا جمادي الاخر سن 72 هه) بعد بصره) ۽ مصعب بن زبير جي شهادت واري زماني ۾ ڪو وقت شيراز ۽ فارس تي قبضو ڪيائين. زياد جي گورنريءَ ملڪيت ضبط جو گورنر هو. اول ۾ حجاج متس سخت ڪاوڙيو، ۽ سندس ڪيائين ۽ ڪيس سزا ٿي ڏنائين مگر خليفي عبدالملڪ حُمران جي زوردار ڪئي، جنهن تي حجاج سندس ملڪيت واپس ڪئي ۽ خليفي ڪان ڪنيل سفارش ڪيو ويو آهي (ڏسو معافي ورتي. حُمران کي حديث جي راوين ۾ شمار قدم لاءِ بلاذري، فتوح البلدان ص 247، 352 ۽ 368: ۽ انساب الاشراف جلد 4 ڪتاب المعارف ص 222- ، جلد- 5 ص 57- 58، 66، 186، ابن قتيبه،164، 162، 160 ص ، ڪتاب 265، 208، 92 223، ابو علي القالي، الامالي ص 182، العقد الفريد، جلد 2 ص ، تاريخ ابن 393 المحبر ص 480، اصابہ رقم 1898، طبري جلد 2 ص 799، ابن خاڪان، ڪثير، تحت سن 75، المقدسي، جمع بين رجال الصحيحين ، جلد 1 ص 115). مٿين مختصر سوانح مان ظاهر آهي تہ حمران ڪتابت جي فن جو ڄاڻو ۽ ڪاتب هو. حجاج جڏهن وائسراءِ ٿيو (سن 75 هه) تڏهن جيئرو هو. سندس وفات بابت ڪا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان

پڪي تاريخي ثابتي موجود ڪانهي. البت ابن حجر لکي ٿو ته: ”هن 70 هجري بعد بصره ۾ وفات ڪئي. ڪي چون ٿا ته سن 71هجري ۾، ڪي چون ٿا ته 75 هجري ۾ ۽ ڪي چون ٿا ته 76 هجري ۾“ (اصابه، جلد 1 ص 380). ابن حجر ڪافي بعد جو مصنف آهي ۽ سندس هن بيان مان ظاهر آهي ته ڪيس به پوري پڪ ڪانهي ۽ ڪيس مليل روايتون محض گماني آهن. انهيءَ جي برعڪس، فتحنامي ۾ محفوظ ٿيل خود حمران جو لکيل خط وڌيڪ معتبر آهي ۽ ان جي بنياد تي ڪافي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هو 93 هجري تائين جيئرو هو ۽ ان وقت هو حجاج جي ڪاتبن (مکيه سيڪريٽرين) مان هڪ هو. جيئن ته خالد بن وليد ”عين التمر“ سن 13 هه ۾ فتح ڪيو ۽ ان وقت حمران ٻارڙو هو، يعني تقريباً ستن اٺن ورهين جو هو، ته انهيءَ حساب سان سن 93 هجري ۾ سندس عمر تقريباً 87 يا 88 ورهيه هوندي، جا بلڪل قياس ويجهو آهي. (ن-ب)

168/ [147] جهيم ۽ ڪرهل جي پرڳڻ- الخ: جهيم جو پرڳڻو غالباً انهيءَ ساڳي ايراضيءَ تي مشتمل هو جنهن جو مرڪز ”جهم پير“ جي زيارتگاهه آهي. جهم پير معنيٰ ”جهم جي ايراضيءَ جو پير.“ ”جهم“ جي معنيٰ هيٺاهين نشيب واري زمين، جا موجوده جهمپير کان اتر طرفان شروع ٿئي ٿي ۽ ويندي هيٺ ڏکڻ طرف هلي وڃي ٿي جن ۾ سونهري ۽ ڪينجهر جون ڍنڍون به اچي وڃن ٿيون. انهيءَ نمندي يا جهم يا نشيب واري ماٿري جو ڏاکڻيون ڊنگ تقريباًڪينجهر ڍنڍ جو ڏاکڻيون چيڙو سمجهڻ گهرجي جو ٺٽي کان تقريباً 19- 20 ميل اتر طرف آهي.

”ڪرهل يا گرهل يا گوهر (ننڍو ۽ وڏو) ٺٽي جي پسگردائي ۾ هو، جيئن ته ڪتاب بيان العارفين ۾ ڄاڻايل آهي. اڪبر بادشاهه جي ڏينهن ۾ گوهر ٺٽي جي پرڳڻي ۾ داخل هو. ڏسو آئين اڪبري طبع بلاخمن، ص 757“ (ع.م). اميرن جي ڏينهن تائين ٺٽي جي اتر- اوير واري ايراضي کي ”گرڙ“ سڏيندا هئا، جنهن ۾ خان سومرو هڪ طاقت وارو سردار هوندو هو ۽ بعضي اميرن جي به ڪاڻ نه ڪيندو هو. ظاهر آهي ته گرڙ يا گرهر يا گرهل يا فتحنامي وارو قديم ڪرهل وارو پرڳڻو، جهيم پرڳڻي جي لڳو لڳ ڏکڻ طرف هو ۽ ممڪن آهي ته ان جي ڏاکڻي سرحد موجوده ٺٽي شهر کان به ڪافي ڏکڻ طرف تائين پکڙيل هجي. (ن-ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

171/ [150] پوءِ حجاج جي حڪم سان پڃيل ڪپهه آٽي، سرڪي ۾ ٻوڙي خشڪ ڪندا ويا: مؤرخ بلاذري پڻ هن حقيقت جي تائيد ڪئي آهي- ” و عمد الحجاج الي القطن المحلوج فنقع في الخل الخمر الحاذق ثم جفف في الظل“ (فتوح البلدان ص 436)- يعني ته حجاج جي تجويز موجب ڪپهه کي سرڪي ۾ آلو ڪري پوءِ ڇانو ۾ سڪايو ويو. (ن-ب)

171/ [151] هن داستان جي مصنف خواجه امام ابراهيم روايت ڪئي آهي:”خواجه امام ابراهيم“ مان مراد غالباً امام ابراهيم بن عبدالله بن الحسن بن علي بن ابي طالب آهي، جو ”قتيل با خمرا“ جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. سن 145 هه ۾ امام ابراهيم ۽ سندس ڀاءُ امام محمد ڪليو ڪلايو خليفي منصور عباسي جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ ٻئي بالاخر شهيد ٿيا.

امام ابراهيم ڪان هن تاريخي روايت لاءِ ٻه اهم ثبوت آهن: (1) امام ابراهيم هڪ وڏو عالم هو ۽ ڪيترن ئي علمي ۽ ادبي شعبن ۾ مهارت هئس. ”عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب“ جي مصنف لکيو آهي ته: امام ابراهيم گهڻن ئي علمي شعبن جو وڏو ڄاڻو هو (کان ابراهيم من ڪبارالعمائِ في فنون ڪثيرة- ص 85).

وڌيڪ لکي ٿو ته جڏهن امام ابراهيم، خليفي منصور عباسي جي خوف ڪان خفيه زندگي گذاري رهيو هو، تڏهن بصره جي عالم مفضل بن محمد الضبي وٽ اچي رهيو ۽ ڪانئس قديم عربي شعر جا ڪتاب مطالعي لاءِ ورتائين ۽ انهن ڪتابن ۾ اسي (80) چونڊ قصيدن تي پنهنجا نشان لڳايائين. سندس شهادت بعد مفصل اهي قصيدا ”المفضليات“ جي نالي سان شايع ڪيا (ا- هه).

عربي ادب جي مشهور محقق علامه عبدالعزيز الميمني سابق پروفيسر ۽ صدر شعبه عربي مسلم يونيورسٽي عليگڑهه 144 ۾ ”آل انڊيا اورينٽل ڪانفرنس“(بنارس) ۾ پنهنجي هڪ تحقيقي مقالي ۾ مضبوط دليلن جي بنياد تي مٿئين نظريي جي تائيد ڪئي هئي ته عربي شعر جو مشهور مجموعو ”المفضليات“غالباً امام ابراهيم جي حسن انتخاب جو نتيجو آهي. هن مان ثابت ٿيو ته امام ابراهيم هڪ وڏو اديب هو. مگر ادب ڪان سواءِ هو ٻين علمي شعبن ۾ به ماهر هو، جيئن ته ”عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب“ جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

مصنف لکيو آهي. انهيءَ کري کافي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته غالباً کيس تاريخ ۾ به کافي مهارت هئي. (2) سندس طرفان سنڌ جي هن تاريخي روايت جو ڀيو اهم ثبوت هيءُ آهي ته امام ابراهيم خود سنڌ ۾ ڪجهه وقت لاءِ آيو هو. جڏهن خليفي منصور عباسي، ابراهيم ۽ محمد جي والد عبدالله کي گرفتار ڪيو. تڏهن هي ٻئي ڀاءُ خوف کان عدن ڏانهن هليا آيا ۽ اتان ٻيڙين ذريعي سنڌ ۾ آيا. مگر ڪنهن جاسوس وجهي (منصور طرفان) سنڌ جي گورنر عمر بن حفص کي سندن خبر ڏني، جنهن ڪري هو وري اتان نڪتا ۽ ڪوفه ۾ آيا (ڏسو طبري 282x3 ۽ ابن خلدون 188x3). غالباً سنڌ ۾ انهيءَ مختصر قيام جي دوران ۾ ئي امام ابراهيم، سنڌ جي مشهور فاتح محمد بن قاسم جي تاريخي فتحن جي تحقيق ڪئي ۽ کافي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هيءَ روايت سندس تحقيق جو نتيجو آهي. (ن-ب)

175/ [155] اگهم جي رستي تي مقرر ڪيائين: يعني اهو رستو جنهن تي اگهم جو شهر واقع هو. اگهم مان مراد غالباً "اگهم ڪوٽ" آهي جنهن بابت مير علي شير قانع لکي ٿو ته: ان تي اهو نالو اگهم لوهاڻي جي پويان پيو (تحفةالڪرام 162x3). غالباً اڳاتي زماني ۾ اها ايراضي لوهاڻي پرڳڻي ۾ داخل هئي، جنهن جي گادي جو هنڌ برهمڻ آباد هو. اگهم، راءُ گهراڻي جي ڏينهن ۾ لوهاڻي جي پرڳڻي جو حاڪم هو جنهن چچ جي مخالفت ڪئي (ڏسو فتحنامو ص 83- 81). تحفة الڪرام جي مصنف جي اها راءِ قياس ويجهو آهي ته هن اگهم ئي اهو اگهم ڪوٽ جو شهر ٻڌايو. مير علي شير اگهم ڪوٽ ۾ مدفون اوليائن مان مخدوم اسماعيل سومري وغيره جو ذڪر ڪيو آهي جنهن مان ظاهر آهي ته "اگهم ڪوٽ" مان سندس مراد اها قديم بستي آهي جنهن کي هينئر"اگهاماڻو" سڏجي ٿو، جو حيدرآباد کان تقريباً 25- 30 ميل کن ڏکڻ- اوڀر طرف مهراڻ جي هڪ قديم مجريٰ يا ڍوري تي واقع آهي. غالباً اهو ڍورو ساڳيو اهو آهي جو قديم برهمڻ آباد واري ايراضيءَ مان وهندڙ هو جتي (شهدادپور ۽ ٽنڊو آدم کان اوڀر طرفان) اچ تائين ان کي "لوهاڻو دريا" چون ٿا، يعني ته قديم لوهاڻي پرڳڻي مان وهندڙ درياءِ.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

غالباً قديم برهمڻ آباد کان وٺي اگهم کوٽ تائين، ان وقت جي مهراڻ درياءَ جي ماتري لوهاڻي پرڳڻي ۾ داخل هئي جنهن تي اگهم جي حڪومت هئي. (ن-ب)

180/ [161] پوءِ محمد علافي هن (ڏاهر) کان جدا ٿي بيلمان جي حڪومت ڏانهن هليو ويو: هيءَ روايت، محمد علافي بابت اڳتي ايندڙ بيانن جي خلاف آهي. هن روايت موجب محمد علافي ڏاهر کي ڇڏي هليو ويو ۽ بيلمان جي حڪومت ۾ وڃي رهيو، تان جو ڏاهر جنگ ۾ مارجي ويو. مگر اڳتي ايندڙ بيانن مان ظاهر آهي تہ محمد علافي ڏاهر ۽ سندس پٽ سان ويندي سندن آخري شڪست تائين شامل رهيو. مثلاً جڏهن ڏاهر پنهنجي پٽ جيسينہ کي پهرين محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ موڪليو تہ محمد علافي بہ خاص صلاحڪار طور ساڻس گڏ ويو ۽ ان وقت ڏاهر کي جنگ جي حرفت بابت پڻ پنهنجي راءِ کان واقف ڪيائين (ص 189-188). ڏاهر جي مارجڻ بعد پڻ هو سندس پٽ جيسينہ جو حامي ۽ صلاحڪار ٿي رهيو (ص 209-208). البت جڏهن جيسينہ نااميد ٿي برهمڻ آباد جي قلعي مان بہ ڪوچ ڪيو ۽ سنڌ کي ڇڏي وڃي چترور جي ملڪ ۾ پناهگير ٿيو، تڏهن محمد علافي ڪانئس هميشہ لاءِ موڪلائي پنهنجي راهہ اختيار ڪئي (ص 216)، چاڪاڻ تہ هاڻي جيسينہ جي حيثيت هڪ پناهگير جي هئي ۽ منجهس مقابلي جي طاقت ڪانہ رهي هئي. محمد علافي ڪانئس جدا ٿي پهرين طاڪيہ (يعني "تڪاديش" جو ملتان جي اتر ۾ هو) ۾ آيو ۽ اتان بالاخر ڪشمير جي راجا وٽ ويو، جنهن سندس وڏي مرحبا ڪئي ۽ ڪيس جاگيرون ڏنائين، جتي هو هميشہ لاءِ وڃي مقيم ٿيو (ص 217-216).

181/ [161] پوءِ محمد بن قاسم هن (محمد علافي) کي امان ڏيئي، ڪيس ملڪ جي وزارت جو پروانو لکي ڏنو- الخ: هتي لفظ "پوءِ" جو مطلب اهو نہ آهي تہ محمد علافي جي ڏاهر يا جيسينہ وٽان ڇڏي وڃڻ کان "يڪدم پوءِ". لفظ "پوءِ"صرف واقعن جو تسلسل ڏيکاري ٿو ۽ نہ وقت جي قرابت، ۽ مطلب آهي تہ "ان بعد"، يعني تہ محمد علافي جڏهن ڏاهر ۽ سندس پٽ جي حمايت کان بالاخر هٿ ڌوئي جدا ٿيو ۽ وڃي پنهنجي متي ڪٿي ٿيو، ان بعد ڪنهن موقعي تي محمد بن قاسم وٽ اچي پيش پيو ۽ هن ڪيس امان ڏني. محمد علافي غالباً محمد بن قاسم اڳيان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۱۰۰ ايڊمن:امير عدنان

ملتان جي فتح کان پوءِ پيش پيو هوندو، چاڪاڻ ته محمد علافي جو قيام"شاڪلهار" ديهه ۾ هو، جتي ڪيس ڪشمير جي راجا طرفان پڪي جاگير مليل هئي (فتحنامو ص 217) ۽ اهو "شاڪلهار"، ملتان ۽ تاڪيه (تڪاديش) جي اترئين سرحد تي ڪشمير جي سرحد لڳ هو (فتحنامو ص 97).

محمد بن قاسم جو محمد علافي کي امان ڏيڻ البت غور طلب آهي. محمد ۽ سندس ڀاءُ معاويه درحقيقت باغي هئا، جن مڪران جي گورنر سعيد بن اسلم ڪلابي کي قتل ڪيو هو. سندس سزا واسطي خود حجاج سن 85 هجري ڌاري مجاعه بن سعر نالي گورنر کي مڪران ڏانهن روانو ڪيو هو، پر ان جي اچڻ کان اڳ علافي ڀڄي اچي سنڌ جي راجا ڏاهر سان ڀيڙا ٿيا هئا. ڏسو متي ص 323-324، نوٽ 103/ [170]. انهيءَ حالت ۾ حجاج جهڙي سرڪش وائسراءِ طرفان هينئر محمد علافي لاءِ امان جي ڪابه اميد ڪانه هئي. پر ڀانئجي ٿو ته شايد هن فيصلي ۾ محمد بن قاسم جي راءِ ۽ سفارش کي وڏو دخل هو. محمد علافي کي محمد بن قاسم امان شايد انهيءَ ڪري ڏني، جو هڪ ته هن ڏاهر طرفان اسلامي لشڪر جي خلاف ترار ڪانه کنئي ۽ ڏاهر کي صاف طور ٻڌايائين ته "اسان مسلمان آهيون ۽ اسلام جي لشڪر جي سامهون جنگ نه ڪنداسون ۽ نه ترار ڪڍنداسون" (ص 181)، ٻيو وڏو سبب غالباً هيءُ هو جو محمد علافي، ڏاهر جي پٽ جيسينه کان بالاخر جدا ٿي پنهنجي هوشياري ۽ قابليت سان ڪشمير جي راجا وٽ وڏو درجو حاصل ڪيو هو. سندس اها ئي وڏي لياقت هئي جنهن غالباً محمد بن قاسم کي متاثر ڪيو ۽ پيش پوڻ بعد هن ڪيس امان ڏيئي پنهنجي طرفان سفير مقرر ڪيو. زير بحث صفحي تي اڳتي ڏنل عبارت مان ظاهر آهي ته محمد علافي هڪ ڪامياب سياسي سفير ثابت ٿيو. (ن-ب)

181/ [162] ڪيرج جو راجا سربند، (۽) ڪنبه يا ڪشه جو مالڪ ڪوڪو پٽ موڪو: فتحنامي خواه مؤرخ بلاذري جي بيانن موجب ڪيرج جو راجا دوهر يا دروهر هو، ۽ ڪڇ جو راجا راسل هو (ڏسو متي نوٽ ص 318). انهيءَ صورت ۾ هيءُ سربند شايد ڪيرج جي حڪمران خاندان جوڪو فرد هو يا ان حڪومت جو ڪو ننڍو راجواڙو

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۱۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin:Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

هو، ۽ ساڳيءَ طرح، جيڪڏهن ڪشہ مان مراد ڪڇ آهي تہ، ڪوڪو بہ شايد اتي جي حڪمران گهراڻي جوڪو فرد هو يا ان حڪومت جو ڪو ننڍو راجا. (ن-ب)

183/ [164] محمد بن ابي الحسن مدني کان روايت ڪئي اٿن: راوي جو نالو پنجن قلمي نسخن موجب "محمد بن ابي الحسن مدني" ۽ ٻن نسخن موجب "محمد بن الحسن مدني" طور ڏنل آهي. مٿي ص 182/ [162] تي ٻي هڪ روايت جملي نسخن جي متفق پڙهڻي موجب محمد بن حسن جي نالي منسوب آهي. ٿي سگهي ٿو تہ انهن ٻنهي روايتن جو راوي "محمد بن حسن مدني" نالي ڪو شخص هجي. مگر گمان غالب آهي تہ هنن ٻنهي جاين تي اصل صحيح نالو علي بن محمد ابوالحسن المدائني هو جنهن جي شروع واري حصي "علي بن" جي ڊهي وڃڻ بعد، "محمد ابوالحسن المدائني" واري فقري ۾ "ابو" کي "بن" بنايو ويو ۽"المدائني" کي "مدني". مقدمي ۾ واضح ڪيو ويو آهي تہ فتحنامي جو وڏو حصو ابوالحسن علي بن محمد المدائني جي تصنيف آهي ۽ اڪثر روايتون ان جون ئي جمع ڪيل آهن، ۽ انهيءَ لحاظ سان هيءُ بہ روايتون بہ غالباً ان وٽان ئي آهن. (ن-ب)

186/ [167] وزير سياڪر: مٿي ص 161 تي، هن صفحي تي ۽ پڻ هن کان اڳتي آيل بيانن مان ظاهر آهي تہ وزير سياڪر، ڏاهر جو خاص صلاحڪار هو. هن نالي متعلق هوڙي والا جي تحقيق هيٺين طرح آهي: "اصل سنسڪرت نالو شايد "شِڪشاڪر" هجي، بمعنيٰ استاد يا رهبر. پڻ هي نالو "يِشسڪرَ"تي سگهي ٿو جو ٻين شخصن جي علاوه هڪ برهمڻ جو نالو هو، جو سن 939ع ۾ ڪشمير جو راجا ٿيو ۽ 948ع ڌاري مئو (هوڙي والا، ص 90).

191/ [174] باقي ٻيا سوار ۽ هاٿي، جاهين جي هٿ هيٺ، اسلامي لشڪر جي سامهون روانا ڪيائين: هيءُ ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي وچ ۾ چوٿين ڏينهن واري جنگ جو بيان آهي. مگر مٿي ص 243 تي ڄاڻايل آهي تہ جاهين ٽئين ڏينهن واري جنگ ۾ مارجي ويو. انهيءَ ڪري يا تہ هن نالي ۾ غلطي آهي، يا تہ هي ڪو ٻيو آهي. (ن-ب)

192/ [174] زياد بن جلنديٰ ازدي: اصل متن ۾ "زياد بن جليندي ازدي" هو ۽ اسان "جليدي" جي تصحيح "جلنديٰ" کي مناسب سمجهي متن ۾ رکيو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

مگر”جليدي“، ”الحواري“ جي بگڙيل صورتخطي ٿي سگهي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان نالي کي ”زياد بن الحواري ازدي“ ٻه پڙهي سگهجي ٿو. غالباً هيءَ اهو ساڳيو شخص ”زياد بن الحواري العتکي“ آهي جنهن جو ذڪر هيٺ ص 202/[187] تي اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته ”العتکي“ نسبت آهي، ”بنو العتِيک بن الازد“ ڏانهن ۽ انهيءَ ڪري ”عتکي“ نسبت واري شخص کي ”ازدي“ به چئي سگهجي ٿو. پر جيئن ته اسان هيٺ ص 202/ [187] جي نوٽ ۾ واضح ڪيو آهي، هيءُ شخص ”زياد“ نه بلڪ سندس پٽ ”الحواري بن زياد“ هئڻ گهرجي. (ن-ب)

192/ [174] خريم بن عروه مدني: جيئن ته جملي قلمي نسخن مطابق هن جاءِ تي انهيءَ نالي جي اها پڙهڻي آهي، انهيءَ ڪري متن ۾ به ان کي انهيءَ ساڳيءَ طرح رکيو ويو آهي، مگر صحيح نالو يقيني طور ”خريم بن عمرو مدني“سمجهڻ گهرجي. خريم جو ذڪر فتحنامي ۾ ڪيترين ئي جاين تي آيو آهي. ص 127/ [98]،130/ [103] ۽ 134/ [107] تي صرف ”خريم“ جي نالي سان ذڪر ٿيل آهي: ص 130/ [202]،207/ [192]،232/ [220] ۽ 252/ [240] تي پيءُ جي نالي سميت ”خريم بن عمرو“ طور آيل آهي: ص 196/ [280] تي جملي قلمي نسخن مطابق سڄو نالو نسبت سميت صاف طور ”خريم بن عمرو مدني“ ڏنل آهي ۽ ص 216/ [202] تي نسبت ۾ ٿوري تحريف آهي مگر ظاهراً اهو نالو ”خريم بن عمرو مدني“ آهي. انهيءَ ڪري هن زير بحث نالي ۾ ”عروه“ يقيني طور ”عمرو“ جي تحريف آهي ۽ صحيح نالو ”خريم بن عمرو مدني“ سمجهڻ گهرجي. ص 233/ [220] تي ڏنل نالي ”جنيد بن عمرو“ ۾ به غالباً ”جنيد“، ”خريم“ جي تحريف آهي ۽ اتي به صحيح نالو ”خريم بن عمرو“ سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

194/ [178] تميم بن زيد قيني: هن صفحي تي، توڙي صفحن 196/ [180] ۽ 226/ [214] تي، اصل فارسي متن ۾ هن نالي جي نسبت ”قيسي“ ڄاڻايل آهي، مگر يقين سان چئي سگهجي ٿو ته صحيح نسبت ”قيني“ آهي، جا ”قضاعه“ جي قبيلي ”بلقين يا اَلقين بن جسر“ ڏانهن منسوب آهي (ڏسو نقائض جرير و فرزدق، ص 130، 675). نسبت ”القيني“ جي صورتخطي، ”العتبي“ ۽ ”القتبي“نسبتن جي صورتخطي سان ايترو ته ملي ٿو جو انهن ۾ اشتباه جي ڪافي گنجائش آهي، ۽

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

انهيءَ ڪري حافظ عبدالغني پنهنجي ڪتاب ”مشتبہ النسبت“(ص46) ۾ هن اشتباه ڏانهن خاص طرح اشارو ڪيو آهي. هن مصنف جو اهو اشارو بلڪل وزندار آهي، ڇاڪاڻ تہ مؤرخ بلاذري جي ڪتاب ”فتوح البلدان“جي يورپ واري ڇاپي (ص 443) توڙي ياقوت جي ڪتاب معجم البلدان جي يورپ واري ڇاپي (11/380) ۾ تميم بن زيد جي نسبت بلڪل هن اشتباه سبب”العتبي“ ڪري لکي وئي آهي. مگر هيءَ نسبت اجا بہ ٻين اشتباهن جو مرتڪب ٿي آهي، جيئن تہ فتحنامي توڙي ”مجعم البلدان“ جي هڪ قلمي نسخي (حاشيو 380/ 11) مطابق ان کي ”القيسي“ ڪري لکيو ويو آهي، ۽ تاريخ ابن خلدون (3x66-67) ۾ ”الضبي“. مگر تميم بن زيد جي صحيح نسبت ”القيني“آهي ۽ متعدد ڪتابن ۾ اها بالڪل انهيءَ طرح صحيح طور ڏنل آهي [ڏسو ديوان فرزدق، طبع ساوي، ص 191: نقائض جرير و فرزدق، ص 380-381 قلمي نسخي L، نمبر 3758 متحف برطانيہ: ذيل آمالي (لا بي علي القالي) ص 77: الڪامل للمبرد، يورپ ڇاپو، 280x1: اللسان، 327x1: ۽ ابن الاثير، 4x 383].

فتحنامي جي ص 226/ [214] مان ظاهر آهي تہ تميم بن زيد، محمد بن قاسم جي فوج ۾ هڪ خاص لياقت وارو ماڻهو هو ۽ شهر برهمڻ آباد جي برهمڻن ڪيس وچ ۾ آڻي محمد بن قاسم سان معاهدو ڪيو. تميم بن زيد جي انهيءَ لياقت ۽ محمد بن قاسم سان سنڌ جي فتحن ۾ سندس شموليت ۽ تجربي سبب ئي ڪيس تقريباً 18-19 سال پوءِ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو (فتوح البلدان، ص 443) ۽ هو تقريباً بہ سال 109-111 ھ انهيءَ عهدي تي فائز رهيو.(ن-ب)

198/ [182] ڏاهر هاٿيءَ تان لهي هڪ عرب سان مقابلو ڪيو: هن حقيقت جي تصديق مؤرخ بلاذري جي روايت مان بہ ٿئي ٿي- وَترجل داهر و قاتل فقتل (فتوح البلدان ص 438)- يعني تہ ڏاهر پيدل ٿي لڙائي ڪئي ۽ پوءِ قتل ٿيو. (ن-ب)

200/ [185] ڏاهر جو سر پڻ هن (عمرو بن خالد) ئي بہ اڏ ڪيو: مؤرخ بلاذري لکي ٿو تہ المدائني جي روايت موجب ڏاهر کي بنو ڪلاب قبيلي جي هڪ شخص قتل ڪيو (فتوح البلدان، ص 438). فتحنامي ۾ هيٺ هن صفحي تي عمرو بن خالد جي حجاج سان ڪيل گفتگو ڏنل آهي ۽ صفحي 200 تي اهي شعر ڏنل آهن جي هن حجاج آڏو ڏاهر جي سر پيش ڪرڻ وقت پڙهيا. اهي ساڳيا شعر بلاذري مٿي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ڄاڻايل صفحي تي بنو ڪلاب قبيلي جي انهيءَ شخص ڏانهن منسوب ڪيا آهن جنهن ڏاهر کي قتل ڪيو هو. انهيءَ مان ظاهر آهي ته عمرو بن خالد، بنو ڪلاب جي قبيلي مان هو ۽ هن ئي ڏاهر کي قتل ڪيو. البت بلاذري (فتوح البلدان، ص 438-439) ۾ هڪ روايت ابن الڪلبي جي پڻ نقل ڪئي آهي جنهن موجب القاسم بن ثعلبہ بن عبدالله بن حسن الطائي، ڏاهر کي قتل ڪيو. مگر ابن الڪلبي جي ڀيٽ ۾ مشرقي فتحن جي سلسلي ۾ المدائني جي روايت زياده معتبر آهي، فتحنامي جي بيان توڙي بلاذري جي المدائني واري روايت، انهن ٻنهي جي مطابقت مان تصديق ٿئي ٿي ته عمرو بن خالد ڪلابي ئي ڏاهر کي قتل ڪيو. (ن-ب)

201/ [185] محمد بن قاسم هن (ڏاهر جي زال لاڏي) کي خريد ڪري پنهنجي زال بنايو: اهو صحيح نه آهي. تفصيل لاءِ ڏسو متي ص 300، بسلسلي نوٽ ص 123/ [94]. (ن-ب)

202/ [188] زِياد بن الحواريَ العتِڪي: اصل فارسي متن ۾ ”العتڪي“ جي بدران ”العبدي“ آهي، مگر انهيءَ نسبت سان اهو نالو ڪنهن بہ تاريخ ۾ نظر نٿو اچي. البت الحواري بن زياد بن عمرو العتڪي، بنوالعتِيڪ بن الازد قبيلي مان هڪ مشهور شخص ٿي گذريو آهي، ۽ الحواري جو پيءُ زياد، حجاج جي طرفان پوليس جو چيف هو (ابن دريد، ڪتاب الاشتاق، ص 284). غالباً زياد نہ، مگر سندس پٽ الحواري، جو زياده مشهور آهي، سو محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ شامل هو، ۽ انهيءَ ڪري متن ۾ بہ صحيح نالو ”الحواري بن زياد العتڪي“ هئڻ گهرجي. (ن-ب)

205/ [190] حجاج جي پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم کي ڏيڻ جي روايت: هي حڪايت تاريخي اعتبار سان بلڪل غير معتبر آهي، جيئن ته متي ص 299 نوٽ ص 123/ [94] تي تفصيل سان واضح ڪيو ويو آهي. (ن-ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

209/ [194] نفط ۽ زرنيخ: اصل فارسي متن ۾ ”زرنيخ“ جي بدلي ”فرداخ“ آهي، جو هڪ مبهم لفظ آهي. متن ۾ هن صفحي جي حاشيه هيٺ اسان واضح ڪيو آهي ته ”نفط ۽ زرنيخ“ هڪ قديم ڪيميائي اصطلاح آهي، ۽ ٻنهي لفظن ۾ پڇاڙيءَ واري ”خ“ ڏيکاري ٿي ته ”فرداخ“، ”زرنيخ“ جي بگڙيل صورتخطي آهي. هوڙي والا (ص 93) فرداخ يا فرداج کي ”غرواه“ يا ”غراوه“ يا ”عراده“ جي بگڙيل صورت سمجهي ٿو جا قياس ويجهو ناهي. اول ته ٻنهي لفظن جي آخر ۾ ”خ“ ۽ ”ه“ اکرن ۾ ڪا اهڙي مناسبت ئي ڪانهي جا ڪاتب جي غلطي جو سبب بڻجي، ٻيو ته خود هوڙي والا جي بيان مطابق غرواه، غراوه، يا عراده جي معنيٰ پٿر آهي، مگر فتحنامي جي عبارت مان صاف ظاهر آهي ته هيءَ شيءِ رات جي لڙائي ۾ ”نفط“ (يعني پيٽرول يا naptha تيل) سان گڏ استعمال ڪئي وئي. پٿرن جو تيل سان گڏ استعمال بي معنيٰ آهي، ۽ انهيءَ ڪري صحيح لفظ زرنيخ ئي آهي يعني هڙتال، جو معدنيات مان آهي ۽ باهه جي الن پڙڪائڻ لاءِ استعمال ٿئي ٿو. (ن-ب)

210/ [195] راجا ڏاهر جي پاٽيجي ”حسنه“ نالي پڻ انهن ۾ هئي: ”حسنه“ نالو عربي آهي جو ڏاهر جي پاٽيجي جو ٿي نٿو سگهي. ممڪن آهي ته سندس نالو اهڙو هجي جنهن جي، معنيٰ عربيءَ ۾ ”حسنه“ (سهڻي) هجي. مگر فتحنامي مان، سواءِ ”مايين“ جي ڏاهر جي ٻي ڪنهن به پيڻ جو نالو ثابت ڪونهي، ۽ انهيءَ کي پڻ راجا ڏاهر پنهنجي زال بنايو هو. انهيءَ حالت ۾ راجا ڏاهر جي هيءَ پاٽيجي ڪٿان پيدا ٿي! موجوده صورت ۾ هيءَ روايت بلڪل غير معتبر معلوم ٿئي ٿي. (ن-ب)

210/ [196] پوءِ اجازت موجب عبدالله انهيءَ (حسنه) کي نڪاح ۾ آندو: هيءَ ساڳي ”حسنه“ آهي جنهن جو ذڪر مٿئين نوٽ ۾ اچي چڪو آهي. هيءُ بيان به هڪ افسانو آهي. اول ته عبدالله بن عباس رضہ، وليد جي ڏينهن کان اڳ سن 68 ۾ وفات ڪري چڪو هو ۽ انهيءَ ڪري ”حسنه“ سان عبدالله نه پر سندس پٽ علي بن عبدالله، جو وليد جي ڏينهن ۾ زنده هو، تنهن شادي ڪئي هوندي. مگر اهو گمان به فتحنامي جي هن ڪان اڳ آيل (ص 207) بيان جي خلاف ٿيندو، جنهن موجب خود

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

ڪعب بن مخارق (جو ان وقت خليفي وليد وٽ موجود هو) جي زباني بيان ڏنل آهي ته خليفي، ڏاهر جي پاٽيجي سندس حوالي ڪئي ۽ هن ساڻس شادي ڪئي مگر ڪيس منجهانئس اولاد ڪونه ٿيو. (ن-ب)

211/ [197] نافع سن ٿيانوي ۾ لکيو: خاطريءَ سان چئي نٿو سگهجي ته هيءُ نافع جو حجاج جو ڪاتب يا سيڪريٽري هو، سو ڪير هو. هينيان نافع نالي شخص لڳ ڀڳ انهيءَ زماني جا آهن: (1) نافع بن جبير بن مطعم، جو تابعي هو ۽ سن 99 هه ۾ وفات ڪيائين. (2) نافع مولي آل زبير، جو تاريخ جي مشهور راوين مان هو. (3) نافع بن الحارث بن ڪلدة، زياد جو ڀاءُ. (4) نافع بن هرمز مولي عبدالله بن عمر رضہ، جو پڻ تابعي ۽ حديث جي معتبر راوين مان هو، ۽ حضرت عمر بن عبدالعزيز ڪيس نبي ﷺ جي سنت سيکارڻ لاءِ مصر ڏانهن موڪليو هو، سن 117 يا 120 هه ۾ وفات ڪيائين. ممڪن آهي ته هيءُ پويون نافع هن خط جو لکندڙ هجي. والله اعلم بالصواب. (ن-ب)

213/ [199] هيءُ اهي مسلمان زالون آهن جن حجاج جو نالو وٺي ٽي دانهون ڪيون: هي ڏاهر جي وزير سياڪر جي زباني آهي جنهن ڏاهر جي قتل بعد محمد بن قاسم آڏو پيش پوڻ وقت اهي زالون حاضر ڪيون. مٿي ص 120 تي ڄاڻايل آهي، ته جهازن جي ڦرجڻ وقت، بني عزيز قبيلي جي هڪ عورت هئي، جنهن حجاج جو نالو وٺي واهر لاءِ سڏ ڪيا. البت اڳتي وري ڄاڻايل آهي ته ديبل اندر قيد ۾ جملي مسلمان زالن حجاج جو نالو وٺي واهر لاءِ سڏ ڪيا. ان بعد ص 135 تي بيان ڏنل آهي ته جڏهن محمد بن قاسم ديبل فتح ڪيو تڏهن مسلمان زالون ۽ مرد، جيڪي سرانديپ وارين ٻيڙين مان قيد ٿيا هئا يا جيڪي بديل جي لشڪر مان قيد ٿيا هئا، سي سڀئي آزاد ڪيا ويا. وزير سياڪر جي مٿئين بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته گرفتار ڪيل قيدين مان ڪي چند زالون خود راجا ڏاهر وٽ قيد هيون جي سندس قتل بعد وزير سياڪر جي پيش پوڻ وقت حاضر ڪيون ويون.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

214/ [201] جلوالي: هن صفحي تي اصل فارسي متن ۾ ”برشط نهر جلوالي“(يعني جلوالي نهر جي ڪپ تي) لفظ آيل آهن، جنهن مان صاف ظاهر آهي
تہ”جلوالي“ مهراڻ درياءَ جي ڪا هڪ نندي شاخ هئي. انهيءَ لحاظ سان هن ساڳئي صفحي تي”آبگير جلوالي“ مان مراد ”جلوالي جو ڍورو“ آهي. وري صفحي
228[/216] تي اصل فارسي متن ”جوئي جلوالي“ (يعني جلوالي جو ڍورو يا نهر) جو ذڪر آهي.

زير بحث صفحي مان پڻ ظاهر آهي تہ نهر جلوالي، برهمڻ آباد جي شهر جي اڀرندي طرفان وهندڙ هئي ۽ محمد بن قاسم برهمڻ آباد تي چڙهائيءَ وقت هن نهر جي ڪناري تي اچي ڪئمپ ڪئي.

هي قديم نالو ”جلوالي“ (پاڻيءَ واري) غالباً آهستہ آهستہ
ڦري ”جرواري“ ۽”جراري“ ٿيو. ”ڄراڙي“ جو ڳوٺ ۽ ديهہ (شهدادپور کان 10 ميل اوير طرف) اڄ ڏينهن تائين مهراڻ جي انهيءَ قديم ڍوري يا شاخ جي قديم نالي جي يادگار طور موجود آهي. ڄراڙي وٽ انهيءَ قديم ڍوري جا نشان هن وقت بہ نمايان طور نظر اچن ٿا ۽ هيءُ ڳوٺ انهيءَ قديم ڍوري جي بلڪل ڪپ تي آهي.

ميجر جنرل هيگ، جنهن 1877 واري پئمائش (Survey) وقت مهراڻ جي مڙني ڍورن جي ماپ ڪئي، هن نهر جلوالي جي مجرا ۽ پيٽ جو عرب جاگرافي نويسن جي بيانن ۽ پنهنجي معائني جي بنياد تي پورو پورو پتو ڏنو آهي. سندس بيان موجب: هيءَ شاخ، سڪرنڊ کان 10 ميل اوير طرف ڪلري وٽان مکيہ درياءَ مان نڪري، هيٺ منصوره جي اوير پاسي کان وهي، (ڏکڻ طرفان ور ڪري) منصوره کان 10 ميل ڏکڻ- اولهہ طرف اچي (مکيہ درياءَ) لوهاٽي ۾ گڏبي هئي. ان جي جملي ڊيگهہ يقيني طور 50- ميل کن هوندي. اها شاخ عرب جاگرافي نويسن (نقشي ۾) مهراڻ درياءَ جي پيٽ واري سڌي لائين جي ڏاکڻي حصي ۾ اڌ گول جي صورت ۾ ڏيکاري آهي. 1.هہ (اندس ڊيلٽا ڪنٽري، ص 135).

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

جلوالي جي انهيءَ قديم ڊوري جا نشان ڪٿي ڪٿي اجا تائين موجود آهن ۽ تر جي ڪن پيرسن ماڻهن کي اجا تائين انهيءَ جي پراڻي پيٽ جو پتو آهي. سرزمين تي تحقيق ڪري ان بابت وڌيڪ هيٺيان حالات هٿ ڪيا ويا آهن، جي ميجر جنرل هيگ جي مٿئين مختصر بيان تي وڌيڪ تفصيل سان روشني وجهن ٿا.

جلوالي شاخ مکيہ درياءَ مان ڪلري وٽان نڪرندي هئي. ڪلري عرب جاگرافي نويسن جي نقشن ۾ ڏيکاريل آهي ۽ هن وقت اهو نالو شهدادپور تعلقي جي هڪ ديهہ جي نالي ۾ محفوظ آهي، جا نواب شاه کان 3 ميل اوڀر طرف آهي. ڪلري کان هيٺ هن ڊوري جي ٻن وهڪرن جا نشان ملن ٿا: هڪ تہ-گهاٽي ۽ مهرن کان پوءِ ڪونهيري وارو ڪرڙو، جو شاهپور چاڪر جي اتران، پرهون جي الهندي طرفان ۽ دکاک جي پڙي جي اوڀر طرفان اچي ٿو، ۽ ٻيو هيٺ ڏکڻ طرف سمير وارو ڊورو. جيڪو پوءِ سمراهہ ٿيو. ڪلري ۽ سمير بابت ماموئي جي بيتن ۾ مثال مان هيٺيون قديم سنڌي بيت شاهد آهي تہ:

سمير ۾ نہ ساريون ٿينديون، ڪلريءَ ۾ نہ ڪماند،

هاري ۽ هر ڏاند، نہ ڄاڻان ڪيهيءَ ويا.

شاهپور چاڪر کان هيٺ اهو قديم ڊورو ڏکڻ اوڀر طرف وهي اچي موجوده جمڙائو واهہ جي ”ڪنگ پٽي“ جي موري جي اتر طرفان ايرندي ڏي ور ڪائيندو هو. آڳاٽي وقت ۾ انهيءَ حصي کي ”نار“ سڏيندا هئا ۽ شاهپور کان جمڙائو تائين واري پٽ کي اجا تائين ”نار وارو پونو“ ڪري سڏين ٿا. جمڙائو کان اهو ڊورو اوڀر طرف (موجوده سنجهوري تعلقي ۾) سِراند جي جُوءِ مان وهندو هو، جتي انهيءَ وهڪري جي جهونين ڊِنڍن جا نشان آهن، جي مقامي طور ”جعفر خان لغاري جا ڪنب“ سڏجن ٿا. سراند بعد اهو ڊورو ور ڪري ڏکڻ طرف وهندو هو ۽ انهيءَ وهڪري جا نشان ڳوٺ پليي لغاري ۽ ڳوٺ ٻرڙا جي وچ ۾ واري جي صورت ۾ ”صوبي جي ڍٻ“ ۽ ”طالب شاهہ جي ڍٻ“ جي نالي سان موجود آهن. ان بعد ميٽلن ۽ جراڙي وٽان وهي قديم شهر منصوره وٽ غالباً دوشاخو ٿيندو هو. مکيہ شاخ شهر

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان

منصوره جي اوڀر طرفان ۽ ننڍي شاخ اولهه طرفان وهي شهر کان هيٺ ڪٺي وڃي گڏبيون هيون ۽ منصوره جي شهر کي چڱي ڪ ٻيٽ بنائي ڇڏينديون هيون. قديم منصوره جي کنڊرات جي اوڀر توڙي لڳو لڳ اولهه طرف، انهن ٻن شاخن جا نشان موجود آهن. ان بعد هي ٻورو منصوره جي شهر کان هيٺ ڏکڻ طرفان ور ڪري اولهه طرف وهي غالباً شهبيگ مري جي ڳوٺ وٽ يا ان کان ذرا ڏکڻ طرف وڃي مکيه درياءَ لوهاڻي ۾ پوندو هو. لوهاڻي جو شاهي پيٽ اتي هينئر به بلڪل نمايان طور نظر اچي ٿو. (ن-ب)

215/ [202] ذوالحج مهيني جي پڇاڙي ۽ آچر جو ڏينهن سن ٺيانوي هو: فتحنامي ۾ ڏنل تاريخن ۾ وڏيون غلطيون آهن. مثلاً ص 197 تي ڄاڻايل آهي ته راجا ڏاهر، 10 رمضان سن 93 هه ۾ راوڙ جي قلعي وٽ قتل ٿيو. ان بعد محمد بن قاسم بهرور ۽ دهليله جي قلعن ڏانهن روانو ٿيو. هر هڪ قلعي کي فتح ڪرڻ لاءِ به مهينا ڪن گهيرو ڪرڻو پيس. اتان پوءِ برهمڻ آباد آيو، جتي سندس پهچڻ جي تاريخ وري مهينو رجب سن 93 هه ڄاڻايل آهي (ص 215). برهمڻ آباد کي ڇهه مهينا گهيري ڪندي گذرنس تا مگر، زير بحث صفحي جي عبارت موجب، اجا به هي سال سن 93 هه ۽ ذوالحج جو مهينو آهي.

جيڪڏهن ڏاهر جي قتل واري تاريخ صحيح قرار ڏجي، ته به ٿلهي ليکي محمد بن قاسم رجب سن 94 هه ۾ برهمڻ آباد پهتو هوندو ۽ ڇهن مهينن بعد ذوالحج جو مهينو سن 94 هه هوندو ۽ نه سن 93 هه- بتحقيق هوڙي والا (ص 94). ڪيلينڊر موجب پڻ تاريخ 29 ذوالحج سن 94 (25 سپٽمبر 713ع) آچر جو ڏينهن ٿئي ٿو. (ن-ب)

216/ [202] عطية تغلبي: هن جاءِ تي فارسي متن ۾ ”عطية ثعلبي“ آهي. هيءُ ساڳيو نالو هن کان اڳ ص 175 تي اچي چڪو آهي جتي پڻ هڪ
پڙهڻي”عطيه ثعلبي“ آهي مگر ر م نسخن جي پڙهڻي موجب ”تغلبي“ معلوم ٿئي ٿو. جيئن ته ”ثعلبي“ نسبت غير معروف آهي، تنهن ڪري اسان انهن ٻنهي جاين تي”تغلبي“ پڙهڻي اختيار ڪئي آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

مگر تي سگهي ٿو تہ ”عطية بن ثعلبي“ دراصل ”عطيةِ بن ثعلبية“ هجي. عطية بن ثعلبية جو نالو تاريخ ۾ پڻ ملي ٿو. هو پوئين اموي دؤر جي مشهور وائسراءِ ۽ ڪمانڊر يزيد بن عمر بن هبيرة الفزاري جو ليفٽيننٽ هو ۽ يزيد بن عمر ڪيس ضحاڪ خارجي جي خليفي عبيدة جي مقابلي لاءِ ڪوفہ ڏانهن موڪليو هو- ڏسو تاريخ العيون والحدائق جلد 3، ص 164. (ن-ب)

216/ [202] خريم بن عمرو المدني: مٿي نوٽ ص 192/ [174] تي هن نالي جي نسبت متعلق ڄاڻايو ويو آهي تہ فتحنامي جون جملي پڙهڻيون ”المدني“ طرف رهنمائي ڪن ٿيون. مگر هڪ مستند تاريخي حوالي جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ ”المدني“ دراصل ”المري“ جي بگڙيل صورت آهي ۽ صحيح نالو غالباً”خريم بن عمرو المري“ آهي. ابن عساڪر جي حوالي (التاريخ الڪبير 128x5) مان معلوم ٿئي ٿو تہ سندس سڄو نالو خريم بن عمرو بن الحارث بن خارجة بن سنان المري هو ۽ ”خريم الناعم“ جي لقب سان مشهور هو. حجاج وٽ سندس وڏي عزت هئي ۽ ڪيس وڏي ۾ وڏو شريف ڪري سمجهندو هو. هو شڪل جو ڪارو هو مگر عقل ۾ اڪابر هو. ڪانئس پڇيائون تہ، نعمت ڪهڙي شيءِ آهي؟ چيائين تہ پهريون امن، ڇاڪاڻ تہ ڊپ واري لاءِ لذت محال آهي، ٻيو هوند، ڇاڪاڻ تہ اڻهوند لاءِ فرحت مشڪل آهي، ٽيون تندرستي، جو بيمار لاءِ خوشي محال آهي.

ابن عساڪر جو مٿيون حوالو (تہ حجاج وٽ خريم جو وڏو قدر هو ۽ هو ڪيس وڏي ۾ وڏو شريف ڪري سمجهندو هو ۽ خريم وڏو عقلمند ۽ داناءُ هو) فتحنامي ۾ خريم بابت آيل بيانن جي تصديق ڪري ٿو. مثلاً فتحنامي ۾ ص 130 تي خود حجاج جي زباني ڄاڻايل آهي تہ ”خريم.... سهڻين عادتن ۽ وڻندڙ اخلاقن سان سينگاريل آهي.“ وري ص 233 تي ڄاڻايل آهي تہ ”خريم هڪ داناءُ ۽ هوشيار شخص هو، ۽ تنهن سان گڏ ديندار ۽ امانت وارو هو.“ انهيءَ ڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ فتحنامي ۾ ”المدني“ دراصل ”المري“ جي تحريف آهي ۽ صحيح نالو خُرَيم بن عمرو المُري سمجهڻ گهرجي. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

216/ [203] راجئري: مٿين عبارت مان ظاهر آهي ته عِلافي، ٽاڪيه مان ٽيندو رويم جي سرحد تي پهتو، جتان ”راجئري“ طرف خط لکيائين. عموماً،
ٽاڪيه ”تڪاديش“ يا اتر پنجاب جو نالو آهي، مگر ٿي سگهي ٿو ته هت مراد قديم تاڪيشر وارو علائقو هجي، جتان ڪشمير جو تختگاهه راجئري تمام گهڻو پري ڪونه هو. بيروني پنهنجي ”ڪتاب الهند“ (انگريزي ترجمي، 208x1) ۾ لکي ٿو ته ”(ڪلارجڪ پهاڙ) هميشه تاڪيشر ۽ لوهاور جي ايراضين مان نظر اچي ٿو.... ”راجوَري“ جو شهر (هن جبل جي) چوٽيءَ کان (فقط) ٽن فرسنگن جي مفاصلي تي آهي.“ فتحنامي ۾ پڻ زير بحث صفحي تي ڄاڻايل آهي ته ”اهو تختگاهه (راجئري) جبل ۾ آهي“، جنهن مان تصديق ٿئي ٿي ته فتحنامي جو ”راجئري“ ساڳيو ڪشمير جو تختگاهه "راجوَري" آهي جنهن جو بيروني ذڪر ڪيو آهي. (ن-ب)

220/ [207] ۽ لاڏي گرفتار ٿي: مٿان هلندڙ عبارت مان ظاهر آهي ته ڏاهر جي زال لاڏي، راوڙ ۾ ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ برهمڻ آباد ۾ آئي ۽ قلعي ۾ جنگ جون تياريون ڪري محمد بن قاسم جو مقابلو ڪيائين، مگر اوچتو قلعي جو دروازو کلي ويو ۽ محمد بن قاسم جي فوج وارن اچي لاڏيءَ کي گرفتار ڪيو. هيءُ بيان مٿي ص 201/ [186] واري بيان جي مخالف آهي، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته لاڏي، محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي وچ ۾ لڳل جنگ واري ميدان تي پاڻ کي اُٺ تان هيٺ ڪيرايو ۽ محمد بن قاسم جي ماڻهن هٿان گرفتار ٿي. وري ص 221/[208] تي ٻيو متضاد بيان ڏنل آهي ته برهمڻ آباد جي قلعي فتح ٿيڻ بعد محمد بن قاسم ۽ برهمڻن جي وچ ۾ عهدنامو ٿيو ۽ ان بعد انهيءَ عهدنامي جي بنياد تي ئي برهمڻن لاڏيءَ کي ٻهري مان ڪڍي محمد بن قاسم جي آڏو پيش ڪيو.

فتحنامي جي انهن متضاد حوالن مان ظاهر آهي ته لاڏيءَ جي گرفتاري ۽ ان بعد محمد بن قاسم جي ساڻس شادي وارا جملي بيان ضعيف ۽ هڪٻئي جي مخالف آهن ۽ انهيءَ ڪري تاريخي اعتبار کان غير معتبر. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

220/ [207] ڏاهر جي زال لاڏي قلعي ۾ آهي: ڏاهر جون ٻه ڌيئون پڻ ٻين زالن جي وچ ۾ منهن ڍڪيو ويٺيون هيون، جن کي هڪ خادم جي حوالي ڪري جدا ويهاريائين: يعني محمد بن قاسم کي معلوم ٿيو ته ڏاهر جي زال لاڏي قلعي ۾ آهي، باقي ڏاهر جون ڌيئون گرفتار ٿيل زالن ۾ موجود هيون جن کي محمد بن قاسم جدا ڪري ويهاريو. فتحنامي ۾ هن قسم جون حڪايتون محض هڪ افسانو آهن. لاڏيءَ متعلق متضاد بيانن تي متئين نوٽ ۾ تبصرو ڪيو ويو آهي. هت راوي، هن حڪايت کي دلچسپ بنائڻ لاءِ لاڏيءَ کان علاوه ڏاهر جي ٻن ڌيئن کي پڻ شامل ڪيو آهي. ڏاهر جون کي ڌيئون گرفتار ٿين ها ته عرب مؤرخ ان اهم واقعي جو ضرور ذڪر ڪن ها، مگر ڪنهن به عربي تاريخ ۾ اهڙو ذڪر موجود ڪونهي. خود فتحنامي جي صفحي 219 تي هنن حڪايتن جي شروعات ئي هن طرح ڪئي وئي آهي ته ”برهمڻ آباد جي مکيہ ماڻهن کان ڏند ڪٿائن ۾ آٽين تا (در اقاويل مي آرند)“- انهيءَ ڪري اهي حڪايتون ۽ بيان محض چوَٽيون ۽ ڏند ڪٿائون ئي سمجهڻ گهرجن. (ن-ب)

200/ [226/ [214] سؤ درهمن اصل مال مان.... نائبن جي سامهون حفاظت ۾ رهي: ”اصل مال“ مان هت مراد غالباً زمين جي سرڪاري ڍل آهي ۽ نہ مُور، چاڪاڻ ته هيٺ صاف طور ڄاڻايل آهي ته باقي جيڪي بچي سو خزاني ۾ پياريو وڃي. عبارت جي بيهڪ مان معلوم ٿئي ٿو ته جملي سرڪاري ڍل مان سؤ درهمن تي ٽي درهم، مقامي ماڻهن کي خيرات ۽ ٻين سماجي ڪمن لاءِ منظور ڪري ڏنا ويا، ۽ کين تاڪيد ڪيو ويو ته انهيءَ رقم مان جيڪي برهمڻن جو حق هجي سو کين ادا ڪن.

هن عبارت جو پهريون پاڱو اصل فارسي متن ۾ هن طرح آهي: ”باقي در وجہ خزانہ در قلم اصحاب و حضور نواب در حفظ مي باشد.“ هوڙي والا (ص 96) هن عبارت تي هيٺين طور پنهنجا مفيد ريمارڪ قلمبند ڪيا آهن:

تاريخي ڪتابــن ۾. خواهہ عام محاوري ۾

”حضــور“ بمعنيٰ مرڪزي حاڪم يا حڪومت

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

(Central Authority) جي استعمال ٿئي ٿو. تنهن ڪري
”حضور نواب“ جي معنيٰ ٿيندي محمد بن قاسم
جي طرفان مقرر ڪيل ”هز ايڪسيلنسي گورنر“.
هن عبارت ۾ ”اصحاب و حضور نواب“ واري
فقري ۾ ”و“ اضافي آهي ۽ صحيح فقرو ”اصحاب
حضور نواب“ ٿيڻ گهرجي، يعني ته ”حضور
نواب جا آفيسر.“ تنهن ڪري هن جملي جو مطلب ٿيندو
ته: باقي رقم خزاني ۾ پيارڻ گهرجي، ۽ اها
رقم حضور نواب جا آفيسر مجرا ڏيئي داخل ڪندا.
مٿين وضاحت جي بنياد تي متن ۾ هن جملي جي ڏنل ترجمي ۾ پڻ آخري مطلب
مطابق ترميم ڪرڻ گهرجي. (ن-ب)

226/ [214] حڪم بن عوانهِ ڪلبِي: ظاهر آهي ته حڪم بن عوانهسنڌ جي فتحن ۾ محمد بن قاسم جي فوج ۾ شامل هو ۽ سندس ڪافي چڱي پوزيشن هئي جو برهمڻن محمد بن قاسم سان پنهنجي سياسي صلح ۾ ڪيس وچان آندو. سنڌ ۾ حڪم جي انهيءَ فوجي تجربي جي بنياد تي ئي بعد ۾ تقريباً سن 111ھ ڌاري ڪيس سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ ڏھ سال کن هو انهيءَ عهدي تي فائز رهيو ۽ وڏيون فتحون ڪيائين، تان جو سن 121-122 ھ ڌاري سنڌ ۾ ئي شهيد ٿيو. (ن-ب)

228/ [217] هند جي شهرن ڪي، ويندي چين جي حد تائين، فتح ڪرڻ توتي لازم آهي. امير قتيبہ بن مسلم قريشي کي [پڻ چين فتح ڪرڻ لاءِ] مقرر ڪيو ويو آهي. سي [عراقي] غلام انهيءَ ڏانهن منتقل ڪريو ۽ [جهم بن زَحر بن قيس کي بہ هن ڏانهن موڪليو وڃي، ۽] مقرر ڪيل [عراقي] لشڪر ساڻس گڏجي: فارسي ڇاپي جي اصل عبارت هن طرح آهي:

”برتو باد که بلاد هند قا بحد چين مسلم کني.
و امير قتيبه بن مسلم الباهلي را نامزدکرده
شد. گر و گاني جمله بوي تحويل کنند، و لشکر
نامزد کرده باوي ميرود“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

هن فارسي عبارت ۾ ظاهراً وڏو خلل آهي، ۽ ڪاتبن جي غلطيءَ سبب ڪي فقرا حذف ٿي ويا آهن جنهن ڪري ان مان ڪو بہ خاطر خواه مطلب ڪونہ ٿو نڪري. اسان ڪافي تحقيق بعد عربي ماخذن مان هن عبارت جي تصحيح ڪري ڪٿل فقرن جو چورس ڏنگين ۾ اضافو ڪيو آهي. ڪيل تصحيح جا هيٺيان پهلو غور طلب آهن:

(1) قُتيبة بن مُسلم عام طرح تاريخن ۾ ”اَلبَاهِلِي“ جي نسبت سان مشهور آهي مگر هت حجاج ڪيس ”قريشي“ سڏي ٿو، جنهن جا بہ سبب آهن: پهريون تہ باهلي قبيلي وارا ”مالڪ بن اَعصُر بن سعد بن قيس عيلان بن مُضر“ جو اولاد آهن (ابن حزم، جمهرهِ ص 233) ۽ انهيءَ ڪري قريش مان آهن، جنهن ڪري ڪنهن ”باهلي“ شخص کي ”قريشي“ سڏڻ صحيح آهي. مگر ٻيو خاص سبب، جنهن جي ڪري قتيبه کي حجاج باهلي جي بدلي قريشي سڏي ٿو، سو هيءُ آهي جو ”باهلي“ جي نسبت ۾ عربن جي نقط نظر کان ذرا عيب هو، ڇاڪاڻ تہ باهلي قبيلي وارن جي ڏاڏي مالڪ جي شادي ”مُذِحج“قبيلي مان ”باهلة بنت سعد بن سعد العشيرة“ سان ٿي هئي. مالڪ جي مرڻ بعد، سندس پٽ معن وري پنهنجي پيءُ جي زال ”باهلة“ سان شادي ڪئي (ابن حزم، جمهرهِ ص 134). انهيءَ ڪري ئي ڪي خاص سمجهدار عرب خود کي”باهلي“ سڏائڻ کان عار سمجهندا هئا. مشهور عرب عالم عبدالملڪ بن قُرَيب الأصمي، ”قتيبة بن معن بن مالڪ“ جي اولاد مان هو، مگر چوندو هو تہ ”آءٌ باهلة جي اولاد مان ڪونہ آهيان، ڇاڪاڻ تہ قتيبة بن معن کي باهلة هرگز ڪونہ ڄڻيو هو“ (ايضاً ص 234). غالباً حجاج بہ انهيءَ عار جي خيال کان ئي امير قتبية کي ”باهلي“ جي بدلي ”قريشي“ سڏي ٿو. قتيبة جو پيڙهي وار شجرو هن طرح آهي: قتيبه بن مُسلِم بن عَمرو الحُصَين بن رَبيعة بن خالد بن اَسِيد الخير بن قُصاعِي بن هِلال بن سلامت بن ثعلبية بن وائل بن معن بن مالڪ بن اَعصُر بن سعد بن قيس عيلان بن مُضر (ايضاً، ص 234).

(2) فتحنامي جي اصل ناقص فارسي عبارت (جنهن جي تصحيح ڪئي وئي آهي) مان ظاهراً هيٺيان انومان نڪرن ٿا: هڪ تہ حجاج، محمد بن قاسم ڏانهن چين

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

جي فتح لاءِ لکيو ۽ کيس اها پڻ خبر ڏنائين ته امير قتيبه بن مسلم کي پڻ انهيءَ سلسلي ۾ مقرر ڪيو ويو آهي. ٻيو ته، محمد بن قاسم ڏانهن لکيائين ته ڪي ماڻهو ڪنهن شخص جي حوالي ڪري، جي ساڻس گڏجي وڃن.

پهرئين انومان تي يعقوبي (146x2) جي هيٺين بيان مان روشني پوي ٿي: (نيرون جي صلح بعد) محمد بن قاسم، حجاج کان اڳتي وڌڻ جي اجازت گهري، جنهن تي لکيائينس ته پلي اڳتي وڌ، ۽ جيترو ملڪ تون فتح ڪندين ان جو حاڪم تون ئي آهين. پڻ خراسان جي گورنر قتيبه بن مسلم ڏانهن لکيائين ته اوهان ٻنهيءَ مان جيڪو اڳ ۾ چين فتح ڪندو، اهوئي ان جو حاڪم ٿيندو. ا.هـ. مؤرخ طبري (889-9x1)پڻ لکيو آهي ته حجاج طرفان "محمد ۽ قتيبهٻنهيءَ کي چين جي آچ ٿيل هئي".

انهن ٻن معتبر حوالن جي بنياد تي، عبارت جي پهرئين ڀاڱي جي تصحيح ڪئي وئي آهي. عبارت جي پوئين ڀاڱي مان انومان نڪري ٿو، ان کي طبري (1257x2) جو هيٺيون بيان روشن ڪري ٿو:

"حجاج، محمد بن قاسم ثقفي ڏانهن لکيو ته
تنهنجي طرفان عراق وارا (فوجي دستا) قتيبه
(بن مسلم، خراسان جي ڪمانڊر) ڏانهن موڪل،
۽ جهم بن زحر بن قيس کي پڻ روانو ڪر
ڇاڪاڻ ته شامي فوج کان عراقي فوج ۾ هئڻ
سندس واسطي بهتر آهي.(تنهن ڪري جهم بن
زحر سنڌ مان عراقي فوج وٺي روانو ٿيو ۽)
سن 95 هه ۾ هو قتيبه وٽ پهتو".

طبري جي هن معتبر حوالي جي بنياد تي، فتحنامي جي هن ناقص عبارت جي پوئين ڀاڱي جي تصحيح ڪئي وئي آهي. (ن-ب)

229/ [217] اي سؤٽ! تون پڻ اهو ڪو ڪارنامو ڪج جيئن [تنهنجي پيءُ]قاسم جو نالو روشن ٿئي: اهي لفظ حجاج طرفان محمد بن قاسم ڏانهن لکيل آهن. اصل فارسي متن ۾ "سوٽ" جي بدلي "ابن عم" (چاچي جو پٽ) آهي ۽ متي ص 299 تي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

واضح ڪيو ويو آهي ته محمد بن قاسم، حجاج جي چاچي جو پٽ نه بلڪ سؤٽ (قاسم) جو پٽ هو. ٻيو ته حجاج، محمد بن قاسم ڪي لکي ٿو ته اهڙو ڪو ڪارنامو ڪر، جو تنهنجي پيءُ جو نالو روشن ٿئي. اهو هڪ همت افزائي جو عام فقرو آهي، مگر غالباً ان ۾ هڪ خاص حقيقت ڏانهن به اشارو آهي، ۽ اهو هيءُ ته محمد جو پيءُ قاسم ان وقت پنهنجي همعصرن جي پيٽ ۾ ابوجهه ۽ اياڻو هو ۽ انهيءَ ڪري ئي ڪيس "حمقيٰ ثقيف" (يعني ثقفي قبيلي وارن ۾ اياڻو) سڏيندا هئا. (ڏسو ڪتاب المُحبر، ص 380). شايد حجاج جي مٿئين فقري جي اها مراد آهي ته قاسم جي پنهنجي شهرت ايتري ڪانهي، انهيءَ ڪري تون ڪو اهڙو ڪارنامو ڪر، جو سندس نالو تنهنجي طفيل مشهور ٿئي. (ن-ب)

229/ [217] شهر برهمڻ آباد، يعني ٻانيڙاهه: هت "يعني ٻانيڙاهه" وارو فقرو غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم طرفان توضيح طور وڌايل آهي. سنڌيءَ ۾ برهمڻ کي عام طرح ٻانڀڻ چيو وڃي ٿو ۽ انهيءَ لحاظ سان برهمڻ آباد کي مقامي طور "ٻانيڻاهه" سڏيو ويو. مگر اڳاٽي وقت ۾ "ڻ" جو اُچار "ڙ" جي صورت ۾ هو، ۽ فتحنامي جي هيءَ عبارت تصديق ڪري ٿي ته سن 613 هه ۾ جڏهن علي ڪوفي فتحنامي جو ترجمو ڪيو، تڏهن هن شهر کي مقامي طور"ٻانيڙاهه" سڏيندا هئا. وڌيڪ لاءِ ڏسو مٿي ص 274، نوٽ 62/ [15]. (ن-ب)

229/ [217] وَداع بن حُميد البحري: فتحنامي ۾ مٿي ص 136 ۽ ص 177 تي "حميد بن وداع" جو ذڪر آيو آهي، جو غالباً هن شخص جو پٽ آهي، جنهن جو نالو پڻ "حميد" هو. بهر حال انهن صفحن تي توڙي هن صفحي تي انهن ٻنهي پيءُ پٽن جي نسبت "النجدي" ڄاڻايل آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ زير بحث صفحي 229/ [217] جو حاشيه- 3 ڏسڻ گهرجي. مگر "النجدي"حقيقت ۾ "البحري" جي بگڙيل صورتخطي آهي ۽ صحيح نسبت "البحري" ئي آهي. ابن حزم، پنهنجي ڪتاب "جمهرة انساب العرب" (ص 298) ۾ لکي ٿو ته"وداع بن حميد، بنو بحري جي قبيلي مان هو. هو وڏو اشراف هو ۽ (محاذ) هند جو حاڪم مقرر ٿيو. هيءُ اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن مُهلب جي پٽن آڏو قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ کين اندر اچڻ نه ڏنائين."

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ٠٠١ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

مٿئين بيان مان ابن حزم جو اشارو شهر قندابيل جي قلعي ڏانهن آهي، جنهن جو ذڪر عربي تاريخن ۾ مشهور آهي. يزيد بن مهلب عراق جي وائسراءِ پنهنجي طرفان وداع بن حميد کي قندابيل (گنداوا) جو گورنر مقرر ڪيو هو. ان بعد يزيد بن مهلب بغاوت ڪئي ۽ سندس پائر مفصل ۽ ٻيا، شاهي فوجن کان ڀڄي قندابيل طرف ورانا ٿيا. کين اميد هئي ته قندابيل ۾ سندن خاص ماڻهو گورنر آهي ۽ انهيءَ قلعي ۾ رهي مقابلو ڪندا. پر جڏهن هو قندابيل پهتا ته وداع بن حميد قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ کين اندر داخل ٿيڻ نه ڏنائين (ڏسو طبري 1412 x2).

230/ [218] ڪڇ وارو ملڪ، جو ڪيرج جي بادشاهه دروهر جي هٿ ۾ هو: عربي زبان ۾ ڌارين دَخِيل ۽ مُعرَب لفظن ۾ صورتخطي جي تبديليءَ جي لحاظ سان ”ڪيرج“ دراصل ”ڪيره“ جو عربي اُچار آهي. ”ڪيره“ غالباًگجرات جو مشهور قديم شهر ”ڪيرا“ (اصل قديم اچار ”ڪيڙا“ يا کنڊا) آهي، جو هن وقت به ڪيرا ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر آهي. ڪيرا ضلعي جي اتر ۾ احمدآباد ضلعو ، ۽ ماهي ڪنٺا ۽ ريوا ڪنٺا ايجنسي جي ننڍڙي رياست بالاسنور آهن. اولهه ۾ به احمدآباد ضلعو ۽ رياست کنيات اٿس، ۽ ڏکڻ ۽ اوڀر طرف ماهي ندي ۽ ٻڙودا رياست اٿس. ڪيرا جو شهر احمدآباد جي شهر کان ويهه ميل اولهه طرف آهي. ڪيرا جو شهر بلڪل آڳاٽو آهي، جنهن جي تاريخ مهاڀارت جي زماني تائين پهچي ٿي. اتان لڌل هڪ ٽامي جي ٿالهيءَ تي پنجين صدي عيسويءَ جي اڪريل سنند هن شهر جي قدامت تي شاهد آهي (ڏسو امپيريئل گزيٽيئر آف انڊيا، جلد 14، ص 286). فتحنامي جي هنن حوالن مان ظاهر آهي ته انين صدي عيسويءَ ۾ محمد بن قاسم جي فتحن وقت هي شهر راجا دروهر جي گاديءَ جو شهر هو، ۽ ڪڇ جو ملڪ به راجا دروهر جي حڪومت ۾ شامل هو.

زير بحث صفحي تي ڄاڻايل آهي ته محمد بن قاسم ڪڇ جو ملڪ، جو راجا دروهر جي هٿ ۾ هو، پنهنجي هڪ آفيسر هذيل بن سليمان الازدي جي حوالي ڪيو. اهو صحيح ٿي سگهي ٿو، مگر هيءُ بيان هن موقعي تي وقت کان اڳ آهي، ڇو ته ڪيرج يا ڪيرا فتح ڪرڻ کان اڳ محمد بن قاسم، راجا دروهر جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

حڪومت جو هڪ حصو ڪيئن ٿي پنهنجي هڪ آفيسر جي حوالي ڪري سگھيو! مؤرخ بلاذري (ص 440) جي بيان مان صاف ظاهر آهي تہ محمد بن قاسم، ملتان فتح ڪرڻ بعد ڪيرج فتح ڪيو، انهيءَ ڪري هذيل بن سليمان ڪي پڻ انهيءَ فتح بعد ڪڇ جو حاڪم مقرر ڪيو هوندائين. (ن-ب)

321/ [218] ساوندي سمہ: يعني سمن جو شهر ساوندي. اڳتي ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم، برهمڻ آباد جي فتح ۽ انتظام بعد ڪوچ ڪيو ۽ آخر اچي ساوندي جي پسگردائي ۾ منزل ڪيائين جتي "هڪ فرحت افزا ڍنڍ ۽ سرسبز چراگاهہ هو، جنهن ڪي ڍنڍ وڪر بهار چوندا هئا" (ص 231). "وڪر بهار" جي نالي جي پڇاڙي "بهار" مان ظاهر آهي تہ "وڪر بهار" ٻڌ مت جو هڪ مندر هو. "ڍنڍ وڪر بهار" جي نالي مان ظاهر آهي تہ اها ڍنڍ بہ انهيءَ مندر جي نالي سان سڏبي هئي. هاڻي، محمد بن قاسم، برهمڻ آباد جي فتح بعد متي اتر طرف الور ڏانهن وڃي رهيو هو. انهيءَ رخ تي ٻڌ جي مندر جو فقط نمايان نشان موجود آهي جنهن ڪي هن وقت "ٿل مير رڪن" سڏجي ٿو، جو نوابشاهہ ضلعي ۾ استيشن دوڙ ۽ دولتپور جي وچ تي آهي. محڪمي آثارقديمہ جي طرفان ڪيل تحقيق موجب "ٿل مير رڪن" درحقيقت ٻڌ مت جي مندر جو ٿل (Stupa) آهي (ڏسو هينري ڪزنس، سنڌ جا آثارقديمہ، ص 98-99). انهيءَ ٿل کان اتر- اوير طرف تقريباً ٻن ميلن جي پنڌ تي "ساوڙي" جو ڳوٺ آهي، ۽ انهيءَ ايراضي ۾ قديم ڊورن ۽ ڍنڍن جا نشان اڄ ڏينهن تائين نمايان طور نظر اچن ٿا. انهن اهڃاڻن مان خاطري سان چئي سگھجي ٿو تہ فتحنامي واري "ساوندي" ساڳي اها موجوده "ساوڙي" آهي ۽ پڻ مؤرخ بلاذري (فتوح البلدان، ص 439) "ساوندي"جو تلفظ "ساوندري" ڪري لکيو آهي، ۽ اهو اچار پڻ موجوده نالي "ساوڙي" ۾ موجود آهي. ساوڙي جو ڳوٺ سنڌونديءَ جي هڪ قديم ڊوري جي ڪپ تي آهي ۽ انهيءَ ڊوري جا نشان ساوڙي جي ڳوٺ لڳ الهندي طرف اڄ تائين موجود آهن. مجمل التواريخ جي مصنف پڻ لکيو آهي تہ قديم وقت ۾ ڪشمير جي راجا، "ساوندي" جي شهر ڪي سنڌونديءَ جي ڪناري تي ٻڌايو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

فتحنامي جو ”وکر بهار“ يقيني طور ”نل مير رکن“ وارو قديم ٻڌ جو مندر آهي، پڻ هن ٻڌ جي مندر جي وجود جي تصديق فتحنامي جي هيٺين وڏيڪ حوالن مان ثئي ٿي تہ ”انهيءَ پاسي جا سڀ ماڻهو، شمني ۽ ٻڌ وارا واپاري هئا“۽ بواد نالي هڪ شمني کي محمد بن قاسم اتي جو مقامي سردار طور مقرر ڪيو هو (فتحنامو ص 231).

231/ [219] خميس جو ڏينهن 3- ماهہ محرم سن چورانوي: هيءَ تاريخ محمد بن قاسم جي برهمڻ آباد مان منزل ڪٽي ساوندي طرف ڪوچ ڪرڻ جي آهي. هوڙي والا جي تحقيق موجب:

3- محرم سن 93 ھ = آرتوار، 9- آڪٽوبر 712ع

3- محرم سن 95 ھ (رئيت) = خميس، 28- سپٽمبر 713ع

هاڻي جيڪڏهن فتحنامي جي عبارت ۾ ڏينهن صحيح ڄاڻايل آهي تہ پوءِ سن يقيني طور 95 ھ ٿيندو. تاريخي تسلسل جي لحاظ سان بہ 3- محرم سن 95 ھ صحيح ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ محمد بن قاسم کي باقي اروڙ، سڪ ۽ ملتان وغيره جي فتحن لاءِ اجا بہ 17 يا 18 مهينا بچن ٿا، جي ڪافي آهن. محمد بن قاسم کي خليفي وليد جي وفات (جمادي الاول سن 96 ھ) بعد ئي معزول ڪري واپس گهرايو ويو. (هوڙي والا، ص 96)

232/ [219] ٻڌيٽي [پٽ] يمن ڍول: اسان متن ۾ هن صفحي جي حاشيہ ۾ ڄاڻايو آهي تہ م ن ب نسخن جي پڙهٽي ”بديهي بمن دهول“ آهي ۽ ر جي پڙهٽي ”بديهني بمن دهول“. هوڙي والا (ص 97) جي گمان ۾ هي نالو شايد ”بدهي ورمن“ (Buddivarman) هجي، ڇاڪاڻ تہ اهو نالو قديم رڪارڊ ۾ ملي ٿو ۽ 640ع ڌاري گجرات جي چالوڪيہ* گهراڻي جي هڪ راجا جو پڻ اهو نالو هو. ا.ھ. هيءُ گمان، فتحنامي ۾ هن نالي جي ڏنل صورتخطيءَ مطابق پڻ قدري قياس ويجهو معلوم ٿئي ٿو: يعني تہ ”بديهي بمن“ = بدهي ورمن. انهيءَ لحاظ سان هن نالي جي پڙهٽي ”ٻڌِيورمن [پٽ] ڍول“ زياده موزون ٿيندي. (ن-ب)

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن: امير عدنان

232/ [220] سليمان بن نبهان ۽ [قبيلي] ڪِنده جي آزاد ڪيل غلام ابوفضت القشيري کي سڏي.... قسم ڏيئي، ڪين جنيد بن عمرو ۽ بني تميم منجهان جماعت سان محبت ڪرائي گڏي.... موڪليائين:

(1) اول تہ متين عبارت مان ظاهر آهي تہ سليمان بن نبهان ۽ ابوفضت القشيري ٻن جدا شخصن جا نالا آهن. انهيءَ لحاظ سان ص 194/ [177] تي "نبهان ابوفضت قشيري" غالباً دراصل "(سليمان بن) نبهان (و) ابو فضت قشيري"هو، مگر ڪاتب جي سهو ڪان ڏنگين ۾ رکيل الفاظ اصل نسخي مان رهجي ويا ۽ ان بعد جملي قلمي نسخن ۾ اها غلطي رهجي وئي. ص 194 تي "نبهان ابو فضت قشيري" جي درستي ڪري ان کي "سليمان بن نبهان ۽ ابوفضت قشيري"لکڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ يقيني طور چئي سگهجي ٿو تہ دراصل اهي ٻہ نالا آهن. قديم نسخي پ جي قرائت ۾ فعل جا صيغا، جي "نبهان ابو فضت قشيري"ڏانهن ورن ٿا، سي جمع ۾ آهن. مثلاً: مقابل شدند (سامهون ٿيا)، جنگ پيوستند (جنگ جوٽيائون)، داهر فوجي ديگر در مقابل ايشان فرستاد (ڏاهر ٻي فوج سندن مقابلي ۾ موڪلي)، دفع کردند (ڪافرن جي فوج کي هٽايائون)، ومي ڪشتند (۽ پئي ماريائون)، ۽ آخر ۾ زائد لفظ "تا بلشکر گاه داهر آمدند."

(2) ٻيو تہ هن عبارت ۾ جا لفظي تصحيح ڪئي وئي آهي تنهن لاءِ متن ص 232 جو مواد ڏسڻ گهرجي. هن تصحيح موجب هن عبارت جو مطلب هيءُ ٿئي ٿو تہ محمد بن قاسم پنهنجي لشڪر جي ٻن گروهن جي وچ ۾ صلح ۽ محبت قائم ڪري ڪين گڏ ديبل ڏي ڏي روانو ڪيو. اهي ٻہ گروهہ هيءُ هئا: (1) بنو قشير ۽ سندن ساٿي (يعني سليمان بن نبهان ۽ ابو فضت قشيري وغيره)، ۽ (2) بنو تميم ۽ سندن ساٿي (يعني جنيد بن عمرو وغيره). انهيءَ ٻنهي ۾ محبت ڪرائڻ لاءِ هيٺيان سبب هئا:

قديم زماني کان مُضرية ۽ يمانية نسلن جي قبيلن ۾ عصبيت ۽ رقابت هئي. اسلام جي ابتدا ۾ اهو باهمي ضد ۽ حسد سچي اسلامي اخوت سبب تقريباً ختم ٿي چڪو هو مگر بنو اميہ جي دؤر واري سياست وري انهيءَ نسلي رقابت کي زور ونايو. ان وقت ازد ۽ تميم جي قبيلن ذريعي وري اهي قبائلي جهيڙا شروع

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

ٿيا ۽ اهي ٻہ قبيلا ۽ سندن حامي جڻ هڪٻئي ۾ چانديا مگسي ٿي پيا. انهيءَ ڪري اموي سلطنت جي تقريباً هر علائقي ۾ انهن قبيلن ۽ سندن حامين جي وچ ۾ جهيڙا جهڳڙا شروع ٿيا. مثلاً خراسان ۾ هر يماني ۽ ربيعي نسل جو شخص ”ازدي“ سڏجڻ لڳو ۽ هر مضري نسل جو شخص ”تميمي“ سڏجڻ لڳو (ڏسو ديوان فرزدق: پئرس ڇاپي ص 53 ۽ قاهره ڇاپي ص 769). هڪ طرف”يماني- ربيعي- ازدي“ گروهہ ۽ ٻئي طرف ”مضري- تميمي“ گروهہ جي وچ ۾ ضد ۽ رقابت هر جاءِ موجود هئي. محمد بن قاسم جي فوج ۾ پڻ انهن ٻنهي گروهن جا ماڻهو موجود هئا. بنو قشير وارا ربيعي هئا، ڇاڪاڻ تہ هو بنو ڪعب بن ربيعة جي اولاد مان هئا (ڏسو ابن حزم، جمهرة ص 272) ۽ انهيءَ ڪري بنو تميم سان سندن نسلي رقابت هئي. انهيءَ ڪري محمد بن قاسم هن موقعي تي جڏهن ٻنهي گروهن جي ماڻهن کي هڪ خاص ڊيوٽي تي روانو ٿي ڪيو تہ پهريائين کين قسم ڏيئي پاڻ ۾ محبت ۽ صلح ڪرائي پوءِ روانو ڪيائين. (ن-ب)

232/ [220] بهراور: محمد بن قاسم، ساوندري يعني ساوڙي مان ڪوچ ڪري وڃي ”بهراور“ ۾ لٿو. جيئن تہ محمد بن قاسم اروڙ طرف وڃي رهيو هو، ”بهراور“ جي تلاش ساوڙيءَ کان اتر طرف ڪرڻ گهرجي. هن ڪان اڳ ڏنو ويو آهي تہ محمد بن قاسم برهمڻ آباد ڏانهن ايندي ”جلوالي“ جي ڍوري تي اچي منزل انداز ٿيو هو، ۽ ساوندريءَ ۾ پڻ وڪر بهار جي ڍنڍ تي اچي لٿو. انهيءَ مان گمان نڪري ٿو تہ پاڻيءَ جي سهوليت جي لحاظ سان محمد بن قاسم جي فوج اڪثر درياءَ جي ڦاٽن جو ڪنارو وٺي پئي هلي. تنهن ڪري بلڪل قياس ويجهو آهي تہ محمد بن قاسم ساوندري ڇڏڻ بعد مهراڻ جي ڪنهن شاخ يا ڍوري جو ڪپ وٺي اتر طرف ڪوچ ڪيو هجي. انهيءَ قديم ڍوري جا نشان هن ساوڙي کان اتر طرف ڪارجائي، اَمرجي، مسر جي واڻءِ، ڇيهي جي اولهہ طرف، پريا ۽ هالاڻي ڀلاڻي وٽان اجا تائين ظاهر بيناآهن.

انهيءَ قديم ڍوري جي رخ ۽ رستي جي لحاظ سان، ”بهراور“ مان ”پريا“ جو گمان نڪري ٿو. ڀلاڻي ڪافي پراڻي بستي آهي، ۽ جيئن هالاڻي (=هالا قوم جي بستي) تي هالا قوم جو پويان نالو پيل آهي تيئن ممڪن آهي تہ ڀلاڻي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

(پلائي= پراٽي= پرياٽي) تي پريا قوم جي پويان اهو نالو پيل هجي. انهيءَ گمان موجب ڀلاڙي توڙي پريا، اهي ٻئي نالا پريا قوم جي بستين پويان پيل ٿا ڀانئجن، ۽ پريا قوم بہ سهتن ۾ لاکن وانگر غالباً سنڌ جي هڪ آڳاٽي قوم هئي. ٿي سگهي ٿو تہ ”ٻهراور“ (پراور= پريا) پريا قوم جي ڏاکڻي بستي هجي، جا موجوده پريا شهر جي آسپاس هئي. سر زمين تي تلاش ۽ تحقيق ڪرڻ مان معلوم ٿيو تہ اهو قديم ڊورو جنهن جا نشان شهر پريا جي اوير طرفان موجود آهن، انهيءَ جي ڪناري تي قديم ڪنڊرات موجود آهن. انهن ڪنڊرات مان ڪافي عربي سڪا توڙي ٻيا قديم سڪا لڌا آهن جي محترم سيد امام علي شاهہ، پريا جي رئيس وٽ موجود آهن، ۽ انهن سڪن مان پڪي ثابتي ملي ٿي تہ اهي قديم بستيون عرب دؤر کان اڳ توڙي عرب دؤر ۾ موجود هيون. ساڳيءَ طرح موجود ڀلاڙي بہ قديم ڪنڊرات تي ٻڌل آهي، ۽ انهيءَ ڪري فتحنامي جو”ٻهراور“ غالباً پريا جي لڳ هو، يا ڀلاڙي وٽ هو. والله اعلم بالصواب.(ن-ب)

234/ [221] هو (گوپي) چوندو ٿي رهيو تہ راجا ڏاهر اجا جيئرو آهي-الخ: متي ص 211-212/ [197-198] تي بيان ٿي آيو آهي تہ گوپي کي ڏاهر جي موت جو اطلاع خود سندس ڀاءُ جيسينہ گهٽو اڳ ڏيئي ڇڏيو هو. ظاهر آهي تہ گوپي هيءَ خبر ڄاڻي ٻجهي لڪائي رهيو هو، ۽ پنهنجي فوج توڙي عوام کي ڏاهر جي زنده هئڻ ۾ مدد وٺي اچڻ جي اميد ڏياري، سندن دل مضبوط ڪري رهيو هو تہ من مقابلي لاءِ تيار ٿي بيهن. (ن-ب)

238/ [226] ڪيس بہ ڪنگڻ هئا: يعني تہ اروڙ جي بتخاني نوبهار ۾ رکيل مورتي کي بہ سونا ڪنگڻ پيل هئا. انهن آڳاٽن مندرن جي مورتين جي ٻانهن ۾ ڪنگڻ يا ڪنن ۾ واليون انهن مورتين جي قدامت جو نشان هيون، ۽ هڪ هزار ورهيہ گذرڻ بعد مورتيءَ کي هڪ ڪنگڻ يا والي پارائي ويندي هئي. ابن خلڪان لکي ٿو تہ: ”انهن والين جي مقصد، يعني تہ هڪ هزار ورهين بعدي هڪ والي پهرائڻ، بابت اڪثر حوالا ملن ٿا، جي مورتين جي والين متعلق آهن. چون ٿا تہ محمود (غزنوي) سومنات جي بت تي ٿيهہ واليون پاتل ڏٺيون ۽ ڪيس ٻڌايو ويو تہ هر هڪ والي هڪ هزار ورهيہ جي پوڄا جي نشاني آهي (وفيات الاعيان، 85x2). ابن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن: امير عدنان

خلڪان جي هن بيان مان گمان نڪري ٿو ته محمد بن قاسم جي فتح وقت اروڙ جي بتخاني واري مورتيءَ کي به ٻن هزارن ڪان متي ورهيه گذري چڪا هئا. (ن-ب)

243-4/ [232] ڪبير پدر ۽ ڀهئو: هوڙي والا جي گمان ۾ شايد اهي نالا دراصل ”ڪالِڀدر“ يا ”ڪالڀدر“ (Kalibhadra or Kalabhadra) ۽”ڀيرَوَ“ (Bhairav) هجن. (هوڙي والا، ص 97)

245/ [233] (جيسينه) هلندو وڃي جالنڌر جي حد ڪان ڪشمير ۾ پهتو. انهيءَ بادشاهه جو نالو بلهرا هو،(۽) شاهه جي آستان (گاديءَ جو هنڌ؟) کي اسه ڪسهچوندا هئا، جتي هو وڃي رهيو، تان جو عمر بن عبدالعزيز رضه جي خلافت ٿي: جملي نسخن ۾ اصل فارسي عبارت مبهم ۽ منجهيل آهي ۽ غالباً ان ۾ ڪي لفظ ڪٽل آهن ۽ ڪن لفظن جون اصل پڙهڻيون بگڙيل آهن. بهرحال، زير مطالع نسخن جي پڙهڻين موجب معنيٰ هتي اهائي ٺهندي جا متي ڏني وئي آهي. البت هيٺيان نقطا غور طلب آهن:

(1) ر ۽ م جي پڙهڻي ”ڪشمير“ جي بدلي ”ڪسه“ آهي: ”ڪسه“ مان مراد”ڪشمير“ ئي آهي، جا ٻين باقي نسخن جي پڙهڻي آهي. هوڙي والا (ص 98) لکي ٿو ته: ”ڪسه جو ملڪ“ مان مراد غالباً ڪشمير آهي، يعني ته ”ڪسا“(Khasa) يا ”ڪشا“ (Khasha) ماڻهن جو ملڪ، جن جو ذڪر ”راجترنجني“ ۽ ٻين سنسڪرت ڪتابن ۾ ملي ٿو. انهن ماڻهن جي باري ۾ چيل آهي ته ”اهي پير پنتسال“ جبلن جي ڏکڻ- اولهه طرف جهلم، لوهر ۽ ڪشتوار (Kishtwar)جي وچ وارين ماٿرين ۾ رهندا هئا. انهن کي موجوده ”ککا“ (Khakha) قوم سان مسحض ڪري سگهي ٿو جنهن مان، ڪشمير جي هيٺان ”وِتستا“(Vitasta) ماٿري ۾ رهنڙ جملي ننڍا سردار ۽ مکي ماڻهو آهن“ (بحوالہ سر آرل سٽين، حاشيه راجترنجني، انگريزي ترجمو، ڪتاب- ا، بيت 317). بقول سر جارج گريئرسن، ڪسا (قوم جا ماڻهو) نه صرف ڪشمير ۾ آهن مگر”ڪمائون“ ۽ گهاروال ۾ پڻ موجود آهن. ”آريائي زبان ڳالهائيندڙ جملي ماڻهو، جي هماليه جي هيٺين پاڳي ۾،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ڪشمير کان وٺي دارجيلنگ تائين، رهن ٿا سي”ڪسا“ نسل مان آهن.“ (Indian Antiguary, 1914, p 151)

(2) ڪشمير جي بادشاهه جو نالو ”بلهرا“ ٻه ڪافي منجهائيندڙ آهي. ضروري آهي ته ”بلهرا“ ڪشمير جي ڪنهن راجا جو ذاتي نالو تسليم ڪجي ۽ نه لقب، ڇو ته ”بلهرا“ دکن جي راجائن جو لقب هو، جن جي گادي جو هنڌ ”مانکيڙ“هو، جنهن جي مسعودي وغيره عرب عالمن جي بيانن مان پوري تصديق ٿئي ٿي.

مگر موجوده تحقيق مطابق ان وقت ۾ ڪشمير جي ڪنهن ٻه ”بلهرا“ نالي راجا جو پتو نٿو پوي. سنڌ ۾ محمد بن قاسم جي فتحن جو سلسلو سن 712ع کان شروع ٿئي ٿو. جيسينه تقريباً 713/14ع ڏاري وڃي ڪشمير ۾ پناهه ورتي هوندي. مگر ان وقت ڪشمير ۾ ”ڪارڪوته“ (Karkota) گهراڻي جي حڪومت هئي. انهيءَ گهراڻي جو راجا، جو ان وقت حڪمران هو، تنهن جو نالو ”لَلِتادِتيہ مُڪتاپيد“ هو، جنهن جي حڪومت جو عرصو اندازاً 713ع کان 750ع تائين چيو وڃي ٿو.

(ڏسو ”ري“ جي ”گهراڻي وار تاريخ“،ص 72، بحوالي راجترنجني). ان راجا کان اڳ جي راجا جو نالو ”جياپِيد“ چيو وڃي ٿو (بارنيٿ، ص 61). مگر جيئن ته ڪشمير جي انهن آڳاٽن راجائن جي سلسلي توڙي سندن متن جي تحقيق اڃا تڪميل تي نه پهتي آهي، انهيءَ ڪري ٿي سگهي ٿو ته فتحنامي جو هي قديم حوالو نسبتاً صحيح هجي.

(3) شاهه جي آستان کي ”اسه ڪسه“ چوندا هئا. فارسي متن ۾ اصل عبارت هن طرح آهي: ”اسه ڪسه آستان شاه گفتندي.“ هن عبارت ۾ پڻ خلل آهي، ۽ معنيٰ صرف ظاهري الفاظ موجب ڪئي وئي آهي. ”اسه ڪسه“ نالي ڪشمير جي گادي جو ڪنهن ٻه بئي ماخذ مان پتو نٿو پوي. يارهين صديءَ جي شروع ۾ ڪشمير جي گادي ”رَاجوَرِي“ هو، جيئن بيروني لکيو آهي (ڏسو مٿي نوٽ ص 331). پڻ بيروني چوي ٿو ته ”بلور شاهه، شڪنان شاهه ۽ وخان شاهه ڪشمير جي اولهه طرف آهن“ (ڪتاب الهند، عربي متن ص 101، انگريزي ترجمو 206x2). ممڪن آهي ته ”آستان شاهه“ ٻه اهڙي طرح ملڪ جي ڪنهن ڀاڱي جو نالو هجي. هوڙي والا (ص 98) جي خيال ۾، ”آستان شاهه“ شايد ”آدشتان شاهه“ جي بگڙيل صورت آهي، ڪشمير

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

جي گاديءَ جو هنڌ ”آدشتان“ جي نالي سان سڏبو هو (بحوالہ ايليٽ- ڊائوسن 64x1) مگر پروفيسر سخاؤ جي وضاحت موجب ”آدشتان“ دراصل سنسڪرت لفظ ”آڌشٿان“ (Adhishthan) آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”گاديءَ جو هنڌ يا مکيہ شهر“ (ڏسو ترجمو ڪتاب الهند، 181x2). اسان ترجمي ۾ پڻ انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ڪئي آهي: آستان شاه= شاه جو آستان، يعني شاهہ جي گاديءَ جو هنڌ.
(4) هت ڏنل بيان مان ظاهر آهي تہ جيسينہ سنڌ ڇڏي وڃي ڪشمير جي راجا وٽ پناهہ ورتي ۽ ويندي حضرت عمر بن عبدالعزيز جي دؤر خلافت تائين اتي ئي رهيو. مٿي ص 17-216/ [203] تي جيسينہ جو علائفي سان گڏجي سنڌ ڇڏڻ واري بيان مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ جڻ جيسينہ چتور ۾ ترسي پيو ۽ علائفي ڪانئس جدا ٿي ڪشمير ڏانهن روانو ٿيو. مگر هيٺ انهيءَ عبارت ۾ هڪ فقرو آهي تہ ”پوءِ اتان راجڙي طرف خط لکيائون.“ فعل ”لکيائون“ جي جمع واري صيغي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪشمير ۾ علائفي سان گڏ شايد جيسينہ بہ شامل هو. پڻ ص 216 تي جملي قلمي نسخن مطابق عنوان هن ريت آهي "جيسينہ جو ڪشمير جي راجا ڏانهن وڃڻ" حالانڪ انهيءَ عنوان هيٺ ڏنل بيان ۾ جيسينہ نالو ڏنل ڪونهي. اسان انهيءَ متعلق متن ص 216 جي حاشيہ- 1 ۾ ڄاڻايو آهي تہ شايد هيٺ ڏنل بيان ۾ جيسينہ نالو حذف ٿي ويو آهي. جيئن تہ هن زير بحث صفحي جي عبارت مان جيسينہ جو ڪشمير وڃڻ صاف ظاهر آهي، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو تہ ص 216 واري عنوان هيٺ ڄاڻايل بيان ۾ ڪا غلطي آهي، جنهن سبب جيسينہ جو نالو رهجي ويو آهي. مجموعي طرح سان فتحنامي جي هنن حوالن مان جيسينہ جي ڪشمير وڃڻ جي تائيد ٿئي ٿي. (ن-ب)
245/ [233] عمرو بن مسلم الباهلي: فتحنامي جي هن عبارت موجب عمرو بن مسلم الباهلي، حضرت عمر بن عبدالعزيز رضہ جي خلافت ۾ سنڌ جو گورنر هو ۽ ڪشمير طرف ملڪ فتح ڪيائين. مؤرخ بلاذري جي بيان مان پڻ هن حقيقت جي تائيد ٿئي ٿي. بلاذري (فتوح البلدان، ص 442-441) لکي ٿو تہ: ”عمر بن مسلم الباهلي، عمر(بن عبدالعزيز رضہ) طرفان انهيءَ (سنڌ ۽ هند) محاذ جو گورنر هو ۽ هندوستان جي ڪن ڀاڱن تي حملا ڪري فتحون حاصل ڪيائين." (ن-ب)

ڪتبخانو وانس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

246/ [235] تختگاه اروڙ- بغرور: يعني سنڌ جو تختگاهه، جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪري پنهنجي تصرف ۽ تابعداري هيٺ آندو. جيئن ته ان وقت اروڙ سان گڏ ٻيو مشهور ويجهو شهر ”بغرور“ هو جنهن جو نظام، حڪومت جي گادي اروڙ سان وابسته هو (فتحنامو ص 150)، انهيءَ ڪري ٻنهي شهرن کي مجازاً تختگاهه ڄاڻايو ويو آهي. هونءَ به سنڌ مِ شهرن جي ٻٽن نالن استعمال ڪرڻ جو رواج آهي مثلاً، هالاڻي، ٻهلاڻي، گمبٽ- کهڙا وغيره. ”بغرور“ مان مراد بکر آهي، جنهن جي وضاحت لاءِ متي نوٽ ص 150/ [125] ڏسڻ گهرجي. (ن-ب)

247/ [235] ڪڪسو پٽ چندر پٽ سيلائج: نالو ”ڪڪسو“ شايد اصل ۾ ”ڪاڪُتست“ (Kakutstha) هجي، جو اهو نالو تقريباً 740-755ع ڌاري، قنوج جي پرَتِهارَ گهراڻي جي راجائن ۾ ملي ٿو. راجا ڪاڪتست، هن گهراڻي جي باني راجا ناگڀٽ بعد گادي تي وينو. (هوڙي والا ص 98، بحواله سمٿ ۽ ويديا)

248/ [236] شعر: لاَ تستشرِ غير نذبِ -الخ: هي شعر ابو الفتح البُستي جي نونيه قصيدي جو آهي جنهن جي شروعات آهي: زيادهِ المرءِ في دنياه نقصان.“ الدَمِيرِي پنهنجي ڪتاب ”حياة الحيوان“ ۾ (ثعبان) جي ماتحت هي قصيدو نقل ڪيو آهي ۽ ان کي ابوالفتح بستي جو ئي ڪري ڄاڻايو اٿس. وڌيڪ لکيو اٿس ته ”ڪي چون ٿا ته هيءُ قصيدو اميرالمومنين راضي بالله (عباسي خليفي) جو آهي“ مگر اها روايت ضعيف آهي. ”حياة الحيوان“ ۾ ڏنل قصيدي جي هيءَ پندرهين مصرع آهي ۽ ان جي پڙهڻي ”حازِم يقظ“ جي بدران”حازم فطن“ آهي.

شاعر ابوالحسن علي بن محمد البستي، جو ابوالفتح البستي جي نالي سان مشهور آهي، تنهن سن 400-401 هجري ۾ بخارا ۾ وفات ڪئي (ابن خلڪان 357x1). فتحنامو ان کان اڳ جي تصنيف آهي. انهيءَ ڪري هي شعر فارسي مترجم پنهنجي طرفان مثال طور ڏنو آهي. فتحنامي جي عبارت مان پڻ صاف ظاهر آهي ته نفس مضمون سان هن شعر جو ڪوبه تعلق ڪونهي.(ن-ب)

248-49/ [336-37]سڪه ۽ ملتان: متين ٻنهي صفحن تي ”سڪه ۽ ملتان“ جي ترجمي جي اصل فارسي عبارت ”سڪه ملتان“ آهي، جا جملي نسخن جي متفق پڙهڻي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

آهي. ترڪيب اضافي جي لحاظ سان ”سڪه ملتان“ جو ترجمو ٿيندو”ملتان جو سِڪه“، جنهن جون ٻه معنائون ٿي سگهن ٿيون: (1) ”ملتان پرڳڻي جو شهر سِڪه“: انهيءَ معنيٰ جو مثال موجوده وقت ۾ حيدرآباد سنڌ ۽ حيدرآباد دکن جي نالن ۾ موجود آهي. مگر اهڙو مثال عرب جاگرافي نويسن جي اصطلاحن ۾ ورلي نظر اچي ٿو. (2) ٻي معنيٰ ٿيندي ”شهر ملتان جو سِڪه“ يعني ملتان جي وڏي شهر جو هڪ جدا پاڙو، جو بذات خود هڪ ننڍو شهر هجي، جنهن کي انگريزي ۾ (Suburb) چئجي. عربي جاگرافيائي اصطلاح ۾ انهيءَ معنيٰ جا مثال همداني جي ”ڪتاب البلدان“ ۾ ملن ٿا- مثلاً ”سڪ اصطفانوس بالبصرة“ (شهر بصره ۾ اصطفانوس جو سڪه)، ”سڪةالبخاريه بالبصره“ (شهر بصره ۾ البخاريه جو سڪه)، ”سڪه ساسان بالري“(شهر ري ۾ ساسان جو سڪه). غالباً ملتان ۽ سڪه ٻه لاڳيتا شهر هئا ۽ ٻنهيءَ جي وچان صرف راوي ندي وهندڙ هئي، سڪه، راوي ندي جي ڏاکڻي ڪناري (غالباً ڏکڻ - اولهه) تي هو، ۽ ملتان سامهون ٻئي طرف.

مٿين وضاحت مان معلوم ٿيندو تہ ”سڪه ملتان“ جو ترجمو جيڪڏهن ”ملتان جو سڪه“ ڪجي تہ ٻہ معنيٰ ۾ مونجهارو باقي رهندو. اسان آسانيءَ خاطر، ترجمي ۾ ”سڪهش ۽ ملتان“ رکيو آهي، جو حقيقت جي برعڪس ناهي، ڇاڪاڻ تہ سڪ ۽ ملتان بهرحال ٻہ الڳ شهر هئا. اهو بہ ممڪن آهي تہ شايد اصل فارسي عبارت ۾ ”سڪه و ملتان“ هجي ۽ وچ وارو ”واو- عطف“ ڪاتبن جي سهو سبب خذف ٿي ويو هجي. مؤرخ بلاذري جي وقت م (سن 256 ھ) سڪه جو شهر ويران ٿي ويو هو (ڏسو فتوح البلدان ص 449). (ن-ب)

250/ [239] سٺ هزار درهم تور چاندي تقسيم ڪئي. هرهڪ سوار کي خاص طرح چار سوَ درهم تور چاندي ملي: غالباً مراد آهي تہ ڪن خاص سوارن جن وڏي همت ۽ بهادري ڏيکاري هئي تن ۾ اها چاندي تقسيم ڪئي وئي، ورنہ سمجهبو تہ محمد بن قاسم جي فوج ۾ جملي 150- سوار هئا، ۽ اهو تعداد تمام گهٽ هئڻ سبب قياس ويجهو نظر نٿو اچي.(ن-ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

251/ [239] راجا جوبن: هوڙي والا جي خيال ۾ هيءُ
نالو ”جنبديو“ (يعني سمديو Samdadeva) هئڻ گهرجي، چاڪاڻ تہ هينين بيانن موجب
هن ئي سوني بت وارو مندر ٺهرايو هو:
”سامبَ“، جو جامبُوت جي ڌيءَ جامبوَتي مان ڪرشن جو پٽ هو، تنهن ڪي،
اَسُور گهراڻي جي راجا ”باڻ“ جي شڪست بعد، ملتان جو راجا مقرر ڪيو ويو.
جامبوَت، ڪرشن کي پنهنجي ڌيءَ سان گڏ ”سيمنتڪَ مڻ“ (هڪ هيرو يا
طلسمي پٿر) پيتا طور ڏنو هو ”جو روزانو اٺ بهارون (Bhars) سون جون پيدا
ڪندو هو“ (وشنو پراڻ، حال جي ايڊٽ ڪيل ولسن جو انگريزي ترجمو، x6 76-79).
سامب کي دُرواسس نالي فقير جي بد دعا سبب ڪوڙهہ جي بيماري ٿي پئي،
جنهن تي ”نارَدَ“ جي صلاح موجب هو وجي مِتر- وَنَ جي وٽن ۾ وينو، ۽ مِترَ
(سورج ديوتا) جي مسلسل پوجا سبب هن کي ڪوڙهہ کان نجات ملي. پوءِ هن
مِترَ يعني سورج ديوتا جي پوجا لاءِ هڪ مندر ۾ سونو بت ڪڙو ڪيو، ۽ اهڙيءَ
طرح مناسب، سج جي پوجا جي شروعات ڪئي (ڀاوَشِيہَ پراڻ، بحوالہ حاشيہ
ولسن- ايضاً، 381x5، عمل 10: 381: پڻ ڪينگهام، هندستان جي قديم جاگرافي، ص
232-33). بيروني پڻ لکيو آهي تہ ملتان جو هڪ قديم
نالو ”سامبپُرَ“ يعني ”سامب جو شهر“ هو (انڊيا، ترجمو سخاؤ،
x1 296). وري ٻئي هنڌ (ايضاً 2 184x) لکي ٿو تہ ”ملتان جي هندن جي هڪ وڏي
ڏينهن جو نالو ”سامبپُرَ ياترا“ آهي، جو هو سج جي نمشڪار ۽ پوجا پاٺ طور
ملهائيندا آهن.“ (هوڙي والا ص 98-99).
251/ [239] منرَوِي [بتخانو]: فارسي ڇاپي ۾ هيءُ لفظ ”مستروي“ ڪري لکيل آهي
مگر فتحنامي جي قلمي نسخن جي پڙهڻين جي آڌار تي اسان ”منروي“پڙهڻي
اختيار ڪئي آهي، جنهن لاءِ متن ص 251 ڏسڻ گهرجي.
هينين دليلن مطابق صحيح لفظ بہ يقيني طور ”منروي“ آهي، جو ملتان جي مندر
جو نالو هو: (1) هن کان اڳ واري نوٽ موجب قديم هندو پراڻن جي بيانن مان
تصديق ٿئي ٿي تہ ملتان وارو مندر ”سورج ديوتا“ جو مندر هو ۽ سورج ديوتا جي
پوجا لاءِ قائم ڪيو ويو هو.(2) محقق بيروني پنهنجي وڏيڪ ڪيل تحقيق جي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن:امير عدنان

بنياد تي لکيو آهي تہ ”هندستان جي مشهور بتن مان هڪ ملتان وارو بت آهي، جنهن جو نالو سج جي نالي پويان آهي ۽ انهيءَ ڪري ان کي ”آدت“سڏجي ٿو“ (ڪتاب الهند، عربي متن، ص 56 ۽ ڪتاب الجماهر ص 49). (3)

هاڻي، ”منروي“ جو خود سنسڪرت نالو ئي انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪري ٿو: من= دل، روح، ڄاڻ، ٻوجهہ، ويچار، ڄاڻ ۽ ٻوجهہ جو مرڪز. (”من“ مان نڪتل اصطلاح: دل لڳائڻ، برگزيدو سمجهڻ: عبادت ۾ ياد ڪرڻ). رَوِي = سج يا سورج ديوتا- سج جو قديم نالو- سج جي ٻارهن ”آدِتين“ مان هڪ آدتيہ (سنسڪرت ڊڪشنري Sir Monier- William. انهيءَ ڪري منروي (من + روي) جي معنيٰ ٿي سج جي (ٻارهن عادتِين مان) هڪ آدتيہ جي پاٽ پوجا جو مرڪز، يا مجموعي طرح سان ”سورج ديوتا جي عبادتگاهہ.“

ابن رستہ (ص 136) لکي ٿو تہ: (مقامي ماڻهو) ”چون ٿا تہ هيءُ بت ٻہ هزار ورهيہ اڳ جو آهي.“ محقق بيروني (ڪتاب الهند ص 56) لکي ٿو تہ: ”سندن (مقامي ماڻهن) خيال ۾ هيءُ بت ”ڪرتا جڳ“ ۾ بنايو ويو ۽ انهيءَ حساب سان هن وقت (پنجين صدي هجريءَ جي اوائل) تائين ان کي 216432 سال گذري چڪا آهن.“ (ن-ب)

252/ [239] سون جو نهيل بت ڏنائين، جنهن جون اکيون ڳاڙهي ياقوت مان ٺاهي سندس منهن ۾ رکيل هيون: هن صفحي تي توڙي هن کان اڳ واري صفحي تي ڄاڻايل آهي تہ هيءُ بت سون جو هو. مگر محمد جي فتح وقت غالباً اهو سونو بت موجود نہ هو. محمد بن قاسم، پنهنجي فراخدليءَ واري پاليسي موجب انهيءَ بت کي انهيءَ اصلوڪي سالم حالت ۾ ڇڏيو (ڏسو هيٺ، نوٽ ص 357) ۽ بعد ۾ اصطخري، ابن حوقل ۽ مقدسي، جن چوٿين صديءَ جي وچ ڌاري هن بت کي ڏٺو تن جو بيان آهي تہ ”سجو بت هڪ قسم جي چمڙيءَ سان ڍڪيل آهي جا ڄڻ ٻڪريءَ جي ڳاڙهي ڳاڙهي رڱيل کل يا ڳاڙهي سجنابي ڪپڙي مثل معلوم پئي ٿي. سواءِ اکين جي جسم جو ڪو بہ حصو نظر نٿو اچي. ڪي چون ٿا تہ ڪاٺ جو نهيل آهي ۽ ڪي ان راءِ جي مخالف آهن“(اصطخري ص 174، ابن حوقل ص 229 ۽ مقدسي ص 283). بيروني کي پنجين صديءَ جي شروع ۾ تحقيق ڪندي معلوم ٿيو تہ هيءُ بت ڪاٺ جو نهيل هو ۽ سجو ٻڪري جي ڳاڙهي رڱيل چمڙيءَ سان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان

ڏکيل هو ۽ سندس اکين ۾ ڳاڙها ياقوت لڳل هئا (ڪتاب الهند، عربي متن ص 56). هيءُ بت بيرونيءَ کان اڳ تباهه ٿي چڪو هو، مگر اکين ۾ ڳاڙهن ياقوتن بابت سندس تحقيق بالڪل فتحنامي ۾ ڏنل حقيقت مطابق آهي، جنهن جي تصديق پڻ اصطخري (ص 174 ابن حوقل (ص 229) ۽ مقدسي (ص 283) جي اکين ڏنل بيان مان ٿئي ٿي ته مورتيءَ جي اکين جي جاءِ تي ٻه جوهر لڳل هئا.

غالباً فتحنامي جي فارسي مترجم ئي وڏاءُ خاطر هن بت کي سون جو بت ڪري 252/[240] محمد بن قاسم سمجهيو ته هيءَ ڪو ماڻهو آهي: هن بت جي صورت هوبهو ماڻهو جهڙي بنايل هئي، ابن حوقل (ص 229) جو اکين ڏٺو بيان آهي ته "هيءُ بت انسان جي شڪل شبيهه واري صورت جهڙو آهي." پڻ مقدسي (ص 283) ۽ ابن رسته (ص 136) هن حقيقت جي تائيد ڪن ٿا ته "هيءُ بت ماڻهوءَ جي صورت جهڙو آهي." (ن - ب)

252/ [240] ان (بت) جي هيٺان ٻه سؤ ٽيهه مڻ سون ۽ چاليهه مٽ سون جي ڪاتر سان پريل نڪتا. جملي تيرهن هزار ٻه سؤ مڻ تور سون دفن ٿيل نڪتو: هن کان اڳ ص 355 تي ڄاڻايل آهي ته هرهڪ مٽ ۾ سون جي ڪاتر جا "ٽي سؤ ٽيهه مڻ" پيل هئا. انهيءَ حساب سان ته فقط چاليهن مٽن مان ئي (13200=40x330) تيرهن هزار ٻه سؤ مڻ سون نڪتو هوندو. انهيءَ ڪري يا ته مٿين عبارت ۾ پهريون "ٻه سؤ ٽيهه مڻ" وارو فقرو محض وڏاءُ آهي ۽ غلط سمجهڻ گهرجي، يا ته وري پوئين جوڙ ۾ غلطي آهي ۽ جملي سون (13430=230+13200) تيرهن هزار چار سؤ ٽيهه مڻ ٿيڻ گهرجي.

اڪثر عرب مؤرخن ۽ جاگرافي نويسن پنهنجي تصنيفن ۾، محمد بن قاسم کي سون جي هن وڏي خزاني هٿ اچڻ جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ڪري ملتان کي ان بعد عربيءَ ۾ "فرج بيت الذهب" يعني "سون جي گهر واري سرحد" (يا سون جي گهر وارو محاذ) ڪري سڏيو ويو. گهڻ ۾ گهڻ ٽن مصنفن هن ملتان واري بتخاني مان سون جو هٿ آيل وزن پڻ لکيو آهي. سندن متفق بيان موجب هن بتخاني مان "چاليهه ٻُهارون سون جون هٿ آيون: هر هڪ ٻهار برابر ٽي سؤ ٽيتيهن مڻن جي."* (ڏسو اصطخري ص 56، البدءُ و التاريخ جلد 4، ص 77، ۽

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۔۔۔ ايڊمن:امير عدنان

مسالک الابصار“ مان محمد بن تغلق متعلق حالات جو انگريزي ۾ ”آٿوسپيس“ جو ڪيل ترجمو، ص 19). هنن بيانن موجب جملي سون جو وزن (13320=333x40) تيرهن هزار ٽي سؤ ويهه مڻ ٿيڻ گهرجي. (ن - ب)

252/[240]اهو سون ۽ بت خزاني ۾ آندائون: مٿي ص 252/[239]، واري نوٽ ۾ واضح ڪيو ويو آهي تہ بت سون جو ڪونہ هو مگر ڪاٺ جو هو،انهيءَ ڪري ان کي ڪڍڻ جي ضرورت ئي ڪانہ هئي. ان ڪان سواءِ بتن کي ڪڍڻ يا تباهہ ڪرڻ محمد بن قاسم جي پاليسي جي منافي هو. فتحنامي ۾ هن ڪان اڳ اروڙ جي فتح واري بيان مان واضح آهي تہ محمد بن قاسم اتي جي بتخاني ۽ ان ۾ رکيل مورتي جو معائنو ڪيو ۽ هڪ ڪنگڻ بت جي ٻانهن تان لاٿائين پر وري اهو مجاور کي واپس ڪيائين، تہ ساڳيءَ طرح مورتيءَ کي پارايو وڃي. زير بحث صفحي تي ذرا مٿي ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم بت کي ڪڍڻ جو حڪم ڏنو پر اهو محض انهيءَ لاءِ تہ تهہ هيٺان پوريل خزانو هٿ ڪيو وڃي. محمد بن قاسم ڪان پوءِ بہ عرب سياحن ۽ مؤرخن مسلسل طور ملتان جي بتخاني ۽ بت جو ذڪر ڪيو آهي جنهن مان ظاهر آهي تہ اهو بت اتي سالم حالت ۾ رکيل هو ڏسو اکين ڏٺا بياناصطخري (ص174)، ابن حوقل (ص 129)، ۽ مقدسي (ص 84-283) جا، پڻ تحقيقي بيان ابن خردازبہ (ص 56)، ابن رستہ (ص 37-135) جا، ۽ پڻ حوالا، مصنف ”حدود العالم“ (ص44)، ابن الوردي (خريدهِ العجائب ص 63-62) ۽ ياقوت (معجم البلدان 689x4) جا.

پنجين صدي هجريءَ جي شروع ۾ جڏهن بيروني ملتان ۾ آيو، تڏهن هيءُ بتاڳ تباهہ ٿي چڪو هو. بيروني هن مورتي ۽ ان جي تباهي بابت پنهنجي ڪتاب الهند (ص 56) ۾ هن طرح لکيو تہ: ”محمد بن قاسم بن منبہ هن بت جي ڳچيءَ ۾ ڳئون جي گوشت جو ٽڪر ٻڌي ڇڏيو هو. پوءِ جڏهن قرمطين جو (ملتان تي) غلبو ٿيو، تڏهن جلم بن شيبان هن بت کي ڀڳو، ان جي رکوالن کي قتل ڪيائين ۽ ان مندر کي.... جامع مسجد ۾ تبديل ڪيائين.“ جيتوڻيڪ بيروني جي هن بيان جو پويون حصو صحيح آهي، مگر محمد بن قاسم بابت سندس ريمارڪ غلط آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ اها ڏندڪٿا بيروني کي مقامي ماڻهن ڪان ملي ۽ ان جي غلطيءَ جو وڏو ثبوت اهو آهي جو خود محمد بن قاسم جي ڏاڏي

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

جو نالو ئي غلط لکيل آهي. محمد بن قاسم جي ڏاڏي جو نالو ”محمد“ هو ۽ نه ”منبه“. ممکن آهي ته بت جي اها توهين ”بنو منبه“ گهراڻي جي حاکمن مان ڪنهن ڪئي هجي، جي قرمطين کان اڳ واري زماني ۾ ملتان جا حاکم هئا ڇو ته ”منبه“ جي نالي مان اهوئي گمان نڪري ٿو. محمد بن قاسم مقامي ماڻهن جي ڌرم جي پوري مخالفت ڪئي هئي. جنهن تي فتحنامي توڙي بلاذري جا ڪيترائي حوالا شاهد آهن. معلوم ٿئي ٿو ته خود بيروني کي پوءِ هن غلط روايت جي خبر پئجي وئي، انهيءَ ڪري پنهنجي ٻي تصنيف (ڪتاب الجماهر“ (ص 49) ۾ هن طرح لکيائين ته: ”محمد بن قاسم ان بت کي صلح ۽ ڀلائي خاطر ائين جو ائين ڇڏي ڏنو، تان جو جلم بن شيبان ان کي (خليفي) مقتدر بالله جي دؤر قريب ۾ ڀڳو.“

جلم بن شيبان مصر جي فاطمي خليفن جو داعي ۽ سپهه سالار هو. جنهن ان دؤر ۾ سنڌ ۽ ملتان تي غلبو حاصل ڪيو. هن سنه 354هه ۾ هن بت کي ڀڳو، جيئن ته مصر جي فاطمي خليفي معز ڏانهن سندس لکيل خط مؤرخ آچر ڏينهن، 19- رمضان سنه 354هه مان ظاهر آهي (عمادالدين: عيون الاخبار قلمي نسخه، بشڪريه محترم استاد پروفيسر طاهر علي، حال پرنسپال شاهه عبداللطيف ڪاليج، ميرپورخاص). (ن- ب)

252/[240] تياريءَ ۾ سٺ هزار درهم تور خالص چاندي خرچ ٿي آهي.... باقي هڪ سؤ ويهه هزار درهم تور چاندي.... توکي موڪلڻي آهي: جملي نسخن موجب فتحنامي جي عبارت ائين آهي. اهي لفظ حجاج جي خط جا آهن، جيڪو فتحنامي موجب، محمد بن قاسم کي انهيءَ ڏينهن پهتو جنهن ڏينهن ملتان ۾ ڪيس خزانو هٿ آيو. انهيءَ جي معنيٰ ته اجا محمد بن قاسم ملتان وارو خزانو حجاج ڏانهن ڪونه موڪليو هو.

پانئجي ٿو ته هن عبارت ۾ خلل آهي. بقول هوڙي والا (ص 100) ائين سمجهڻ عبث آهي ته ٻن ٽن سالن جي فتحن جي تياريءَ ۾ صرف سٺ هزار درهم چاندي، يعني ته اٽڪل 15 هزار روپيه خرچ ٿيا هوندا. (1.هه). هن باري ۾ بلاذري جو هيئنيون بيان غالباً صحيح آهي، ۽ فتحنامي ۾ محض ڪاتبن جي غلطي سبب انهيءَ ساڳي حقيقت کي ادا ڪرڻ ۾ ڀُلَ ٿي آهي. بلاذري لکي ٿو ته: ”حجاج

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ..ايڊمن:امير عدنان

حساب لڳايو تہ ڏنائين تہ محمد بن قاسم (جي حملي) تي سٺ هزار هزار درهم خرچ ڪيو هئائين، ۽ ڪيس هڪ سؤ ويهہ هزار هزار (محمد بن قاسم طرفان) پهچي چڪا هئا. انهيءَ تي چيائين تہ: اسان پنهنجي ڪاوڙ ٺاري، بدلو ورتو، ۽ سٺ هزار هزار درهمن ۾ ڏاهر جي سر جو اضافو ڪيو.“ (فتوح البلدان، ص 440).
فتحنامي جي عبارت ۾ بنهي جاين تي ”هزار هزار“ جي بدران صرف ”هزار“ لکيو ويو آهي جو غالباً ڪاتب جي غلطي آهي. بلاذري جي عبارت مان ظاهر آهي تہ محمد بن قاسم جي فتحن تي جملي 6 ڪروڙ درهم خرچ ٿيو ۽ 12 ڪروڙ درهم محمد بن قاسم طرفان شاهي خزاني ۾ پهتا. (ن- ب)

253/[241] اشهار ۽ ڪرور: فتحنامي ۾ هن صفحي تي توڙي هن ڪان اڳ ص[37,15] تي هنن بنهي شهرن جا نالا گڏوگڏ ڏنل آهن، جنهن مان پائنجي ٿو تہ اهي ٻئي شهر ساڳئي طرف ۽ هڪٻئي کي ويجها هئا. ”ڪرور“ جو نالو اڄ ڏينهن تائين موجود آهي. ”ڪرور پڪا“ ملتان ضلعي جي تعلقي لوڌران ۾، لوڌران اسٽيشن ڪان 24 ميل اوپر طرف واقع آهي. (ن- ب)

254/[242] اوڏاپر: مختلف نسخن جي پڙهٽين مطابق ”اوردهاپر“ يا ”اودهافر“. مير معصوم (تاريخ معصومي ص 28) نہ معلوم ڪهڙي بنياد تي هن شهر کي ”ديبالپور“ ڪري لکيو آهي. هوڙي والا ڄاڻايو آهي تہ ميجر راورٽي جي خيال ۾ فتحنامي جو ”اوڏاپر“ يقيني طور اديپور (Odipur) آهي جو الوان(Alwana) ڪان 14 ميل ڏکڻ طرف ”گهگهر“ جي ڪناري تي آهي. ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا واري پڻ راورٽي جي اها راءِ اختيار ڪئي آهي، مگر هيءُ نالو بلڪل مبهم آهي ۽ ان جي جڳهہ متعين ڪرڻ مشڪل آهي. (هوڙي والا، ص 100).

242/254] راءِ هرچند [پٽ] جهتل: فتحنامي جي بيان موجب راءِ هرچندر، محمد بن قاسم جي فتحن وقت قنوج جو راجا هو. نالن جي مناسبت جي لحاظ سان ”هر چندر“ کي ”هرشا“ سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. مگر فتوج جو مشهور راجا هرشا سنڌ ۾ برهمڻ گهراڻي جي حڪومت ڪان اڳ گذاري ويو هو. هيءُ راهرچنر قنوج جو ڪو ٻيو راجا هو جو شايد هرشا بعد حڪمران ٿيو. (ن - ب)

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

255-258/[243-247] محمد بن قاسم کي دارالخلافت جو پروانو پهچڻ... چگّيءَ جو پيو پيرو گفتگو: هن صفحن تي پنجن مختلف عنوانن هيٺ جيڪا حڪايت محمد بن قاسم جي گرفتاري ۽ موت بابت ڏنل آهي، سا محض هڪ ڏند ڪٿا آهي، جنهن جو آڳاٽن تاريخي ڪتابن ۾ ذري جيترو به ذڪر ڪونهي. البت پوئين دؤر جي مصنفن، فتحنامي جي هن افساني کي بنا سوچ سمجهه جي پنهنجي ڪتابن ۾ داخل ڪيو ۽ انهيءَ ڪري نظام الدين بخشي جي "طبقات اڪبري"، مير معصوم جي "تاريخ معصومي" ۽ مير علي شير قانع جي "تحفةالڪرام" ذريعي هن جڙتو افساني جي وڏيڪ اشاعت ٿي آهي.

هن حڪايت جا هيٺيان اندروني سڦم ئي ثابت ڪن ٿا ته هيءُ محض هڪ افسانو آهي. جنهن جو بنياد محمد بن قاسم بابت ٻڌل مقامي ڏندڪٿائن تي رکيل آهي:

(1) پهريون ته ص 255/[243] تي هن افساني کي تاريخي رنگ ڏيڻ لاءِ ان کي ٻن راوين، محمد بن علي ۽ ابوالحسن مدائني ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. هنن نالن کي پڙهندي گمان ٿئي ٿو ته شايد اهو هڪ نالو "علي بن محمد ابوالحسن مدائني" هجي جو مدائني جو سچو نالو آهي. مگر فتحنامي جي جملي نسخن ۾ اهي ٻه جدا نالا ڏنل آهن، ۽ ان ڪان سواءِ "علي بن محمد" کي "محمد بن علي" ڪري لکڻ کي ڪاتبن جي غلطي طرف منسوب ڪرڻ قياس ويجهو ناهي. جيئن ته ابوالحسن مدائني هڪ نهايت معتبر راوي آهي. جنهن جون فتحنامي ۾ ڏنل ٻيون سڀ روايتون تاريخ جي ڪسوٽي تي پرکي سگهجن ٿيون، انهيءَ ڪري جنهن شخص هي ڏنل ڪٿا فتحنامي ۾ شامل ڪئي آهي تنهن غالباً عمداً ۽ ارادتاً ان کي فقط ابوالحسن مدائني ڏانهن منسوب ڪرڻ جي بدلي ساڻس گڏ محمد بن علي نالي ٻئي هڪ گمنام راوي کي پڻ شامل ڪيو آهي.

(2) ٻيو ته ص 255/[243] تي ڄاڻايل آهي ته "راجا ڏاهر جي قتل ٿيڻ وقت سندس حرمسراءِ مان هن جون ٻه ڪنواريون ڌيئريون گرفتار ٿي آيون هيون." فتحنامي جي اڳئين بيان مان ثابت آهي ته راجا ڏاهر راوَڙ جي قلعي وٽ قتل ٿيو ۽ اتي به صرف سندس زال لاڏيءَ جي گرفتاري جو قصو ڏنل آهي ۽ نه سندس ٻن ڌيئرن جي گرفتاري جو. البت ڏاهر جي ٻن ڌيئرن ۽ لاڏيءَ جي گرفتاري جو قصو صفحي

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

[207]/302، تي برهمڻ آباد جي فتح وقت بيان ٿيل آهي ۽ مٿي صفحي 332 تي ڏنل نوٽ ۾ انهيءَ متضاد ۽ غير معتبر بيان تي تبصرو ڪيو ويو آهي. ظاهر آهي تہ ڏاهر جي ڌيئرن بابت خود فتحنامي جا بيان هڪٻئي جي مخالف آهن ۽ هن قصي کي غير معتبر ثابت ڪن ٿا.

(3) ٽيون تہ ساڳئي ص 255/[263] تي ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم اهي ڏاهر جون بہ ڌيئرون "حبشي غلامن هٿان بغداد ڏانهن دارالخلافت جي درگاهہ ۾ موڪلي ڏنيون هيون." مگر محمد بن قاسم جي فتحن وقت بغداد جو شهر اجا وجود ۾ ئي ڪونہ هو، بلڪ چاليهن ورهين ڪان بہ پوءِ ٻڌو ويو. ان وقت دارالخلافت دمشق هو. هن بنيادي تاريخي غلطيءَ مان صاف ظاهر آهي تہ هيءُ هڪ من گهڙت افسانو آهي، جو گهڻو پوءِ قصي طور ايجاد ڪري فتحنامي ۾ شامل ڪيو ويو.

(4) چوٿون تہ ص 256-257/[244-245] تي ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم کي هٿي ئي ڪچي کل ۾ ويڙهي صندوق ۾ بند ڪري ڪٽي ويا ۽ خليفي وٽ ان جو لاش پهتو. معتبر عربي تاريخون هن بيان جي واضح طور ترديد ڪن ٿيون.

(5) پنجون تہ ص 258/[247] تي ڄاڻايل آهي تہ خليفي کي جڏهن ڏاهر جي ڌيئرن جي ڪوڙ ۽ مڪر جي خبر پيئي تڏهن ڪين جيئرو پٽ ۾ لنبائي ڇڏيائين. هيءُ هڪ اهڙو واقعو آهي جو جيڪڏهن سچو هجي ها تہ عربي تاريخن ۾ ان جو ذڪر هجي ها، مگر اهڙو ڪو اشارو بہ موجود ڪونهي.

اهي مٿيان اندروني سُقم ئي هن سڄي بيان کي هڪ جڙتو ۽ من گهڙت افسانو ثابت ڪن ٿا. معتبر عربي تاريخن مطابق محمد بن قاسم جي دردناڪ پڄاڻي ۽ وفات جي حقيقت هيٺينءَ طرح آهي ۽ اها ڪلي طور هن جڙتو افساني جي ترديد ڪري ٿي:

خليفي وليد جي وقت ۾ حجاج جي طاقت جو اوج هو. انهيءَ عرصي ۾ حجاج جي اختيار ڪيل پاليسي سبب: (1) ڪي خاص ماڻهو حجاج جي دشمنيءَ جو شڪار بنيا، خليفي وليد جي وفات بعد اهي ماڻهو نئين خليفي سليمان جا خاص صلاحڪار ۽ وڏا آفيسر بنيا ۽ انهن حجاج جي عزيزن ۽ خاص ماڻهن کان حجاج جا بدلا ورتا. محمد بن قاسم بہ انهيءَ بدلي جو شڪار بنيو. (2) ٻيو تہ انهن خاص

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان

شخصن سان جڏهن حجاج جي دشمني ٿي ته انهن وڃي خليفي وليد جي ڀاءُ ۽ وليعهد سليمان وٽ پناهه ورتي، جنهن ڪري حجاج ذاتي طور سليمان جو دشمن ٿي بيٺو. پوءِ سليمان جڏهن خليفو ٿيو، تڏهن حجاج واري ذاتي عداوت سبب هن پنهنجي مکيه صلاحڪارن جي پاليسيءَ جي پنيرائي ڪئي، جنهن موجب حجاج جو بدلو سنڌس عزيزن ۽ خاص ماڻهن کان ورتو ويو جن ۾ محمد بن قاسم اول نمبر هو. (3) وليعهد سليمان سان ذاتي عداوت هئڻ سبب حجاج ساڻس سياسي عداوت ڪئي ۽ خليفي وليد جي انهيءَ تجويز کي زور وٺايو، جنهن موجب سليمان کي وليعهد جي درجي تان هٽائي خليفي وليد جي پٽ عبدالعزيز کي وليعهد بنايو ويو. حجاج جي انهيءَ سياسي عداوت جو بدلو سليمان خليفي بنجڻ بعد سنڌس عزيزن ۽ خاص ماڻهن، خصوصاً محمد بن قاسم کان ورتو. حجاج جون اهي دشمنيون ۽ مرڪزي سياست ۾ آيل تبديل ئي محمد بن قاسم جي گرفتاري ۽ دردناڪ پڄاڻي جا خاص سبب هئا. جن تي هيٺ معتبر تاريخي حوالن ذريعي روشني وڌي وڃي ٿي:

(1) حجاج جي مهلب جي پٽن سان دشمني: سنه 75 هه ۾ خليفي عبدالملڪ، حجاج کي پنهنجو خاص آفيسر ڪري مقرر ڪيو ۽ حجاج پوري جبر ۽ تشدد سان حڪومت جي مخالفن کي ختم ڪيو ۽ فسادن جي پاڙ پٽي ڪڍي. مگر سنه 81هه ۾ خود حڪومت جي هڪ آفيسر ۽ حجاج جي زيردست، عبدالرحمان بن محمد بن الاشعث، بغاوت ڪئي. ابن الاشعث مشرقي محاذ جو ڪماندر هو ۽ سيستان طرف فتحون حاصل ڪيون هئائين. بصره، فارس، ڪرمان ۽ سيستان جو انتظام به سندس هٿ هيٺ هو(1). ابن الاشعث جي بغاوت، حجاج کي خود حڪومت جي طاقتور آفيسرن کان بدظن ڪيو. ان وقت حڪومت جو ٻيو ڪامياب ڪماندر مهلب ابن ابي صفرهِ هو. مهلب پاڻ حڪومت جو نهايت وفادار آفيسر هو، مگر حجاج کي سندس پٽن کان خدشو پيدا ٿيو ڇاڪاڻ ته اهي سڀيئي شينهن مڙس هئا ۽ سندس اثر ۽ رسوخ، همت ۽ مردانگيءَ جون حجاج وٽ خاص خبرون پهتل هيون(2). خصوصاً مهلب جي پٽ يزيد جي اثر ۽ رسوخ، طاقت ۽ غرور بابت حجاج کي معلوم ٿي چڪو هو(3). بلڪ ستارن جو حساب لڳائي ڪن ڪيس ٻڌايو هو ته

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

يزيد نالي شخص ئي تنهنجو جاءِ نشين ٿيندو(4). انهيءَ ڪري حجاج ويتر يزيد بن مهلب کي نفرت جي نگاهه سان ڏسڻ لڳو(5).

يزيد جي پيءُ مهلب جو خليفي عبدالملڪ وٽ وڏو قدر هو، انهيءَ ڪري سندس حياتيءَ ۾ حجاج ڪوبہ قدم ڪٿي نٿي سگهيو. مهلب 82ھ ۾ وفات ڪئي، مگر ان وقت ابن الاشعث جي بغاوت زور هئي ۽ حجاج ان جي دفع ڪرڻ ۾ مشغول هو، انهيءَ ڪري يزيد کي سندس پيءُ مهلب جي جاءِ تي خراسان جو گورنر مقرر ڪيائين. مگر سنہ 85 ھ ۾ ابن الاشعث جو خاتمو ٿيو ۽ حجاج، يزيد کي خراسان جي گورنري تان معزول ڪيو.(1) يزيد هاڻي وڃي خليفي عبدالملڪ جي پٽ سليمان جو سهارو ورتو، ۽ حجاج جڏهين عبدالملڪ ڏانهن يزيد ۽ سندس پائرن خلاف لکيو تہ انهن بيت المال جي رقمن ۾ خيانت ڪئي آهي، ۽ انهيءَ باري ۾ مسلسل لکندو رهيو تڏهن خليفي ڏانهس لکيو تہ هو وڃي سليمان سان پيڙا ٿيا آهن، انهيءَ ڪري سندن پچر ڇڏي ڏي.(2)

---

* ”بهار“ هڪ ماڻ جو نالو آهي، مگر ان جي وزن متعلق اختلاف راءِ آهي. جواليقي جي بيان موجب هڪ بهار سون يا چاندي جي ٽن قناطيرن جي برابر آهي، ۽ هرهڪ قناطير هڪ سؤ رطل جي برابر آهي. مگر الفراءِ ۽ ابن الاعرابي جي راءِ موجب ”بهار“ عربن وٽ ٽن سون رطلن جي برابر آهي. (ڪتاب المعرب ص 27). تاج العروس (ماده: بهر) جي مصنف پڻ ”بهار“ جي معنيٰ لکندي ساڳيو جواليقي وارو بيان نقل ڪيو آهي. خفاجي لکي ٿو تہ ”بهار“ هڪ ماڻ آهي جو ٽن قناطيرن جي برابر آهي ۽ ڪي چون ٿا تہ ٽن سوَنَ رطلن جي برابر آهي.“ (شفاء العليل ص 43)

(1) ابن الاثير 4x226

(2) ابن خلدون 54x3

(3) ابن خلڪان، انگريزي ترجمو III/515-16

(4) ساڳيو، IV/164

(5) ابن خلڪان، عربي متن 265x2، انگريزي ترجمو IV/64

(1) طبري 1138x2

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

(2) طبري 1212-16x2

پر جيئن تہ صالح کي محمد بن قاسم ۽ ٻين کي سخت عذاب ڏئي چيچلائي مارڻو هو، انهيءَ کري واسط جي هن هيبتناڪ قيدخاني ۾ ئي محمد بن قاسم پنهنجي همت ۽ حوصلو قائم رکندي، صبر ۽ شڪر سان پنهنجي جان بحق تسليم ڪئي. قرائن مان چئي سگهجي ٿو تہ اهو المناڪ حادثو سنہ 96هہ/715ع جي پوئين اڌ ۾ واقع ٿيو. بهرحال محمد بن قاسم جي اها دردناڪ پڄاڻي مرڪزي سياست ۾ آيل ڦيري ۽ نون حڪمرانن جي ٻي انتها انتقامي جذبي سببان ٿي جنهن جو ڏاهر جي ڌيئرن واري منگهڙت افسانوي سان ڪوبہ تعلق ڪونہ هو. (ن- ب)

259/[247] مخلص ڪتاب: منهاج الدين..... عين الملڪ: متن ص259 جي حاشيہ-1 ۾ وضاحت ڪئي وئي آهي تہ هي سڄو عنوان آهي، ۽ نسخي ن ۾ بہ اهو سڄو فقرو عنوان طور ڏنل آهي. مگر فارسي ڇاپي [ص247] ۾ هن سڄي فقري جي بدلي محض ”مخلص ڪتاب“ کي عنوان طور ڏنو ويو آهي، جنهن کري هيٺين عبارت ۾ مونجهارو پيدا ٿيو آهي ۽ انهيءَ کري فاضل ايڊيٽر هن سڄي فصل کي ”مضطرب ۽ مخرب“ قرار ڏنو آهي.

ٻيو تہ هن عنوان هيٺ، فارسي مترجم علي ڪوفي هن پنهنجي فارسي ۾ ترجمي ڪيل ڪتاب لاءِ جو نالو لقب طور انتخاب ڪيو آهي، ان جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ اصل ڪتاب جو عربيءَ ۾ هو، تنهن ڏانهن اشارو ڪيو آهي، ۽ ان کي فارسي زبان جي رنگين عبارت ۾ ترجمي ڪرڻ جي ضرورت بيان ڪئي آهي. انهيءَ کري ظاهراً هن عنوان جي مراد آهي ”مخلص ڪتاب فلان“. انهيءَ لحاظ سان ”منهاج الدين و الملڪ، الحضرهِ الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ باوجود ڊيگهہ جي هن فارسي ترجمي جو مترجم طرفان انتخاب ڪيل لقب آهي. فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر هن لقب جي پوئين حصي يعني ”الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ کي هيٺين عبارت ۾ اضافي سمجهي متن مان خارج ڪري ڇڏيو آهي، حالانڪ سيني نسخن ۾ اهو سڄو لقب موجود آهي.

ڪتاب جي جملي قلمي نسخن ۾ هن عنوان واري فقري جو شروع وارو لفظ ”منهاج الدين“ جي بدران ”سماِ الدين“ ڏنو ويو آهي. مگر هن عنوان جي هيٺ جا

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ....ايڊمن:امير عدنان

عبارت آهي، ان ۾ جملي قلمي نسخن مطابق اهو شروع وارو لفظ ”منهاج الدين“ آهي، انهيءَ ڪري اسان انهيءَ هيٺين صاف عبارت جي بنياد تي عنوان ۾ پڻ ”سماءِ الدين“ جي بدران ”منهاج الدين“ کي ترجيح ڏيئي رکيو آهي. برٽش ميوزيم جي قلمي نسخن ۾ ”منهاج الدين“ ۽ ”منهاج الدين والملڪ“ پڙهڻين جي بناء تي ريو (Rieu) هن ڪتاب جا اهي ئي نالا تسليم ڪري ٿو (ڏسو فهرست ريو، جلد 3 ص No 435-949)

پيو ته هن عنوان واري فقري جو آخري لفظ، ڪتاب جي انهن قلمي نسخن مطابق جي فارسي متن جي فاضل ايڊيٽر جي زير مطالعي هئا، ”عين الملڪ“ جي بدران ”علاءِ الملڪ“ آهي (ڏسو فارسي ڇاپو، ص 247، حاشيه 15) مگر فاضل ايڊيٽر ”علاءِ الملڪ“ جي بدران ”عين الملڪ“ پڙهڻي کي قياس ويجهو سمجهي اها پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. نسخي ن جي پڙهڻي صاف طور ”عين الملڪ“ ئي آهي ۽ انهيءَ ڪري اسان پڻ انهيءَ پڙهڻي کي ترجيح ڏني آهي. پڪ سان چئي سگهجي ٿو ”عين الملڪ“ اصلي ۽ صحيح پڙهڻي آهي. ڇاڪاڻ ته ڪتاب جي شروع ۾ ص 59-58 تي [11-12] تي مترجم علي ڪوفي هن پنهنجي ترجمي ٿيل ڪتاب کي پنهنجي مربين، هرهڪ مرحوم وزير شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪر بن محمدالاشعري ۽ سندس زنده فرزند وزير عين الملڪ فخرالدين حسين بن ابي بڪر الاشعري، ڏانهن منسوب ڪيو آهي. ڪتاب جي ترجمي پوري ڪرڻ وقت وري ڪو خيال آيس، جو هن ترجمي کي پنهنجي زنده مربي وزير ”عين الملڪ“ جي خوشنودي خاطر سندس نالي پويان ”منهاج الدين و الملڪ، الحضرهِ الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ جو لقب ڏنائين.

هت اهو نقطو سمجهڻ ضروري آهي ته ”منهاج الدين.... عين الملڪ“ ڪتاب جو ”لقب“ آهي ۽ نه نالو. خود مترجم اصلي فارسي متن [ص247] ۾ ”ملقب است“ جا الفاظ استعمال ڪيا آهن ۽ نه ”مسميٰ است“. پيو ته هن لقب ۾ مترجم جي مربي وزير عين الملڪ جو خطاب ڪم آندل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هيءُ لقب خود مترجم پنهنجي هن ڪيل فارسي ترجمي لاءِ ايجاد ڪيو آهي ۽ اهو ڪو هن ڪتاب جو اصل لقب ڪونهي.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

مترجم طرفان سندس ترجمي لاءِ ايڏو ڏگهو لقب جو ”منهاج الدين و الملڪ“ جهڙن وڏن لفظن سان شروع ٿئي ٿو، البت تعجب خيز آهي. پر مٿي ص 261تي، نوٽ ص56/[9] هيٺ، هن حقيقت طرف اشارو ڪيو ويو آهي تہ مترجم جي ڏينهن ۾ اهڙن لقبن جو، جن جي آخر ۾ ”دين“ هجي، تن جو وڏو چلامان هو. انهيءَ ڪري مترجم هر موقعي تي پنهنجي طرفان انهيءَ قسم جا لقب استعمال ڪيا. تنهن ڪري محمد بن قاسم لاءِ ”عمادِ الدين“ ۽ ”ڪرم الدين“ جا لقب ايجاد ڪيائين، حالانڪ محمد بن قاسم جو ڪنيہ ”ابوالبهار“ هو، جنهن کان مترجم بيخبر هو. ساڳيءَ طرح ص [12] تي مترجم نبي ﷺ جي اصحابي حضرت ابوموسيٰ الاشعري رضہ لاءِ”ڪريم الدين“ جو لقب استعمال ڪيو آهي، ص[235] تي محمد بن قاسم طرفان مقرر ڪيل قاضي موسيٰ بن يعقوب لاءِ ”برهان الملة و الدين“ جو لقب اختيار ڪيو اٿس، ۽ ص [9] تي هن قاضي جي اولاد مان قاضي اسماعيل لاءِ ”ڪمال الملة و الدين“ جو لقب آندو اٿس. سندس لقب بازيءَ جي انهيءَ شغف ۽ شوق، مترجم علي ڪوفي کي هن پنهنجي فارسي ترجمي لاءِ پڻ ”منهاج الدين و الملڪ، الحضرة الصدر الاجل العالم عين الملڪ“ جهڙي ڏگهي لقب ايجاد ڪرڻ تي آماده ڪيو، جنهن ۾ عام مروج لقبن واري خوبي توڙي سندس مربي وزير عين الملڪ جي خوشنودي، ٻئي سمايل هيون. (ن- ب)

1- ڪتابن جي نالن جي فهرست

”اشارن ۽ واڌارن“ ۽ متن جي حاشين ۾ جن ڪتابن جا حوالا مصحح (ن-ب) طرفان ڏنل آهن، تن جا سڄا نالا الف- بي وار ترتيب موجب هن فهرست ۾ ڏنا ويا آهن. جهڙيءَ طرح سان حاشين ۾ ڪتاب جو حوالو، مصنف يا ڪتاب جي نالي سان ڏنو ويو آهي، اهڙيءَ طرح فهرست ۾ بہ ان جي شروعات ڪئي وئي آهي. اڪثر ڪتابن جي شروعات مصنفن جي نالن سان ڪئي وئي آهي، وڌيڪ سڃاڻپ خاطر هر عربي ڪتاب آڏو ”ع“، فارسي ڪتاب آڏو ”ف“ ۽ انگريزي ڪتاب آڏو ”گ“

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

جون نشانيون قائم ڪيون ويون آهن. انگريزي ڪتابن جا نالا فهرست ۾ ترجمو ڪري رکيا ويا آهن. (ن- ب)

ع 1. الاغاني:ڪتاب الاغاني، قاهره 1323هه.

ع 2. الامدي: المؤتلف و المختلف، تصحيح ”سالم ڪرنڪوي“ (Krenkow) ، قاهره.

ع 3. الاخبار الطوال، مطبع بريل، ليدن (هاليند) 1888ع.

ع 4. ابن الاثير، ڪتاب الڪامل في التاريخ، مطبع بولاق.

ف 5. ابن حامد ڪرماني: تاريخ ڪرمان”عقدالعلي للموقف الاعليٰ“ طهران 1311 شمسي.

ع 6. ابن حجر عسقلاني: ڪتاب الاصابة في تمييز الصحابة، ٽن جلدن ۾، قاهره 1328هه.

ع 7. ابن حزم: جمهرة انساب العرب، قاهره 1948ع.

ع 8. ابن حوقل: ڪتاب المسالڪ و الممالڪ، مطبع بريل، ليدن 1872ع.

ع 9. ابن خردازبه: ڪتاب المالسڪ والممالڪ، ليدن.

ع 10. ابن خلدون: تاريخ- ڪتاب العبر- الخ، قاهره 1284هه.

ع 11. ابن خلڪان: وفيات الاعيان، عربي متن، المطبعة الميمنية، قاهره 1310 هه. (2) انگريزي ترجمو ڊِسلين (Da Slane)،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

پئرس- لنڊن، 71-1843ع.

ع 12 ابن دريد: ڪتاب الاشتقاق،غوتنجن، جرمني 1854ع.

ع 13 ابن رسته: ڪتاب الاعلاق النفيسة، ليدن 1904ع.

ع 14 ابن عبدربه: العقد الفريد، قاهره 1302 هه.

ع 15 ابن عساڪر: التاريخ الڪبير، دمشق 1332 هه.

ع 16 ابن قتيبة: طبقات الشعر والشعراءٓ، ليدن، 1904.

ع 17 ابن قتيبة: عيون الاخبار، دارالڪتب، قاهره 1925ع.

ع 18 ابن قتيبة: ڪتاب المعارف، غوتنجن 1850ع.

ع 19 ابن الوردي: خريدة العجائب، قاهره، 1285 هه.

ع 20 ابوحيان التوحيدي: ڪتاب الامتاع و المؤانسه، قاهره 1942ع.

ع 21 ابوزيد: ڪتاب النوادر، طبع بيروت.

ع 22 ابو علي القالي: (1) ڪتاب الامالي، ۽ (2) ذيل الامالي، طبع دارالڪتب، قاهره.

گ 23 اسلامڪ ڪلچر (مخزن)، حيدرآباد دڪن: مقالات

نبي بخش خان بلوچ

1.”هندستان تي اوائلي عرب حملن جو

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

سن تاريخ“، ماهه جولاءِ 1946ع.
2. ”ديبل جو ممڪن محل وقوع“، ماهه
جولاءِ 1952ع.
3. ”محمد بن قاسم جي خاندان ۽
شخصيت جو مطالعو“، ماهه آڪٽوبر
1953ع.

ع 24 الاصطخري: ڪتاب مسالڪ الممالڪ،
لنڊن 1870ع.

گ 25 امپيريئل گزيٽيئر آف انڊيا، جلد 14،
لنڊن 1908ع.

گ 26 ايليٽ ۽ ڊائوسن: هندستان جي تاريخ،
مقامي مؤرخن جي زباني، جلد اول،
لنڊن 1867ع.

ع 27 بخاري: التاريخ الڪبير، حيدرآباد دکن،
1361هه/1942ع.

ع 28 البدء والتاريخ، تصنيف: ابو زيد
البلخي، پئرس 1907ع.

ع 29 بلاذري، احمد بن يحييٰ: انساب
الاشراف (1) جلد 4-5، طبع جيروسلم
(2) جلد-11 عڪس، طبع يورپ.

ع 30 بلاذري، فتوح البلدان (1) طبع ليڊن
1866ع. (2) طبع قاهره، 1350هه/1932ع.

ع 31. بيروني: ڪتاب الهند، (1) عربي متن:
تصحيح سخاؤ، (2)انگريزي ترجمو:
سخاؤ، لنڊن 1888ع.

ع 32. بيروني: ڪتاب الجماهر في

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

معرفةالجواهر، دائرة المعارف، حيدرآباد
دکن، 1355 هه.
ڳ 33. پوسٽنس، ڪئپٽن: سنڌ بابت ذاتي رايا،
لنڊن 1943ع.
ع 34. تاج العروس، مشهور عربي لغت، طبع
قاهره.
ف 35. تاريخ بيهق، تصنيف بيهقي معروف
بابن فندق، طهران 1317 شمسي.
ف 36. تاريخ گزيده، حمدالله مستوفي، گب
ميموريل، لنڊن.
ف 37. تاريخ نامہ هرات، تاليف هروي، ڪلڪتہ
1943ع.
ع 38. تقي الدين حموي، ثمرات الاوراق فيما
طاب من نوادر الادب وراق، قاهره 1302
هه.
ف 39. تحفة الڪرام، جلد 3، مطبع ناصري،
دهلي.
ع 40. جاحظ: رسالة في بني اميه (مطبوعہ في
آخر ”ڪتاب النزاع و
التخاصم“للمقريزي)، قاهره.
ع 41. جاحظ: ڪتاب البيان و التبيين، قاهره
1245/ 1926ع.
ع 42. جاحظ: ڪتاب الحيوان، قاهره
1324هه/1906ع.
ع 43. الجهشياري: ڪتاب الوزراءِ والڪتاب،
قاهره 1938ع.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

ع 44. جواليقي: ڪتاب المعرب من الڪلام الاعجمي عليٰ حروف المعجم، ليزگ 1867ع.

ع 45. حافظ عبدالغني: ڪتاب مشتبه النسبة، الله آباد، 1327هه.

ف 46. حدود العالم من المشرق اِلي المغرب، طهران 1352 شمسي.

ع 47. حرير: دُرة الغواص، مطبع الجوائب، استنبول 1299هه.

ع 48. حمزه اصفهاني:سني ملوڪ الارض والانبياءِ، ڪاوياني پريس، برلن.

ع 49. خطيب تبريزي: ڪتاب تهذيب الاالفاظ، بيروت 1895ع.

ع 50. الخفاجي: شرح دره الغواص، مطبع الجوائب، استنبول، 1299هه.

ع 51. الخفاجي: شفاءِ العليل فيما في ڪلام العرب من الدخيل، قاهره 1282هه.

ع 52. الدميري: حياةِ الحيوان، قاهره 1319هه.

ع 53. ديوان رؤبة بن العجاج، برلن 1403ع.

ع 54. ديوان عامر بن طفيل، گب ميموريل، لنڊن.

ع 55. ديوان فرزدق، (1) طبع پئرس 1870ع (2) طبع قاهره 1354هه/1936 (3) طبع ميونچ 1900ع.

گ 56. ڊان اخبار، ڪراچي مؤرخ 29-اپريل 1951ع.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ڳ 57. راورٽي: سنڌ جو مهراڻ ۽ ان جون شاخون، جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بينگال، ڪلڪته 1882ع.

ڳ 58. ري: اتر- اولهه هندستان جي گهراڻي وار تاريخ، ڪلڪته 1936ع.

ع 59. سمعاني: ڪتاب الانساب، گب ميموريل، لنڊن.

ع 60. سمط اللالي، صنع عبدالعزيز الميمني، قاهره 1354هه/1936ع

ع 61. سيوطي جلال الدين: تاريخ الخلفاءِ، مطبع منيريه، قاهره 1351ع.

ڳ 62. سيوطي جلال الدين: ڪشف الصلصلة عن وصف الزلزلة، انگريزي ترجمو: اي.سپرنگر، جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي آف بينگال، سال 1843ع.

ع 63. شذارت الذهب في اخبار من ذهب، تاليف ابن عماد الحنبلي، قاهره 1931/1350ع.

ع 64. طبري، ابوجعفر محمد بن جرير: تاريخ الرسل و الملوڪ، مطبع بريل، ليدن.

ع 65. طبري، ابوجعفر محمدبن جرير: ذيل المذيل من تاريخ الصحابہ و التابعين، تاريخ طبري جلد-3 جي آخر ۾ ڇپيل، ليدن.

ع 66. العسڪري: ديوان المعالي، قاهره 1352هه.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan

ع .67 عمادالدين: عيون الاخبار (قلمي).
ع .68 عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب، تاليف احمد بن علي الداؤدي، بمبئي 1318هه.
ع .69 العيون و الحدائق في اخبار الحقائق، ليدن 1865ع.
گ .70 فرشة: تاريخ فرشة، انگريزي ترجمو، برگس.
ع .71 قدامة بن جعفر: ڪتاب الخراج، مطبع بريل، ليدن.
ع .72 قلادهِ النهر في وفيات اعيان الدهر، (قلمي نسخو ڪتبخانو پير جهنڊو).
ع .73 قلقشندي: صنح الاعشي، مطبعة اميريہ، قاهره.
ع .74 الڪتبي: فوات الوفيات، قاهره 1299/1283 هه.
گ .75 ڪزنس هينري: سنڌ جا آثار قديمہ، ڪلڪتہ 1929ع.
ع .76 ڪننگهام: هندستان جي قديم جاگرافي، ڪلڪتہ 1924ع.
گ .77 لانگوَرٿ، ڊيمس: بلوچ قوم، رايل ايشياٽڪ سوسائٽي، لنڊن 1934ع.
ع .78 اللسان: لسان العرب، مشهور عربي لغت، طبع قاهره.
ع .79 المبرد: الڪامل في الادب، ليزگ 1864ع.

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

ف 80. مجمل التواويخ و القصص، طهران، 1318 شمسي.
ع 81. المحاسن و المساوي، تصنيف البيهقي، قاهره 1325هه/1906ع.
ع 82. محاضرات راغب اصفهاني، قاهره 1282هه.
ف 83. محب الله بکري: تاريخ سنڌ (قلمي نسخ مولانا محمدابراهيم ڳڙهي ياسيني).
ع 84. محمد بن حبيب: کتاب المحبر، حيدرآباد دکن.
ع 85. مرزباني: معجم الشعراِ، تصحيح”سالم کرنکوي“، قاهره 1354هه.
ع 86. المسعودي: التنبيهه والاشراف، ليدن، 1894ع.
ع 87. المسعودي: مروج الذهب، پئرس ڇاپو.
ع 88. معصومي: تاريخ معصومي، تاليف ميرمحمد معصوم، تصحيح شمس العلماً ع.م.دائود پوٽو، بمبئي 1938ع.
ع 89. مقدسي: احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن 1877ع.
ع 90. مقدسي، محمد بن طاهر: جمع بين رجال الصحيحين، حيدرآباد دکن، 1223هه.
گ 91. مقدمه جوامع الحکايات، ڊاڪٽر نظام

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰ ايڊمن: امير عدنان

الدين، لنڊن 1939ع.
ع 92. منقري، نصر بن مزاحم: كتاب الصفين، طهران.
گ 93. مونير-وليم: سنسڪرت- انگلش ڊڪشنري، آڪسفورڊ 1899ع.
ع 94. نقائض جرير والفرزدق، ليڊن 12-1908ع.
ع 95. النويري: نهاية الارب، دارالكتب، قاهره.
ع 96. همداني، ابن الفقيه: كتاب البلدان، ليڊن، 1885ع.
گ 97. هوڙي والا: هندي-مسلم تاريخ بابت مطالعات، بمبئي 1929ع.
گ 98. هيگ، ميجر جنرل: سنڌو جي دوآبي وارو ملڪ، لنڊن 1894ع.
ع 99. اليعقوبي: تاريخ ابن الواضح اليعقوبي، ليڊن 1883ع.
ع 100. ياقوت: كتاب المشترك و صفا و المفترق صقعا، غوتنجن، 1845ع.
ع 101. ياقوت: معجم البلدان، ايڊٽ: ووستنفيلڊ، ليپزگ.

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۱ ايڊمن: امير عدنان

انهيءَ جواب تي حجاج، عبدالملڪ جي باقي عهد ۾ يزيد ۽ سندس ڀائرن جي ڇپر ڇڏي ڏني، مگر جڏهن عبدالملڪ شوال سنه 86 هه ۾ وفات ڪئي ۽ سندس پٽ وليد خليفو ٿيو، تڏهن حجاج کي هٿي ملي ويئي ۽ هن يزيد جي ڀاءُ حبيب کي ڪرمان جي گورنري تان معزول ڪيو ۽ سندس ٻئي ڀاءُ عبدالملڪ کي پوليس آفيسري تان معزول ڪيو ۽ تنهي ڀائرن کي سنه 86 ۾ گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو.(3) ۽ کين قيد ۾ سخت عذاب ڏيارائين.(4) چئن سالن جي قيد ۽ عذاب بعد سنه 90 هه ۾ يزيد ۽ سندس ڀائر حجاج جي قيد مان ڀڄي نڪتا ۽ وڃي خليفي وليد جي ڀاءُ ۽ وليعهد سليمان وٽ پناهه ورتائون.(4) حجاج جي اها دشمني ۽ سختي هنن کي وسرڻ جي ڪانه هئي، انهيءَ ڪري جڏهين حجاج مري ويو ۽ خليفو وليد به مري ويو ۽ سندن مربي سليمان خليفو ٿيو، تڏهين يزيد حجاج جو جاءِ نشين مقرر ٿيو ۽ هن حجاج جي دشمني وارو بدلو حجاج جي ساٿين ۽ عزيزن، خصوصاً محمد بن قاسم کان ورتو.

(2) حجاج جي وليعهد سليمان سان ذاتي دشمني: خليفي عبدالملڪ توڙي خليفي وليد جي ڏينهن ۾ سليمان، يزيد بن مهلب ۽ سندس ڀائرن جو حامي ٿي بيٺو ۽ کين پنهنجي پناهه ۽ حفاظت ۾ رهايائين، جنهن ڪري حجاج کين ڪجهه به نه ڪري سگهيو. انهيءَ ڪري حجاج جي سليمان سان ذاتي عداوت ٿي پئي. وليد جي ڏينهن ۾ حجاج جي طاقت جو اوج هو ۽ انهيءَ ڪري سليمان کي وليعهد هوندي به ڌڙڪي طور لکي موڪليائين ته ”تون ته مس جي هڪ نقطي وانگر آهين، چاهيان ته توکي ڊاهي ڇڏيان، چاهيان ته توکي باقي ر کان“(1) حجاج انهيءَ سرڪشي سبب سليمان کي به سور ڏيئي ڇڏيا هئا، مگر سندس خليفي ٿيڻ کان اڳ هو مري چڪو هو، انهيءَ ڪري سليمان پنهنجا سڀ بدلا حجاج جي عزيزن کان ورتا ۽ محمد بن قاسم به انهيءَ عداوت جو شڪار ٿي ويو.

(3) وليعهد سليمان جي خلاف سياسي سازش ۾ حجاج جي شرڪت: خليفي عبدالملڪ پنهنجي وفات کان هڪ سال اڳ سنه 85 هه ۾ ڪانئس پوءِ خلافت جو سلسلو هن طرح مقرر ڪيو ته: اول سندس پٽ وليد خليفو ٿئي ۽ ان بعد سندس ٻيو پٽ سليمان. انهيءَ تي عوام کان به بيعت ورتائين ۽ خود پاڻ پڻ وليد ۽ ان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

بعد سليمان کي بيعت ڏنائين(1). مگر وليد پنهنجي خلافت جي آخري دؤر ۾ ڪوشش ڪئي ته ڪانئس پوءِ سندس پٽ عبدالعزيز خليفو ٿئي ۽ نه سندس ڀاءُ سليمان. انهيءَ لاءِ اول پنهنجي ڀاءُ سليمان کي مڃائڻ جي ڪوشش ڪيائين پر جڏهن هن انڪار ڪيو تڏهن حڪومت جي وڏن آفيسرن ۽ گورنرن ڏي لکيائين ته هو سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز جي بيعت ڪن. انهيءَ تي عراق جي وائسراءِ حجاج، خراسان جي ڪمانڊر ۽ گورنر قتيبة بن مسلم ۽ ٻين خاص شخصن سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز جي بيعت ڪئي.(2)انهن ٻين خاص ماڻهن ۾ غالباً آفريقا جو فاتح موسيٰ بن نُصيرَ اللخمي، عبدالله القسري، عبدالرحمان بن حيان المُرِي، حجاج جو سؤٽ حڪم بن ايوب ۽ حجاج جي سؤٽ عمر جو پٽ يوسف بن عمر الثقفي شامل هئا، ڇاڪاڻ ته سليمان جڏهين خليفو ٿيو تڏهين انهن مڙني کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو ويو ۽ ڪين سخت عذاب ڏنا ويا.(3) گمان غالب آهي ته حجاج نه صرف پاڻ پنهنجي سر عبدالعزيز بن وليد جي بيعت ڪئي مگر سليمان کي خلافت کان محروم ڪرڻ لاءِ پنهنجي پوري طاقت لڳايائين ۽ پنهنجي قبيلي آل ابو عقيل جي سيني معزز شخصن کي سليمان جي بيعت ٽوڙي عبدالعزيز کي بيعت ڏيڻ تي آماده ڪيائين. پنهنجي زيردست آفيسرن ڏانهن پڻ هن اهڙا آرڊر جاري ڪيا، جيئن ته طبري پنهنجي پختہ سند سان هلوات ڪلبي جي زباني روايت نقل ڪئي آهي، جنهن چيو ته: ”اسين محمد بن قاسم سان گڏ هندستان ۾ هئاسون، جو حجاج جو خط پهتو ته سليمان جي بيعت ترڪ ڪريو.“ (1)

جيڪڏهن حجاج ان تحريڪ بعد ڪجهه وڌيڪ عرصو جيئرو رهي ها ته سليمان خلاف گهڻو ڪجهه ڪري ڇڏي ها، ۽ جي هو وليد جي موت تائين زنده رهي ها ته شايد سليمان کي خلافت کان هميشه لاءِ محروم ڪري ڇڏي ها. مگر حجاج پوءِ جلدئي رمضان مهيني سنہ 95 ۾ گذاري ويو، ۽ خليفي وليد جي جڻ سڄي ٻانهن ڀڄي پئي، جنهن ڪري هو سليمان خلاف هلايل تحريڪ کي ڪامياب نه ڪري سگهيو. پوءِ سگهو ئي وليد پڻ جمادي الثاني سنہ 96 ۾ وفات ڪئي، ۽ سليمان

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

پنهنجي پيءُ جي ڪيل وصيت ۽ بيعت موجب خليفو ٿيو ۽ هن هاڻي پنهنجي مڙني مخالفن خلاف سختيءَ سان ڪارروايون شروع ڪيون.
سليمان جي خليفي ٿيڻ سان مرڪزي سياست ۾ ڦيرو آيو. حجاج واري جاءِ تي جنهن شخص کي خليفي وليد مقرر ڪيو هو تنهن کي معزول ڪري، سليمان انهيءَ جاءِ تي حجاج جي دشمن ۽ پنهنجي ساٿي يزيد بن مهلب کي عراق جو وائسراءِ مقرر ڪيو. اڳئين خليفي وليد جي سياسي حامين خلاف پڻ ڪارروايون شروع ڪيون ويون. آفريقا جي فاتح موسيٰ بن نصير کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکيو ويو. سرحد چين ۽ ڪاشگر جي فاتح قتيبہ بن مسلم الباهلي جنهن حجاج سان گڏ خليفي وليد جو ساٿ ڏنو هو ۽ وليعهد سليمان جي بيعت ترڪ ڪري عبدالعزيز بن وليد جي بيعت ڪئي، تنهن مرڪزي سياست ۾ آيل ڦيرو ڏسي بغاوت شروع ڪئي، مگر سندس ڪوفي لشڪر ڪانئس ڦري ويو انهيءَ ڪري هو بالاخر شاهي لشڪر هٿان قتل ٿي ويو. عبدالله قسري کي مڪي جي نظامت تان معزول ڪيو ويو. حجاج جي قبيلي آل ابي عقيل جي ماڻهن ۽ حجاج جي عزيزن جي گرفتاري، عذاب، ۽ موت لاءِ خاص اهتمام ڪيا ويا. يزيد بن مهلب جي صلاح سان صالح بن عبدالرحمان نالي شخص کي خليفي سليمان عراق جو روينيو آفيسر خاص انهيءَ لاءِ مقرر ڪيو تہ هو آل ابي عقيل جي ماڻهن ۽ حجاج جي واسطيدارن کي گرفتار ڪري قيد ۾ رکي، ۽ ڪين سخت عذاب ڏيئي ماري پورو ڪري،(1) صالح کي حجاج سان ذاتي دشمني هئي، چاڪاڻ تہ حجاج، سندس ڀاءُ آدم کي خارجي هئڻ سبب قتل ڪرايو هو،(2) انهيءَ ڪري هو انهيءَ ڪم جي پويان هٿ ڌوئي لڳو.
محمد بن قاسم، حجاج جو عزيز ۽ خاص ماڻهو هو ۽ ”فاتح سنڌ“ هئڻ سبب آل ابي عقيل جي قبيلي ۾ پڻ برک هو. ان کان سواءِ حجاج ڏانهس سليمان جي بيعت ڇڏڻ ۽ عبدالعزيز بن وليد جي بيعت ڪرڻ لاءِ پڻ لکيو هو.(3) انهيءَ ڪري محمد بن قاسم کي فوراً معزول ڪري سندس جاءِ تي يزيد بن ابي ڪبشةسڪسڪي کي سنڌ جو نئون گورنر مقرر ڪيو ويو. سنڌ جي هن نئين گورنر سان گڏ عراق جي نئين وائسراءِ يزيد بن مهلب جي ڀاءُ معاويہ بن مهلب کي خاص طرح محمد بن

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

قاسم کي گرفتار ڪري وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. ان ڪان سواءِ ساٽن گڏ ”عڪ“ قبيلي جي هڪ شخص کي محمد بن قاسم جي قيد هئڻ واري حالت ۾ مزيد نگراني لاءِ پڻ موڪليو ويو.(1)
چنچر ڏينهن 13- جمادي الاخر سنہ 96 ھ (23 فبروري سنہ 715ع) وليد وفات ڪئي هئي(2) ۽ انهيءَ ساڳئي ڏينهن سليمان بيعت وٺي(3) حڪومت قبضي ۾ ڪري ورتي. جيئن تہ حجاج جي آفيسرن ۽ واسطيدارن ڪان سليمان کي خدشو هو، انهيءَ ڪري محمد بن قاسم جي معزولي، سنڌ جي نئين گورنر جي تقرري ۽ سندس عملي جي سنڌ ڏانهن روانگي بہ فوراً انهيءَ تاريخ بعد ئي هوندي.
فتحنامي جي بيان موجب محمد بن قاسم ان وقت هندستان جي فتح جون تياريون ڪري رهيو هو ۽ قنوج تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ سندس لشڪر اوڏاپر ۾ منزل انداز هو، جو کيس دارالخلافت طرفان سندس معزولي جو حڪم پهتو. محمد بن قاسم هاٽي واپس موٽيو ۽ حڪم جي بجا آوريءَ ۾ نئين گورنر آڏو پاڻ کي پيش ڪيائين، جنهن کيس گرفتار ڪيو. بعد ۾ گرفتاري واري عرصي ۾ محمد بن قاسم هينيان شعر چيا، جن مان نئين گورنر ۽ سندس عملي جي اختيار ڪيل پاليسي ۽ محمد بن قاسم جي تاثرات تي روشني پوي ٿي:

1- اَتنسيٰ بنو مروانَ سمعِي وَطاعتِي
وَ اِنِي عليٰ ما فانِي لصبُورُ
2- فتحتُ لهم مابينَ سابُور بِالقنا
اِلي الهندِ مِنهُم زاحِف وَ مُغيرُ
3- فتحتُ لهم مابينَ جرجانَ بِالقنا
اِليٰ الصِينِ اَلقيٰ مرة وَ اُغيرُ
4- لو كُنتُ اَجمعتُ القرارَ، لوطِئت
اِناث اُعِدت لِلوَ غيٰ وَ ذُكُورُ
5- وَ ما دَخلت خيلُ السكاسِکَ اَرضنا
وَلاَ كانَ مِن عکِ عليٰ اَمِيرُ

Kutab Khano Whatsapp Library Admin: Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن: امير عدنان

6- وَلاَ كُنتَ لِلعَبدِ الـمـَزُونِــي تـابِــعـا
فَـيا لـَكَ دَهــر بِـالـكـَرامِ عـُثــورُ (1)

[ڇا بنو مروان گهراڻو (يعني خليفو سليمان)منهنجي مڪمل وفاداري وساريچڪو آ هي، حالانڪ آءٌ پنهنجي ڪسيل حقن تي صابر آهيان! (2) مون سندن واسطي نيزن جي حملن سان (ايران جي شهر) سابور ۽ (اوڀر طرف) سرحد هند (مڪران) جي وچ وارو ملڪ فتح ڪيو، ۽ (3) ۽ پڻ سندن واسطي (ايران ۾) جرجان کان چين (جي طرف) وارو وچيون علائقو نيزن سان مسلسل حملا ڪندي فتح ڪيو. (4) (هت سنڌ ۾) جيڪڏهن آءٌ (سندن خلاف) بيهي مقابلي ڪرڻ جو فيصلو ڪريان ها، ته جيڪر ڪيترائي، جنگي مرد ۽ عورتون تباهه ٿي وڃن ها، (5) ۽ نڪي سڪسڪي فوجون اسان جي حد ۾ داخل ٿين ها ۽ نڪي ”عڪ“ قبيلي جو هڪ شخص منهنجي مٿان حڪم هلائي ها، (6) ۽ وري هڪ مزوني غلام (يعني معاويه بن مهلب) جو آءٌ تابع ٿيان ها. پر واءِ اي زمانا! تنهنجون چڱن کي چوٽون!!!]

محمد بن قاسم پنهنجي انهن شعرن ۾ جي جذبات ظاهر ڪيا آهن تن مان صاف طور هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا ته:

محمد بن قاسم کي حاڪم گهراڻي سان سندس وفاداري تي پورو پروسو هو، انهيءَ ڪري ڪيس خليفي طرفان ڪنهن به ايذاءُ جو انديشو ڪونه هو. سندس اهڙي پروسي لاءِ سبب هئا: هڪ ته، محمد بن قاسم 15-ورهين جي ننڍي عمر ۾ ايران طرف فوجي ڪمانڊر مقرر ٿيو، جتي ڪُرد قبيلن جي فسادن کي ٻنجو ڏنائين، سابور ۽ جرجان طرف وارا علائقا فتح ڪيائين (جيئن ته سندس شعر مان ظاهر آهي)، شيراز جو شهر ٻڌائي ان کي حڪومت جي گادي ۽ واپار جو مرڪز بنايائين، ۽ آخر ۾ ”ري“ جي شهر تي حملي لاءِ پنهنجي فوج تيار پئي ڪيائين (1)جو ڪيس سنڌ جي فتح لاءِ ڪمانڊر اِنچيف مقرر ڪيو ويو ۽ اتان شيراز مان هو سڌو سنڌ طرف روانو ٿيو ۽ سندس باقي وقت سنڌ جي فتحن ۾ صرف ٿيو. هڪ ڪامياب فوجي ڪمانڊر جي انهن مشغولين ۽ مرڪزي حڪومت جي سياسي دائري کان دوري سبب محمد بن قاسم جو مرڪزي سياست سان ڪوبه واسطو ڪونه رهيو هو ۽ انهيءَ ڪري مرڪزي سياسي سازشن کان سندس دامن پاڪ هو. ٻيو ته،

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ...ايڊمن:امير عدنان

جيتوڻيڪ اهو ثابت آهي ته حجاج طرفان ڪيس سليمان جي بيعت ترڪ ڪرڻ جو خط پهتو هو، مگر اهو ثابت ناهي ته محمد بن قاسم ان تي ڪو عمل ڪيو. غالباً اهو خط حجاج پنهنجي حياتيءَ جي آخرين ڏينهن ۾ لکيو ۽ محمد بن قاسم تائين انهيءَ خط پهچڻ واري عرصي ۾ شايد هو بيمار ٿيو ۽ اجا محمد بن قاسم انهيءَ خط تي عمل ئي ڪونه ڪيو جو حجاج گذاري ويو. جيڪڏهن محمد بن قاسم خليفي سليمان جي بيعت ترڪ ڪري ها ته هنن شعرن ۾ پنهنجي مڪمل وفاداري جو دم نه ڀري ها. ٿيون ته، غالباً پنهنجي ڊيوٽي جي ڏن ۽ فوجي ڪاررواين ۾ پوري مشغولي سبب محمد بن قاسم ڪي مرڪزي سياست طرف خاص توجهه نه رهيو، ۽ هزار ڪوهه دور رهڻ سبب حجاج جي پيدا ڪيل دشمنين جو به ڪيس صحيح علم ڪونه هو، انهيءَ ڪري نئين خليفي طرفان انتقام جو ڪيس انديشو نه رهيو. انهيءَ ڪري محمد بن قاسم پنهنجي معزولي جي حڪم جي بنا ڪُڇڻ پُڇڻ جي تعميل ڪئي ۽ اچي سنڌ جي نئين مقرر ڪيل گورنر جي اڳيان پاڻ ڪي پيش ڪيائين.

(2) سندس انهن شعرن مان پيو اهو ثابت ٿئي ٿو ته محمد بن قاسم پنهنجي وفاداري ۽ فرمانبرداري جو ثبوت ڏنو ۽ اچي پيش پيو ۽ ڪيس اميد هئي ته ساڻس برو ورتاءُ نه ڪيو ويندو. پر جيڪڏهين ڪيس انتقامي ڪارروائين جو خدشو هجي ها ۽ هو مخالفت ۽ مقابلي جو فيصلو ڪري ها ته ڪيس مقابلي جي پوري طاقت هئي. انهيءَ حالت ۾ شاهي فوج جا ڪافي ماڻهو مرن ها ۽ نئين گورنر ابو ڪبشة سڪسڪي جي فوج سنڌ ۾ داخل تي ڪانه سگهي ها، نڪي هو محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري سگهن ها، نڪي عڪ قبيلي جو هڪ رواجي ماڻهو سندس مٿان نگران ٿئي ها ۽ نڪي معاويہ بن مهلب جهڙي مزوني (ازد قبيلي جو غلام جو محمد بن قاسم تابع بنجي ها. محمد بن قاسم جي انهيءَ نظريي ۾ صداقت هئي. سنڌ هڪ پرانهون پرڳڻو هو، جتي مرڪزي طاقت جو زور ڏکيو هلي سگهي ها. ان ڪان سواءِ محمد بن قاسم پنهنجي اهليت ۽ لياقت سبب نه صرف پنهنجي عرب فوجن ۾ مقبول هو پر پنهنجي رواداري، صلح ۽ انصاف واري پاليسي سان ملڪ جي مقامي حڪمرانن، اَفيسرن ۽ عوام ڪي پڻ همدرد ۽

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ... ايڊمن:امير عدنان

دوست بنائي ڇڏيو هئائين، انهيءَ ڪري سندس فوج خواه مقامي باشندا ساڻس ٻانهن ٻيلي ٿي بيهن ها.

باوجود انهيءَ طاقت ۽ مقبوليت جي، محمد بن قاسم بغاوت کان منهن موڙيو ۽ فرمانبرداريءَ سان پيش پيو. ڪيس گرفتار ڪري قيد ڪرڻ بعد شاهي آفيسرن يقيني طور ساڻس انتقامي ڪارروائي ڪئي. عراق جي نئين وائسراءِ يزيد بن مهلب جو ڀاءُ معاويہ بن مهلب، جنهن کي خاص طور محمد بن قاسم کي گرفتار ڪري وٺي اچڻ لاءِ موڪليو ويو، سو محمد بن قاسم کي ڪل پارائي هٿڪڙيون هڻي وٺي روانو ٿيو.(1) محمد بن قاسم جي اهڙي بيعزتي ۽ ڪيس اِهڙيءَ بري ورتاءُ سان پيڙي وٺي وڃڻ واري حادثي ملڪ جي مقامي رهاڪن کي بہ سخت صدمو پهچايو. بلاذري لکي ٿو تہ انهيءَ تي هندستان وارا رنا ۽ گجرات جي شهر "ڪيرا" ۾ محمد بن قاسم جي يادگار ۾ سندس تصويرون بنايائون(2).

محمد بن قاسم کي انهيءَ گرفتاري واري حالت ۾ هن انتقامي ڪارروائي جي پرواه ڪانہ هئي، مگر هن نئين حڪومت جي اهڙي غير دانشمنداڻي پاليسيءَ تي ڪيس افسوس ٿيو، ۽ همعصر شاعر عبدالله بن عمر العرجي جو(3) هيٺيون شعر مثال طور پڙهيائين(4) تہ:

اَضَاعُونِي وَ اَيَ فتي اَضاعوا

لِيَومِ ڪَرِيهة وَ سِدَادِ ثَغرِ

يعني تہ: مون کي وڃايائون، ۽ ڪهڙي نہ جوانمرد کي هٿان وڃايائون، (جو جنگ واري) ڪنهن ڏکئي ڏينهن ۽ سرحد جي بچاءَ لاءِ (ڪم اچين ها)!

مگر سليمان ۽ سندس صلاحڪارن جي انتقامي جذبي ملڪي ۽ قومي مصلحت کي ڪونہ ڏٺو ۽ مردن جو قدر ڪونہ ڪيو. آفريقا جو فاتح موسيٰ بن نضير، چين جو فاتح قتيبة بن مسلم، ۽ سنڌ ۽ هند جو فاتح محمد بن قاسم ٽيئي نون حڪمرانن جي شديد تعصب ۽ انتقام جو شڪار ٿي ويا. معاويہ بن مهلب پنهنجي قيدي محمد بن قاسم کي وٺي عراق جي وائسراءِ جي مرڪزي شهر "واسط" ۾ عراق جي روينيو آفيسر صالح بن عبدالرحمان جي آڏو پيش ڪيو، جنهن کي خاص طور حجاج جي قبيلي "آل ابي عقيل" جي ماڻهن کي قيد ۾ ڇيچلائي مارڻ جو ڪم

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ ايڊمن: امير عدنان 00923337516944 Admin: Ameer Adnan Kutab Khano Whatsapp Library

سپرد ٿيل هو. صالح پنهنجي هنن قيدين کي عذاب ڏيڻ لاءِ يزيد جي ڀاءُ عبدالملڪ بن مهلب کي مقرر ڪيو.(1) مگر اهي قيد و بند ۽ عذاب محمد بن قاسم جهڙي جوان مرد جي همت ۽ حوصلي کي ٽوڙي نہ سگهيا، ۽ انهيءَ بيوسيءَ جي حالت ۾ بہ هيءُ شعر چيائين تہ:

فلئِن ثوَيتُ بِواسِطِ وَ بِارضِها
رَهــنَ الحــدِيدِ مُكــبلا مغلُولاً
فلــرب فِتــية فــارِس فــدرَعتُها
وَلرب قــرن قــد تــرَكــتُ قــتِيلاً(1)

يعني تہ: ”(هن وقت) جيتوڻيڪ آءٌ شهر واسط ۽ اُن جي سر زمين ۾ لوهہ جي قيدن ڪڙولن ۾ ٻڌل ۽ جڪڙيل آهيان تہ بہ (ڪو وقت هو جو) مون ايران جي ڪيترن ئي شهسوارن کي زير ڪيو، ۽ ڪيترن ئي پنهنجي جوڙ جيس پهلوانن کي ماري مات ڪيو.“

---

(3) طبري 1182x2

(4) طبري 1210x2، يعقوبي 344-45x2، ابن الاثير 262x4، ۽ ابن خلڪان، انگريزي ترجمو 1V/165

(4) طبري 1208x2

(1) جاحظ، البيان 205x1، محاضرات راغب اصفهاني 106x1.

(1) طبري 1170x2، بلاذري، انساب الاشراف 243x11

(2) طبري 1274x2 ۽ 1284. العيون والحدائق 17x3، نقائض، ص ص 351-353، ديوان فرزدق طبع پئرس ص 52، طبع قاهره ص 768، اين خلڪان، انگريزي ترجمو، 1V1/183

(3) يعقوبي 253x2.

(1) طبري 1275x2.

(1) طبر 181x2، 1309، الجهشياري ص 49، ابن خلڪان، عربي متن 273x2، انگريزي ترجمو 1V/385

(2) بلاذري، فتوح القلّدان ص 441

(3) طبري 1275x2

ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ۰۰۰ايڊمن:امير عدنان 00923337516944 Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan

(1) ڏسو بلاذري، فتوح البلدان ص ص 440-441، ۽ پڻ هيٺ نقل ڪيل محمد بن قاسم جو شعر.

(2) طبري (2169x21) لکي ٿو ته سيني سيرت نگارن جو اتفاق آهي ته وليد سنه 96 ھ جمادي الاخر جي وچ ڌاري چنچر ڏينهن وفات ڪئي. حساب موجب چنچر جو ڏينهن تاريخ 13-جمادي الاخر سنه 96ھ تي هو. .

(1) مرزباني (معجم، ص 412) محمد بن قاسم جا هيءُ جملي چيل بيت (پوين ٽن بيتن جي روايت ٿوري لفظي ڦير گهير سان) نقل ڪيا آهن. پويان ٽي بيت بلاذري (فتوح البلدان، ص 441) توڙي ابن الائير (282x4) نقل ڪيا آهن ۽ بلاذري جي روايت موجب هت ڏنا ويا آهن.

(1) محمد بن قاسم صرف ٻن سالن اندر ايران ۾ اهي ڪارناما ڪيا، جن جي تفصيل لاءِ ڏسو اسان جو انگريزي ۾ لکيل مضمون بعنوان "محمد بن قاسم جي خاندان ۽ شخصيت جو مطالعو"، اسلامڪ ڪلچر، بابت ماهه آڪٽوبر 1953ع، حيدرآباد دکن، ص 251-255.

(1) يعقوبي (356x) غلطي وچان معاويه بن مهلب جي بدران حبيب بن مهلب لکيو آهي، مگر محمد بن قاسم سان سندس ڪيل ورتاءُ بابت چوي ٿو ته "البسه المسوح وقيده وجسه". بلاذري (فتوح البلدان ص 240) صحيح طور معاويه بن مهلب جو نالو ڄاڻايو آهي.

(2) بلاذري، فتوح البلدان، ص 440.

(3) بتصديق آغاني جلد 15، ص 20، حريري، دُرهِ الغواص 67، ۽ خفاجي، شرح درهِ الغواص (پويان ٻه حوالا بشڪريه استاد عبدالعزيز ميمڻ سابق پروفيسر ۽ صدر شعبهٔ عربي، مسلم يونيورسٽي عليگڙهه)

(4) ڏسو بلاذري، فتوح البلدان ص 440 ۽ ابن الاثير 260x4. هنن ٻنهي ڪتابن ۾ شاعر جو نالو ڏنل ڪونهي.

(1) طبري 1283x2، ابن خلدون 68x3، ۽ ابن خلڪان، عربي متن 271x2 ۽ انگريزي ترجمو IV/183

(1) بلاذري، فتوح البلدان ص 441، ابن الاثير 82x4.

پورو ٿيو

پيشڪش : آن لائين ڪتاب گهر

ترتيب : قاسم سنڌي

نوٽ: (هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي ويب سائيٽ تان ڪٽي پي ڊي ايف جي صورت ۾ آڻي پڙهندڙن جي سهولت لاءِ رکيو ويو)

20/11/2013

Kutab Khano Whatsapp Library Admin:Ameer Adnan 00923337516944 ڪتبخانو واٽس ايپ لائبريري ايڊمن:امير عدنان